

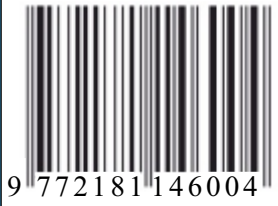

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI

Научный вестник Бухарского государственного университета
Scientific reports of Bukhara State University

1/2023

E-ISSN 2181-1466

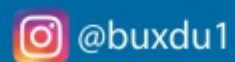
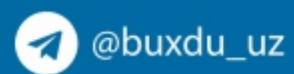

9 772181 146004

ISSN 2181-6875

9 772181 687004

1/2023

<https://buxdu.uz>

BUXORO DAVLAT UNIVERSITETI ILMIY AXBOROTI
SCIENTIFIC REPORTS OF BUKHARA STATE UNIVERSITY
НАУЧНЫЙ ВЕСТНИК БУХАРСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

Ilmiy-nazariy jurnal
2023, № 1

Jurnal 2003-yildan boshlab **filologiya** fanlari bo'yicha, 2015-yildan boshlab **fizika-matematika** fanlari bo'yicha, 2018-yildan boshlab **siyosiy** fanlar bo'yicha O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining dissertatsiya ishlari natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan zaruriy nashrlar ro'yxatiga kiritilgan.

Jurnal 2000-yilda tashkil etilgan.
Jurnal 1 yilda 6 marta chiqadi.

Jurnal O'zbekiston matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasi tomonidan 2020-yil 24-avgust № 1103-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Muassis: Buxoro davlat universiteti

Tahririyat manzili: 200117, O'zbekiston Respublikasi, Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko'chasi, 11-uy.
Elektron manzil: nashriyot_buxdu@buxdu.uz

TAHRIR HAY'ATI:

Bosh muharrir: Xamidov Obidjon Xafizovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Bosh muharrir o'rinbosari: Rasulov To'lqin Husenovich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor

Kuzmichev Nikolay Dmitriyevich, fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor (N.P. Ogaryov nomidagi Mordova milliy tadqiqot davlat universiteti, Rossiya)

Danova M., filologiya fanlari doktori, professor (Bolgariya)

Margianti S.E., iqtisodiyot fanlari doktori, professor (Indoneziya)

Minin V.V., kimyo fanlari doktori (Rossiya)

Tashqarayev R.A., texnika fanlari doktori (Qozog'iston)

Mo'minov M.E., fizika-matematika fanlari nomzodi (Malayziya)

Adizov Baxtiyor Rahmonovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Abuzalova Mexriniso Kadirovna, filologiya fanlari doktori, professor

Amonov Muxtor Raxmatovich, texnika fanlari doktori, professor

Barotov Sharif Ramazonovich, psixologiya fanlari doktori, professor, xalqaro psixologiya fanlari akademiyasining haqiqiy a'zosi (akademigi)

Baqoyeva Muhabbat Qayumovna, filologiya fanlari doktori, professor

Bo'riyev Sulaymon Bo'riyevich, biologiya fanlari doktori, professor

Djurayev Davron Raxmonovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Durdiyev Durdimurod Qalandarovich, fizika-matematika fanlari doktori, professor

Olimov Shirinboy Sharofovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Qahhorov Siddiq Qahhorovich, pedagogika fanlari doktori, professor

Umarov Baqo Bafojevich, kimyo fanlari doktori, professor

Murodov G'ayrat Nekovich, filologiya fanlari doktori, professor

O'rayeva Darmonoy Saidjonovna, filologiya fanlari doktori, professor

Navro'z-zoda Baxtiyor Nigmatovich, iqtisodiyot fanlari doktori, professor

Hayitov Shodmon Ahmadovich, tarix fanlari doktori, professor

To'rayev Halim Hojiyevich, tarix fanlari doktori, professor

Rasulov Baxtiyor Mamajonovich, tarix fanlari doktori, professor (Andijon davlat Pedagogika instituti rektori)

Boboyev Feruz Sayfullayevich, tarix fanlari doktori (O'ZR FA tarix instituti yetakchi ilmiy xodimi)

Jo'rayev Narzulla Qosimovich, siyosiy fanlar doktori, professor

Qurbonova Gulnoz Negmatovna, pedagogika fanlari doktori (DSc), professor

Jumayev Rustam G'aniyevich, siyosiy fanlar nomzodi, dotsent

Quvvatova Dilrabo Habibovna, filologiya fanlari doktori, professor

Axmedova Shoiri Nematovna, filologiya fanlari doktori, professor

Amonova Zilola Qodirovna, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

Zaripov Gulmurot Toxirovich, texnika fanlari nomzodi, dotsent

MUNDARIJA *** СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS

ANIQ VA TABIIY FANLAR *** EXACT AND NATURAL SCIENCES *** ТОЧНЫЕ И ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Rasulov T.H., Dilmurodov E.B.,	Kompakt qo'zg'alishli umumlashgan Fridrixs modelining ba'zi spektral xossalari	4
Ismoilova D.E.	Fermionli fok fazodagi uchinchi tartibli operatorli matritsaga mos kanal operator va uning spektri	9
Jumaev J.J., Tursunova S.F., Ibragimova Sh.E.,	Inverse coefficient problem for heat equation in the bounded domain	15
Djurayev D.R., Turayev A.A., To'rayev O.G'.	$Bi_{1.7}Pb_{0.3}Sr_2Ca_nCu_{n-1}O_y$ vismut asosli kupratlarning olinish texnologiyasi	21
Umarov Sh.A.	Shifrlash algoritmlarida kriptobardoshli mantiqiy amallardan foydalanish usullari	25
Ахмедов О.С.	Свободные и вынужденные осесимметричные колебания систем вязкоупругих цилиндрических оболочек	30
Исломов Б.И., Жураев Ф.М.	Краевые задачи с условием Геллерстедта на параллельных характеристиках для вырождающегося нагруженного уравнения параболо-гиперболического типа	34
Амиров С.Ф, Шаропов Ш.А, Сатторов Т.А.	Дифференциал трансформатор датчиклар оддий ва махсус структурали ночизиқ магнит занжирларининг математик моделлари	43
Турдиев Х.Х., Суяров Т.Р., Наврүзова М.Н.	Начально-краевая задача для системы интегро-дифференциальных гиперболических уравнений	50
Tosheva N.A.	Lower bound of the essential spectrum of a family of 3×3 operator matrices	57
Akramova D.I.	Estimates for convolution operators related to A_∞ type singularities	63
Jo'raqulova F.M.	Bozonli fok fazodagi operatorli matritsaga mos Faddeyev tenglamasi	72
Rasulov T.H., Ne'matova Sh.B.	Umumlashgan Fridrixs modeli kvadratik sonli tasvirining komponentlari	77
Seytov Sh.J., Ochilova G.B.	Баъзи даврий реакцияларнинг математик моделлари	82
Sirliyeva F.A., Khudaybergenov K.K., Muminov Z.E.	Fuzzy neural network and agent technologies in the structural-parametric modeling of technological systems	87
Tosheva N. A., Qodirov S. O.	Python dasturlash tili yordamida matritsa sonli tasvirini kompleks tekislikda tasvirlash algoritmi	93
Хасанов И.И., Хасанов К.Х.	Начально-краевая задача для адвекции - дисперсионного уравнения дробного порядка	100
Husenov B. E.	Poisson representation for $A(z)$ -harmonic functions belonging to some class	107
TILSHUNOSLIK *** LINGUISTICS *** ЯЗЫКОЗНАНИЕ		
Nigmatova L. X.	Lisoniy sistemaning pog'onaviyligi va unda gipo-giperonimik munosabatlar	116
Sadigova S.I.	Phraseological combinations with ordinal numbers in English	123
Abdulxayrov D.P.	-Gan ekan shaklining mazmuniy ko'rinishlari	127
Xodjayeva D.I., Hoshimova G.M.	Erkin Vohidov she'rlarida ritorik so'roq gaplarning o'ziga xos xususiyatlari	131

Ismatullayeva I.I.	Hozirgi zamon tilshunosligida konseptni o'rganish metodlari, usullari va klassifikatsiyasi	135
Mehmonova Y. Ch.	Typology of collocations in combinatorial linguistics	139
Nuniyazova Sh. U., Djumabaeva J.Sh.	Comparative analysis in translation of English idioms and set expressions into Uzbek and Russian	144
Rajabov E.E.	O'zbek va ingliz tillaridagi "oila" tushunchasi konseptual maydonining lingvokognitiv tahlili	148
Ruziyeva N. X.	Zamonaviy tilshunoslikda matn va diskurs talqini	153
Xodjayeva D.I., Safarova M.H.	Ingliz tilini o'qitishda fonetik interferensiyaning o'rni	157
Samandarova G.Y.	Sodda gap ko'rinishidagi "hasharot" lug'aviy ma'no guruhlari asosida shakllangan paremalarning o'ziga xos xususiyatlari	161
Sayfullayev B.N.	Noqardosh tillarda o'zlashtirmalik (o'zbek va fransuz tillari misolida)	165
To'yboeva Sh.R.	Fransuz tilida sodda gap tarkibiy qismlarini tarjima qilishda yuzaga keladigan muammolar yechimi	170
Абдурахманова М.У.	"Кўрлик" касаллигининг ўзбек, рус, инглиз тилларидаги лингвистик-семантик тадқиқи	174
Ахмедова М.Х.	Ўқув жараёнига тааллуқли ноадабий сўзларнинг психолингвистик хусусиятлари	180
Вахидова Ф.С.	Дискурсада диний туризм ва зиёрат туризми терминларининг воқеланиши	183
Avezov S.S.	A Corpus-based approach to phraseology research	189
Kobilova A.B.	Ingliz va o'zbek tibbiy perifrazarining semantik mikromaydonidagi lingvokulturologik xosliklari	194
Bobokalonov R.R., Narzulaeva D.B.	Vocabulary of the Qur'an in the object of theolinguistics	203
Nazarova G.P.	Muloqotda gender farq muammolari xususida	210
Raxmatov A.P.	Plusquamperfekt zamon shaklining grammatik ma'nolari va uning kontekstual tahlili (nemis tili misolida)	215
Sayidova G.Y.	Alisher Navoiy nazmiy asarlaridagi o'xshatishlarning leksik-grammatik tabiati	221
Rasulov Z.I., Yuldasheva F.E.	Xushmuomalalikning nutq odobida ifodalanishi	232
Бозоров З.А.	Речевая культура в качестве неотъемлемой части языковой культуры личности	240
Мавлонова М.Д.	Инглизча ахборот технологиялари терминларининг ўзбек тилига ўзлаштириш жараёнида маъно торайиши ва кенгайиши ходисалари	245
Шарипова А.А.	Луғат корпусини яратиш технологияси	251
Hayotova D.Z.	Tushuncha va so'z munosabati	255
Mamatova D.M.	Xitoy tilida ta'm bildiruvchi sifatlar tahlili	259
Сафаров Ф.С.	Маънодошлик каторидаги сўзлар орасидаги маъновий муносабат ҳақида	266
Akhmedova D.B.	Semantic comments in an explanatory dictionary and their processing as a semantic extension	272
ADABIYOTSHUNOSLIK *** LITERARY CRITICISM *** ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ		
Темирова Дж. Х.	Отражение национальной картины мира в русском и узбекском детском фольклоре	277
Насруллаев Э.Ж.	Алишер Навоий "Ҳикмат ва ибрат достони"нинг ғоявий таҳлили	284
Шарипова Л.Ф.	Шекспир ва Рауф Парфи сонетларида бадий тасвир	288

Қаюмова Н.М.	воситаларининг қўлланиши	
Fayziyeva M.Ch.	Amerika va o'zbek badiiy diskursida sadoqat va xiyonat g'oyalari talqini	292
Juraqulova G.M.	Biographic elements in "Jane Eyre" by Charlotte Brontë	296
Kadirova N.A.	Complex nature of the term "motif" in literary criticism, and the analysis of one of its variations on the example of the uzbek folk tale "Mokhistara"	300
Rakhmatova M.M., Fayziyeva Sh.R.	Literature review on the analysis of academic integrity challenges in muslim countries	304
Pulatova S.Sh.	Factors leading to family happiness in the short story "A marriage of convenience" by William Somerset Maugham	310
Xudoyev S.S.	Nemis adabiyotshunosligida topishmoq janrining tadqiq-u tavsifi	314
Zokirova N.S.	Tarjimada lingvokognitiv dunyo manzarasi, lingvistik ong va lingvistik anglashning o'zaro munosabatlari	319
Каримова Д.Х.	Таржимада вариантлик ва инвариантлик тушунчаларининг специфик хусусиятлари	324
Мамадиярова Ю.А.	Бадий таржимада меъморий экфрасис матнлар таҳлили	331
Содиқова Д.Т.	Муслихабегим Мискин шеърятининг образлар олами ва уларнинг поэтик функцияси	337
Rakhmatova Sh.B.	Reflection of feminism and ecofeminism in Dorris Lessing`s work "The cleft"	345
Азимова М.С.	Садриддин Салим Бухорий ижодида ғазал жанри	349
Бабаев О.А.	Жалолиддин Румийнинг «Маснавийи маънавий» асарининг жаҳон адабиётида ўрганилиши	352
Тўраева Л.О.	Ўрим кўшиқларининг образлар таркиби ва бадий-композицион хусусиятлари	357
Хамдамова С.Б.	Уильям Батлер Йейтс ижодида модернистик шеъринг техникаларининг қўлланилиши	362
Bahronova B.B.	Badiiy adabiyotda ijtimoiy munosabatlar va madaniy hayot talqini	368
Qodirova S.A.	"Devonu lug'otit turk" va "Zarbulmasal" asarlarida qo'llanilgan maqollarning qiyosiy-tipologik tahlili	372
Ражабов Т.А.	Замонавий ўзбек шеърятда бадий кўчимларнинг лисоний-бадий таҳлили	376
Норова Н.Б.	Усмон Кўчқор лирикасида тош ва тупроқ образларининг қўлланилиши	380
Qurbonova N.R., Mustafoyeva M.A.	Jahon adabiyotida sonet janri tadriji	384
Sayliyeva Z.R.	Ibrohim Haqqul asarlarida tasavvufga munosabat	389
MATNSHUNOSLIK VA ADABIY MANBASHUNOSLIK *** TEXTOLOGY AND LITERARY SOURCE STUDY *** ТЕКСТОЛОГИЯ И ЛИТЕРАТУРНОЕ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ		
Olimova M.S.	Huvaydo she'riyatida tasavvuf ohanglari	395
Baxtiyorova G.M.	Ahmad Yassaviy toshbosmalarida Qur'on oyatlari talqini	400
"NAVOIY GULSHANI"		
Sayliyeva M.R.	About the artistic world of the great artist	405
PEDAGOGICS		
Safarli N.T.	Formation and development of higher education institutions in Nakhchivan during the Soviet era	408
HISTORY		
Xaitov Sh. A., Ahmadov A.A.	XX asr boshlarida Rossiya-Afg'oniston savdo-sotiq aloqalari va Afg'oniston armiyasi D.N. Logofet talqinida	415

**KOMPAKT QO‘ZG‘ALISHLI UMUMLASHGAN FRIDRIXS MODELINING BA‘ZI
SPEKTRAL XOSSALARI**

Rasulov To‘lqin Husenovich,
fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor,
Buxoro davlat universiteti, Buxoro, O‘zbekiston
t.h.rasulov@buxdu.uz

Dilmurodov Elyor Baxtiyorovich,
fizika-matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
V.I.Romanovskiy nomidagi matematika instituti
Buxoro bo‘linmasi, Buxoro, O‘zbekiston
e.b.dilmurodov@buxdu.uz

Annotatsiya. Panjaradgi soni saqlanmaydigan va ikkitadan oshmaydigan zarrachalar sistemasiga mos H kompakt qo‘zg‘alishli umumlashgan Fridrixs modeli chegaralangan o‘z-o‘ziga qo‘shma operator sifatida qaraladi. H operatorning muhim spektri bo‘shliqqa (lakunaga) ega bo‘lgan hol tahlil qilinadi. H operatorning xos vektor-funksiyalariga mos Faddeyev tenglamasi quriladi va uning asosiy xossalari o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: kompakt qo‘zg‘alish, umumlashgan Fridrixs modeli, yo‘qotish operatori, paydo qilish operatori, Faddeyev tenglamasi, Veyl tengsizligi, Rushe teoremasi.

Аннотация. Обобщённая модель Фридрикса H с компактным возмущением, соответствующая системе частиц на решётки, число которых не сохраняется и не превышает двух, рассматривается как ограниченный самосопряжённый оператор. Обсуждается случай, когда существенный спектр оператора H имеет лауну. Построено уравнение Фаддеева, соответствующее собственным вектор-функциям оператора H , и изучены его основные свойства.

Ключевые слова: компактное возмущение, обобщённая модель Фридрикса, оператор уничтожения, оператор рождения, уравнение Фаддеева, неравенство Вейля, теорема Руше.

Abstract. The generalized Friedrichs model H with compact perturbation, corresponding to a system of particles on a lattice, the number of which is not conserved and does not exceed two, is considered as a bounded self-adjoint operator. We analyze the case when the essential spectrum of the operator H has a gap. The Faddeev equation corresponding to the eigenvector functions of the operator H is constructed and its main properties are studied.

Keywords: compact perturbation, generalized Friedrichs model, annihilation operator, creation operator, Faddeev equation, Weyl inequality, Rouche theorem.

Kirish. Analizning, matematik fizika va ehtimollar nazariyasining ko‘plab masalalari Fridrixs modeli [1] va umumlashgan Fridrixs modeli [2] deb nomlanuvchi operatorlarning spektral xossalari o‘rganish masalasiga keltiriladi.

\mathbb{C} , \mathbb{R} va \mathbb{N} to‘plamlar orqali mos ravishda barcha kompleks, haqiqiy va natural sonlar to‘plamini belgilaymiz. Faraz qilaylik, D_i , $i = 1, \dots, n$ ($n \in \mathbb{N}$) – d o‘lchamli \mathbb{R}^d fazodagi Yevklid o‘lchovli chegaralangan soha bo‘lib,

$$1) D_i \cap D_j = \emptyset, i \neq j;$$

$$2) D := \bigcup_{i=1}^n \bar{D}_i$$

shartlar bajarilsin.

$\mathcal{H} := \mathcal{H}_0 \oplus \mathcal{H}_1$ orqali ikki kanalli Hilbert fazo belgilangan bo‘lib, bu fazo $\mathcal{H}_0 := \mathbb{C}$ (1-kanal) bir o‘lchamli Hilbert fazo va $\mathcal{H}_1 := L_2(D)$ (2-kanal) – D da aniqlangan kvadrati bilan integrallanuvchi (umuman olganda kompleks qiymatlarni qabul qiluvchi) funksiyalarning Hilbert fazosining to‘g‘ri yig‘indisidan iborat. \mathcal{H} fazoning elementlari $f = (f_0, f_1)$ kabi vektor-funksiya ko‘rinishiga ega, bu yerda $f_0 \in \mathcal{H}_0$ va $f_1 \in \mathcal{H}_1$. Istalgan ikkita $f = (f_0, f_1), g = (g_0, g_1) \in \mathcal{H}$ elementlar uchun ularning \mathcal{H} fazodagi skalyar ko‘paytmasi

$$\langle f, g \rangle = (f_0, g_0)_0 + (f_1, g_1)_1$$

kabi aniqlanib,

$$(f_0, g_0)_0 = f_0 \overline{g_0}, \quad (f_1, g_1)_1 = \int_D f_1(t) \overline{g_1(t)} dt$$

tengliklar o'rinlidir.

\mathcal{H} Hilbert fazosida umumlashgan Fridriks modeli deb ataluvchi va

$$H := \begin{pmatrix} H_{00} & H_{01} \\ H_{01}^* & H_{11} \end{pmatrix} \quad (1)$$

kabi 2×2 blok operatorli matritsa ko'rinishida tasvirlanuvchi operatorni qaraymiz. Bu yerda $H_{ij}: \mathcal{H}_j \rightarrow \mathcal{H}_i, i \leq j, i, j = 0, 1$ matritsaviy elementlar quyidagicha aniqlangan:

$$H_{00}f_0 = \omega f_0, \quad H_{01}f_1 = \alpha \int_D v(t)f_1(t)dt,$$

$$H_{11} := H_{11}^0 - K, \quad (H_{11}^0 f_1)(p) = u(p)f_1(p), \quad (Kf_1)(p) = \alpha \int_D K(p, t)f_1(t)dt.$$

Bunda $f_i \in \mathcal{H}_i, i = 0, 1; \omega$ – tayinlangan haqiqiy son, $v(\cdot)$ va $K(\cdot, \cdot)$ – mos ravishda D va D^2 to'plamlarda aniqlangan haqiqiy qiymatli, chegaralangan funksiyalar, $u(\cdot)$ – D to'plamda aniqlangan bo'lakli uzluksiz, chegaralangan funksiya, $\alpha > 0$ esa ta'sirlashish parametri.

Parametrlarga qo'yilgan bunday shartlarda \mathcal{H} Hilbert fazosida (1) tenglik orqali aniqlanuvchi H operator chiziqli, chegaralangan va o'z-o'ziga qo'shma operator bo'ladi. Bu holda $H_{01}^*: \mathcal{H}_0 \rightarrow \mathcal{H}_1$ operator H_{01} operatorga qo'shma operator bo'lib,

$$(H_{01}^* f_0)(p) = v(p)f_0, \quad f_0 \in H_0$$

tenglik o'rinlidir. Odatda H_{01} operatorga yo'qotish operatori, H_{01}^* operatorga esa paydo qilish operatori deyiladi [3].

H operator xos vektor-funksiyalariga mos Faddeyev tenglamasi. $\sigma(\cdot), \sigma_{\text{ess}}(\cdot), \sigma_{\text{disc}}(\cdot)$ va $\rho(\cdot)$ to'plamlar orqali mos ravishda chegaralangan o'z-o'ziga qo'shma operatorning spektrini, muhim spektrini, diskret spektrini va rezolventa to'plamini belgilaymiz.

Kompakt qo'zg'alishlarda muhim spektrning o'zgarmasligi haqidagi Veyl teoremasiga ko'ra H operatorning $\sigma_{\text{ess}}(H)$ muhim spektri H_{11}^0 operatorning spektri bilan ustma-ust tushadi. Bunda $\sigma_{\text{ess}}(H)$ to'plam $u(\cdot)$ funksiyaning $\text{Ran}(u)$ qiymatlar sohasi yopig'iga teng bo'ladi, ya'ni

$$\sigma_{\text{ess}}(H) = \sigma(H_{11}^0) = \overline{\text{Ran}(u)}.$$

Keyingi tadqiqotlarimizda qulaylik uchun K operatorni musbat va izli operatorlar sinfiga tegishli deb faraz qilamiz.

Quyida yordamchi tasdiqni bayon qilamiz va isbotini keltiramiz.

1-lemma. K operatorning $K^{1/2}$ musbat kvadrat ildizi

$$(K^{1/2}f)(p) = \int_D \tilde{K}(p, t)f(t)dt$$

ko'rinishga ega bo'ladi, bu yerda $\tilde{K}(\cdot, \cdot)$ orqali $K^{1/2}$ operatorning yadrosi belgilangan va bu yadro D^2 to'plamda aniqlangan kvadrati bilan integrallanuvchi funksiya bo'ladi.

Isbot. K musbat operator bo'lganligi bois, K operatorning har bir λ_m trivial bo'lmagan xos qiymati musbat bo'ladi. Hilbert-Shmidt teoremasiga [4] ko'ra

$$K = \sum_m \lambda_m (\varphi_m, \cdot)_1 \varphi_m$$

yoyilma o'rinli bo'lib, $\sum_m \lambda_m < \infty$ shart bajariladi, bu yerda φ_m orqali K operatorning λ_m xos qiymatiga mos xos vektor-funksiyasi belgilangan. Faraz qilaylik, $K^{1/2}$ operator K operatorning musbat kvadratik ildizi bo'lsin. U holda

$$K^{1/2} = \sum_m \sqrt{\lambda_m} (\varphi_m, \cdot)_1 \varphi_m.$$

Ushbu $\sum_m \lambda_m < \infty$ shartga ko'ra $K^{1/2}$ operator Hilbert-Shmidt operatori bo'ladi. Shu sababli $K^{1/2}$ integral operatorning $\tilde{K}(\cdot, \cdot)$ yadrosi kvadrati bilan integrallanuvchi bo'ladi. 1-lemma to'liq isbotlandi.

Faraz qilaylik, $I_i - \mathcal{H}_i, i = 0, 1$ fazodagi birlik operator va $R_{11}^0(z) := (H_{11}^0 - zI_1)$ bo'lsin. H operator diskret spektrini o'rganishda \mathcal{H} Hilbert fazosida aniqlangan kompakt (simmetriklashtirilgan)

$$T(z) := \begin{pmatrix} T_{00}(z) & T_{01}(z) \\ T_{10}(z) & T_{11}(z) \end{pmatrix}, z \in \mathbb{C} \setminus \sigma(H_{11}^0)$$

kabi aniqlangan 2×2 o'lchamli blok operatorli matritsa muhim ahamiyatga ega bo'ladi, bu yerda $T_{ij}(z): \mathcal{H}_j \rightarrow \mathcal{H}_i, i, j = 0, 1$ matritsaviy elementlar quyidagicha aniqlangan:

$$T_{00}(z) := (1+z)I_0 - H_{00} + H_{01}R_{11}^0(z)H_{01}^*, \quad T_{01}(z) := -H_{01}R_{11}^0(z)K^{1/2},$$

$$T_{10}(z) := -K^{1/2}R_{11}^0(z)H_{01}^*, \quad T_{11}(z) := K^{1/2}R_{11}^0(z)K^{1/2}.$$

Quyidagi lemma mashhur Birman-Shmidt prinsipini tavsiflaydi hamda H va $T(z)$ operatorlar xos qiymatlari orasidagi bog'lanishni ifodalaydi.

2-lemma. $z \in \mathbb{C} \setminus \sigma(H_{11}^0)$ soni H operatorning xos qiymati bo'lishi uchun 1 soni $T(z)$ operator uchun xos qiymat bo'lishi zarur va yetarlidir. Bundan tashqari, z va 1 xos qiymatlarning karralıkları ustma-ust tushadi.

Isbot. Faraz qilaylik, $z \in \mathbb{C} \setminus \sigma(H_{11}^0)$ soni H operatorning xos qiymati, $f = (f_0, f_1) \in \mathcal{H}$ esa unga mos xos vektor-funksiya bo'lsin. U holda f_0 va f_1 koordinatalar

$$\begin{cases} (H_{00} - zI_0)f_0 + H_{01}f_1 = 0; \\ H_{01}^*f_0 + (H_{11}^0 - zI_1)f_1 - Kf_1 = 0 \end{cases} \quad (2)$$

tenglamalar sistemasini qanoatlantiradi.

$z \in \mathbb{C} \setminus \sigma(H_{11}^0)$ bo'lganligi bois (2) tenglamalar sistemasining ikkinchi tengligida f_1 uchun

$$f_1 = R_{11}^0(z)Kf_1 - R_{11}^0(z)H_{01}^*f_0 \quad (3)$$

ifodani hosil qilamiz.

Endi $K^{1/2}$ operatorning f_1 funksiyaga ta'sirini hisoblaymiz:

$$K^{1/2}f_1 = K^{1/2}R_{11}^0(z)Kf_1 - K^{1/2}R_{11}^0(z)H_{01}^*f_0.$$

$\tilde{f}_1 := K^{1/2}f_1$ belgilash kiritib oxirgi tenglikdan

$$\tilde{f}_1 = K^{1/2}R_{11}^0(z)K^{1/2}\tilde{f}_1 - K^{1/2}R_{11}^0(z)H_{01}^*f_0 \quad (4)$$

tenglikga ega bo'lamiz. Undan foydalanib (3) tenglikni

$$f_1 = R_{11}^0(z)K^{1/2}\tilde{f}_1 - R_{11}^0(z)H_{01}^*f_0 \quad (5)$$

kabi yozib olamiz. f_1 uchun topilgan yangi (5) ifodani (2) tenglamalar sistemasining birinchi tengligiga qo'yib, (2) tenglamalar sistemasi yechimga ega bo'lishi uchun

$$\begin{cases} (H_{00} - zI_0 - H_{01}R_{11}^0(z)H_{01}^*)f_0 + H_{01}R_{11}^0(z)K^{1/2}\tilde{f}_1 = 0 \\ K^{1/2}R_{11}^0(z)H_{01}^*f_0 + (I_1 - K^{1/2}R_{11}^0(z)K^{1/2})\tilde{f}_1 = 0 \end{cases}$$

tenglamalar sistemasi yoki $\Phi - T(z)\Phi = 0$, $\Phi = (f_0, \tilde{f}_1) \in \mathcal{H}$ operatorli tenglama nolmas yechimga ega bo'lishi zarur va yetarlidir. (2) tenglamalar sistemasi va $\Phi - T(z)\Phi = 0$ operatorli tenglamaning chiziqli bog'lanmagan yechimlari soni bir xil ekanligi chiziqli algebra va funksional analiz elementlaridan foydalanib oson ko'rsatiladi. Bu esa H va $T(z)$ operatorlarning mos ravishda z va 1 xos qiymatlari bir xil karralikka ega ekanligini bildiradi. 2-lemma isbotlandi.

1-izoh. Odatda $T(z)\Phi = \Phi$ operatorli tenglamaga H umumlashgan Fridriks modelining xos vektor-funksiyalari uchun Faddeyev tenglamasining analogi deyiladi.

2-izoh. Ta'kidlash joizki, $T(\cdot)$ operatorli funksiya monotonlik xossasiga ega emas, shu sababli [5] maqolada ishlab chiqilgan usuldan maqolaning asosiy natijalarini isbotlashda foydalanib bo'lmaydi.

Aniqlanishiga ko'ra $T(\cdot)$ operatorli funksiya $\mathbb{C} \setminus \sigma(H_{11}^0)$ sohada analitik funksiya bo'ladi. Bundan tashqari, har bir tayinlangan $z \in \mathbb{C} \setminus \sigma(H_{11}^0)$ soni uchun $T(z)$ operator izli operatorlar sinfiga tegishli bo'ladi.

Haqiqatan ham, 1-lemmaga ko'ra $K^{1/2}$ operator Hilbert-Shmidt operatori bo'ladi. $R_{11}^0(z)$ chegaralangan operator bo'lganligi bois, $T_{11}(z)$ operator izli operatorlar sinfiga tegishli bo'ladi. $T_{00}(z)$, $T_{01}(z)$ va $T_{01}^*(z)$ operatorlarning 1 o'lchamli ekanligidan har bir tayinlangan $z \in \mathbb{C} \setminus \sigma(H_{11}^0)$ uchun $T(z)$ operatorli matritsa izli operatorli sinfiga tegishli bo'ladi. Shu sababli $\lambda \neq 0$ uchun $I - \lambda^{-1}T(z)$ operatorning $D(\lambda, z) := \det[I - \lambda^{-1}T(z)]$ determinanti yaxshi aniqlangan va analitik bo'ladi, bu yerda $I := \text{diag}\{I_0, I_1\}$. [4] kitobdagi XIII.105 teoreмага ko'ra quyidagi lemma o'rinli.

3-lemma. $\lambda \neq 0$ soni $T(z)$ operatorning $z \in \mathbb{C} \setminus \sigma(H_{11}^0)$ bo'lganda xos qiymati bo'lishi uchun $D(\lambda, z) = 0$ bo'lishi zarur va yetarlidir.

2- va 3-lemmalardan quyidagi lemma kelib chiqadi.

4-lemma. $z \in \mathbb{C} \setminus \sigma(H_{11}^0)$ soni H operatorning xos qiymati bo'lishi uchun $D(1, z) = 0$ bo'lishi zarur va yetarlidir.

Ta'kidlash joizki, $T(z)$ operator har bir $z \in \mathbb{C} \setminus \sigma(H_{11}^0)$ da aniqlangan.

5-lemma. Agar $\lambda \neq 0$ soni biror $z \in \mathbb{C} \setminus \sigma(H_{11}^0)$ uchun $T(z)$ operatorning xos qiymati bo'lsa, u holda z haqiqiy son bo'ladi.

Isbot. Faraz qilaylik, $\Phi = (\varphi_0, \varphi_1) \in \mathcal{H}$ vektor-funksiya $T(z)$, $z \in \mathbb{C} \setminus \sigma(H_{11}^0)$ operatorning $\lambda \neq 0$ xos qiymatiga mos normalangan xos vektor-funksiyasi bo'lsin. $(u(p) - z)^{-1}$ funksiyaning haqiqiy va mavhum qismlarini ajratib, $R_{11}^0(z)$ operatorni

$$R_{11}^0(z) = \hat{R}_{11}^0(z) + i\text{Im}z \cdot \tilde{R}_{11}^0(z)$$

ko'rinishda tasvirlab olamiz, bu yerda $\hat{R}_{11}^0(z)$, $\tilde{R}_{11}^0(z)$ operatorlar mos ravishda

$$\frac{u(p) - \operatorname{Re} z}{[u(p) - \operatorname{Re} z]^2 + (\operatorname{Im} z)^2}, \quad \frac{1}{[u(p) - \operatorname{Re} z]^2 + (\operatorname{Im} z)^2}$$

funksiyalarga ko'paytirish operatoridir. Shu sababli $T(z)$ operatorni o'z-o'ziga qo'shma bo'lgan $\hat{T}(z)$ va $\tilde{T}(z)$ operatorlar orqali $T(z) = \hat{T}(z) + i\operatorname{Im} z \cdot \tilde{T}(z)$ kabi yozish mumkin, bu yerda $\hat{T}(z)$ va $\tilde{T}(z)$ operatorlar

$$\hat{T}(z) := \begin{pmatrix} (1 + \operatorname{Re} z)I_0 - H_{00} + H_{01}\hat{R}_{11}^0(z)H_{01}^* & -H_{01}\hat{R}_{11}^0(z)K^{1/2} \\ -K^{1/2}\hat{R}_{11}^0(z)H_{01}^* & K^{1/2}\hat{R}_{11}^0(z)K^{1/2} \end{pmatrix},$$

$$\tilde{T}(z) := \begin{pmatrix} I_0 + H_{01}\tilde{R}_{11}^0(z)H_{01}^* & -H_{01}\tilde{R}_{11}^0(z)K^{1/2} \\ -K^{1/2}\tilde{R}_{11}^0(z)H_{01}^* & K^{1/2}\tilde{R}_{11}^0(z)K^{1/2} \end{pmatrix}$$

formular yordamida aniqlanadi. $\lambda\Phi = \hat{T}(z)\Phi + i\operatorname{Im} z \cdot \tilde{T}(z)\Phi$ tenglikni Φ vektorga skalyar ko'paytirib va $T(z)$, $\hat{T}(z)$, $\tilde{T}(z)$ operatorlarning o'z-o'ziga qo'shma ekanligini inobatga olib,

$$\langle \tilde{T}(z)\Phi, \Phi \rangle \operatorname{Im} z = 0 \quad (6)$$

tenglikni hosil qilamiz. Endi $\operatorname{Im} z = 0$ ekanligini ko'rsatamiz. $\|\Phi\| = 1$ bo'lganligi bois, ikkita hol bo'lishi mumkin: $\varphi_0 = 0$ yoki $\varphi_0 \neq 0$. Faraz qilaylik, $\varphi_0 = 0$ bo'lsin. U holda $\|\Phi\| = \|\varphi_1\| = 1$ bo'ladi. Bu holda

$$\langle \tilde{T}(z)\Phi, \Phi \rangle = (K^{1/2}\tilde{R}_{11}^0(z)K^{1/2}\varphi_1, \varphi_1)_1 = (\tilde{R}_{11}^0(z)K^{1/2}\varphi_1, K^{1/2}\varphi_1)_1 > 0.$$

$\tilde{R}_{11}^0(z)$ operatorning ta'rifidan ko'rinib turibdiki, $(\tilde{R}_{11}^0(z)K^{1/2}\varphi_1, K^{1/2}\varphi_1)_1 = 0$ bo'lishi uchun $K^{1/2}\varphi_1 = 0$ bo'lishi zarur va yetarlidir. Bu esa $\lambda \neq 0$ soni $T(z)$ operatorning xos qiymati ekanligiga ziddir.

Endi $\varphi_0 \neq 0$ deb faraz qilamiz.

$$\phi_0 := H_{10}\varphi_0, \quad \phi_1 := K^{1/2}\varphi_1;$$

$$\hat{\phi}_j(p) := \operatorname{Re}(\phi_j(p)), \quad \check{\phi}_j(p) := \operatorname{Im}(\phi_j(p)), \quad j = 0, 1$$

kabi belgilash olamiz. Ushbu

$$|\phi_0(p)|^2 + |\phi_1(p)|^2 - 2\operatorname{Re}(\phi_1(p)\overline{\phi_0(p)}) = (|\hat{\phi}_0(p)| - |\check{\phi}_0(p)|)^2 + (|\check{\phi}_0(p)| - |\hat{\phi}_0(p)|)^2,$$

munosabatdan foydalanib sodda hisoblashlar yordamida

$$\langle \tilde{T}(z)\Phi, \Phi \rangle = |\varphi_0|^2 + (\tilde{R}_{11}^0(z)\phi_0, \phi_0)_1 - 2\operatorname{Re}(\tilde{R}_{11}^0(z)\phi_1, \phi_0)_1 + (\tilde{R}_{11}^0(z)\phi_1, \phi_1)_1$$

$$= |\varphi_0|^2 + \int_D \frac{1}{[u(p) - \operatorname{Re} z]^2 + (\operatorname{Im} z)^2} \{|\phi_0(p)|^2 + |\phi_1(p)|^2 - 2\operatorname{Re}(\phi_1(p)\overline{\phi_0(p)})\} dp \geq |\varphi_0|^2 > 0$$

munosabatlarni hosil qilamiz. Shunday qilib, $\langle \tilde{T}(z)\Phi, \Phi \rangle > 0$ ekan. (6) tenglikdan $\operatorname{Im} z = 0$ kelib chiqadi. 5-lemma isbotlandi.

Asosiy natijalar. Faraz qilaylik, B operator \mathcal{H} Hilbert fazosidagi chegaralangan o'z-o'ziga qo'shma operator, $\mathcal{H}_B(\lambda)$, $\lambda \in \mathbb{R}$ esa elementlari $(Bf, f) > \lambda \|f\|$, $f \neq 0$ tengsizlikni qanoatlantiruvchi qism fazo bo'lsin.

Quyidagi belgilashni kiritamiz:

$$n(\lambda, B) := \sup_{\mathcal{H}_B(\lambda)} \dim \mathcal{H}_B(\lambda).$$

Agar $\lambda < \max \sigma_{\text{ess}}(B)$ bo'lsa, $n(\lambda, B)$ soni cheksizga teng bo'ladi va agar $n(\lambda, B)$ soni chekli bo'lsa, u holda bu son B operatorning λ dan katta xos qiymatlar soniga (karraligi bilan qo'shib hisoblaganda) teng bo'ladi [6].

Endi maqolaning asosiy natijalarini bayon qilamiz va isbotlaymiz.

1-teorema. $z \in \mathbb{C} \setminus \sigma(H_{11}^0)$ soni H operatorning regulyar nuqtasi bo'lishi uchun $n(1, T(\cdot))$ funksiya $z = z_0$ nuqtada uzluksiz bo'lishi zarur va yetarlidir.

Isbot. Zaruriyligi. Faraz qilaylik, $z = z_0$ soni $T(z)$ operatorning regulyar nuqtasi bo'lsin. U holda 2-lemmaga ko'ra $I - T(z_0)$ operator teskarilanuvchan bo'ladi. $\lambda^{-1}T(z)$ operator-funksiyaning $(\lambda, z) \in (0, \infty) \times \mathbb{R} \setminus \sigma(H_{11}^0)$ bo'yicha uzluksizligi va $T(z)$ operatorning kompakligidan $(1, z_0)$ nuqtaning biror atrofidagi barcha (λ, z) lar uchun $I - \lambda^{-1}T(z)$ operator teskarilanuvchan bo'ladi. Shu sababli biror $\rho > 0$ soni uchun barcha $z \in [z_0 - \rho, z_0 + \rho]$ larda $\sigma(T(z)) \cap (1 - \rho, 1 + \rho) = \emptyset$ tenglik o'rinli bo'ladi. $n(a, T(\cdot))$ funksiya ta'rifidan barcha ξ va $\delta \in [0, z_0 + \rho)$ lar uchun

$$n(1 \pm \delta, T(z_0 \pm \xi)) = n(1, T(z_0 \pm \xi))$$

tenglikni hosil qilamiz. Kompakt operatorlar yig'indisi hamda istalgan musbat a_1 va a_2 sonlari uchun

$$n(a_1 + a_2, A_1 + A_2) \leq n(a_1, A_1) + n(a_2, A_2) \quad (7)$$

Veyl tengsizligini [6] qo'llab biror $\eta_0 \in (0, \delta)$ soni va barcha yetarlicha kichik $\xi > 0$ soni uchun

$$n(1 + \eta_0, T(z_0 \pm \xi)) \leq n(1, T(z_0 \pm \xi)) + n(\eta_0, T(z_0 \pm \xi) - T(z_0)) = n(1, T(z_0))$$

munosabatlarni hosil qilamiz. Shunga o'xshash mulohazalar yuritib, yetarlicha kichik $\xi > 0$ soni uchun $n(1, T(z_0 \pm \xi)) = n(1, T(z_0))$ tenglikga ega bo'lamiz. Bu esa o'z navbatida $n(1, T(\cdot))$ funksiya $z = z_0$ nuqtada uzluksiz ekanligini bildiradi.

Yetarliligi. Teskarisini faraz qilamiz. $n(1, T(\cdot))$ funksiya $z = z_0$ nuqtada uzluksiz, z_0 soni esa H operatorning xos qiymati bo'lsin.

Yuqoridagi kabi mulohazalar yuritib va (7)-Veyl tengsizligidan foydalanib, biror $\delta_0 > 0$, $c_0 = c_0(\delta_0) > 0$ sonlari va barcha $\varepsilon \in [-c_0, c_0]$ sonlari uchun

$$n(1, T(z_0)) = n(1 + \delta_0, T(z_0)) = n(1 + \delta_0/4, T(z_0 + \varepsilon)) \quad (8)$$

tenglikni hosil qilamiz. 4-lemmaga ko'ra $D(1, z_0) = 0$ tenglik o'rinli. Γ_δ orqali z_0 nuqtaning δ kompleks atrofi bo'lgan $U_\delta(z_0)$ to'plamning chegarasini belgilaymiz. Bu holda δ ning yetarlicha kichik ekanligidan barcha $z \in \Gamma_\delta$ lar uchun $D(1, z_0) \neq 0$ ekanligini hosil qilamiz. Belgilash kiritamiz:

$$d := \min_{z \in \Gamma_\delta} |D(1, z)|, \quad \psi_\varepsilon(z) := D(1 + \varepsilon, z) - D(1, z).$$

$D(\cdot, \cdot)$ funksiya uzluksiz bo'lganligi bois, shunday $\rho = \rho(\delta) > 0$ soni topilib, barcha $\varepsilon \in [-\rho, \rho]$ va $z \in \Gamma_\delta$ sonlari uchun $|\psi_\varepsilon(z)| < d$ tengsizlik o'rinli bo'ladi. Shunday qilib, har bir tayinlangan $\varepsilon \in [-\rho, \rho]$ soni uchun $\overline{U_\delta(z_0)}$ to'plamda aniqlangan $D(1, \cdot)$ va $\psi_\varepsilon(\cdot)$ funksiyalar Rushe teoremasi shartlarini qanoatlantiradi. Shu sababli $D(1, \cdot)$ va $D(1 + \varepsilon, \cdot)$ funksiyalarning $U_\delta(z_0)$ to'plamda yotuvchi nollari soni tengdir. Faraz qilaylik, biror $z_\varepsilon \in U_\delta(z_0)$ uchun $D(1 + \varepsilon, z_\varepsilon) = 0$, $\varepsilon > 0$ bo'lsin. U holda 4-lemmaga ko'ra barcha $\varepsilon \in (0, \rho')$ lar uchun $1 + \varepsilon$ soni $T(z_\varepsilon)$ operatorning xos qiymati bo'ladi. Shuning uchun 5-lemmaga ko'ra z_ε haqiqiy son bo'ladi. Bundan va (8) tenglikdan barcha $\varepsilon \in (0, \rho')$ sonlari uchun

$$\begin{aligned} n(1, T(z_\varepsilon)) - n(1, T(z_0)) &\geq n(1 + \varepsilon/2, T(z_\varepsilon)) - n(1, T(z_0)) \\ &\geq 1 + n(1 + \delta_0/4, T(z_\varepsilon)) - n(1, T(z_0)) = 1 \end{aligned}$$

munosabatlarga ega bo'lamiz. Demak $n(1, T(z_0)) \neq \lim_{\varepsilon \rightarrow 0} n(1, T(z_\varepsilon))$, ya'ni $n(1, T(\cdot))$ funksiya $z = z_0$ nuqtada uzluksiz bo'lmaydi. Bu esa farazimizga ziddir. 1-teorema isbotlandi.

2-teorema. Faraz qilaylik $z_0 \in \sigma_{\text{disc}}(H)$ bo'lsin. U holda yetarlicha kichik $\varepsilon > 0$ soni uchun shunday $\delta > 0$ soni topilib,

$$\begin{aligned} \text{card}\{z \in U_\delta(z_0): D(1 + \varepsilon, z) = 0\} &= \text{card}\{z \in U_\delta(z_0): D(1 - \varepsilon, z) = 0\} \\ &= \text{card}\{z \in U_\delta(z_0): D(1, z) = 0\} \end{aligned}$$

tengliklar o'rinli bo'ladi, bu yerda $\text{card}M$ orqali M to'plamning quvvati belgilangan.

Isbot. Agar $z_0 \in \sigma_{\text{disc}}(H)$ bo'lsa, 4-lemmaga ko'ra $D(1, z_0) = 0$ bo'ladi. U holda shunday $\delta > 0$ soni topilib, barcha $z \in \Gamma_\delta$ lar uchun $D(1, z_0) \neq 0$ bo'ladi. Bu holda 1-teoremaning yetarlilik qismi isbotidagi kabi mulohazalar yuritib, yetarlicha kichik $\rho > 0$ soni uchun har bir $\varepsilon \in [-\rho, \rho]$ da $D(1, \cdot)$ funksiyaning $U_\delta(z_0)$ to'plamda yotuvchi nollari soni va $D(1 + \varepsilon, \cdot) = \psi_\varepsilon(\cdot) + D(1, \cdot)$ funksiyaning $U_\delta(z_0)$ to'plamda yotuvchi nollari soni teng bo'ladi. 2-teorema isbotlandi.

Xulosa. Maqolada zamonaviy matematikaning bir qator sohalarida uchraydigan panjaradgi soni saqlanmaydigan va ikkitadan oshmaydigan zarrachalar sistemasiga mos H kompakt qo'zg'alishli umumlashgan Fridrixs modeli qaralgan. Bu model Fok fazosining qirg'ilgan ikki zarrachali qism fazosidagi chegaralangan o'z-o'ziga qo'shma operator sifatida tadqiq qilingan. Ishda H operatorning muhim spektri bo'shliqqa (lakunaga) ega bo'lgan hol tahlil qilinib, o'rganilayotgan operatorning xos vektor-funksiyalariga mos Faddeyev tenglamasi qurilgan hamda uning xos qiymatlar soni bilan bog'liq asosiy xossalari o'rganilgan.

ADABIYOTLAR:

1. K.O.Friedrichs. *Uber die Spectralzerlegung einee Integral operators.* *Math. Ann.*, 115:1 (1938), 249–272.
2. С.Н.Лакаев. *Некоторые спектральные свойства модели Фридрихса.* *Труды семинара им. И. Г. Петровского*, 11 (1986), 210–223.
3. К.Фридрихс. *Возмущение спектра операторов в гильбертовом пространстве.* М., 1969.
4. М.Рид, Б.Саймон. *Методы современной математической физики. Т. 4. Анализ операторов.* М.: Мир. 1982.
5. М.Э.Муминов. *О выражении числа собственных значений модели Фридрихса.* *Матем. заметки*, 82:1 (2007), 75–83.
6. A.V.Sobolev. *The Efimov effect. Discrete spectrum asymptotics.* *Comm. Math. Phys.*, 156 (1993), 101–126.

FERMIONLI FOK FAZODAGI UCHINCHI TARTIBLI OPERATORLI MATRITSAGA MOS KANAL OPERATOR VA UNING SPEKTRI

Ismoilova Dildora Erkinovna,

Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti

d.e.ismoilova@buxdu.uz

Annotatsiya. Mazkur maqolada fermionli Fok fazoning nol zarrachali, bir zarrachali va ikki zarrachali qism fazolarining to‘g‘ri yig‘indisida ta‘sir qiluvchi $\mathcal{A}_{\mu,\lambda}$, $\mu, \lambda > 0$ uchinchi tartibli operatorli matritsa qaraladi. Bu operatorli matritsa panjaradagi soni saqlanmaydigan va uchtadan oshmaydigan zarrachalar sistemasiga mos keladi hamda chiziqli, chegaralangan va o‘z-o‘ziga qo‘shma operator bo‘ladi. $\mathcal{A}_{\mu,\lambda}$ operatorli matritsaga mos kanal operator quriladi. Uning spektrini aniqlash masalasi to‘g‘ri integralga yoyish orqali umumlashgan Fridrixs modelining spektrini o‘rganish masalasiga keltiriladi. Kanal operator sof muhim spektrga ega ekanligi ko‘rsatiladi va uni aniqlovchi kesmalarning maksimal soni topiladi.

Kalit so‘zlar: fermionli Fok fazo, antisimmetrik funksiya, operatorli matritsa, kanal operator, umumlashgan Fridrixs modeli, to‘g‘ri integralga yoyish, sof muhim spektr.

Аннотация. В настоящей статье рассматривается операторная матрица третьего порядка $\mathcal{A}_{\mu,\lambda}$, $\mu, \lambda > 0$, действующая в прямой сумме ноль частичного, одно частичного и двухчастичного подпространств фермионного пространства Фока. Эта операторная матрица соответствует системе частиц с несохраняющимся и не более трёх частиц на решётке и является линейным, ограниченным и самосопряжённым. Построен каналный оператор, соответствующий каналному оператору $\mathcal{A}_{\mu,\lambda}$. Задача определения его спектра с использованием разложения на прямой интеграл приводится к изучению спектра обобщённой модели Фридрихса. Показывается, что каналный оператор имеет чисто существенный спектр, и найдено максимальное число определяющих его отрезков.

Ключевые слова: фермионное пространство Фока, антисимметрические функции, операторная матрица, каналный оператор, обобщённая модель Фридрихса, разложение прямого интеграла, чисто существенный спектр.

Abstract. In this paper an operator matrix of order three $\mathcal{A}_{\mu,\lambda}$, $\mu, \lambda > 0$ acting in the zero-particle, one-particle and two-particle subspaces of fermionic Fock space is considered. This operator matrix is corresponding to a system of nonconserved and no more than three particles on a lattice and it is a linear, bounded and self-adjoint. The channel operator corresponding to the operator matrix $\mathcal{A}_{\mu,\lambda}$ is constructed. The problem to define its spectrum using direct integral decomposition is reduced to the problem of the studying the spectrum of the generalized Friedrich model. It is shown that the channel operator has a purely essential spectrum and the maximal number its segments is found.

Key words: fermionic Fock space, antisymmetric function, operator matrix, channel operator, generalized Friedrich model, direct integral decomposition, purely essential spectrum.

Kirish. \mathbb{R}^d haqiqiy Yevklid fazosidagi va \mathbb{Z}^d butun sonli panjaradagi soni saqlanmaydigan chekli sondagi zarrachalar sistemasiga mos Hamiltonianlarning spektrini tadqiq qilish masalasi qattiq jismlar fizikasi [1], kvant maydon nazariyasi [2], statistik fizika [3] va zamonaviy matematik fizikaning yana ko‘plab sohalarda ko‘p o‘rganiladigan masalalaridan biri hisoblanadi. \mathbb{R}^d haqiqiy Yevklid fazosidagi soni saqlanmaydigan chekli sondagi zarrachalar sistemasiga mos Hamiltonianlar (spin-bozon modeli nomi bilan mashhur bo‘lgan Hamiltonianlar) [4,5] maqolalarda tadqiq qilingan. \mathbb{Z}^d butun sonli panjaradagi soni saqlanmaydigan chekli sondagi zarrachalar sistemasiga mos matritsaviy model operatorlarning muhim va diskret spektrlari esa [6-8] ishlarda batafsil o‘rganilgan. [9,10] maqolalarda esa bunday turdagi model operatorlar uchun olingan ilmiy natijalar yordamida panjaradagi ko‘pi bilan ikkita fotonga ega spin-bozon modelining muhim spektri, nuqtali spektri va diskret spektri haqidagi ma‘lumotlar natija sifatida keltirib chiqarilgan.

Asosiy qism. Ushbu maqolada fermionli Fok fazosining nol zarrachali, bir zarrachali va ikki zarrachali qism fazolarining to‘g‘ri yig‘indisida ta‘sir qiluvchi hamda ikkita ta‘sir o‘tkazuvchi parametrlari

$\mu, \lambda > 0$ dan bog‘liq $\mathcal{A}_{\mu, \lambda}$ uchinchi tartibli operatorli matritsa chiziqli, chegaralangan va o‘z-o‘ziga qo‘shma operator sifatida qaraladi. Ta’kidlash joizki, $\mathcal{A}_{\mu, \lambda}$ operatorli matritsa [11,12] maqolalarda o‘rganilgan operatorli matritsaning kompakt bo‘lmagan qo‘zg‘alishi hisoblanadi. $\mathcal{A}_{\mu, \lambda}$ operatorli matritsaga nisbatan sodda ko‘rinishga ega bo‘lgan kanal operator deb ataluvchi ikkinchi tartibli operatorli matritsa aniqlangan. Kanal operatorning spektrini topish masalasi ko‘pi bilan 3 o‘lchamli qo‘zg‘alishga ega umumlashgan Fridriks modelining spektrini o‘rganish masalasiga keltirilgan. Umumlashgan Fridriks modelining spektri yordamida kanal operatorning spektri topilgan.

2. Fermionli Fok fazodagi uchinchi tartibli operatorli matritsa. Faraz qilaylik, $\mathbb{T}^1 = (-\pi, \pi]$ bo‘lsin. \mathbb{T}^1 da qo‘shish va songa ko‘paytirish amallarini haqiqiy sonlarni 2π modul bo‘yicha qo‘shish va songa ko‘paytirish sifatida kiritamiz, masalan

$$\frac{\pi}{2} + \pi = \frac{3\pi}{2} = -\frac{\pi}{2} \pmod{2\pi};$$

$$6 \cdot \frac{\pi}{5} = 2\pi - \frac{4\pi}{5} = -\frac{4\pi}{5} \pmod{2\pi}.$$

Ushbu to‘plamga bir o‘lchamli tor deyiladi. Istalgan d natural soni uchun \mathbb{T}^d orqali d o‘lchamli torni, ya’ni $\mathbb{T}^d = \underbrace{\mathbb{T}^1 \times \mathbb{T}^1 \times \dots \times \mathbb{T}^1}_{d \text{ marta}}$ Dekart ko‘paytmani belgilaymiz.

\mathbb{C} orqali bir o‘lchamli kompleks fazoni, $L_2(\mathbb{T}^d)$ orqali \mathbb{T}^d da aniqlangan kvadrati bilan integrallanuvchi (umuman olganda kompleks qiymatlarni qabul qiluvchi) funksiyalarning Hilbert fazosini va $L_2^{as}((\mathbb{T}^d)^2)$ orqali $(\mathbb{T}^d)^2$ da aniqlangan kvadrati bilan integrallanuvchi (umuman olganda kompleks qiymatlarni qabul qiluvchi) antisimmetrik funksiyalarning Hilbert fazosini belgilaymiz.

Quyidagi fazolarni kiritamiz:

$$\mathcal{F}_a^{(1)}(L_2(\mathbb{T}^d)) := \mathbb{C} \oplus L_2(\mathbb{T}^d);$$

$$\mathcal{F}_a^{(2)}(L_2(\mathbb{T}^d)) := \mathbb{C} \oplus L_2(\mathbb{T}^d) \oplus L_2^{as}((\mathbb{T}^d)^2);$$

$$\mathcal{F}_a(L_2(\mathbb{T}^d)) := \mathbb{C} \oplus L_2(\mathbb{T}^d) \oplus L_2^{as}((\mathbb{T}^d)^2) \oplus \dots$$

1-ta’rif. $\mathcal{F}_a(L_2(\mathbb{T}^d))$ fazoga $L_2(\mathbb{T}^d)$ fazo yordamida qurilgan fermionli Fok fazo, $\mathcal{F}_a^{(m)}(L_2(\mathbb{T}^d))$, $m = 1, 2$ fazoga fermionli Fok fazoning qirg‘ilgan $m + 1$ zarrachali qism fazosi, \mathcal{H}_n , $n = 0, 1, 2$ fazoga fermionli Fok fazoning n zarrachali qism fazosi deyiladi.

Foydalanishga quyidagi uchun

$$\mathcal{H}_0 := \mathbb{C}, \mathcal{H}_1 := L_2(\mathbb{T}^d), \mathcal{H}_2 := L_2^{as}((\mathbb{T}^d)^2)$$

kabi belgilashlarni kiritamiz.

Eslatib o‘tish lozimki, $\mathcal{F}_a^{(2)}(L_2(\mathbb{T}^d))$ fazoning ixtiyoriy f elementi $f = (f_0, f_1, f_2)$ ko‘rinishdagi vektor-funksiya bo‘lib, bu fazodan olingan istalgan ikkita $f = (f_0, f_1, f_2)$ va $g = (g_0, g_1, g_2)$ elementlarning skalyar ko‘paytmasi

$$(f, g) = f_0 \cdot \overline{g_0} + \int_{\mathbb{T}^d} f_1(p) \cdot \overline{g_1(p)} dp + \int_{(\mathbb{T}^d)^2} f_2(p, q) \cdot \overline{g_2(p, q)} dp dq$$

kabi aniqlanadi.

$\mathcal{F}_a^{(2)}(L_2(\mathbb{T}^d))$ Hilbert fazosida

$$\mathcal{A}_{\mu, \lambda} := \begin{pmatrix} A_{00} & \mu A_{01} & 0 \\ \mu A_{01}^* & A_{11} & \mu A_{12} \\ 0 & \mu A_{12}^* & A_{22}^0 - \lambda V \end{pmatrix} \quad (1)$$

kabi aniqlangan uchinchi tartibli operatorli matritsani qaraymiz. Bu yerda $A_{ij}: \mathcal{H}_j \rightarrow \mathcal{H}_i$, $i, j = 0, 1, 2$ matritsaviy elementlar quyidagi tengliklar yordamida aniqlanadi:

$$(A_{00}f_0) = \omega_0 f_0, \quad (A_{01}f)_1 = \int_{\mathbb{T}^d} v(t) f_1(t) dt,$$

$$(A_{11}f_1)(p) = \omega_1(p) f_1(p), \quad (A_{12}f_2)(p) = \int_{\mathbb{T}^d} v(t) f_2(p, t) dt,$$

$$(A_{22}^0 f_2)(p, q) = \omega_2(p, q) f_2(p, q), \quad V := V_1 + V_2,$$

$$(V_1 f_2)(p, q) = \varphi(q) \int_{\mathbb{T}^d} \varphi(t) f_2(p, t) dt, \quad (V_2 f_2)(p, q) = \varphi(p) \int_{\mathbb{T}^d} \varphi(t) f_2(t, q) dt.$$

Bunda μ, λ haqiqiy musbat sonlar, ω_0 tayinlangan haqiqiy son, $\omega_1(\cdot), v(\cdot)$ va $\varphi(\cdot)$ funksiyalar \mathbb{T}^d da aniqlangan haqiqiy qiymatli uzluksiz funksiyalar, $\omega_2(\cdot, \cdot)$ esa $(\mathbb{T}^d)^2$ da aniqlangan haqiqiy qiymatli simmetrik uzluksiz funksiya.

Odatda zamonaviy matematik fizikada A_{01} va A_{12} operatorlarga yo'qotish operatorlari, ularga qo'shma bo'lgan A_{01}^* va A_{12}^* operatorlarga esa paydo qilish operatorlari deyiladi.

O'quvchiga qulaylik uchun A_{01}^* va A_{12}^* operatorlarni hisoblash bo'yicha ayrim mulohazalarni keltiramiz.

$$\begin{aligned} (A_{01} f_1, f_0) &= \int_{\mathbb{T}^d} v(t) f_1(t) dt \cdot \bar{f}_0 = \int_{\mathbb{T}^d} f_1(t) \overline{f_0 v(t)} dt = (f_1, A_{01}^* f_0) \\ (A_{12} f_2, f_1) &= \int_{\mathbb{T}^d} \left(\int_{\mathbb{T}^d} v(s) f_2(t, s) ds \right) \cdot \bar{f}_1(t) dt = \int_{(\mathbb{T}^d)^2} v(s) \overline{f_1(t)} f_2(t, s) ds dt = \\ &= \int_{(\mathbb{T}^d)^2} f_2(t, s) \cdot \frac{1}{2} (v(s) f_1(t) - v(t) f_1(s)) ds dt = (f_2, A_{12}^* f_1). \end{aligned}$$

Shunday qilib, quyidagi tengliklar o'rinli ekan:

$$\begin{aligned} (A_{01}^* f_0)(p) &= v(p) f_0, \quad f_0 \in \mathcal{H}_0; \\ (A_{12}^* f_1)(p, q) &= \frac{1}{2} (v(p) f_1(q) - v(q) f_1(p)), \quad f_1 \in \mathcal{H}_1. \end{aligned}$$

1-lemma. $\mathcal{F}_a^{(2)}(L_2(\mathbb{T}^d))$ Hilbert fazosida (1)-formula orqali ta'sir qiluvchi $\mathcal{A}_{\mu, \lambda}$, $\mu, \lambda > 0$ operatorli matritsa chiziqli, chegaralangan va o'z-o'ziga qo'shma operator bo'ladi.

1-lemma Funktsional analiz kursining tegishli ta'riflari va parametrlarga qo'yilgan shartlardan foydalanib oson isbotlanadi.

Ma'lumki, impuls ko'rinishdagi H uch zarrachali diskret Shryodinger operatori $L_2((\mathbb{T}^d)^3)$ Hilbert fazosida ta'sir qiladi. Sistemaning $K \in \mathbb{T}^3$ to'la kvaziimpulsini ajratishdan keyin H operator to'g'ri operatorli integralga yoyiladi (masalan [13, 14] maqolalarga qarang)

$$H = \int_{\mathbb{T}^d} \oplus H(K) dK$$

bu yerda chegaralangan o'z-o'ziga qo'shma $H(K), K \in \mathbb{T}^d$ operator $L_2(\Gamma_K)$ Hilbert fazosida ta'sir qiladi

($\Gamma_K \subset (\mathbb{T}^d)^2$ biror ko'pxillik).

Ta'kidlash joizki, $\mathcal{A}_{\mu, \lambda}$ operatorli matritsa $H(0)$ uch zarrachali diskret Shryodinger operator uchun o'rinli bo'lgan asosiy xossalarga ega, bu yerda ikki zarrachali diskret Shryodinger operator rolini umumlashgan Fridriks modeli bajaradi [6-8]. Shu sababga ko'ra $\mathcal{F}_a^{(2)}(L_2(\mathbb{T}^d))$ Hilbert fazosi $\mathcal{F}_a(L_2(\mathbb{T}^d))$ fermionli Fok fazosining uch zarrachali qirqilgan qism fazosi, $\mathcal{A}_{\mu, \lambda}$ operatorli matritsaga esa panjaradagi soni saqlanmaydigan va uchtadan oshmaydigan zarrachalar sistemasiga mos operator deyiladi.

3. Kanal operator va uning spektri. Bu bo'limda to'g'ri operatorli integralga ([15], XIII.84-teorema) yoyish orqali kanal operatorning spektral xossalarini o'rganish masalasi umumlashgan Fridriks modellari oilasining spektral xossalarini o'rganish masalasiga keltiriladi.

Quyidagicha belgilashlar kiritamiz:

$$\widehat{\mathcal{H}}_1 := \mathcal{H}_1, \quad \widehat{\mathcal{H}}_2 := L_2((\mathbb{T}^d)^2), \quad \widehat{\mathcal{H}} := \widehat{\mathcal{H}}_1 \oplus \widehat{\mathcal{H}}_2.$$

$\mathcal{A}_{\mu, \lambda}$ operatorli matritsa bilan bir qatorda kanal operator deb ataluvchi va $\widehat{\mathcal{H}}$ Hilbert fazosida

$$\mathcal{A}_{\mu, \lambda}^{\text{ch}} := \begin{pmatrix} A_{11} & (\mu/\sqrt{2})A_{12} \\ (\mu/\sqrt{2})A_{12}^* & A_{22}^0 - \lambda V_1 \end{pmatrix}$$

kabi aniqlangan ikkinchi tartibli operatorli matritsani qaraymiz.

$\mathcal{A}_{\mu, \lambda}^{\text{ch}}$ kanal operatorning $\widehat{\mathcal{H}}$ Hilbert fazodagi chiziqli, chegaralangan va o'z-o'ziga qo'shma ekanligini oson tekshirish mumkin.

$\mathcal{H}_0 \oplus \mathcal{H}_1$ fazoda ta'sir qiluvchi $\mathcal{A}_{\mu, \lambda}(k)$, $k \in \mathbb{T}^d$ umumlashgan Fridriks modelini

$$\mathcal{A}_{\mu, \lambda}(k) := \begin{pmatrix} A_{00}(k) & \mu A_{01} \\ \mu A_{01}^* & A_{11}^0(k) - \lambda v \end{pmatrix}$$

ko‘rinishda aniqlaymiz. Bu yerda

$$A_{00}(k)f_0 = \omega_1(k)f_0, \quad (A_{11}^0(k)f_1)(q) = \omega_2(k, q)f_1(k), \quad (vf_1)(q) = \varphi(q) \int_{\mathbb{T}^d} \varphi(t)f_1(t)dt.$$

Ko‘rinib turibdiki, $\mathcal{A}_{\mu, \lambda}(k), k \in \mathbb{T}^d$ umumlashgan Fridriks modeli $\mathcal{H}_0 \oplus \mathcal{H}_1$ fazoda ikkinchi tartibli operatorli matritsa ko‘rinishidagi chiziqli, chegaralangan va o‘z-o‘ziga qo‘shma operator bo‘ladi. Uning muhim spektrini aniqlash maqsadida $\mathcal{A}_{0,0}(k), k \in \mathbb{T}^d$ operatorli matritsani qaraymiz. Bu operatorli matritsa $\mathcal{H}_0 \oplus \mathcal{H}_1$ fazoda $\mathcal{A}_{\mu, \lambda}(k)$ operatorli matritsada $\mu = \lambda = 0$ deb olish hisobiga quyidagicha aniqlanadi:

$$\mathcal{A}_{0,0}(k) = \begin{pmatrix} A_{00}(k) & 0 \\ 0 & A_{11}^{(0)}(k) \end{pmatrix}, \quad k \in \mathbb{T}^d.$$

$\mathcal{A}_{0,0}(k), k \in \mathbb{T}^d$ operatorli matritsaning qo‘zg‘alish operatori $\mathcal{A}_{\mu, \lambda}(k) - \mathcal{A}_{0,0}(k), k \in \mathbb{T}^d$ ko‘pi bilan uch o‘lchamli chegaralangan va o‘z-o‘ziga qo‘shma operatorli matritsa bo‘ladi. Chekli o‘lchamli qo‘zg‘alishlashlarda muhim spektrning o‘zgarasligi haqidagi mashhur Veyl teoremasiga ([15], XIII.14-teorema) ko‘ra, $\mathcal{A}_{\mu, \lambda}(k), k \in \mathbb{T}^d$ operatorli matritsaning muhim spektri $\mathcal{A}_{0,0}(k), k \in \mathbb{T}^d$ operatorli matritsaning muhim spektri bilan ustma-ust tushishi kelib chiqadi. Ma’lumki,

$$\sigma_{\text{ess}}(\mathcal{A}_{0,0}(k)) = [m(k); M(k)],$$

Bu yerda $m(k)$ va $M(k)$ quyidagicha aniqlangan:

$$m(k) = \min_{q \in \mathbb{T}^d} w_2(k, q), \quad M(k) = \max_{q \in \mathbb{T}^d} w_2(k, q).$$

Oxirgi ikki tenglikdan $\mathcal{A}_{\mu, \lambda}(k), k \in \mathbb{T}^d$ operatorli matritsaning muhim spektri $\mu, \lambda > 0$ ta’sirlashish parametrlaridan bog‘liq emasligi va

$$\sigma_{\text{ess}}(\mathcal{A}_{\mu, \lambda}(k)) = [m(k); M(k)] \tag{2}$$

tenglik o‘rinli ekanligi kelib chiqadi.

1-izoh. Ta’kidlash joizki, $\mathcal{A}_{0,0}(k)$ operatorning muhim spektri ayrim $k \in \mathbb{T}^d$ uchun $\{m(k)\}$ yagona nuqtadan iborat to‘plam bo‘lishi mumkin va shu sababli har qanday $k \in \mathbb{T}^d$ uchun $\mathcal{A}_{0,0}(k)$ operatorning muhim spektrini uzluksiz spektr deb ayta olmaymiz. Misol uchun, agar $\omega_2(\cdot, \cdot)$ funksiya

$$\omega_2(k, q) = \varepsilon(k) + \varepsilon(k + q) + \varepsilon(q)$$

kabi ko‘rinishda bo‘lib, bu yerda $\varepsilon(\cdot)$ funksiya quyidagi

$$\varepsilon(q) = \sum_{i=1}^d (1 - \cos q_i), \quad q = (q_1, \dots, q_d) \in \mathbb{T}^d$$

tenglik bilan aniqlangan va

$$k = \underbrace{(\pi, \dots, \pi)}_d \in \mathbb{T}^d$$

bo‘lsa, u holda $\sigma_{\text{ess}}(\mathcal{A}_{\mu, \lambda}(k)) = \{4d\}$ tenglik o‘rinli bo‘ladi.

Har bir fiksirlangan $k \in \mathbb{T}^d$ uchun $\mathbb{C} \setminus \sigma_{\text{ess}}(\mathcal{A}_{\mu, \lambda}(k))$ sohada

$$\Delta(k, z) = \left(1 - \lambda \int_{\mathbb{T}^d} \frac{\varphi^2(t)dt}{\omega_2(k, t) - z} \right) \left(\omega_1(k) - z - \frac{\mu^2}{2} \int_{\mathbb{T}^d} \frac{v^2(t)dt}{\omega_2(k, t) - z} \right) - \frac{\lambda\mu^2}{2\sqrt{2}} \left(\int_{\mathbb{T}^d} \frac{v(t)\varphi(t)dt}{\omega_2(k, t) - z} \right)^2.$$

Odatda $\Delta(k, \cdot), k \in \mathbb{T}^d$ funksiyaga $\mathcal{A}_{\mu, \lambda}(k)$ operatorli matritsaga mos Fredgolm determinanti deyiladi va bu funksiya qaralayotgan umumlashgan Fridriks modelining xos qiymatlari soni hamda joylashuv o‘rnini aniqlashda muhim ahamiyatga ega. Endi $\mathcal{A}_{\mu, \lambda}(k), k \in \mathbb{T}^d$ operatorning xos qiymatlari va $\Delta(k, \cdot), k \in \mathbb{T}^d$ funksiyaning nollari o‘rtasidagi bog‘lanishni ifodalovchi natijani bayon qilamiz. Quyidagi lemma o‘rinli.

2-lemma. $z \in \mathbb{C} \setminus \sigma_{\text{ess}}(\mathcal{A}_{\mu, \lambda}(k))$ soni $\mathcal{A}_{\mu, \lambda}(k), k \in \mathbb{T}^d$ operatorli matritsaning xos qiymati bo‘lishi uchun $\Delta(k, z) = 0$ bo‘lishi zarur va yetarlidir.

Isbot. Faraz qilaylik, $z \in \mathbb{C} \setminus \sigma_{\text{ess}}(\mathcal{A}_{\mu, \lambda}(k))$ soni $\mathcal{A}_{\mu, \lambda}(k), k \in \mathbb{T}^d$ operatorli matritsaning xos qiymati, $f = (f_0, f_1) \in \mathcal{H}_0 \oplus \mathcal{H}_1$ esa shu xos qiymatga mos xos vektor-funksiya bo‘lsin. U holda f_0 va f_1 koordinatalar quyidagi tenglamalar sistemasini qanoatlantiradi:

$$\begin{cases} (\omega_1(k) - z)f_0 + \frac{\mu}{\sqrt{2}} \int_{\mathbb{T}^d} v(t) f_1(t)dt = 0; \\ \frac{\mu}{\sqrt{2}} v(q)f_0 + (\omega_2(k, q) - z)f_1(q) - \lambda\varphi(q) \int_{\mathbb{T}^d} \varphi(t)f_1(t)dt = 0. \end{cases} \tag{3}$$

(2) tenglikdan ixtiyoriy $z \in \mathbb{C} \setminus \sigma_{\text{ess}}(\mathcal{A}_{\mu,\lambda}(k))$ soni va $q \in \mathbb{T}^d$ uchun quyidagi munosabatga ega bo‘lamiz.

$$\omega_2(k, q) - z \neq 0, k \in \mathbb{T}^d.$$

(3) tenglamalar sistemasining ikkinchi tenglamasidan f_1 uchun quyidagi tenglik o‘rinli:

$$f_1(q) = \frac{\lambda \varphi(q) C_{f_1}}{\omega_2(k, q) - z} - \frac{\mu}{\sqrt{2}} \frac{v(q) f_0}{\omega_2(k, q) - z} \quad (4)$$

Bu yerda

$$C_{f_1} = \int_{\mathbb{T}^d} \varphi(t) f_1(t) dt. \quad (5)$$

(4) tenglik yordamida aniqlangan f_1 funksiyani (3) tenglamalar sistemasining birinchi tenglamasi va (5) tenglikka olib borib qo‘yib, (3) tenglamalar sistemasi nolmas yechimga ega bo‘lishi uchun

$$\left(\omega_1(k) - z - \frac{\mu^2}{2} \int_{\mathbb{T}^d} \frac{v^2(t) dt}{\omega_2(k, t) - z} \right) f_0 + \frac{\lambda \mu}{2} \int_{\mathbb{T}^d} \frac{v(t) \varphi(t) dt}{\omega_2(k, t) - z} C_{f_1} = 0;$$

$$\frac{\mu}{\sqrt{2}} \int_{\mathbb{T}^d} \frac{v(t) \varphi(t) dt}{\omega_2(k, t) - z} f_0 + \left(1 - \lambda \int_{\mathbb{T}^d} \frac{\varphi^2(t) dt}{\omega_2(k, t) - z} \right) C_{f_1} = 0$$

tenglamalar sistemasi nolmas yechimga ega bo‘lishi, ya’ni $\Delta(k, z) = 0$ bo‘lishi zarur va yetarli ekanligini hosil qilamiz. 2-lemma isbotlandi.

2-lemmadan quyidagi xulosa kelib chiqadi.

1-xulosa. $\mathcal{A}_{\mu,\lambda}(k), k \in \mathbb{T}^d$ operatorning diskret spektri $\sigma_{\text{disc}}(\mathcal{A}_{\mu,\lambda}(k))$ uchun quyidagi tenglik o‘rinlidir:

$$\sigma_{\text{disc}}(\mathcal{A}_{\mu,\lambda}(k)) = \{z \in \mathbb{C} \setminus \sigma_{\text{ess}}(\mathcal{A}_{\mu,\lambda}(k)) : \Delta(k, z) = 0\}, k \in \mathbb{T}^d$$

Quyidagi belgilashlarni kiritamiz:

$$\sigma_{\text{two}}(\mathcal{A}_{\mu,\lambda}^{\text{ch}}) = \bigcup_{k \in \mathbb{T}^d} \sigma_{\text{disc}}(\mathcal{A}_{\mu,\lambda}(k)), \quad \sigma_{\text{three}}(\mathcal{A}_{\mu,\lambda}^{\text{ch}}) = [m; M].$$

Bu yerda

$$m := \min_{k, q \in \mathbb{T}^d} \omega_2(k, q), \quad M = \max_{k, q \in \mathbb{T}^d} \omega_2(k, q).$$

1-teorema. $\mathcal{A}_{\mu,\lambda}^{\text{ch}}$ operatorning $\sigma(\mathcal{A}_{\mu,\lambda}^{\text{ch}})$ spektri quyidagi tenglikni qanoatlantiradi:

$$\sigma(\mathcal{A}_{\mu,\lambda}^{\text{ch}}) = \sigma_{\text{two}}(\mathcal{A}_{\mu,\lambda}^{\text{ch}}) \bigcup \sigma_{\text{three}}(\mathcal{A}_{\mu,\lambda}^{\text{ch}}).$$

Isbot. Ta’kidlash joizki, $\mathcal{A}_{\mu,\lambda}^{\text{ch}}$ kanal operator $\widehat{\mathcal{H}}$ Hilbert fazosidagi

$$U_\alpha \begin{pmatrix} g_1(q) \\ g_2(p, q) \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \alpha(p) g_1(q) \\ \alpha(p) g_2(p, q) \end{pmatrix}, \alpha(\cdot) \in C(\mathbb{T}^d), g_i \in \widehat{\mathcal{H}}_i, i = 1, 2$$

ko‘paytirish operatori bilan o‘rin almashinish xossasiga ega bo‘ladi, bu yerda $C(\mathbb{T}^d)$ orqali \mathbb{T}^d da aniqlangan uzluksiz funksiyalarning Banach fazosi belgilangan.

Binobarin, $\widehat{\mathcal{H}}_1 \oplus \widehat{\mathcal{H}}_2$ fazoning

$$\widehat{\mathcal{H}}_1 \oplus \widehat{\mathcal{H}}_2 = \int_{\mathbb{T}^d} \oplus (\mathcal{H}_0 \oplus \mathcal{H}_1) dk$$

kabi to‘g‘ri integralga yoyilmasidan ushbu $\mathcal{A}_{\mu,\lambda}^{\text{ch}}$ operatorli matritsaning

$$\mathcal{A}_{\mu,\lambda}^{\text{ch}} = \int_{\mathbb{T}^d} \oplus \mathcal{A}_{\mu,\lambda}(k) dk \quad (6)$$

ko‘rinishdagi to‘g‘ri integral yoyilmasi kelib chiqadi. $\mathcal{A}_{\mu,\lambda}^{\text{ch}}$ operatorning (6) dagi yoyilmasi va yoyiluvchan operatorlarning ([15], XIII.86-teorema) spektri haqidagi teoremdan

$$\sigma(\mathcal{A}_{\mu,\lambda}^{\text{ch}}) = \bigcup_{p \in \mathbb{T}^d} \sigma(\mathcal{A}_{\mu,\lambda}(k))$$

ekanligi kelib chiqadi.

Oxirgi munosabatlardan

$$\sigma(\mathcal{A}_{\mu,\lambda}(k)) = \sigma_{\text{disc}}(\mathcal{A}_{\mu,\lambda}(k)) \bigcup [m(k); M(k)], \quad k \in \mathbb{T}^d$$

va

$$\bigcup_{k \in \mathbb{T}^d} [m(k); M(k)] = [m; M]$$

tengliklarni hisobga olib, 1-teoremaning isbotiga kelamiz. Isbot qilingan 1-teorema $\mathcal{A}_{\mu,\lambda}$ operatorli matritsa muhim spektrining joylashuv o'rnini tavsiflovchi quyidagi teoremani isbot qilishda muhim ahamiyatga ega.

2-teorema. $\mathcal{A}_{\mu,\lambda}$ operatorli matritsaning muhim spektri $\sigma_{\text{ess}}(\mathcal{A}_{\mu,\lambda})$ bilan $\mathcal{A}_{\mu,\lambda}^{\text{ch}}$ operatorli matritsaning spektri $\sigma(\mathcal{A}_{\mu,\lambda}^{\text{ch}})$ ustma-ust tushadi, ya'ni $\sigma_{\text{ess}}(\mathcal{A}_{\mu,\lambda}) = \sigma(\mathcal{A}_{\mu,\lambda}^{\text{ch}})$.

2-ta'rif. $\sigma_{\text{two}}(\mathcal{A}_{\mu,\lambda}^{\text{ch}})$ va $\sigma_{\text{three}}(\mathcal{A}_{\mu,\lambda}^{\text{ch}})$ to'plamlar mos ravishda $\mathcal{A}_{\mu,\lambda}$ operatorli matritsa muhim spektrining "ikki zarrali" va "uch zarrali" tarmoqlari deyiladi.

Aniqlanishiga ko'ra $\mathcal{A}_{\mu,\lambda}^{\text{ch}}$ kanal operator $\mathcal{A}_{\mu,\lambda}$ operatorli matritsaga nisbatan sodda ko'rinishga ega, o'rganish uchun qulay, sof muhim spektrga ega, shu sababli 1-2-teoremlar $\mathcal{A}_{\mu,\lambda}$ operatorli matritsa muhim spektrini tadqiq qilishda muhim ahamiyatga ega.

Xulosa: Mazkur maqolada panjaradagi soni saqlanmaydigan va uchmadan oshmaydigan zarrachalar sistemasiga mos keluvchi hamda uchinchi tartibli operatorli matritsa ko'rinishdagi $\mathcal{A}_{\mu,\lambda}$, $\mu, \lambda > 0$ operator tadqiq qilindi. O'rganilayotgan $\mathcal{A}_{\mu,\lambda}$, $\mu, \lambda > 0$ operatorli matritsa muhim spektrining joylashuv o'rnini va tuzilishini, ya'ni muhim spektrning ikki zarrachali va uch zarrachali tarmoqlarini ajratishda, ularni tashkil qiluvchi kesmalar sonini aniqlashda, bu kesmalarning joylashuv o'rnini ko'rsatishda, ya'ni tuzilishini aniqlashda asosiy vazifani bajaruvchi kanal operator topildi. Kanal operatorning spektri sof muhim spektr bo'lib, ya'ni diskret spektri bo'sh to'plam bo'lib, mos umumlashgan Fridrixs modelining spektri orqali yoyiluvchi operatorlarning spektri haqidagi teoremani qo'llab tavsiflandi.

ADABIYOTLAR :

1. Mattis D. *The few-body problem on a lattice. Rev. Modern Phys.*, 58 (1986), pp. 361- 379.
2. Фридрихс К.О. *Возмущение спектра операторов в гильбертовом пространстве. М.: Мир, 1969.*
3. Малышев В.А., Минлос Р.А. *Кластерные операторы. Труды семинара им. И.Г. Петровского. (1983), вып. 9, стр. 63-80.*
4. Minlos R.A., Spohn H. *The three-body problem in radioactive decay: the case of one atom and at most two photons. Topics in Statistical and Theoretical Physics. Amer. Math. Soc. Transl. (2). Providence (R.I.): Amer. Math. Soc., 177 (1996) pp. 159-193.*
5. Жуков Ю.В., Минлос Р.А. *Спектр и рассеяние в модели "Спин-бозон" с не более чем тремя фотонами. Теор. и матем. физика, 103 (1995), № 1, стр. 63-81.*
6. Лакаев С.Н., Расулов Т.Х. *Модель в теории возмущений существенного спектра многочастичных операторов. Матем. заметки, 73 (2003), вып. 4, стр. 556-564.*
7. Albeverio S., Lakaev S.N., Rasulov T.H. *On the Spectrum of an Hamiltonian in Fock Space. Discrete Spectrum Asymptotics. J. Stat. Phys. 127:2 (2007), P. 191–220.*
8. Albeverio S., Lakaev S.N., Rasulov T.H. *The Efimov effect for a model operator associated with the Hamiltonian of a non conserved number of particles. Methods Funct. Anal. Topology 13:1(2007),P.1–16.*
9. Muminov M., Neidhardt H., Rasulov T. *On the spectrum of the lattice spin-boson 6 Hamiltonian for any coupling: 1D case. J. Math. Phys., 56 (2015), 053507.*
10. Расулов Т.Х. *О ветвях существенного спектра решётчатой модели спин-бозона с не более чем двумя фотонами. Теор. и мат. физ., 186:2 (2016), С. 293–310.*
11. Muminov Z., Ismail F., Eshkuvatov Z. *On the number of eigenvalues of a model operator in fermionic Fock space. Journal of Physics: Conference Series. 435 (2013), 012036.*
12. Muminov Z., Ismail F., Eshkuvatov Z., Rasulov J. *On the Discrete Spectrum of a Model Operator in Fermionic Fock Space. Abstract and Applied Analysis. Vol. 2013, ID 875194, 12 pages.*
13. Абдуллаев Ж.И., Лакаев С.Н. *Асимптотика дискретного спектра разностного трёхчастичного оператора Шредингера на решётке. Теор. и мат. физ., 136:2, (2003), 231–245.*
14. Albeverio S., Lakaev S.N., Muminov Z.I. *Schroedinger Operators on Lattices. The Efimov Effect and Discrete Spectrum Asymptotics. Ann. Henri Poincare, 5, (2004), 743–772.*
15. Рид М., Саймон Б. *Методы современной математической физики. т. 4. Анализ операторов. М.: Мир. 1982.*

INVERSE COEFFICIENT PROBLEM FOR HEAT EQUATION IN THE BOUNDED DOMAIN

Jumaev Jonibek Jamolovich

Senior researcher, PhD, Bukhara branch of the institute of Mathematics named after V.I. Romanovskiyy at the Academy of sciences of the Republic of Uzbekistan,

jonibekjj@mail.ru

Tursunova Safiyakhon Fakhriddinovna

Master, Bukhara State University, Uzbekistan,

s.f.tursunova@buxdu.uz

Ibragimova Shakhnoza Esan qizi

Master, Bukhara State University, Uzbekistan,

sh.e.ibragimova@buxdu.uz

Abstract. We consider inverse coefficient problem for heat equation in the bounded domain. The direct problem is initial-boundary problem for this equation. Firstly, direct problem was reduced to an equivalent integral equation by the Fourier method. The existence and uniqueness of a solution to the integral equation is proved by the method of successive approximations and Gronwall's inequality. For this initial-boundary direct problem, an inverse problem was considered, namely, the problem of determining the source coefficient from given additional data, which is an integral condition. The inverse problem is replaced by an equivalent system of integral equations for an unknown coefficient. The existence and uniqueness of the solution of integral equations is proved by the method of contraction mappings.

Keywords: inverse problem, heat equation, integral equation, contraction mapping, Gronwall's inequality, method Fourier.

Аннотация. Рассмотрена обратная коэффициентная задача для уравнения теплопроводности в ограниченной области. Прямая задача является начально-краевой задачей для этого уравнения. Первоначально прямая задача сводилась к эквивалентному интегральному уравнению методом Фурье. Существование и единственность решения интегрального уравнения доказана методом последовательных приближений и неравенством Гронуолла. Для этой начально-краевой прямой задачи рассматривалась обратная задача, а именно задача определения неизвестного коэффициента по заданным дополнительным данным, являющаяся интегральным условием. Обратная задача заменяется эквивалентной системой интегральных уравнений для неизвестного коэффициента. Существование и единственность решения интегральных уравнений доказывается методом сжимающих отображений.

Ключевые слова: обратная задача, уравнение теплопроводности, интегральное уравнение, отображение сжатия, неравенство Гронуолла, метод Фурье.

Annotatsiya: Chegaralangan sohada issiqlik o'tkazuvchanlik tenglamasi uchun teskari koeffitsiyent masalasini ko'rib chiqamiz. To'g'ri masala - berilgan tenglama uchun boshlang'ich-chegaraviy masala. Dastlab, to'g'ri masala Furiye usuli yordamida ekvivalent integral tenglamaga almashtirildi. Ushbu integral tenglama yechimining mavjudligi va yagonaligi ketma-ket yaqinlashish usuli, Gronwall tengsizligi yordamida isbotlandi. Ushbu boshlang'ich-chegaraviy masala uchun teskari masala, ya'ni integral shartli berilgan qo'shimcha ma'lumotlar yordamida manba koeffitsiyentini aniqlash masalasi qaralgan. Bu masala noma'lum koeffitsiyent uchun ekvivalent integral tenglamalar sistemasi bilan almashtirildi. Integral tenglamalar yechimining mavjudligi va yagonaligi qisqartirib akslantirishlar prinsipi yordamida isbotlandi.

Kalit so'zlar: teskari masala, issiqlik o'tkazuvchanlik tenglamasi, integral tenglama, qisqartirib akslantirish, Gronwall tengsizligi, Furiye metodi.

Introduction and problem statement. Inverse problems arise in various fields of human activity, such as seismology, mineral exploration, biology, computed tomography. Recently, the management of heat transfer processes is developing rapidly. Therefore, the solution of direct and inverse problems for heat equations is one of the most important theoretical and practical scientific researches.

Nowadays, there have been many researchers of inverse problems for parabolic and other types of equations. We note that most of publications about problems with overdetermination conditions for hyperbolic, parabolic equations are found in [1]-[13].

Note the papers [1]-[5] etc. in which inverse problems of finding the unknown coefficient in the leading part of an equation were studied in various statements. These problems are nonlinear, and the unknown functions occur in the equation in the form of a product, which is the main difficulty in their study. As a rule, such problems can be reduced to nonlinear operator equations to which solvability theorems of functional analysis can be applied. The proof of the uniqueness of the coefficient can often be reduced to the uniqueness of the solution of a linear inverse problem of finding the right-hand side. In [4], existence and uniqueness of the inverse problem of determination of the unknown coefficient $b(t)$ multiplying u_t in a linear parabolic equation in the case of nonlocal boundary conditions containing a real parameter and integral overdetermination conditions is investigated.

In addition, the problems of determining the kernel from the inverse problem of the integro-differential parabolic and hyperbolic type have also been studied by many researchers (see [6]-[14]). In the work [5] is studied the problem of determining the kernel of the integral term in the one-dimensional integro-differential equation of heat conduction from the known solution of the Cauchy problem for this equation and proved the uniqueness of the solution of the problem.

One-dimensional inverse problems of finding the kernel of integro-differential heat equation in a bounded domain considered in [8] and the unique solvability of the inverse problems is proved by using the principle of contracting mapping.

In the [10] considered a multidimensional integro-differential equation of heat conductivity with time-convolution integral in the right hand-side. The direct problem is represented by the Cauchy problem of determining the temperature of the medium for a known initial distribution of heat. The inverse problem of determining the kernel, in the integral part, that depends on time and spatial variables is studied. With a use of the resolvent of the kernel, this problem is reduced to a study of a more convenient inverse problem. The later problem was replaced with an equivalent system of integral equations with respect to the unknown functions and, using a contractive mapping, that the direct and the inverse problems have unique solutions proved.

In this article we study an inverse coefficient-source problem for nonlinear parabolic equation with initial-boundary and integral conditions. We prove existence and uniqueness of the solution of the inverse problem.

Let $0 < T < +\infty$ be some fixed number and D_T be a rectangular region in the (x, t) – plane defined by $0 < x < l$, $0 < t \leq T$. Consider the problem of determining the unknown functions $u = u(x, t)$ and $q = q(t)$ such that the pair $\{u, q\}$ satisfies the following parabolic equation of second order

$$u_t(x, t) - u_{xx}(x, t) = q(t)u(x, t) + f(x, t), \quad (x, t) \in D_T \tag{1.1}$$

with the initial conditions

$$u|_{t=0} = \varphi(x), \quad 0 \leq x \leq l \tag{1.2}$$

the boundary conditions

$$u|_{x=0} = u|_{x=l} = 0, \quad \varphi(0) = \varphi(l) = 0 \tag{1.3}$$

and overdetermination condition

$$\int_0^l \omega(x) u(x, t) dx = h(t), \quad \int_0^l \omega(x) \varphi(x) dx = h(0) \tag{1.4}$$

where l and T are arbitrary positive numbers. For given function $q(t)$, $\varphi(x)$, $f(x, t)$. This problem is called the direct problem. We replace the initial – boundary value problem (1.1) – (1.3) by an equivalent integral Volterra – type equation. We derive the following equation for $u(x, t)$ from equation (1.1) – (1.3) [see 14, pp. 180 - 219].

$$u(x, t) = \Phi(x, t) - \int_0^t \int_0^l G(x, \xi, t - \tau) q(\tau) u(\xi, \tau) d\xi d\tau \tag{1.5}$$

where

$$\Phi(x, t) = \int_0^l G(x, \xi, t) \varphi(\xi) d\xi + \int_0^t \int_0^l G(x, \xi, t - \tau) f(\xi, \tau) d\xi d\tau,$$

$$G(x, \xi, t - \tau) = \frac{2}{l} \sum_{n=1}^{\infty} e^{-\left(\frac{\pi n}{l}\right)^2 (t-\tau)} \sin \frac{\pi n}{l} \xi \sin \frac{\pi n}{l} x \quad (1.6)$$

in the Green function of the first initial – boundary value problem for the one – dimensional heat conduction equation.

We now present property of the Green function [14, pp. 200 – 221] necessary in what follow.

Remark 1.1. *The integral of the Green function does not exceed 1:*

$$\int_0^l G(x, \xi, t) d\xi \leq 1, \quad x \in (0, l), \quad t \in (0, T]. \quad (1.7)$$

1. Investigation of direct problem

In this section studies the existence and uniqueness of the solution to the direct problem.

Lemma 2.1. *Suppose that*

$$(\varphi(x) \in C(0, l), f(x, t) \in C(D_T), q(t) \in C(0, T)),$$

and that they consistency condition in $\varphi(0) = \varphi(l) = 0$ is satisfied. Then there exists a unique classical solution $u(x, t)$ of problem (1.1) – (1.3) that belongs to the class $C^{2,1}(D_T)$.

$C^{2,1}(D_T)$ is the class of functions twice continuously differentiable with respect to x and continuously differentiable with to t in the domain D_T .

To prove Lemma 2.1, we rewrite Eq. (1.5) in the form

$$u(x, t) = \int_0^l G(x, \xi, t) \varphi(\xi) d\xi + \int_0^t \int_0^l G(x, \xi, t - \tau) f(\xi, \tau) d\xi d\tau + \int_0^t \int_0^l G(x, \xi, t - \tau) q(\tau) u(\xi, \tau) d\xi d\tau. \quad (2.1)$$

By $\Phi(x, t)$ we denote the sum of first two terms on the right – hand side of (2.1). For this equation, in the domain D_T , we consider a sequence of functions

$$u(x, t) = \Phi(x, t) - \int_0^t \int_0^l G(x, \xi, t - \tau) q(\tau) u(\xi, \tau) d\xi d\tau \quad (2.2)$$

where $u_0(x, t) = 0$ for $(x, t) \in (D_T)$. Under the conditions of Lemma 2.1 $\Phi(x, t) \in C^{2,1}(D_T)$. Denote $Z_n(x, t) := u_n(x, t) - u_{n-1}(x, t)$ and $\Phi_0 = \|\Phi\|_{C(D_T)}$. According to relation (2.2), we estimate $Z_n(x, t)$ in the domain D_T :

$$\begin{aligned} |Z_1(x, t)| &\leq \Phi_0, \\ |Z_2(x, t)| &\leq \int_0^t \int_0^l G(x, \xi, t - \tau) |q(\tau)| |Z_1(\xi, \tau)| d\xi d\tau \leq \Phi_0 q_0 t, \\ q_0 &= \max_{t \in [0, T]} |q(t)|, \\ |Z_3(x, t)| &\leq \int_0^t \int_0^l G(x, \xi, t - \tau) |q(\tau)| |Z_2(\xi, \tau)| d\xi d\tau \leq \Phi_0 q_0^2 \frac{t^2}{2!}. \end{aligned}$$

Thus, for any $n = k$, we get

$$|Z_3(x, t)| \leq \Phi_0 q_0^{k-1} \frac{t^{(k-1)}}{(k-1)!}.$$

It follows from the estimates presented above that the series

$$\sum_{n=1}^{\infty} [u_n(x, t) - u_{n-1}(x, t)]$$

is uniformly convergent in D_T and its sum $u(x, t)$ belongs to the functions space $C^{2,1}(D_T)$. Hence, the functional sequence $u_n(x, t)$ given by equality (2.2) uniformly converges to $u(x, t)$ in D_T . Trust, $u(x, t)$ is a solution of equation (2.2) $u^1(x, t)$ and $u^2(x, t)$ with the same initial data. Then their difference $Z(x, t) = u^2(x, t) - u^1(x, t)$ is a solution of the equation

$$Z(x, t) = \int_0^t \int_0^l G(x, \xi, t - \tau) q(\tau) Z(\xi, \tau) d\xi d\tau.$$

Let $\tilde{Z}(t)$ be the supremum of the modulus of $Z(x, t)$ for $x \in [0, l]$ and every fixed $t \in [0, T]$.

Therefore

$$\tilde{Z}(t) \leq q_0 T \int_0^t \tilde{Z}(\tau) d\tau, \quad t \in [0, T].$$

By using the Gronwall inequality, we obtain $\tilde{Z}(t) = 0$ for $t \in [0, T]$. This means that $Z(x, t) = 0$ in D_T , i.e. ,

$$u^1(x, t) = u^2(x, t)$$

in D_T . Hence, equation (2.2) has a unique solution in the domain D_T .

The lemma is proved.

2. Investigation of inverse problem

In this section we consider the problem of simultaneously determining the functions $u(x, t)$, $q(t)$ from the equation (1.1) with initial–boundary condition (1.2), (1.3) and overdetermination condition (1.4).

Suppose that the $\omega(0) = \omega(l) = 0$ conditions are satisfied. Let us multiple (1.1) by $\omega(x)$ and integrate over x from 0 to l

$$\int_0^l \omega(x) u_t(x, t) dx - \int_0^l \omega(x) u_{xx}(x, t) dx = q(t) \int_0^l \omega(x) u(x, t) dx + \int_0^l \omega(x) f(x, t) dx.$$

Taking in to account conditions (1.2) – (1.4), we obtain the relation

$$q(t) = \frac{1}{h(t)} \left(h'(t) - \int_0^l \omega(x) f(x, t) dx - \int_0^l \omega''(x) u(x, t) dx \right). \tag{3.1}$$

We represent the system of equations (2.2), (3.1) in the form

$$g = \Psi g \tag{3.2}$$

where

$$g = (g_1, g_2) = (u(x, t), q(t))$$

is vector function.

$\Psi = (\Psi_1, \Psi_2)$ is defined by the right sides of equation (2.2), (3.1)

$$\Psi g_1 = g_{01} - \int_0^t \int_0^l G(x, \xi, t - \tau) g_2(\tau) g_1(\xi, \tau) d\xi d\tau,$$

$$\Psi g_2 = g_{02} - \frac{1}{h(t)} \int_0^l \omega''(\xi) g_1(\xi, t) d\xi.$$

The following notations were introduced in the equalities (2.2), (3.1)

$$g_0(x, t) = (g_{01}(x, t); g_{02}(x, t)) = \left(\Phi(x, t); \frac{1}{h(t)} \left(h'(t) - \int_0^l \omega(x) f(x, t) dx \right) \right).$$

Theorem 3.1. *Let conditions $\varphi(x) \in C[0; l]$, $\omega(x) \in C^2[0; l]$, $f(x, t) \in C^{2,1}(\bar{D}_{Tl})$, $h(t) \in C^1[0; T]$, $\varphi(0) = \varphi(l) = 0$, $|h(t)| \geq h_1 > 0$, $\omega(0) = \omega(l) = 0$, $\int_0^l \omega(x) \varphi(x) dx = h(0)$ be satisfied. Then small number $T^* \in (0, T)$, $l \in (0, l)$ that the solution to the integral equation (2.2), (3.1) in the class of functions $u(x, t) \in C^{2,1}(\bar{D}_T)$, $q(t) \in C[0, T^*]$ exist and unique.*

Proof. We introduce the notation $\varphi_0 := \|\varphi\|_{C^2[0,l]}$, $\omega_0 := \|\omega\|_{C^2[0,l]}$, $h_0 := \|h\|_{C^1[0,T]}$,

$f_0 := \|f\|_{C^{2,1}(\bar{D}_T)}$. We define for the unknown vector function $g(x, t) \in C(D_T)$ the following norm:

$$\|g\| = \max\left\{ \max_{(x,t) \in \bar{D}_T} |g_1(x, t)|; \max_{t \in [0, T]} |g_2(t)| \right\}$$

besides,

$$\|g_0\| = \max\left\{ \max_{(x,t) \in \bar{D}_T} |g_{01}(x, t)|; \max_{t \in [0, T]} |g_{02}(t)| \right\}$$

where

$$\begin{aligned} \max_{(x,t) \in \bar{D}_T} |g_{01}(x, t)| &\leq \max_{(x,t) \in \bar{D}_T} \left| \int_0^l G(x, \xi, t) \varphi(\xi) d\xi \right| + \\ &+ \max_{(x,t) \in \bar{D}_T} \left| \int_0^t \int_0^l G(x, \xi, t - \tau) f(\xi, \tau) d\xi d\tau \right| \leq \varphi_0 + f_0 T, \end{aligned}$$

$$\max_{t \in [0, T]} |g_{02}(t)| \leq \max_{t \in [0, T]} \left| \frac{h'(t)}{h(t)} \right| + \max_{t \in [0, T]} \left| \frac{1}{h(t)} \int_0^l \omega(x) f(x, t) dx \right| \leq \frac{h_0}{h_1} + \frac{\omega_0 f_0 l}{h_1}.$$

Denote by $B(g_0, \|g_0\|)$ the ball of the vector – functions g with center at the point g_0 and radius $\|g_0\| > 0$, i.e. $B(g_0, p) = \{g: \|g - g_0\| \leq \|g_0\|\}$.

Obviously: $\|g\| \leq 2\|g_0\|$ for $g(x, t) \in B(g_0, \|g_0\|)$. We prove that the operator Ψ is contracting on the set $B(g_0, \|g_0\|)$ if the number T will be chosen in suitable way. Remind that operator Ψ is contractive if the following two conditions are met [[16], pp. 87 – 97]:

1. If $g(x, t) \in B(g_0, \|g_0\|)$, then $\Psi g \in B(g_0, \|g_0\|)$;

2. If g^1, g^2 are arbitrary two elements of $B(g_0, \|g_0\|)$, then the inequality $\|\Psi g^1 - \Psi g^2\|_\sigma \leq \mu \|g^1 - g^2\|_\sigma$ is valid with $\mu \in (0,1)$.

Now we check the first condition of contractive mapping for operator Ψ .

Let $g(x, t)$ be an element of $B(g_0, \|g_0\|)$ i.e. $B(g_0, \|g_0\|)$. Then for $(x, t) \in D_T$ we have

$$\begin{aligned} \|\Psi_1 g - g_{01}\| &= \max_{(x,t) \in D_T} |(\Psi_1 g - g_{01})| \leq \\ &\leq \max_{(x,t) \in D_T} \left| \int_0^t \int_0^l G(x, \xi, t - \tau) g_2(\tau) g_1(\xi, \tau) d\xi d\tau \right| \leq T \|g_1\| \|g_2\| \leq 4T \|g_0\|^2. \end{aligned}$$

It follows that if

$$T < \frac{1}{4\|g_0\|} = T_1$$

then $\Psi_1 g \in B(g_0, \|g_0\|)$.

Analogously

$$\|\Psi_2 g - g_{02}\| = \max_{t \in [0, T]} |\Psi_2 g - g_{02}| \leq \max_{t \in [0, T]} \left| \frac{1}{h(t)} \int_0^l \omega''(\xi) g_1(\xi, t) d\xi \right| \leq \frac{2\|g_0\| l \omega_0}{h_1}.$$

It follows that if

$$l < \frac{h_1}{2\omega_0} = l_1$$

then $\Psi_2 g \in B(g_0, \|g_0\|)$.

As a result, we conclude that if T and l satisfies the conditions $T < T_1, l < l_1$ then operator Ψ maps $\Psi g \in B(g_0, \|g_0\|)$ into itself.

Now we check the second condition to the principle contractive mapping of operator Ψ :

$$\|(\Psi g^1 - \Psi g^2)_1\| \leq \max_{(x,t) \in D_T} \left| \int_0^t \int_0^l G(x, \xi, t - \tau) [g_2^1(\tau) g_1^1(\xi, \tau) - g_2^2(\tau) g_1^2(\xi, \tau)] d\xi d\tau \right|.$$

We use the following estimate to estimate the last integral

$$\begin{aligned} \|g_2^1 g_1^1 - g_2^2 g_1^2\| &= \|(g_2^1 - g_2^2) g_1^1 + g_2^2 (g_1^1 - g_1^2)\| \leq \\ &\leq 2\|g^1 - g^2\| \max(\|g_1^1\|, \|g_2^2\|) \leq 4\|g_0\| \|g^1 - g^2\|. \end{aligned}$$

We get following estimate for the first component of operator Ψ

$$\|(\Psi g^1 - \Psi g^2)_1\| \leq 4T \|g_0\| \|g^1 - g^2\|.$$

In order to fulfill the second condition of the principle of contraction mapping, the following inequality must be satisfied the first component of operator Ψ

$$T < \frac{1}{4\|g_0\|} = T_2.$$

Similarly, we check for the second component of the operator Ψ

$$\|(\Psi g^1 - \Psi g^2)_2\| \leq \max_{t \in [0, T]} \left| \frac{1}{h(t)} \int_0^l \omega''(\xi) [g_1^1(\xi, \tau) - g_1^2(\xi, \tau)] d\xi \right| \leq \frac{l\omega_0}{h_1} \|g^1 - g^2\|.$$

If l is chosen from condition $l < \frac{h_1}{\omega_0} = l_2$, then the operator Ψ_2 satisfies the second condition of the principle of contraction mapping.

We conclude that if T and l are taken from conditions $T < \min(T_1, T_2)$ and $l < \min(l_1, l_2)$, then the operator Ψ carries out contracting mapping the ball $B(g_0, \|g_0\|)$ into itself and according to Banach theorem in this ball it has a unique fixed point, i.e., there exists a unique solution of operator equation (3.2).

The Theorem 3.1 is proved.

Conclusion. In the work, the solvability of inverse problem for haet equation with initial-boundary conditions was studied. The considered problem was reduced to an equivalent integral equation and proved existence, uniqueness direct problem by Fourier method, approximation series, Gronwall inequality. Applying the method of contraction mappings to inverse problem in the continuous class of functions, we proved the main result of the article, which is a local existence and uniqueness theorem of inverse problem solutions.

REFERENCES:

1. Prilepko A. I., Kostin A. B. Inverse problems of the determination of the coefficient in parabolic equations. I, Sib. Math. J., 1992, vol. 33, no. 3, pp. 489-496.
2. Prilepko A.I., Kostin A. B. On inverse problems of determining a coefficient in a parabolic equation. II, Siberian Math. J., 1993, vol. 34, no. 5, pp. 923-937. doi: 10.1007/BF00971406.

3. Iskenderov A. D. *Multidimensional inverse problems for linear and quasi-linear parabolic equations*, *Sov. Math., Dokl.*, 1975, vol. 16, no. 5, pp. 1564-1568.
4. Beznoshchenko N.Ya. *On determining the coefficient in a parabolic equation*, *Differ. Uravn.*, 1974, vol. 10, no. 1, pp. 24-35 (In Russian).
5. Beznoshchenko N.Ya. *Determination of coefficients of higher terms in a parabolic equation*, *Siberian Math. J.*, 1975, vol. 16, no. 3, pp. 360-367. doi: 10.1007/BF00967526.
6. Kamynin V.L., Kostin A.B. *Two inverse problems of finding a coefficient in a parabolic equation*. *Differential equations*, 2010, vol. 46, pp. 375–386.
7. Karuppiah K., Kim J.K., Balachandran K. *Parameter identification of an integro-differential equation*. *Nonlinear Functional Analysis and Applications*, 2(20),2015, pp. 169-185.
8. Durdiev D.K., Zhumaev Zh.Zh. *One-dimensional inverse problems of finding the kernel of the integro-differential heat equation in a bounded domain*. *Ukrains'kyi Matematychnyi Zhurnal*, 11(73),2021, pp. 1492-1506.
9. Durdiev D.K., Zhumaev Zh.Zh. *Problem of Determining the Thermal Memory of a Conducting Medium*. *Differential Equations*, 6(56),2020, pp. 785-796.
10. Durdiev D.K., Zhumaev Zh.Zh. *Problem of determining a multidimensional thermal memory in a heat conductivity equation*. *Methods of Functional Analysis and Topology*, 3(25),2019, pp. 219-226.
11. Durdiev D.K. *On the uniqueness of kernel determination in the integro-differential equation of parabolic type*. *J. Samara State Tech. Univ., Ser. Phys. Math. Sci.*, 4(19), 2019, pp. 658-666 (In Russian).
12. Durdiev D.K., Zhumaev Zh.Zh. *The problem of determining the thermal memory of a medium*. *Uzbek Mathematical Journal*, 1,2020, pp. 36-51.
13. Jumaev J.J., *Two-dimensional inverse problem of determining the kernel of the integro-differential heat equation*, *Scientific reports of Bukhara state university*, no. 3, 2022, pp. 26-47.
14. Tikhonov A.N., Samarsky A.A. *Equations of Mathematical Physics*, Moscow: Nauka, 1977(in Russian).
15. Kolmogorov A.N., Fomin S.V. *Elements of function theory and functional analysis*, Moscow: Nauka, 1972(in Russian).
16. Kilbas A.A. *Integral equations: course of lectures*, Minsk: BSU, 2005.(In Russian).

Bi_{1.7}Pb_{0.3}Sr₂Ca_nCu_{n-1}O_y VISMUT ASOSLI KUPRATLARNING OLINISH TEXNOLOGIYASI**Djurayev Davron Rahmonovich***Buxoro davlat universiteti fizika kafedrası professori*d.r.djurayev@buxdu.uz**Turayev Akmal Atayevich***Buxoro davlat universiteti fizika kafedrası dotsenti*a.a.turayev@buxdu.uz**To`rayev Ozodjon G`ayrat o`g`li***Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti*o.g.turayev@buxdu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada yuqori haroratli o`ta o`tkazgichlarning eng keng tarqalgan vakili BSCCO vismut asosli kupratning olinishi hamda uni tayyorlash jarayonida nimalarga e`tiborli bo`lish zarurligi haqida bayon etilgan.

BSCCO kupratining qattiq holat reaksiya usulida olinishining afzalligi va kamchiliklari keltirilgan. Shu bilan birga nima sababdan bu turdagi kupratlarning o`ta o`tkazuvchanlikka o`tish fazasi bitta emas, balki bir necha fazalarda namoyon bo`lishiga ham to`xtalib o`tilgan bo`lib, bu sabablar sodda holda tushuntirilgan. BSCCO kupratning bir qancha olinish texnologiyalari bo`lib, maqolada qattiq holat reaksiyasi usulida olish bosqichlari ketma-ketlikda keltirilgan.

Kalit so`zlar: vismut, yuqori haroratli o`ta o`tkazgich, kuprat, kalsinlash, sinterlash, qattiq holat reaksiyasi, faza, makromolekula, kristall panjara.

Аннотация. В данной статье описано получение купрата BSCCO на основе висмута, наиболее распространённого представителя высокотемпературных сверхпроводников, на что следует обратить внимание при его приготовлении.

Представлены преимущества и недостатки получения купрата BSCCO методом твердофазной реакции. В то же время было указано, почему фаза перехода этого типа купратов в сверхпроводимость проявляется в нескольких фазах, а не в одной, и эти причины объясняются просто. BSCCO имеет несколько технологий экстракции купрата. В статье последовательно представлены стадии получения методом твердофазной реакции.

Ключевые слова: Висмут, высокотемпературный сверхпроводник, купрат, прокаливание, спекание, твердофазная реакция, фаза, макромолекула, кристаллическая решётка.

Abstract. This article describes the preparation of BSCCO cuprate based on bismuth, the most common representative of high-temperature superconductors, and what should be paid attention to when preparing it.

The advantages and disadvantages of obtaining BSCCO cuprate by the solid-phase reaction method are presented. At the same time, it was pointed out why the phase of the transition of this type of cuprates to superconductivity manifests itself in several phases, and not in one, and these reasons can be explained simply. BSCCO has several cuprate extraction technologies. The article sequentially presents the stages of obtaining by the method of solid-phase reaction.

Key words: Bismuth, high-temperature superconductor, cuprate, calcination, sintering, solid-state reaction, phase, macromolecule, crystal lattice.

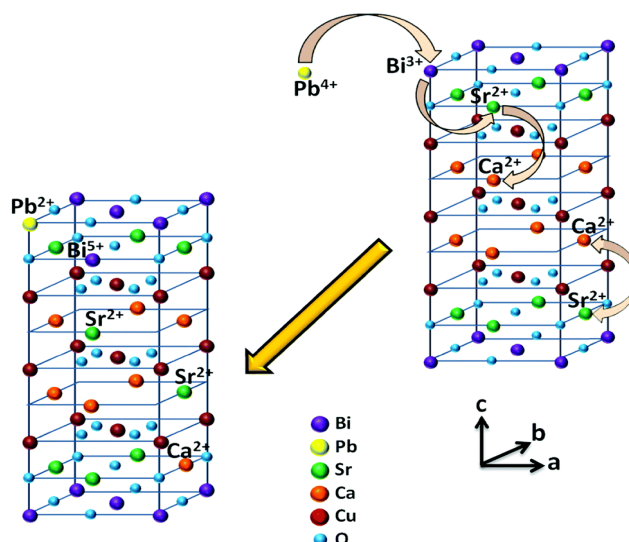
Kirish. Kuprat oilasida yuqori T_c o`ta o`tkazgichlar kashf etilgandan beri qattiq holat reaksiyasi texnikasi orqali sintez jarayonini yaxshilashga katta kuch sarflandi. Yuqori haroratli o`ta o`tkazgichlarni turli olish texnologiyalari mavjud bo`lib, qattiq holat reaksiyasi usuli, ya`ni oksidlar, karbonat va boshqalar kabi qattiq boshlang`ich moddalar aralashmasidan polikristalli quyma o`ta o`tkazuvchi materiallarni sintez qilish uchun eng keng tarqalgan usuldir. O`ta o`tkazuvchan materiallarni tayyorlash uchun qattiq kukunlar yaxshilab aralastirilib qizdiriladi, keyin yana aralastiriladi. Keyinchalik pechda 800°C dan 950°C gacha bo`lgan harorat oralig`ida bir necha soat davomida qizdiriladi [3].

Kuprat o`ta o`tkazgichlarni tayyorlash jarayonida yuqorida aytilganidek tartibda tayyorlanadi. Lekin bu texnologiya haqidagi ko`pgina adabiyotlarda so`z borganda kalsinlash va sinterlash termini ko`p ishlatiladi. Kalsinlash deganda, qattiq kimyoviy birikmani (masalan, aralash karbonat, oksidlar) issiqlik bilan

ishlov berish tushuniladi. Bunda kimyoviy bogʻlangan (kristalli) suvni olib tashlashdan tortib, manba materialidan ifloslantiruvchi moddalarning uchuvchanligi, termal parchalanish va hatto fazalarning oʻzgarishigacha boʻlgan bir qator maqsadlarni amalga oshirishga yordam beradi. Kalsinatsiya sanoat ishlab chiqaruvchilariga yakuniy mahsulot xususiyatlarini nazorat qilish, chiqindi materiallar yoki qayta ishlash mahsulotlarining ifloslanishini minimallashtirish va boshqa koʻp imkoniyatlarni beradi. Sinterlash metall, keramika, plastmassa va boshqa materiallar bilan ishlatiladigan ishlab chiqarish jarayonining bir qismi sifatida sodir boʻladi. Materiallardagi atomlar uning chegaralari boʻylab tarqalib, zarralarni birlashtiradi va bitta qattiq boʻlak hosil qiladi. Sinterlash harorati materialning erish nuqtasiga juda yaqin boʻlishi kerak.

Bi asosli oʻta oʻtkazgich (BSCCO) taxminan 1988-yilda kashf etilgan. BSCCO oʻta oʻtkazgichlar oilasi $\text{Bi}_2\text{Sr}_2\text{Ca}_{n-1}\text{Cu}_n\text{O}_{2n+4+x}$ umumlashtirilgan kimyoviy formulaga ega boʻlgan uch fazani oʻz ichiga oladi, bu yerda $n=1, 2$ va 3 (bu yerda n kristal strukturasiidagi CuO_2 qatlamlari sonini bildiradi, ular mos ravishda 20, 85 va 110 K da oʻta oʻtkazuvchi fazalarga oʻtadi.) [2].

Tadqiqot obyekti va qoʻllanilgan metodlar. BSCCO kupratli superoʻtkazgich boʻlib, ikki oʻlchovli qatlamli strukturaga ega boʻlgan yuqori haroratli oʻta oʻtkazgichlarning muhim toifasidir. Mis oksidi tekisligida oʻta oʻtkazuvchanlik sodir boʻladi. BSCCO va YBCO eng koʻp oʻrganilgan kuprat oʻta oʻtkazgichlardir. Ilmiy izlanish davomida tadqiqot obyekti sifatida $\text{Bi}_{1,7}\text{Pb}_{0,3}\text{Sr}_2\text{Ca}_{n-1}\text{Cu}_n\text{O}_y$ va $\text{Bi}_{1,6}\text{Pb}_{0,4}\text{Sr}_2\text{Ca}_{n-1}\text{Cu}_n\text{O}_y$ (bunda $n=5;9;15;30$) formulaga asoslangan kupratlar olingan boʻlib, bu aralashmani oʻta oʻtkazgich holatiga keltirish uchun bir qancha tayyorlanish usullaridan biri boʻlgan qattiq holat reaksiya metodi qoʻllanildi. Vismut asosli kupratni tayyorlashda aralashmaga *Pb* qoʻshilsa kristall panjarada qanday oʻzgarishlar boʻlishi, B(Pb)SCCO ning makromolekulasi quyidagi rasmda tasvirlangan. Panjarada elementlar mana shu tartibda joylashsagina, hosil boʻlgan kristall kritik T_C da oʻta oʻtkazuvchanlik fazasiga oʻtadi (1-rasm).

1-rasm. B(Pb)SCCO makromolekular tuzilishi va elementlar atomlarining joylashuvi. BSCCO kristall panjarariga Pb ning joylashish mexanizmi

Oksid va karbonatlarning aralashmasi bunday kristall panjara hosil qilishi uchun, aralashma yuqori haroratgacha asta-sekin qizdirilib, kalsinlanadi. Bu jarayon yetarlicha amalga oshirilgach, har bir tarkib boʻyicha erish haroratini bilgan holda, aralashmani erish haroratiga yaqin haroratda muayyan vaqtda sinterlanadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Bi(Pb)-Sr-Ca-Cu-O tizimida namuna qattiq holatda sintez yoʻli bilan tayyorlandi. Yuqori tozalikdagi Bi_2O_3 (99,9%), PbO (99,9%), SrCO_3 (99,9%), CaO (99,9%) va CuO (99,9%) kukunlari tegishli nisbatda olindi. Elementlarning $\text{Bi}_{1,6}\text{Pb}_{0,4}\text{Sr}_2\text{Ca}_{n-1}\text{Cu}_n\text{O}_y$ formulaga asosan 5 gr aralashmadagi massa ulushlari quyidagi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval

№	Element $n=5$	Massa ulushi (gr)	Element. $n=9$	Massa ulushi (gr)	Element $n=15$	Massa ulushi (gr)	Element $n=30$	Massa ulushi (gr)
1	Bi_2O_3	2,24007	Bi_2O_3	1,68935	Bi_2O_3	1,2342	Bi_2O_3	0,73747
2	PbO	0,26825	PbO	0,2023	PbO	0,1478	PbO	0,08831

3	CaO	0,67397	CaO	1,01655	CaO	1,29967	CaO	1,60866
4	CuO	1,19503	CuO	1,62221	CuO	1,97526	CuO	2,36056
5	SrCO ₃	0,88714	SrCO ₃	0,66904	SrCO ₃	0,48879	SrCO ₃	0,29206

Xuddi shunday tartibda $\text{Bi}_{1,7}\text{Pb}_{0,3}\text{Sr}_2\text{Ca}_{n-1}\text{Cu}_n\text{O}_y$ formulaga asoslangan aralashmaning elementlari massa ulushlari hisoblab chiqildi (2-jadval).

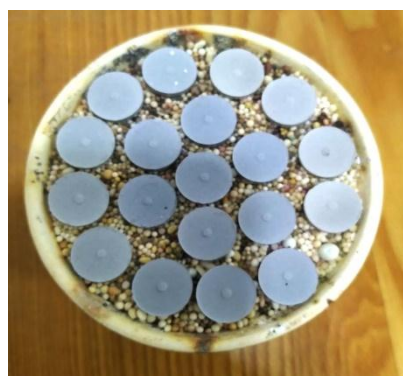
2-jadval

№	Element n=5	Massa ulushi (gr)	Element n=9	Massa ulushi (gr)	Element n=15	Massa ulushi (gr)	Element n=30	Massa ulushi (gr)
1	Bi ₂ O ₃	2,345853	Bi ₂ O ₃	1,775398	Bi ₂ O ₃	1,300883	Bi ₂ O ₃	0,779821
2	PbO	0,198298	PbO	0,150077	PbO	0,109965	PbO	0,065919
3	CaO	0,664278	CaO	1,005484	CaO	1,289305	CaO	1,600967
4	CuO	1,177845	CuO	1,604559	CuO	1,959507	CuO	2,349274
5	SrCO ₃	0,874388	SrCO ₃	0,661758	SrCO ₃	0,484888	SrCO ₃	0,290669

Yuqoridagi jadvallarda keltirilgan massadagi elementlarni avval yaxshilab aralashtirildi. Aralashma Maxsus tayyorlangan diametri $d=15\text{mm}$ bo'lgan qolibda, $h=2,5\text{mm}$ qalinlikda, har birining massasi $m=1\text{gr}$ bo'lgan disk shaklida presslandi. Presslash $P=3,922\text{ MPa}$ da amalga oshirildi. Olinayotgan namuna tarkibida havo qatlami qolib ketmasligi uchun, presslash jarayonida bosim asta-sekin oshirib borildi. Tayyor bo'lgan maxsus shakldagi namunalar sintirlash uchun pechga qo'yish maqsadida belgilangan tartibda joylashtirildi.

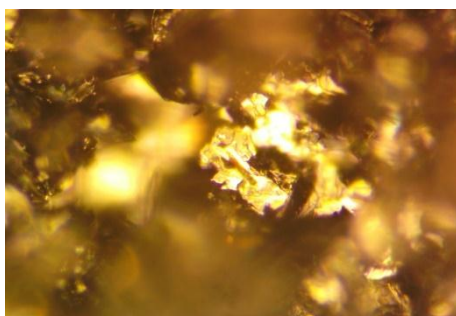
a) presslangan namunalar holati

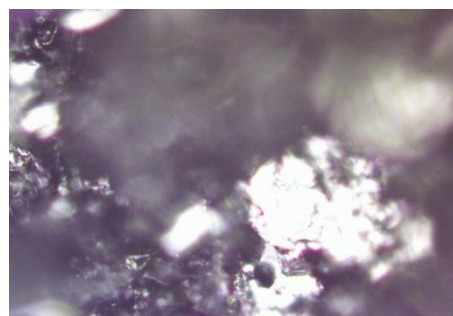
b) pechga qo'yish uchun joylashtirish holati

2-rasm. Maxsus qolipda presslangan namunalarning ko'rinishi va uni pechga qo'yish uchun tayyorlangan holat

Sintirlash jarayonida aralashmani erish haroratiga juda yaqin qiymatlarida qizdirish kerak bo'ladi. Chunki aralashmadagi elementlarning qayta tizilib, umumiy makromolekular kristall panjarani shakllantiradi. Presslangan namunalar $t=845^\circ\text{C}$ haroratda 16 soat qizdirilib ko'rilganda $n=5$ bo'lgandagi namunalarda erish jarayoni boshlangani ma'lum bo'ldi va qizdirish to'xtatildi. Keyinchalik namuna o'ta o'tkazuvchanlik holatiga o'tishi yoki o'tmasligi tekshirib ko'rildi. Buning uchun tayyorlangan namuna suyultirilgan azotning qaynash haroratida $T=77\text{K}$ sinovdan o'tkazildi. Bunda namunada Messner effekti kuzatilmadi, nega kuzatilmaganligini bilish maqsadida namunalar elektron mikroskopda tekshirib ko'rildi.

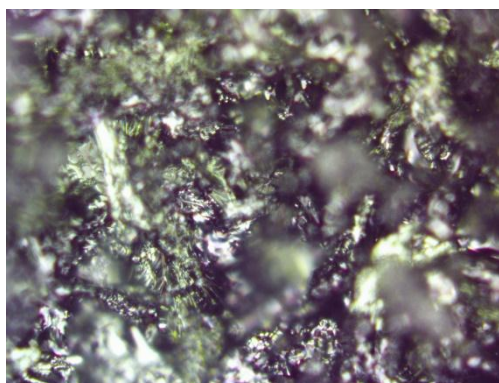
a) namunaning old tomondan ko'rinishi

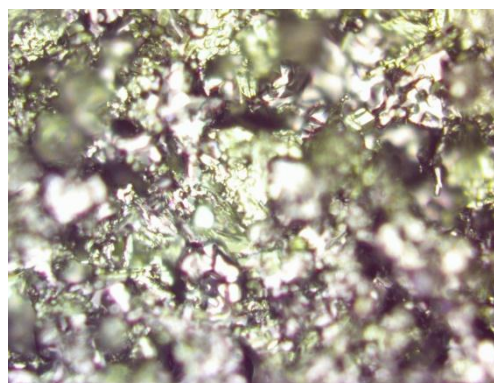
b) namunaning orqa tomondan ko'rinishi

3-rasm. Euromex iScope mikroskopida $\text{Bi}_{1,6}\text{Pb}_{0,4}\text{Sr}_2\text{Ca}_{n-1}\text{Cu}_n\text{O}_y$ ($n=5$) namunaning 50 marta kattalashtirilgan tasviri

Mikroskopda olingan tasvirga e'tibor bersangiz, unda aralashmada mavjud elementlarning to'liq aralashmaganligini, elementlarning alohida holda ekanligini ko'rish mumkin. Bu namunada $n=5$ bo'lganligi sababli Ca va Cu miqdori nisbatan kam, shu sababli namuna $T=845^{\circ}C$ da erishni boshlagan. Erish jarayoniga o'tganligi uchun ham tarkibidagi elementlar alohida holda erib, ma'lum bir qismlarda yig'ilib qolgan. Endi boshqa namunalarni ham ko'raylik.

a) namunaning old tomondan ko'rinishi

b) namunaning orqa tomondan ko'rinishi

4-rasm. Euromex iScope mikroskopida $Bi_{1.6}Pb_{0.4}Sr_2Ca_{n-1}Cu_nO_y$ ($n=30$) namunaning 50 marta kattalashtirilgan tasviri

Bunda $n=30$ bo'lganligi uchun Ca va Cu ning miqdori aralashmada ko'proq qismni tashkil etadi. Shuning uchun ham bu namuna $T=845^{\circ}C$ da erimagan. Uning mikroskopdagi suratida ham aralashma elementlarining alohida holatlarini kuzatish mumkin, lekin $n=5$ namunadagidan farqi shundaki, bunda elementlar aralashirilgan holatida qanday bo'lsa shundayligicha turibdi.

Xulosa. Yuqori haroratli o'ta o'tkazgichlarni olinish texnologiyalari haqidagi manbalarni o'rganib va BSCCO kupratni olish jarayonini amalda bajarilganidan keyin shunday xulosaga kelindi. BSCCO kupratni olish boshqa turdagi kupratlar masalan YBCO ga nisbatan birmuncha qiyin va nozik jihatlarga ega ekanligi ma'lum bo'ldi. Ushbu o'ta o'tkazgichlarda muammolar o'xshash qatlamli tuzilishga ega bo'lgan uch yoki undan ortiq fazalar mavjudligi sababli yuzaga keladi. Sintaktik o'zaro bog'liqlik va nuqsonlar, masalan, birlashish nosozliklari sintez paytida yuzaga keladi va bitta o'ta o'tkazuvchi fazani ajratish qiyin bo'ladi. Yomon kompozitsion nazorat, kimyoviy bir xillik, ko'p vaqt talab qiladigan jarayon, qo'pol zarrachalar hajmi, silliqlash paytida aralashmalarning kiritilishi va yuqori harorat ($>1000^{\circ}C$) talablari keramika usulining o'ziga xos kamchiliklari hisoblanadi. Chunki bu sanab o'tilganlarning qaysi biridir e'tiborsiz qoldirilsa, ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmaydi.

ADABIYOTLAR :

1. D. Djurayev, A. Turayev, O. To'rayev *Yuqori Haroratli Kuprat Ota Otkazgichlar Va Ularning Amaliy Ahamiyati - Science and innovation*, 2022.
2. A.Coşkun, G.Akça, E.Taşarkuyu, Ö.Battal, A.Ekicibil "Structural, magnetic, and electrical properties of $bi_{1.6}pb_{0.4}sr_2ca_2cu_3o_{10+x}$ superconductor prepared by different techniques". Published online: 1 August 2020; Springer Science+Business Media, LLC, part of Springer Nature 2020.
3. Dr. Shailaj Kumar Shrivastava "Synthesis of high- t_c superconducting cuprate materials through solid state reaction route" *International Journal of Engineering, Science and Mathematics Vol. 7 Issue 3, March 2018, ISSN: 2320-0294 Impact Factor: 6.765.*
4. Halim, S.A.,Khawaldeh, S.A., Mohammed, S.B., Azhan, H.: *Superconducting properties of $Bi_{2-x}Pb_xSr_2Ca_2Cu_3O_y$ system derived via sol-gel and solid state routes. Mater. Chem. Phys. 61, 251–259 (1999)*
5. Li.D.Zhang, H.Gao, X.Yang, S.Chen, Q.:*Effect of the fabrication process on the electrical properties of polycrystalline $Bi_{1.7}Pb_{0.3}Sr_2Ca_2Cu_3O_{10}$. Ceram. Int. 42, 1728–1732 (2016).*

SHIFRLASH ALGORITMLARIDA KRIPTOBARDOSHLI MANTIQUIY AMALLARDAN FOYDALANISH USULLARI

Umarov Shuxratjon Azizjonovich,

Toshkent axborot texnologiyalari universiteti

Farg'ona filiali katta o'qituvchisi

sh.umarov81@mail.ru

Annotatsiya. Ushbu maqolada shifrlash algoritmlarida qo'llaniladigan akslantirishlarda mantiqiy amallarni tatbiq etish uchun, ularning kriptobardoshligining yetarlilik shartlari teorema ko'rinishda bayon qilingan. Teoremaning isbotida mantiqiy amal yoki funksiyaning xususiyatlarini hisobga olgan holda, shifrlash usuli mutlaqo kriptobardoshli ekanligini ko'rsatuvchi Shennon teoremasi isbotidan foydalanilgan. Mantiqiy amallar uchun ta'rif, tasdiq va teorema ishlab chiqilgan. Mantiqiy amallarning xossalari bo'yicha bardoshlilik bayon qilingan va kriptobardoshlilik ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: mantiqiy amal, tasodifiy o'zgaruvchi, ehtimollik, shifratn, kriptobardoshlilik, mod2 bo'yicha qo'shish, Shenon teoremasi, taqsimot qonuni.

Аннотация. В статье для реализации логических операций в отражениях, используемых в алгоритмах шифрования, в виде теоремы сформулированы достаточные условия их криптостойкости. Для доказательства теоремы используется доказательство теоремы Шеннона, которое показывает, что при заданных свойствах логической операции или функции метод шифрования является абсолютно криптоустойчивым. Разработаны определение, доказательство и теорема для логических операций. Показано, что логические операции обладают свойствами устойчивости и криптостойкости.

Ключевые слова: логическая операция, случайная величина, вероятность, шифротекст, криптостойкость, сложение по модулю 2, теорема Шеннона, закон распределения.

Abstract. The article, for the implementation of logical operations in reflections used in encryption algorithms, sufficient conditions for their cryptographic strength are formulated in the form of a theorem. The proof of the theorem uses the proof of Shannon's theorem, which shows that, given the properties of a logical operation or function, the encryption method is absolutely crypto-resistant. Definition, proof and theorem for logical operations are developed. It is shown that logical operations are stable and cryptographic strength by properties.

Keywords: logical operation, random variable, probability, ciphertext, cryptographic strength, modulo 2 addition, Shannon's theorem, distribution law.

Kirish. Axborot-kommunikatsiya tarmoqlarida ma'lumotlar almashinuvining texnikaviy asoslari mantiqiy amallarga asoslangan elektron vositalar bilan uzviy bog'liqdir. Mikroprotsessor, mikrokontroller kabi elementlardan tashkil topgan zamonaviy hisoblash, nazorat va boshqaruvning apparat hamda apparat-dasturiy vositalari mantiqiy amallarning elektron qurilmalaridan iborat.

Deyarli barcha mutlaqo bardoshli va bardoshli turkumli simmetrik kalitli shifrlash algoritmlarining asosiy akslantirishlarida \oplus – XOR amali qo'llanilgan. Uning xossalari shifrlash algoritmlarining samarali dasturiy va apparat vositalarini yaratish imkoniyatlarini beradi. Boshqa mantiqiy amallarning tatbiqi, ularning kriptobardoshligi qanday bo'lishi haqida ilmiy asoslangan ma'lumotlar kam yoki yo'q.

Masalaning qo'yilishi.

Shifrlash algoritmi akslantirishida qo'llaniladigan mantiqiy amallar aniqlash va kriptobardoshlilikini baholash uchun avvalo quyidagi tasdiq keltiriladi.

Tasdiq. Agar $x, y \in \{0;1\}$ bo'lib, $x * y = z$ bo'lsa, bunday formal kiritilgan amal mantiqiy turga mansub bo'lib, ularning soni 16 (o'n olti) ta bo'ladi, bu yerda $z \in \{0;1\}$.

Isboti. Amal bajariladigan va natija aniqlanadigan sohalarning $\{0;1\}$ to'plamdan iboratligi, umumiy holda formal aniqlangan amal mantiqiy turga ham mansub bo'lishini ko'rsatadi. Amal bajariladigan elementlar $x, y \in \{0;1\}$ bo'lib, ularning bu amal bajariladigan qiymatlari juftliklarining mumkin bo'lgan soni 4 ta, ya'ni $\{(x, y): (0;0), (0;1), (1;0), (1;1)\}$. Bundan natijani ifodalovchi to'plam elementlarining ham

4 ta bo'lishi kelib chiqadi: $\{z : z_1, z_2, z_3, z_4 \in \{0;1\}\}$. Umumiy holda "0" va "1" qiymatlar qabul qiluvchi ikkita x hamda y o'zgaruvchilarga bog'liq *-amal natijasini ifodalovchi bitlardan iborat blok $z_1z_2z_3z_4$ har xil bo'lgan 16 (o'n olti) ta holatni aniqlaydi. Shuning uchun mumkin bo'lgan qiymatlari soni 4 tadan har xil bo'lgan, "0" va "1" qiymatlar qabul qiluvchi ikkita x hamda y o'zgaruvchilarga bog'liq amallar soni $2^4 = 16$ ta bo'ladi.

Quyidagi ta'rifni kiritamiz.

Ta'rif. Mantiqiy amallar chinlik jadvalida "0" va "1" qiymatlar teng (ikkitanadan) yoki tengmas (bir va uchtadan) bo'lib taqsimlangan bo'lsa, ular mos ravishda tekis taqsimotli yoki tekis taqsimotli bo'lmagan chinlik jadvali (mos ravishda regulyar yoki regulyar bo'lmagan) akslantirishlarga ega amallar deyiladi.

Masalaning yechilishi.

Teorema. Mantiqiy amallar chinlik jadvalida "0" va "1" qiymatlar tekis taqsimotli bo'lib:

1. x bo'yicha "0" qiymat joylashgan satrda z_{00} va z_{01} elementlarning qiymatlari faqat "0" qiymatlardan hamda "1" qiymat joylashgan satrdagi z_{10} va z_{11} elementlarning qiymatlari faqat "1" qiymatlardan iborat bo'lmasa;

2. y bo'yicha "0" qiymat joylashgan ustunda z_{00} va z_{10} elementlarning qiymatlari faqat "0" qiymatlardan hamda "1" qiymat joylashgan ustunda z_{01} va z_{11} elementlarning qiymatlari faqat "1" qiymatlardan iborat bo'lmasa, bunday akslantirish **kriptobardoshli** bo'ladi.

Isbot. Shannon teoremasiga ko'ra mantiqiy amal yoki funksiyaning xususiyatlarini hisobga olgan holda, shifrlash usuli mutlaqo kriptobardoshli ekanligini quyidagicha isbotlanadi.

x , y va z diskret tasodifiy o'zgaruvchilar bo'lsin.

- x - ochiq matn bitining qiymati, ya'ni x o'zgaruvchi (bit) ikkita qiymatni qabul qiladi: 0 va 1;
- p - x o'zgaruvchining 0 qiymatini olishi hodisasining ehtimoli;
- $(1 - p)$ - qarama-qarshi hodisaning ehtimoli.

1-jadval

x - ochiq matn qiymatlarni taqsimot qonuni:

x	0	1
P_i	p	$1 - p$

p va $(1 - p)$ dan foydalaniladi, chunki turli so'zlarda bir xil xarfni ko'rish ehtimoli har xil.

y - psevdotasodifiy ketma-ketlik (kalit), y (bit) o'zgaruvchi ikkita qiymatni qabul qiladi: 0 va 1;

y qiymatlarining har biri teng ehtimolga ega; ya'ni 0 yoki 1 ni olish ehtimoli $\frac{1}{2}$ ga teng.

2-jadval

y qiymatlarni taqsimot qonuni:

y	0	1
P_i	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$

Demak, y ning qiymatlari simmetrik taqsimot qonuniga ega.

z - shifratn biti, z (bit) ham ikkita qiymatni qabul qiladi: 0 va 1.

z taqsimot qonuni simmetrik bo'lib chiqsa, bu amalning mutlaqo kriptobardoshli ekanligi kelib chiqadi.

z - shifratn ehtimolligi teng taqsimlangan 6 ta amal mavjud $*_3, *_5, *_6, *_9, *_{10}, *_{12}$.

z - shifratn qiymatlari ikkitadan teng taqsimlangan amallar

x	y	$x *_3 y$
0	0	0
0	1	0
1	0	1
1	1	1

a)

x	y	$x *_5 y$
0	0	0
0	1	1
1	0	0
1	1	1

b)

x	y	$x *_6 y$
0	0	0
0	1	1
1	0	1
1	1	0

v)

x	y	$x *_9 y$
0	0	1
0	1	0
1	0	0
1	1	1

g)

x	y	$x *_{10} y$
0	0	1
0	1	0
1	0	1
1	1	0

d)

x	y	$x *_{12} y$
0	0	1
0	1	1
1	0	0
1	1	0

e)

Quyidagi ehtimollar hisoblanadi:

$P(z=0)$ - z o'zgaruvchining 0 qiymatini olishi hodisasi ehtimolligi;

$P(z=1)$ - z o'zgaruvchisi 1 qiymatini qabul qilish hodisasi ehtimolligi.

Quyidagi formulalardan foydalaniladi:

- mos kelmaydigan hodisalar ehtimolini qo'shish:

$$P(A + B) = P(A) + P(B);$$

- mustaqil hodisalar ehtimolini ko'paytirish:

$$P(A * B) = P(A) * P(B).$$

z o'zgaruvchining 0 qiymatini olish ehtimoli:

$$P(z=0) = P(x=0, y=0) + P(x=1, y=1) = P(x=0) * P(y=0) + P(x=1) * P(y=1) = p * \frac{1}{2} + (1-p) * \frac{1}{2} = \frac{1}{2}.$$

z o'zgaruvchining 1 qiymatini olish ehtimoli:

$$P(z=1) = 1 - P(z=0) = 1 - \frac{1}{2} = \frac{1}{2}.$$

$P(z=0)$ va $P(z=1)$ lar p ga bog'liq bo'lmagani uchun u har qanday qiymatni qabul qilishi mumkin.

z o'zgaruvchisi qiymatlarini taqsimot qonuni:

z	0	1
P_i	$\frac{1}{2}$	$\frac{1}{2}$

z taqsimot qonuni simmetrik bo'lib chiqdi, shuningdek, y ning taqsimot qonuni ham simmetrik. Bu amalning mutlaqo kriptobardoshli ekanligini isbotlaydi.

z taqsimot qonuni simmetrik bo'lishi mantiqiy amallarning qiymatlarini tekis taqsimlanganligi bilan ifodalanadi. Shu sababli, $*_6$ kabi $*_9, *_{10}, *_{12}$ mantiqiy amallarning ham kriptobardoshli ekanligi kelib chiqadi. $*_3, *_5$ mantiqiy amallar esa, mos ravishda x va y larni qayta aks ettirganligi sababli, kriptobardoshsiz hisoblanadi.

Umumiylikka ta'sir etmagan holda, quyidagi misollarda mos ravishda $*_3$ va $*_5$ amallarining chinlik jadvallari akslantirishlari ko'rib o'tiladi:

$$1) \quad x = (x_1 x_2 \dots x_n) = (00011011\dots) \quad \text{va} \quad y = (y_1 y_2 \dots y_n) = (11000101\dots) \quad \text{bo'lsa,}$$

$$z = x *_3 y = (11000101) = y \quad \text{bo'lishiga;}$$

2) $x = (x_1x_2...x_n) = (00011011...)$ va $y = (y_1y_2...y_n) = (11000101...)$ bo'lsa, $z = x *_5 y = (00011011...) = x$ bo'lishiga bevosita hisoblashlar bilan ishonch hosil qilish mumkin.

Bunday bo'lishiga sabab:

1) holda chinlik jadvali akslantirishlarining x -bo'yicha "0" qiymat joylashgan satrdagi z_{00} va z_{01} elementlarning qiymatlari faqat "0"-qiymatlardan hamda "1" qiymat joylashgan satrdagi z_{10} va z_{11} elementlarning qiymatlari faqat "1" qiymatlardan;

2) holda chinlik jadvali akslantirishlarining y -bo'yicha "0" qiymat joylashgan ustunda z_{00} va z_{10} elementlarning qiymatlari faqat "0" qiymatlardan hamda "1" qiymat joylashgan ustunda z_{01} va z_{11} elementlarning qiymatlari faqat "1" qiymatlardan iboratligi bilan bog'liqdir. Bu esa teoremaning shartidagi holatda kelib chiqadi.

Shifrlashning kriptobardoshli bo'lishining keyingi sharti har bir yangi ochiq matnni shifrlash uchun yangi kalitdan foydalanish kerak. *XOR* amalining xususiyatlari tufayli kalitdan qayta foydalanishga yo'l qo'yilmaydi. Masalan: X_1 va X_2 ochiq matnlar bir xil Y kalit yordamida shifrlangan:

$$Z_1 = X_1 \oplus Y, Z_2 = X_2 \oplus Y$$

"*XOR*" amali yordamida ikkita shifrlangan matn qo'shiladi:

$$Z_1 \oplus Z_2 = (X_1 \oplus Y) \oplus (X_2 \oplus Y) = X_1 \oplus X_2$$

X_1 va X_2 natija ochiq matnlarga bog'liq bo'lib, Y kalitga bog'liq emas. Natija chastota tahliliga mos keladi, ya'ni Y kalitni bilmasdan ham ochiq matnlarni tanlash mumkin.

Xuddi shu hol $*_9$ amaliga ham ta'luqli bo'ladi.

Xulosa. Shifrlash algoritmlari uchun qo'llaniladigan akslantirishlar sifatida foydalaniladigan mantiqiy amallarning natijasi taqsimot qonuni simmetrik bo'lishi shart.

–Mantiqiy amallarning qiymatlarini tekis taqsimlanganligi kriptobardoshlilikning yetarliligi shart bo'ladi.

–Har bir yangi ochiq matnni shifrlash uchun yangi kalitdan foydalanish kerak.

–Mantiqiy amallar xususiyatlarida qaytuvchanlik xossasi bajarilishi zarur.

–Shifrlash algoritmlari uchun akslantirishlar sifatida 3 ta mantiqiy amallardan foydalanish mumkin (5-jadval).

5-jadval

Mantiqiy amallarning xususiyatlari va kriptobardoshliliigi

Mantiqiy amallar	$*_6$	$*_9$	$*_{10}$	$*_{12}$
Inkor	$a \oplus 1 = \bar{a}$	$a *_9 0 = \bar{a}$	$a *__{10} a = \bar{a}$	$a \oplus 0 = \bar{a}$
O'z-o'zini qaytarish	$a \oplus 0 = a$	$a *_9 1 = a$	$a *__{10} \bar{a} = a$	$a \oplus 1 = a$
Kommutativlik	$a \oplus b = b \oplus a$	$a *_9 b = b *_9 a$	$a *__{10} b \neq b *__{10} a$	$a \oplus b \neq b \oplus a$
Qaytuvchanlik	$(a \oplus b) \oplus c = a \oplus (b \oplus c)$	$(a *_9 b) *_9 c = a *_9 (b *_9 c)$	$(a *__{10} b) *__{10} c = a *__{10} (b *__{10} c)$	$(a *__{10} b) *__{10} c = a *__{10} (b *__{10} c)$
Xususiyatlar	Bardoshli	Bardoshli	Bardoshli emas	Bardoshli

ADABIYOTLAR:

1 Agibalov G. P., Pankratova I. A. *Asymmetric cryptosystems on Boolean functions* //Прикладная дискретная математика. – 2018. – №. 40. – С. 23-33.

2 Akbarov D. E., Umarov S. A. *Алгоритм хеш-функции с новыми базовыми преобразованиями* //Вісник Київського політехнічного інституту. Серія Приладобудування. – 2016. – №. 51 (1). – С. 100-108.

3 Akbarov D. E., Umarov S. A. Выбор эллиптической кривой и базовой точки при разработке алгоритма сложения её точек с рациональными координатами на конечном поле //Вісник Київського політехнічного інституту. Серія Приладобудування. – 2018. – №. 55 (1). – С. 104-108.

4 Akbarov D. E., Umarov S. A. Новый алгоритм блочного шифрования данных с симметричным ключом //Вісник Київського політехнічного інституту. Серія Приладобудування. – 2016. – №. 52 (2). – С. 82-91.

5 Akbarov D., Abdukadirov A., Umarov S. Research of general mathematical characteristics of logical operations and table replacements in cryptographic transformations //AIP Conference Proceedings. – AIP Publishing LLC, 2022. – Т. 2432. – №. 1. – С. 060020.

6 Akbarov D., Abdukadirov A., Umarov S. Research of general mathematical characteristics of logical operations and table replacements in cryptographic transformations //AIP Conference Proceedings. – AIP Publishing LLC, 2022. – Т. 2432. – №. 1. – С. 060020.

7 Poti P., Antinucci F. Logical operations //Cognitive structure and development in nonhuman primates. – Psychology Press, 2019. – С. 189-228.

8 Umarov S. A. Research on General Mathematical Characteristics of Boolean Functions' Models and Their Logical Operations and Table Replacement in Cryptographic Transformations //Journal of Optoelectronics Laser. – 2022. – Т. 41. – №. 10. – С. 126-133.

9 Акбаров Д.Е., Умаров Ш.А. Хэш-функция алгоритминг криптобардошилик зарурийлик мезонларини текшириши усуллари. Бухоро давлат университети илмий ахбороти. 2019 йил. №1. 20-27 бетлар.

10 Молдавян А. А., Молдавян Н. А., Гуц Н. Д., Изотов Б. В. Криптография: скоростные шифры. СПб.: БХВ – Петербург, 2004, 496 с.

11 Молдавян А. А., Молдавян Н. А. Криптография от примитивов к синтезу алгоритмов. СПб.: БХВ – Петербург, 2004, 448 с.

СВОБОДНЫЕ И ВЫНУЖДЕННЫЕ ОСЕСИММЕТРИЧНЫЕ КОЛЕБАНИЯ СИСТЕМ ВЯЗКОУПРУГИХ ЦИЛИНДРИЧЕСКИХ ОБОЛОЧЕК

Ахмедов Олимжон Самадович

преподаватель кафедры математического анализа,

Физико-математический факультет,

Бухарский государственный университет, Бухара, Узбекистан

o.s.axmedov@buxdu.uz

Аннотация: Первые динамические задачи о колебании тонкого стержня из стандартного линейного тела исследованы ещё в сороковых годах выдающимся механиком Ишлинским. Методом разделения переменных он нашёл решение в виде ряда, доказал сходимость и проводил исследование полученного решения. В работе методом интегрального преобразования Лапласа решена задача о продольном ударе по полубесконечному стержню, свойство которого описывается моделью Фойгта, а аналогичная задача решена для конечного и полубесконечного стержней из материала Максвелла. В настоящей статье исследуются осесимметричные колебания вязкоупругой цилиндрической оболочки с помощью интегрального преобразования Лапласа для произвольных функций.

Ключевые слова: вязкоупругость, приближённые методы, интегральное преобразование Лапласа, инерционные силы, цилиндрическая оболочка, осесимметричные колебания.

Annotatsiya: standart chiziqli jismdan yuqqa tayoqchanning tebranishi haqidagi birinchi dinamik masalalarni qirqinchi yillarda taniqli mexanik olim Ishlinskiy o'rgangan. U o'zgaruvchilarni ajratish usulidan foydalanib, qator ko'rinishidagi yechim topdi, yaqinlashuvchiligini isbotladi va natijada olingan yechimni o'rganishni o'tkazdi. Bu ishda Laplas integral almashtirishi usulida Foigt modelida tasvirlangan xususiyatlarda yarim cheksiz tayoqchanning polga uzilishi masalasi yechilgan, xuddi shunday masala esa chekli va yarim cheksiz Maksvell materialidan yasalgan tayoqcha uchun yechilgan. Ushbu maqolada ixtiyoriy funksiyalar uchun Laplas integral almashtirishi yordamida qovushqoq-elastik silindrsimon qobiqlarning o'qqa simmetrik tebranishlari o'rganiladi.

Kalit so'zlar: qovushqoq elastiklik, taqribiy usullar, Laplas integral almashtirishi, inertial kuchlar, silindrsimon qobiq, o'q-simmetrik tebranishlar.

Abstract: the first dynamic problems about the oscillation of a thin rod from a standard linear body were studied back in the forties by the outstanding mechanic Ishlinsky. Using the method of separation of variables, he found a solution in the form of a series, proved the convergence and conducted a study of the resulting solution. In this work, the problem of a longitudinal impact on a semi-infinite rod, the property of which is described by the Voigt model, is solved by the method of the integral Laplace transform, and a similar problem is solved for finite and semi-infinite rods made of Maxwell material. In this article, axisymmetric vibrations of a viscoelastic cylindrical shell are studied using the integral Laplace transform for arbitrary functions.

Keywords: viscoelasticity, approximate methods, Laplace integral transformation, inertial forces, cylindrical shell, axisymmetric vibrations.

Введение. Сложность получающихся дисперсионных уравнений для кругового стержня не позволяет проследить за распространением импульса в таком стержне и требует использовать для этой цели либо более простые приближённые теории, либо приближённые математические подходы. Однако дисперсионные диаграммы, получаемые путём точного анализа (в рамках линейной теории), служат критерием для оценки эффективности различных приближённых методов, используемых в анализе стержня. Среди динамических задач вязкоупругости следует выделить задачу о колебании вязкоупругих систем, решения которых сводятся к интегро-дифференциальному уравнению Вольтера II рода. Решение этого уравнения требует задания аналитического вида ядра, либо решается различными приближёнными методами.

Основная часть. Из общего курса известно, что зависимость между перемещением и деформацией в общем виде определяется следующим образом:

$$\varepsilon_1 = \frac{du}{d\xi}; \quad \varepsilon_2 = \frac{w \cos \varphi + u \sin \varphi}{R_0}; \quad (1)$$

$$\aleph_1 = \frac{d^2 w}{d\xi^2}; \quad \aleph_2 = -\frac{\sin \varphi}{R_0} \frac{dw}{d\xi},$$

где ε_1 и ε_2 – деформации, \aleph_1 и \aleph_2 – кривизны срединной поверхности, u и w – продольное нормальное перемещение точек срединной поверхности, φ – угол между касательной к образующей и осью оболочки, $R_0(\xi)$ – радиус срединной поверхности оболочки, ξ – координата, отчитываемая вдоль образующей.

Моменты и усилия определяются в следующем виде:

$$M_1 = \frac{h^3 G}{6(1-\nu)} (\aleph_1 + \frac{1}{2} \aleph_2); \quad M_2 = \frac{h^3 G}{6(1-\nu)} (\frac{1}{2} \aleph_1 + \aleph_2);$$

$$N_1 = \frac{2hG}{1-\nu} (\varepsilon_1 + \frac{1}{2} \varepsilon_2); \quad N_2 = \frac{2hG}{1-\nu} (\frac{1}{2} \varepsilon_1 + \varepsilon_2); \quad (2)$$

где h – толщина оболочки, $\nu = \text{const}$ – коэффициент Пуассона, G – модуль сдвига.

Ясно что сумма виртуальных работ напряжений δA_σ , моментов δA_M , поверхностных и инерционных сил δA_P и δA_u равна нулю:

$$\delta A_\sigma + \delta A_M + \delta A_P + \delta A_u = 0. \quad (3)$$

Здесь

$$\delta A_\sigma = -\int_S (N_1 \delta \varepsilon_1 + N_2 \delta \varepsilon_2) dS; \quad \delta A_M = -\int_S (M_1 \delta \aleph_1 + M_2 \delta \aleph_2) dS;$$

$$\delta A_P = -\Phi(t) \int_S \delta w dS; \quad \delta A_u = -hp \int_S \left(\frac{\partial^2 u}{\partial t^2} \delta u + \frac{\partial^2 w}{\partial t^2} \delta w \right) dS.$$

Тут интегрирование ведётся по недеформированной срединной поверхности оболочки.

Решение в перемещениях ищутся в виде:

$$u(\xi, t) = \sum_{k=1}^n T_k(t) u_k(\xi); \quad w(\xi, t) = \sum_{k=1}^n T_k(t) w_k(\xi) \quad (4)$$

Здесь $u_k(\xi)$ и $w_k(\xi)$ – собственные функции колебаний упругой оболочки, они удовлетворяют краевым условиям задачи и считаются известными. $T_k(t)$ – искомые функции, зависящие только от t .

Учитывая (1) и (4) для вариации перемещений и деформации, получаем следующие формулы.

Имея в виду (4) в (1) и (2), определяем формулы, выражающие кривизны, усилия и моментов через $T_k(t)$, $u_k(\xi)$ и $w_k(\xi)$. Представляя эти выражения в (3) с учётом ортогональности собственных функций и оператора Вольтера, получаем интегро-дифференциальное уравнение:

$$T_k^n(t) - w_k^2(T_k(t) - \varepsilon \int_0^t R(t-\tau) T_k(\tau) d\tau) = f_k(t). \quad (5)$$

$$\text{Здесь} \quad \omega_k^2 = \frac{Q_k}{D_k}; \quad f_k(t) = \frac{\Phi_k}{D_k} q(t); \quad \Phi_k = \int_S w_k(\xi) dS;$$

$$D_k = \rho h \int_S (u_k^2(\xi) + w_k^2(\xi)) dS; \quad Q_k = \frac{2G_0 h}{1-\nu} \int_S \left[\left(\frac{du_k(\xi)}{d\xi} \right)^2 + \frac{2\nu w_k(\xi) du_k(\xi)}{R_0 d\xi} + \left(\frac{w_k(\xi)}{R_0} \right)^2 \right] dS +$$

$$\frac{G_0 h^3}{6(1-\nu)} \int_S \left(\frac{d^2 w_k(\xi)}{d\xi^2} \right)^2 dS; \quad G_0 = \text{const.}$$

Предполагая, что оператор Вольтера определяется в следующем виде:

$$\tilde{G}(z) = G_0(z(t) - \varepsilon \int_0^t R(t-\tau) z(\tau) d\tau)$$

Начальные условия принимаются в виде:

$$T(0) = T_0; \quad T'(0) = T'_0 \quad (6)$$

Значит, поставленная задача математически сводится к решению интегро-дифференциального уравнения (5) при условии (6).

Применяя преобразование Лапласа по времени t к уравнению (5) с учетом (6) и опуская индексы для простоты записей, получаем:

$$\bar{T}(p) = \frac{pT_0 + T'_0}{p^2 + \omega^2 - \varepsilon \omega^2 \bar{R}(p)} + \frac{\bar{f}(p)}{p^2 + \omega^2 - \varepsilon \omega^2 \bar{R}(p)}. \quad (7)$$

Здесь первый член правой части характеризует свободные колебания оболочки. При вынужденных колебаниях добавляется второй член, как это выполнено в работе [1].

При $\left(\frac{\varepsilon \omega^2 \bar{R}(p)}{p^2 + \omega^2} \right) < 1$ формулу (7) представим в следующем виде:

$$\bar{T}(p) = \frac{pT_0 + T'_0}{a(p)} \left[1 + \varepsilon \omega^2 \frac{\bar{b}(p)}{\bar{a}(p)} + \varepsilon^2 \omega^4 \frac{\bar{b}^2(p)}{\bar{a}^2(p)} + \dots \right] + \frac{\bar{f}(p)}{p^2 + \omega^2 - \varepsilon \omega^2 \bar{R}(p)}, \quad (8)$$

где

$$\begin{aligned} \bar{a}(p) &= \left(p + \frac{1}{2}\varepsilon R_s \omega\right)^2 + \omega^2 \left(1 - \frac{1}{2}\varepsilon R_c\right)^2; \\ \bar{b}(p) &= \bar{R}(p) + R_s \frac{p}{\omega} + R_c + \frac{\varepsilon}{4}(R_s^2 + R_c^2); \\ R_s &= \int_0^\infty R(\tau) \sin \omega \tau d\tau; \quad R_c = \int_0^\infty R(\tau) \cos \omega \tau d\tau. \end{aligned}$$

В уравнении (8) оригинал первого члена имеет вид:

$$T_1(t) = \exp\left(-\frac{1}{2}\varepsilon R_s \omega t\right) \times \left[T_0 \cos \omega \left(1 - \frac{1}{2}\varepsilon R_c\right) t + \frac{T_0' - 0,5\varepsilon R_s t \omega}{\omega(1 - 0,5\varepsilon R_c)} \sin \omega \left(1 - \frac{1}{2}\varepsilon R_c\right) t \right]. \quad (9)$$

Это известное решение, полученное методом усреднения [5] для свободных колебаний вязкоупругих систем. Для нахождения второго приближения представим его в виде:

$$T_2(t) = \varepsilon \omega^2 T_1(t) \cdot L^{-1} \left[\frac{\bar{b}(p)}{\bar{a}(p)} \right].$$

Здесь звёздочка обозначает свёртку функций $f(t) \cdot g(t) = \int_0^t f(t - \tau)g(\tau)d\tau$.

L^{-1} – оператор обратного преобразования Лапласа. Для вычисления оригинала отношения $\frac{\bar{b}(p)}{\bar{a}(p)}$ представим его в виде:

$$\begin{aligned} \frac{\bar{b}(p)}{\bar{a}(p)} &= \frac{\bar{R}(p)}{\bar{a}(p)} + \frac{R_s}{\omega} \frac{p+d}{\bar{a}(p)}; \quad d = \frac{R_c}{R_s} \omega + \frac{\varepsilon \omega}{4R_s} (R_s^2 + R_c^2). \quad \text{Где находим:} \\ L^{-1} \left(\frac{\bar{b}(p)}{\bar{a}(p)} \right) &= R(t) \cdot \exp\left(-\frac{\varepsilon}{2} R_s \omega t\right) \frac{\sin \omega(1-0,5\varepsilon R_c)t}{\omega(1-0,5\varepsilon R_c)} + \frac{R_s}{\omega} \exp\left(-\frac{1}{2}\varepsilon R_s \omega t\right) \times \\ &\times \left[\cos \omega \left(1 - \frac{1}{2}\varepsilon R_c\right) t + \frac{d-0,5\varepsilon R_s \omega}{\omega(1-0,5\varepsilon R_c)} \sin \omega \left(1 - \frac{1}{2}\varepsilon R_c\right) t \right]. \end{aligned}$$

Отсюда видно, что нахождение оригиналов следующих приближений ряда (8) не представляет труда.

Как мы показали, к решению свободных колебаний вязкоупругих систем при вынужденных колебаниях [2] добавляется ещё следующее выражение:

$$\frac{f(p)}{p^2 + \omega^2 - \varepsilon \omega^2 \bar{R}(p)}.$$

Оригинал этого выражения определяется в виде свёртки функций [3]. Сначала найдём оригинал знаменателя, поэтому представим его в виде:

$$\begin{aligned} \frac{1}{p^2 + \omega^2 - \varepsilon \omega^2 \bar{R}(p)} &= \frac{1}{p^2 + \omega^2} + \frac{\varepsilon \omega^2 \bar{R}(p)}{(p^2 + \omega^2)^2} + \dots + \frac{\varepsilon^m \omega^{2m} \bar{R}^m(p)}{(p^2 + \omega^2)^{m+1}} + \\ &+ \frac{\varepsilon^{m+1} \omega^{2(m+1)} \bar{R}^{m+1}(p)}{(p^2 + \omega^2)^{m+2}} \left[1 + \frac{\varepsilon \omega^2 \bar{R}(p)}{p^2 + \omega^2} + \left(\frac{\varepsilon \omega^2 \bar{R}(p)}{p^2 + \omega^2} \right)^2 + \dots \right]. \end{aligned}$$

Применив к последней скобке процедуру вывода формулы (2), получаем:

$$\begin{aligned} \frac{1}{p^2 + \omega^2 - \varepsilon \omega^2 \bar{R}(p)} &\approx \frac{1}{p^2 + \omega^2} + \dots + \frac{(\varepsilon \omega^2 \bar{R}(p))^m}{(p^2 + \omega^2)^{m+1}} + \dots + \frac{(\varepsilon \omega^2 \bar{R}(p))^{m+1}}{(p^2 + \omega^2)^{m+1}} \times \\ &\times \frac{1}{\left(p^2 + \frac{1}{2}\varepsilon R_s \omega\right)^2 + \omega^2 \left(1 - \frac{1}{2}\varepsilon \omega_c\right)^2}. \quad (10) \end{aligned}$$

Введём следующие обозначения:

$$\begin{aligned} \frac{\bar{R}(p)}{p^2 + \omega^2} &= \frac{1}{\omega} \int_0^t \sin \omega(t - \tau) R(\tau) d\tau = g_0(t); \\ \frac{\omega^2 \bar{R}(p)}{(p^2 + \omega^2)^2} &= \omega \int_0^t \sin \omega(t - \tau) g_0(\tau) d\tau = g_1(t); \end{aligned}$$

$$\frac{\omega^4 \bar{R}^2(p)}{(p^2 + \omega^2)^3} = \omega \int_0^t \sin \omega(t - \tau) g_1(\tau) d\tau = g_2(\tau);$$

$$\frac{\omega^{2m} \bar{R}^m(p)}{(p^2 + \omega^2)^{m+1}} = \omega \int_0^t \sin \omega(t - \tau) g_{m-1}(\tau) d\tau = g_m(t);$$

$$\frac{\omega^{2m} \bar{R}^m(p)}{(p^2 + \omega^2)^{m+1}} \cdot \frac{1}{\left(p + \frac{1}{2} \varepsilon R_S \omega\right)^2 + \omega^2 \left(1 - \frac{1}{2} \varepsilon R_C\right)^2} = \frac{1}{1 - \frac{1}{2} \varepsilon R_C} \int_0^t g_m(t - \tau) \psi(\tau) d\tau.$$

где

$$\psi(t) = \int_0^t R(t - \tau) \exp\left(-\frac{1}{2} \varepsilon R_S \omega \tau\right) \sin \omega\left(1 - \frac{1}{2} \varepsilon R_C\right) \tau d\tau.$$

Значит, выражению (10) соответствует оригинал [4]:

$$\frac{1}{p^2 + \omega^2 - \varepsilon \omega^2 \bar{R}(p)} = \frac{1}{\omega} \sin \omega t + \varepsilon g_1(t) + \varepsilon^2 g_2(t) + \dots + \varepsilon^m g_m(t) + \frac{\varepsilon^{m+1} \omega}{1 - 0,5 \varepsilon R_C} \int_0^t g_m(t - \tau) \psi(\tau) d\tau.$$

Свёртывая функцию $f(t)$ с выражением (11), находим оригинал [6] второго слагаемого уравнения (7) в виде:

$$\frac{\bar{f}(p)}{p^2 + \omega^2 - \varepsilon \omega^2 \bar{R}(p)} = \frac{1}{\omega} \int_0^t \sin \omega(t - \tau) f(\tau) d\tau + \varepsilon \int_0^t g_1(t - \tau) f(\tau) d\tau + \dots + \varepsilon \int_0^t g_m(t - \tau) f(\tau) d\tau + \frac{\varepsilon^{m+1} \omega}{1 - 0,5 \varepsilon R_C} \int_0^t f(t - \tau) \left(\int_0^\tau g_m(t - S) \psi(S) dS \right) d\tau.$$

Вывод. Таким образом, решение задачи вынужденных осесимметричных колебаний вязкоупругой оболочки получается суммированием последнего выражения с выражением (9), определяющее свободное колебание оболочки [7].

ЛИТЕРАТУРА:

1. Сафаров И.И. Колебания и волны в диссипативно неоднородных средах и конструкциях. Ташкент: Фан, 1992.-252с.
2. Математическое моделирование собственных и вынужденных колебаний криволинейных труб, взаимодействующих со средой: монография / И.И. Сафаров, М.Х. Тешаев, Н.К. Эсанов, З.К. Хамроева. – Тошкент : Фан, 2009. – 161 б.
3. Ильясов М.Х., Курбанов Н.Т. К решению интегро-дифференциального уравнения динамических задач линейной вязкоупругости // ДАН. Азерб.ССР. – 1984. – № 5.
4. Ильющин А.А., Ларионов Г.С., Филатов А.Н. К усреднению в системах интегро-дифференциального уравнения // ДАН. СССР. – 1969. – Т. 188, № 1.
5. Ларионов Г.С. Исследование колебаний вязкоупругих систем методом усреднения // Механика полимеров. – 1969. – № 5.
6. Мирсаидов М., Трояновский И.Е. Вынужденные осесимметричные колебания вязкоупругой цилиндрической оболочки // Механика полимеров. – 1975. – № 6.
7. Ахмедов О.С. Колебания пластинки с двумя вязкоупругими покрытиями. БухДУ хабарлари 2-сон 2007 й.

**КРАЕВЫЕ ЗАДАЧИ С УСЛОВИЕМ ГЕЛЛЕРСТЕДТА НА ПАРАЛЛЕЛЬНЫХ
ХАРАКТЕРИСТИКАХ ДЛЯ ВЫРОЖДАЮЩЕГОСЯ НАГРУЖЕННОГО
УРАВНЕНИЯ ПАРАБОЛО-ГИПЕРБОЛИЧЕСКОГО ТИПА**

Исломов Бозор Исломович,
профессор кафедры “Дифференциальные
уравнения и математическая физика”,
Национальный Университет Узбекистана
islomovbozor@yandex.com
Жураев Фуркат Мухитдинович,
старший преподаватель
кафедры “Дифференциальные уравнения»,
Бухарский государственный университет
f.m.jurayev@buxdu.uz

Аннотация. Изучены краевые задачи для невырождающихся уравнений гиперболического, параболического, гипероло-параболического и эллипτικο-гиперболического типов. В последние годы это направление интенсивно развивалось, весьма важные задачи математической физики и биологии приводят к краевым задачам для невырождающихся нагруженных уравнений с частными производными. Известно, что краевые задачи для вырождающегося нагруженного уравнения смешанного типа второго порядка ранее не были изучены. Это связано, прежде всего, с отсутствием представления общего решения для таких уравнений; с другой стороны, такие задачи сводятся к малоизученным интегральным уравнениям со сдвигом. Исходя из этого, настоящая статья посвящена постановке и исследованию локальных краевых задач для нагруженного уравнения парабола-гиперболического типа, вырождающегося внутри области.

Ключевые слова. Краевые задачи, нагруженное уравнение парабола-гиперболического типа, нагруженное уравнение с вырождением, представление общего решения, метод интегралов энергии, принцип экстремума, интегральное уравнение со сдвигом.

Аннотация. Бузилишига эга бўлмаган гиперболик, параболик, гиперболик-параболик ва эллиптик- параболик типдаги тенгламалар учун чегаравий масалалар ўрганилган. Сўнги йилларда бу йўналиш жабдал равишда ишлаб чиқилди ва такомиллаштирилди, шунинг учун математик физика ва биологиянинг жуда муҳим масалалари бузилишига эга бўлмаган юкланган хусусий ҳосилалари дифференциал тенгламалар учун чегаравий масалаларга олиб келади. Маълумки, иккинчи тартибли аралаш типдаги бузилишига эга бўлган юкланган тенгламалар учун чегаравий масалалар илгари ўрганилмаган. Бу биринчи навбатда умумий ечимнинг ифодаланмаганлиги билан боғлиқ, бошқа томондан бундай масалалар силжиши билан кам ўрганилган интеграл тенгламаларга келтирилади. Шунга асосланиб, ушбу иш соҳа ичида бузиладиган юкланган параболик-гиперболик типдаги тенглама учун локал масалани қўйиши ва ўрганишига бағишланган.

Калим сўзлар: чегаравий масалалар, параболик-гиперболик типдаги юкланган тенглама, умумий ечимнинг тасвири, энергия интеграл усули, экстремум принципи, силжишли интеграл тенглама.

Abstract. Boundary value problems for non-degenerate equations of hyperbolic, parabolic, hyperbolic-parabolic and elliptic-hyperbolic types are studied. In recent years, this direction has been intensively developed and refined so that very important problems of mathematical physics and biology lead to boundary value problems for non-degenerate loaded partial differential equations. It is known that boundary value problems for a degenerate loaded equation of mixed type of the second order have not been studied before. This is due, first of all, to the lack of representation of the general solution for such equations; on the other hand, such problems are reduced to little-studied integral equations with a shift. Based on this, the present work is devoted to the formulation and study of local boundary value problems for a loaded parabolic-hyperbolic type equation that degenerates inside the domain.

Keywords. Boundary value problems, loaded equation of parabolic-hyperbolic type, loaded equation with degeneration, general solution representation, method of energy integral, extremum principle, integral equation with shift.

1. Введение. В настоящее время круг рассматриваемых задач для невырождающихся нагруженных уравнений гиперболического, параболического, гипербола-параболического и эллиптико-параболического типов значительно расширился. Отметим работы [1-6]. Теория краевых задач для нагруженных уравнений второго порядка с интегро-дифференциальным оператором были изучены в работах [7], [8]. В работах [9], [10] изучены локальные и нелокальные краевые задачи для вырождающихся уравнений гиперболического и смешанного типов второго и третьего порядка. Несколько нам известно, краевые задачи для вырождающегося нагруженного уравнения смешанного типа второго порядка исследовались сравнительно мало. Отметим работы А.М. Нахушева [11], В.М.Казиева [12], Б.Исломов и Ф.Джураева [13], Р.Р.Ашурова и С.З. Жамалова [14], Б.И.Исломов и Ф.М.Жураева [15]. Исходя из этого, настоящая работа посвящена постановке и исследованию локальных краевых задач для нагруженного уравнения парабола-гиперболического типа, вырождающегося внутри области.

2. Постановка задачи

Рассмотрим уравнение:

$$0 = \begin{cases} u_{xx} - |x|^p u_y - \rho_j u(x, 0), & (x, y) \in \Omega_j^+, \\ u_{xx} - (-y)^m u_{yy} + \mu_j u(x, 0), & (x, y) \in \Omega_j^-, \end{cases} \quad (1)$$

где $m, p, \rho_j, \mu_j (j=1, 2)$ – любые действительные числа, причём

$$m < 0, p > 0, \rho_j > 0, \mu_j > 0, (j=1, 2). \quad (2)$$

Пусть Ω – конечная односвязная область в плоскости переменных x, y , ограниченная кривыми:

$$S_j: |x|=1, 0 < y < 1, S_3: 0 < x < 1, y=1, S_4: -1 < x < 0, y=1,$$

$$\Gamma_j: |x| - \frac{2}{2-m} (-y)^{\frac{2-m}{2}} = 0, \Gamma_{j+2}: |x| + \frac{2}{2-m} (-y)^{\frac{2-m}{2}} = 1, y \leq 0,$$

здесь и далее $x \geq 0$, при $j=1$, $x \leq 0$, при $j=2$.

Введём обозначения:

$$\begin{aligned} \Omega_1^+ &= \Omega \cap \{(x, y): x > 0, y > 0\}, & \Omega_2^+ &= \Omega \cap \{(x, y): x < 0, y > 0\}, \\ \Omega_1^- &= \Omega \cap \{(x, y): x > 0, y < 0\}, & \Omega_2^- &= \Omega \cap \{(x, y): x < 0, y < 0\}, \\ I_1 &= \{(x, y): 0 < x < 1, y=0\}, & I_2 &= \{(x, y): -1 < x < 0, y=0\}, & I_3 &= \{(x, y): x=0, 0 < y < 1\}, \\ \Omega_j &= \Omega_j^+ \cup \Omega_j^-, & \Omega_3 &= \Omega_1^+ \cup \Omega_2^- \cup J_3, & A_j &= ((-1)^{j+1}, 0) = \bar{I}_j \cap \bar{S}_j, \\ C_j &\left[(-1)^{j+1} \frac{1}{2}; -\left((-1)^{j+1} \frac{2-m}{4} \right)^{2/(2-m)} \right] = \bar{\Gamma}_j \cap \bar{\Gamma}_{j+2}, & (j=1, 2), & O(0, 0) &= \bar{I}_1 \cap \bar{I}_2, \\ B_1(1, 1) &= \bar{S}_1 \cap \bar{S}_3, & B_2(-1, 1) &= \bar{S}_2 \cap \bar{S}_4, & B_0(0, 1) &= \bar{S}_3 \cap \bar{S}_4. \end{aligned}$$

$$2\beta = \frac{m}{m-2}, \quad \text{причём } 0 < \beta < \frac{1}{2}, \quad 0 < p - 2\beta < 1 \quad (3)$$

В области Ω для уравнения (1) исследуются следующие задачи.

Задача T. Найти функцию $u(x, y)$, обладающую следующими свойствами:

- 1) $u(x, y) \in C(\bar{\Omega}) \cap C^1(\Omega) \cap C_{x,y}^{2,1}(\Omega_1^+ \cup \Omega_2^+) \cap C^2(\Omega_1^- \cup \Omega_2^-)$;
- 2) $u(x, y)$ является регулярным решением уравнения (1) в областях Ω_j^+ и $\Omega_j^- (j=1, 2)$;
- 3) $u(x, y)$ удовлетворяет краевым условиям:

$$u|_{S_j} = \varphi_j(y), \quad 0 \leq y \leq 1, \quad (4)$$

$$u|_{\Gamma_1} = g_1(x), \quad 0 \leq x \leq \frac{1}{2}, \quad u|_{\Gamma_4} = g_2(x), \quad -1 \leq x \leq -\frac{1}{2}, \quad (5)$$

4) на линии вырождения J_i ($i=1,3$) выполняются условия склеивания:

$$\lim_{y \rightarrow +0} u_y(x, y) = \lim_{y \rightarrow -0} u_y(x, y), \quad (x, 0) \in I_j, \quad (6)$$

$$\lim_{x \rightarrow +0} u_x(x, y) = \lim_{x \rightarrow -0} u_x(x, y), \quad (x, 0) \in I_3; \quad (7)$$

где $\varphi_1(y)$, $\varphi_2(y)$, $g_1(x)$, $g_2(x)$ – заданные функции, причём $g_1(-1) = \varphi_2(0)$,

$$\varphi_j(y) \in C[0, 1] \cap C^1(0, 1), \quad (8)$$

$$g_1(x) \in C^1\left[0, \frac{1}{2}\right] \cap C^3\left(0, \frac{1}{2}\right), \quad g_2(x) \in C^1\left[-1, -\frac{1}{2}\right] \cap C^3\left(-1, -\frac{1}{2}\right). \quad (9)$$

Задача \tilde{T} . Найти функцию $u(x, y)$, обладающую всеми свойствами задачи T , кроме условий (5), которые заменяются условиями:

$$u|_{\Gamma_3} = q_1(x), \quad \frac{1}{2} \leq x \leq 1, \quad u|_{\Gamma_2} = q_2(x), \quad -\frac{1}{2} \leq x \leq 0,$$

где $q_1(x)$, $q_2(x)$ – заданные функции, причём $\varphi_1(0) = q_1(1) = 0$,

$$q_1(x) \in C^1\left[\frac{1}{2}, 1\right] \cap C^3\left(\frac{1}{2}, 1\right), \quad q_2(x) \in C^1\left[-\frac{1}{2}, 0\right] \cap C^3\left(-\frac{1}{2}, 0\right).$$

3. Единственность решения задачи T

Если выполнены условия 1) и 2) задачи T , то любое регулярное решение уравнения T можно представить в виде [2], [16]:

$$u(x, y) = v(x, y) + \omega(x) \quad (10)$$

где

$$v(x, y) = \begin{cases} v_j(x, y), & (x, y) \in \Omega_j^+, \\ w_j(x, y) & (x, y) \in \Omega_j^-, \end{cases} \quad (11)$$

$$\omega(x) = \begin{cases} \omega_j^+(x), & (x, 0) \in \bar{I}_j, \\ \omega_j^-(x), & (x, 0) \in \bar{I}_j, \end{cases} \quad (12)$$

здесь $v_j(x, y)$ и $w_j(x, y)$ ($j=1, 2$) регулярные решения уравнения

$$Lv_j \equiv v_{jxx} - |x|^p v_{jy} = 0 \quad (x, y) \in \Omega_j^+, \quad (13)$$

$$Lw_j \equiv w_{jxx} - (-y)^m w_{jyy} = 0, \quad (x, y) \in \Omega_j^- \quad (j=1, 2), \quad (14)$$

а $\omega_j^+(x)$ и $\omega_j^-(x)$ ($j=1, 2$) произвольные, дважды непрерывно дифференцируемые решения уравнения:

$$\omega_j^{+''}(x) - \rho_j \omega_j^+(x) = \rho_j v_j(x, 0), \quad (x, 0) \in I_j, \quad (15)$$

и

$$\omega_j^{-''}(x) + \mu_j \omega_j^-(x) = -\mu_j w_j(x, 0), \quad (x, 0) \in I_j \quad (16)$$

соответственно.

Учитывая, что функция $ax + b$ является решением уравнения (12) и (13), произвольные функции $\omega_j^+(x)$ и $\omega_j^-(x)$ ($j=1, 2$) можно подчинить условиям:

$$\omega_j^+((-1)^{j+1}) = \omega_j^{+'}((-1)^{j+1}) = 0, \quad (17)$$

$$\omega_1^-(0) = \omega_1^{-'}(0) = 0, \quad \omega_1^-(-1) = \omega_1^{-'}(-1) = 0. \quad (18)$$

Решение задачи Коши (15), (17) и (16), (18) соответственно имеет вид:

$$\omega_j^+(x) = \sqrt{\rho_j} \int_{(-1)^{j+1}}^x \tau_j(t) \operatorname{sh} \sqrt{\rho_j}(x-t) dt, \quad (x, 0) \in \bar{I}_j, \quad (19)$$

$$\omega_1^-(x) = -\sqrt{\mu_1} \int_0^x \tau_1(t) \sin \sqrt{\mu_1}(x-t) dt, \quad (x, 0) \in \bar{I}_1, \quad (20)$$

$$\omega_2^-(x) = -\sqrt{\mu_2} \int_{-1}^x \tau_2(t) \sin \sqrt{\mu_2}(x-t) dt, \quad (x, 0) \in \bar{I}_2,$$

где

$$\tau_j(x) \equiv v_j(x, 0) = w_j(x, 0), \quad (x, 0) \in \bar{I}_j. \quad (21)$$

В силу (1), (4), (5), (11), (12), (17), (18) задача сводится к задаче T^* для уравнения:

$$0 = \begin{cases} Lv_j, & (x, y) \in \Omega_j^+, \\ Lw_j, & (x, y) \in \Omega_j^- \end{cases} \quad (22)$$

с краевыми условиями

$$v_j|_{S_j} = \varphi_j(y), \quad 0 \leq y \leq 1, \quad (23)$$

$$w_1|_{\Gamma_1} = g_1(x) - \omega_1^-(x), \quad 0 \leq x \leq \frac{1}{2}, \quad (24)$$

$$w_2|_{\Gamma_4} = g_2(x) - \omega_2^-(x), \quad -1 \leq x \leq -\frac{1}{2}, \quad (25)$$

здесь $\omega_j^-(x)$ – определяются из (20) ($j=1, 2$).

Чтобы доказать единственность решения задачи T , сначала докажем единственность решения задачи T^* для уравнений (22).

Для доказательства единственности решения задачи T^* для уравнения (22) важную роль играет следующая лемма.

Лемма 1. Если $\varphi_1(y) \equiv \varphi_2(y) \equiv 0, \forall y \in [0, 1], g_1(x) \equiv 0, \forall x \in \left[0, \frac{1}{2}\right],$

$g_2(x) \equiv 0, \forall x \in \left[-1, -\frac{1}{2}\right],$ то

$$\tau_j(x) \equiv 0, \quad \forall x \in \bar{I}_j \quad (j=1, 2), \quad (26)$$

здесь $\tau_j(x)$ ($j=1, 2$) – определяются из (21).

В работе [15] было доказано, что

$$\tau_j(x) \equiv 0, \quad \forall x \in \bar{I}_j \quad (j=1, 2). \quad (27)$$

В силу (27) из (19) и (20) с учётом (12), получим:

$$\omega(x) \equiv 0, \quad \forall x \in \bar{I}_1 \cup \bar{I}_2. \quad (28)$$

Теорема 1. Если выполнены условия леммы 1 и (28), то в области Ω решение задачи T^* для уравнения (22) единственно.

Доказательство. Согласно принципу максимума для параболических уравнений [18],[19], [20] краевая задача T^* для уравнения (22) в области $\bar{\Omega}_3$ с однородными условиями (21), (23) с учётом (27) не имеет отличного от нуля решения, т.е. $v_j(x, y) \equiv 0$ в $\bar{\Omega}_j^+$ ($j=1, 2$). Тогда из условия (25) с учётом (12), (28) следует, что

$$\omega_j^-(x) \equiv 0, \quad (x, 0) \in \bar{I}_j, \quad (j=1, 2). \quad (29)$$

В силу единственности решения задачи Коши с однородными условиями $w_j^-(x, y)|_{y=0} = 0, (x, 0) \in \bar{I}_j, w_{jy}^-(x, y)|_{y=0} = 0, (x, 0) \in I_j$ для уравнения (22) в области Ω_j с учётом (28) и (29) получим $w_j^-(x, y) \equiv 0$ в $\bar{\Omega}_j$.

Отсюда, и из (11) имеем:

$$v(x, y) \equiv 0, (x, y) \in \bar{\Omega}. \quad (30)$$

Из (30) следует единственность решения задачи T^* для уравнения (22).

Теорема 1 доказана.

Теорема 2. Если выполнены условия теоремы 1, то в области Ω решение задачи T для уравнения (1) единственно.

Доказательство. В силу (28), (30) из (10) следует, что

$$u(x, y) \equiv 0, (x, y) \in \bar{\Omega}. \quad (31)$$

Тем самым доказана единственность решения задачи T для уравнения (1).

Теорема 2 доказана.

4. Существование решения задачи T

Теорема 3. Если выполнены условия (2), (3), (8) и (9), то в области Ω решение задачи T существует.

Для доказательства теоремы 3 важную роль играют следующие задачи, которые представляют самостоятельный интерес.

Задача T_j . Найти решение $u(x, y) \in C(\bar{\Omega}_j) \cap C^1(\Omega_j) \cap C^2(\Omega_j^+ \cup \Omega_j^-)$

($j=1,2$) уравнения (1), удовлетворяющие условиям (4), (5) и

$$u(0, y) = \tau_3(y), (0, y) \in \bar{I}_3, \quad (32)$$

где $\tau_3(y)$ – заданная функция, причём

$$\tau_3(y) \in C(\bar{I}_3) \cap C^1(I_3). \quad (33)$$

Задача T_3 . Найти решение $u(x, y) \in C(\bar{\Omega}_3) \cap C^1(\Omega_3 \cup I_1 \cup I_2) \cap C_{x,y}^{2,1}(\Omega_1^+ \cup \Omega_2^+)$ уравнения (1), удовлетворяющие условиям (4) и

$$u(x, y)|_{y=0} = \tau_j(x) + \omega_j^+(x), (x, 0) \in \bar{I}_j (j=1,2),$$

где

$$\tau_j(x) = w_j(x, -0) = v_j(x, +0), (x, 0) \in \bar{I}_j, \quad (34)$$

и $\omega_j^+(x)$ – определяется соответственно (19).

4.1. Исследование задачи $T_j, j=(1,2)$

Теорема 3.j. Если выполнены условия (2), (3), (8), (9) и (33), то в области Ω_j существует единственное решение задачи T_j .

Доказательство. В силу леммы 1 и из принципа экстремума для вырождающихся параболого-гиперболических уравнений [20] следует, что решение $u(x, y)$ задачи T_j при $g_j(x) \equiv 0$ свой положительный максимум (ПМ) и отрицательный минимум (ОМ) в замкнутой области $\bar{\Omega}_j^+$ достигает лишь на $\bar{\Gamma}_j \cup \bar{I}_3, (j=1,4)$.

Согласно принципу экстремума, однородная задача T_j , т.е. задача с нулевыми граничными условиями, не имеет отличного от нуля решения. Отсюда следует единственность решения задачи T_j

Переходим к доказательству существования решения задачи T_j и T_j^* с условиями (24), (25) и $v_j(0, y) = \tau_3(y), (0, y) \in \bar{I}_3$.

В силу решения задачи Коши [13] для уравнения (22) в области Ω_j^- ($j=1,2$) с учётом (24), (25) имеем:

$$g_1\left(\frac{x}{2}\right) - \omega_1^-\left(\frac{x}{2}\right) = \gamma_1(x)^{1-2\beta} \Gamma(\beta) D_{0x}^{-\beta} x^{\beta-1} \tau_1(x) - \gamma_2 \Gamma(1-\beta) D_{0x}^{\beta-1} x^{-\beta} v_1(x), \quad (x,0) \in I_1, \quad (35)$$

$$g_2\left(\frac{x-1}{2}\right) - \omega_2^-\left(\frac{x-1}{2}\right) = \gamma_1(1+x)^{1-2\beta} \Gamma(\beta) D_{-1x}^{-\beta} (1+x)^{\beta-1} \tau_2(x) - \gamma_2 \Gamma(1-\beta) D_{-1x}^{\beta-1} (1+x)^{-\beta} v_2(x), \quad (x,0) \in I_2, \quad (36)$$

где $\tau_j(x)$ определяются из (34) и

$$w_{jy}(x, -0) = v_{jy}(x, +0) = v_j(x), \quad (x,0) \in I_j, \quad (j=1,2). \quad (37)$$

соответственно,

$$\gamma_1 = \frac{\Gamma(2\beta)}{\Gamma^2(\beta)}, \quad \gamma_2 = \frac{1}{2} \left(\frac{4}{2-m} \right)^{2\beta} \frac{\Gamma(1-2\beta)}{\Gamma^2(1-\beta)},$$

а $D_{0x}^{-\alpha}[\cdot]$ и $D_{-1x}^{-\alpha}[\cdot]$ - интегральные операторы дробного порядка $\alpha(\alpha > 0)$ [21]:

$$D_{ax}^{-\alpha} \phi(x) = \frac{1}{\Gamma(\alpha)} \int_a^x \frac{\phi(t) dt}{(x-t)^{1-\alpha}}, \quad x > a, \quad \text{Re } \alpha > 0. \quad (38)$$

Применяя дифференциальные операторы, $\frac{d}{dx} D_{0x}^{-\beta} \dots \equiv D_{0x}^{1-\beta} \dots$ и $\frac{d}{dx} D_{-1x}^{-\beta} \dots \equiv D_{-1x}^{1-\beta} \dots$ к обеим частям равенств (35), (36) ($j=1,2$) и используя формулы [21]:

$$\begin{aligned} D_{0x}^{1-\beta} D_{0x}^{\beta-1} v_1(x) &= v_1(x), \quad D_{-1x}^{1-\beta} D_{-1x}^{\beta-1} v_2(x) = v_2(x), \\ D_{0x}^{1-\beta} x^{1-2\beta} D_{0x}^{-\beta} x^{\beta-1} \tau_1(x) &= x^{-\beta} D_{0x}^{1-2\beta} \tau_1(x), \\ D_{-1x}^{1-\beta} (1+x)^{1-2\beta} D_{-1x}^{-\beta} (1+x)^{\beta-1} \tau_2(x) &= (1+x)^{-\beta} D_{-1x}^{1-2\beta} \tau_2(x) \end{aligned}$$

получим функциональные соотношения между $\tau_j(x)$ и $v_j(x)$, перенесённые из области Ω_j^- на I_j ($j=1,2$):

$$v_1(x) = \frac{\gamma_1 \Gamma(\beta)}{\gamma_2 \Gamma(1-\beta)} D_{0x}^{1-2\beta} \tau_1(x) + \frac{x^\beta}{\gamma_2 \Gamma(1-\beta)} D_{0x}^{1-\beta} \omega_1^-\left(\frac{x}{2}\right) - \frac{x^\beta}{\gamma_2 \Gamma(1-\beta)} D_{0x}^{1-\beta} g_1\left(\frac{x}{2}\right), \quad (x,0) \in I_1, \quad (39)$$

$$v_2(x) = \frac{\gamma_1 \Gamma(\beta)}{\gamma_2 \Gamma(1-\beta)} D_{-1x}^{1-2\beta} \tau_2(x) + \frac{(1+x)^\beta}{\gamma_2 \Gamma(1-\beta)} D_{-1x}^{1-\beta} \omega_2^-\left(\frac{x-1}{2}\right) - \frac{(1+x)^\beta}{\gamma_2 \Gamma(1-\beta)} D_{-1x}^{1-\beta} g_2\left(\frac{x-1}{2}\right), \quad (x,0) \in I_2, \quad (40)$$

Согласно условиям задачи T , переходя к пределу в уравнении (13) при $u \rightarrow +0$, с учётом (34) и (37) получим:

$$\tau_j''(x) - |x|^p v_j(x) = 0. \quad (41)$$

с условиями:

$$\tau_1(0) = \tau_3(0) = g_1(0), \quad \tau_1(1) = \varphi_1(0), \quad (42)$$

$$\tau_2(-1) = \varphi_2(0), \quad \tau_2(0) = \tau_3(0), \quad \tau_2(-1) = g_2(-1). \quad (43)$$

Решая задачу (41) и (42), (43), получим функциональное соотношение между $\tau_j(x)$ и $v_j(x)$, перенесённое из области Ω_j^+ на I_j :

$$\tau_j(x) = (-1)^{j+1} \int_0^{(-1)^{j+1}} G_j(x,t)((-1)^{j+1}t)^p v_j(t)dt + f_j(x), \quad (x,0) \in \bar{I}_j, \quad (44)$$

где

$$G_1(x,t) = \begin{cases} (t-1)x, & 0 \leq x \leq t, \\ (x-1)t, & t \leq x \leq 1, \end{cases} \quad (45)$$

$$G_2(x,t) = \begin{cases} (x+1)t, & -1 \leq x \leq t, \\ (t+1)x, & t \leq x \leq 0, \end{cases} \quad (46)$$

$$f_j(x) = g_j(0) + (-1)^{j+1} x [\varphi_j(0) - g_j(0)]. \quad (47)$$

Исключив $\tau_j(x)$ из (39), (40) и (44) с учётом (20), получим интегральное уравнение относительно $v_j(x)$ ($j=1,2$):

$$v_1(x) - \int_0^1 K_1(x,t)t^p v_1(t)dt = \Psi_1(x), \quad (x,0) \in I_1, \quad (48)$$

$$v_2(x) + \int_{-1}^0 K_2(x,t)(-t)^p v_2(t)dt = \Psi_2(x), \quad (x,0) \in I_2, \quad (49)$$

где

$$K_1(x,t) = \frac{\gamma_1 \Gamma(\beta)}{\gamma_2 \Gamma(1-\beta)} D_{0x}^{1-2\beta} G_1(x,t) - \frac{x^\beta}{2\gamma_2 \Gamma(1-\beta)} D_{0x}^{1-\beta} \int_0^x \sin \sqrt{\mu_1} \frac{x-z}{2} G_1\left(\frac{z}{2}, t\right) dz, \quad (50)$$

$$K_2(x,t) = \frac{\gamma_1 \Gamma(\beta)}{\gamma_2 \Gamma(1-\beta)} D_{-1x}^{1-2\beta} G_2(x,t) - \frac{(1+x)^\beta}{2\gamma_2 \Gamma(1-\beta)} D_{-1x}^{1-\beta} \int_{-1}^x \sin \sqrt{\mu_2} \frac{x-z}{2} G_2\left(\frac{z-1}{2}, t\right) dz,$$

$$\begin{aligned} \Psi_1(x) = & \frac{\gamma_1 \Gamma(\beta)}{\gamma_2 \Gamma(1-\beta)} D_{0x}^{1-2\beta} f_1(x) - \frac{x^\beta}{2\gamma_2 \Gamma(1-\beta)} D_{0x}^{1-\beta} \int_0^x \sin \sqrt{\mu_1} \frac{x-z}{2} f_1\left(\frac{z}{2}\right) dz - \\ & - \frac{x^\beta}{\gamma_2 \Gamma(1-\beta)} D_{0x}^{1-\beta} g_1\left(\frac{x}{2}\right), \quad (x,0) \in I_1, \end{aligned} \quad (51)$$

$$\begin{aligned} \Psi_2(x) = & \frac{\gamma_1 \Gamma(\beta)}{\gamma_2 \Gamma(1-\beta)} D_{-1x}^{1-2\beta} f_2(x) - \frac{(1+x)^\beta}{2\gamma_2 \Gamma(1-\beta)} D_{-1x}^{1-\beta} \int_{-1}^x \sin \sqrt{\mu_2} \frac{x-z}{2} f_2\left(\frac{z-1}{2}\right) dz - \\ & - \frac{(1+x)^\beta}{\gamma_2 \Gamma(1-\beta)} D_{-1x}^{1-\beta} g_j\left(\frac{x-1}{2}\right), \quad (x,0) \in I_2. \end{aligned} \quad (52)$$

На основании (2), (3), (8) и (9) с учётом свойств оператора интегро-дифференцирования, Бета, гипергеометрической функции [21, гл. 1, § 1, 2 и 4, стр.4-32] и функции $G_j(x,t)$ ($j=1,2$) из (50) и (51) следует, что ядро и правой части уравнения (48) и (49) допускают оценки

$$|K_j(x,t)| \leq c_1, \quad (53)$$

$$|\Psi_1(x)| \leq c_2 x^{2\beta-1}, \quad |\Psi_2(x)| \leq c_3 (1+x)^{2\beta-1}, \quad c_j = const > 0 \quad (j=1,3). \quad (54)$$

На основании (8), (9), с учётом (54) заключаем, что $\Psi_j(x) \in C^2(I_j)$, причём функция $\Psi_1(x)$ ($\Psi_2(x)$) может иметь особенность порядка меньше $1-2\beta$ при $x \rightarrow 0$ ($x \rightarrow -1$), а при $x \rightarrow 1$ ($x \rightarrow 0$) ограничена.

В силу (2), (3), (53) и (54) уравнения (48) и (49) является интегральным уравнениям Фредгольма второго рода. Согласно теории интегральных уравнений Фредгольма [22] и из единственности решения задачи T_j заключаем, что интегральное уравнение (48) и (49) однозначно разрешимо в классе $C^2(J_j)$, причем $v_j(x)$ может иметь особенность порядка меньше $1-2\beta$ при $|x| \rightarrow 0$, а при $|x| \rightarrow 1$ ограничено и её решение даётся формулой:

$$v_j(x) = \Psi_j(x) + \int_0^{(-1)^{j+1}} K_j^*(x,t) \Psi_j(t) dt, \quad (x,0) \in I_j, (j=1,2), \quad (55)$$

здесь $K_j^*(x,t)$ - резольвента ядро $K_j(x,t)$.

Подставляя (55) в (44) находим:

$$\tau_j(x) \in C(\bar{I}_j) \cap C^2(I_j), \quad (j=1,2). \quad (56)$$

Следовательно, задача T_j^* однозначно разрешима в силу эквивалентности её интегральному уравнению Фредгольма второго рода (48) и (49).

Таким образом, решение задачи T_j^* можно восстановить в области Ω_j^+ как решение первой краевой задачи для уравнения (13) [23], а в Ω_j^- как решение задачи Коши для уравнения (14).

Этим завершается исследование существования решения задачи T_j^* для уравнения(22).

В силу (44), (55) из (19) и (20) с учётом (10), (11), (12) определим функции $\omega_j^+(x)$ и $\omega_j^-(x)$.

Тогда решение задачи T_j в области Ω_j^+ находится в виде:

$$u(x, y) = v_j(x, y) + \omega_j^+(x), \quad (57)$$

где $v_j(x, y)$ - решение первой краевой задачи для уравнения (13) [20], [23], а в областях Ω_j^- в виде

$$u(x, y) = w_j(x, y) + \omega_j^-(x), \quad (j=1,2), \quad (58)$$

здесь $w_j(x, y)$ - решение задачи Коши для уравнения (14) в области Ω_j^- ($j=1,2$) [13].

Таким образом, в области Ω_j решение задачи T_j существует и единственно.

Теорема 3.j доказана.

4.2. Исследование задачи T_3

Теорема 3.3. Пусть выполнены условия (2),(3), (8) и (56), тогда в области Ω_3 существует единственное решение задачи T_3 .

Доказательство теорема 3.3 приведено в работе [15].

Переходим к доказательству существования решения задачи T .

Пусть $u(x, y)$ – решение задачи T в области Ω с условиями (4)- (7), тогда, пользуясь результатами задач T_i ($i=\overline{1,3}$) (см. пункт 3.2.1 и 3.2.2) задачи T эквивалентным образом редуцируется к исследованию задач T_1 и T_2 для уравнения (1), где $\tau_3(y)$ – определяется из [15, формулы 4.39]. Однозначная разрешимость задач T_j следует из теоремы 3.j ($j=1,2$) Следовательно, области Ω решение задачи T существует.

Теорема 3 доказана. Этим завершается исследование задачи T для уравнения (1).

Замечание. Точно так же, как указано выше, доказывается однозначная разрешимость задачи \tilde{T} .

ЛИТЕРАТУРА:

1. Нахушев А.М. Нагруженные уравнения и их приложения. // "Дифференциальные уравнения". 19(1). 1983. С. 86-94.
2. Исломов Б., Курьязов Д.М. Об одной краевой задаче для нагруженного уравнения второго порядка. // ДАН РУз. 1996. № 1-2. С. 3-6.
3. Джениалиев М. Т. К теории линейных краевых задач для нагруженных дифференциальных уравнений. Алматы. 1995. 270 с.
4. Пулькина Л. С. Нелокальная задача для нагруженного гиперболического уравнения. // "Тр. МИАН". 2002. Т. 236. С. 298-303.
5. Хубиев К.У. Аналог задачи Трикоми для нагруженного уравнения гипербола-параболического типа с переменными коэффициентами. // Вестник Самарск. госуд. техн. ун-та. Сер.: Физ.-мат. науки. 2(15). 2007. С. 155-157.
6. Isломov B., Baltaeva U.I. Boundary value problems for the classical and mixed integro-differential equations with Riemann-Liouville operators. // International Journal of Partial Differential equations. 2013. Article ID 157947. Pp. 11-17.
7. Kishin B.S., Abdullaev O.Kh. About a Problem for Loaded Parabolic-Hyperbolic Type Equation with Fractional Derivatives // "International Journal of Differential Equations". 2016. vol. Article ID 9815796. 6 p.
8. Капустин Н. Ю. Задача Трикоми для параболо-гиперболического уравнения с вырождающейся частью. // "Дифференц. уравнения". 23(1). 1987. С. 72 - 78.
9. Пулькина Л. С. Об одной нелокальной задаче для вырождающегося гиперболического уравнения. // "Математические заметки". 51(3). 1992. С. 91-96.
10. Balkizov Zh. A. Dirichlet boundary value problem for a third order parabolic-hyperbolic equation with degenerating type and order in the hyperbolicity domain. // "Ufa Mathematical Journal". 9(2). 2017. pp. 25-39.
11. Нахушев А.М. О задаче Дарбу для одного вырождающегося нагруженного интегро-дифференциального уравнения второго порядка // "Дифференциальные уравнения". 12(1). 1976. С. 103-108.
12. Казиев В.М. О задаче Дарбу для одного вырождающегося нагруженного интегро-дифференциального уравнения второго порядка // «Дифференциальные уравнения». 14(1). 1978. С.181-184.
13. Исломов Б., Джураев Ф. Аналог задачи Трикоми для вырождающегося нагруженного уравнения параболо-гиперболического типа // "Узбекский математический журнал". 2011. № 2. С. 75-85.
14. Dzhamalov S.Z., Ashurov R.R. On a nonlocal boundary-value problem for second kind second-order mixed type loaded equation in a rectangle // "Uzbek Mathematical Journal". 2018. №3. pp. 63-72.
15. Исломов Б., Жураев Ф. Локальные краевые задачи для нагруженного уравнения параболо-гиперболического типа, вырождающегося внутри области // "Уфимский математический журнал". Том 14. № 1(2022). С. 41-56
16. Салахитдинов М.С. Уравнения смешанного - составного типа. Т. Фан. 1974. 156 с.
17. Джураев Т.Д. Краевые задачи для уравнений смешанного и смешанно- составного типа. Ташкент: Фан. 1979. 240 с.
18. Джураев Т.Д., Согуев А., Мамажонов М. Краевые задачи для уравнений параболо-гиперболического типа. Т.: ФАН. 1986. 220с.
19. Ильин А.М., Калашиников А.С., Олейник О.А. Линейные уравнения второго порядка параболического типа. // "ЖВМиМФ". 4(6). 1965.С. 1006-1024.
20. Акбарова С.Х. Краевые задачи для уравнений смешанного параболо-гиперболического и эллипτικο-параболического типов с двумя линиями и различными порядками вырождения // Дис. канд. физ.мат. наук. Ташкент: ИМ АН РУз. 1995. 120 с.
21. Смирнов М.М. Уравнения смешанного типа. Москва: «Высшая школа» 1985. 301 с.
22. Михлин С.Г. Лекции по линейным интегральным уравнениям. М.: Физматгиз. 1959. 232 с.
23. Терсенов С.А. Первая краевая задача для уравнения параболического типа с меняющимся направлением времени. Новосибирск. 1978. 53 с.

ДИФФЕРЕНЦИАЛ ТРАНСФОРМАТОР ДАТЧИКЛАР ОДДИЙ ВА МАХСУС
СТРУКТУРАЛИ НОЧИЗИҚ МАГНИТ ЗАНЖИРЛАРИНИНГ МАТЕМАТИК МОДЕЛЛАРИ

Амиров Султон Файзуллаевич,
Тошкент давлат транспорт университети,
Тошкент, Ўзбекистон
sulton.amirov@bk.ru

Шаронов Шухрат Азаматович,
Тошкент давлат транспорт университети,
Тошкент, Ўзбекистон
shuxrat.azamatovich@mail.ru

Сатторов Тошнўлот Аҳмад ўгли
Бухоро муҳандислик технология институтининг
ўқитувчиси
Sattorov.toshpolot@mail.ru

Аннотация: Ушбу мақолада силжиишларни ўлчашига мўлжалланган сезгирлиги бутун ўлчаши диапазонида юқори ва мўтадил ҳамда статик характеристикаси чизикли бўлган магнит занжирлари оддий ва махсус структурага эга бўлган иккита дифференциал трансформатор датчигининг ночизик магнит занжирлари тадқиқ этилган. Оддий ва махсус структурага эга бўлган ночизик дифференциал магнит занжирларида ишчи магнит оқимининг занжир узунлиги бўйлаб чизикли тақсимланишини таъминлаш учун ишчи ҳаво оралиги магнит сизими погон қийматининг занжир узунлиги бўйлаб ўзгариши қонуниятининг ифодаси шу структурадаги чизикли магнит занжири магнит сизими погон қийматининг занжир узунлиги бўйлаб ўзгариши қонуниятининг ифодасидан магнит занжиридаги ночизикликни ифодаловчи коэффициентлар ҳисобига фарқ қилиши аниқланган.

Калит сўзлар: дифференциал трансформатор датчик, дифференциал магнит занжири, тарқоқ параметрли занжир, ночизик магнит занжири, магнит оқими, магнит сизими, ферромагнит материал, магнитланиши характеристикаси, аппроксимацияловчи функция, дифференциал тенглама.

Аннотация: В данной статье исследуются нелинейные магнитные цепи двух дифференциальных трансформаторных датчиков, предназначенных для измерения перемещений, магнитные цепи которых имеют простую и специальную структуру, а также линейную статическую характеристику с высокой и стабильной чувствительностью во всём диапазоне измерений. В целях обеспечения линейного распределения рабочего магнитного потока по всей длине цепи в нелинейных дифференциальных магнитных цепях простой и специальной структуры выявлено, что выражение закона изменения погонной величины рабочего воздушного зазора магнитной ёмкости по длине нелинейной магнитной цепи отличается от выражения закона изменения погонной величины линейной магнитной цепи той же структуры за счёт коэффициентов, представляющих нелинейность в магнитной цепи.

Ключевые слова: дифференциальный трансформаторный датчик, дифференциальная магнитная цепь, цепь с распределёнными параметрами, нелинейная магнитная цепь, магнитный поток, магнитная ёмкость, ферромагнитный материал, характеристика намагничивания, аппроксимирующая функция, дифференциальное уравнение.

Abstract: In this article, the non-linear magnetic circuits of two differential transformer sensors with different types of simple and separate structures, with high and moderate and static characteristics in the entire sensitive measurement range for displacement measurement, are researched. In nonlinear differential magnetic circuits with a simple and special structure, to ensure the linear distribution of the working magnetic current along the chain length, the expression of the law of variation of the epaulet value of the magnetic capacitance of the working air gap along the length of the chain. it is determined that it differs due to the coefficients representing nonlinearity.

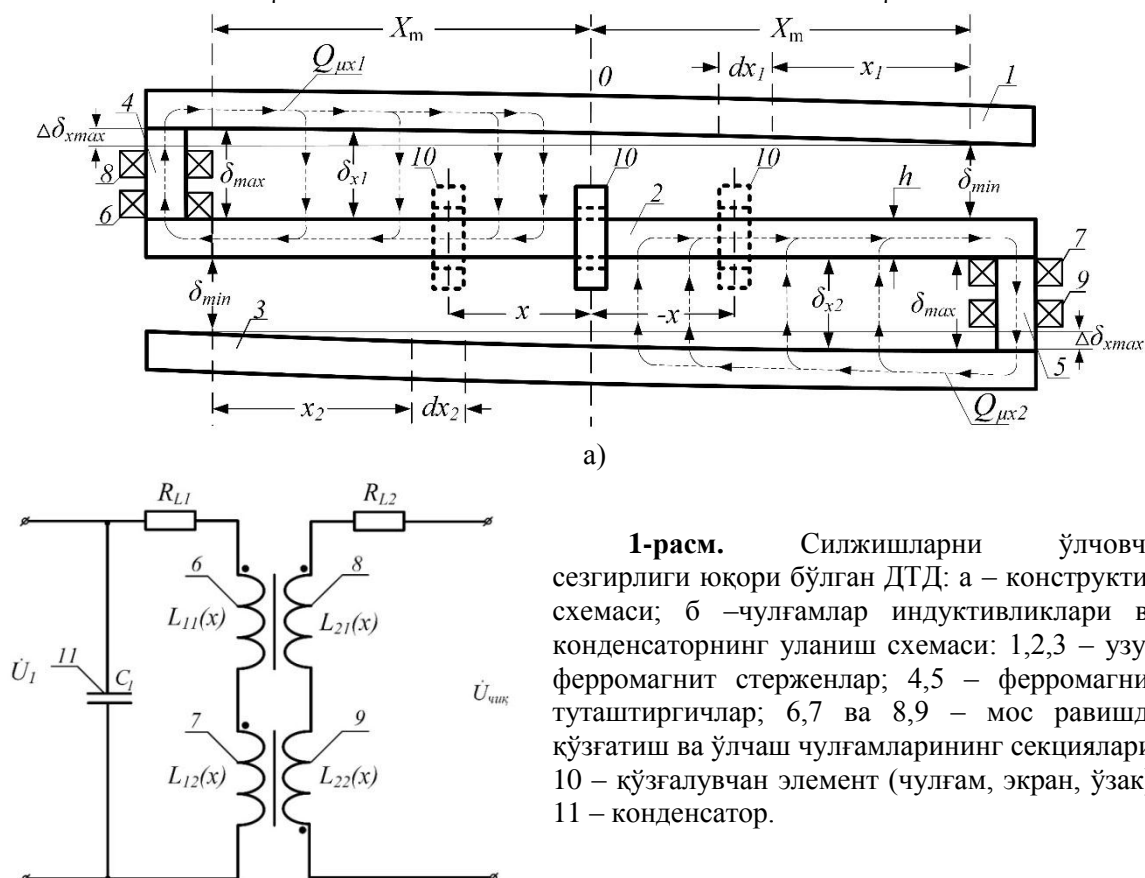
Key words: differential transformer sensor, differential magnetic circuit, distributed parameter circuit, nonlinear magnetic circuit, magnetic flux, magnetic capacitance, ferromagnetic material, magnetization characteristic, approximating function, differential equation.

Кириш. Турли хил технологик жараёнларни автоматик бошқариш тизимларида механик силжишларни ўлчовчи дифференциал трансформатор датчик(ДТД)лар кенг қўлланилади [1]. Чизиқли силжишларни ўлчашга мўлжалланган ДТД янги конструктив схемаси 1- расмда келтирилган бўлиб [2], бу датчик бу турдаги мавжуд датчиклар конструкцияларидан юқори сезгирлиги ва ўзгартириш функцияси, яъни статик тавсифининг чизиқлилиги билан фарқ қилади.

Янги ДТД да чет ва ўртада жойлашган узун ферромагнит стерженлар орасидаги иккита ишчи ҳаво ораликлари магнит занжирининг узунлиги бўйлаб мос равишда қуйидаги қонуният билан ўзгарадиган қилиб ясалган:

$$\delta_{x1} = \delta_{min} + \frac{1}{\mu h} (X_M + x)^2, \quad (1)$$

$$\delta_{x2} = \delta_{min} + \frac{1}{\mu h} (X_M - x)^2, \quad (2)$$

1-расм. Силжишларни ўлчовчи сезгирлиги юқори бўлган ДТД: а – конструктив схемаси; б –чулғамлар индуктивликлари ва конденсаторнинг уланиш схемаси: 1,2,3 – узун ферромагнит стерженлар; 4,5 – ферромагнит туташтиргичлар; 6,7 ва 8,9 – мос равишда кўзғатиш ва ўлчаш чулғамларининг секциялари; 10 – кўзғалувчан элемент (чулғам, экран, ўзак); 11 – конденсатор.

бу ерда μ – ферромагнит стерженлар магнит материалининг нисбий магнит сингдирувчанлиги бўлиб, магнит занжирининг тегишли геометрик ўлчамлари 1- расм, а да келтирилган.

Янги ДТД ишлаш принципи унинг мавжуд конструкциялари ишлаш принциpidан фарқ қилмаса-да, ишчи ҳаво ораликларининг қийматлари магнит занжирининг узунлиги бўйлаб мос равишда (1) ва (2) ифодаларга биноан ўзгарадиган қилиб танланганда, кўзғатиш ва ўлчаш чулғамларининг ҳар биридаги иккала индуктивлик кўзғалувчан экран координатаси ўзгарганда чизиқли қонуният билан ўзгаради, кўзғатиш ва ўлчаш чулғамлари ҳар биридаги умумий индуктивликлар эса экраннинг бутун силжиш диапазолида ўзгармасдан сақланади. Бунинг натижасида эса кўзғатиш занжиридаги тоқлар (кучланишлар) резонанси режими кўзғалувчан экраннинг исталган координатасида сақланади (1- расм, б), натижада датчик бутун ўлчаш диапазолида юқори сезгирликка эга бўлиб, ДТД нинг статик тавсифи эса чизиқли кўринишда бўлади.

ДТД нинг кўзғатиш занжири резонансга созланган бўлганлиги сабабли кўзғатиш чулғамидаги катта қийматли ток таъсирида ферромагнит материалдан ясалган магнит ўтказгичдаги магнит индукциясининг қиймати магнитланиш характеристикасининг эгри чизиқли қисмига ўтиб кетиш ҳолатлари кузатилади [3].

Юқорида айтилганларни инобатга олиб, 1- расм, а да келтирилган ДТД дифференциал магнит занжири(ДМЗ)ни магнитланиш характеристикасининг ночизиқлилигини ҳисобга олган ҳолда назарий тадқиқ этамиз. Ушбу ДМЗ да магнит оқими ва магнит кучланишининг занжир узунлиги бўйлаб тақсимланиш қонунияти оддий, яъни электр энергиясини узатиш ва телеграф линияларидаги ток ва

кучланишнинг тақсимланиш қонунияти ўхшаш бўлганлиги сабабли бу туркум ДМЗ лари оддий структурали магнит занжирлари, деб аталади [4].

Электромагнит датчикларда қўлланиладиган ферромагнит материалларнинг асосий магнитланиш эгри чизиғи кўринишидаги характеристикасини аналитик функциялар билан ифодалаш, яъни уни аппроксимациялашга оид илмий ишлар нихоятда кўп [5]. Ушбу йўналишда ўтказилган қиёсий таҳлиллар шуни кўрсатдики, иккита ҳаддан ташкил топган тўлиқсиз полином кўринишидаги функция асосий магнитланиш эгри чизиғини аппроксимацияловчи функциялар ичида муҳандислик ҳисоблашларида фойдаланиш учун содда кўринишга ва етарлича аниқликка эга бўлган функция ҳисобланади [6]. Шунинг учун биз ҳам юқорида қайд этиб ўтилган ДМЗ ни тадқиқ этишда ушбу функциядан фойдаланамиз.

Асосий қисм. Маълумки [7], ферромагнит материалларнинг тажриба йўли билан олинган асосий магнитланиш эгри чизиғи магнит майдони индукцияси (B)нинг майдон кучланганлиги (H)га қуйидаги боғланиши кўринишида электротехник маълумотнома(справочник)ларда берилади:

$$B = f(H) = \mu\mu_0 H, \quad (3)$$

бу ерда $\mu_0 = 4\pi \cdot 10^{-7}$, [H/m] – магнит доимийси.

Асосий магнитланиш эгри чизиғини иккита ҳаддан ташкил топган тўлиқсиз полином кўринишидаги аппроксимацияловчи функция қуйидагига тенг :

$$H = pB + qB^3, \quad (4)$$

бу ерда p , q – аппроксимация коэффициентлари бўлиб, уларнинг қийматлари магнитланиш эгри чизиғи графигидан энг кичик квадратлар ёки танланган нуқталар усуллари ёрдамида топилади [5].

(3) ни ҳисобга олиб, (4) ни қуйидагича ўзгартирамиз:

$$\frac{H}{B} = \frac{1}{\mu\mu_0} = \rho_\mu(Q_{\mu x}) = p + qB^2 = p + q \frac{Q_{\mu x}^2}{S_\mu^2}, \quad (5)$$

бу ерда ρ_μ – ферромагнит материалнинг солиштирма магнит қаршилиги, [m/H]; S_μ , $Q_{\mu x}$ – мос равишда узун ферромагнит стержень кесими юзаси ва ундаги магнит оқими, [m^2]; [Wb].

(5) ни ферромагнит материалдан ясалган магнит ўтказгич магнит қаршилигининг погон қийматига қўйиб, қуйидаги ифодани ҳосил қиламиз:

$$Z_{\mu\mu}(Q_{\mu x}) = \rho_\mu(Q_{\mu x}) \frac{1}{S_\mu} = p \frac{1}{S_\mu} + q \frac{1}{S_\mu^3} Q_{\mu x}^2 = a_1 + a_2 Q_{\mu x}^2. \quad (6)$$

1- расм, a да келтирилган ДМЗ нинг юқори ярми учун Кирхгоф қонунлари асосида тузилган дифференциал тенгламалар қуйидаги кўринишда бўлади:

$$Q'_{\mu x1} = U_{\mu x1} C_{\mu\mu x1}, \quad (7)$$

$$U'_{\mu x1} = Z_{\mu\mu}(Q_{\mu x}) Q_{\mu x1}. \quad (8)$$

Айтиб ўтиш жоизки, ДМЗ нинг юқори ярми учун x_1 координатани унинг ўнгдаги учидан, пастки ярми учун эса x_2 координатани занжирнинг чапдаги учидан бошланади, деб қабул қиламиз.

ДМЗ даги ишчи магнит оқимлари занжир узунлиги бўйлаб чизикли тақсимланиши, яъни $Q_{\mu x} = kx_1 + b$ қонуният билан ўзгариши учун қуйидаги шарт бажарилиши лозим:

$$Q''_{\mu x1} = [U_{\mu x1} C_{\mu\mu x1}]' = 0. \quad (9)$$

(9) нинг ўнг томонидаги тенгламани интеграллаб, қуйидаги тенгламани ҳосил қиламиз:

$$U_{\mu x1} C_{\mu\mu x1} = A_1. \quad (10)$$

(10) тенгламани қуйидагича ҳосил қилиш ҳам мумкин:

$$Q'_{\mu x1} = U'_{\mu x1} C_{\mu\mu x1} + U_{\mu x1} C'_{\mu\mu x1} = 0, \quad (11)$$

$$U'_{\mu x1} C_{\mu\mu x1} = -U_{\mu x1} C'_{\mu\mu x1}, \quad (12)$$

$$\frac{U'_{\mu x1}}{U_{\mu x1}} = -\frac{C'_{\mu\mu x1}}{C_{\mu\mu x1}}, \quad (13)$$

$$\ln[U_{\mu x1}] = -\ln[C_{\mu\mu x1}] + \ln[A_1], \quad (14)$$

$$U_{\mu x1} C_{\mu\mu x1} = A_1. \quad (15)$$

Магнит оқими учун ёзилган иккинчи тартибли тенглама (9) ни икки қарра интеграллаб, қуйидаги чизикли функцияни ҳосил қиламиз:

$$Q_{\mu x1} = A_1 x_1 + A_2. \quad (16)$$

Энди (8) тенгламага (6) ва (16) ларни қўйиб, қуйидаги тенгламани ҳосил қиламиз:

$$U'_{\mu x1} = 2a_1 A_1 x_1 + 2a_2 A_1^3 x_1^3. \quad (17)$$

(17) ни интеграллаш натижасижа қуйидаги ифодани ҳосил қиламиз:

$$U_{\mu x1} = a_1 A_1 x_1^2 + \frac{1}{2} a_2 A_1^3 x_1^4 + A_3. \quad (18)$$

(15) дан $C_{\mu\text{пх}1}$ ни топамиз:

$$C_{\mu\text{пх}1} = \frac{A_1}{U_{\mu\text{х}1}}. \quad (19)$$

A_1 , A_2 ва A_3 интеграллаш доимийлари қийматларини топишда тадқиқ этилаётган магнит занжири учун ўринли бўлган қуйидаги чегаравий шартлардан фойдаланамиз:

$$U_{\mu\text{х}1}(0) = A_3; C_{\mu\text{пх}1} \Big|_{x_1=0} = C_{\mu\text{п}0} = \frac{A_1}{A_3}; Q_{\mu\text{х}1} \Big|_{x_1=0} = 0 = A_2. \quad (20)$$

Уларга кўра:

$$A_3 = U_{\mu\text{х}1}(0) = \frac{A_1}{C_{\mu\text{п}0}}. \quad (21)$$

Айтиб ўтиш лозимки, $C_{\mu\text{п}0}$ нинг қиймати берилган ҳисобланади ва у ДТД га қўйилган техник талаблардан келиб чиққан ҳолда танланади. Тадқиқ этилаётган ночизик магнит занжирининг берк контури учун Кирхгофнинг 2-қонуни асосида қуйидаги тенгламани тузамиз:

$$F_{\kappa} = Q_{\mu\text{х}1} \Big|_{x_1=2X_M} Z_{\mu 0}(Q_{\mu\text{х}1}) + 2 \int_0^{2X_M} [Z_{\mu\text{п}}(Q_{\mu\text{х}1}) Q_{\mu\text{х}1}] dx_1 + U_{\mu\text{х}1} \Big|_{x_1=0}, \quad (22)$$

бу ерда $Z_{\mu 0}(Q_{\mu\text{х}1}) = \rho_{\mu}(Q_{\mu\text{х}1}) \frac{l_{\mu 0}}{S_{\mu}} = p \frac{l_{\mu 0}}{S_{\mu}} + q \frac{l_{\mu 0}}{S_{\mu}^3} Q_{\mu\text{х}1}^2 = a_3 + a_4 Q_{\mu\text{х}1}^2$ – ночизик магнит занжири таркибидаги ферромагнит туташтиргич 4 нинг магнит қаршилиги.

(22) га $Z_{\mu 0}(Q_{\mu\text{х}1})$ ва $Z_{\mu\text{п}}(Q_{\mu\text{х}1})$ лар қийматларини ҳамда $Q_{\mu\text{х}1}$ ва $U_{\mu\text{х}1}$ ларнинг чегаравий қийматларини қўйиб, A_1 га нисбатан қуйидаги кубик алгебраик тенгламани ҳосил қиламиз:

$$C_{\mu\text{п}0} X_M^3 \left(a_4 + \frac{1}{2} a_2 X_M \right) A_1^3 + [C_{\mu\text{п}0} X_M (a_3 + a_1 X_M) + 1] A_1 - F_{\kappa} C_{\mu\text{п}0} = 0. \quad (23)$$

(23) тенгламани Кардано формуласи ёрдамида ечиб, A_1 нинг қуйидаги қийматини ҳосил қиламиз [8]:

$$A_1 = \sqrt[3]{-\frac{d}{2} + \sqrt{\left(\frac{d}{2}\right)^2 + \left(\frac{c}{3}\right)^3}} + \sqrt[3]{-\frac{d}{2} - \sqrt{\left(\frac{d}{2}\right)^2 + \left(\frac{c}{3}\right)^3}}, \quad (24)$$

$$\text{бу ерда } c = \frac{1+2C_{\mu\text{п}0}a_3X_M+2C_{\mu\text{п}0}a_1X_M^2}{8C_{\mu\text{п}0}X_M^3(a_4+a_2X_M)}; d = -\frac{F_{\kappa}C_{\mu\text{п}0}}{8C_{\mu\text{п}0}X_M^3(a_4+a_2X_M)}.$$

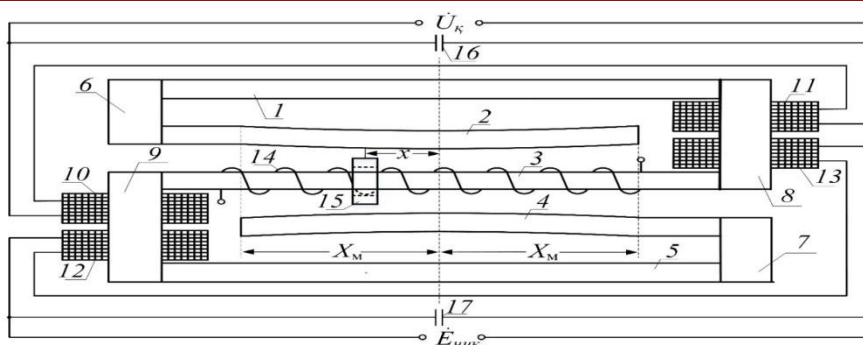
A_1 қийматини топишда (22) тенглама ўрнига қуйидаги чегаравий шартдан фойдаланилса ҳам натижа (24) билан бир хил чиқади:

$$U_{\mu\text{х}1} \Big|_{x_1=X_M} = F_{\kappa} - Q_{\mu\text{х}1} \Big|_{x_1=X_M} \cdot Z_{\mu 0}(Q_{\mu\text{х}1}). \quad (25)$$

1- расмда келтирилган ДМЗ нинг пастки ярми учун ҳам тегишли катталиклар худди юқорида келтириб ўтилган кетма-кетликда топилади. Келтириб чиқарилган (18), (19) ва (22) ифодаларнинг тўғрилигига ишонч ҳосил қилиш учун тенгламалардаги магнит занжири ночизиклигини ифодаловчи a_2 ва a_4 коэффициентларни нолга тенг ҳамда $a_1 = Z_{\mu\text{п}}$ ва $a_3 = Z_{\mu 0}$ эканлиги инобатга олинса, (18), (19) ва (22) ифодалар шу русумдаги чизикли магнит занжирлари учун ҳосил қилинган ифода ва тенгламаларга айланади. Хусусан, чизикли магнит занжири учун унинг юқори ва пастки ярмидаги ишчи ҳаво оралиқлари магнит сиғимлари погон қийматларининг занжир узунлиги бўйлаб ўзгариш қонунияти қуйидаги ифода билан аниқланади:

$$C_{\mu\text{пх}1} = \frac{C_{\mu\text{п}0}}{1+Z_{\mu\text{п}}C_{\mu\text{п}0}x_1^2}. \quad (26) \quad C_{\mu\text{пх}2} = \frac{C_{\mu\text{п}0}}{1+Z_{\mu\text{п}}C_{\mu\text{п}0}x_2^2}. \quad (27)$$

2- расмда силжишни ўлчашга мўлжалланган яна битта ДТД нинг конструктив схемаси келтирилган бўлиб [9], унинг магнит занжири махсус структурага эга, яъни бу занжирда кўзгалувчан чулғам силжиш диапазонида ишчи магнит оқимларининг йўлида бир хил шарт-шароит яратилган: ҳар бир магнит майдони куч чизигининг йўлида тенг қийматли магнит қаршилиқ мавжуд. Бу ўлчаш қурилмасида ҳам ишчи магнит оқимларининг занжир узунлиги бўйлаб чизикли тақсимланишини таъминлаш мақсадида ишчи ҳаво оралиқлари магнит сиғимларининг погон қийматлари магнит занжири узунлиги бўйлаб маълум қонуният билан ўзгарувчи кўринишида олинган.

2- расм. Магнит занжири махсус структурага эга ва ишчи ҳаво оралиғи занжир узунлиги бўйлаб ўзгарувчан бўлган силжишни ўлчовчи ДТД конструктив схемаси: 1-5 – узун ферромагнит стерженлар; 7-9 – ферромагнит туташтиргичлар; 10, 11 – кўзгатиш чулғамининг секциялари; 12, 13 – ўлчаш чулғамининг секциялари; 14 – тарқоқ кўринишда ўралган ўлчаш чулғами; 15 – кўзгалувчан элемент; 16, 17 - конденсаторлар

Ушбу ДТД нозичиқ ДМЗ ни ҳисоблаш мақсадида унинг юқори ярим қисми учун тузилган куйидаги дифференциал тенгламаларга мурожаат қиламиз (3- расм, а):

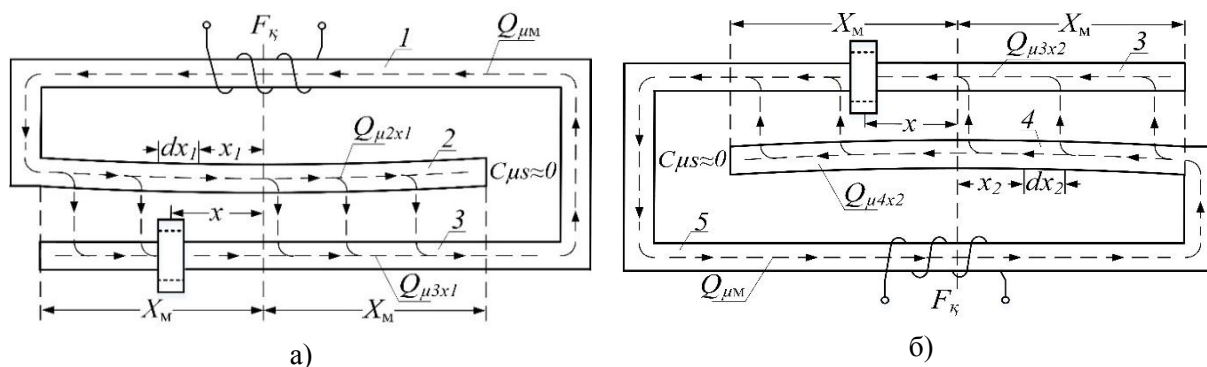
$$Q'_{\mu 2x1} = U_{\mu x1} C_{\mu \text{п}1x1}, \quad (28)$$

$$Q'_{\mu 3x1} = -U_{\mu x1} C_{\mu \text{п}1x1}, \quad (29)$$

$$U'_{\mu x1} = (Z_{\mu \text{п}1x1} Q_{\mu 1x1} - Z_{\mu \text{п}2x1} Q_{\mu 2x}), \quad (30)$$

Тадқиқ этилаётган махсус структурали магнит занжирида куйидаги тенглик ўринли бўлади:

$$Q_{\mu 2x1} + Q_{\mu 3x1} = Q_{\mu \text{м}}. \quad (31)$$

3- расм. Кўзгалувчан элементи чулғамдан иборат бўлган махсус структурали ДМЗ нинг юқори (а) ва паст (б) ярим қисмлари

Бу ҳолат учун (9) шартни инобатга олган ҳолда (28) дифференциал тенглама куйидаги кўринишга келади:

$$Q''_{\mu 2x1} = (U_{\mu x1} C_{\mu \text{п}1x1})' = 0. \quad (32)$$

(32) ни интеграллаб, куйидаги тенгламани ҳосил қиламиз:

$$U_{\mu x1} C_{\mu \text{п}1x1} = A_1. \quad (33)$$

Тадқиқ этилаётган магнит занжири учун тузилган (30) тенгламадан ҳосила олиб, натижага (28) ва (29) ларни қўйиб, ҳосил бўлган дифференциал тенгламани (31) ни инобатга олган ҳолда икки карра интеграллаб, куйидаги ифодани ҳосил қиламиз:

$$U_{\mu x1} = Z_{\mu \text{п}} A_1 x_1^2 + A_2 x_1 + A_3. \quad (34)$$

(30), (31) ва (34) лар асосида топилган $Q_{\mu 2x1}$ ва $Q_{\mu 3x1}$ магнит оқимлари куйидагига тенг бўлади:

$$Q_{\mu 2x1} = A_1 x_1 + \frac{1}{2Z_{\mu \text{п}}} A_2 + \frac{1}{2} Q_{\mu \text{м}}, \quad (35); \quad Q_{\mu 3x1} = -A_1 x_1 - \frac{1}{2Z_{\mu \text{п}}} A_2 + \frac{1}{2} Q_{\mu \text{м}}. \quad (36)$$

Ишчи ҳаво оралиғи магнит сиғимининг магнит занжири узунлиги бўйича погон қиймати (33) ва (34) лар асосида куйидагича топилади:

$$C_{\mu \text{п}1x1} = \frac{A_1}{Z_{\mu \text{п}} A_1 x_1^2 + A_2 x_1 + A_3}. \quad (37)$$

A_1 , A_2 ва A_3 интеграллаш доимийлари тадқиқ этилаётган магнит занжири учун ўринли бўлган куйидаги чегаравий шартлар асосида топилади:

$$Q_{\mu 2x1} \Big|_{x_1=0} = \frac{1}{2} Q_{\mu m}; \quad C_{\mu px1} \Big|_{x_1=0} = C_{\mu p0} = \frac{A_1}{A_3}; \quad Q_{\mu 2x1} \Big|_{x_1=X_m} = Q_{\mu m}. \quad (38)$$

$$\text{Бундан} \quad A_1 = \frac{Q_{\mu m}}{2X_m}; \quad A_2 = 0; \quad A_3 = \frac{Q_{\mu m}}{2C_{\mu p0}X_m}. \quad (39)$$

(39) ни (34)-(36) ларга қўйиб, қуйидаги ифодаларни ҳосил қиламиз:

$$Q_{\mu 2x1} = \frac{1}{2} Q_{\mu m} \left(1 + \frac{x_1}{X_m}\right), \quad (40) \quad Q_{\mu 3x1} = \frac{1}{2} Q_{\mu m} \left(1 - \frac{x_1}{X_m}\right), \quad (41)$$

$$U_{\mu x1} = \frac{Q_{\mu m}}{2C_{\mu p0}X_m} (Z_{\mu p} C_{\mu p0} x_1^2 + 1), \quad (42)$$

$$C_{\mu px1} = \frac{C_{\mu p0}}{Z_{\mu p} C_{\mu p0} x_1^2 + 1}. \quad (43)$$

Магнит оқими $Q_{\mu m}$ нинг қийматини ҳисоблашда тадқиқ этилаётган магнит занжирининг тегишли берк контури учун Кирхгоф 2- қонуни асосида тузилган қуйидаги тенгламадан фойдаланамиз:

$$F_k = Z_{\mu 0} Q_{\mu m} + Z_{\mu p} \int_0^{X_m} Q_{\mu 2x1} dx + Z_{\mu p} \int_0^{X_m} Q_{\mu 3x1} dx + U_{\mu x} \Big|_{x=0}, \quad (44)$$

(44) дан $Q_{\mu m}$ нинг қуйидаги қийматини аниқлаймиз:

$$Q_{\mu m} = \frac{2F_k C_{\mu p0} X_m}{2Z_{\mu 0} C_{\mu p0} X_m + 2Z_{\mu p} C_{\mu p0} X_m^2 + 1} = \frac{2F_k C_{\mu p0} X_m}{\Delta_4}. \quad (45)$$

Агар (45) инобатга олинса, у ҳолда (40)-(41) ифодалар қуйидагича ёзилади:

$$Q_{\mu 2x1} = \frac{F_k C_{\mu p0} X_m}{\Delta_4} \left(1 + \frac{x_1}{X_m}\right), \quad (46) \quad Q_{\mu 3x1} = \frac{F_k C_{\mu p0} X_m}{\Delta_4} \left(1 - \frac{x_1}{X_m}\right), \quad (47)$$

$$U_{\mu x1} = \frac{F_k}{\Delta_4} (Z_{\mu p} C_{\mu p0} x_1^2 + 1). \quad (48)$$

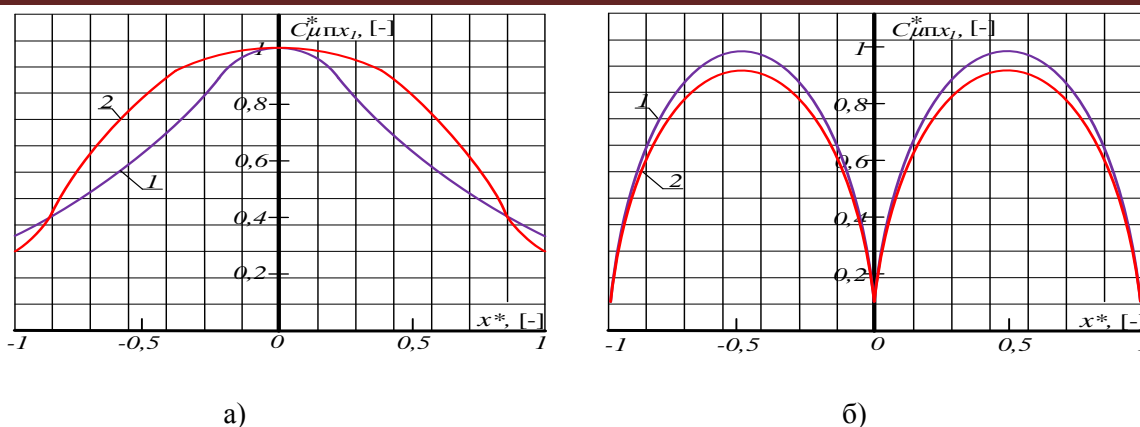
Махсус структурага эга бўлган ночизиқ ДМЗ нинг юқори ярми учун ҳосил қилинган (40)-(43) ифодалар таҳлили шуни кўрсатадики, бу занжирда магнит оқимларининг занжир узунлиги бўйлаб чизиқли тақсимланишини таъминлаш учун ишчи ҳаво оралиғи магнит сиғими погон қийматининг занжир узунлиги бўйлаб ўзгариш қонуниятининг ифодаси шу структурадаги чизиқли магнит занжири магнит сиғими погон қийматининг занжир узунлиги бўйлаб ўзгариш қонунияти ифодасидан магнит занжиридаги ночизиқликни ифодаловчи коэффициентлар ҳисобига фарқ қилади.

Тадқиқ этилаётган махсус структурали ДМЗ нинг пастки ярми учун ҳам тегишли ифодалар худди юқоридаги кетма-кетликда аниқланади.

Юқорида келтирилган иккала ДТД нинг ясалган тажриба нусхаларида $X_m = 0,05$ м; $b = 0,02$ м; $h = 0,005$ м; $\delta_{min} = 0,01$ м; $-0,05 \text{ м} \leq x_1 \leq 0,05 \text{ м}$ бўлиб, 1512 маркали электротехник пўлат материалнинг тажриба йўли билан олинган асосий магнитланиш эгри чизиғи $H = pB + qB^3$ кўринишдаги тўлиқсиз полином орқали аппроксимация қилинганда энг кичик квадратлар усули ёрдамида ҳисоблаб топилган аппроксимация коэффициентлари мос равишда $p = 64,82$ [A/m] ва $q = 393,86$ [A/(T³ · m)] ташкил этди.

ДТД лар магнит занжирлари чизиқли занжирлар деб қаралиб ҳисобланганда, улардаги ферромагнит материалнинг солиштирма магнит қаршилиғи(материал нисбий магнит сингдирувчанлиги)нинг қиймати, одатда, магнит ўтказгичдаги индукциянинг ўзгариш диапазонидаги ўргача қиймати $\rho_{\mu \ddot{y}p} = \frac{1}{2}(\rho_{\mu min} + \rho_{\mu max})$ ёки ($\mu_{\ddot{y}p} = \frac{1}{2}(\mu_{\text{бошл.}} + \mu_{\text{охир.}})$) олинади [3]. Бу билан магнит занжиридаги ночизиқлик маълум даражада ҳисобга олинади. 1512 маркали пўлат учун магнит индукцияси 0,4 ÷ 1,5 T диапазонда ўзгарганда $\rho_{\mu min} = 240$ [m/A], $\rho_{\mu max} = 2566,7$ [m/A] ва $\rho_{\mu \ddot{y}p} = 1403,4$ [m/A] ҳамда $\mu_{\text{бошл.}} = 3300$, $\mu_{\text{охир.}} = 310$ ва $\mu_{\ddot{y}p} = 1805$ ларни ташкил этади.

Ферромагнит материалнинг юқорида келтирилган маълумотлари асосида (18) ва (40) бўйича қурилган $C_{\mu px} = f(x)$ функция графиклари 4- расмда келтирилган графикларининг таҳлили шуни кўрсатадики, оддий ва махсус махсус структурага

4- расм. Оддий (а) ва махсус (б) структураларга эга бўлган ночизик ДМЗ лар учун $C_{\text{мпх}}^* = f(x^*)$ функция графиклари: 1 – чизикли магнит занжири учун; 2 – ночизик магнит занжири учун, бу ерда $C_{\text{мпх}}^* = C_{\text{мпх}}/C_{\text{мп0}}$; $x^* = x/X_m$.

эга бўлган ночизик ДМЗ нинг юқори ярми учун ҳосил қилинган (40)-(43) ифодалар таҳлили шуни кўрсатадики, бу занжирда магнит оқимларининг занжир узунлиги бўйлаб чизикли тақсимланишини таъминлаш учун ишчи ҳаво оралиғи магнит сиғими погон қийматининг занжир узунлиги бўйлаб ўзгариш қонуниятининг ифодаси шу структурадаги чизикли магнит занжири магнит сиғими погон қийматининг занжир узунлиги бўйлаб ўзгариш қонуниятининг ифодасидан магнит занжиридаги ночизикликни ифодаловчи коэффициентлар ҳисобига фарқ қилади.

Хулоса. Шундай қилиб, ушбу мақолада силжишларни ўлчашга мўлжалланган сезгирли бутун ўлчаш диапазонида юқори ва мўтадил ҳамда статик характеристикаси чизикли ҳамда магнит занжирлари оддий ва махсус структурага эга бўлган иккита дифференциал трансформатор датчигининг ночизик магнит занжирлари тадқиқ этилди. Оддий ва махсус структурага эга бўлган ночизик дифференциал магнит занжирларида ишчи магнит оқимининг занжир узунлиги бўйлаб чизикли тақсимланишини таъминлаш учун ишчи ҳаво оралиғи магнит сиғими погон қийматининг занжир узунлиги бўйлаб ўзгариш қонуниятининг ифодаси шу структурадаги чизикли магнит занжири магнит сиғими погон қийматининг занжир узунлиги бўйлаб ўзгариш қонуниятининг ифодасидан магнит занжиридаги ночизикликни ифодаловчи коэффициентлар ҳисобига фарқ қилиши аниқланди.

АДАБИЁТЛАР:

1. Юсупбеков Н.Р., Игамбердиев Х.З., Маликов А.В. Основы автоматизации технологических процессов: Учебное пособие для высшего и среднего специального образования. В 2-х ч. – Ташкент: ТГТУ, 2007. ч.1, 2. – 152 с., -173 с.
2. Amirov S.F., Sharapov Sh.A. Mathematical models of transformer sensors of large linear displacements of increased sensitivity // International scientific and technical journal «Chemical technology. Control and management», Tashkent, 2022, №6, pp 18-29.
3. Конюхов Н.Е., Медников Ф.М., Нечаевский М.Л. Электромагнитные датчики механических величин. – Москва: Машиностроение, 1987. – 256 с.
4. Зарипов М.Ф. Преобразователи с распределёнными параметрами для автоматики и информационно-измерительной техники. Москва, Энергия, 1969, 177с.
5. Бедрицкий И.М. Сравнительный анализ аналитических выражений для аппроксимации кривых намагничивания электротехнических сталей // Электрика. – Москва, 2011. – №7. – С. 38-40.
6. Юлдашев Н.Р. Назорат ва бошқарув тизимлари учун бурчак силжишлари фарқини ўлчовчи трансформатор ўзгартиргичлар: диссертация (PhD). Тошкент, ТДТУ, 2022. – 177 б.
7. Электротехнический справочник: в 4-х т – 10-е изд., стереотип. / под ред. В.Г. Герасимова и др.–Москва: Издательский дом МЭИ, 2009. – Т.1 – 963 с.
8. Бронштейн И.Н., Семендяев К.А. Справочник по математике для инженеров и учащихся вузов. Изд., 13-е, исправленное – Москва: Наука. Гл. ред. Физ.-мат. лит., 1986. – 544 с.
9. Амиров С.Ф., Сулдиев А.Х., Шарипов Ш.А. Математические модели магнитных цепей бипараметрических резонансных датчиков // Журнал «Вестник ТашИИТ». – Ташкент, 2010.– №2. – С.53-57.

НАЧАЛЬНО-КРАЕВАЯ ЗАДАЧА ДЛЯ СИСТЕМЫ ИНТЕГРО-ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНЫХ ГИПЕРБОЛИЧЕСКИХ УРАВНЕНИЙ

Турдиев Халим Хамроевич,

Преподаватель кафедры дифференциальных уравнений
Бухарского государственного университета, Узбекистан

h.h.turdiyev@buxdu.uz

Суяров Турсунбек Ражаббой ўгли,

Преподаватель кафедры дифференциальных уравнений
Бухарского государственного университета, Узбекистан

t.r.suyarov@buxdu.uz

Наврүзова Мухаббат Надир кизи,

Учитель общеобразовательной средней школы № 32,
Жондорский район, Бухарская область

Аннотация. В статье рассматриваются начальные и краевые задачи для системы интегро-дифференциальных гиперболических уравнений первого порядка с интегральным членом типа свёртки. В этом случае задача ставится на обобщённых функциях условий на правой и левой граничной области. Введением вспомогательной функции функция делится на сингулярную и регулярную части в данной области. Рассматриваемая задача представлена в эквивалентной этой задаче системе интегральных уравнений типа Вольтерра второго порядка с помощью выполнения строгих математических методов. Существование решения системы интегральных уравнений второго порядка типа Вольтерра доказывается посредством метода последовательных приближений, а единственность решения — посредством интегрального неравенства Гроноуля.

Ключевые слова: гиперболическая система, системы интегро-дифференциальных гиперболических уравнений, диагональные матрицы, вектор-функции, интегральный член типа свёртки, интегральные уравнения типа Вольтерра, метод последовательных приближений.

Аннотация. Мақолада ўрама типли интеграл ҳадга эга бўлган та биринчи тартибли интегро – дифференциал гиперболик типли тенгламалар системаси учун бошлагич ва чегаравий масала қаралган. Бунда масала соҳа ўнг ва чап чегараларида шартлар умумлашган функцияларга қўйилган. Ёрдамчи функция киритиб, берилган соҳада функция сингуляр ва регулар қисмларга ажратилган. Қаралаётган масала қатъий математик амалларни бажарилиши ёрдамида, ушбу масалага эквивалент бўлган Вольтерра типдаги иккинчи тур интеграл тенгламалар системасига келтирилган. Вольтерра типдаги иккинчи тур интеграл тенгламалар системаси ечимининг мавжудлиги кетма-кет яқинлашиши методи ёрдамида, ечимнинг ягоналиги эса Гроноулл интеграл тенгсизлиги ёрдамида исботланган.

Калит сўзлар: гиперболик система, интегро-дифференциал гиперболик тенгламалар системаси, диагональ матрицалар, вектор функциялар, конволюция типининг интеграл ҳади, Вольтерра типдаги интеграл тенгламалар, кетма-кет яқинлашиши усули.

Abstract. The article considers initial and boundary value problems for a system of integro-differential hyperbolic equations of the first order with an integral member of the convolution type. In this case, the problem is posed on generalized functions by conditions on the right and left boundary regions. By introducing an auxiliary function, the function is divided into singular and regular parts in the given region. The problem under consideration is represented in a system of Volterra-type integral equations of the second order equivalent to this problem using rigorous mathematical methods. The existence of a solution to a system of second-order integral equations of the Volterra type is proved with by means of the method of successive approximations, and the uniqueness of the solution is proved by means of the Gronoul integral inequality.

Keywords: Hyperbolic system, systems of integro-differential hyperbolic equations, diagonal matrices, vector functions, integral term of convolution type, integral equations of Volterra type, method of successive approximations.

Введение.

Многие физические процессы описываются гиперболическими системами первого порядка с частными производными уравнений, в том числе, например, гиперболические системы уравнений акустики, электромагнитные колебания, динамические уравнения теории упругости и многие другие. Как правило, уравнения второго порядка выводятся из этих систем при некоторых дополнительных ограничениях, поэтому вполне естественным кажется изучать прямые задачи для таких систем непосредственно в терминах самой системы.

Методы. В этой работе мы будем использовать дифференциальные уравнения, функциональный анализ, алгебраические методы, а также принцип сжимающих отображений.

Систематические исследования обратных задач для гиперболических систем начались в 1970-х годах, в работах [1–3] были указаны первые появившиеся исследования.

Процессы или системы с памятью (с последствием) или, как их ещё называют, наследственные процессы или системы характеризуются тем, что изменение их состояния в каждый момент времени зависит от предыстории процесса, т.е. на непрерывную или дискретную совокупность их состояний, предшествующих текущему. Примером такого процесса является деформация вязкоупругой среды, которая зависит не только от характера приложенных сил, но и от предшествующих деформаций, которым подвергалась среда. Такая среда называется средой с «памятью» или с «последствием» [4, с. 11]. Другими примерами процессов такого рода являются распространение электромагнитных волн в средах с дисперсией [5, гл. 9] и динамики сосуществования и развития популяций животных или растений разных видов, конкурирующих в борьбе за существование [6, гл. 5, разд. 7]. Математически такие процессы обычно описываются гиперболической системой интегро-дифференциальных уравнений первого порядка с интегральным членом типа свёртки по переменной времени.

В настоящее время достаточно хорошо изучены обратные задачи определения ядра из одного гиперболического интегро-дифференциального уравнения второго порядка [7] - [15]. Численное решение прямых и обратных задач для таких уравнений исследовалось в работах [16] - [22]. Как правило, уравнения второго порядка выводятся из систем уравнений в частных производных первого порядка при некоторых дополнительных предположениях. Обратная задача определения ядер интегральных членов из гиперболической системы интегро-дифференциальных уравнений первого порядка общего вида с двумя независимыми переменными исследована в [23], а для системы интегро-дифференциальных уравнений Максвелла изучена в [24]. Получены теоремы локального существования и глобальной единственности решения.

В настоящей работе исследуется прямая задача в гиперболической системе интегро-дифференциальных уравнений первого порядка. Ядро представляет собой матрицу размера $n \times n$, зависящую по временной переменной t . Ввиду нелинейности задачи, получаем теорему о существовании и единственности решения.

Рассмотрим в области $D = \{(x, t): 0 < x < H, t > 0\}$ систему из n уравнений:

$$\left(E \frac{\partial}{\partial t} + \Lambda \frac{\partial}{\partial x}\right) u^l = \int_0^t K(\tau) u^l(x, t - \tau) d\tau \quad (1)$$

относительно вектор функции $u^l(x, t)$ с компонентами $u_1^l, u_2^l, \dots, u_n^l, l = \overline{1, n}$. Здесь E, Λ, K – квадратные матрицы размерности $n \times n$, причём $K(t) = (k_{ij})_{i,j=1}^n, \Lambda = \text{diag}(\lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_n)$. λ_j – вещественные, различные постоянные и

$$\lambda_j > 0, j = \overline{1, s}; \lambda_j < 0, j = \overline{s+1, n}; s = \overline{1, n}.$$

Наряду с уравнением (1) рассмотрим следующие начальные и граничные условия:

$$u_i^l|_{t < 0} = 0, \quad 0 \leq x \leq H, \quad (2)$$

$$u_i^l(0, t) = \delta(t) \delta_{il}, \quad i = \overline{1, s}, \quad (3)$$

$$u_i^l(H, t) = \delta(t) \delta_{il}, \quad i = \overline{s+1, n}, \quad l = \overline{1, n}. \quad (4)$$

Изучим вначале структуру решения прямой задачи (1)-(4):

Лемма 1. Если $K(t) \in C([0, \infty))$, то решение задачи (1)-(4) представим в виде:

$$u_i^l(x, t) = \delta_{il} \delta\left(t - \frac{x}{\lambda_i}\right) + v_i^l(x, t), \quad i = \overline{1, s},$$

$$u_i^l(x, t) = \delta_{il} \delta\left(t - \frac{x - H}{\lambda_i}\right) + v_i^l(x, t), \quad i = \overline{s+1, n}, \quad l = \overline{1, n}. \quad (5)$$

где $v_i^l(x, t)$, $i = \overline{1, n}$, $l = \overline{1, n}$ – кусочно-непрерывные в области D функции.

Для доказательства подставим в формулы (1)-(4) вместо $u_i^l(x, t)$, $i = \overline{1, n}$, $l = \overline{1, n}$ их выражения из (5). Тогда для каждой функции $v_i^l(x, t)$, $i = \overline{1, n}$, $l = \overline{1, n}$ получим задачу:

$$E \frac{\partial}{\partial t} v_i^l + \lambda_i \frac{\partial}{\partial x} v_i^l = \sum_{j=1}^s k_{ij} \left(t - \frac{x}{\lambda_i} \right) \delta_{jl} + \sum_{j=s+1}^n k_{ij} \left(t - \frac{x-H}{\lambda_i} \right) \delta_{jl} + \int_0^t \sum_{j=1}^n k_{ij}(\tau) v_j^l(x, t-\tau) d\tau, \quad (6)$$

$$v_i^l|_{t<0} = 0, \quad 0 \leq x \leq H, \quad (7)$$

$$v_i^l(0, t) = 0, i = \overline{1, s}; v_i^l(H, t) = 0, i = \overline{s+1, n}, l = \overline{1, n}. \quad (8)$$

Исследование прямой задачи

Рассмотрим произвольную точку $(x, t) \in D$ на плоскости переменных ξ, τ проведём через точку (x, t) характеристику L_i , отвечающую λ_i , и продолжим её до пересечения в области $\tau \leq t$ с границей область D . Точку пересечения обозначим через (x_0^i, t_0^i) . Для значений $i = \overline{1, s}$ точка (x_0^i, t_0^i) лежит на нижнем основании или на левой боковой стороне, для значений $i = \overline{s+1, n}$ на нижнем основании или на правой боковой стороне границы области D в зависимости от чисел λ_i и точки (x, t) .

Проинтегрируем i – ю компоненту уравнения (6) вдоль характеристики L_i , от (x_0^i, t_0^i) до точки (x, t) , находим:

$$v_i^l(x, t) = \int_{t_0^i}^t \left\{ \sum_{j=1}^s k_{ij} \left(\tau - \frac{\xi}{\lambda_i} \right) \delta_{jl} + \sum_{j=s+1}^n k_{ij} \left(\tau - \frac{\xi-H}{\lambda_i} \right) \delta_{jl} \right\} \Big|_{\xi=x+\lambda_i(\tau-t)} d\tau + \int_{t_0^i}^t \int_0^\tau \sum_{j=1}^n k_{ij}(\alpha) v_j^l(\xi, \tau-\alpha) d\alpha \Big|_{\xi=x+\lambda_j(\tau-t)} d\tau. \quad (9)$$

Определим в (9) величину t_0^i . Она зависит от координат точки (x, t) , и несложно заметить, что $t_0^i(x, t)$ имеет вид:

$$t_0^i(x, t) = \begin{cases} t - \frac{x}{\lambda_i}, t \geq \frac{x}{\lambda_i}, \\ 0, 0 < t < \frac{x}{\lambda_i}, \end{cases} \quad i = \overline{1, s};$$

$$t_0^i(x, t) = \begin{cases} t + \frac{H-x}{\lambda_i}, t \geq \frac{H-x}{\lambda_i}, \\ 0, 0 < t < \frac{H-x}{\lambda_i}, \end{cases} \quad i = \overline{s+1, n}.$$

Тогда, из условия того, что пара (x_0^i, t_0^i) удовлетворяет уравнению $\xi = x + \lambda_i(\tau - t)$ следует:

$$x_0^i(x, t) = \begin{cases} 0, t \geq \frac{x}{\lambda_i}, \\ x - \lambda_i t, 0 < t < \frac{x}{\lambda_i}, \end{cases} \quad i = \overline{1, s};$$

$$x_0^i(x, t) = \begin{cases} H, t \geq \frac{H-x}{\lambda_i}, \\ x - \lambda_i t, 0 < t < \frac{H-x}{\lambda_i}, \end{cases} \quad i = \overline{s+1, n}.$$

Уравнение (9) запишем в следующем виде:

$$v_i^l(x, t) = \int_{t_0^i}^t k_{ij} \left(\tau - \frac{\xi - \sigma_i}{\lambda_i} \right) \Big|_{\xi=x+\lambda_i(\tau-t)} d\tau + \int_{t_0^i}^t \int_0^\tau \sum_{j=1}^n k_{ij}(\alpha) v_j^l(\xi, \tau-\alpha) d\alpha \Big|_{\xi=x+\lambda_j(\tau-t)} d\tau, \quad (10)$$

где $\sigma_i = \begin{cases} 0, i = \overline{1, s}, \\ H, i = \overline{s+1, n}. \end{cases}$

Рассмотрим следующее множество:

$$\bar{D}(x_1, t_1) = \left\{ (x, t): (x, t) \in D, \tau \leq t_1 - \frac{|x - x_1|}{\lambda_0} \right\}$$

(x_1, t_1) – произвольная точка области D , $\lambda_0 = \max_{1 \leq i \leq n} |\lambda_i|$.

Имеет место следующая теорема:

Теорема. Пусть выполнены условия леммы и матрица $K(t) \in C([0, \infty))$, Тогда, при каждом фиксированном l существует единственное решение начально-краевой задачи (1)-(4), и это решение будет принадлежать классу $u_i^l(x, t) \in C^1(\bar{D}(x_1, t_1))$, где, $i = \overline{1, n}$, $l = \overline{1, n}$.

Доказательство. Остановимся прежде всего на свойствах функций $v_i^l(x, t)$, $i = \overline{1, n}$, $l = \overline{1, n}$, определяемых уравнениями (10). Покажем, что в этом случае уравнения (10) имеют единственное решение в классе непрерывных функций, которое может быть получено методом последовательных приближений.

Построим для уравнения (10) метод последовательных приближений по следующей схеме:

$$\begin{aligned} v_{0i}^l(x, t) &= \int_{t_0^i}^t k_{ij} \left(\tau - \frac{\xi - \sigma_i}{\lambda_i} \right) \Big|_{\xi=x+\lambda_i(\tau-t)} d\tau, \\ v_{1i}^l(x, t) &= \int_{t_0^i}^t \int_0^\tau \sum_{j=1}^n k_{ij}(\alpha) v_{0j}^l(\xi, \tau - \alpha) d\alpha \Big|_{\xi=x+\lambda_j(\tau-t)} d\tau \\ v_{2i}^l(x, t) &= \int_{t_0^i}^t \int_0^\tau \sum_{j=1}^n k_{ij}(\alpha) v_{1j}^l(\xi, \tau - \alpha) d\alpha \Big|_{\xi=x+\lambda_j(\tau-t)} d\tau \\ &\dots \dots \dots \dots \dots \\ v_{mi}^l(x, t) &= \int_{t_0^i}^t \int_0^\tau \sum_{j=1}^n k_{ij}(\alpha) v_{m-1j}^l(\xi, \tau - \alpha) d\alpha \Big|_{\xi=x+\lambda_j(\tau-t)} d\tau, \quad (11) \\ &\blacksquare(\dots \& \dots \& \dots \& \dots \& \dots) \end{aligned}$$

Каждая из функций $v_{mi}^l(x, t)$ в $\bar{D}(x_1, t_1)$ области непрерывна. В этой области имеют место оценки:

$$\begin{aligned} |v_{0i}^l(x, t)| &= \left| \int_{t_0^i}^t k_{ij} \left(\tau - \frac{\xi - \sigma_i}{\lambda_i} \right) \Big|_{\xi=x+\lambda_i(\tau-t)} d\tau \right| \leq k_0 t \\ |v_{1i}^l(x, t)| &= \left| \int_{t_0^i}^t \int_0^\tau \sum_{j=1}^n k_{ij}(\alpha) v_{0j}^l(\xi, \tau - \alpha) d\alpha \Big|_{\xi=x+\lambda_j(\tau-t)} \right| \leq n k_0^2 \frac{t^3}{3!} \\ |v_{2i}^l(x, t)| &= \left| \int_{t_0^i}^t \int_0^\tau \sum_{j=1}^n k_{ij}(\alpha) v_{1j}^l(\xi, \tau - \alpha) d\alpha \Big|_{\xi=x+\lambda_j(\tau-t)} \right| \leq n^2 k_0^3 \frac{t^5}{5!} \\ &\dots \dots \dots \dots \dots \\ |v_{mi}^l(x, t)| &= \left| \int_{t_0^i}^t \int_0^\tau \sum_{j=1}^n k_{ij}(\alpha) v_{m-1j}^l(\xi, \tau - \alpha) d\alpha \Big|_{\xi=x+\lambda_j(\tau-t)} \right| \leq \\ &\leq n^{m-1} k_0^m \frac{t^{2m-1}}{(2m-1)!} \end{aligned}$$

где $k_0 = \max_{1 \leq i, j \leq n} \{ \|k_{ij}(t)\|_{C([0, t_1])} \}$.

Покажем, что функциональный ряд

$$\sum_{m=1}^{\infty} v_{mi}^l(x, t)$$

сходится равномерно в области $\bar{D}(x_1, t_1)$.

Его частичная сумма совпадает с функцией $v_{mi}^l(x, t)$ и, следовательно, этот ряд мажорируется рядом

$$\sum_{m=1}^{\infty} |v_{mi}^l(x, t)| = \sum_{m=1}^{\infty} n^{m-1} k_0^m \frac{t^{2m-1}}{(2m-1)!}$$

который, в свою очередь, для всех $(x, t) \in \bar{D}$ мажорируется сходящимся числовым рядом

$$\sum_{m=1}^{\infty} n^{m-1} k_0^m \frac{t_1^{2m-1}}{(2m-1)!}$$

Итак, функциональный ряд

$$\sum_{m=1}^{\infty} v_{mi}^l(x, t)$$

сходится абсолютно и равномерно и следовательно, его сумма является непрерывной функцией в области. Как обычно, не трудно доказать, что сумма ряда является решением интегрального уравнения (10).

Теперь покажем, единственность этого решения. Предположим, что имеются два различных решения уравнения $v_i^{1l}(x, t)$ и $v_i^{2l}(x, t)$:

$$\begin{aligned} v_i^{1l}(x, t) &= \int_{t_0^i}^t k_{ij} \left(\tau - \frac{\xi - \sigma_i}{\lambda_i} \right) \Big|_{\xi=x+\lambda_i(\tau-t)} d\tau + \\ &+ \int_{t_0^i}^t \int_0^\tau \sum_{j=1}^n k_{ij}(\alpha) v_j^{1l}(\xi, \tau - \alpha) d\alpha \Big|_{\xi=x+\lambda_j(\tau-t)} d\tau, \\ v_i^{2l}(x, t) &= \int_{t_0^i}^t k_{ij} \left(\tau - \frac{\xi - \sigma_i}{\lambda_i} \right) \Big|_{\xi=x+\lambda_i(\tau-t)} d\tau + \\ &+ \int_{t_0^i}^t \int_0^\tau \sum_{j=1}^n k_{ij}(\alpha) v_j^{2l}(\xi, \tau - \alpha) d\alpha \Big|_{\xi=x+\lambda_j(\tau-t)} d\tau, \end{aligned}$$

Тогда их разность

$$Z_i^l(x, t) = v_i^{1l}(x, t) - v_i^{2l}(x, t), \quad i, l = \overline{1, n},$$

удовлетворяет интегральному уравнению

$$Z_i^l(x, t) = \int_{t_0^i}^t \int_0^\tau \sum_{j=1}^n k_{ij}(\alpha) Z_j^l(\xi, \tau - \alpha) d\alpha \Big|_{\xi=x+\lambda_j(\tau-t)} d\tau.$$

Через $\tilde{Z}_i^l(t)$ обозначим максимум по модулю функции $Z_i^l(x, t)$ при каждом фиксированном $t \in [0, t_1]$ и $x \in [0, H]$

$$\tilde{Z}_i^l(t) = \max_{x \in [0, H]} |Z_i^l(x, t)|, \quad i, l = \overline{1, n}.$$

Покажем, что интегральные уравнения (12) имеют только тривиальные решения. Доказательство этого факта можно провести с помощью следующего приёма: Оценивая (12) по $x \in [0, H]$ при фиксированном $t \in [0, t_1]$, получим:

$$\tilde{Z}_i^l(t) = \left| \int_{t_0^i}^t \int_0^\tau \sum_{j=1}^n k_{ij}(\alpha) Z_j^l(\xi, \tau - \alpha) d\alpha \Big|_{\xi=x+\lambda_j(\tau-t)} d\tau \right| \leq$$

$$\leq nk_0 T \int_{t_0^i}^t \tilde{Z}_i^l(\tau) d\tau.$$

Отсюда, согласно интегральному неравенству Гронуолла - Беллмана, имеем:

$$\tilde{Z}_i^l(t) \equiv 0$$

т.е.

$$v_i^{1l}(x, t) \equiv v_i^{2l}(x, t).$$

Таким образом, показано, что прямая задачи (1)-(3) имеет единственное решение. Лемма доказана.

Изучение прямых задач, поставленных для уравнения смешанного типа, является одним из передовых критических и бурно развивающихся направлений мировой науки. Их численная реализация даёт прикладное применение для изучения этих задач. В данной статье численно исследуется краевая задача, поставленная для модельного уравнения смешанного типа. Для этого необходимо знать понятия аппроксимации и устойчивости. Порядок аппроксимации рассчитан в работе. Далее, когда доказаны устойчивость и приближение, можно показать приближение численного решения к точному решению.

Заключение. Для гиперболической системы n интегро-дифференциальных уравнений первого порядка с интегральным членом типа свёртки изучена обратная задача определения ядра. Прямой задачей является начально-краевая задача для этой системы на конечном отрезке $[0, N]$. Доказано, что решение прямой задачи существует и единственно.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Нижник Л.П. Обратная задача нестационарного рассеяния для гиперболической системы уравнений // *Линейные и нелинейные краевые задачи*. Митропольский Ю.А. Ред., Киев: Ин-т. Мат. акад. Наук УССР, 1971. С. 205–210.
2. Белинский С.П. Об одной обратной задаче для линейных симметричных t -гиперболических систем с $n+1$ независимыми переменными, *Дифференц. Уравн.*, 1976, вып. 12, нет. 1, стр. 15–23.
3. Романов В.Г. Слинючева Л.И., Обратная задача для гиперболических систем первого порядка, *Матем.Пробл. Геофиз. Новосибирск*, 1972, вып. 3, стр. 184–215.
4. Дурдиев Д.К. Обратные задачи для среды с последствием. Ташкент, 2014.
5. Ландау Л.Д. Электродинамика сплошных сред. — М.: Физматгиз, 1959. — Лифшиц Е.М.
6. Вольтерра В. Теория функционалов и интегральных и интегро-дифференциальных уравнений, Нью-Йорк:Довер, 1959 год.
7. V. G. Romanov, "Inverse problems for equation with a memory", *Eurasian Jour. of Math. and Computer Applications*, 2:4 (2014), 51–80.
8. A. Lorenzi, "An identification problem related to a nonlinear hyperbolic integrodifferential equation", *Nonlinear Anal., Theory, Methods Appl.*, 22:1 (1994), 21–44.
9. Д. К. Дурдиев, Ж. Д. Тотиева, "Задача об определении одномерного ядра уравнения вязкоупругости", *Сиб. журн. индустр. матем.*, 16:2 (2013), 72–82.
10. D. K. Durdiev, "Some multidimensional inverse problems of memory determination in hyperbolic equations", *Журн. матем. физ., анал., геом.*, 3:4 (2007), 411–423.
11. Д. К. Дурдиев, Ж.Ш. Сафаров, "Обратная задача об определении одномерного ядра уравнения вязкоупругости в ограниченной области", *Матем. заметки.*, 97:6 (2015), 855–867.
12. 18. В. Г. Романов, "Задача об определении ядра в уравнении вязкоупругости", *Докл.АН.*, 446:1 (2012), 18–20.
13. Д. К. Дурдиев, А. А. Рахмонов, "Задача об определении двумерного ядра в системе интегро-дифференциальных уравнений вязкоупругой пористой среды", *Сиб. журн. индустр. матем.*, 23:2 (2020), 63–80.
14. D. K. Durdiev, Z. D. Totieva, "The problem of determining the one-dimensional matrix kernel of the system of viscoelasticity equations", *Mathematical Methods in the Applied Sciences*, 41:17 (2018), 8019–8032.
15. Z. D. Totieva, D. K. Durdiev, "The Problem of Finding the One-Dimensional Kernel of the Thermoviscoelasticity Equation", *Mathematical Methods in the Applied Sciences*, 103:1-2 (2018), 118–132.
16. У. Д. Дурдиев, "Обратная задача для системы уравнений вязкоупругости в однородных анизотропных средах", *Сиб. журн. индустр. матем.*, 22:4 (2019), 26-32.

17. И. В. Прохоров, В. В. Золотарев, И. Б. Агафонов, “Задача акустического зондирования во флуктуирующем океане”, *Дальневост. матем. журн.*, 11:1 (2011), 76–87.
18. A. L. Karchevsky, *A numerical solution to a system of elasticity equations for layered anisotropic media*, *Russian Geology and Geophysics*, 46:3 (2005), 339–351.
19. V. G. Romanov, A. L. Karchevsky, “*Determination of permittivity and conductivity of medium in a vicinity of a well having complex profile*”, *Eurasian Journal of Mathematical and Computer Applications*, 6:4 (2018), 62–72.
20. A. L. Karchevsky, *The direct dynamical problem of seismics for horizontally stratified media*, *Sib. Electron. Mat. Izv.*, 2:2 (2005), 23–61.
21. A. L. Karchevsky, *Numerical solution to the one-dimensional inverse problem for an elastic system*, *Dokl. Earth Sci.*, 3:8 (2000), 23–61.
22. Z. R. Bozorov, “*Numerical determining a memory function of a horizontally-stratified elastic medium with aftereffect*”, *Eurasian journal of mathematical and computer applications*, 8:2 (2020), 4–16.
23. Д. К. Дурдиев, Х. Х. Турдиев, “*Обратная задача для гиперболической системы первого порядка с памятью*”, *Дифференциальные уравнения*, 56:12 (2020), 1666–1675.
24. D. K. Durdiev, Kh. Kh. Turdiev, “*The problem of finding the kernels in the system of integro-differential Maxwell’s equations*”, *Sib. Zh. Ind. Math.*, 24:2 (2021), 38–61.

**LOWER BOUND OF THE ESSENTIAL SPECTRUM OF A FAMILY
OF 3×3 OPERATOR MATRICES**

Tosheva Nargiza Ahmedovna,
Bukhara State University, Bukhara, Uzbekistan
n.a.tosheva@buxdu.uz

Abstract. A family of 3×3 operator matrices $H(K)$, $K \in (-\pi, \pi]$ corresponding to the system of non-conserved and no more than three particles on a 1D lattice is considered. Considered family of operator matrices is defined as a linear, bounded and self-adjoint operator acting in the three-particle cut subspace of the Fock space. The number and location of the eigenvalues of the generalized Friedrichs model is investigated. We find a finite set $\Lambda \subset (-\pi, \pi]$ and give an estimate for the lower bound of the essential spectrum of operator matrix $H(K)$ for all $K \in \Lambda$.

Keywords: operator matrix; bosonic Fock space; annihilation and creation operators; generalized Friedrichs model.

Аннотация. Рассматривается семейство 3×3 операторных матриц $H(K)$, $K \in (-\pi, \pi]$, соответствующих системам с несохраняющимся и не более трёх частиц на одномерной решётке. Исследуемое семейство операторных матриц определено как линейный, ограниченный и самосопряжённый оператор в трёхчастичном обрезанном подпространстве фоковского пространства. Исследовано число и местонахождение собственных значений обобщённой модели Фридрихса. Найдено конечное множество $\Lambda \subset (-\pi, \pi]$, и получена оценка для нижней грани существенного спектра операторной матрицы $H(K)$ при всех $K \in \Lambda$.

Ключевые слова: операторная матрица, бозонное пространство Фока, операторы уничтожения и рождения, обобщённая модель Фридрихса.

Annotatsiya. Bir o'lchamli panjaradagi soni saqlanmaydigan va uchtadan oshmaydigan zarrachalar sistemasiga mos $H(K)$, $K \in (-\pi, \pi]$ – 3×3 operatorli matritsalar oilasi qaralgan. O'rganilayotgan operatorli matritsalar oilasi Fok fazosining qirqilgan uch zarrachali qism fazosidagi chiziqli, chegaralangan va o'z-o'ziga qo'shma operator sifatida aniqlangan. Umumlashgan Fridrixs modeli xos qiymatlari soni va joylashuv o'rni tadqiq qilingan. Shunday $\Lambda \subset (-\pi, \pi]$ chekli to'plam topilib, barcha $K \in \Lambda$ larda $H(K)$ operatorli matritsa muhim spektrining quyi chegarasi uchun baholash olingan.

Kalit so'zlar: operatorli matritsa; bozonli Fok fazosi; yo'qotish va paydo qilish operatorlari; umumlashgan Fridrixs modeli

Introduction. Block operator matrices are matrices the entries of which are linear operators between Banach or Hilbert spaces [1, 2]. Every bounded linear operator can be written as a block operator matrix if the space in which it acts is decomposed in two or more more components. Operator matrices arise in various areas of mathematics and its applications: in system theory as Hamiltonians, in the discretization of partial differential equations as large partitioned matrices due to sparsity patterns, in saddle point problems in non-linear analysis, in evolution problems as linearizations of second order Cauchy problems and as linear operators describing coupled systems of partial differential equations. Such systems occur widely in mathematical physics, e.g. in fluid mechanics, magnetohydrodynamics, theory of solid-state physics, quantum field theory, statistical physics and quantum mechanics.

Notice that one special class of block operator matrices are Hamiltonians associated with systems of non-conserved number of quasi-particles on a lattice. Their number can be unbounded as in the case of spin-boson models or bounded as in the case of "truncated" spin-boson models. It is remarkable that lattice spin-boson model with at most two photons can be represented as a 6×6 operator matrix which is unitarily equivalent to a 2×2 block diagonal operator with the 3×3 operator matrices on the diagonal [3,4].

In the present paper we consider a family of 3×3 operator matrices $H(K)$, $K \in \mathbb{T} := (-\pi; \pi]$. These operator matrices are associated with the lattice systems describing two identical bosons and one particle, another nature in interactions, without conservation of the number of particles. They act in the direct

sum of zero-, one- and two-particle subspaces of the bosonic Fock space. We discuss the case where the dispersion function $\varepsilon(\cdot)$ has the form $\varepsilon(x) = 1 - \cos(nx)$ with $n > 1$. We denote by \mathbb{T} the set of points \mathbb{T} where the function $\varepsilon(\cdot)$ takes its (global) minimum. Under some smoothness assumptions on the parameters of $H(K)$, we estimate the lower bound of the essential spectrum of $H(K)$.

Family of 3×3 operator matrices and main results

Let \mathbb{T} be the one-dimensional torus, $\mathbb{H}_0 := \mathbb{C}$ be the field of complex numbers, $\mathbb{H}_1 := L_2(\mathbb{T})$ be the Hilbert space of square integrable (complex) functions defined on \mathbb{T} and $\mathbb{H}_2 := L_2^s(\mathbb{T}^2)$ be the Hilbert space of square integrable (complex) symmetric functions defined on \mathbb{T}^2 . The Hilbert space $\mathbb{H} := \mathbb{H}_0 \oplus \mathbb{H}_1 \oplus \mathbb{H}_2$ is called three-particle cut subspace of a bosonic Fock space $F_s(L_2(\mathbb{T}))$ over $L_2(\mathbb{T})$, respectively.

In the present paper we consider a family of 3×3 operator matrices $H(K)$, $K \in \mathbb{T}$ acting in the Hilbert space \mathbb{H} as

$$H(K) := \begin{pmatrix} H_{00}(K) & H_{01} & 0 \\ H_{01}^* & H_{11}(K) & H_{12} \\ 0 & H_{12}^* & H_{22}(K) \end{pmatrix}$$

with the entries

$$\begin{aligned} H_{00}(K)f_0 &= w_0(K)f_0, & H_{01}f_1 &= \int_{\mathbb{T}} v(t)f_1(t)dt, \\ (H_{11}(K)f_1)(x) &= w_1(K;x)f_1(x), & (H_{12}f_2)(x) &= \int_{\mathbb{T}} v(t)f_2(x,t)dt, \\ (H_{22}(K)f_2)(x,y) &= w_2(K;x,y)f_2(x,y), & f_i &\in \mathbb{H}_i, \quad i = 0,1,2 \end{aligned}$$

where H_{ij}^* ($i < j$) denotes the adjoint operator to H_{ij} .

Here $w_0(\cdot)$ is a real-valued bounded function on \mathbb{T} , the function $v(\cdot)$ is a real-valued analytic on \mathbb{T} , the functions $w_1(\cdot; \cdot)$ and $w_2(\cdot; \cdot, \cdot)$ are defined by the equalities

$$w_1(K;x) := l_1\varepsilon(x) + l_2\varepsilon(K-x) + 1, \quad w_2(K;x,y) := l_1\varepsilon(x) + l_1\varepsilon(y) + l_2\varepsilon(K-x-y),$$

respectively, with $l_1, l_2 > 0$ and

$$\varepsilon(x) := 1 - \cos(nx), \quad n \in \mathbb{N}.$$

Under these assumptions the operator $H(K)$ is bounded and self-adjoint.

We remark that the operators H_{01} and H_{12} , resp. H_{01}^* and H_{12}^* are called annihilation resp. creation operators, respectively. It is clear that

$$\begin{aligned} H_{01}^* : \mathbb{H}_0 &\rightarrow \mathbb{H}_1, & (H_{01}^*f_0)(x) &= v(x)f_0, \quad f_0 \in \mathbb{H}_0; \\ H_{12}^* : \mathbb{H}_1 &\rightarrow \mathbb{H}_2, & (H_{12}^*f_1)(x,y) &= \frac{1}{2}(v(x)f_1(y) + v(y)f_1(x)), \quad f_1 \in \mathbb{H}_1. \end{aligned}$$

To study the essential spectrum of the operator $H(K)$ we introduce a family of bounded self-adjoint operators (generalized Friedrichs models) $h(k)$, $k \in \mathbb{T}$, which acts in $\mathbb{H}_0 \oplus \mathbb{H}_1$ as

$$h(k) := \begin{pmatrix} h_{00}(k) & h_{01} \\ h_{01}^* & h_{11}(k) \end{pmatrix},$$

where

$$\begin{aligned} h_{00}(k)f_0 &= (l_2\varepsilon(k) + 1)f_0, & h_{01}f_1 &= \frac{1}{\sqrt{2}} \int_{\mathbb{T}} v(t)f_1(t)dt, \\ (h_{11}(k)f_1)(y) &= E_k(y)f_1(y), & E_k(y) &:= l_1\varepsilon(y) + l_2\varepsilon(k-y). \end{aligned}$$

Let the operator $h_0(k)$, $k \in \mathbb{T}$ acts in $\mathbb{H}_0 \oplus \mathbb{H}_1$ as

$$h_0(k) := \begin{pmatrix} 0 & 0 \\ 0 & h_{11}(k) \end{pmatrix}.$$

The perturbation $h(k) - h_0(k)$ of the operator $h_0(k)$ is a self-adjoint operator of rank 2, and thus, according to the Weyl theorem, the essential spectrum of the operator $h(k)$ coincides with the essential spectrum of $h_0(k)$. It is evident that $\sigma_{\text{ess}}(h_0(k)) = [E_{\min}(k); E_{\max}(k)]$, where the numbers $E_{\min}(k)$ and $E_{\max}(k)$ are defined by

$$E_{\min}(k) := \min_{y \in \mathbb{T}} E_k(y) \quad \text{and} \quad E_{\max}(k) := \max_{y \in \mathbb{T}} E_k(y).$$

This yields $\sigma_{\text{ess}}(h(k)) = [E_{\min}(k); E_{\max}(k)]$.

For any $k \in \mathbb{T}$ we define an analytic function $\Delta(k; \cdot)$ (the Fredholm determinant associated with the operator $h(k)$ in $\square \setminus [E_{\min}(k); E_{\max}(k)]$) by

$$\Delta(k; z) := l_2 \varepsilon(k) + 1 - z - \frac{1}{2} \int_{\mathbb{T}} \frac{v^2(t) dt}{E_k(t) - z}.$$

Note that for the discrete spectrum of $h(k)$ the equality

$$\sigma_{\text{disc}}(h(k)) = \{z \in \square \setminus [E_{\min}(k); E_{\max}(k)] : \Delta(k; z) = 0\}$$

holds (see Lemma 1).

The following theorem [5, 6] describes the location of the essential spectrum of the operator $H(K)$ by the spectrum of the family $h(k)$ of generalized Friedrichs models.

Theorem 1. *For the essential spectrum of $H(K)$ the equality*

$$\sigma_{\text{ess}}(H(K)) = \bigcup_{x \in \mathbb{T}} \{\sigma_{\text{disc}}(h(K-x)) + l_1 \varepsilon(x)\} \cup [m_K; M_K] \quad (1)$$

holds, where the numbers m_K and M_K are defined by

$$m_K := \min_{x, y \in \mathbb{T}} w_2(K; x, y) \quad \text{and} \quad M_K := \max_{x, y \in \mathbb{T}} w_2(K; x, y).$$

Let Λ be a subset of \mathbb{T} given by

$$\Lambda := \left\{ 0; \pm \frac{2}{n} \pi; \pm \frac{4}{n} \pi; \dots; \pm \frac{n'}{n} \pi \right\} \cup \Pi_n,$$

where

$$n' := \begin{cases} n-2, & \text{if } n \text{ is even} \\ n-1, & \text{if } n \text{ is odd} \end{cases} \quad \text{and} \quad \Pi_n := \begin{cases} \{\pi\}, & \text{if } n \text{ is even} \\ \emptyset, & \text{if } n \text{ is odd} \end{cases}$$

Direct calculation shows that the cardinality of Λ is equal to n . It is easy to check that for any $K \in \Lambda$ the function $w_2(K; \cdot, \cdot)$ has non-degenerate zero minimum at the points of $\Lambda \times \Lambda$, that is, $m_K = 0$ for $K \in \Lambda$.

Since $0 \in \Lambda$ the definition of the functions $w_1(\cdot; \cdot)$ and $w_2(\cdot; \cdot, \cdot)$ imply the identity $h(0) \equiv h(k)$ for all $k \in \Lambda$.

For $\delta > 0$ and $a \in \mathbb{T}$ we set

$$U_\delta(a) := \{x \in \mathbb{T} : |x - a| < \delta\}.$$

We remark that, if $v(x') = 0$ for some $x' \in \mathbb{T}$, then from analyticity of $v(\cdot)$ on \mathbb{T} it follows that there exist positive numbers C_1, C_2 and δ such that the inequalities

$$C_1 |x - x'|^{\beta(x')} \leq |v(x)| \leq C_2 |x - x'|^{\beta(x')}, \quad x \in U_\delta(x') \quad (2)$$

hold for some $\beta(x') \in \mathbb{N}$.

Since for any $K \in \Lambda$ the function $w_2(K; \cdot, \cdot)$ has non-degenerate zero minimum at the points $(x', y') \in \Lambda \times \Lambda$, we obtain the following expansion

$$w_2(K; x, y) = \frac{n^2}{2} \left[(l_1 + l_2) |x - x'|^2 + 2l_2(x - x', y - y') + (l_1 + l_2) |y - y'|^2 \right] + O(|x - x'|^4) + O(|y - y'|^4)$$

as $|x-x'|, |y-y'| \rightarrow 0$ for $K, x', y' \in \Lambda$. Therefore, for any $K \in \Lambda$ there exist $C_1, C_2 > 0$ and $\delta > 0$ such that estimates hold

$$C_1(|x-x'|^2 + |y-y'|^2) \leq w_2(K; x, y) \leq C_2(|x-x'|^2 + |y-y'|^2), (x, y) \in U_\delta(x') \times U_\delta(y'); \quad (3)$$

$$w_2(K; x, y) \geq C_1, (x, y) \notin \bigcup_{x' \in \Lambda} U_\delta(x') \times \bigcup_{y' \in \Lambda} U_\delta(y'). \quad (4)$$

Hence, if $v(x') = 0$ for all $x' \in \Lambda$, then using the inequalities (2)–(4) one can easily see that the integral

$$\int_{\mathbb{T}} \frac{v^2(t) dt}{w_2(K; x, t)}$$

is positive and finite for any $K \in \Lambda$ and $x \in \mathbb{T}$.

For $x' \in \Lambda$ the Lebesgue dominated convergence theorem yields

$$\Delta(-x'; -l_1 \varepsilon(x')) = \lim_{x \rightarrow x'} \Delta(-x; -l_1 \varepsilon(x)),$$

and hence, if $v(x') = 0$ for all $x' \in \Lambda$, then the function $\Delta(-x; -l_1 \varepsilon(x))$ is a continuous with respect to x on \mathbb{T} .

Set

$$\tau_{\text{ess}}(K) := \min\{\lambda : \lambda \in \sigma_{\text{ess}}(H(K))\}.$$

Then $\tau_{\text{ess}}(K) \in \sigma_{\text{ess}}(H(K))$ and it is called the lower bound of the essential spectrum of $H(K)$.

The main result of the present paper is the following theorem.

Theorem 2. *Let $K \in \Lambda$. For the lower bound $\tau_{\text{ess}}(K)$ the following assertions hold.*

- (i) *If $v(x') \neq 0$ for some $x' \in \Lambda$, then $\tau_{\text{ess}}(K) < 0$;*
- (ii) *If $v(x') = 0$ for all $x' \in \Lambda$ and $\min_{x \in \mathbb{T}} \Delta(-x; -l_1 \varepsilon(x)) < 0$ then $\tau_{\text{ess}}(K) < 0$;*
- (iii) *If $v(x') = 0$ for all $x' \in \Lambda$ and $\min_{x \in \mathbb{T}} \Delta(-x; -l_1 \varepsilon(x)) \geq 0$, then $\tau_{\text{ess}}(K) = 0$.*

This theorem is play a key role in the study of the number of eigenvalues of $H(K)$, $K \in \Lambda$.

Lower bound of the essential spectrum of $H(K)$

In this section first we study the discrete spectrum of the generalized Friedrichs model $h(k)$ and then we prove Theorem 2.

The following lemma is a simple consequence of the Birman-Schwinger principle and the Fredholm theorem.

Lemma 1. *For any fixed $k \in \mathbb{T}$ the operator $h(k)$ has an eigenvalue $z(k) \in \mathbb{R} \setminus [E_{\min}(k); E_{\max}(k)]$ if and only if $\Delta(k; z(k)) = 0$.*

In the next two lemmas we describe the number and location of the eigenvalues of $h(k)$.

Lemma 2. *If $v(y') \neq 0$ for some $y' \in \Lambda$, then for all $x' \in \Lambda$ the operator $h(x')$ has a unique negative eigenvalue.*

Proof. Since the function $w_2(0; \cdot, \cdot)$ has the non-degenerate zero global minimum at the points $(0, 0) \in \mathbb{T}^2$, by the implicit function theorem there exist $\delta > 0$ and an analytic function $y_0(\cdot)$ on $U_\delta(0)$ such that for any $x \in U_\delta(0)$ the point $y_0(x)$ is the unique non-degenerate minimum of the function $w_2(x, \cdot)$ and $y_0(0) = 0$. Therefore, we have $w_2(x, y_0(x)) = m_x$ for any $x \in U_\delta(0)$.

Let $w_2(\cdot, \cdot)$ be the function defined on $U_\delta(x) \times \mathbb{T}$ as $w_2(x, y) := w_2(x, y + y_0(x))$. Then for any $x \in U_\delta(x)$ the function $w_2(x, \cdot)$ has a unique non-degenerate zero minimum at the point $x \in \mathbb{T}$. Now using the equality

$$\int_{\mathbb{T}} \frac{v_1^2(t) dt}{w_2(x, t) - m_x} = \int_{\mathbb{T}} \frac{v_1^2(t + y_0(x)) dt}{w_2(x, t)}, \quad x \in U_\delta(0),$$

the continuity of the function $v_1(\cdot)$, the conditions $v_1(0) \neq 0$ and $y_0(0) = 0$ it is easy to see that

$$\lim_{z \rightarrow m_x - 0} \Delta(x; z) = -\infty \text{ for all } x \in U_\delta(0).$$

Since for any $x \in T$ the function $\Delta(x; \cdot)$ is continuous and monotonically decreasing on $(-\infty, m_x)$ the equality

$$\lim_{z \rightarrow -\infty} \Delta(x; z) = \infty \tag{5}$$

implies that for any $x \in U_\delta(0)$ the function $\Delta(x; \cdot)$ has a unique zero $z = z(x)$, lying in $(-\infty, m_x)$.

By Lemma 1 the number $z(x)$ is the eigenvalue of $h(x)$.

Lemma 3. *Let $v_1(x') = 0$ for any $x' \in \Lambda$.*

(i) *If $\min_{x \in T} \Delta(x; m) \geq 0$, then for any $x \in T$ the operator $h(x)$ has no eigenvalues, lying on the left of m .*

(ii) *If $\min_{x \in T} \Delta(x; m) < 0$, then there exists a non-empty set $G \subset T$ such that for any $x \in G$ the operator $h(x)$ has a unique eigenvalue $z(x)$, lying on the left of m .*

Proof. First we recall that if $v_1(0) = 0$, then the function $\Delta(\cdot; m)$ is a continuous on T . Let $\min_{x \in T} \Delta(x; m) \geq 0$. Since for any $x \in T$ the function $\Delta(x; \cdot)$ is monotonically decreasing on $(-\infty, m)$ we have $\Delta(x; z) > \Delta(x; m) \geq \min_{x \in T} \Delta(x; m) \geq 0$, that is, $\Delta(x; z) > 0$ for all $x \in T$ and $z < m$. Therefore, by Lemma 1 for any $x \in T$ the operator $h(x)$ has no eigenvalues in $(-\infty, m)$.

Now we suppose that $\min_{x \in T} \Delta(x; m) < 0$ and introduce the following subset of T :

$$G := \{x \in T : \Delta(x; m) < 0\}.$$

Since $\Delta(\cdot; m)$ is a continuous on the compact set T , there exists a point $x^0 \in T$ such that $\min_{x \in T} \Delta(x; m) = \Delta(x^0; m)$, that is, $x^0 \in G$. So, the set G is a non-empty. Note that if $\max_{x \in T} \Delta(x; m) < 0$, then $\Delta(x; m) < 0$ for all $x \in T$ and hence $G = T$.

Since for any $x \in T$ the function $\Delta(x; \cdot)$ is a continuous and monotonically decreasing on $(-\infty, m]$ by the equality (5) for any $x \in G$ there exists a unique point $z(x) \in (-\infty, m)$ such that $\Delta(x; z(x)) = 0$. By Lemma 1 for any $x \in G$ the point $z(x)$ is the unique eigenvalue of $h(x)$.

By the construction of G the inequality $\Delta(x; m) \geq 0$ holds for all $x \in T \setminus G$. In this case one can see that for any $x \in T \setminus G$ the operator $h(x)$ has no eigenvalues in $(-\infty, m)$.

Proof of Theorem 2. Let $v_1(0) \neq 0$. Then by Lemma 2 there exists $\delta > 0$ such that for any $x \in U_\delta(0)$ the operator $h(x)$ has a unique eigenvalue $z(x)$, lying on the left of m_x . In particular, $z(0) < m_0$. Since $m = \min_{x \in T} m_x = m_0$ it follows that $\min \sigma \leq z(0) < m$, that is, $E_{\min} < m$.

Let $v_1(0) = 0$. Then two cases are possible: $\min_{x \in T} \Delta(x; m) \geq 0$ or $\min_{x \in T} \Delta(x; m) < 0$. In the case $\min_{x \in T} \Delta(x; m) \geq 0$, by the part (i) of Lemma 3 for any $x \in T$ the operator $h(x)$ has no eigenvalues in $(-\infty, m)$, that is, $\min \sigma \geq m$. By Theorem 1 it means that $E_{\min} = m$.

For the case $\min_{x \in T} \Delta(x; m) < 0$, using the part (ii) of Lemma 3 we obtain $\min \sigma \leq z(x') < m$ for all $x' \in G$, that is, $E_{\min} < m$.

REFERENCES:

1. C.Tretter. *Spectral Theory of Block Operator Matrices and Applications*. Imperial College Press, 2008.
2. A.Jeribi. *Spectral Theory of Block Operator Matrices and Applications*. Imperial College Press, 2008.
3. Muminov M., Neidhardt H., Rasulov T. *On the spectrum of the lattice spin-boson Hamiltonian for any coupling: 1D case*. *Journal of Mathematical Physics*, 2015, Vol. 56, 053507.
4. Rasulov T.Kh. *Branches of the essential spectrum of the lattice spin-boson model with at most two photons*. *Theoretical and Mathematical Physics*, 2016, Vol. 186, no. 2, pp. 251-267.
5. S.Albeverio, S.N.Lakaev, T.H.Rasulov. *On the spectrum of an Hamiltonian in Fock space. Discrete spectrum asymptotics*. *J. Stat. Phys.*, 127:2 (2007), pp. 191–220.
6. S.Albeverio, S.N.Lakaev, T.H.Rasulov. *The Efimov effect for a model operator associated with the Hamiltonian of a non conserved number of particles*. *Methods Funct. Anal. Topology*, 13:1 (2007), pp. 1–16.

ESTIMATES FOR CONVOLUTION OPERATORS RELATED TO A_∞ TYPE SINGULARITIES

Akramova Dilshoda Isroil qizi,
 Teacher Bukhara State University
d.i.akramova@buxdu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada biz giperbolik tenglamalar bilan bog'liq bo'lgan o'rama operatori amplituda funksiyasining bir jinsli tartibi uchun baholarni olamiz. Bu natija M.Sugimoto tomonidan $n = 3$ holat uchun berilgan baholarni yaxshilaydi. Aniqrog'i, biz M.Sugimoto tomonidan A_∞ tipidagi o'ziga xosliklarga ega bo'lgan ixtiyoriy analitik faza funksiyasi uchun berilgan baholarni kengaytiramiz. Bu M.Sugimoto tomonidan qo'yilgan masalaning yechimini beradi.

Kalit so'zlar: O'rama operatori, Furiye almashtirishi, Bessel potentsiali, amplituda, faza, cho'zish, Hausdor-Yung tengsizligi, tebranuvchan integral.

Аннотация. В настоящей работе получены оценки однородного порядка амплитудной функции оператора свёртки, связанного с гиперболическими уравнениями. Этот результат улучшает оценки М.Сугимото для случая $n=3$. Точнее, мы распространяем оценки, данные М.Сугимото, для произвольных аналитических фазовых функций, имеющих особенности типа A_∞ . Это даёт решение проблемы, предложенное М.Сугимото.

Ключевые слова: Свёрточный оператор, преобразование Фурье, Бесселев потенциал, амплитуда, фаза, локализация, неравенство Хаусдорфа-Юнга, осциллирующий интеграл.

Abstract. In this paper, we obtain estimates for the homogeneous order of the amplitude function of the convolution operator related to hyperbolic equations. This result improves the estimates given by M.Sugimoto for the case $n = 3$. More precisely, we extend the estimates given by M.Sugimoto for arbitrary analytic phase functions having A_∞ type singularities. This gives a solution of the problem proposed by M.Sugimoto.

Keywords: Convolution operator, Fourier transform, Bessel potential, amplitude, phase, localization, Hausdor-Young inequality, oscillatory integral.

Introduction. In this paper we consider the convolution operators of type:

$$M_k = F^{-1}[e^{i\varphi(\xi)} a_k]F, \quad (1)$$

where F is the Fourier transform operator, $\varphi \in C^\infty(\mathbb{R}^v \setminus \{0\})$ is homogeneous of order one, so-called phase function, $a_k \in C^\infty(\mathbb{R}_\xi^v)$ is a homogeneous function of order $-k$ for large ξ . a_k is called to be an amplitude function.

Let $1 \leq p \leq 2$ be a fixed number: We consider the problem: *find the minimal number $k(p)$ such that the operator $M_k: L^p(\mathbb{R}^v) \rightarrow L^{p'}(\mathbb{R}^v)$ is bounded for any $k > k(p)$.*

In the case $v = 1$, the problem is easy to solve. Since in this case due to homogeneity of the function φ we have

$$\varphi(\xi) = \begin{cases} c_1 \xi, & \text{for } \xi > 0, \\ c_2 \xi, & \text{for } \xi < 0, \end{cases}$$

where c_1, c_2 are non-zero constants and hence $F^{-1}e^{i\varphi}F$ is nothing but a sum of translations up to the $L^p(\mathbb{R}) \rightarrow L^{p'}(\mathbb{R})$ bounded operator for any $1 < p \leq 2$, consequently M_k is essentially a Bessel potential, the boundedness of which is well known due to Hardy-Littlewood-Sobolev's inequality [5].

Similar results hold true for the case $v > 1$ and $\varphi \equiv 0$.

Further, we will assume that $v > 1$. Also, it is assumed that $\varphi(\xi) \neq 0$ for any $\xi \in \mathbb{R}^v \setminus \{0\}$. Since φ is a smooth function on $\mathbb{R}^v \setminus \{0\}$ and its domain is a connected set, whenever $v \geq 2$, then without loss of generality we may and will assume that $\varphi(\xi) > 0$ for any $\xi \neq 0$. Moreover, φ is a homogeneous function of order one, then, due to the Euler's homogeneity relation we have the identity:

$$\sum_{j=1}^n \xi_j \frac{\partial \varphi(\xi)}{\partial \xi_j} = \varphi(\xi),$$

for any $\xi \in \mathbb{R}^v \setminus \{0\}$ and hence the set Σ defined by the following

$$\Sigma = \{\xi \in \mathbb{R}^v : \varphi(\xi) = 1\}$$

is a smooth or an analytic hypersurface provided φ is a smooth or a real analytic function respectively. Next, we will assume that φ is a real analytic function defined on $\mathbb{R}^v \setminus \{0\}$.

Further, we use notation:

$$k_p := k_p(\Sigma) := \inf_{k>0} \{k > 0 : M_k \text{ is } L^p(\mathbb{R}^v) \rightarrow L^{p'}(\mathbb{R}^v) \text{ bounded for any } a_k\} \quad (2)$$

It turns out that the number $k_p(\Sigma)$ depends on geometric properties of the hypersurface Σ . The number $k_p(\Sigma)$ is called to be a critical exponent.

In the case $\Sigma = S^{v-1}$, which is related to the classical wave equation, the $L^p(\mathbb{R}^v) \rightarrow L^{p'}(\mathbb{R}^v)$ boundedness of M_k is obtained by Strichartz ([6] and [7]). It should be noted that the sphere has a positive, constant Gaussian curvature, which is essential in the estimates for the convolution operator.

This result has been extended to the case when Σ has non-vanishing Gaussian curvature by Brenner [3], and the case when Σ is convex by Sugimoto [8]. Note that the estimates, in the paper [8], are sharp for partial class of convex hypersurfaces.

In this article, we shall consider the case when $\Sigma \subset \mathbb{R}^3$ is not necessarily convex and at least one of the principal curvatures does not vanish at any point. Moreover, we obtain the sharp value of the number k_p for arbitrary analytic hypersurface having A_∞ type singularity improving results of the paper [10].

It is noteworthy that, in the case $v = 2$, by M. Sugimoto have been obtained the sharp bound for k_p (see [9]). In this case the sharp bound for k_p can be defined by the index $\gamma(\Sigma)$, which is the maximal order of contact of the curve Σ to its tangent line.

Similarly, one can define the index $\gamma_0(\Sigma)$ for the case $v \geq 3$ by the following:

$$\gamma_0(\Sigma) = \sup_p \inf_H \gamma(\Sigma; x, H).$$

For a point $x \in \Sigma$ and for a plane H (of dimension 2) which contains the normal line of Σ at x , we have defined the index $\gamma(\Sigma; x, H)$ to be the order of contact of the curve $\Sigma \cap H$ to the line $T \cap H$ at x , where T denotes the tangent hyperplane of Σ at x .

Then Sugimoto obtained the upper bound for k_p :

$$k_p(\Sigma) \leq \left(2n - \frac{2}{\gamma_0(\Sigma)}\right) \left(\frac{1}{p} - \frac{1}{2}\right).$$

Actually, the upper bound for $k_p(\Sigma)$ is closely related to estimates for the Fourier transform of measures supported on the hypersurfaces Σ . It should be noted that except the case $v = 2$ in general the quantity $\gamma_0(\Sigma)$ does not define the sharp uniform (with respect to the direction of the frequency vector) bound for the Fourier transform of measures supported on the hypersurface Σ . On the other hand, in general even the sharp uniform bound for the Fourier transform of surface-carried measures does not give the sharp bound for the number $k_p(\Sigma)$ (compare with [4]). Actually, this phenomenon can be observed in the case when Σ is related to A_∞ type singularities.

We obtain an upper and lower bounds for the number $k_p(\Sigma)$ extending the results proved by M. Sugimoto [10]. It is noteworthy that the upper bound agree with the lower bound. Thus, we obtain the sharp value of the number $k_p(\Sigma)$ for arbitrary analytic surfaces having A_∞ type singularity improving the result proved by Sugimoto [10] (compare with Theorem 2 page 306).

The paper organized as follows, in the next section 2 we give preliminary results on localization of the problem. Then we formulate relation oscillatory integrals in the next section 3. We formulate our main results in the section 4. Also, we give the upper bound for the critical exponent. In the concluding section 5 we obtain a lower bound for the critical exponent finishing a proof of the main Theorem.

Conventions: Throughout this article, we shall use the variable constant notation, i.e., many constants appearing in the course of our arguments, often denoted by $c, C, \varepsilon, \delta$; will typically have different values at different lines. Moreover, we shall use symbols such as \sim, \lesssim ; or \ll in order to avoid writing down constants, as explained in [4] (Chapter 1). By χ_0 we shall denote a non-negative smooth, spherical symmetric cut-off function on \mathbb{R}^v with typically small compact support which is identically 1 on a small neighborhood of the origin, and also $\chi_1(x) := \chi_0(x) - \chi_0(2x)$.

Localization. Since Σ is a compact hypersurface, then following M. Sugimoto it is enough to consider the local version of the problem. More precisely, we may assume that the amplitude function $a_k(\xi)$ is concentrated in a sufficiently small conic neighborhood Γ of a fixed point $v \in S^2$ (where S^2 is the unit sphere centered at the origin of the space \mathbb{R}^3) and $\varphi(\xi) \in C^\infty(\Gamma)$. Fixing such a point $v \in \mathbb{R}^3$, let us define the following local exponent $k_p(v)$ associated to this point:

$$k_p(v) := \inf_{k>0} \{k : \exists \Gamma, M_k : L^p(\mathbb{R}^3) \mapsto L^{p'}(\mathbb{R}^3) \text{ is bounded, whenever } \text{supp}(a_k) \subset \Gamma\}. \quad (3)$$

Further, we use the standard notation assuming F being a sufficiently smooth function:

$$\partial^\mu F(x) := \partial_1^{\mu_1} \dots \partial_v^{\mu_v} F(x) := \frac{\partial^{|\mu|} F(x)}{\partial x_1^{\mu_1} \dots \partial x_v^{\mu_v}},$$

where $\mu = (\mu_1, \dots, \mu_v) \in \mathbb{Z}_+^v$ is a multi-index, with $\mathbb{Z}_+ := \{0\} \cup \mathbb{N}$, and $|\mu| := \mu_1 + \dots + \mu_v$.

Also, for the sake of being definite we will assume that $v = (0,0,1)$ and $\varphi(0,0,1) = 1$. Then after possible a linear transform in the space \mathbb{R}_ξ^3 , which preserves the point v , we may assume $\partial_1 \varphi(0,0,1) = 0$ as well as $\partial_2 \varphi(0,0,1) = 0$. Thus, in a neighborhood of the point v the hypersurface Σ is given as the graph of a smooth function:

$$\Sigma \cap \Gamma = \{\xi \in \Gamma: \varphi(\xi) = 1\} = \{(\xi_1, \xi_2, 1 + \phi(\xi_1, \xi_2)) \in \mathbb{R}^3: (\xi_1, \xi_2) \in U\},$$

where $U \subset \mathbb{R}^2$ is a sufficiently small neighborhood of the origin and, $\phi \in C^\infty(U)$ is a smooth function satisfying the conditions: $\phi(0,0) = 0, \nabla \phi(0,0) = 0$ (compare with [10]).

Singularity of the function ϕ is called to be an A_∞ type singularity at the point $(0,0)$ if there exists a diffeomorphic map $x = G(y)$ defined in a neighborhood of the origin such that $G(0,0) = (0,0)$ and the relation

$$\phi(G(y)) = \pm y_1^2$$

holds true (see [2]).

Further, we assume that ϕ has A_∞ type singularity at the origin.

Surely, similarly one can define Σ in a neighborhood of the point $v = (0, \dots, 0, 1) \in \mathbb{R}^v$ as the graph of a smooth function ϕ defined in a sufficiently small neighborhood U of the origin of \mathbb{R}^{v-1} .

Preliminaries (related oscillatory integrals). Note that boundedness of the convolution operators is related to behaviour of the following convolution kernel:

$$K_k(x) := F^{-1}(e^{i\varphi(\xi)} a_k(\xi))(x),$$

where we define the Fourier operator and its inverse by the followings [11]:

$$F(u)(\xi) := \frac{1}{(\sqrt{2\pi})^v} \int_{\mathbb{R}^v} e^{-i\xi x} u(x) dx,$$

and

$$F^{-1}(u)(\xi) := \frac{1}{(\sqrt{2\pi})^v} \int_{\mathbb{R}^v} e^{i\xi x} u(x) dx$$

respectively for Schwartz functions u , where ξx is the usual inner product of the vectors ξ and x . Then the Fourier transform and its inverse are defined by standard arguments for distributions.

Proposition 3.1. *Let $\varphi \in C^\infty(\mathbb{R}^v \setminus \{0\})$ be a positive, homogeneous function of order one and $k > 0$ be a fixed positive number. Then there exists a positive numbers $\varepsilon > 0, M > 0$ such that the following relation*

$$\chi_{\{|x| \leq \varepsilon\} \cup \{|x| > M\}}(\cdot) K_k(\cdot) \in L^{1+0}(\mathbb{R}^v)$$

holds, where we used the standard notation: $L^{1+0}(\mathbb{R}^v) := \bigcap_{p>1} L^p(\mathbb{R}^v)$ and χ_A is the indicator function of the set A .

Proof. A proof of the Proposition 3.1 is straightforward. Indeed, we write

$$K_k(x) = K_k^0(x) + K_k^\infty(x),$$

where

$$K_k^0(x) := \int_{\mathbb{R}^v} e^{i(\varphi(\xi) + x\xi)} a_k(\xi) \chi_0(\xi) d\xi$$

and

$$K_k^\infty(x) := \int_{\mathbb{R}^v} e^{i(\varphi(\xi) + x\xi)} a_k(\xi) (1 - \chi_0(\xi)) d\xi,$$

where χ_0 is a smooth cutoff function such that $\chi_0(\xi) = 1$ in a neighborhood of the origin of \mathbb{R}^v .

Note that $K_k^0(x)$ is a smooth function of x . Let $\chi_1 \in C_0^\infty(\mathbb{R}^v)$ be a smooth function supported near the point 1 satisfying the conditions $\chi_1(x) \equiv 0$ in a neighborhood of the origin and also:

$$\sum_{j \in \mathbb{Z}} \chi_1(2^j |\xi|) = 1 \quad \text{for any } x \neq 0.$$

So, we can write

$$K_k^0(x) = \sum_{j=1}^{\infty} \int_{\mathbb{R}^v} e^{i(\varphi(\xi) + x\xi)} a_k(\xi) \chi_0(\xi) \chi_1(2^j |\xi|) d\xi = \sum_{j=1}^{\infty} K_{kj}^0(x),$$

where

$$K_{kj}^0(x) := \int_{\mathbb{R}^v} e^{i(\varphi(\xi)+x\xi)} a_k(\xi) \chi_0(\xi) \chi_1(2^j|\xi|) d\xi.$$

By using scaling arguments we obtain:

$$K_{kj}^0(x) = 2^{-vj} \int_{\mathbb{R}^v} e^{i2^{-j}(\varphi(\xi)+x\xi)} a_k(2^{-j}\xi) \chi_0(2^{-j}\xi) \chi_1(|\xi|) d\xi.$$

If $|x2^{-j}| \lesssim 1$ then we use the trivial estimate $|K_{kj}^0(x)| \lesssim 2^{-vj}$. Otherwise, e.g. if $|2^{-j}x| \gg 1$ then we can use integration by parts arguments and obtain:

$$|K_{kj}^0(x)| \lesssim_N \frac{2^{-vj}}{(1 + |x2^{-j}|)^N},$$

where N is any fixed number. We can choose $N > v$ and have that

$$\|K_{kj}^0(x)\|_{L^p(\mathbb{R}^v)} \lesssim_p 2^{-\frac{jp}{v}}.$$

Thus, the series $\sum_j K_{kj}^0$ converge in L^p for any p with $1 < p < \infty$, hence $K_k^0 \in L^{1+0}(\mathbb{R}^v)$.

Now, we will estimate K_k^∞ . If $|x| \gg 1$ then we can use integration by parts arguments and obtain:

$$|K_k^\infty(x)| \lesssim_N \frac{1}{|x|^N}.$$

From now, on we assume that $|x| \ll 1$. Then, we can write

$$K_k^\infty(x) = \sum_{j=1}^{\infty} \int_{\mathbb{R}^v} e^{i(\varphi(\xi)+x\xi)} a_k(\xi) (1 - \chi_0(\xi)) \chi_1(2^{-j}|\xi|) d\xi =: \sum_{j=1}^{\infty} K_{kj}^\infty(x).$$

By using the scaling arguments we obtain:

$$K_{kj}^\infty(x) = 2^{-jk+vj} \int_{\mathbb{R}^v} e^{i2^j(\varphi(\xi)+x\xi)} a_0(\xi, 2^j) (1 - \chi_0(2^j\xi)) \chi_1(|\xi|) d\xi,$$

where $a_0(\xi, 2^j) := 2^{jk} a_k(2^j\xi) \in C_0^\infty(D) \otimes C^\infty(\mathbb{R})$ is a classical symbol of order zero.

Note that if $j \gg 1$ then we have $\chi_0(2^j\xi) = 0$ because $|\xi| \sim 1$. Thus for $j \gg 1$ we get

$$K_{kj}^\infty(x) = 2^{-jk+vj} \int_{\mathbb{R}^v} e^{i2^j(\varphi(\xi)+x\xi)} a_0(\xi, 2^j) \chi_1(|\xi|) d\xi,$$

Since the phase function $\varphi(\xi) + x\xi$ has no critical point on the annulus D provided x is sufficiently small. Therefore we can use integration by parts arguments and get

$$|K_{kj}^\infty(x)| \lesssim_N 2^{-Nj},$$

where N is as large as we wish.

Consequently, there exist positive numbers $\varepsilon > 0, M > 0$ such that the following inclusion $\chi_{\{|x| \leq \varepsilon\} \cup \{|x| > M\}}(\cdot) K_k^\infty(\cdot) \in L^p(\mathbb{R}^v)$ holds true for any $p \geq 1$.

Thus, we came to the following conclusion:

Corollary 3.2. *The main contribution to K_k gives points x which belongs to a sufficiently small neighborhood of the set $-\nabla\varphi(\text{supp}(a_k) \setminus \{0\})$.*

Proof. Indeed, if $x^0 \notin -\nabla\varphi(\text{supp}(a_k) \setminus \{0\})$ is a point, then there exist a positive number $\delta > 0$ and a neighborhood $V(x^0)$ of the point x^0 such that the inequality

$$|\nabla\varphi(\xi) - x| \geq \delta$$

holds for any $x \in V(x^0)$ and $\xi \in \text{supp}(a_k) \setminus \{0\}$. Thus, we can repeat all arguments of the proof of the Proposition 3.1 and came to a proof of the Corollary 3.2.

In the paper [10] have been shown relation between the boundedness of the convolution operator M_k and behaviour of the following oscillatory integral:

$$I(\lambda, z) = \int_{\mathbb{R}^{v-1}} e^{i\lambda(z \cdot x + \phi(x))} g(x) dx, (\lambda > 0, z \in \mathbb{R}^{v-1}),$$

where $g \in C_0^\infty(U)$ and U is a sufficiently small neighborhood of the origin.

More precisely there are proved the following statements [10]:

Proposition 3.3. *Let $q \geq 2$ and $\alpha \geq 0$. Suppose for all $g \in C_0^\infty(U)$ and $\lambda > 1$,*

$$\|I(\lambda, \cdot)\|_{L^q(\mathbb{R}^{v-1})} \leq C_g \lambda^{-\alpha}, \tag{4}$$

where C_g is independent of λ . Then $K_k(\cdot) := F^{-1}[e^{i\varphi(\xi)} a_k(\xi)](\cdot) \in L^q(\mathbb{R}^v)$ and $M_k: L^p(\mathbb{R}^v) \rightarrow L^{p'}(\mathbb{R}^v)$ bounded for $p = \frac{2q}{2q-1}$, if $k > v - \alpha - \frac{1}{q}$.

The main results. **The main Theorem.** Suppose that $\phi(x)$ has A_∞ type singularly at the origin with $\partial_1^2 \phi(0,0) \neq 0, \partial_1 \partial_2 \phi(0,0) = 0, \partial_2^2 \phi(0,0) = 0$ and the equation $\frac{\partial \phi(x_1, x_2)}{\partial x_1} = 0$ has the solution $x_1 = x_2^m \omega(x_2)$ with a real analytic function ω satisfying the conditions $\omega(0) \neq 0$ and $m \geq 3$. Then M_k is $L^p(\mathbb{R}^3) \rightarrow L^{p'}(\mathbb{R}^3)$ bounded if

$$k > k_p(v) := \max\{6(1/p - 1/2) - 1/2, (5 - 1/m)(1/p - 1/2)\}.$$

Moreover if $k < k_p(v)$ then there exists an amplitude function a_k such that the M_k is not $L^p(\mathbb{R}^3) \rightarrow L^{p'}(\mathbb{R}^3)$ bounded.

Proof. First, we prove the upper bound for the number $k_p(v)$. Note that $\phi(0,0) = 0$ and $\nabla \phi(0,0) = 0$. Also, by assumptions of the Theorem 2 we may suppose that $\frac{\partial^2 \phi(0,0)}{\partial x_1} \neq 0$ and $\frac{\partial^2 \phi(0,0)}{\partial x_2^2} = 0$ and also $\frac{\partial^2 \phi(0,0)}{\partial x_1 \partial x_2} = 0$. Hence by implicit function theorem the equation

$$\frac{\partial \phi(x_1, x_2)}{\partial x_1} = 0$$

has a smooth solution $x_1 = \Psi(x_2)$ satisfying the conditions $\Psi(0) = \Psi'(0) = \Psi''(0) = \dots = \Psi^{(m-1)}(0) = 0$ and $\Psi^{(m)}(0) \neq 0$. Thus, there exists an analytic function ω such that $\omega(0) \neq 0$ and $\Psi(x_2) = x_2^m \omega(x_2)$. Therefore by the division theorem $\phi(x_1, x_2)$ can be written in the form: $\phi(x_1, x_2) = b(x_1, x_2)(x_1 - \Psi(x_2))^2$ and also by the assumptions of the main Theorem we have $\Psi(x_2) = x_2^m \omega(x_2)$. Now, we consider the oscillatory integral given by the following

$$I(\lambda; z) = \int_{\mathbb{R}^2} e^{i\lambda \Phi(x,z)} g(x) dx,$$

where

$$\Phi(x, z) = b(x_1, x_2)(x_1 - x_2^m \omega(x_2))^2 + z_1 x_1 + z_2 x_2.$$

If $|z| > \varepsilon$ then the phase function has no critical points provided g is supported in a sufficiently small neighborhood of the origin. Hence as before we consider behavior of the oscillatory integral when $z \in U$, where U is a sufficiently small neighborhood of the origin. We prove the following inequality which was proved in the paper [10] in a particular case:

$$\|I(\lambda; \cdot)\|_{L^{m+1}(U)} \leq C_{g,\varepsilon} \lambda^{-(1/2+2/(m+1))+\varepsilon} \tag{5}$$

for any $\varepsilon > 0$. From the estimate (5) it follows a proof of the following upper bound:

$$k_p \leq \max\{6(1/p - 1/2) - 1/2, (5 - 1/m)(1/p - 1/2)\}.$$

The rest of the section is devoted to prove of the inequality (5).

First, we use change variables $x_1 - x_2^m \omega(x_2) = y_1, x_2 = y_2$ in the integral $I(\lambda, z)$ and obtain:

$$I(\lambda, z) = \int e^{i\lambda(b(y_1+y_2^m \omega(y_2), y_2)y_1^2+z_1 y_1+z_2 y_2)} g(y_1 + y_2^m \omega(y_2), y_2) dy.$$

Consider the following interior integral:

$$I_{in}(\lambda, z_1, y_2) := \int e^{i\lambda \Phi_1(y_1, y_2, z_1)} g(y_1 + y_2^m \omega(y_2), y_2) dy_1,$$

where $\Phi_1(y_1, y_2, z_1) := b(y_1 + y_2^m \omega(y_2), y_2)y_1^2 + z_1 y_1$ is the new phase function. Now, the variables y_2, z_1 can be considered as parameters. The phase function $\Phi_1(y_1, y_2, z_1)$ has a unique non-degenerate critical point with respect to y_1 . It is a real analytic function of the parameters. The critical point can be written in the form: $y_1^c = z_1 B(y_2, z_1)$, where B is a real analytic function with $B(0,0) = -\frac{1}{2b(0,0)}$. Thus by using stationary phase method in the variable y_1 we get:

$$I_{in} = C \frac{e^{i\lambda z_1^2 B_1(y_2, z_1)} g(y_1^c(y_2, z_1) + y_2^m \omega(y_2), y_2)}{\lambda^{\frac{1}{2}}} + O\left(\frac{1}{|\lambda|^{\frac{3}{2}}}\right),$$

where C is a constant. Moreover, asymptotic relation in the remainder term holds uniformly with respect to parameters. Therefore it is enough to investigate contribution of the principal part of the interior integral. So, we consider the following integral:

$$I_1(\lambda, z) = \frac{C}{\lambda^{\frac{1}{2}}} \int e^{i\lambda(z_1(y_2^m \omega(y_2)+z_1 B_1(y_2, z_1))+z_2 y_2)} g(y_1^c + y_2^m \omega(y_2), y_2) dy_2.$$

Note that

$$|I(\lambda, z) - I_1(\lambda, z)| \leq \frac{C}{|\lambda|^{\frac{3}{2}}}.$$

By using the classical van der Corput Lemma [11] we have the estimate:

$$|I_1(\lambda, z)| \leq \frac{C}{\lambda^{\frac{1}{2} + \frac{1}{m}} |z_1|^{\frac{1}{m}}} \tag{6}$$

Suppose $|z_1| \leq M|z_2|$ (where M is a fixed positive real number) then the phase function of the integral $I_1(\lambda, z)$ has no critical point provided that the amplitude function is concentrated in a sufficiently small neighborhood of the origin. Then we can use integration by parts arguments and obtain:

$$|I_1(\lambda, z)| \leq \frac{C}{|\lambda| |z_2|^{\frac{1}{2}}}. \tag{7}$$

Interpolating the inequalities (6) and (7) with the interpolation parameter

$$\theta := \frac{m^2 - 3m}{m^2 - m - 2} + \frac{2\varepsilon m}{m - 2}, \tag{8}$$

where ε is a sufficiently small positive real number, we get:

$$|I_1(\lambda, z)| \leq \frac{C}{|\lambda|^{\frac{1}{2} + \frac{2}{m+1} - \varepsilon} |z_2|^{\frac{1}{2}(1-\theta)} |z_1|^{\frac{\theta}{m}}}$$

It is easy to show that

$$\frac{\chi_{\{|z_1| \leq M|z_2|\}}(z)}{|z_2|^{\frac{1}{2}(1-\theta)} |z_1|^{\frac{\theta}{m}}} \in L^{m+1}(U),$$

where U is any bounded neighborhood of the origin.

Now, we assume $|z_2| \leq \delta|z_1|$, where $\delta = \frac{1}{M}$ is a fixed positive real number. Then from the results of the paper [1] there exists a function $\Omega(z_1, \eta)$ satisfying the conditions:

1) for any number $1 \leq p < \frac{2(m-1)}{m-2}$ and for any z_1 the inequality

$$\int_{|\eta| < \delta} (\Omega(z_1, \eta))^p d\eta \leq C,$$

holds, with constant C not depending on z_1 ;

2) the following estimate holds true:

$$(1 - \chi_{\{|z_1| \leq M|z_2|\}}(z)) |I_1(\lambda, z)| \leq \frac{\Omega\left(z_1, \frac{z_2}{z_1}\right)}{|\lambda| |z_1|^{\frac{1}{2}}}$$

Finally, interpolating the last inequality with (6) by using interpolating parameter (8) we get:

$$(1 - \chi_{\{|z_1| \leq M|z_2|\}}(z)) |I_1(\lambda, z)| \leq \frac{\left(\Omega\left(z_1, \frac{z_2}{z_1}\right)\right)^{1-\theta}}{|\lambda|^{\frac{1}{2} + \frac{2}{m+1} - \varepsilon} |z_1|^{\frac{2}{m+1} - \varepsilon}}.$$

It is easy to show that the following inclusion holds:

$$(1 - \chi_{\{|z_1| \leq M|z_2|\}}(z)) \frac{\left(\Omega\left(z_1, \frac{z_2}{z_1}\right)\right)^{1-\theta}}{|z_1|^{\frac{2}{m+1} - \varepsilon}} \in L^{m+1}(U).$$

The last inclusion completes a proof of the upper bound for $k_p(v)$. Indeed, for $p_0 = \frac{2m+2}{2m+1}$ we have $k > \frac{5}{2} - \frac{3}{m+1} + \varepsilon$ for and $\varepsilon > 0$. Hence $k_{p_0}(v) \leq \frac{5}{2} - \frac{3}{m+1}$. The required estimate for other values of p can be obtained by using interpolation arguments (more detailed arguments one can see from [10]).

Actually, we prove the following more better result.

Corollary 1. Assume the function ϕ satisfies conditions of the main Theorem. Then for any positive real number ε there exists a function $\Omega \in L_{loc}^{m+1}(\mathbb{R}^2)$ such that the following inequality

$$|I(\lambda, z)| \leq \frac{\Omega(z)}{|\lambda|^{\frac{1}{2} + \frac{2}{m+1} - \varepsilon}}$$

holds.

Lower bounds. Assume $k < 6\left(\frac{1}{p} - \frac{1}{2}\right) - \frac{1}{2}$. We show that M_k is not $L^p(\mathbb{R}^3) \mapsto L^p(\mathbb{R}^3)$ bounded. We a little modified the M. Sugimoto sequence and consider the sequence

$$u_j = 2^{-\frac{3j}{p'}} F^{-1}(v(2^{-j} \cdot))(x),$$

where

$$v(\xi) = f\left(\frac{\xi_2}{\varphi(\xi)} - \left(\frac{\xi_1}{\varphi(\xi)}\right)^m \omega\left(\frac{\xi_1}{\varphi(\xi)}\right)\right) \frac{g\left(\frac{\xi_1}{\varphi(\xi)}\right) \psi(\varphi(\xi)) |\xi|^k}{\varphi^2(\xi) G\left(\frac{\xi_1}{\varphi(\xi)}, \frac{\xi_2}{\varphi(\xi)}\right)},$$

where $f, g, \psi \in C_0^\infty(\mathbb{R})$ are non-negative smooth functions satisfying the conditions: $f(0) = g(0) = 1, \psi(1) = 1$, and supports of f, g lie in a sufficiently small neighborhood of the origin of \mathbb{R} and support of ψ belongs to a sufficiently small neighborhood of one (cf. [10]). Also, following, M. Sugimoto we introduce the function: $G(y) = 1 + \phi(y_1, y_2) - y \nabla \phi(y)$.

Obviously $v \in C_0^\infty(\mathbb{R}^3)$ and $\|v\|_{L^{p'}(\mathbb{R}^3)} \neq 0$. Thus for large j we have

$$\|u_j\|_{L^p(\mathbb{R}^3)} \sim 1.$$

Now, we consider estimate for $\|M_k u_j\|_{L^p(\mathbb{R}^3)}$.

We have:

$$M_k u_j = F^{-1} e^{i\varphi(\xi)} a_k(\xi) F u_j = 2^{-\frac{3j}{p'}} F^{-1} (e^{i\varphi(\xi)} a_k(\xi) v(2^{-j}\xi))(x).$$

We perform change of variables given by the scaling $2^j \xi \rightarrow \xi$ and obtain:

$$M_k u_j(x) = \frac{2^{\frac{3j}{p'} - kj}}{\sqrt{(2\pi)^3}} \int_{\mathbb{R}^3} e^{i2^j(\varphi(\xi) - \xi x)} f\left(\frac{\xi_2}{\varphi(\xi)} - \left(\frac{\xi_1}{\varphi(\xi)}\right)^m \omega\left(\frac{\xi_1}{\varphi(\xi)}\right)\right) \times \frac{g\left(\frac{\xi_1}{\varphi(\xi)}\right) \psi(\varphi(\xi))}{\varphi^2(\xi) G\left(\frac{\xi_1}{\varphi(\xi)}, \frac{\xi_2}{\varphi(\xi)}\right)} d\xi.$$

Finally, we use change of variables $\xi \rightarrow \lambda(y_1, y_2, 1 + \phi(y_1, y_2))$. Then we have:

$$M_k u_j(x) = \frac{2^{\frac{3j}{p'} + \frac{j(m+1)}{p'} - kj}}{\sqrt{(2\pi)^3}} \int_{\mathbb{R}^3} e^{i2^j \lambda(1 - x_3 - (y_1 x_1 + y_2 x_2 + x_3 \phi(y_1, y_2)))} \times f(y_2 - y_1^m \omega(y_1)) g(y_1) \psi(\lambda) d\lambda dy_1 dy_2.$$

Now, we perform the change of variables

$$y_1 = z_1, y_2 = y_1^m \omega(y_1) + z_2.$$

Thus

$$M_k u_j(x) = 2^{\frac{3j}{p'} - kj} \int e^{i2^j \lambda \Phi_3(z, x, j)} f(z_2) g(z_1) \psi(\lambda) d\lambda dz_1 dz_2,$$

where

$$\Phi_3(z, x, j) := 1 - x_3 - (x_1 z_1 + x_2 z_1^m \omega(z_1) + z_2 x_2 + x_3 z_2^2 b(z_1, (z_1^m \omega(z_1) + z_2))).$$

We use stationary phase method assuming, $|1 - x_3| \ll 2^{-j}, |x_1| \ll 2^{-j}, |x_2| \ll 2^{-j}$ and obtain:

$$M_k u_j(x) = 2^{j(\frac{3}{p} - \frac{1}{2} - k)} \left(\int_{\mathbb{R}^2} e^{i2^j \lambda \Phi_4} f(z_2^c(z_1, x_2)) g(z_1) \psi(\lambda) d\lambda dz_1 + O(2^{-j}) \right),$$

where

$$\Phi_4 := \Phi_4(z_1, x, j) := 1 - x_3 - x_1 z_1 + x_2 z_1^m \omega(z_1) + x_2^2 B(z_1, x_2).$$

From here we obtain the lower bound:

$$\|M_k u_j\|_{L^{p'}(\mathbb{R}^3)} \geq 2^{j(\frac{3}{p} - \frac{1}{2} - \frac{3}{p'} - k)} c,$$

where $c > 0$ is a constant which does not depend on j . Thus if $k < 6\left(\frac{1}{p} - \frac{1}{2}\right) - \frac{1}{2}$ then the operator M_k is not $L^p(\mathbb{R}^3) \mapsto L^{p'}(\mathbb{R}^3)$ bounded.

Now, we show that if

$$k < (5 - 1/m)(1/p - 1/2)\}$$

then the corresponding operator M_k is not $L^p(\mathbb{R}^3) \mapsto L^{p'}(\mathbb{R}^3)$ bounded. Indeed, we can write ϕ in the form

$$\phi(x_1, x_2) = b(0,0)(x_1 - x_2^m \omega(0))^2 + R(x_1, x_2),$$

Take $\kappa_1 = 1/2, \kappa_2 = 1/(2m)$. Then $\phi_\pi(x_1, x_2) := b(0,0)(x_1 - x_2^m \omega(0))^2$ is a weighted homogeneous polynomial function of degree one with weights $\kappa := (\kappa_1, \kappa_2)$ and R is a real analytic functions consisting of sum of terms with degree strictly bigger that one with the weight κ .

We show that if $k < (6 - 2(\kappa_1 + \kappa_2))(1/p - 1/2) = (5 - 1/m)(1/p - 1/2)$ then the operator M_k is not $L^p(\mathbb{R}^3) \mapsto L^{p'}(\mathbb{R}^3)$ bounded.

Actually, we show that the modified sequence of functions suggested by M. Sugimoto in the paper [10] can be used to prove sharpness of the upper for $k_p(v)$. Let us take a smooth function in \mathbb{R}^3 such that $a_k(\xi) = |\xi|^{-k}$ for large ξ . Define non-negative functions $f(0) = g(0) = 1$ concentrated in a sufficiently small neighborhood of the origin, and a smooth function with $\psi(1) = 1$ and with support in a sufficiently small neighborhood of the point 1.

We set

$$u_j(x) = 2^{j(3-|\kappa|)(-\frac{1}{p'})} F^{-1}(v_j(2^{-j}\xi))(x),$$

where

$$v_j(\xi) = \frac{f\left(2^{\kappa_1 j} \frac{\xi_1}{\varphi(\xi)}\right) g\left(2^{\kappa_2 j} \frac{\xi_2}{\varphi(\xi)}\right) \psi(\varphi(\xi)) |\xi|^k}{\varphi(\xi)^2 G\left(\frac{\xi_1}{\varphi(\xi)}, \frac{\xi_2}{\varphi(\xi)}\right)} \in C_0^\infty(\mathbb{R}^3).$$

The sequence $\{F^{-1}(v_j(2^{-j\kappa_1}\xi_1, 2^{-j\kappa_2}\xi_2, \xi_3))\}_{j=1}^\infty$ is bounded in $L^p(\mathbb{R}^3)$. Indeed, the classical Hausdorff-Young inequality yields:

$$\|F^{-1}(v_j(2^{-j\kappa_1} \cdot, 2^{-j\kappa_2} \cdot, \cdot))\|_{L^p} \lesssim \|v_j(2^{-j\kappa_1} \cdot, 2^{-j\kappa_2} \cdot, \cdot)\|_{L^{p'}}.$$

On the other hand

$$\|v_j(2^{-j\kappa_1} \cdot, 2^{-j\kappa_2} \cdot, \cdot)\|_{L^{p'}}^{p'} = \int f^{p'}\left(\frac{\xi_1}{\varphi(2^{-j\kappa_1}\xi_1, 2^{-j\kappa_2}\xi_2, \xi_3)}\right) g^{p'}\left(\frac{\xi_2}{\varphi(2^{-j\kappa_1}\xi_1, 2^{-j\kappa_2}\xi_2, \xi_3)}\right) \frac{\psi^{p'}(\varphi(2^{-j\kappa_1}\xi_1, 2^{-j\kappa_2}\xi_2, \xi_3)) ((2^{-j\kappa_1}\xi_1)^2 + (2^{-j\kappa_2}\xi_2)^2 + \xi_3^2)^{k/2}}{\varphi(2^{-j\kappa_1}\xi_1, 2^{-j\kappa_2}\xi_2, \xi_3)^{2p'} G^{p'}(\xi_1/\varphi(2^{-j\kappa_1}\xi_1, 2^{-j\kappa_2}\xi_2, \xi_3), \xi_2/\varphi(2^{-j\kappa_1}\xi_1, 2^{-j\kappa_2}\xi_2, \xi_3))} d\xi.$$

Since ψ is supported in a sufficiently small neighborhood of one, then we have: $\frac{1}{2} \leq \varphi(2^{-j\kappa_1}\xi_1, 2^{-j\kappa_2}\xi_2, \xi_3) \leq 2$. On the other hand supports of the functions f and g are concentrated in a sufficiently small neighborhood of the origin. Hence, $|\xi_1| < 1$ and $|\xi_2| < 1$ and also $|\xi_3| \sim 1$, because $\varphi(0,0,1) = 1$. This yields:

$$\|v_j(2^{-j\kappa_1} \cdot, 2^{-j\kappa_2} \cdot, \cdot)\|_{L^{p'}} \lesssim 1.$$

Consequently,

$$\|F^{-1}(v_j(2^{-j} \cdot))\|_{L^p} \lesssim 2^{j(3-|\kappa|)\frac{1}{p'}}.$$

Hence the sequence $\{u_j\}_{j=1}^\infty$ is bounded in the space $L^p(\mathbb{R}^3)$.

On the other hand we have the relation:

$$M_k u_j(x) = 2^{j(3-|\kappa|)(-\frac{1}{p'})-kj+2j} F^{-1}\left(e^{i\varphi(\xi)} \frac{f\left(2^{j\kappa_1} \frac{\xi_1}{\varphi(\xi)}\right) g\left(2^{j\kappa_2} \frac{\xi_2}{\varphi(\xi)}\right) \psi(2^{-j}\varphi(\xi))}{\varphi(\xi)^2 G\left(\frac{\xi_1}{\varphi(\xi)}, \frac{\xi_2}{\varphi(\xi)}\right)}\right).$$

We perform the change of variables given by the scaling $2^{-j}\xi \mapsto \xi$ and obtain:

$$M_k u_j(x) = \frac{2^{j((3-|\kappa|)(-\frac{1}{p'})-k+3)}}{\sqrt{(2\pi)^3}} \int_{\mathbb{R}^3} e^{2^j i(\varphi(\xi)-x\xi)} \frac{f\left(2^{j\kappa_1} \frac{\xi_1}{\varphi(\xi)}\right) g\left(2^{j\kappa_2} \frac{\xi_2}{\varphi(\xi)}\right) \psi(\varphi(\xi))}{\varphi^2(\xi) G\left(\frac{\xi_1}{\varphi(\xi)}, \frac{\xi_2}{\varphi(\xi)}\right)} d\xi.$$

Then following M. Sugimoto we use change of variables $\xi = (\lambda y, \lambda(1 + \phi(y)))$ and get:

$$M_k u_j(x) = \frac{2^{j((3-|\kappa|)(-\frac{1}{p'})-k+3)}}{\sqrt{(2\pi)^3}} \int e^{i2^j \lambda(1-(x_1 y_1 + x_2 y_2 + x_3(1+\phi(y))))} f(2^{j\kappa_1} y_1) g(2^{j\kappa_2} y_2) \psi(\lambda) d\lambda dy.$$

Finally, we use change of variables $2^{j\kappa_1} y_1 \mapsto y_1, 2^{j\kappa_2} y_2 \mapsto y_2$ and obtain:

$$M_k u_j(x) = 2^{j((3-|\kappa|)(-\frac{1}{p'})-k-|\kappa|+3)} \int_{\mathbb{R}^3} e^{2^j i \lambda((x_3-1)-2^{-j\kappa_1} y_1 x_1 - 2^{-j\kappa_2} y_2 x_2 - x_3 \phi(2^{-j\kappa_1} y_1, 2^{-j\kappa_2} y_2))} \times f(y_1) g(y_2) \psi(\lambda) d\lambda dy.$$

If $|x_3 - 1| \ll 2^{-j}, |x_1| \ll 2^{-j(1-\kappa_1)}, |x_2| \ll 2^{-j(1-\kappa_2)}$, then the phase is the non-oscillating function, because $\phi(2^{-j\kappa_1} y_1, 2^{-j\kappa_2} y_2) = o(2^{-j})$ provided the supports of f, g are small enough.

Consequently, we have the following lower bound:

$$\|M_k u_j\|_{L^{p'}} \gtrsim 2^{j(6-2(\kappa_1+\kappa_2)|)(\frac{1}{p}-\frac{1}{2})-k}.$$

Therefore, if $k < 2(3 - (\kappa_1 + \kappa_2)) \left(\frac{1}{p} - \frac{1}{2}\right) = \left(5 - \frac{2}{m}\right) \left(\frac{1}{p} - \frac{1}{2}\right)$, then $\|M_k u_j\|_{L^{p'}} \rightarrow \infty$ (as $j \rightarrow +\infty$). Thus, the operator $M_k: L^p(\mathbb{R}^3) \rightarrow L^{p'}(\mathbb{R}^3)$ is unbounded. Thus, we conclude that if $k < k_p(v)$ then the operator M_k is not bounded. This finishes a proof of the main Theorem.

Remark. Actually, the result of the main Theorem holds true for the case $m = \infty$. Thus, in terms of the Sugimoto for all surfaces of classes II and III, except the case $m = 2$ we have the sharp value of the number $k_p(v)$.

REFERENCES:

1. Akramova D. I. and Ikromov I. A. *Randol Maximal Functions and the Integrability of the Fourier Transform of Measures // Mathematical Notes, 2021, Vol. 109, No. 5, pp. 661-678.*
2. Arnol'd V. I., Gusein-zade S. M., and Varchenko A. N.. *Singularities of differentiable mappings // In Classification of Critical Points of Caustics and Wavefronts 1985, Vol. 1, 1985, Birkhäuser, Boston, Basel, Stuttgart.*
3. Brenner P. *On $L^p \rightarrow L^{p'}$ estimates for the wave-equation // Mathematische Zeitschrift, 145 (1975), 251-254.*
4. Ikromov, I. A., Müller, D. *Fourier restriction for hypersurfaces in three dimensions and Newton polyhedra // Annals of Mathematics Studies 194, Princeton University Press, Princeton and Oxford 2016; 260 pp.*
5. Hörmander L. *The Analysis of Linear Partial Differential Operators // Vol 1: Distribution Theory and Fourier Analysis (Springer-Verlag, Heidelberg, 1983).*
6. Strichartz R.. *Convolutions with kernels having singularities on a sphere // Transaction of the American Mathematical Society, 148 (1970), 461-471.*
7. Strichartz R.. *A priori estimates for the wave equation and some applications // Journal of Functional Analysis, 5 (1970), 218-235.*
8. Sugimoto M.. *A priori estimates for higher order hyperbolic equations // Mathematische Zeitschrift, 215 (1994), 519-531.*
9. Sugimoto M. *Estimates for hyperbolic equations with non-convex characteristics // Mathematische Zeitschrift, 222 (1996), 521-531.*
10. Sugimoto M. *Estimates for Hyperbolic Equations of Space Dimension 3 // Journal of Functional Analysis, 160, 382-407 (1998).*
11. Stein, E. M. *Harmonic analysis: Real-variable methods, orthogonality, and oscillatory integrals // Princeton University Press, Princeton, NJ, 1993.*

BOZONLI FOK FAZODAGI OPERATORLI MATRITSAGA MOS FADDEYEV
TENGLAMASI*Jo'raqulova Farangis Murot qizi,**Buxoro davlat universiteti, Buxoro, O'zbekiston*f.m.juraqulova@buxdu.uz

Annotatsiya. Bozonli Fok fazoning qirg'ilgan uch zarrachali qism fazosida ta'sir qiluvchi chiziqli, chegaralangan va o'z-o'ziga qo'shma H_μ operatorli matritsa qaraladi. H_μ operator uchinchi tartibli operatorli matritsa ko'rinishida bo'lib, diagonal elementlari ko'paytirish operatorlari, diagonal bo'lmagan elementlari esa paydo qilish va yo'qotish operatorlaridan tashkil topgan. Ikki o'lchamli qo'zg'alishga ega umumlashgan Fridrixs modelining spektral xossalariidan foydalanib, H_μ operatorli matritsaning ayrim spektral xossalari o'rganilgan. H_μ operatorli matritsaning xos vektor-funksiyalariga mos Faddeyev tenglamasi analogi qurilgan.

Kalit so'zlar: bozonli Fok fazo, operatorli matritsa, Faddeyev tenglamasi, paydo qilish va yo'qotish operatori, xos vektor-funksiya.

Аннотация. Рассмотрена линейная, ограниченная и самосопряжённая операторная матрица H_μ , действующая в обрезанном трёхчастичном подпространстве бозонного пространства Фока. Операторная матрица H_μ имеет вид операторной матрицы третьего порядка, диагональные элементы которой являются операторами умножения, а внедиагональные – операторами рождения и уничтожения. С использованием спектральных свойств обобщённой модели Фридрихса с двухмерным возмущением изучены некоторые спектральные свойства операторной матрицы H_μ . Построен аналог уравнения Фаддева, соответствующего собственным вектор-функциям операторной матрицы H_μ .

Ключевые слова: бозонное пространство Фока, операторная матрица, уравнение Фаддева, операторы рождения и уничтожения, собственная вектор-функция.

Abstract. A linear, bounded, and self-adjoint operator matrix H_μ acting in the truncated three-particle subspace of a bosonic Fock space is considered. The operator matrix H_μ has the form of a third-order operator matrix, whose diagonal elements are multiplication operators, and off-diagonal elements are creation and annihilation operators. Using the spectral properties of the generalized Friedrichs model with two-dimensional perturbation, some spectral properties of the operator matrix H_μ were studied. An analysis of the Faddeev equation corresponding to the eigenfunctions of the operator matrix H_μ is constructed.

Keywords: bosonic Fock space, operator matrix, Faddeev equation, creation and annihilation operators, eigenfunction.

Kirish. Ma'lumki, operatorli matritsalar qattiq jismlar fizikasi [1], statistik fizika [2], kvant maydon nazariyasi [3] va zamonaviy matematik fizikaning yana ko'plab sohalarida uchrab turadi. Operatorli matritsalarining muhim sinflaridan biri bu R Yevklid fazosidagi yoki Z panjaradagi soni saqlanmaydigan zarrachalar sistemasiga mos Hamiltonianlardir. Bu Hamiltonianlar spin-bozon modelidagi kabi cheksiz operatorli matritsalar yoki qirg'ilgan spin-bozon modeli kabi chekli o'lchamli matritsalar bo'lishi mumkin.

Mazkur maqolada bir o'lchamli panjaradagi soni saqlanmaydigan va uchtadan oshmaydigan zarrachalar sistemasiga mos uchinchi tartibli operatorli matritsa qaralgan. Odatda bunday turdagi operatorli matritsalarining spektral xossalari panjaradagi ko'pi bilan ikki fotonli spin-bozon modelining spektrini tavsiflashda muhim ahamiyat kasb etadi. Qaralayotgan operatorli matritsaning xos vektor-funksiyalari uchun Faddeyev tenglamasi qurilgan. Bizga yaxshi ma'lumki, Faddeyev tenglamasi berilgan operatorli matritsa muhim spektrining joylashuv o'rnini aniqlashda alohida ahamiyatga ega. Shuningdek bu tenglamaning simmetriklashtirilgan varianti tadqiq qilinayotgan operatorli matritsa xos qiymatlari sonining chekli yoki cheksiz bo'lish shartlarini topishda keng tatbiqqa ega. Xususan, Birman-Shvinger prinsipi va Veyl tengsizligi shular jumlasidandir.

Asosiy qism. $T = (-\pi; \pi]$ orqali bir o'lchamli torni, $\mathcal{H}_0 = \mathbb{C}$ orqali bir o'lchamli kompleks fazoni, $\mathcal{H}_1 = L_2(T)$ orqali T da aniqlangan kvadrati bilan integrallanuvchi (umuman olganda kompleks qiymatlarni qabul qiluvchi) funksiyalarning Hilbert fazosini, $\mathcal{H}_2 = L_2^S(T^2)$ orqali T^2 da aniqlangan kvadrati bilan

integrallanuvchi (umuman olganda kompleks qiymatlarni qabul qiluvchi) simmetrik funksiyalarning Hilbert fazosini belgilaymiz.

\mathcal{H} orqali \mathcal{H}_0 , \mathcal{H}_1 va \mathcal{H}_2 fazolarning to'g'ri yig'indisini belgilaymiz, ya'ni $\mathcal{H} = \mathcal{H}_0 \oplus \mathcal{H}_1 \oplus \mathcal{H}_2$
 \mathcal{H} Hilbert fazosida ta'sir qiluvchi va

$$H_\mu := \begin{pmatrix} H_{00} & H_{01} & 0 \\ H_{01}^* & H_{11} & \mu H_{12} \\ 0 & \mu H_{12}^* & H_{22} \end{pmatrix}, \mu > 0 \quad (1)$$

tenglik orqali aniqlanuvchi operatorli matritsani qaraymiz.

μ ta'sirlashish parametri bo'lib, $H_{ij}: \mathcal{H}_j \rightarrow \mathcal{H}_i$, $i, j = 0, 1, 2$, $i \leq j$ matritsaviy elementlari quyidagicha aniqlangan:

$$\begin{aligned} H_{00}f_0 &= af_0, & H_{01}f_1 &= \int_T v(t)f_1(t)dt, \\ (H_{11}f_1)(x) &= f_1(x), & (H_{12}f_2)(x) &= \int_T f_2(x, t)dt, \\ (H_{22}f_2)(x, y) &= \omega(x, y)f_2(x, y), \\ \omega(x, y) &= 3 - \cos x - \cos y - \cos(x + y), & f_i &\in \mathcal{H}_i, i = 0, 1, 2. \end{aligned}$$

Bu yerda $a \in R$, $v(\cdot) - T$ da aniqlangan haqiqiy qiymatli uzluksiz funksiya. H_{01}^* va H_{12}^* operatorlar esa mos ravishda H_{01} va H_{12} operatorlarga qo'shma operatorlar bo'lib, ushbu

$$\begin{aligned} (H_{01}^*f_0)(x) &= v(x)f_0, & f_0 &\in \mathcal{H}_0 \\ (H_{12}^*f_1)(x, y) &= \frac{f_1(x) + f_1(y)}{2}, & f_1 &\in \mathcal{H}_1, \end{aligned}$$

kabi aniqlanadi.

(1) tenglik yordamida ta'sir qiluvchi H_μ operatorli matritsa \mathcal{H} Hilbert fazosida chiziqli, chegaralangan va o'z-o'ziga qo'shma bo'ladi.

Umumlashgan Fridriks modeli va uning spektri. Mazkur ishning asosiy natijalarini bayon qilish maqsadida H_μ operatorli matritsa bilan bir qatorda $\mathcal{H}_0 \oplus \mathcal{H}_1$ Hilbert fazosida

$$h_\mu(x) := \begin{pmatrix} h_{00}(x) & \frac{\mu}{\sqrt{2}}h_{01} \\ \frac{\mu}{\sqrt{2}}h_{01}^* & h_{11}(x) \end{pmatrix}$$

kabi ta'sir qiluvchi operatorli matritsani qaraymiz. Bu yerda

$$\begin{aligned} h_{00}(x)f_0 &= f_0, & h_{01}f_1 &= \int_T f_1(t)dt, \\ (h_{01}^*f_0)(x) &= f_0, & (h_{11}(x)f_1)(y) &= w(x, y)f_1(y) \end{aligned}$$

orqali aniqlanadi.

Kiritilgan $h_\mu(x)$ operatorli matritsaga umumlashgan Fridriks modeli deyiladi va uning $\mathcal{H}_0 \oplus \mathcal{H}_1$ Hilbert fazosidagi chiziqli, chegaralangan va o'z-o'ziga qo'shma ekanligini oson ko'rsatish mumkin.

Cekli o'lchamli qo'zg'alishlarda muhim spektrning o'zgarishligi haqidagi Veyl teoremasiga ko'ra, $h_\mu(x)$ operatorli matritsaning $\sigma_{ess}(h_\mu(x))$ muhim spektri $h_{11}(x)$ operatorning spektri bilan ustma-ust tushadi. Bunda $\sigma_{ess}(h_\mu(x))$ to'plam $w(x, \cdot)$ funksiyaning qiymatlar sohasi teng bo'ladi, ma'lumki

$$\begin{aligned} \min_{y \in T} w(x, y) &= 3 - \cos x - \sqrt{2 + 2 \cos x}, \\ \max_{y \in T} w(x, y) &= 3 - \cos x + \sqrt{2 + 2 \cos x} \end{aligned}$$

tengliklar o'rinlidir. Bundan

$$\sigma_{ess}(h_\mu(x)) = [3 - \cos x - \sqrt{2 + 2 \cos x}; 3 - \cos x + \sqrt{2 + 2 \cos x}]$$

ekanligini hosil qilamiz.

Har bir fiksirlangan $\mu > 0$ va $x \in T$ lar uchun

$$C \setminus [3 - \cos x - \sqrt{2 + 2 \cos x}; 3 - \cos x + \sqrt{2 + 2 \cos x}]$$

sohada regulyar bo'lgan

$$\Delta_\mu(x, z) := 1 - z - \frac{\mu^2}{2} \int_T \frac{dt}{w(x, t) - z}$$

funksiyani qaraymiz. Odatda $\Delta_\mu(x, z)$ funksiya $h_\mu(x)$ operatorli matritsaga mos Fredgolv determinant deyiladi.

1-lemma. Har bir fiksirlangan $\mu > 0$ va $x \in T$ lar uchun $z \in C \setminus [3 - \cos x - \sqrt{2 + 2 \cos x}, 3 - \cos x + \sqrt{2 + 2 \cos x}]$ soni, $h_\mu(x)$ operatorli matritsaning xos qiymati bo'lishi uchun $\Delta_\mu(x, z) = 0$ bo'lishi zarur va yetarli.

Isboti. Zaruriyligi. Faraz qilaylik, $z \in C \setminus [3 - \cos x - \sqrt{2 + 2 \cos x}, 3 - \cos x + \sqrt{2 + 2 \cos x}]$ soni $h_\mu(x)$ operatorli matritsaning xos qiymati, $(f_0, f_1) \in \mathcal{H}_0 \oplus \mathcal{H}_1$ esa unga mos xos vektor-funksiya bo'lsin. U holda f_0 va f_1 koordinatalar

$$\begin{cases} f_0 + \frac{\mu}{\sqrt{2}} \int_T f_1(t) dt = z f_0 \\ \frac{\mu}{\sqrt{2}} f_0 + w(x, y) f_1(y) = z f_1(y) \end{cases} \quad (2)$$

tenglamalar sistemasini qanoatlantiradi.

$z \in C \setminus [3 - \cos x - \sqrt{2 + 2 \cos x}, 3 - \cos x + \sqrt{2 + 2 \cos x}]$ bo'lganligi bois barcha $x \in T$ larda $w(x, y) - z \neq 0$ munosabat bajariladi. (2) tenglamalar sistemasining ikkinchi tengligidan f_1 ni

$$f_1(y) = -\frac{\mu}{\sqrt{2}} \frac{f_0}{w(x, y) - z} \quad (3)$$

ko'rinishda topib olamiz. f_1 uchun topilgan (3) ifodani (2) tenglamalar sistemasining birinchi tengligiga qo'yib

$$\left(1 - z - \frac{\mu^2}{2} \int_T \frac{dt}{w(x, t) - z}\right) f_0 = 0 \quad \text{yoki} \quad \Delta_\mu(x, z) \cdot f_0 = 0$$

munosabatni hosil qilamiz. Agar oxirgi tenglikda $f_0 = 0$ bo'lsa, u holda (3) tenglikka ko'ra $f_1(y) = 0$ bo'ladi. Bu esa (f_0, f_1) vektor - funksiya $h_\mu(x)$ operatorli matritsaning z xos qiymatiga mos xos vektor-funksiya ekanligiga ziddir. Shunday qilib, $\Delta_\mu(x, z) = 0$.

Yetarliligi. Faraz qilaylik, biror $z \in C \setminus [3 - \cos x - \sqrt{2 + 2 \cos x}, 3 - \cos x + \sqrt{2 + 2 \cos x}]$ soni uchun $\Delta_\mu(x, z)$ tenglik o'rinli bo'lsin. U holda f_0 va f_1 koordinatalari (3) tenglik yordamida aniqlangan $f = (f_0, f_1)$ ($f_0 = \text{const} \neq 0$) vektor-funksiya $h_\mu(x)f = zf$ tenglamani qanoatlantiradi va $f \in \mathcal{H}_0 \oplus \mathcal{H}_1$ munosabat bajariladi. Shu sababli $z \in C \setminus [3 - \cos x - \sqrt{2 + 2 \cos x}, 3 - \cos x + \sqrt{2 + 2 \cos x}]$ soni $h_\mu(x)$ operatorli matritsaning xos qiymati bo'ladi.

1-lemmadan quyidagi natija kelib chiqadi.

1-natija. $h_\mu(x)$ operatorli matritsaning diskret spektri uchun quyidagi tenglik o'rinli:

$$\sigma_{disc}(h_\mu(x)) = \{z \in C \setminus [3 - \cos x - \sqrt{2 + 2 \cos x}, 3 - \cos x + \sqrt{2 + 2 \cos x}]; \Delta_\mu(x, z) = 0\}.$$

H_μ operatorli matritsaning xos vektor-funksiyalari uchun Faddeyev tenglamasi.

Ma'lumki,

$$\min_{x, y \in T} w(x, y) = 0, \quad \max_{x, y \in T} w(x, y) = \frac{9}{2}.$$

Quyidagi belgilashni kiritamiz:

$$\Sigma_\mu := \cup_{x \in T} \sigma_{disc}(h_{\mu, \lambda}(x)) \cup [0; \frac{9}{2}].$$

Har bir tayinlangan $\mu > 0$ va $z \in C \setminus [0; \frac{9}{2}]$ sonlari uchun $\mathcal{H}_0 \oplus \mathcal{H}_1$ Hilbert fazosida

$$T_\mu(z) = \begin{pmatrix} T_{00}(z) & T_{01}(z) \\ T_{10}(z) & T_{11}(z) \end{pmatrix}$$

kabi aniqlangan ikkinchi tartibli operatorli matritsani qaraymiz. Bu yerda $T_{ij}(z): \mathcal{H}_j \rightarrow \mathcal{H}_i, i, j = 0, 1$ matritsaviy elementlar

$$T_{00}(z)g_0 = (1 + a - z)g_0, \quad T_{01}(z)g_1 = \int_T v(t)g_1(t)dt,$$

$$(T_{10}(z)g_0)(x) = -\frac{v(x)g_0}{\Delta_\mu(x, z)}, \quad (T_{11}(z)g_1)(x) = \frac{\mu^2}{2} \int_T \frac{g_1(t)dt}{w(x, t) - z}$$

tengliklar yordamida aniqlangan va $g_i \in \mathcal{H}_i, i = 0, 1$.

Quyidagi teorema H_μ va $T_\mu(z)$ operatorli matritsalarining xos qiymatlari orasidagi bog'lanishni ifodalaydi.

1-teorema. Har bir fiksirlangan $\mu > 0$ uchun $z \in C \setminus \Sigma_\mu$ soni H_μ operatorli matritsaning xos qiymati bo'lishi uchun 1 soni $T_\mu(z)$ operatorli matritsaning xos qiymati bo'lishi zarur va yetarli. Bundan tashqari, z va 1 sonlarining karraligi ustma-ust tushadi.

Isboti. Faraz qilaylik, $z \in \mathbb{C} \setminus \Sigma_\mu$ soni H_μ operatorli matritsaning xos qiymati, $f = (f_0, f_1, f_2) \in \mathcal{H}$ esa unga mos xos vektor-funksiya bo'lsin. U holda

$$H_\mu f = zf$$

tenlik o'rinli. Ya'ni

$$\begin{pmatrix} H_{00} & H_{01} & 0 \\ H_{01}^* & H_{11} & \mu H_{12} \\ 0 & \mu H_{12}^* & H_{22} \end{pmatrix} \begin{pmatrix} f_0 \\ f_1 \\ f_2 \end{pmatrix} = z \begin{pmatrix} f_0 \\ f_1 \\ f_2 \end{pmatrix} \quad (4)$$

(4) munosabatdan

$$\begin{cases} af_0 + \int_T v(t)f_1(t)dt = zf_0 \\ v(x)f_0 + f_1(x) + \mu \int_T f_2(x,t)dt = zf_1(x) \\ \frac{\mu}{2}(f_1(x) + f_1(y)) + w(x,y)f_2(x,y) = zf_2(x,y) \end{cases}$$

sistemani hosil qilamiz. Bundan

$$\begin{cases} (a-z)f_0 + \int_T v(t)f_1(t)dt = 0 \\ v(x)f_0 + (1-z)f_1(x) + \mu \int_T f_2(x,t)dt = 0 \\ \frac{\mu}{2}(f_1(x) + f_1(y)) + (w(x,y) - z)f_2(x,y) = 0 \end{cases} \quad (5)$$

sistemani hosil qilamiz. $z \notin [0; \frac{9}{2}]$ shartga ko'ra barcha $x, y \in T$ elementlar uchun $w(x,y) - z \neq 0$ bajariladi. U holda (5) tenglamalar sistemasining uchinchi tengligidan f_2 uchun

$$f_2(x,y) = -\frac{\mu}{2(w(x,y) - z)}(f_1(x) + f_1(y)) \quad (6)$$

ifodani hosil qilamiz.

f_2 uchun topilgan (6) ifodani (5) tenglamalar sistemasining ikkinchi tengligiga qo'yib,

$$\begin{cases} (a-z)f_0 + \int_T v(t)f_1(t)dt = 0 \\ v(x)f_0 + (1-z)f_1(x) - \frac{\mu^2}{2} \int_T \frac{1}{(w(x,t) - z)}(f_1(x) + f_1(t))dt = 0 \end{cases} \quad (7)$$

tenglamalar sistemani hosil qilamiz. (5) tenglamalar sistemasi nolmas yechimga ega bo'lishi uchun (7) tenglamalar sistemasi nolmas yechimga ega bo'lishi zarur va yetarli ekanligini hosil qilamiz. $z \in \mathbb{C} \setminus \Sigma_\mu$ soni va $x \in T$ elementlar uchun $\Delta_\mu(x,z) \neq 0$ munosabat bajariladi. Shunday qilib, (5) tenglamalar sistemasi nolmas yechimga ega bo'lishi uchun

$$\begin{cases} f_0 = (1+a-z)f_0 + \int_T v(t)f_1(t)dt \\ f_1(x) = -\frac{v(x)}{\Delta_\mu(x,z)}f_0 + \frac{\mu^2}{2} \int_T \frac{f_1(t)}{(w(x,t) - z)}dt \end{cases} \quad (8)$$

tenglamalar sistemasi yoki

$$g = T_\mu(z)g, \quad g = (f_0, f_1) \in \mathcal{H}_0 \oplus \mathcal{H}_1 \quad (9)$$

operatorli tenglama nolmas yechimga ega bo'lishi zarur va yetarlidir. Bundan tashqari, (5) tenglamalar sistemasi va (9) operatorli tenglamaning nolmas yechimlari qism fazosi bir xil o'lchamga ega bo'ladi. Teorema isbot bo'ldi.

Ta'kidlab o'tamizki, (9) operatorli tenglamaga H_μ operatorli matritsaning xos qiymatlariga mos xos vektor-funksiyalari uchun Faddeyev tipdagi tenglama deyiladi va H_μ operatorli matritsaning muhim spektrini tahlil qilishda asosiy vazifalardan birini bajaradi.

Xulosa. Maqolada zamonaviy matematikaning bir qator sohalarida uchraydigan H_μ uchinchi tartibli operatorli matritsa qaralgan. H_μ operatorli matritsa bazonli Fok fazoning qirg'ilgan uch zarrachali qism fazosidagi chegaralangan o'z-o'ziga qo'shma operator sifatida tadqiq qilingan. Ikki o'lchamli qo'zg'alishga ega umumlashgan Fridriks modelining spektral xossalardan foydalanib, H_μ operatorli matritsaning ayrim

spektral xossalari tahlil qilingan. H_μ operatorli matritsaning xos vektor-funksiyalariga mos Faddeev tenglamasining qurilgan.

ADABIYOTLAR:

1. *Mogilner A.I. Hamiltonians of solid state physics at few-particle discrete Schrodinger operators: Problems and results. Advances in Sov. Math. 5 (1991), pp. 139 – 194.*
2. *Malishev V.A., R.A. Minlos. Linear infinite-particle operators. Translations of Mathematical Monographs, 143. AMS, Providence, RI.*
3. *Friedrichs K.O. Perturbation of spectra in Hilbert space, AMS., Providence, Rhode Island (1965).*
4. *Муминов М.Э. О выражение числа собственных значений модели Фридрихса. Матем. заметки, 82:1 (2007), 75–83.*
5. *Muminov M.E, T.Kh. Rasulov. The Faddeev Equation and Essential Spectrum of a Hamiltonian in Fock Space. Methods of Functional Analysis and Topology. Kiev, 2011, V. 17, № 1, P. 47-57.*
6. *Rasulov T.Kh., M.E. Muminov, N.A.Tosheva. Analysis of the discrete spectrum of the family of 3×3 operator matrices. Communications in Mathematical Analysis, 23:1 (2020), pp. 17-37.*
7. *Rasulov T.Kh.. Essential spectrum of a model operator associated with a three particle system on a lattice. Theor. Math. Phys., 166:1 (2011), P. 81–93.*

**UMUMLASHGAN FRIDRIXS MODELI KVADRATIK SONLI TASVIRINING
KOMPONENTLARI**

Rasulov To‘lqin Husenovich,

*fizika-matematika fanlari doktori (DSc), professor,
Buxoro davlat universiteti, Buxoro, O‘zbekiston.*

t.h.rasulov@buxdu.uz

Ne‘matova Shohida Bobojon qizi,

Buxoro davlat universiteti, Buxoro, O‘zbekiston;

s.b.nematova@buxdu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada 2-tartibli operatorli matritsalar uchun kvadratik sonli tasvir tushunchasi o‘rganilgan va uning asosiy xossalari bayon qilingani keltirilgan. Umumlashgan Fridrixs modeli uchun kvadratik sonli tasvirni hisoblash formulalari keltirilgan. Kvadratik sonli tasvir komponentalari chegaralari uchun topilgan baholashlar umumlashgan Fridrixs modeli xos qiymatlarining joylashuv o‘rnini aniqlash imkonini bergan.

Kalit so‘zlar: operatorli matritsa, sonli tasvir, kvadratik sonli tasvir, komponenta, spektr, nuqtali spektr, umumlashgan Fridrixs modeli.

Аннотация. В данной статье описаны понятие квадратичной числовой областью значений для операторных матриц второго порядка и его основные свойства. Приведены формулы для вычисления квадратичной числовой области значений для обобщённой модели Фридрихса. Найденные оценки границ компонента квадратичной числовой области значений позволили определить расположение собственных значений обобщённой модели Фридрихса.

Ключевые слова: операторная матрица, числовая область значений, квадратичная числовая область значений, компоненты, спектр, точечный спектр, обобщённая модель Фридрихса.

Abstract. In this paper the notion of quadratic numerical range for the operator matrices of order 2 is studied and its main properties are described. Formulas for the quadratic numerical range of the generalized Friedrichs model are given. The estimates for the boundaries of the components of the quadratic numerical range allowed us to determine the location of the eigenvalues of the generalized Friedrichs model.

Key words: operator matrix, numerical range, quadratic numerical range, component, spectrum, point spectrum, generalized Friedrichs model.

Kirish. Faraz qilaylik, H - kompleks Gilbert fazosi va $A: H \rightarrow H$ - chiziqli operator bo‘lib, $D(A) \subset H$ uning aniqlanish sohasi bo‘lsin. Ushbu

$$W(A) := \{(Ax, x) : x \in D(A), \|x\| = 1\}$$

to‘plamga A operatorning sonli tasviri deyiladi. Bu yerda (\cdot, \cdot) va $\|\cdot\|$ orqali mos ravishda H Gilbert fazosidagi skalyar ko‘paytma va norma belgilangan.

Asosiy qism. Sonli tasvir tushunchasi birinchi marotaba [1] maqolada sonli matritsalar uchun kiritilgan bo‘lib, matritsaning sonli tasviri uning barcha xos qiymatlarini saqlashi isbotlangan. [2] ishda esa $W(A)$ to‘plamning qavariq to‘plam ekanligi isbotlangan. Keyinchalik [3] ishda chiziqli chegaralangan operator ham bunday xossaga ega bo‘lishi va uning spektri sonli tasvir yopig‘i $\overline{W(A)}$ to‘plamda yotishi ko‘rsatilgan.

A operatorning $W(A)$ sonli tasviri uchun spektral munosabatlar deb ataluvchi

$$\sigma_p(A) \subset W(A), \quad \sigma(A) \subset \overline{W(A)}$$

munosabatlar o‘rinlidir. Bu yerda $\sigma(A)$ va $\sigma_p(A)$ orqali A chiziqli operatorning mos ravishda spektri va nuqtali spektri belgilangan.

Shuni alohida ta’kidlab o‘tish joizki, agar chiziqli operatorning spektri ikkita kesishmaydigan to‘plamlarning birlashmasidan iborat bo‘lsa, u holda sonli tasvir spektrning joylashuv o‘rnini yetarlicha tavsiflay olmaydi. Yuqoridagi kabi holatlarda spektrning joylashuv o‘rnini yanada aniqroq ko‘rsatish maqsadida [4] maqolada chiziqli operatorlarning maxsus sinfi bo‘lgan 2-tartibli blok operatorli matritsalar uchun kvadratik sonli tasvir tushunchasi kiritilgan. Qulaylik uchun kvadratik sonli tasvir tushunchasining ta’rifini keltiramiz. $L(H)$ orqali H ni H ga o‘tkazuvchi chiziqli chegaralangan operatorlar fazosini

belgilaymiz. Faraz qilaylik, H_1 va H_2 lar Gilbert fazolari uchun $H = H_1 \oplus H_2$ va $A \in L(H)$ bo'lsin. U holda A operatorni hamisha

$$A = \begin{pmatrix} A_{11} & A_{12} \\ A_{21} & A_{22} \end{pmatrix} \quad (1)$$

2-tartibli blok operatorli matritsa ko'rinishida tasvirlash mumkin [5], bu yerda, $A_{ij}: H_j \rightarrow H_i$, $i, j = 1, 2$ matritsaviy elementlar chiziqli chegaralangan operatorlar.

A blok operatorli matritsa uchun kvadratik sonli tasvir tushunchasiga ta'rif beramiz. $(\cdot, \cdot)_i$ va $\|\cdot\|_i$ lar orqali mos ravishda H_i , $i, j = 1, 2$, Gilbert fazolardagi skalyar ko'paytma va normalarni belgilaymiz.

1-ta'rif. *Quyidagi*

$$A_f := \begin{pmatrix} (A_{11}f_1, f_1)_1 & (A_{12}f_2, f_1)_1 \\ (A_{21}f_1, f_2)_2 & (A_{22}f_2, f_2)_2 \end{pmatrix}, \quad f = (f_1, f_2) \in H$$

matritsaning barcha xos qiymatlari to'plamiga $A \in L(H)$ blok operatorli matritsaning (1) ko'rinishiga mos kvadratik sonli tasvir deyiladi va $W^2(A)$ kabi belgilanadi, bunda $\|f_i\|_i = 1$, $i, j = 1, 2$, ya'ni

$$W^2(A) := \bigcup_{\|f_i\|_i=1, i,j=1,2} \sigma_p(A_f), \quad f = (f_1, f_2) \in H$$

Kvadratik sonli tasvir tushunchasi dastlab [4] ishda kiritilgan bo'lib, keyinchalik ko'plab mualliflar tomonidan o'rganilgan.

Kvadratik sonli tasvirning asosiy xossalardan biri

$$W^2(A) \subset W(A)$$

munosabatdir. Demak aniqlanishiga ko'ra (1) ko'rinishidagi blok operatorli matritsaning kvadratik sonli tasviri sonli tasvirga nisbatan kichikroq to'plam ekan. Bundan tashqari, agar $A \in L(H)$ bo'lsa, u holda

$$W^2(A) = \{\lambda \in \mathbb{C} : |\lambda| \leq \|A\|\}$$

ya'ni A chiziqli chegaralangan operatorning kvadratik sonli tasviri kompleks tekislikdagi markazi koordinata boshida, radiusi $\|A\|$ teng yopiq doirada saqlanadi. Bundan, $\dim H < \infty$ bo'lsa, $W^2(A)$ yopiq to'plam bo'ladi.

Yana bir muhim jihati A chiziqli chegaralangan operatorning $W^2(A)$ kvadratik sonli tasviri uchun xuddi sonli tasvir kabi spektral munosabatlar deb ataluvchi xossa o'rinalidir:

$$\sigma_p(A) \subset W^2(A), \quad \sigma(A) \subset \overline{W(A)}.$$

T^1 -biro'lxamli tor, $L_2(T^1)$ esa T^1 da aniqlangan kvadrati bilan integrallanuvchi (kompleks qiymatli) funksiyalarning Gilbert fazosi bo'lsin. H orqali $H_1 := \mathbb{C}$ va $H_2 := L_2(T^1)$ fazolarning to'g'ri yig'indisini belgilaymiz, ya'ni $H = H_1 \oplus H_2$. Bu fazoning istalgan f elementi $f = (f_0, f_1)$ vektor-funksiya ko'rinishida tasvirlanadi. H fazoning ixtiyoriy $f = (f_0, f_1)$ va $g = (g_0, g_1)$ elementlari skalyar ko'paytmasi

$$(f, g) = f_0 \cdot \bar{g}_0 + \int_{T^1} f_1(t) \overline{g_1(t)} dt$$

kabi aniqlabadi.

H fazoda umumlashgan Fridriks modeli deb ataluvchi quyidagi

$$A = \begin{pmatrix} A_{11} & A_{12} \\ A_{21}^* & A_{22} \end{pmatrix}$$

2×2 blok operatorli matritsani qaraymiz.

Uning $A_{ij}: H_j \rightarrow H_i$, $i, j = 0, 1$ matritsaviy elementlari

$$A_{11}f_1 = \varepsilon f_1, \quad A_{12}f_2 = \int_{T^1} \sin t f_1(t) dt,$$

$$(A_{22}f_2)(x) = (\varepsilon + 1 - \cos x)f_2(x), \quad f_i \in H_i, \quad i = 1, 2$$

kabi aniqlangan. Bu yerda ε musbat son, A_{21}^* operator esa A_{12} operatorga qo'shma operator. Funktsional analiz elementlaridan foydalanib, yuqoridagi kabi aniqlangan A umulashgan Fridriks modeli chiziqli chegaralangan va o'z-o'ziga qo'shma ekanligini ko'rsatish mumkin. Zamonaviy matematik fizikada A_{01} operatorga yo'qotish operatori A_{01}^* ga esa paydo qilish operatori deyiladi.

Quyidagicha belgilashlarni kiritamiz:

$$\Lambda_- := \bigcup_{\|f_2\|_2=1} \left\{ \min\{\varepsilon, (u f_2, f_2)_2\} - |(v, f_2)_2| t g \left(\frac{1}{2} \frac{2|v, f_2|_2}{\varepsilon - (u f_2, f_2)_2} \right) \right\};$$

$$\Lambda_+ := \bigcup_{\|f_2\|_2=1} \left\{ \max\{\varepsilon, (uf_2, f_2)_2\} + |(v, f_2)_2| \operatorname{tg} \left(\frac{1}{2} \frac{2|(v, f_2)_2|}{|\varepsilon - (uf_2, f_2)_2|} \right) \right\}.$$

Bu yerda yozivni qisqartirish uchun $v(t) = \sin t$ va $u(t) = \varepsilon + 1 - \cos t$ belgilashlar olingan. U holda A operatorning kvadratik sonli tasviri uchun $W^2(A) = \Lambda_- \cup \Lambda_+$ tenglik o'rinli bo'ladi [5]. Ishning asosiy teoremasini bayon qilamiz va isbotlaymiz.

1-teorema. Λ_{\pm} to'plamlarning chegaralari uchun

$$\varepsilon - \frac{\pi\sqrt{\pi}}{4} \leq \inf \Lambda_- \leq \varepsilon, \quad \sup \Lambda_- \leq \varepsilon;$$

$$\inf \Lambda_+ \geq \varepsilon, \quad \varepsilon + 2 \leq \sup \Lambda_+ \leq \varepsilon + 2 + \frac{\sqrt{\pi}}{2} \operatorname{arctg} \sqrt{\pi}$$

baholashlar o'rinli bo'ladi.

Isbot. Dastlab ixtiyoriy $f = (f_1, f_2) \in H$, $\|f_i\|_i = 1$, $i = 1, 2$ element uchun $\sigma(A_f)$ to'plamni ya'ni A_f matrisaning xos qiymatlarini topamiz. Ko'rinib turiptiki,

$$\lambda^2 - (\varepsilon + (uf_2, f_2)_2)\lambda + \varepsilon(uf_2, f_2)_2 - |(v, f_2)_2|^2 = 0.$$

Ushbu xarakteristik tenglamaning nollari, ya'ni

$$\lambda_{\pm}(f_2) := \frac{\varepsilon + (uf_2, f_2)_2}{2} \pm \frac{\sqrt{(\varepsilon - (uf_2, f_2)_2)^2 + 4|(v, f_2)_2|^2}}{2}$$

sonlar, A_f matrisaning xos qiymatlari bo'ladi.

$\lambda_-(f_2)$ soni uchun topilgan formulaga

$$\frac{a+b}{2} = \min\{a, b\} + \frac{|a-b|}{2}, \quad a, b \in R$$

quyidagi munosabatni qo'llaymiz va $\lambda_-(f_2)$ ni

$$\lambda_-(f_2) = \min\{\varepsilon, (uf_2, f_2)_2\} - \frac{\sqrt{(\varepsilon - (uf_2, f_2)_2)^2 + 4|(v, f_2)_2|^2} - |\varepsilon - (uf_2, f_2)_2|}{2}$$

ko'rinishida yozib olamiz.

Shundan so'ng sodda hisoblashlardan ko'rinib turiptiki

$$\frac{\sqrt{(\varepsilon - (uf_2, f_2)_2)^2 + 4|(v, f_2)_2|^2} - |\varepsilon - (uf_2, f_2)_2|}{2|(v, f_2)_2|} = \operatorname{tg} \left(\frac{1}{2} \operatorname{arctg} \frac{2|(v, f_2)_2|}{|\varepsilon - (uf_2, f_2)_2|} \right).$$

U holda

$$\lambda_-(f_2) = \min\{\varepsilon, (uf_2, f_2)_2\} - |(v, f_2)_2| \operatorname{tg} \left(\frac{1}{2} \operatorname{arctg} \frac{2|(v, f_2)_2|}{|\varepsilon - (uf_2, f_2)_2|} \right)$$

bo'ladi. Aniqlanishiga ko'ra

$$(uf_2, f_2) = \int_{T^1} (\varepsilon + 1 - \cos t) |f_2(t)|^2 dt = \varepsilon \int_{T^1} |f_2(t)|^2 dt + \int_{T^1} (1 - \cos t) |f_2(t)|^2 dt$$

$$= \varepsilon + \int_{T^1} (1 - \cos t) |f_2(t)|^2 dt.$$

Demak,

$$\min\{\varepsilon, (uf_2, f_2)_2\} = \varepsilon.$$

Endi isbotimizning asosiy qismiga o'tamiz. Ixtiyoriy $f_2 \in H_2$, $\|f_2\|_2 = 1$ uchun

$$\lambda_-(f_2) = \frac{\varepsilon + (uf_2, f_2)_2}{2} - \sqrt{\left(\frac{\varepsilon - (uf_2, f_2)_2}{2} \right)^2 + |(v, f_2)_2|^2} \leq \frac{\varepsilon + (uf_2, f_2)_2}{2} - \left| \frac{\varepsilon - (uf_2, f_2)_2}{2} \right|$$

$$= \frac{\varepsilon + (uf_2, f_2)_2}{2} - \frac{(uf_2, f_2)_2 - \varepsilon}{2} = \varepsilon$$

munosabatga ega bo'lamiz ega bo'lamiz.

Bundan kelib chiqadiki

$$\sup \Lambda_- \leq \sup \bigcup_{\|f_2\|_2=1} \left\{ \min\{\varepsilon, (uf_2, f_2)_2\} \right\} = \varepsilon;$$

$$\inf \Lambda_- \leq \inf \bigcup_{\|f_2\|_2=1} \left\{ \min\{\varepsilon, (uf_2, f_2)_2\} \right\} = \varepsilon.$$

Endi $\inf \Lambda_- \geq \varepsilon - \frac{\pi\sqrt{\pi}}{4}$ baholashni isbotlaymiz. Buning uchun $\lambda_-(f_2)$ ni ushbu ko‘rinishda yozib olamiz

$$\lambda_-(f_2) = \varepsilon - |(v, f_2)_2| \operatorname{tg} \left(\frac{1}{2} \operatorname{arctg} \frac{2|(v, f_2)_2|}{((1 - \cos t)f_2, f_2)} \right).$$

Har bir fiksilangan $f_2 \in H_2$ uchun

$$h_{f_2}(t) = t - |(v, f_2)_2| \operatorname{tg} \left(\frac{1}{2} \operatorname{arctg} \frac{2|(v, f_2)_2|}{t - \varepsilon} \right), \quad t \in (0; +\infty)$$

yordamchi funksiya aniqlaymiz.

Ko‘rinib turiptiki, ixtiyoriy $t \neq \varepsilon$ da $h'_{f_2}(t)$ funksiyaning xosilasi mavjud bo‘lib, quyidagi munosabatni qanoatlantiradi:

$$h'_{f_2}(t) = 1 - \frac{(t - \varepsilon)^2 + 4|(v, f_2)_2|^2 - 2|t - \varepsilon|\sqrt{(t - \varepsilon)^2 + 4|(v, f_2)_2|^2}}{2[(t - \varepsilon)^2 + 4|(v, f_2)_2|^2]} \geq \frac{1}{2}.$$

Shunday qilib $h_{f_2}(\cdot)$ funksiya monoton o‘svuchi.

U holda

$$\lambda_-(f_2) = \varepsilon - |(v, f_2)_2| \left(\frac{1}{2} \frac{2|(v, f_2)_2|}{(u_{f_2}, f_2)_2 - \varepsilon} \right) \geq \varepsilon - \|v\|_2 \cdot \frac{\pi}{4} = \varepsilon - \frac{\pi\sqrt{\pi}}{4}$$

munosabatga ega bo‘lamiz. Teorema to‘liq isbotlandi.

Bizga yaxshi ma‘lumki A umulashgan Fridriks modelining muhim spektri uchun $\sigma_{ess}(A) = [\varepsilon; \varepsilon + 2]$ tenglik o‘rinlidir.

$C \setminus [\varepsilon; \varepsilon + 2]$ sohada analitik bo‘lgan

$$\Delta(z) := \varepsilon - z - \int_{T_1} \frac{\sin^2 t dt}{\varepsilon + 1 - \cos t - z}$$

funksiyaning qaraymiz. Odatda $\Delta(\cdot)$ funksiya A umulashgan Fridriks modeliga mos Fredholm determinanti deyiladi va

$$\sigma_{disc}(A) = \{z \in C \setminus [\varepsilon; \varepsilon + 2]; \Delta(z) = 0\} \quad (2)$$

tenglik o‘rinlidir.

Dastlab $\Delta(\varepsilon)$ ni hisoblaymiz:

$$\Delta(\varepsilon) = \varepsilon - \varepsilon - \int_{T_1} \frac{\sin^2 t dt}{\varepsilon + 1 - \cos t - \varepsilon} = - \int_{T_1} \frac{1 - \cos^2 t dt}{1 - \cos t} = - \int_{T_1} (\cos t + 1) dt = -2\pi < 0.$$

Agar $\Delta(\varepsilon) < 0$ bo‘lsa $\lim_{z \rightarrow -\infty} \Delta(\varepsilon) = +\infty$ hamda $\Delta(\cdot)$ funksiyaning $(-\infty; \varepsilon)$ oraliqda uzliksiz monoton kamayuvchi ekanligini inobatga olsak, u holda (1)-tenglikga ko‘ra A umulashgan Fridriks modeli $(-\infty; \varepsilon)$ oraliqda yotivchi yagona E_1 xos qiymatga ega bo‘lishi kelib chiqadi.

Endi $W^2(A) = \Lambda_- \cup \Lambda_+$ va $\sigma_p(A) = W^2(A)$ hamda $\inf \Lambda_- \geq \varepsilon - \frac{\pi\sqrt{\pi}}{4}$ ekanligidan E_1 xos qiymat uchun

$$\varepsilon - \frac{\pi\sqrt{\pi}}{4} \leq E_1 < \varepsilon$$

baholashni hosil qilamiz.

Xuddi shuningdek $\Delta(\varepsilon + 2)$ ni hisoblaymiz:

$$\Delta(\varepsilon + 2) = \varepsilon - \varepsilon - 2 - \int_{T_1} \frac{\sin^2 t dt}{\varepsilon + 1 - \cos t - \varepsilon - 2} = -2 + \int_{T_1} \frac{\sin^2 t dt}{1 + \cos t} = -2 + 2\pi > 0.$$

$\Delta(\cdot)$ funksiya $(\varepsilon + 2; -\infty)$ oraliqda uzliksiz, monoton kamayuvchi, $\Delta(\varepsilon + 2) = 2\pi - 2 > 0$ va $\lim_{z \rightarrow \infty} \Delta(\varepsilon) = -\infty$ ekanligidan, (2)-tengsizlikga ko‘ra A umulashgan Fridriks modeli $(\varepsilon + 2; -\infty)$ oraliqda yagona E_2 xos qiymatga ega bo‘ladi. $\sigma_p(A) \subset W^2(A) = \Lambda_- \cup \Lambda_+$ va $\sup \Lambda_+ \leq \varepsilon + 2 + \frac{\sqrt{\pi}}{2} \operatorname{arctg} \sqrt{\pi}$ munosabatlardan E_2 xos qiymat uchun

$$\varepsilon + 2 < E_2 \leq \varepsilon + 2 + \frac{\sqrt{\pi}}{2} \operatorname{arctg} \sqrt{\pi}$$

baholashni hosil qilamiz.

Chiziqli chegaralangan $n \times n$ blok operatorli matrisalar uchun blok sonli tasvir tushunchasi [6] ishda kiritilgan va uning asosiy xossalari o‘rganilgan hamda bunday operatorlar uchun spektral munosabatlar deb ataluvchi tasdiq isbotlangan. [7] maqolada esa $n \times n$ blok operatorli matrisalar ko‘rinishida tasvirlanuvchi A chiziqli chegaralanmagan operatorlar spektrlari uchun analitik munosabatlar o‘rnatilgan. 0 tartib bilan

diagonal bo'yicha dominantlanuvchi blok operatorli matritsalar uchun $W^n(A)$ blok sonli tasvir A operatorning barcha xos qiymatlarini saqlashi va A operatorning approksimativ nuqtali spektri esa $W^n(A)$ to'plamning yopig'ida saqlanishi ko'rsatilgan. Blok sonli tasvir odatdagi sonli tasvirning qism to'plami $W^n(A) \subset W(A)$ bo'lganligi bois u spektrning joylashuv o'rnini yaxshiroq aniqlab berishi mumkinligi ko'rsatilgan. Bundan tashqari diagonal bo'yicha dominantlanuvchi $n \times n$ blok operatorli matritsalar uchun Gershgorin teoremlari isbotlangan. [8-10] maqolalarda umumlashgan Fridrixs modelining spektral xossalari yordamida panjaradagi soni saqlanmaydigan va 3 tadan oshmaydigan zarrachalar sistemasiga mos operatorli matritsalar spektri taqdid qilingan.

Xulosa. Yuqorida keltirilgan fikr va mulohazalarga tayangan holda A umumlashgan Fridrixs modeli spektri bilan bog'liq quyidagi tasdiqlarni bayon qilish mumkin. A umumlashgan Fridrixs modeli spektri uchun $\sigma(A) = \{E_1\} \cup [\varepsilon; \varepsilon + 2] \cup \{E_2\}$ tenglik o'rinli bo'lib, $E_1 \in (-\infty; \varepsilon)$ va $E_2 \in (\varepsilon + 2; +\infty)$ sonlari A operatorning oddiy xos qiymatlari bo'ladi.

Bundan tashqari E_1 va E_2 xos qiymatlar uchun

$$\varepsilon - \frac{\pi\sqrt{\pi}}{4} \leq E_1 < \varepsilon, \quad \varepsilon + 2 < E_2 \leq \varepsilon + 2 + \frac{\sqrt{\pi}}{2} \operatorname{arctg}\sqrt{\pi}$$

baholash o'rinlidir.

ADABIYOTLAR:

1. Toeplitz O. *Das algebraische Analogon zu einem Satze von Fejer.* *Math. Z.*, 2:1-2 (1918), pp. 187-197.
2. Hausdorff F. *Der Wertvorrat einer Bilinearform.* *Math. Z.*, 3:1 (1919), pp. 314-316.
3. Wintner A. *Zur Theorie der beschränkten Bilinearformen.* *Math. Z.*, 30:1 (1929), pp. 228-281.
4. Langer H., Tretter C. *Spectral decomposition of some nonselfadjoint block operator matrices.* *J. Oper. Theory*, 39 (1998), pp. 339-359.
5. Tretter C. *Spectral Theory of Block Operator Matrices and Applications.* Imperial College Press, 2008, P. 297.
6. Tretter C., Wagenhofer M. *The block numerical range of an nxn block operator matrix.* *SIAM J. Matrix Anal. Appl.* 24:4 (2003), pp. 1003-1017.
7. Rasulov T.H., Tretter C. *Spectral inclusion for diagonally dominant unbounded block operator matrices.* *Rocky Mountain J. Math.*, 2018, No. 1, pp. 279-324.
8. Muminov M.I., Rasulov T.H., Tosheva N.A. *Analysis of the discrete spectrum of the family of 3x3 operator matrices.* *Comm. in Math. Anal.* 11:1 (2020), pp. 17-37.
9. Albeverio S., Lakaev S., Rasulov T. *On the Spectrum of an Hamiltonian in Fock Space.* *Discrete Spectrum Asymptotics. J. Stat. Phys.* 127:2 (2007), pp. 191-220.
10. Расулов Т.Х., Дилмуродов Э.Б. *Бесконечность числа собственных значений операторных (2x2)-матриц. Асимптотика дискретного спектра.* *ТМФ.* 205:3 (2020), С. 368-390.

Сейтов Шавкат Жумабоевич,

Физика-математика фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD),
Тошкент давлат иқтисодиёт университети, Тошкент, Ўзбекистон
sh-seytov@mail.ru

Очилова Гулиноур Барра қизи,

Жиззах давлат педагогика университети, Жиззах, Ўзбекистон
ochilovagulinur85@gmail.com

Аннотация: Даврий кислотали оксидланиш қўшни углевод атомларига бириктирилган иккита гидроксил гуруҳи ёки гидроксил ва аминокислоталарга эга бўлган бирикмаларга нисбатан қўлланилади ва углевод-углевод алоқасининг ажралиши билан тавсифланади. Карбонил гуруҳи иккинчи карбонил ёки гидроксил гуруҳига қўшни бўлган карбонил бирикмалари ҳам оксидланади. Натижада даврий реакция содир бўлади. Бизнинг бу ишда даврий реакцияларнинг математик моделлари келтирилган бўлиб, уларнинг баъзи математик хоссалари исботланди.

Калит сўзлар: қўзғалмас нуқта, даврий нуқта, даврий реакция.

Abstract: Periodic acid oxidation is applied to compounds with two hydroxyl groups attached to adjacent carbon atoms, or a hydroxyl and an amino acid, and is characterized by the cleavage of a carbon-carbon bond. Carbonyl compounds in which the carbonyl group is adjacent to a second carbonyl or hydroxyl group are also oxidized. As a result, a periodic reaction occurs. In our work, mathematical models of periodic reactions are presented and some of their mathematical properties are proved.

Keywords: Fixed point, Periodic point, Periodic reaction.

Аннотация: Периодическое кислотное окисление применяется к соединениям с двумя гидроксильными группами, присоединёнными к соседним атомам углерода, или к гидроксилу и аминокислоте, и характеризуется разрывом углевод-углеводной связи. Карбонильные соединения, в которых карбонильная группа находится рядом со второй карбонильной или гидроксильной группой, также окисляются. В результате возникает периодическая реакция. В нашей работе представлены математические модели периодических реакций и доказаны некоторые их математические свойства.

Ключевые слова: неподвижная точка, периодическая точка, периодическая реакция.

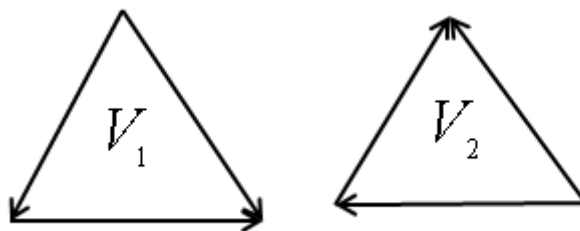
Кириш. Бизга $H_1 = \{(x_1, x_2, x_3) \mid x_1 + x_2 + x_3 = 1\}$ текисликни ўзига акслантирувчи қуйидаги иккита операторлар берилган бўлсин.

$$V_1 : \begin{cases} x_1' = x_1(1 + x_2 - x_3) \\ x_2' = x_2(1 - x_1 - x_3) \\ x_3' = x_3(1 + x_1 + x_2) \end{cases} \quad \text{va} \quad V_2 : \begin{cases} x_1' = x_1(1 - x_2 + x_3) \\ x_2' = x_2(1 + x_1 + x_3) \\ x_3' = x_3(1 - x_1 - x_2) \end{cases}$$

[1-4] дан маълумки $V_1 : S^2 \rightarrow S^2$, $V_2 : S^2 \rightarrow S^2$ ва S^2 симплекснинг учлари иккала оператор учун ҳам қўзғалмас нукталар бўлади яъни

$$\text{fix}(V_1) = \text{fix}(V_2) = \{(1, 0, 0), (0, 1, 0), (0, 0, 1)\}.$$

Ва уларнинг траекториялари қуйидаги транзитив бўлган турнирлар ёрдамида изохлади. Бу реакцияда учта модда яъни углевод атомлари ва уларга бириккан гидроксил ва аминокислоталарнинг қай биридан қанча миқдорда олинишини билдиради. Масалан $x_1 = 0,2$, $x_2 = 0,5$, $x_3 = 0,3$ сонлар реакцияда биринчи модда 20 фоиз иккинчи модда 50 фоиз учинчи модда эса 30 фоизни ташкил қилишини билдиради. Масса сақланиш қонунига кўра улар реакцияда бир-бирига алмашади лекин умумий масса ўзгармай қолаверади.

Асосий қисм. Биз бу мақолада бу иккита операторнинг композицияси динамикасини тадқиқ қиламиз. $V = V_1 \circ V_2$ бўлсин, $x_1 + x_2 + x_3 = 1$ ни ҳисобга олсак V қуйидаги кўринишга келади

$$V : \begin{cases} x_1' = 1 - x_2^2(2 - x_2) - x_3^2(2 - x_3^2), \\ x_2' = x_2^2(2 - x_2)^2, \\ x_3' = x_3^2(2 - x_3^2). \end{cases}$$

Операторнинг иккинчи ва учинчи компоненталари фақат ўзига боғлиқ бўлиб қолди. Демак, иккинчи ва учинчи компоненталарнинг динамикаларини алоҳида бир ўлчамли динамика сифатида ўрганишимиз мумкин. Кейин уларнинг динамикаларини декарт кўпайтмасини оламиз. Умуман олганда V операторнинг динамикаси унинг $x_2 O x_3$ текисликдаги проекцияси бўлган икки ўлчовли

$$W : \begin{cases} x_2' = x_2^2(2 - x_2)^2, \\ x_3' = x_3^2(2 - x_3^2) \end{cases}$$

операторнинг динамикаси билан эквивалент бўлади.

а) Биринчи $x_2' = x_2^2(2 - x_2)^2$ акслантиришнинг хоссаларини кўриб чиқамиз.

Кўзгалмас нуқталари $x_2^2(2 - x_2)^2 = x_2$ тенгламанинг ечимлари бўлиб улар

$$x_2 = 0, x_2 = 1, x_2 = \frac{3 - \sqrt{5}}{2}, x_2 = \frac{3 + \sqrt{5}}{2}.$$

Иккинчи компонентани $f_2 = x_2^2(2 - x_2)^2$ деб белгиласак, $f_2' = 4x_2(x_2 - 2)(x_2 - 1)$.

$$|f_2'(0)| = 0 < 1,$$

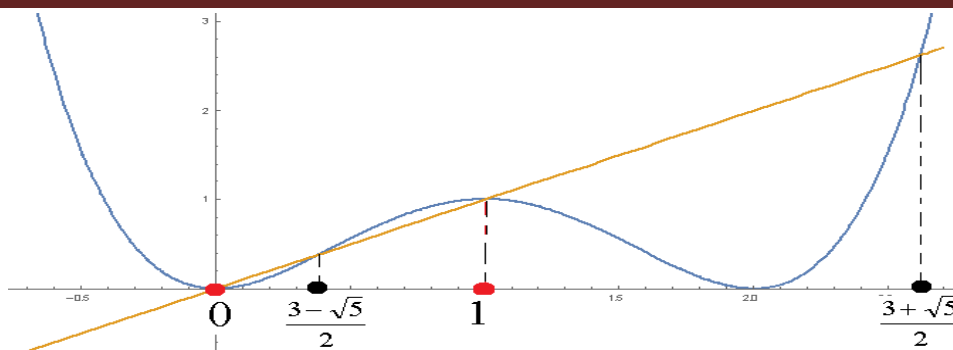
$$|f_2'(1)| = 0 < 1,$$

$$\left| f_2' \left(\frac{3 - \sqrt{5}}{2} \right) \right| \approx 1.52786 > 1,$$

$$\left| f_2' \left(\frac{3 + \sqrt{5}}{2} \right) \right| \approx 10.4721 > 1.$$

Бундан $x_2 = 0, x_2 = 1$ кўзгалмас нуқталар тортувчи эканлиги ва $x_2 = \frac{3 - \sqrt{5}}{2}, x_2 = \frac{3 + \sqrt{5}}{2}$

кўзгалмас нуқталар итарувчи эканлиги маълум бўлади. Кўзгалмас нуқталар тортувчи эканлиги реакция турғун бўлиб бир нечта реакциядан кейин моддаларнинг миқдорлари ўзгармай қолади. Энди тортувчи кўзгалмас нуқталарнинг бассейнини аниқлаш учун Кёнигс-Ламерай диаграммасидан, яъни график таҳлил усулидан фойдаланамиз. Бунинг учун $f_2 = x_2^2(2 - x_2)^2$ ва $g(x) = x$ функцияларнинг графикларини битта координаталар системасига чизамиз.

Энди иккита тортувчи кўзгалмас нукталар, яъни 0 ва 1 нинг бассейни қандай бўлишини кўрамиз. Бунинг учун график таҳлил усулини қўлаймиз. $f_2 = x_2^2(2-x_2)^2$ ва $g(x) = x$ функцияларнинг графиклари кесишиш нукталарининг координатлари модули бўйича энг каттаси $\left(\frac{3+\sqrt{5}}{2}, \frac{3+\sqrt{5}}{2}\right)$ бўлган нуктадан горизонтал ва вертикал тўғри чизик ўтказамиз. Горизонтал

тўғри чизик $f_2 = x_2^2(2-x_2)^2$ функция графигини $\left(\frac{1-\sqrt{5}}{2}, \frac{3+\sqrt{5}}{2}\right)$ нуктада кесиб ўтади.

$\left(\frac{1-\sqrt{5}}{2}, \frac{3+\sqrt{5}}{2}\right)$ нуктадан вертикал тўғри чизик ўтказамиз у эса $g(x) = x$ функцияларнинг

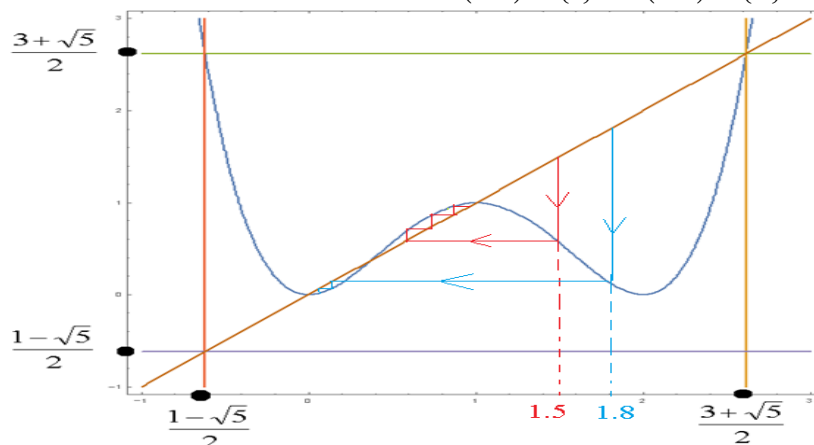
графигини $\left(\frac{1-\sqrt{5}}{2}, \frac{1-\sqrt{5}}{2}\right)$ нуктада кесиб ўтади. $\left(\frac{1-\sqrt{5}}{2}, \frac{1-\sqrt{5}}{2}\right)$ нуктадан горизонтал тўғри

чизик ўтказамиз. График таҳлил усулига кўра $\left[\frac{1-\sqrt{5}}{2}, \frac{3+\sqrt{5}}{2}\right]$ кесмадан ташқаридаги барча

нукталар чексизликка интилади. Демак, бизнинг тортувчи кўзгалмас нукталарнинг бассейнлари $\left[\frac{1-\sqrt{5}}{2}, \frac{3+\sqrt{5}}{2}\right]$ кесмада жойлашгандир. График таҳлил усулида

$\left[\frac{1-\sqrt{5}}{2}, \frac{3+\sqrt{5}}{2}\right] \times \left[\frac{1-\sqrt{5}}{2}, \frac{3+\sqrt{5}}{2}\right]$ тўғри тўртбурчакдан ташқаридаги нукталар чексизликка

интилади. Демак бу тўртбурчакнинг ичида қизик динамика содир бўлади. Мисол учун қуйидаги расмда иккита нуктанинг траекториясини кўрамиз $\omega(1.5) = \{1\}$, $\omega(1.8) = \{0\}$.

$x_2 = \frac{3-\sqrt{5}}{2}$ кўзгалмас нукта тортувчи кўзгалмас нукталарнинг бассейнларини ажратади, яъни

бу нуқтадан ε масофа ўнгдаги нуқталарнинг траекториялари $x_2 = 1$ кўзгалмас нуқтага, бу нуқтадан

ε масофа чапдаги нуқталарнинг траекториялари $x_2 = 0$ кўзгалмас нуқтага интилади. $x_2 = \frac{3-\sqrt{5}}{2}$

кўзгалмас нуқта учун деярли кўзгалмас нуқталарни топамиз. Ўша деярли кўзгалмас нуқталарнинг координатлари тортувчи кўзгалмас нуқталарнинг бассейларни бўлган кесмаларнинг чегаралари бўлади

Юқоридаги расмда функциялар графиклари кесишган абцицаси $x_2 = \frac{3-\sqrt{5}}{2}$ бўлган нуқтадан

горизонтал тўғри чизик ўтказамиз. Бу тўғри чизик $f_2 = x_2^2(2-x_2)^2$ функция графикини қуйидаги тўртта нуқталарда кесиб ўтади (расм)

$$a = \frac{2 - \sqrt{2(1+\sqrt{5})}}{2}, b = \frac{3-\sqrt{5}}{2}, c = \frac{1+\sqrt{5}}{2}, d = \frac{2 + \sqrt{2(1+\sqrt{5})}}{2}.$$

Бу ерда b кўзгалмас нуқта бўлиб a, c, d нуқталар битта қадамдан кейин b кўзгалмас нуқтага келади, яъни a, c, d нуқталар деярли кўзгалмас нуқталар бўлиб итарувчи.

График таҳлил усули кўрсатадики $(a, b) \subset B(0)$ интервалнинг барча нуқталари $x_2 = 0$ кўзгалмас

нуқтанинг бассейнига тегишли, $(b, c) \subset B(1)$ интервалнинг барча нуқталари эса $x_2 = 1$ кўзгалмас

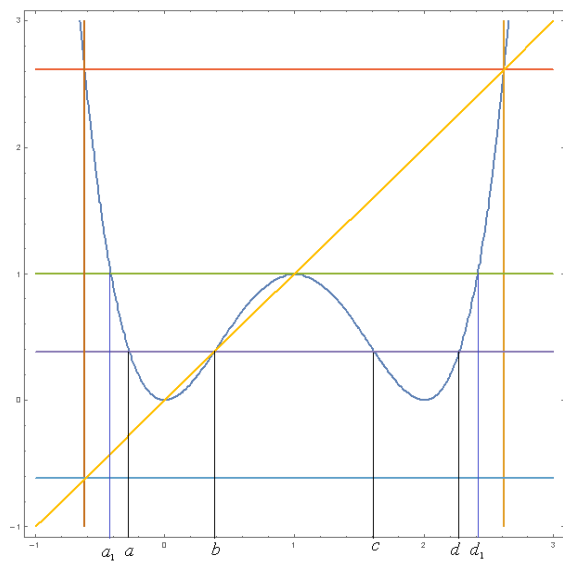
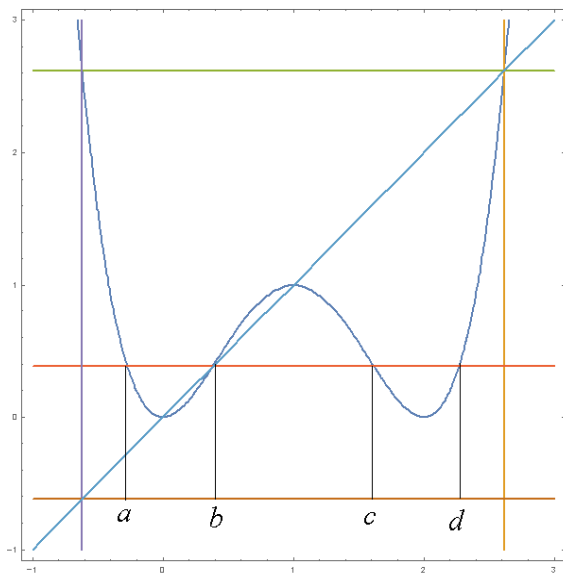
нуқтанинг бассейнига тегишлидир. (c, d) интервалнинг барча нуқталари эса битта қадамдан кейин

(a, b) интервалга ўтади бундан $(a, b) \cup (c, d) \subset B(0)$ эканлиги келиб чиқади. Энди функциялар

графиклари кесишган абцицаси $x_2 = 1$ бўлган нуқтадан горизонтал тўғри чизик ўтказамиз. Бу тўғри

чизик $f_2 = x_2^2(2-x_2)^2$ функция графикини қуйидаги иккита нуқталарда кесиб ўтади (расм)

$$a_1 = 1 - \sqrt{2}, d_1 = 1 + \sqrt{2}.$$

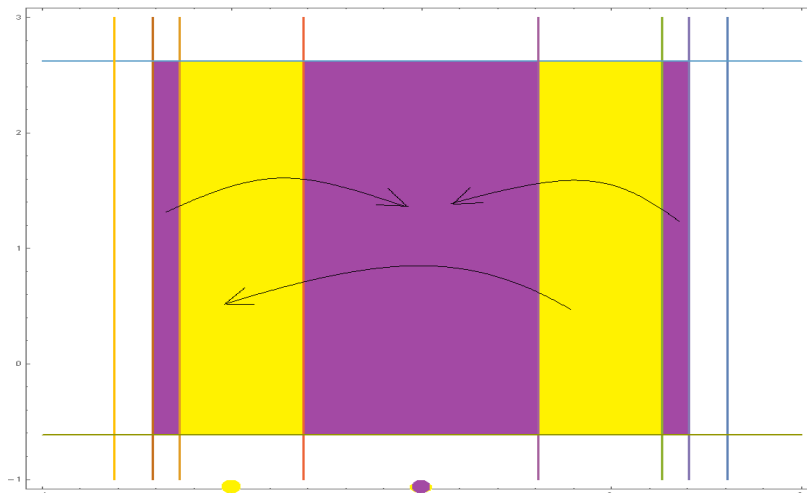

Ҳосил бўлган (a_1, a) ва (d, d_1) интерваллар узунликлари тенг, $x_2 = 1$ нуқтага нисбатан

симметрик ва (a_1, a) ва (d, d_1) интерваллар ичдаги барча нуқталар битта қадамдан кейин (b, c)

интервалга ўтади, яъни $(a_1, a) \cup (b, c) \cup (d, d_1) \subset B(1)$.

Тортувчи қўзғалмас нукталарга боровчи нукталарни ранглар билан ажратиб $\left[\frac{1-\sqrt{5}}{2}, \frac{3+\sqrt{5}}{2} \right] \times \left[\frac{1-\sqrt{5}}{2}, \frac{3+\sqrt{5}}{2} \right]$ тўғри тўртбурчакда белгилаймиз. Пушти рангдаги нукталарнинг абциссаси бўлган нукталар $x_2 = 1$ нуктага, сарик нукталарнинг абциссаси бўлган нукталар $x_2 = 0$ нуктага интилади.

$$\left(1-\sqrt{2}, \frac{2-\sqrt{2(1+\sqrt{5})}}{2} \right) \cup \left(\frac{3-\sqrt{5}}{2}, \frac{1+\sqrt{5}}{2} \right) \cup \left(\frac{2+\sqrt{2(1+\sqrt{5})}}{2}, 1+\sqrt{2} \right) \subset B(1).$$

$$\left(\frac{2-\sqrt{2(1+\sqrt{5})}}{2}, \frac{3-\sqrt{5}}{2} \right) \cup \left(\frac{1+\sqrt{5}}{2}, \frac{2-\sqrt{2(1+\sqrt{5})}}{2} \right) \subset B(0)$$

Бассейнларнинг қолган қисмларини топишда давом қиламиз. Биринчи иккита қадамдан кейин (a, b) интервалга (сарик соҳага) ўтадиган нукталар тўпламини топамиз. Бунинг учун яна график таҳлил усулидан фойдаланамиз. Бундан бу соҳаларда даврий реакциялар турғун эканлиги келиб чиқади.

Хулоса. Даврий кислотали оксидланиш қўшни углерод атомларига бириктирилган иккита гидроксил гуруҳи ёки гидроксил ва аминокислоталарга эга бўлган бирикмаларга нисбатан қўлланилади ва углерод-углерод алоқасининг ажрალიши билан тавсифланади. Карбонил гуруҳи иккинчи карбонил ёки гидроксил гуруҳига қўшни бўлган карбонил бирикмалари ҳам оксидланади. Натижада даврий реакция содир бўлади. Бизнинг бу ишда даврий реакцияларнинг математик моделлари келтирилган бўлиб, уларнинг баъзи математик хоссалари исботланди.

Миннатдорчилик. Иккинчи ҳаммуаллиф Очилова Г. илмий раҳбари ф.-м.ф.д. З.Э.Мўминовга мақола юзасидан берган маслаҳатлари учун миннатдорчилик билдиради.

ADABIYOTLAR:

1. R.N. Ganikhodzhayev, N.B. Narziyev, J. Sh. Seytov Multi-dimensional case of the problem of von neumann-ulam. *Uzbek mathematical journal* 3 (1), 11-23
2. R.N. Ganikhodzhayev, Sh. J. Seytov An analytical description of mandelbrot and julia sets for some multi-dimensional cubic mappings. *Aip conference proceedings* 2365, 050006 (2021); <https://doi.org/10.1063/5.0058341>
3. R.N. Ganikhodzhayev, Sh. J. Seytov Coexistence chaotic behavior on the evolution of populations of the biological systems modeling by three dimensional quadratic mappings. *Global and stochastic analysis (gsa)* 8 (no. 3 (december, 2021)).
4. R.N. Ganikhodzhayev, Sh. J. Seytov Mathematical modelling of the evolutions of the populations in the connected two islands. *Проблемы вычислительной и прикладной математики* 1 (31), 24-35.

FUZZY NEURAL NETWORK AND AGENT TECHNOLOGIES IN THE STRUCTURAL-PARAMETRIC MODELING OF TECHNOLOGICAL SYSTEMS

Sirliyeva Farida Akbar qizi,

Jizzakh state pedagogical institute, Jizzakh, Uzbekistan.

sirliyevafarida94@gmail.com

Khudaybergenov Kabul Kadirbergenovich,

Doctor of Philosophy in Technical Science (PhD),

National university of Uzbekistan, Tashkent, Uzbekistan.

kabul85@mail.ru

Muminov Zahridin Eshkobilovich,

Doctor of Science in Mathematical Physics (Dsc),

Tashkent State University of Economics, Tashkent, Uzbekistan.

zimuminov@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola aniq bo'lmagan qoidalarga asoslangan neyron tarmoqlar ko'rinishidagi modellarga strukturali-parametrik identifikatsiyalash usulini taklif qiladi. Taklif etilayotgan usul tizimni identifikatsiyalash usuli bo'lib, struktura va parametrlarni so'zlashning yangi usulini o'z ichiga oladi. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, taklif etilayotgan model 600-700 davrlarda minimal MSEga yaqinlashadi va 93-95% yaqinlashishga erishdi. Hisoblash tajribalari shuni ko'rsatadiki, tavsiya etilgan aniq bo'lmagan model o'qitish tezligi va aniqligi jihatidan ko'p qatlamli perseptronlarga nisbatan sezilarli darajada yaxshiroq natija beradi. Bundan tashqari, tajriba ma'lumotlardagi aniq bo'lmaganlikni nochiqliq bog'liqliklarni aniqlashga to'sqinlik qilmasligini ko'rsatadi. Aniq bo'lmagan o'qitish alomatlari va neyro aniq bo'lmagan modellardan foydalanish imkoniyatlari boshqaruv tizimlarida, tibbiyotda va ma'lumotlar to'plami aniq bo'lmagan shaklda berilgan boshqa amaliy sohalarida qo'llanilishi mumkin.

Kalit so'zlar: tizim identifikatsiyasi, noaniq neyron tarmoqlar, kirish-chiqish klasteri, qoidalar bazasi, o'xshashlik tahlili.

Abstract: This paper proposes a structural-parametric identification method to models in the form of fuzzy rule based neural networks. The proposed method is a system identification method which includes a new method for the structure and parameter initialization. The obtained results show, that the proposed model converges to its minimum MSE at 600-700 epochs and reaches to coefficient of convergence of 93-95%. From computational experiments, it's proved that the proposed fuzzy model significantly exceeds multilayer perceptrons in terms of training speed and accuracy. Moreover, it shows that the fuzziness in the experimental data is not an obstacle to the identification of non-linear dependencies. The possibilities of using fuzzy training patterns and neuro fuzzy models can and applications in control systems, medicine and other applied fields, where datasets are given in fuzzy form.

Keywords: System identification, fuzzy neural networks, input-output clustering, rule base, similarity analysis.

Аннотация: В данной статье предлагается метод структурно-параметрической идентификации моделей в виде нейронных сетей, основанных на нечётких правилах. Предлагаемый метод является методом идентификации системы, который включает в себя новый метод инициализации структуры и параметров. Полученные результаты показывают, что предлагаемая модель сходится к минимальной МНК на 600-700 эпохах и достигает коэффициента сходимости 93-95%. Из вычислительных экспериментов доказано, что предложенная нечёткая модель значительно превосходит многослойные перцептроны по скорости обучения и точности. Более того, она показывает, что нечёткость экспериментальных данных не является препятствием для выявления нелинейных зависимостей. Возможности использования нечётких моделей обучения и нейро-нечётких моделей могут быть применены в системах управления, медицине и других прикладных областях, где наборы данных задаются в нечёткой форме.

Ключевые слова: системная идентификация, нечёткие нейронные сети, кластеризация ввода-вывода, база правил, анализ подобия.

1. Introduction. In research works by Takagi and Sugeno (TS) [1] and Pedrycz [2], the identification and learning of fuzzy systems (FS) was the fundamental achievements in this field. Fuzzy modeling and identification from data sets are highly useful when input data in a fuzzy form. Also this techniques are very effective in modelling nonlinear dynamic systems. TS models are usually obtained by using the fuzzy modeling technique [3]. It uses the idea of linearization in a fuzzily defined region of the state space.

Also, genetically-oriented identification algorithms have been developed to fuzzy systems in [4-9]. Pedrycz and others presented identification techniques of fuzzy model based on information granulation and genetic algorithms [4-9]. In these research works, they study regression polynomial as consequent parts of fuzzy system and included the selection step of the order of polynomial in the structure identification process and adjusting premise parameters.

However, the application of the above proposed methods and algorithms give an effective solution only when the structure of the models is optimally determined in advance.

The aim of the proposed work is to describe the possibility of joint application of structural and parametric selection and optimization for the identification of fuzzy models.

2. Weighed Mamdani FNNs and Its Learning Problem

2.1. Weighed Mamdani model

A weighted neuro-fuzzy system of the Mamdani type can be specified in the following form

$$y = f(x; \theta) = \frac{\sum_{i=1}^R b_i w_i \prod_{j=1}^n \mu(x; \theta)}{\sum_{i=1}^R w_i \prod_{j=1}^n \mu(x; \theta)} \quad (0.1)$$

Assume, that $(x^m, y^m) \in R - m^{aa}$ pair from the investigated data set, θ - net parameters, $\mu(x; \theta)$ - inclusion function.

In this case, the rules will be as follows:

$$R_i : \text{if } x_1 \text{ is } A_{i1} \dots x_m \text{ is } A_{im} \text{ with weight } w_i \text{ then } y \text{ is } B_i \quad (i = \overline{1, L}),$$

where w_i - weight coefficient with the ith rule. L - the number of rules in the rule base.

In this paper, the Gaussian MF is chosen in following form:

$$\mu(x; c_j^i, \sigma_j^i) = \exp\left(-\frac{1}{2} \left(\frac{x_j - c_j^i}{\sigma_j^i}\right)^2\right) \quad (0.2)$$

where c_j^i and σ_j^i parameters of the selected MF. However, other types of membership functions can be chosen.

2.2. Statement of the problem

Suppose that the input-output sample data of a given system are given as $\{x(t), y(t)\}$, $t = \overline{1..n}$, where $x(t) = (x_1(t), x_2(t), \dots, x_m(t))$ is the input data at time t and $y(t)$ is the output data. n - volume of the data.

We represent the approximation error in the form:

$$e_m = \frac{1}{2} [f(x^m; \theta) - y^m]^2 \quad (0.3)$$

The use of the gradient method should make it possible to find such a vector of parameters θ , which would provide the minimum error e_m .

3. New approach for the identification of weighed Mamdani FNN

In fuzzy modeling, it is required to specify the number of accessory functions that is most necessary to obtain the expected accuracy. This value is usually determined by experts.

Let us introduce notation for the number of the membership function K , where K - is the integer value which divides the input data into K intervals such that each length of interval is defined by expert.

The length of interval and the number of points in it defines MF's parameters. Usually, the number of MFs is between 2 and 7.

Let m - is the lower boundary and M - is upper boundary of input data respectively, that is,

$$m = \min_{i=1..n} (x_i(t)), \quad M = \max_{i=1..n} (x_i(t))$$

Then,

$$X_0 = m, \quad X_K = M$$

Other points of X_i which is from X_1 to X_{K-1} are defined by expert. By defining interval values with X_i , we do clustering of input-output data in order to initialize MFs parameters.

Let $C_k, k = \overline{0..K-1}$ are the clusters of given input-output data. Elements of clusters are defined in the following form:

$$C_k \in \{x_i(t) | X_k \leq x_i(t) \leq X_{k+1}\}, \quad i = \overline{1..n}, \quad k = \overline{0..K-1} \quad (0.4)$$

4. Structure and parameter initialization of the proposed method

The proposed algorithm consists of two stages: at the first stage, the algorithm determines the elements of the clusters using (1.4). At the second stage, the FP parameters are calculated. Since a Gaussian FP of the type (1.2) was chosen for the model, the center and width parameters for this FP will be calculated.

For $i=0$ to $K-1$ do

For $j=1$ to n do

If (x_j in C_i) Then

Add x_j into C_i

End If

End For

End For

// Let be $C_i = \{x_1, x_2, \dots, x_{n_i}\}, \quad i = \overline{0..K-1}$

For $i=0$ to $K-1$ do

For $j=1$ to n_i do

$$c_i = \frac{1}{n_i} \sum_{j=1}^{n_i} x_{n_j}, \quad \sigma_i = \frac{1}{\sqrt{2}} \sqrt{\frac{1}{n_i} \sum_{j=1}^{n_i} (x_{n_j} - c_i)^2}$$

End For

End For

5. Parameter learning using a gradient descent method

Consider the law of updating the centers of membership functions of the output data of b_i variables.

To achieve a minimum of the e_m approximation error, we use the b_i parameter update law in the following form:

$$b_i(k+1) = b_i(k) - \lambda_1 \frac{\partial f(x^m; \theta)}{\partial b_i}$$

or

$$\frac{\partial e_m}{\partial b_i} = (f(x^m; \theta) - y^m) \frac{w_i \prod_{j=1}^n \exp\left(-\frac{1}{2} \left(\frac{x_j^m - c_j^i}{\sigma_j^i}\right)^2\right)}{\sum_{i=1}^R w_i \prod_{j=1}^n \exp\left(-\frac{1}{2} \left(\frac{x_j^m - c_j^i}{\sigma_j^i}\right)^2\right)}$$

where $\lambda_1 > 0$ - setting speed parameter.

Let us set

$$\mu_i(x^m, k) = w_i \prod_{j=1}^n \exp\left(-\frac{1}{2} \left(\frac{x_j^m - c_j^i}{\sigma_j^i}\right)^2\right) \quad (0.5)$$

and

$$\varepsilon_m(k) = f(x^m; \theta(k)) - y^m$$

As a result, we obtain a recurrent algorithm for setting parameters in the form

$$b_i(k+1) = b_i(k) - \lambda_1 \varepsilon_m(k) \frac{\mu_i(x^m, k)}{\sum_{i=1}^R \mu_i(x^m, k)} \quad (0.6)$$

Consider the law of updating the weight coefficients:

$$w_i(k+1) = w_i(k) - \lambda \left. \frac{\partial e_m}{\partial w_i} \right|_k$$

$$\frac{\partial e_m}{\partial w_i} = (f(x^m; \theta) - y^m) \frac{\left(\sum_{i=1}^R \mu_i(x^m, k)\right) b_i(k) w_i - \left(\sum_{i=1}^R b_i(k) \mu_i(x^m, k)\right)}{\left(\sum_{i=1}^R \mu_i(x^m, k)\right)^2} \prod_{j=1}^n \exp\left(-\frac{1}{2} \left(\frac{x_j^m - c_j^i}{\sigma_j^i}\right)^2\right)$$

Consider the law of updating the centers of membership functions of the output data of variables c_i .

$$c_j^i(k+1) = c_j^i(k) - \lambda_2 \left. \frac{\partial e_m}{\partial c_j^i} \right|_k$$

where $\lambda_1 > 0$ - setting speed parameter, $i = 1..R$, $j = 1..n$ and $k \geq 0$.

From $y = f(x; \theta) = \theta^T \xi(x)$ find an expression for the partial derivative $\frac{\partial e_m}{\partial c_j^i}$ at the momentum

timer k . We obtain

$$\frac{\partial e_m}{\partial c_j^i} = \varepsilon_m(k) \frac{\partial f(x^m; \theta)}{\partial \mu_i(x^m, k)} \frac{\partial \mu_i(x^m, k)}{\partial c_j^i}$$

where

$$\frac{\partial f(x^m; \theta)}{\partial \mu_i(x^m, k)} = \frac{\left(\sum_{i=1}^R \mu_i(x^m, k)\right) b_i(k) - \left(\sum_{i=1}^R b_i(k) \mu_i(x^m, k)\right)}{\left(\sum_{i=1}^R \mu_i(x^m, k)\right)^2}$$

Moreover,

$$\frac{\partial \mu_i(x^m, k)}{\partial c_j^i} = \mu_i(x^m, k) \left(\frac{x_j^m - c_j^i}{\sigma_j^i}\right)$$

As a result we take

$$c_j^i(k+1) = c_j^i(k) - \lambda_3 \frac{\partial f(x^m; \theta)}{\partial \mu_i(x^m, k)} \mu_i(x^m, k) \left(\frac{x_j^m - c_j^i}{\sigma_j^i}\right) \quad (0.7)$$

where $\lambda_3 > 0$ - setting speed parameter.

Let us now consider the gradient algorithm for the recurrent adjustment of the fuzzy index δ_j^i of the membership functions of the input variables.

An empty algorithm for σ_j^i parameters has the form

$$\sigma_j^i(k+1) = \sigma_j^i(k) - \lambda_4 \left. \frac{\partial e_m}{\partial \sigma_j^i} \right|_k$$

where $\lambda_4 > 0$ - setting speed parameter.

From (1.3) we find an expression for the partial derivative $\frac{\partial e_m}{\partial \sigma_j^i}$ at the discrete time $k \geq 0$.

$$\frac{\partial e_m}{\partial \sigma_j^i} = \varepsilon_m(k) \frac{\partial f(x^m; \theta)}{\partial \mu_i(x^m, k)} \frac{\partial \mu_i(x^m, k)}{\partial \sigma_j^i}$$

where

$$\frac{\partial \mu_i(x^m, k)}{\partial \sigma_j^i} = \mu_i(x^m, k) \frac{(x_j^m - c_j^i)^2}{(\sigma_j^i)^3}$$

Hence we receive

$$\sigma_j^i(k+1) = \sigma_j^i(k) - \lambda_5 \frac{\partial f(x^m; \theta)}{\partial \mu_i(x^m, k)} \mu_i(x^m, k) \frac{(x_j^m - c_j^i)^2}{(\sigma_j^i)^3} \quad (0.8)$$

where $\lambda_5 > 0$ - setting speed parameter.

Thus, to update the vector of parameters of fuzzy systems, equations (1.6), (1.7) and (1.8) can be used. It should be noted that in equations (1.6), (1.7), and (1.8), the membership function is Gaussian.

Carrying out similar actions, one can find algorithms for adjusting parameter vectors for other types of membership functions.

6. Numerical experiments

We are considering an object with two inputs $x_1, x_2 \in [-2, 2]$ and one output y dependencies, which is given below:

$$y = x_1 \times e^{-x_1^2 - x_2^2} \quad (1.9)$$

It is necessary to conduct training based on the above proposed models, synthesize a fuzzy model and adjust it according to a fuzzy training pattern. The adequacy of the fuzzy model must be checked by the criterion (1.3).

In this section comparisons of the results of identification with crisp and fuzzy training patterns are given. Training patterns are given in (1.9). Before training of the proposed model, its weights were randomly determined manner. Parameters of membership functions of fuzzy term of input variables before and after adjustment are shown in are given in Table 2 and Table 3, respectively.

The testing of crisp and fuzzy models indicates an acceptable quality of identification of non-linear dependence. In Table 1, convergence data is shown for different values of speed of learning by α . From numerical experiments it can be easily seen, that mean squared error, obtained using the proposed algorithm of fuzzy MLP approaches the corresponding minimum after 600-700 epochs. From the experimental results, we can assume that the proposed fuzzy model exceeds the crisp model on convergence.

Table 1. Performance of the models

α	Minimum MSE			Time (sec)		
	MLP	Fuzzy-MLP		MLP	Fuzzy-MLP	
0.30	1.0161	0.0234		26.71	24.10	
0.40	1.0145	0.0207		25.74	22.42	
0.45	1.0754	0.0159		25.97	21.53	
0.50	1.2273	0.0268		23.68	20.04	
0.55	1.3205	0.0272		23.55	20.19	

Table 2. Parameters of membership functions of terms for variable x_1

Terms		A1	A2	A3	A4	A5	A6
before training	a	0.3	0.3	0.3	0.3	0.3	0.3
	c	-1.9600	-1.2000	-0.4000	0.4000	1.2000	2.0000
after training	a	0.4203	0.2297	0.4620	0.4519	0.2225	0.4247
	c	-1.9947	-1.1667	-0.4678	0.4538	1.2048	1.9823

Table 3. Parameters of membership functions of terms for variable x_2

Terms		B1	B2	B3	B4	B5	B6
before training	a	0.3	0.3	0.3	0.3	0.3	0.3
	c	-1.9600	-1.2000	-0.4000	0.4000	1.2000	2.0000
after training	a	0.2281	0.4192	0.1911	0.1907	0.4293	0.2350
	c	-1.9941	-0.6719	-0.0760	0.0801	0.6851	2.0225

Conclusion. A fuzzy MLP has been developed for identification of non-linear systems. The input data is fuzzified with the bell-shaped membership function, and then passed into fuzzy MLP model. After defuzzification, output of the proposed fuzzy MLP gives a crisp value. The obtained results show, that the proposed model converges to its minimum MSE at 600-700 epochs and reaches to coefficient of convergence of 93-95%. From the results of computational experiments which has been carried out, it can be assumed that the proposed fuzzy model significantly exceeds MLP in terms of training speed and accuracy. And also, the computational experiments show that the fuzziness in the experimental data is not an obstacle to the identification of non-linear dependencies. The possibilities of using fuzzy training patterns and neuro fuzzy models can and applications in control systems, medicine and other applied fields, where experimental data for identification of investigating “input-output” dependencies are formed based on subjective character.

REFERENCES:

1. T. Takagi, M. Sugeno, *Fuzzy identification of systems and its applications to modeling and control*, *IEEE Trans. Syst. Man Cybern. SMC-15* (1986) 116-132.
2. W. Pedrycz, *An identification algorithm in fuzzy relational systems*, *Fuzzy Sets Syst.*, 13(2) (1984) 153-167.
3. Q.F.Liaoa, et al., *Type-1 and type-2 effective Takagi-Sugeno fuzzy models for decentralized control of multi-input-multi-output processes*, *J. Process Control* 52 (April 2017) 26-44.
4. R.R.Yager, D. P. Filev, *Generation of fuzzy rules by mountain clustering*, *J. Intell. Fuzzy Syst.*, 2 (3) (1994) 209-219.
6. S. K. Oh, W. Pedrycz, B.J. Park, *Relation-based neurofuzzy networks with evolutionary data granulation*, *Math. Comp. Model.* 40 (7-8) (2004) 891-921.
7. S. K. Oh, W. Pedrycz, B.J. Park, *Self-organizing neurofuzzy networks in modeling software data*, *Fuzzy Sets Syst.* 145 (2004) 165-181.
8. W. Pedrycz, M. Reformat, *Evolutionary fuzzy modeling*, *IEEE Trans. Fuzzy Syst.* 11 (5) (2003) 652-665.
9. F. Liu, P. Lu, R. Pei, *A new fuzzy modeling and identification based on fast-cluster and genetic algorithm*, *Intell. Control Autom.* 1 (2004) 290-293.

**PYTHON DASTURLASH TILI YORDAMIDA MATRITSA SONLI TASVIRINI KOMPLEKS
TEKISLIKDA TASVIRLASH ALGORITMI**

Tosheva Nargiza Ahmedovna

Buxoro davlat universiteti Matematik analiz kafedrası o‘qituvchisi
n.a.tosheva@buxdu.uz

Qodirov Suhayl Orifjonovich

Buxoro davlat universiteti talabasi
s.o.qodirov@buxdu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada Funktsional analiz kursidan yaxshi ma’lum bo‘lgan matritsa sonli tasviri tushunchasi hamda uning asosiy xossalari teoremlar shaklida bayon qilingan. Matritsaning sonli tasvirini kompleks tekislikda tasvirlash masalasi o‘rganilgan hamda misollar yordamida boyitilgan. Bunda Python dasturlash tilining ma’lum kutubxonalaridan NumPy va Seaborn yordamida tayyorlangan “draw_numerical_range” nomli funktsiya tavsiya qilingan.

Kalit so‘zlar: Python dasturlash tili, matritsa, sonli tasvir, manba kodi, algoritm, NumPy kutubxonasi, GitHub platformasi.

Аннотация. В данной статье описано понятие числовой области значений, которое известно из курса дисциплины «Функциональный анализ» и его основные свойства в виде теорем. На примерах исследуется и обогащается проблема представления числовой области значений матрицы в комплексной плоскости. В этом случае рекомендуется функция с именем «draw_numerical_range», подготовленная с помощью NumPy и Seaborn из определённых библиотек языка программирования Python.

Ключевые слова: язык программирования Python, матрица, числовая область значений, исходный код, алгоритм, библиотека NumPy, платформа GitHub.

Abstract. In this article, the well-known concept of matrix numerical range from the Functional Analysis course and its main properties in the form of theorems are described. The problem of representing the numerical range of the matrix in the complex plane is studied and enriched with the help of examples. In this case, a function named "draw_numerical_range" prepared using NumPy and Seaborn from certain libraries of the Python programming language is recommended.

Key words: Python programming language, matrix, numeric range, source code, algorithm, library NumPy, platform GitHub.

Kirish. Python dasturlash tili sodda va o‘qilishi oddiy bo‘lgan dasturlash tili bo‘lib u kalit so‘zlar o‘rnida inglizcha so‘zlarni qo‘llab quvvatlaydi. Bu dastur turli sohalar uchun yuqori darajadagi umumiy maqsadli dasturlash tili hisoblanadi. Uning til konstruksiyalari va obyektga yo‘naltirilgan yondashuvi dasturchilarga kichik va yirik loyihalar uchun aniq, mantiqiy kod yozishda yordam berishga qaratilgan. Shuningdek Python sun‘iy intellekt hamda ma’lumotlar muhandisligi sohalarining tili hisoblanadi. Ushbu maqolada Python dasturlash tilining ma’lum kutubxonalari, xususan, NumPy – ko‘p o‘lchamli vektorlar va matritsalarini qo‘llab-quvvatlovchi optimal ilmiy hisob-kitoblarni amalga oshirish vositasi, Seaborn – ma’lumotlar to‘plamini grafiklarda ifodalash uchun yuqori darajadagi interfeys taqdim etish vositasi yordamida tayyorlangan “draw_numerical_range” nomli funktsiya tavsiya qilingan. Kompyuterga Python dasturlash tili hamda uning yuqorida sanab o‘tilgan kutubxonalarini o‘rnatish va dasturlash muhitini sozlash kabi muammolarni chetlab o‘tish maqsadida <https://colab.research.google.com/> platformasidan foydalanishni tavsiya qilamiz.

Asosiy qism. Keyingi o‘rinlarda foydalanilgan dastur kodlari “GitHub” platformasiga yuklangan bo‘lib, ularni <https://github.com/suhail-kadyrov/numerical-range> havola orqali yuklab olish mumkin.

Bevosita nazariyani ko‘rib chiqish oldidan taklif qilinayotgan funksiyaga qisqacha to‘xtalib o‘tamiz. Funksiyaning ishlash prinsipi bilan esa batafsil yakunda tanishib chiqamiz.

```
draw_numerical_range
(matrix,
 points_count=5_000_000,
 boundary=True,
```

interior=False,
eigenvalues=False)

funksiyasi beshta argument qabul qiladi. Ulardan faqat birinchisi, “matrix” argumenti majburiy bo‘lib, unga sonli tasviri chizilishi kerak bo‘lgan matritsa uzatiladi. Qolgan to‘rtta argumentlar esa ixtiyoriy bo‘lib, ularga qiymat uzatilmagan holda yuqorida ko‘rsatilgani kabi sozlanadi.

Funksiyadan foydalanish bo‘yicha boshqa qoidalar bilan misollar yechish davomida tanishib chiqishingiz mumkin.

Bizga $A \in M_n(\mathbb{C})$, ya’ni $A - n \times n$ o‘lchamli kompleks matritsa berilgan bo‘lsin.

1-ta’rif. Ushbu

$$(Ax, x)$$

yoki

$$x^H Ax$$

ko‘rinishda aniqlangan kompleks sonlardan iborat to‘plamga A matritsaning sonli tasviri deyiladi va $W(A)$ kabi belgilanadi. Bu yerda (\cdot, \cdot) – skalyar ko‘paytirish amali, x esa birlik kompleks vektor, ya’ni $\|x\| = 1$.

Boshqacha qilib aytganda,

$$W(A) := \{x^H Ax : x \in \mathbb{C}^n, \|x\| = 1\}.$$

Bu tushuncha birinchi marotaba O.Tyoplitz tomonidan [1] ishda o‘rganilgan hamda matritsaning xos qiymatlari hamisha uning sonli tasvirida yotishi isbotlangan. Keyinchalik [2] ishda matritsa sonli tasvirining qavariq to‘plam bo‘lishi ko‘rsatilgan. Bu turdagi xossalarning istalgan chiziqli chegaralangan operator uchun o‘rinli bo‘lish masalasi [3] ishda o‘rganilgan. Matritsa yoki umumiy holda chiziqli operatorlarning sonli tasviri bilan bog‘liq ma’lumotlar bilan [4] monografiya orqali tanishishingiz mumkin.

1-misol. Ushbu

$$A = \begin{pmatrix} 6+i & 0 & 1 \\ 0 & 3 & 2 \\ 3 & 0 & -2+i \end{pmatrix}$$

matritsaning sonli tasvirini chizing.

Avvalo “draw_numerical_range” funksiyasining manba kodini yuklab olib, uni ishchi muhitga chaqirib olish lozim. Buning uchun colab.research.google.com oynasining birinchi katakchasiga ushbu !wget https://raw.githubusercontent.com/suhail-kadyrov/numerical-range/main/num_range.py

buruqni yozib, uni ishga tushiriladi. Keyingi katakchaga esa

```
from num_range import draw_numerical_range
```

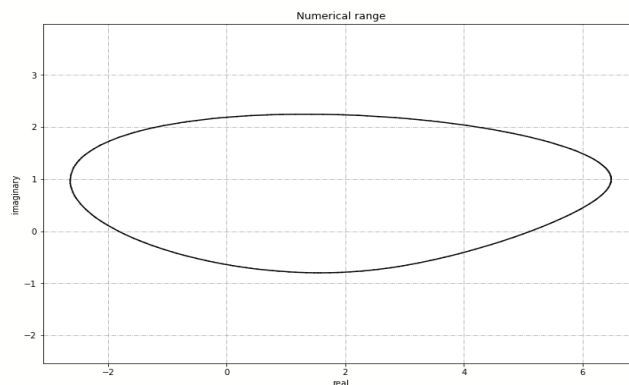
```
kodni yozish orqali funksiyani ishchi muhitga chaqiriladi.
```

Endi berilgan matritsani “draw_numerical_range” funksiyasining “matrix” argumentiga quyidagicha uzatamiz va natijaga ega bo‘lamiz:

```
draw_numerical_range(
```

```
matrix=(
    (6+1j, 0, 1 ),
    (0, 3, 2 ),
    (3, 0, -2+1j),
```

```
)
)
```

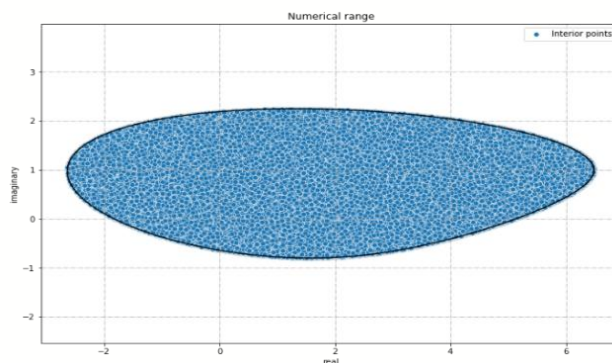

1-rasm.

1-eslatma. *Python* dasturlash tilining talablariga ko‘ra kompleks sonlarni kiritishda mavhum birlik i o‘rniga j simvolidan foydalaniladi va u har doim (hatto 1 bo‘lsa ham) koeffitsiyentga ega bo‘lishi shart.

Funksiyaning “interior” argumentiga True qiymatini uzatish orqali chizmada sonli tasvirning ichki nuqtalari ham aks ettiriladi. Bunday holatda chizish jarayoni odatdagidan bir necha soniya ko‘proq vaqt talab qilishi mumkin.

```
draw_numerical_range(
    matrix=(
        (6+1j, 0, 1 ),
        (0, 3, 2 ),
        (3, 0, -2+1j),
    ),
    interior=True
)
```


2-rasm

Ta’kidlab o‘tish joizki, “draw_numerical_range” funksiyasi hosil qiluvchi tasvir taqribiy hisoblanadi, chunki u $W(A)$ to‘plamning chekli sondagi, aniqrog‘i, “points_count” argumentiga uzatilgan miqdordagi nuqtalarnigina tasvirlay oladi. Buning natijasida kiruvchi matritsaning satrlari (ustunlari) soni oshib borishi bilan sonli tasvirning chegarasi silliqqligini yo‘qota borishi mumkin. Bunday holatning oldini olish uchun “points_count” argumentiga kattaroq qiymat uzatish orqali nuqtalar sonini ko‘paytirish (hech qanday qiymat ko‘rsatilmaganda 5 000 000 ta nuqtadan foydalaniladi) va chegaraning silliqqligiga erishish mumkin, ammo nuqtalar sonining ortishi kompyuterdan ko‘proq resurs talab qilishini ham unutmashlik darkor.

1-teorema. A – matritsaning barcha xos qiymatlari $W(A)$ ga qarashli bo‘ladi.

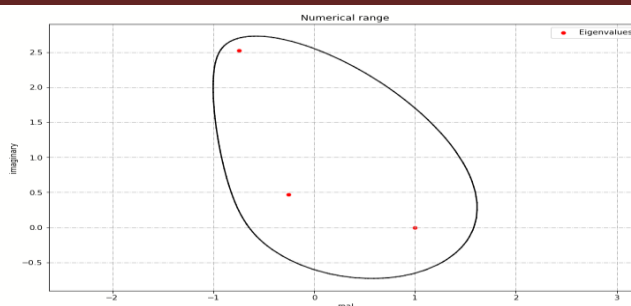
2-misol. Bayon qilingan 1-teoremani

$$A = \begin{pmatrix} 1 & 0 & 0 \\ 2 & i & 1 \\ 0 & -1 & -1 + 2i \end{pmatrix}$$

matritsa misolida tekshirib ko‘ring.

“draw_numerical_range” funksiyasi berilgan matritsaning xos qiymatlarini ham aks ettirishi uchun uning “eigenvalues” argumentiga True qiymatini uzatish kifoya.

```
draw_numerical_range(
    matrix=(
        (1, 0, 0 ),
        (2, 1j, 1 ),
        (0, -1, -1 + 2j),
    ),
    eigenvalues=True
)
```


3-rasm

2-teorema. Agar H – Ermit matritsasi, hamda λ_1 va λ_n sonlar mos ravishda H matritsaning eng kichik va eng katta xos qiymatlari bo‘lsa, u holda uning sonli tasviri

$$W(H) = \{t: \lambda_1 \leq t \leq \lambda_n\}$$

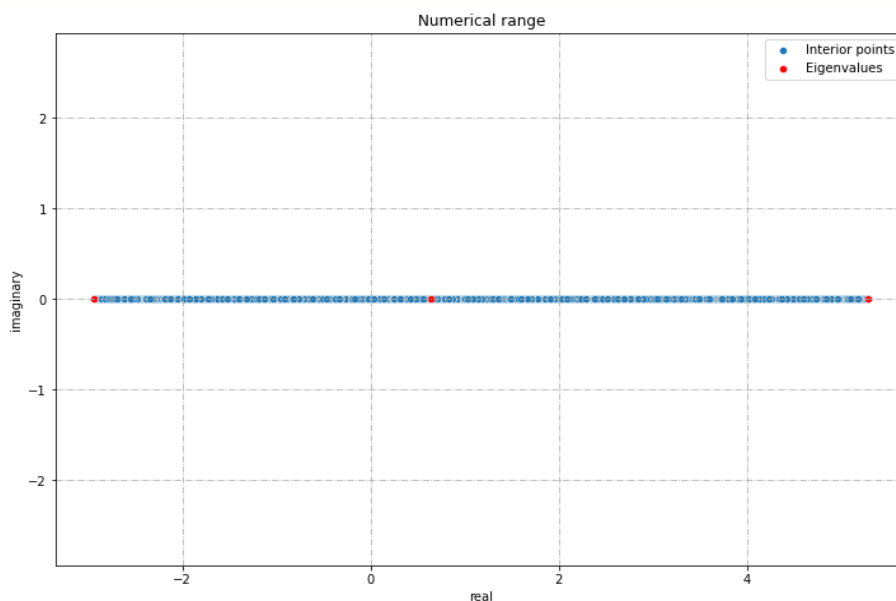
kabi aniqlanadi.

3-misol. Ushbu

$$H = \begin{pmatrix} 3 & -2 - 2i & 0 \\ -2 + 2i & 1 & 1 + 2i \\ 0 & 1 - 2i & -1 \end{pmatrix}$$

Ermit matritsasining sonli tasvirini chizing.

```
draw_numerical_range(
    matrix=(
        (3, -2 - 2j, 0),
        (-2 + 2j, 1, 1 + 2j),
        (0, 1 - 2j, -1),
    ),
    eigenvalues=True
)
```


4-rasm.

3-teorema. Bizga xos qiymatlari $\lambda_1, \dots, \lambda_n$ bo‘lgan $A \in M_n(\mathbb{C})$ normal matritsa berilgan bo‘lsin. U holda A matritsaning sonli tasviri $W(A) - \lambda_1, \dots, \lambda_n$ nuqtalarning yopiq qavariq qobig‘i bo‘ladi.

4-misol. Yuqoridagi teoremani ushbu

$$A = \begin{pmatrix} 0 & 1 & 0 & 0 \\ 0 & 0 & 0 & 1 \\ 0 & 0 & 1 & 0 \\ 1 & 0 & 0 & 0 \end{pmatrix}$$

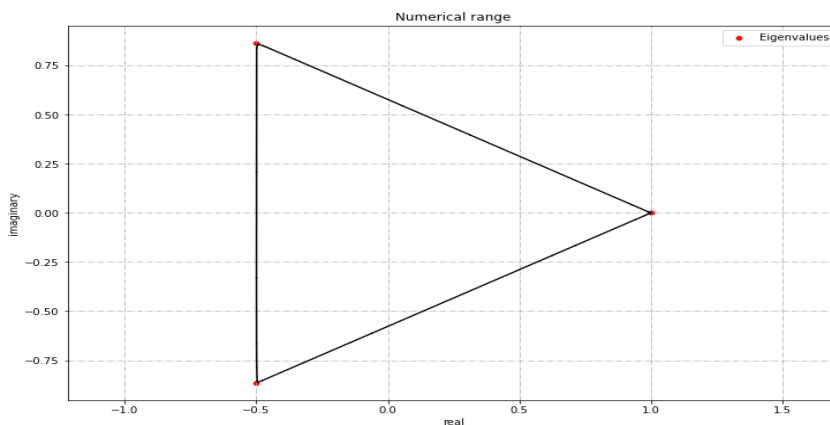
normal matritsa yordamida tekshirib ko‘ring.

Ko‘rsatish mumkinki,

$$1, -\frac{1}{2} + \frac{i\sqrt{3}}{2}, -\frac{1}{2} - \frac{i\sqrt{3}}{2}$$

sonlari ushbu matritsaning xos qiymatlari bo‘ladi.

```
draw_numerical_range(
    matrix=(
        (0, 1, 0, 0),
        (0, 0, 0, 1),
        (0, 0, 1, 0),
        (1, 0, 0, 0),
    ),
    eigenvalues=True
)
```

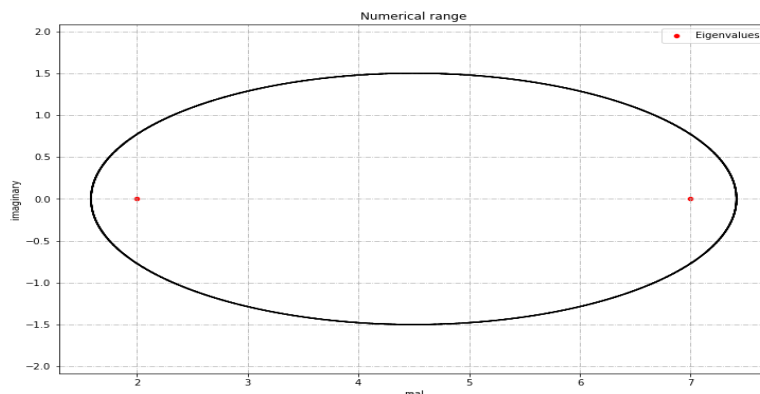

5-rasm.

4-teorema. $A \in M_2(\mathbb{C})$ matritsa berilgan va λ_1 hamda λ_2 sonlari uning xos qiymatlari bo‘lsin. U holda $W(A)$ to‘plam kompleks tekislikda fokuslari λ_1 va λ_2 nuqtalarda bo‘lgan ellips bilan chegaralangan sohani ifodalaydi.

5-misol. $A = \begin{pmatrix} 3 & 4 \\ 1 & 6 \end{pmatrix}$ matritsaning sonli tasvirini chizing.

```
draw_numerical_range(
    matrix=(
        (3, 4),
        (1, 6),
    ),
    eigenvalues=True
)
```


6-rasm.

Endi “draw_numerical_range” funksiyasining ishlash prinsipini batafsil tahlil qilamiz. Ushbu funksiyaning to‘liq manba kodini yuqorida havola keltirilgan GitHub sahifasidan olish mumkin.

1-qadam. “assert” bayonotlari yordamida foydalanuvchi kiritayotgan ma’lumotlarni bizning talablarimizga mos tushishini tekshirib olamiz. Natijada foydalanuvchi tomonidan noto‘g‘ri qiymat kiritilishi oqibatida funksiyaning kutilmagan xatoliklarga uchrashining oldi olinadi.

`assert type(matrix) in (list, tuple), 'The parameter `matrix` should be of type list or tuple.'` - kiritilgan ma'lumotni matritsa ko'rinishida tasvirlash mumkinligini tekshiramiz.

`assert type(points_count) == int and points_count > 0, 'The parameter `points_count` should be positive integer.'` - chizmada $W(A)$ to'plamning nechta elementini tasvirlash kerakligini aniqlovchi "points_count" argumentiga uzatilgan qiymatning musbat butun son ekanligini tekshiramiz.

`matrix_ = np.array(matrix)` - *NumPy* kutubxonasi optimal hisoblash imkoniyatlaridan foydalana olish uchun kiritilgan matritsani maxsus ma'lumot turiga o'girib olamiz.

`assert matrix_.dtype in (np.int64, np.float64, np.complex128), 'Elements of the parameter `matrix` should be numbers.'` - kiritilgan matritsa elementlarining sonlar ekanligini tekshiramiz.

`assert matrix_.shape[0] == matrix_.shape[1], 'The concept of numerical range is available only for square matrices.'` - kiritilgan matritsaning qator va ustunlar sonini solishtirish orqali uning kvadrat matritsa ekanligini tekshiramiz.

2-qadam. Tasodifiy birlik vektorlar hosil qilish.

`n_ = matrix_.shape[0]` - matritsaning satrlari sonini alohida o'zgaruvchiga o'zlashtiriladi. Undan keyin qadamda tanlab olinadigan vektorlarning nechta koordinatali bo'lishini aniqlashda foydalaniladi.

`x = np.random.randn(n_, points_count) + 1j * np.random.randn(n_, points_count)` - har biri $n_$ ta kompleks koordinatali $points_count$ ta tasodifiy normal taqsimlangan vektorlarni hosil qiladi.

`norm_x = np.linalg.norm(x, axis=0)` - har bir vektorning normasi hisoblanadi.

`x_ = np.divide(x, norm_x)` - har bir vektorni o'zining normasiga bo'lib yuborish orqali ularni birlik vektor ko'rinishiga olib kelinadi.

3-qadam. Sonli tasvirni hisoblash.

`np.matmul(matrix_, x_)` - matritsani vektorlarga ta'sir ettirish (ko'paytirish)

`np.conj(x_)` - vektorlarning qo'shmasini hosil qilish.

`w = np.multiply(np.conj(x_), np.matmul(matrix_, x_)).sum(axis=0)` - hosil qilingan vektorlarning mos koordinatalarini ko'paytirib qo'shish orqali skalyar ko'paytma hisoblanadi.

`eigvals = np.linalg.eigvals(matrix_)` - matritsaning xos qiymatlarini topish.

4-qadam. Chizish.

`plt.figure(figsize=(12, 8))` - grafik chizish uchun maydon hosil qilinadi.

`sns.scatterplot(x=w.real, y=w.imag, label='Interior points')` - sonli tasvirning ichki nuqtalarini grafikda tasvirlash (to'plam elementlarining haqiqiy qismlarini x o'qiga, mavhum qismlarini esa y o'qiga mos qo'yamiz).

`points = np.vstack((w.real, w.imag)).T`

try:

`hull = ConvexHull(points)`

except `QhullError`:

`interior = True`

else:

for `simplex in hull.simplices`:

`plt.plot(points[simplex, 0], points[simplex, 1], 'black')`

sonli tasvir nuqtalarining chegarasini hosil qilish.

`sns.scatterplot(x=eigvals.real, y=eigvals.imag, color='red', label='Eigenvalues')` - matritsaning xos qiymatlarini grafikda tasvirlash.

`plt.axis('equal')` - x va y o'qlaridagi birlik kesmalarni tenglab olish

`plt.title('Numerical range')`

`plt.xlabel('real')`

`plt.ylabel('imaginary')`

`plt.grid(True, linestyle='-.')`

grafikka qo'shimcha izohlar kiritish.

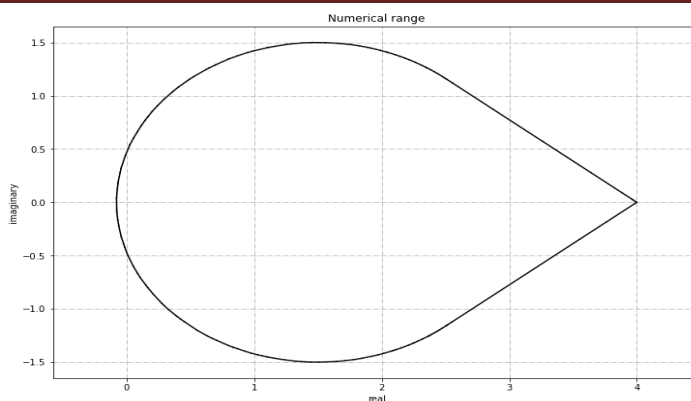
`plt.show()` - yakuniy grafikni ekranga chiqarish.

5-qadam. Tayyor bo'lgan funksiyani sinab ko'rish.

`draw_numerical_range(`

`matrix=(`
`(4, 0, 0),`
`(0, 2, 3),`
`(0, 0, 1),`

`)`
`)`

7-rasm.

Ta'kidlash joizki, [5] maqolada ikkinchi tartibli operatorli matrisa ko'rinishidagi umumlashgan Fridrixs modeli sonli tasvirining tuzilishi tadqiq qilingan, uning sonli tasviri yopiq bo'lishining hamda spektr va sonli tasvirning ustma-ust tushishining zaruriy va yetarli shartlari topilgan. [6] maqolada esa bu umumlashgan Fridrixs modeli kvadratik sonli tasviri uchun yangi formula keltirib chiqarilgan hamda kvadratik sonli tasvir komponentalari chegaralari uchun baholashlar olingan. [7] ishda umumlashgan Fridrixs modeli xos qiymatlarining joylashuv o'rni kvadratik sonli tasvir yordamida tadqiq qilingan.

Xulosa. Ushbu maqolada o'quvchiga qulaylik uchun matrisa sonli tasviri va uning asosiy xossalari teoremlar shaklida (isbotsiz) bayon qilingan. Har bir teoreмага mos misollar keltirilib, "draw_numerical_range" funksiyasidan foydalanish imkoniyatlari yoritilgan hamda qaralayotgan matrisa sonli tasvirining kompleks tekislikdagi chizmasi berilgan. Ta'kidlab o'tish joizki, "draw_numerical_range" funksiyasi hosil qiluvchi tasvir taqribiy hisoblanadi, chunki u sonli tasvirning chekli sondagi, aniqrog'i, "points_count" argumentiga uzatilgan miqdordagi nuqtalarnigina tasvirlay oladi. Bunday nuqtalar sonini oshirish orqali sonli tasvirning aniq ko'rinishini hosil qilish mumkin. Xossalarning aksariyati xos qiymatlar bilan bog'liq bo'lganligi bois, misollarda qaralayotgan matrisaning xos qiymatlari aniq topilgan. Maqola oxirida "draw_numerical_range" funksiyasining ishlash prinsipi qadamlari (algoritmi) keltirib o'tilgan.

ADABIYOTLAR:

1. Toeplitz O.. *Das algebraische Analogon zu einem Satze von Fejer.* *Math. Z.*, 2:1-2 (1918), P. 187-197.
- 2..Hausdorff F. *Der Wertvorrat einer Bilinearform.* *Math. Z.*, 3:1 (1919), P. 314-316.
3. Wintner A.. *Zur Theorie der beschränkten Bilinearformen.* *Math. Z.*, 30:1 (1929), P. 228-281.
4. Gustafson, K .D.K.M.Rao. *Numerical range: The field of values of linear operators and matrices.* Springer, Berlin, 1997, 205 p.
5. Расулов Т.Х., Дилмуродов Э.Б. *Исследование числовой области значений одной операторной матрицы.* *Вестн. Самарск. госуд. техн. ун-та. Сер. Физ.-мат. науки*, 35:2 (2014), С. 50–63.
6. Расулов Т.Х., Дилмуродов Э.Б. *Оценки для квадратичной числовой области значений одной операторной матрицы.* *Узбекский математический журнал.* 1 (2015), С. 64–74.
7. Дилмуродов Э.Б. *Иккинчи тартибли операторли матрицаларнинг спектрал хоссалари.* Фалсафа доктори диссертацияси. Бухоро, 2021.

НАЧАЛЬНО-КРАЕВАЯ ЗАДАЧА ДЛЯ АДВЕКЦИИ - ДИСПЕРСИОННОГО
УРАВНЕНИЯ ДРОБНОГО ПОРЯДКА

Хасанов Иброхим Ихтиерович,

*Институт математики имени В.И. Романовского
Академии наук Узбекистана, ул. Университетская,
46, Ташкент 100174, Узбекистан*

i.i.xasanov@mail.ru

Хасанов Кодир Хужакулович,

*Бухарский государственный университет, ул.
М.Икбола, 11, Бухара 200114, Узбекистан*

k.x.xasanov@buxdu.uz

Аннотация: Фрактал тузилишига эга бўлган кўплаб математик моделларни ўрганиши кўплаб амалий татбиқларга эга. Бундай моделларда хотиранинг мавжудлиги унинг ҳозирги ҳолатининг олдинги ҳолатларга чекланган сонига боғлиқлигини кўрсатади. Бу классик бўлмаган математик моделларнинг нолакал хоссаларини билдиради, масалан, қовушиқоқ эластик муҳитлар механикасида таъсири келтирилган. Материалишуносликда моддий чарчоқ мавжуд бўлиб, бу материалнинг йўқ қилинишига олиб келади, иқтисоднинг математик моделларида динамик хотиранинг таъсири иқтисодий моделларнинг сабаблари билан боғлиқ.

Ушбу ишда чизиқли бўлмаган, вақт бўйича Риман-Лиувилл маъноси орқали аниқланган каср тартибли ҳосила билан берилган адвекция-дисперсия тенгламаси учун бошланғич-чексиз масаланинг умумий ечими Лаплас ва Фурье алмаштиришларидан фойдаланилган ҳолда аналитик кўринишида аниқ топилган. Ечимнинг классик бўлиши шартлари текширилган ва исботланган.

Калит сўзлар: Каср тартибли Риман-Лиувилл ҳосиласи, Миттаг-Леффлер функцияси, Лаплас алмаштириши, бошланғич шартлар, чегара шартлари.

Аннотация. Исследование многих математических моделей, имеющих фрактальную структуру, имеет множество прикладных приложений. Наличие памяти в таких моделях свидетельствует о зависимости её текущего состояния от конечного числа её предыдущих состояний. Это означает нелокальные свойства неклассических математических моделей, например, в механике вязкоупругих сред при описании действия последдействия. В материаловедении, существует усталость материала, которая приводит к разрушению материала, в математических моделях экономики эффект динамической памяти связывают с принципом причинности экономических моделей.

В работе с помощью метода Фурье и преобразования Лапласа решение начально-краевой задачи найдено в явном виде для адвекции - дисперсионного неоднородного уравнения, которое представлено с помощью дробной производной Римана-Лиувилля по времени. Показано, что построенное решение является классическим.

Ключевые слова. Дробное производное Римана-Лиувилля, функция Миттаг-Леффлера, преобразование Лапласа, начальное условия, граничное условия.

Abstract: The investigation of many mathematical models that have a fractal structure have numerous applied applications. The presence of memory in such models indicates the dependence of its current state on a finite number of its previous states. This means the non-local properties of non-classical mathematical models, for example, in the mechanics of viscoelastic media when describing the action of aftereffect [1,2]. In materials science, material fatigue exists, which leads to the destruction of the material [3], in mathematical models of economics, the effect of dynamic memory is associated with the principle of causation of economic models [4].

In this work, using the Fourier method and the Laplace transform, the initial-boundary value problem is found explicitly for the advection-dispersion inhomogeneous equation, which is represented using the fractional Riemann-Liouville derivative with respect to time. It is shown that the constructed solution is classical.

Keywords. Riemann-Liouville fractional derivative, Mittag-Leffler function, Laplace transform, initial conditions, boundary conditions.

1. Постановка задачи и основной результат

Значительный интерес представляет разработка физически обоснованных математических моделей, учитывающих влияние фрактальной структуры почвы на их водный и солевой режимы. Влажность почвы является одним из наиболее быстро изменяющихся во времени t свойств почвы. На важность математического моделирования процессов поступления влаги и растворимых солей в почву, их перераспределение, расходование и совместное движение обратили внимание многие исследователи [1-3].

В настоящее время всё больший интерес вызывает теория массопереноса во фрактальных средах, которая рассматривается в рамках физики открытых систем [4–6].

Рассмотрим начально-краевую задачу для дробного дифференциального уравнения порядков $0 < \beta, \alpha \leq 1$:

$$u_t + D_{0+,t}^{1-\alpha}u - D_{0+,t}^{1-\beta}u_{xx} = f(x, t), \quad x \in (0, l), \quad t > 0, \tag{1}$$

$$\text{с начальным условием} \quad u(x, 0) = \varphi(x), \quad x \in (0, l) \tag{2}$$

$$\text{и граничными условиями} \quad u(0, t) = u(l, t) = 0, \quad t > 0. \tag{3}$$

где $f(x, t)$ и $\varphi(x)$ – заданные функции и $(D_{0+,t}^\gamma g)(t)$ – дробная производная в смысле Римана-Лиувилля по переменной t , определяемая равенством ([6] стр. 69):

$$(D_{0+,t}^\gamma g)(t) = \frac{1}{\Gamma(1-\gamma)} \frac{d}{dt} \int_0^t \frac{g(\tau)}{(t-\tau)^\gamma} d\tau, \quad 0 < \gamma < 1,$$

$$D_{0+,t}^\gamma g(t) = g'(t), \quad \gamma = 1.$$

В данной работе мы рассмотрим следующую задачу.

Задача. Найти регулярное решение $u(x, t)$ уравнения (1) при

$0 < \alpha, \beta \leq 1$ в области $\Omega = \{(x, t): x \in (0, l), 0 < t < T\}$ удовлетворяющее условиям (2),(3).

2 Обозначения и вспомогательные сведения

Функцией Миттаг-Леффлера называется целая функция, определяемая рядом

$$E_\alpha(z) = \sum_{j=0}^{\infty} \frac{z^j}{\Gamma(\alpha j + 1)}, \quad z, \alpha \in \mathbb{C}, \quad \Re(\alpha) > 0.$$

Также функцией Миттаг-Леффлер называют сумму более общего ряда

$$E_{\alpha,\beta}(z) = \sum_{j=0}^{\infty} \frac{z^j}{\Gamma(\alpha j + \beta)}, \quad z, \alpha, \beta \in \mathbb{C}, \quad \Re(\alpha) > 0.$$

Таким образом, $E_{\alpha,1}(z) = E_\alpha(z)$.

Обобщённая функция Миттаг-Леффлера определяется следующим образом:

$$E_{\alpha,\beta}^\gamma(z) := \sum_{k=0}^{\infty} \frac{(\gamma)_k}{\Gamma(\alpha k + \beta)} \frac{z^k}{k!}, \quad z, \alpha, \beta, \gamma \in \mathbb{C}, \quad \Re(\alpha) > 0, \tag{4}$$

здесь $(\gamma)_n$ символ Похгаммера:

$$(\gamma)_n = \frac{\Gamma(\gamma+n)}{\Gamma(\gamma)} \quad \text{и} \quad (\gamma)_0 \equiv 1 \quad (\Re(\gamma) > -n; \quad n \in \mathbb{N}; \quad z \notin \{0, -1, -2, \dots\}).$$

Утверждение 1. Верно следующее преобразование Лапласа ([7], [9]):

$$L[t^{\beta-1} E_{\alpha,\beta}^\gamma(\pm \omega t^\alpha)](s) = \int_0^\infty e^{-st} t^{\beta-1} E_{\alpha,\beta}^\gamma(\pm \omega t^\alpha) dt = \frac{s^{\alpha\gamma-\beta}}{(s^\alpha \mp \omega)^\gamma} \tag{5}$$

, где $|\omega/s^\alpha| < 1$.

$H(z)$ – функция Фокса, которая определяется с помощью интеграла типа Меллина-Барнса следующим образом:

$$H(z) = H_{p,q}^{m,n} \left[z \middle| \begin{matrix} (a_p, A_p) \\ (b_q, B_q) \end{matrix} \right] = \frac{1}{2\pi i} \int_L \Theta(s) z^{-s} ds, \tag{6}$$

где

$$\Theta(s) = \frac{\prod_{j=1}^m \Gamma(b_j + B_j s) \prod_{j=1}^n \Gamma(1 - a_j - A_j s)}{\prod_{j=m+1}^q \Gamma(1 - b_j - B_j s) \prod_{j=n+1}^p \Gamma(a_j + A_j s)}$$

здесь L — некоторый контур, разделяющий полюса двух множителей в числителе, $0 \leq n \leq p$, $1 \leq m \leq q$, $A_l, B_j \in \mathbb{R}_+$, $a_l, b_j \in \mathbb{R}(\mathbb{C})$, $l = 1, 2, \dots, p$, $j = 1, 2, \dots, q$.

$$\zeta_{j\nu} = -\left(\frac{b_j + \nu}{B_j}\right), \quad j = 1, 2, \dots, m; \quad \nu = 0, 1, 2, \dots \tag{7}$$

$$A_\lambda(b_j + \nu) \neq B_j(a_\lambda - k - 1), \quad j = 1, 2, \dots, m; \quad \lambda = 1, 2, \dots, n; \quad \nu, k = 1, 2, 3, \dots \tag{8}$$

$$\mu = \sum_{j=1}^q B_j - \sum_{j=1}^p A_j \quad (9)$$

$$\alpha = \sum_{j=1}^n A_j - \sum_{j=n+1}^p A_j + \sum_{j=1}^m B_j - \sum_{j=m+1}^q B_j \quad (10)$$

Утверждение 2. (см. [8], с. 31). Пусть α и μ такие, как заданы в (10) и (9), и пусть выполнено условие (8). Тогда имеют место следующие результаты: Если $\mu \geq 0$ или $\mu < 0, \alpha > 0, |\arg z| < \frac{1}{2}\pi\alpha$, то Н-функция имеет либо асимптотическое расширение при заданном равенстве

$$H_{p,q}^{m,n}(z) = O(z^c), \quad |z| \rightarrow 0, \quad (11)$$

здесь,

$$c = \min_{1 \leq j \leq m} \left[\frac{\Re(b_j)}{B_j} \right].$$

Обобщённая функция Миттаг-Леффлера $E_{\alpha,\beta}^\gamma(z)$ имеет следующее представления через Н-функцию Фокса, (см. [8], с. 25).

$$E_{\alpha,\beta}^\gamma(z) = \frac{1}{\Gamma(\gamma)} H_{1,2}^{1,1} \left[-z \middle| \begin{matrix} (1-\gamma, 1) \\ (0,1), (1-\beta, \alpha) \end{matrix} \right]. \quad (12)$$

3 Основной результат

Основным результатом настоящей работы является следующее утверждение:

Теорема 1. Пусть $0 < \alpha, \beta \leq 1$, $\varphi(x) \in C^3([0, l])$, $\varphi'''(x) \in L_2([0, l])$ и $f(x, t) \in C^{3,0}(\Omega)$, $f_{xxx} \in L_2(\bar{\Omega})$, тогда существует единственное регулярное решение уравнения (1) в классе $u(x, t) \in C_{x,t}^{2,1}(\Omega) \cap C(\bar{\Omega}) \cap C_\gamma([0, T])$, удовлетворяющее начальному условию (2) и граничным условиям (3), и оно имеет вид:

$$u(x, t) = \sum_{n=0}^{\infty} \left(\varphi_n I_n(t) + \int_0^t I_n(t-\tau) f_n(\tau) d\tau \right) X_n(x), \quad (13)$$

где

$$I_n(t) = \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k t^{\alpha k} E_{\beta, \alpha k+1}^{k+1}(-\lambda_n t^\beta), \quad X_n(x) = \sqrt{\frac{2}{l}} \sin \frac{\pi n x}{l}, \quad (14)$$

$$\gamma = \max\{1-\alpha, 1-\beta\}.$$

Доказательство. Решение задачи(1)-(3) в виде разложения в ряд Фурье по x

$$u(x, t) = \sum_{n=1}^{\infty} v_n(x, t) = \sum_{n=1}^{\infty} u_n(t) X_n(x) \quad (15)$$

Если представим также функции $f(x, t)$ и $\varphi(x)$ в виде рядов Фурье

$$f(x, t) = \sum_{n=1}^{\infty} f_n(t) X_n(x), \quad f_n(t) = \int_0^l f(x, t) X_n(x) dx,$$

$$\varphi(x) = \sum_{n=1}^{\infty} \varphi_n X_n(x), \quad \varphi_n = \int_0^l \varphi(x) X_n(x) dx. \quad (16)$$

Подставляя предполагаемую форму решения (15) и $f(x, t)$ из (16) в исходное уравнение (1), имеем:

$$\sum_{n=0}^{\infty} X_n(x) [u'_n(t) + D_{0+,t}^{1-\alpha} u_n(t) + \lambda_n D_{0+,t}^{1-\beta} u_n(t) - f_n(t)] = 0,$$

где

$$\lambda_n = \left(\frac{\pi n}{l} \right)^2.$$

Увидим, что это уравнение будет удовлетворено, если все коэффициенты разложения равны нулю, то есть:

$$u'_n(t) + D_{0+,t}^{1-\alpha} u_n(t) + \lambda_n D_{0+,t}^{1-\beta} u_n(t) = f_n(t), \quad (17)$$

Начальное условие даёт:

$$u(x, 0) = \sum_{n=1}^{\infty} u_n(0) X_n(x) = \sum_{n=1}^{\infty} \varphi_n X_n(x),$$

Отсюда следует:

$$u_n(0) = \varphi_n. \quad (18)$$

Таким образом, мы получили обыкновенные дифференциальные уравнения дробного порядка (17) с начальным условием (18). Для решения этой задачи мы будем применять преобразование Лапласа и получаем следующее выражение:

$$p\omega_n(p) - u_n(0) + p^{1-\alpha}\omega_n(p) + \lambda_n p^{1-\beta}\omega_n(p) = F_n(p), \quad (19)$$

где

$$\omega_n(p) = L[u_n(t)](p), \quad F_n(p) = L[f_n(t)](p).$$

Решая уравнение (19), получаем функцию:

$$\omega_n(p) = \frac{\varphi_n}{p+p^{1-\alpha}+\lambda_n p^{1-\beta}} + \frac{F_n(p)}{p+p^{1-\alpha}+\lambda_n p^{1-\beta}}. \quad (20)$$

Вычисляем обратное преобразование Лапласа от первой части функции (20) для $|\lambda_n| \leq \left| \frac{1+p^\alpha}{p^{\alpha-\beta}} \right|$ следующим образом:

$$\frac{\varphi_n}{p+p^{1-\alpha}+\lambda_n p^{1-\beta}} = \frac{\varphi_n}{p+p^{1-\alpha}} \frac{1}{1+\lambda_n \frac{p^{\alpha-\beta}}{1+p^\alpha}} = \frac{\varphi_n}{p+p^{1-\alpha}} \sum_{l=0}^{\infty} (-\lambda_n)^l \left(\frac{p^{\alpha-\beta}}{1+p^\alpha} \right)^l$$

С учётом утверждения 1, последнее выражение можно записать в виде:

$$\varphi_n \sum_{l=0}^{\infty} (-\lambda_n)^l \frac{p^{(\alpha-\beta)l+\alpha-1}}{(1+p^\alpha)^{1+l}} = \varphi_n L\left[\sum_{l=0}^{\infty} (-\lambda_n)^l t^{\beta l} E_{\alpha, \beta l+1}^{l+1}(-t^\alpha)\right] =$$

$$= \varphi_n L\left[\sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k t^{\alpha k} E_{\beta, \alpha k+1}^{k+1}(-\lambda_n t^\beta)\right]$$

Аналогично, для второго слагаемого получаем выражение:

$$\frac{F_n(p)}{p+p^{1-\alpha}+\lambda_n p^{1-\beta}} = L[f_n(t)]L\left[\sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k t^{\alpha k} E_{\beta, \alpha k+1}^{k+1}(-\lambda_n t^\beta)\right]$$

Таким образом, мы получаем следующую формулу:

$$u_n(t) = \varphi_n I_n(t) + \int_0^t I_n(t-\tau) f_n(\tau) d\tau, \quad (21)$$

где

$$I_n(t) = \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k t^{\alpha k} E_{\beta, \alpha k+1}^{k+1}(-\lambda_n t^\beta).$$

Теперь проверим, что функция (21) удовлетворяет уравнению (17). Для этого сперва докажем, что ряд $I_n(t)$ сходится абсолютно и равномерно по $t \in [0, T]$.

Сначала оценим функцию (21) при $t \rightarrow 0$, для этого выразим трёхпараметрическую функцию Миттаг-Леффлера с H-функцией Фокса следующим образом:

$$\begin{aligned} I_n(t) &= \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k t^{\alpha k} E_{\beta, \alpha k+1}^{k+1}(-\lambda_n t^\beta) = \\ &= \sum_{k=0}^{\infty} \frac{(-1)^k t^{\alpha k}}{\Gamma(k+1)} H_{1,2}^{1,1} \left[\lambda_n t^\beta \middle| \begin{matrix} (-k, 1) \\ (0, 1), (-\alpha k, \beta) \end{matrix} \right] \end{aligned} \quad (22)$$

Для H-функции Фокса получаем оценку, приведённую в Утверждении 2;

$$\left| H_{1,2}^{1,1} \left[\lambda_n t^\beta \middle| \begin{matrix} (-k, 1) \\ (0, 1), (-\alpha k, \beta) \end{matrix} \right] \right| \leq C, \quad t \rightarrow 0$$

в результате приходим к следующей оценке для функции $I_n(t)$

$$|I_n(t)| \leq C \sum_{k=0}^{\infty} \frac{(-1)^k t^{\alpha k}}{k!} = C \exp[t^\alpha] \quad (23)$$

Отсюда следуют следующие оценки для функции $u_n(t)$ при $t \rightarrow 0$

$$|u_n(t)| \leq |\varphi_n| |I_n(t)| + \int_0^t |I_n(t-\tau)| |f_n(\tau)| d\tau \leq C(|\varphi_n| + \int_0^t |f_n(\tau)| d\tau) \exp[t^\alpha], \quad (24)$$

Теперь вычислим производные функции $u_n(t)$:

$$\frac{d}{dt} u_n(t) = \varphi_n \frac{d}{dt} I_n(t) + I_n(0) f_n(t) + \int_0^t \frac{d}{dt} I_n(t-\tau) f_n(\tau) d\tau,$$

где

$$\frac{d}{dt} I_n(t) = -\lambda_n t^{\beta-1} E_{\beta, \beta}(-\lambda_n t^\beta) + \sum_{k=1}^{\infty} (-1)^k t^{\alpha k-1} E_{\beta, \alpha k}^{k+1}(-\lambda_n t^\beta),$$

где

$$\frac{d}{dt} E_{\beta}(\lambda_n t^\beta) = -\lambda_n t^{\beta-1} E_{\beta, \beta}(\lambda_n t^\beta)$$

$$\frac{d}{dt} \left[\sum_{k=1}^{\infty} (-1)^k t^{\alpha k} E_{\beta, \alpha k+1}^{k+1} (-\lambda_n t^\beta) \right] = \sum_{k=1}^{\infty} (-1)^k t^{\alpha k-1} E_{\beta, \alpha k}^{k+1} (-\lambda_n t^\beta)$$

для функции $\frac{d}{dt} I_n(t)$ найдем оценку при $t \rightarrow 0$

$$\left| \frac{d}{dt} I_n(t) \right| \leq |\lambda_n t^{\beta-1} E_{\beta, \beta} (-\lambda_n t^\beta)| + \left| \sum_{k=1}^{\infty} (-1)^k t^{\alpha k-1} E_{\beta, \alpha k}^{k+1} (-\lambda_n t^\beta) \right| \leq$$

$$\leq |\lambda_n t^{\beta-1} E_{\beta, \beta} (-\lambda_n t^\beta)| + |\exp[-t^\alpha]|$$

Из последних рассуждений следуют оценки для функции $\frac{d}{dt} u_n(t)$ при $t \rightarrow 0$:

$$\left| \frac{d}{dt} u_n(t) \right| \leq |\varphi_n| (|\lambda_n t^{\beta-1} E_{\beta, \beta} (-\lambda_n t^\beta)| + |\exp[-t^\alpha]|) + |I_n(0) f_n(t)| +$$

$$+ \left| \int_0^t f_n(\tau) d\tau \right| (|\lambda_n t^{\beta-1} E_{\beta, \beta} (-\lambda_n t^\beta)| + |\exp[-t^\alpha]|). \quad (25)$$

Теперь вычисляем дробную производную $D_{0+,t}^{1-\alpha} u_n(t)$:

$$D_{0+,t}^{1-\alpha} u_n(t) = \varphi_n D_{0+,t}^{1-\alpha} I_n(t) + D_{0+,t}^{1-\alpha} \int_0^t I_n(t-\tau) f_n(\tau) d\tau. \quad (26)$$

Сначала вычисляем производную от первой части:

$$D_{0+,t}^{1-\alpha} I_n(t) = \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k D_{0+,t}^{1-\alpha} [t^{\alpha k} E_{\beta, \alpha k+1}^{k+1} (-\lambda_n t^\beta)] =$$

$$= \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k D_{0+,t}^{1-\alpha} \left[t^{\alpha k} \sum_{m=0}^{\infty} \frac{(k+1)_m (-\lambda_n t^\beta)^m}{\Gamma(\beta m + \alpha k + 1) m!} \right] =$$

$$= \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k \frac{1}{\Gamma(\alpha)} \frac{d}{dt} \int_0^t (t-\tau)^{\alpha-1} \tau^{\alpha k} \sum_{m=0}^{\infty} \frac{(k+1)_m (-\lambda_n \tau^\beta)^m}{\Gamma(\beta m + \alpha k + 1) m!} d\tau =$$

$$= \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k \frac{1}{\Gamma(\alpha)} \sum_{m=0}^{\infty} \frac{(k+1)_m (-\lambda_n)^m}{\Gamma(\beta m + \alpha k + 1) m!} \frac{d}{dt} \int_0^t (t-\tau)^{\alpha-1} \tau^{\alpha k + \beta m} d\tau.$$

Рассмотрим следующий интеграл и сделаем интегральную замену этого интеграла в виде $\tau = ty$:

$$\int_0^t (t-\tau)^{\alpha-1} \tau^{\alpha k + \beta m} d\tau = \int_0^1 t^{\alpha-1} (1-y) t^{\alpha k + \beta m} y^{\alpha k + \beta m} t dy =$$

$$= t^{\alpha k + \beta m + \alpha} \int_0^1 y^{\alpha-1} (1-y)^{\alpha k + \beta m} dy = t^{\alpha k + \beta m + \alpha} B(\alpha, \alpha k + \beta m + 1)$$

$$D_{0+,t}^{1-\alpha} I_n(t) = \varphi_n \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k t^{\alpha k + \alpha - 1} E_{\beta, \alpha k + \alpha}^{k+1} (-\lambda_n t^\beta)$$

Теперь вычисляем дробную производную от второй части функций (26):

$$D_{0+,t}^{1-\alpha} \int_0^t I_n(t-\tau) f_n(\tau) d\tau = \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k D_{0+,t}^{1-\alpha} \int_0^t (t-\tau)^{\alpha k} E_{\beta, \alpha k+1}^{k+1} (-\lambda_n (t-\tau)^\beta) d\tau =$$

$$= \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k \frac{1}{\Gamma(\alpha)} \frac{d}{dt} \int_0^t (t-s)^{\alpha-1} \int_0^s (s-\tau)^{\alpha k} E_{\beta, \alpha k+1}^{k+1} (-\lambda_n (s-\tau)^\beta) d\tau ds =$$

$$= \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k \frac{1}{\Gamma(\alpha)} \frac{d}{dt} \int_0^t f_n(\tau) d\tau \int_\tau^t (t-s)^{\alpha-1} (s-\tau)^{\alpha k} E_{\beta, \alpha k+1}^{k+1} (-\lambda_n (s-\tau)^\beta) ds$$

Рассмотрим следующий интеграл:

$$\int_\tau^t (t-s)^{\alpha-1} (s-\tau)^{\alpha k} \sum_{m=0}^{\infty} \frac{(k+1)_m (-\lambda_n)^m (s-\tau)^{\beta m}}{\Gamma(\beta m + \alpha k + 1) m!} ds =$$

$$= \sum_{m=0}^{\infty} \frac{(k+1)_m (-\lambda_n)^m}{\Gamma(\beta m + \alpha k + 1) m!} \int_\tau^t (t-s)^{\alpha-1} (s-\tau)^{\alpha k + \beta m} ds$$

В последнем интеграле этого выражения совершим замену переменных по формуле. Воспользуемся интегральной заменой $s = \tau + y(t-\tau)$

$$\sum_{m=0}^{\infty} \frac{(k+1)_m (-\lambda_n)^m}{\Gamma(\beta m + \alpha k + 1) m!} \int_0^1 (t-\tau-y(t-\tau))^{\alpha-1} (y(t-\tau))^{\alpha k + \beta m} (t-\tau) dy =$$

$$= \sum_{m=0}^{\infty} \frac{(k+1)_m (-\lambda_n)^m}{\Gamma(\beta m + \alpha k + 1) m!} B(\alpha, \alpha k + \beta m + 1) = (t-\tau)^{\alpha k + \alpha} E_{\beta, \alpha k + \alpha + 1}^{k+1} (-\lambda_n (t-\tau)^\beta)$$

$$D_{0+,t}^{1-\alpha} \int_0^t I_n(t-\tau) f_n(\tau) d\tau = \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k \frac{d}{dt} \int_0^t (t-\tau)^{\alpha k + \alpha} E_{\beta, \alpha k + \alpha + 1}^{k+1} (-\lambda_n (t-\tau)^\beta) f_n(\tau) d\tau =$$

$$= \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k \int_0^t (t-\tau)^{\alpha k + \alpha - 1} E_{\beta, \alpha k + \alpha}^{k+1} (-\lambda_n (t-\tau)^\beta) f_n(\tau) d\tau$$

Таким образом, мы нашли окончательный вид для функции $D_{0+,t}^{1-\alpha} u_n(t)$:

$$D_{0+,t}^{1-\alpha} u_n(t) = \varphi_n \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k t^{\alpha k + \alpha - 1} E_{\beta, \alpha k + \alpha}^{k+1} (-\lambda_n t^\beta) +$$

$$+ \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k \int_0^t (t-\tau)^{\alpha k + \alpha - 1} E_{\beta, \alpha k + \alpha}^{k+1} (-\lambda_n (t-\tau)^\beta) f_n(\tau) d\tau. \quad (27)$$

Так же, как и выше, с учетом в учреждении 2, результате получим оценки для функции $D_{0+,t}^{1-\alpha} u_n(t)$:

$$|D_{0+,t}^{1-\alpha} u_n(t)| \leq C \left(|\varphi_n| + \int_0^t |f_n(\tau)| d\tau \right) t^{\alpha-1} \exp[t^\alpha] \quad (28)$$

Аналогично вычисляется и оценивается функция $D_{0+,t}^{1-\beta} u_n(t)$:

$$D_{0+,t}^{1-\beta} u_n(t) = \varphi_n \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k t^{\alpha k + \beta - 1} E_{\beta, \alpha k + \beta}^{k+1} (-\lambda_n t^\beta) +$$

$$+ \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k \int_0^t (t-\tau)^{\alpha k + \beta - 1} E_{\beta, \alpha k + \beta}^{k+1} (-\lambda_n (t-\tau)^\beta) f_n(\tau) d\tau \quad (29)$$

$$|D_{0+,t}^{1-\beta} u_n(t)| \leq C \left(|\varphi_n| + \int_0^t |f_n(\tau)| d\tau \right) t^{\beta-1} \exp[t^\alpha] \quad (30)$$

И наконец, мы покажем, что функция (21) удовлетворяет уравнению (17) и начальным условиям (18). Будем пользоваться тождеством:

$$\begin{aligned} -E_{\beta, \alpha k + \alpha}^{k+2} (-\lambda_n t^\beta) + E_{\beta, \alpha k + \alpha}^{k+1} (-\lambda_n t^\beta) &= \sum_{m=0}^{\infty} \frac{(-\lambda_n t^\beta)^m}{m! \Gamma(\beta m + \alpha k + \alpha)} ((k+1)_m - (k+2)_m) = \\ &= -\lambda_n t^\beta E_{\beta, \alpha k + \alpha + \beta}^{k+2} (-\lambda_n t^\beta). \end{aligned}$$

Для доказательства достаточно показать, что следующая сумма равна нулю.

$$\begin{aligned} &-\lambda_n \varphi_n t^{\beta-1} E_{\beta, \beta} (-\lambda_n t^\beta) + \varphi_n \sum_{k=1}^{\infty} (-1)^k t^{\alpha k - 1} E_{\beta, \alpha k}^{k+1} (-\lambda_n t^\beta) + \\ &+ \varphi_n \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k t^{\alpha k + \alpha - 1} E_{\beta, \alpha k + \alpha}^{k+1} (-\lambda_n t^\beta) + \lambda_n \varphi_n \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k t^{\alpha k + \beta - 1} E_{\beta, \alpha k + \beta}^{k+1} (-\lambda_n t^\beta) = \\ &= -\lambda_n \varphi_n t^{\beta-1} E_{\beta, \beta} (-\lambda_n t^\beta) + \varphi_n \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k t^{\alpha k + \alpha - 1} (-E_{\beta, \alpha k + \alpha}^{k+2} (-\lambda_n t^\beta) + E_{\beta, \alpha k + \alpha}^{k+1} (-\lambda_n t^\beta)) + \\ &+ \lambda_n \varphi_n \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k t^{\alpha k + \beta - 1} E_{\beta, \alpha k + \beta}^{k+1} (-\lambda_n t^\beta) = \\ &= -\lambda_n \varphi_n t^{\beta-1} E_{\beta, \beta} (-\lambda_n t^\beta) - \varphi_n \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k t^{\alpha k + \alpha - 1} \lambda_n t^\beta E_{\beta, \alpha k + \alpha + \beta}^{k+2} (-\lambda_n t^\beta) \\ &+ \lambda_n \varphi_n \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k t^{\alpha k + \beta - 1} E_{\beta, \alpha k + \beta}^{k+1} (-\lambda_n t^\beta) = \\ &= -\lambda_n \varphi_n t^{\beta-1} E_{\beta, \beta} (-\lambda_n t^\beta) - \lambda_n \varphi_n \sum_{k=1}^{\infty} (-1)^k t^{\alpha k + \beta - 1} E_{\beta, \alpha k + \beta}^{k+1} (-\lambda_n t^\beta) + \\ &+ \lambda_n \varphi_n \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k t^{\alpha k + \beta - 1} E_{\beta, \alpha k + \beta}^{k+1} (-\lambda_n t^\beta) \equiv 0 \end{aligned}$$

Из этого следует:

$$u'_n(t) + D_{0+,t}^{1-\alpha} u_n(t) + \lambda_n D_{0+,t}^{1-\beta} u_n(t) = f_n(t)$$

Функция $u_n(t)$ удовлетворяет уравнению и начальным условиям

$$u_n(0) = \varphi_n I_n(0) = \varphi_n$$

Теорема доказана.

Вернёмся теперь к нашей задаче. Мы должны, прежде всего, убедиться в непрерывности функции:

$$\begin{aligned} u(x, t) &= \sum_{n=1}^{\infty} u_n(t) X_n(x) = \sum_{n=1}^{\infty} \left(\varphi_n \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k t^{\alpha k} E_{\beta, \alpha k + 1}^{k+1} (-\lambda_n t^\beta) + \right. \\ &+ \left. \int_0^t \sum_{k=0}^{\infty} (-1)^k (t-\tau)^{\alpha k} E_{\beta, \alpha k + 1}^{k+1} (-\lambda_n (t-\tau)^\beta) f_n(\tau) d\tau \right) X_n(x) \quad (31) \end{aligned}$$

Для этого достаточно доказать равномерную сходимость ряда для $u(x, t)$ так как общий член этого ряда непрерывная функция, а равномерно сходящийся ряд непрерывных функций определяет непрерывную функцию. Пользуясь неравенством (24) и неравенством Бесселя, заключим, что ряд

$$\sum_{n=1}^{\infty} |u_n(t)| |X_n(x)| \leq C(\|\varphi\| + T\|f\|) \exp[t^\alpha]$$

сходится, то ряд (31) равномерно сходится, то есть функция U непрерывна.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Беданокова С.Ю. Математическое моделирование водного и солевого режимов в почвах с фрактальной организацией: Автореф. дисс. канд. физ.-мат. наук: 05.13.18. — Таганрог: Юж. фед. ун-т, 2007. — 16 с.
2. Мейланов Р. П., Шабанова М. Р. Уравнение теплопроводности для сред с фрактальной структурой. *Современные наукоёмкие технологии*, 2007. — № 8. — С. 84–85.
3. Сербина Л. И. Нелокальные математические модели переноса в водоносных системах. — М.: Наука, 2006. — 167 с.
4. Паровик Р. И. Задача Коши для нелокального уравнения диффузии-адвекции радона во фрактальной среде. *Вестн. Сам. гос. техн. ун-та. Сер. Физ.-мат. науки*, 1 (20), (2010), с. 127–132.
5. Сербина Л И Нелокальные математические модели переноса в водоносных системах. *Наука*, (2007) 167 p.
6. Kilbas A.A., Srivastava H.M., Trujillo J.J. *Theory and Applications of Fractional Differential Equations*. Amsterdam: Elsevier, (2006) 523 p.
7. Giusti A., Colombaro I., Garra R., et al., “A practical guide to Prabhakar fractional calculus,” *Fract. Calc. Appl. Anal.* 23, 9–54 (2020).
8. Mathai, A.M., Saxena, R.K., Haubold, H.J.: *The H-function. Theory and applications*. Springer, Dordrecht (2010) 269 p.
9. Tomovski Z., Hilfer R., and Srivastava H. M., “Fractional and operational calculus with generalized fractional derivatives operators and Mittag-Leffler type functions,” *Integral Transform. Spec. Funct.* 21, 797–814 (2010).
10. Паровик Р. И., Метод функции Грина для одного дифференциального уравнения дробного порядка. *Вестник КРАУНЦ. Физ.-мат. науки*, 2010, № 1(1), 17–23
11. Durdiev Durdimurod K., Shishkina Elina L., Sitnik Sergei M. The explicit formula for solution of anomalous diffusion equation in the multi-dimensional space. *Lobachevskii Journal of Mathematics* 42(6), 2021, pp. 1264–1273.

POISSON REPRESENTATION FOR $A(z)$ -HARMONIC FUNCTIONS BELONGING TO SOME CLASS

Husenov Behzod Erkin ugli,

Basic doctoral (PhD) student, Bukhara State University, Uzbekistan

Muhammad Ikbal str. 11, 200117, Bukhara, Uzbekistan

b.e.husenov@buxdu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada ba'zi sinflarga tegishli bo'lgan $A(z)$ -garmonik funksiyalar uchun Puasson yadrosining xossalari keltirilgan. Jumladan, qatorga yoyiluvchi $A(z)$ -garmonik funksiyalarning xossalari hamda $A(z)$ -garmonik funksiyalar uchun Puasson yadrosining chegaraviy nuqtalardagi xossalari o'rganilgan.

Kalit so'zlar: Beltrami tenglamasi, $A(z)$ -lemniskata, $A(z)$ -garmonik funksiyalar uchun Puasson yadrosi, ω_A^* - yaqinlashish.

Аннотация. В этой статье приведены свойства ядра Пуассона для $A(z)$ -гармонических функций, принадлежащих некоторым классам. В частности, были исследованы свойства $A(z)$ -гармонических функций, разлагающихся на ряд, и свойства граничного поведения ядра Пуассона для $A(z)$ -гармонических функций.

Ключевые слова: Уравнения Бельтрами, $A(z)$ -лемниската, Ядро Пуассона для $A(z)$ -гармонических функций, ω_A^* - сходимостъ.

Abstract. This article presents properties of the Poisson kernel for $A(z)$ -harmonic functions belonging to some classes. In particular, the properties of $A(z)$ -harmonic functions decomposing into a series and the properties of the boundary behavior of the Poisson kernel for $A(z)$ -harmonic functions were investigated.

Key words: Beltrami equation, $A(z)$ -lemniscate, Poisson kernel for $A(z)$ -harmonic functions, ω_A^* - convergence.

1. Introduction.

Solutions of the Beltrami equation:

$$\frac{\partial f}{\partial \bar{z}} - A(z) \frac{\partial f}{\partial z} = 0. \quad (1)$$

It is directly related to quasi-conformal maps. The function $A(z)$ is, in general, assumed to be measurable with $|A(z)| \leq c < 1$ almost everywhere in the domain $D \subset J$, where $c = const$. Solutions of equation (1) are often referred to as $A(z)$ -analytic functions in the literature.

The solutions of equation (1), as well as quasi-conformal homeomorphisms in the complex plane J , have been studied in sufficient details. Here we confine ourselves to giving the references [1-3,6] and formulating the following three theorems:

Theorem 1 (see [3]). *For any measurable on the complex plane function $A(z): \|A\|_\infty < 1$ there exists a unique homeomorphic solution $\psi(z)$ of equation (1) with fixes the points $0, 1, \infty$.* Note that if the function $|A(z)| \leq c < 1$ is defined only in the domain $D \subset J$, then it can be extended to the whole J by setting $A(z) \equiv 0$ outside D , so theorem 1 holds for any domain $D \subset J$.

Theorem 2 (see [1,2]). *All generalized solutions of equation (1) have the form $f(z) = \Phi[\psi(z)]$, where $\psi(z)$ is a homeomorphic solution in theorem 1, and $\Phi(\zeta)$ is a holomorphic function from ζ to $\psi(D)$. Moreover, if a generalized solution $f(z)$ has isolated singular points, then the holomorphic function $\Phi = f \circ \psi^{-1}$ also has isolated singularities of the same types.*

Theorem 2 implies that an $A(z)$ -analytic function $f(z)$ carries out an internal (open) mapping, i. e. it maps an open set to an open set. It follows that the maximum principle holds for such functions: for any bounded domain D the maximum of the modulus is reached only on the boundary, i. e. $|f(z)| \leq \max_{z \in \partial D} |f(z)|$, $z \in D$. If the function is not zero, then the minimum principle also holds, i. e. $|f(z)| \geq \min_{z \in \partial D} |f(z)|$, $z \in D$. (see [7]). Theorem 3 (see [4]). *If a function $A(z)$ belongs to the class $C^m(D)$, then every solution $f(z)$ of equation (1) also belongs, at least, to the same class $C^m(D)$.*

Let $A(z)$ be anti-analytic, i. e. $\frac{\partial A}{\partial z} = 0$ in $D \subset J$, and such that $|A(z)| \leq c < 1$, $\forall z \in D$. Then according to (1) the class $f \in O_A(D)$ of $A(z)$ -analytic functions in D is characterized by the fact that $\overline{D_A} f = \frac{\partial f}{\partial z} - A(z) \frac{\partial f}{\partial \bar{z}} = 0$. Since an anti-analytic function is smooth, Theorem 3 implies that $O_A(D) \subset C^\infty(D)$. In this case, the following takes place:

Theorem 4 (analogue of Cauchy's theorem (see [6])). *If $f \in O_A(D) \cap C(\overline{D})$, where $D \subset J$ is a domain with rectifiable boundary ∂D , then*

$$\int_{\partial D} f(z) (dz + A(z) d\bar{z}) = 0.$$

Now we assume that the domain $D \subset J$, is convex, and $a \in D$ is a fixed point in it. Consider the function

$$K(z; a) = \frac{1}{2\pi i} \frac{1}{z - a + \int_{\gamma(a; z)} \overline{A(\tau)} d\tau}, \quad (2)$$

where $\gamma(a; z)$ is a smooth curve which connects points a and z in D . Since the domain is simply connected and the functions $\overline{A}(z)$ is holomorphic, the integral $I(z) = \int_{\gamma(a; z)} \overline{A(\tau)} d\tau$ does not depend on a path of integration; it coincides with a primitive, i. e. $I(z) = \overline{A}(z)$. (see [7]).

Theorem 5 (see [7]). *$K(z; a)$ is an $A(z)$ -analytic function outside of the point $z = a$, i. e. $K \in O_A(D)$. Moreover, at $z = a$ the function $K(z; a)$ has a simple pole.*

Remark 1 (see [7]). *If the domain $D \subset J$ is not a convex, but only simply connected, then although the function $\psi(z; a)$ is uniquely defined in the D , but a priori, it might has the other isolated zeros except a : $\psi(z; a)$, $z \in P = \{a_1, a_2, \dots\}$. Consequently, $\psi \in O_A(D)$, $\psi(z; a) \neq 0$ when $z \notin P$ and $K(z; a)$ is analytic function only in $D \setminus P$, it has a poles at the points of P . Due to this fact, we consider the class of $A(z)$ -analytic functions only in the convex domain $D \subset J$.*

According to Theorem 2, the function $\psi(z; a) \in O_A(D)$ carries out an internal mapping. In particular, the set

$$L(a; r) = \left\{ z \in D : \left| \psi(z; a) \right| < \left| z - a + \int_{\gamma(a; z)} \overline{A(\tau)} d\tau \right| < r \right\}$$

is open in D . For sufficiently small $r > 0$ it compactly belongs to D and contains the point a . This set is called an $A(z)$ -lemniscate with the center a and denoted by $L(a; r)$. According to the maximum principle the lemniscate $L(a; r)$ is simply connected and to the minimum principle it is connected. (see [7]).

Here we note that the analog power series for $A(z)$ -analytic functions will be

$$\sum_{k=-\infty}^{\infty} c_k \psi^k(z; a), \quad (3)$$

where $c_k = \text{const}$. The domain of convergence of the series (3) is a lemniscate $L(a; r)$, where the radius of convergence is given by the Cauchy-Hadamard formula:

$$\frac{1}{r} = \overline{\lim}_{k \rightarrow \infty} \sqrt[k]{|c_k|}.$$

(see [7]). There is true an inverse

Theorem 6 (see [7]). If $f(z) \in O_A(L(a;r)) \cap C(\overline{L(a;r)})$, where $L(a;r) = \{z \in D : |\psi(z;a)| < r\} \subset\subset D$ is a lemniscate, then the function $f(z)$ can be expanded to the Taylor series in $L(a;r)$:

$$f(z) = \sum_{k=0}^{\infty} c_k \psi^k(z;a), \tag{4}$$

where $c_k = \frac{1}{2\pi i} \int_{\partial L(a;\rho)} \frac{f(\zeta)}{(\psi(\zeta;a))^{k+1}} (d\zeta + A(\zeta)d\bar{\zeta})$, $0 < \rho < r$, $k = 0, 1, 2, \dots$

Theorem 7 (Laurent expansion (see [7])). Let $f(z)$ be $A(z)$ -analytic in a ring of lemniscates: $f \in O_A(L(a;R) \setminus L(a;r))$, $R > r$. Then $f(z)$ will be expanded to the Loran series in this ring:

$$f(z) = \sum_{k=-\infty}^{\infty} c_k \psi^k(z;a), \tag{5}$$

(5) where a coefficients of Taylor-Laurent series which determines by the formula

$$c_k = \frac{1}{2\pi i} \int_{\partial L(a;\rho)} \frac{f(\zeta)}{(\psi(\zeta;a))^{k+1}} (d\zeta + A(\zeta)d\bar{\zeta}), \quad r < \rho < R, \quad k = 0, \pm 1, \pm 2, \dots$$

The series (5) converges uniformly inside of the ring

$$L(a;R) \setminus L(a;r) = \{z \in D : r < |\psi(z;a)| < R\}.$$

Let $f = u + iv$.

Theorem 8 (see [8]). The real part of the $A(z)$ -analytic functions of $f \in O_A(D)$ satisfies equation

$$\Delta_A u = \frac{\partial}{\partial z} \left(\frac{1}{1-|A|^2} \left((1+|A|^2) \frac{\partial u}{\partial z} - 2A \frac{\partial u}{\partial \bar{z}} \right) \right) + \frac{\partial}{\partial \bar{z}} \left(\frac{1}{1-|A|^2} \left((1+|A|^2) \frac{\partial u}{\partial \bar{z}} - 2\bar{A} \frac{\partial u}{\partial z} \right) \right) = 0 \tag{6}$$

in the domain of D .

In connection with Theorem 8, it is natural to define the $A(z)$ -harmonic function as follows.

Definition 1 (see [8]). A double differentiable function $u \in C^2(D)$, $u: D \rightarrow \check{Y}$ is called $A(z)$ -harmonic in the D domain if the D domain if it satisfies the differential equation (6).

The class of $A(z)$ -harmonic functions in the domain of D is denoted as $h_A(D)$. Thus, the real part and hence the imaginary part, of the $A(z)$ -harmonic function in the domain of D . The inverse theorem is also true for simply connected domains.

Theorem 9 (see [8]). If the function is $u(z) \in h_A(D)$, where D is a simply connected domain, then $f \in O_A(D): u = \text{Re } f$. For $A(z)$ -analytic and $A(z)$ -harmonic functions, the following Dirichlet problem is naturally considered:

Dirichlet problem (see [8]). A bounded domain of $G \subset D$ is given and a continuous function of $\omega(\zeta)$ is set at the boundary of ∂G . It is required to find $A(z)$ -harmonic in the domain of G , continuous on the closure of G the function of $u(z) \in h_A(G) \cap C(\overline{G}): u|_{\partial G} = \omega$.

Theorem 10 (Poisson formula for $A(z)$ -harmonic functions (see [8])). If the $\omega(\zeta)$ function is continuous on the boundary of the lemniscate of $L(a;r) \subset D$, then the function

$$u(z) = \frac{1}{2\pi r} \oint_{|\psi(a;\zeta)|=r} \omega(\zeta) \frac{r^2 - |\psi(a;z)|^2}{|\psi(\zeta;z)|^2} |d\zeta + A(\zeta)d\bar{\zeta}| \tag{7}$$

is the solution of the Dirichlet problem in $L(a;r)$.

The $f(\zeta; z) = \frac{\psi(a;\zeta) + \psi(a;z)}{\psi(\zeta; z)}$ function is an $A(z)$ -analytic function for $z \in L(a;r)$, where

$\zeta \in L(a;r)$. Then $\Pi(\zeta; z) = \text{Re } f(\zeta; z) \in h_A(L(a;r))$ and besides

$$\begin{aligned} \Pi(\zeta; z) &= \frac{1}{2\pi} \left(f(\zeta; z) + \bar{f}(\zeta; z) \right) = \frac{1}{2\pi} \left(\frac{\psi(a;\zeta) + \psi(a;z)}{\psi(\zeta; z)} + \frac{\bar{\psi}(a;\zeta) + \bar{\psi}(a;z)}{\bar{\psi}(\zeta; z)} \right) = \\ &= \frac{1}{2\pi} \left(\frac{|\psi(a;\zeta)|^2 - |\psi(a;z)|^2}{|\psi(\zeta; z)|^2} \right) = \frac{1}{2\pi} \left(\frac{r^2 - |\psi(a;z)|^2}{|\psi(\zeta; z)|^2} \right). \end{aligned} \tag{8}$$

Formula (8) is called an analogue of the Poisson formula for $A(z)$ -harmonic functions. (see [8]).

2. Poisson representation for $A(z)$ -harmonic functions belonging to some class.

First we will introduce L^p , $p \geq 1$ classes for $A(z)$ -analytic functions. Among the functional spaces is the space L^p , consisting of all functions summable with p -th degree in the lemniscate boundary $\partial L(a; \rho)$ for $A(z)$ -analytic functions, i. e. such $A(z)$ -analytic functions $f(z)$ that

$$\frac{1}{2\pi\rho} \int_{|\psi(z;a)=\rho} |f(z)|^p |dz + A(z)d\bar{z}| < \infty,$$

where $0 < \rho < r$. Of this space, the function is $A(z)$ -analytic functions in the domain of D , then which we denote $L^p_A(D)$. Using the Minkowski integral inequality, we make sure that L^p_A becomes a normalized space if we put

$$\|f(z)\|_{L^p_A} = \left(\frac{1}{2\pi\rho} \int_{|\psi(z;a)=\rho} |f(z)|^p |dz + A(z)d\bar{z}| \right)^{\frac{1}{p}}.$$

Space L^∞_A measurable $A(z)$ -analytic functions, bounded almost everywhere in the lemniscate $L(a; r)$, by the identification of functions that differ only on the set of measure zero, and, assuming by definition:

$$\|f(z)\|_{L^\infty_A} = \text{ess sup}_{|\psi(z;a) < r} |f(z)|.$$

This representation is the norm of space L^∞_A , where *ess sup* is the essential supremum of the function.

Convergence in L^p_A is convergence on average with the index p . It is $f_n(z) \rightarrow f(z)$ that means

$$\frac{1}{2\pi\rho} \int_{|\psi(z;a)=\rho} |f_n(z) - f(z)|^p |dz + A(z)d\bar{z}| \rightarrow 0.$$

Let $u(z) \in h_A(L(a; r))$. It is remarkable that it can often be represented in this lemniscate $L(a; r)$ by the Poisson formula (8).

Theorem 11. Assume that the average

$$\int_{|\psi(z;a)=\rho} |u(z)|^p |dz + A(z)d\bar{z}|$$

is bounded at $\rho < r$. Then there is a function $f \in L^p_A(L(a; r))$, such that

$$u(z) = \frac{1}{2\pi r} \int_{|\psi(\zeta;a)=r} P(\zeta; z) f(\zeta) |d\zeta + A(\zeta)d\bar{\zeta}|$$

is for $z \in L(a; r)$.

Proof. At $p > 1$, the space L^p_A is conjugate to L^q_A , where $\frac{1}{p} + \frac{1}{q} = 1$. For functions

$u_n(\zeta) = u \left(\left(1 - \frac{1}{n} \right) \zeta \right) \in h_A(L(a; r))$ (instead of $1 - \frac{1}{n}$, any sequence ρ_n tending to r from below is suitable),

we have $\|u_n\|_{L^p_A} \leq d$, $d = \text{const}$, ($\| \cdot \|_{L^p_A}$ here, of course, is taken along the boundary $\partial L(a; r)$), so that by a Cantor diagonal process we can isolate from them a subsequence $u_{n_j} \in h_A(L(a; r))$, such that for all functions g running through some countable everywhere dense subset of space L^q_A , there exists the which is

$$L^1_A g = \lim_{j \rightarrow \infty} \int_{|\psi(\zeta;a)=r} g(\zeta) u_{n_j}(\zeta) |d\zeta + A(\zeta)d\bar{\zeta}|.$$

Since $\|u_n\|_{L^p_A} \leq d$, then this limit of $L^1_A g$ actually exists for all $g \in L^q_A$ and $L^1_A g$ is a bounded linear functional on L^q_A . Therefore, since the space L^p_A is conjugate to L^q_A , there exists such a function $f \in L^p_A$ that

$$L^1_A g = \int_{|\psi(\zeta;a)=r} f(\zeta) g(\zeta) |d\zeta + A(\zeta)d\bar{\zeta}|$$

for all $g \in L^q_A$.

We will consider the Poisson formula (8) in the form

$$P(\zeta; z) = \frac{r^2 - |\psi(a; z)|^2}{|\psi(\zeta; z)|^2}. \tag{9}$$

Now, for each $n \in \Gamma$, the function $u_n(z) = u\left(\left(1 - \frac{1}{n}\right)z\right)$ $A(z)$ -harmonious in $L\left(a; \frac{nr}{n-1}\right)$, so if $z \in L(a; r)$, then

$$u_{n_j}(z) = \frac{1}{2\pi r} \int_{|\psi(\zeta; a)|=r} P(\zeta; z) u_{n_j}(\zeta) |d\zeta + A(\zeta) d\bar{\zeta}|.$$

Let's fix an arbitrary $z \in L(a; r)$ and take $g(\zeta) = P(\zeta; z)$, $g \in L_A^q$. Then

$$\begin{aligned} \lim_{j \rightarrow \infty} \int_{|\psi(\zeta; a)|=r} P(\zeta; z) u_{n_j}(\zeta) |d\zeta + A(\zeta) d\bar{\zeta}| &= L_A^1 g = \int_{|\psi(\zeta; a)|=r} g(\zeta) f(\zeta) |d\zeta + A(\zeta) d\bar{\zeta}| = \\ &= \int_{|\psi(\zeta; a)|=r} P(\zeta; z) f(\zeta) |d\zeta + A(\zeta) d\bar{\zeta}|. \end{aligned}$$

In this equality, there is

$$\lim_{j \rightarrow \infty} 2\pi r u_{n_j}(z) = 2\pi r u(z)$$

on the left. So

$$u(z) = \frac{1}{2\pi r} \int_{|\psi(\zeta; a)|=r} P(\zeta; z) f(\zeta) |d\zeta + A(\zeta) d\bar{\zeta}|, \text{ where } f \in L_A^p.$$

Remark 2. The same result holds with the same proof and at $p = \infty$, if we slightly change the wording of the proposition:

Proposition 1. If $u(z)$ is a bounded $A(z)$ -harmonic function in lemniscate $L(a; r)$, then there exists a function $f \in L_A^\infty(L(a; r))$, such that

$$u(z) = \frac{1}{2\pi r} \int_{|\psi(\zeta; a)|=r} P(\zeta; z) f(\zeta) |d\zeta + A(\zeta) d\bar{\zeta}|.$$

But what about the case of $p = 1$? Space $L_A^1(L(a; r))$, unfortunately, is not conjugate to any other. But M - the space of finite real measures μ by $\partial L(a; r)$ with a norm $\|\mu\|$, equal to the total variation of measure μ - is conjugate to $C(\partial L(a; r))$ - the space of continuous $A(z)$ -analytic functions by $\partial L(a; r)$. If $g^* \in L_A^1(L(a; r))$, then we can associate measure μ_{g^*} with g , putting

$$\int_{|\psi(\zeta; a)|=r} g(\zeta) d\mu_{g^*}(\zeta) = \int_{|\psi(\zeta; a)|=r} g(\zeta) g^*(\zeta);$$

at the same time $\|\mu_{g^*}\| = \|g^*\|_{L_A^1}$.

Now the reasoning carried out in the proof of the ninth theorem shows that the following is true

Proposition 2. If $u(z) \in h_A(L(a; r))$ and the average

$$\int_{|\psi(z; a)|=r} |u(z)| d\mu(z)$$

are bounded at $z \in L(a; r)$, such that

$$u(z) = \frac{1}{2\pi r} \int_{|\psi(\zeta; a)|=r} P(\zeta; z) d\mu(\zeta).$$

Corollary 1. Let $u(z)$ be a function, $A(z)$ -harmonic and positive in lemniscate $L(a; r)$. Then there is a finite positive measure μ by $\partial L(a; r)$, such that

$$u(z) = \frac{1}{2\pi r} \int_{|\psi(\zeta; a)|=r} P(\zeta; z) d\mu(\zeta).$$

Proof. For $z \in L(a; r)$ (using, for example, the decomposition $u(z) = \sum_{n=-\infty}^{\infty} c_n \psi^{|n|}(z; a) \psi^n(\zeta; z)$, which takes place in lemniscate $L(a; r)$), we get

$$2\pi\rho u(a) = \int_{|\psi(z;a)=\rho} u(z) |dz + A(z)d\bar{z}| = \int_{|\psi(z;a)=\rho} u(z) |dz + A(z)d\bar{z}|,$$

since $u \geq 0$. And now we apply the Theorem 11. Measure μ is positive, because in this case (see again the proof of the ninth theorem) it turns out that the integral $\int_{|\psi(\zeta;a)=r} g(\zeta) d\mu(\zeta)$ is positive for any positive function $g \in O_A(L(a; r)) \cap C(\partial L(a; r))$ as the limit of positive numbers.

3. Summability properties of $A(z)$ – harmonic functions given by the Poisson formula.

First we get some rough results sufficient for many considerations. The Poisson kernel in the

form (9)
$$P(\zeta; z) = \frac{r^2 - |\psi(z; a)|^2}{|\psi(\zeta; z)|^2} = \sum_{n=-\infty}^{\infty} |\psi(z; a)|^{|n|} \psi^n(\zeta; a)$$

has the following properties for any $z \in L(a; r)$:

1) $P(\zeta; z) > 0$;

2)
$$\int_{|\psi(\zeta;a)=r} \frac{r^2 - |\psi(a; z)|^2}{|\psi(\zeta; z)|^2} |d\zeta + A(\zeta)d\bar{\zeta}| = 2\pi r$$
;

The second property is proved in [9].

Proposition 3. If $f \in L_A^p(L(a; r))$, and $u(z) = \frac{1}{2\pi r} \int_{|\psi(\zeta;a)=r} P(\zeta; z) f(\zeta) |d\zeta + A(\zeta)d\bar{\zeta}|$, then the

function $u(z) \in h_A(L(a; r))$ and $\int_{|\psi(z;a)=\rho} |u(z)|^p |dz + A(z)d\bar{z}| \leq d$, $d = const$.

Proof. Let $\frac{1}{2\pi r} \int_{|\psi(\zeta;a)=r} \psi^n(\zeta; a) f(\zeta) |d\zeta + A(\zeta)d\bar{\zeta}| = c_n$. Then for $z \in L(a; r)$ we have

$$u(z) = \sum_{n=-\infty}^{\infty} c_n |\psi(z; a)|^{|n|} \psi^n(z; a).$$

It is directly verified that the function $u(z) \in h_A(L(a; r))$, since the series converges uniformly in the interior of the lemniscate $L(a; r)$. (what does uniform convergence mean on compact subsets - such is the language of complex analysis!).

Take now $g \in L_A^q(L(a; r))$, $\|g\|_{L_A^q} = 1$, so that (for any fixed $z \in L(a; r)$; the function g , of course, will depend on z)

$$\left(\int_{|\psi(z;a)=\rho} |u(z)|^p |dz + A(z)d\bar{z}| \right)^{\frac{1}{p}} = \int_{|\psi(z;a)=\rho} u(z) g(z) |dz + A(z)d\bar{z}|.$$

According to Fubini's theorem, the integral on the right is

$$\frac{1}{2\pi r} \iint_{|\psi(z;a) \leq r} P(\zeta; z) f(z) g(z) (1 - |A(z)|^2) \frac{dz \wedge d\bar{z}}{-2i},$$

which modulo does not exceed

$$\frac{1}{2\pi\rho} \int_{|\psi(z;a)=\rho} P(\zeta; z) \|f(z)\|_{L_A^p} \|g(z)\|_{L_A^q} |dz + A(z)d\bar{z}| = \|f(z)\|_{L_A^p}$$

(due to the choice of g and its property 2)).

Finally,

$$\int_{|\psi(z;a)=\rho} |u(z)|^p |dz + A(z)d\bar{z}| \leq \|f\|_{L_A^p}^p.$$

That's all.

Proposition 4. Let μ be a finite measure on $\partial L(a; r)$. Then the function $u(z) = A(z) -$ harmonic in lemniscata $L(a; r)$ and

$$\int_{|\psi(z;a)|=\rho} |u(z)| |dz + A(z)d\bar{z}| \leq d,$$

where $z \in L(a; r)$.

Proof. $A(z) -$ harmony is established in the same way as above. Let $z \in L(a; r)$ be given, and let the function $g \in L_A^\infty(L(a; r))$, $\|g\|_{L_A^\infty} = 1$, be such that

$$\int_{|\psi(z;a)|=\rho} |u(z)| |dz + A(z)d\bar{z}| = \int_{|\psi(z;a)|=\rho} |g(z)u(z)| |dz + A(z)d\bar{z}|.$$

According to Fubini's theorem, the integral on the right side is equal to

$$\frac{1}{2\pi r} \iint_{|\psi(\zeta;a)| \leq r} P(\zeta; z) g(\zeta) (1 - |A(\zeta)|^2) \frac{d\mu(\zeta) \wedge d\bar{\mu}(\zeta)}{-2i},$$

and by virtue of 1) - 2) modulo does not exceed

$$\frac{1}{2\pi r} \iint_{|\psi(\zeta;a)| \leq r} P(\zeta; z) \|g\|_{L_A^\infty} d\mu(\zeta) \wedge d\bar{\mu}(\zeta) = \|g\|_{L_A^\infty} \int_{|\psi(\zeta;a)=r} |d\mu(\zeta)| = \int_{|\psi(\zeta;a)=r} |d\mu(\zeta)|.$$

That's all.

4. Initial study of the boundary behavior of the Poisson integral for $A(z) -$ harmonic functions.

The Poisson kernel for $A(z) -$ harmonic functions $P(\zeta; z)$ also has a third property:

- 3) For $\delta > 0$ evenly for $l_\delta = \{z : \psi(z; a) = \rho e^{i\theta}, \delta \leq \theta \leq \pi\}$ at a radius of $z \rightarrow \zeta$ (or $\rho \rightarrow r$).

This immediately follows from the formula for $P(\zeta; z)$.

Proposition 5. Let the function f be continuous on lemniscates $L(a; r)$ and

$$u(z) = \frac{1}{2\pi r} \int_{|\psi(\zeta;a)=r} P(\zeta; z) f(\zeta) |d\zeta + A(\zeta)d\bar{\zeta}|.$$

Then $u(z) \rightarrow f(\zeta)$, when the radius is $z \rightarrow \zeta$, and the convergence is uniformly along ζ .

Proof. Let's write down

$$u(z) = \frac{1}{2\pi r} \int_{|\psi(\zeta;a)=r} P(\zeta; z) f(\zeta) |d\zeta + A(\zeta)d\bar{\zeta}|.$$

For a given arbitrary ζ , we have by property 2) and if we take $\psi(\zeta; a) = re^{i\varphi}$,

$$f(\varphi) = \frac{1}{2\pi r} \int_{|\psi(\zeta;a)=r} P(\zeta; z) f(\varphi) |d\zeta + A(\zeta)d\bar{\zeta}|.$$

Hence,

$$u(z) - f(\varphi) = \frac{1}{2\pi r} \int_{|\psi(\zeta;a)=r} (f(\zeta) - f(\varphi)) P(\zeta; z) |d\zeta + A(\zeta)d\bar{\zeta}|.$$

Let $\delta < \frac{\pi}{2}$ be such that $|f(s) - f(\varphi)| < \varepsilon$ is at $|s - \varphi| < 2\delta$; the number δ here depends only on ε , and not on φ , because of the (uniform!) continuity of the function f .

Let's write the integral in the right part as the sum of two:

$$\begin{aligned} |u(z) - f(\varphi)| &= \frac{1}{2\pi r} \int_{\{|\psi(\zeta;a)=r\} \setminus l_\delta} |f(\zeta) - f(\varphi)| |P(\zeta; z)| |d\zeta + A(\zeta)d\bar{\zeta}| + \\ &+ \frac{1}{2\pi r} \int_{l_\delta} |f(\zeta) - f(\varphi)| |P(\zeta; z)| |d\zeta + A(\zeta)d\bar{\zeta}|. \end{aligned}$$

If $|\theta - \varphi| < \delta$, then the first integral on the right does not exceed

$$\frac{\varepsilon}{2\pi r} \int_{I_\delta} P(\zeta; z) |d\zeta + A(\zeta)d\bar{\zeta}| < \varepsilon$$

Let M be the upper face of value $|f(\zeta)|$. Then the second integral does not exceed

$$\frac{M}{2\pi r} \int_{I_\delta} P(\zeta; z) |d\zeta + A(\zeta)d\bar{\zeta}|,$$

which is less than ε , if z is close sufficiently in radius to ζ , by virtue of property 3).

Thus, $|u(z) - f(\varphi)| < 2\varepsilon$, if $|\theta - \varphi| < \delta$, and z is close sufficiently in radius to ζ .

Remark 3. Properties 1), 2) and 3) taken together show that $\frac{P(\zeta; z)}{2\pi r}$ represents the so-called approximate unit. The proven proposition takes place due to these properties: not only for the analog of the Poisson kernel $P(\zeta; z)$, but also for other kernels that are approximate units, similar results are valid.

Statement 1. Let $f \in L^1_A(L(a; r))$, and let the function f be continuous at point ζ_0 . Then

$$u(z) = \frac{1}{2\pi r} \int_{|\psi(\zeta; a)|=r} P(\zeta; z) f(\zeta) |d\zeta + A(\zeta)d\bar{\zeta}|.$$

tends to $f(\zeta_0)$ while striving along the radius of z tends to ζ_0 .

The proof is the same as the previous proposition.

Theorem 12. Let's say $f \in L^p_A(L(a; r))$, $1 \leq p < \infty$ and

$$u(z) = \frac{1}{2\pi r} \int_{|\psi(\zeta; a)|=r} P(\zeta; z) f(\zeta) |d\zeta + A(\zeta)d\bar{\zeta}|.$$

Then $\int_{|\psi(z; a)|=\rho} |u(z) - f(z)| |dz + A(z)d\bar{z}| \rightarrow 0$ at radius $z \rightarrow \zeta$, i. e. $u(z)$ tends to $f(z)$ at L^p_A the norm at radius $z \rightarrow \zeta$.

Proof. Let's put $f_\rho(z) = u(z)$. Then

$$f_\rho(z) - f(z) = \frac{1}{2\pi r} \int_{|\psi(\zeta; a)|=r} (f(\zeta) - f(z)) P(\zeta; z) |d\zeta + A(\zeta)d\bar{\zeta}|.$$

Using properties 1) and 2) (we consider $f_\rho(z) - f(z)$ as the limit of convex combinations of functions $f(\zeta) - f(z)$, considering ζ as a parameter, and z as a variable), we have, by an obvious generalization of the triangle inequality

$$\begin{aligned} & \left(\int_{|\psi(\zeta; a)|=r} |f_\rho(z) - f(z)|^p |d\zeta + A(\zeta)d\bar{\zeta}| \right)^{\frac{1}{p}} \leq \\ & \leq \frac{1}{2\pi r} \int_{|\psi(\zeta; a)|=r} \left(\int_{|\psi(z; a)|=\rho} |f(\zeta) - f(z)|^p |dz + A(z)d\bar{z}| \right)^{\frac{1}{p}} P(\zeta; z) |d\zeta + A(\zeta)d\bar{\zeta}|. \end{aligned}$$

Assuming

$$F(\zeta) = \left(\int_{|\psi(z; a)|=\rho} |f(\zeta) - f(z)|^p |dz + A(z)d\bar{z}| \right)^{\frac{1}{p}},$$

we get

$$\|f_\rho - f\| \leq \frac{1}{2\pi r} \int_{|\psi(\zeta; a)|=r} F(\zeta) |d\zeta + A(\zeta)d\bar{\zeta}|.$$

But $F(\zeta) \rightarrow 0$ by radius at $z \rightarrow \zeta$! This is so because the shift is continuous in the L^p_A - norm for $1 \leq p < \infty$. This follows in turn from the elementary facts of the theory of functions. Indeed, let $f \in L^p_A(L(a; r))$ and $\varepsilon > 0$ be given. Find a continuous function g , such that $\|f - g\|_{L^p_A} < \varepsilon$. Then obviously

$\int_{|\psi(z;a)=\rho} |g(\zeta) - g(z)|^p |dz + A(z)d\bar{z}| < \varepsilon^p$ for $\{|\psi(\zeta;a)|=r\} \setminus I_\delta$ for sufficiently small δ due to uniform continuity; hence $\|f(\zeta) - f(z)\|_{L^p_A} < 3\varepsilon$ for $\{|\psi(\zeta;a)|=r\} \setminus I_\delta$.

In any case, the function F is continuous in ζ where it is zero. Therefore, according to Propositions 5, $\|f_\rho - f\| \rightarrow 0$ by radius at $z \rightarrow \zeta$.

At $p = \infty$ all we have is ω_A^* -convergence:

Proposition 6. If $f \in L^\infty_A(L(a;r))$ and $u(z) = \frac{1}{2\pi r} \int_{|\psi(\zeta;a)=r} P(\zeta;z)f(\zeta) |d\zeta + A(\zeta)d\bar{\zeta}|$,

then $u(z) \xrightarrow{\omega_A^*} f(z)$ by radius at $z \rightarrow \zeta$.

Proof. Let's take an arbitrary function $g \in L^1_A(L(a;r))$. We need to prove that

$$\int_{|\psi(z;a)=\rho} u(z)g(z) |dz + A(z)d\bar{z}| \rightarrow \int_{|\psi(z;a)=\rho} f(z)g(z) |dz + A(z)d\bar{z}|$$

by radius at $z \rightarrow \zeta$. But this is so, because (we use parity $P(\zeta;z)!$)

$$\int_{|\psi(z;a)=\rho} g(z)P(\zeta;z) |dz + A(z)d\bar{z}| = \int_{|\psi(z;a)=\rho} P(z;\zeta)g(z) |dz + A(z)d\bar{z}|$$

tends to $g(\zeta)$ at by radius at $z \rightarrow \zeta$ according to the previous theorem. It remains only to apply Fubini's theorem.

Similarly fair.

Corollary 2. Let $u(z) = \frac{1}{2\pi r} \int_{|\psi(\zeta;a)=r} P(\zeta;z) |d\mu(\zeta)|$, where μ the final measure is on $\partial L(a;r)$. Then

$u(z) \xrightarrow{\omega_A^*} d\mu(\zeta)$ by radius at $z \rightarrow \zeta$, i. e. for any functions $g \in O_A(L(a;r)) \cap C(L(a;r))$

$$\int_{|\psi(z;a)=\rho} u(z)g(z) |dz + A(z)d\bar{z}| \rightarrow \int_{|\psi(z;a)=\rho} g(z) |d\mu(z)|$$

when by radius at $z \rightarrow \zeta$.

Proof. This corollary is proved by applying Fubini's theorem together with the Proposition 5 of this section.

REFERENCES:

1. Bojarski B., *Homeomorphic solutions of the Beltrami systems*, Dokl. Akad. Nauk USSR, 102, 661-664, 1955. (in Russian).
2. Bojarski B., *Generalized solutions of a system of differential equations of the first order of the elliptic type with discontinuous coefficients*, Mat. Sb. (N. S.), 43 (85), №4, 451-503, 1957. (in Russian).
3. Alfors L., *Lectures on quassiconformal mappings*, Princeton, N. J., Van Nostrand, 1966.
4. Vekua I.N., *Generalized analytic functions*, Nauka, Moscow, 1988. (in Russian).
5. Koosis P., *Introduction to H^p Spaces*, United Kingdom, Cambridge University Press, 1998.
6. Arbuzov E.V., *The Cauchy problem for second-order elliptic systems on the plane*. J. Siberian Math., 44(1), 2003, pp. 3-20.
7. Sadullaev A., Zhabborov N.M., *On a class of A -analytic functions*. Jour. Sib. Fed. Univ. Math. 9(3), (2016), pp. 374-383.
8. Zhabborov N.M., Otoboyev T.U. and Khursanov Sh.Ya., *Schwarz inequality and Schwarz formula for $A(z)$ -analytic functions*. J. Modern math. Fundamental directions, 64(4), 2018, pp. 637-649. (in Russian).
9. Khursanov Sh.Ya., *$A(z)$ -subharmonic functions and Helder regularities*. Dissertation for the degree of Doctor of Philosophy (Ph.D.) in physical and mathematical sciences. Tashkent, 2020 (in Russian).

LISONIY SISTEMANING POG'ONAVIYILIGI VA UNDA GIPO-GIPERONIMIK
MUNOSABATLAR

Nigmatova Lolaxon Xamidovna,
Buxoro davlat universiteti dotsenti,
filologiya fanlari doktori (DSc)
l.x.nigmatova@buxdu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada lisoniy sistemaning pog'onaviy ko'p qavatli iyerarxik va nisbiy gipo-giperonimik munosabatlar haqida yoritib bergan. Lisoniy sistema boshdan oyoq birinchi bosqichdan eng quyi bosqichlargacha qat'iy sistemaviy qurilish tabiatiga ega. Hatto alohida bir leksemaning sememalari, ularda semalar tarkibi, sememaning nutqda o'z va ko'chma ma'nolarda voqelanishi, nutqiy leksik-semantik variantlarning leksema sememasiga munosabati sistemaviy tabiatga ega. Shuningdek, fonemalarda invariant-variant munosabatlarida ham, grammatik shaklning umumiy va xususiy ma'nolari orasidagi munosabatlarda ham zikr etilgan tadqiqotchilar tomonidan sistemaviylik mavjudligi ochib berilgan. Bundan biz qat'iy xulosa chiqara olamizki, o'zbek tili umumiy lisoniy sistema bosqichidan leksikada so'zning semantik variantigacha, fonologiyada fonemaning variantigacha, grammatikada shaklning xususiylikkacha.

Kalit so'zlar: lisoniy sistema, gipo-giperonimik munosabatlar, privativlik munosabatlari, bosqich, sistema, pog'ona, derivatsion vositalar, grammatik sath, leksik sath, fonetik sath, leksik-semantik variantlar.

Аннотация. В данной статье рассматриваются проблемы многоуровневых иерархических и релятивных гипо-гиперонимических отношений языковой системы. В связи с тем, что частные отношения проявляются в отношениях каждого компонента, который выделяется в иерархическом делении этого целого с другими частями на этом уровне, мы узнаём об основных ступенях этой иерархии и единицах, которые выделяются на каждом уровне. Язык также носит строго системный характер построения от первого до высших уровней. Даже семы отдельной лексемы, состав сем в них, проявление семемы в речи в собственном и переносном значениях, отношение речевых лексико-семантических вариантов к семеме носят системный характер. Таким образом, узбекский язык так же построен на системности.

Ключевые слова: языковая система, гипо-гиперонимические отношения, привативные отношения, стадия, система, ступень, словообразовательные средства, грамматический уровень, лексический уровень, фонетический уровень, лексико-семантические варианты.

Abstract. This article sheds light on the multi-level hierarchical and relative hypo-hyperonymic relations of the linguistic system. the linguistic system has the nature of strict systematic construction from the first level to the lowest levels. Even the semes of a separate lexeme, the composition of semes in them, the manifestation of the sememe in speech in its own and figurative meanings, the relationship of speech lexical-semantic variants to the sememe of the lexeme have a systematic nature. Also, the existence of systematicity has been revealed by the mentioned researchers both in the invariant-variant relations in the phonemes and in the relations between the general and specific meanings of the grammatical form. From this we can draw a firm conclusion that the Uzbek language has developed from the stage of the general linguistic system to the semantic variant of the word in the lexicon, to the variant of the phoneme in phonology, and to the special form of the form in grammar.

Keywords: linguistic system, hypo-hyperonymic relations, privative relations, stage, system, step, derivational means, grammatical level, lexical level, phonetic level, lexical-semantic options.

Kirish. Lisoniy sistema – ko'p qavatli iyerarxik (pog'onaviy) va nisbiy gipo-giperonimik qurilishli murakkab butunlik. Privatvlik munosabatlari bu butunlikning pog'onaviy bo'linishida ajralib chiqadigan har bir tarkibiy qismning shu bosqichdagi boshqa qismlar bilan munosabatlarida namoyon bo'lishi sababli biz bu iyerarxiyaning asosiy pog'onalari va har bir pog'onada (bosqichda) ajralib chiqadigan birliklar haqida ma'lumotga ega bo'lishimiz lozim. Lisoniy sistemadagi pog'onaviylikni saqlagan holda biz bu bandda I–IV bosqich (pog'ona) va ularda ajralib chiqadigan birliklar tavsifini beramiz. Beshinchi va undan keyingi bosqich bo'linishlari va ularda ajraladigan birliklar uchinchi bobda ko'rib o'tiladi.

Tadqiqot metodologiyasi **I BOSQICH.** Inson uchun fikrni shakllantirish va uni ifodalashga xizmat qiluvchi lisoniy sistema fonologik-fonetik, leksik-semantik va grammatik vositalar majmuyiga bo'linadi. Har

bir majmuaning o'ziga xos vazifasi va birliklari borligi hammaga ayon. Faqat shuni eslatib o'tish lozimki, ayrim ishlarda alohida bir sath (tizimcha) sifatida uslubiy vositalar sathi ham ajratiladi. Nazarimizda, uslubiy vositalar lisoniy tizimda alohida, mustaqil bir sathni tashkil etmaydi, balki ustqurma, qo'shimcha ma'no va yondosh vazifa (konnotatsiya) sifatida har bir sath birliklariga hamrohlik, yo'ldoshlik qilib keladi. Shunga ko'ra lisoniy sistemaning II va undan keyingi bosqichlarida – alohida fonema, morfema, leksemalargacha lisoniy birliklar uslubiy bo'yoqdorlik (neytral)lik belgisi asosida korrelyatsiyalarni tashkil etadi. Shuning uchun stilistik vositalar majmuyi alohida bir sathni tashkil etmaydi. Demak lisoniy sistemaning birinchi bo'linish pog'onasida uch alohida, nisbiy mustaqillikka ega bo'lgan birliklar – sathlar ajralib chiqadi. Bular

1) fono-fonetik, leksik-semantik va grammatik sathlardir.

II BOSQICH. Bu bosqichda fonologik -fonetik sath birliklari majmuyi ikki guruhga –

a) bo'linadigan (diskret, segment) birliklar – fonemalar,

b) bo'linmas (supersegment) birliklar majmualariga ajraladi. Supersegment fonologik-fonetik birliklar majmuyini urg'u, ohang, ton kabi lisoniy vositalar tashkil qiladi.

Leksik-semantik sath esa bu bosqichda mustaqil so'zlar va ko'makchi (yordamchi) so'zlar guruhlariga bo'linadi. Grammatik sath birliklari bu bosqichda

a) so'z yasovchilar (derivatsion vositalar);

b) so'zlararo aloqalarni va o'ta umumlashgan ma'nolarni ifodalovchi qo'shimchalar (relyatsion qo'shimchalar) – so'zni nutqqa kiritishga moslovchi vositalar majmuyidan iboratdir.

Derivatsion vositalar leksika bilan uzviy bog'liq bo'lib, yangi lug'aviy ma'nolarni ifodalashga va hosil qilishga xizmat qiladi. Shunday bo'linish natijasida II pog'onada lisoniy sistema olti (6) majmuadan iborat bo'linishni (fonemalar, supersegment vositalar, mustaqil leksemalar, ko'makchi leksemalar, so'z yasovchi qo'shimchalar va relyatsion qo'shimchalar) beradi.

III BOSQICH. Bu bosqichda II bosqichda ajralib chiqqan majmualar o'z navbatida yangi bo'linishlarni beradi. Jumladan:

I. Fonemalar majmuyi unlilar, undoshlar va sonorlarga, supersegment fonologik vositalar majmuyi esa bo'g'in va diskret vositalar (fonemalar)ga hamroh, xos vositalar va butun so'z yoki gapga xos vositalar kabi guruhlarga bo'linadi.

II. Leksik-semantik sathning mustaqil so'zlar guruhi bu bosqichda deytik (ishora) ma'noli olmoshlarga, voqea-hodisalarni tasvirlash orqali atovchi–tasvirlovchi so'zlarga va atovchi nomlovchilarga bo'linadi.

Leksik sathning ko'makchi (yordamchi) so'zlar majmuyi bu bosqichda ikki guruhga – a) so'z va gaplarni bog'lashga xizmat qiluvchi bog'lovchi va ko'makchilarga, b) gap va so'zlarga turli xildagi modal ma'nolar beruvchi vositalarga – yuklamalarga bo'linadi.

III. Grammatik sathning derivatsion vositalar guruhi bu bosqichda bir turkumdan ikkinchi so'z turkumiga o'tkazuvchi va bir so'z turkumi ichida yangi so'z yasovchi vositalarga ajraladi.

Bu sathning relyatsion vositalar guruhi esa bu bosqichda so'zlarning lug'aviy shakllarini hosil qiluvchi qo'shimchalar [1, B.64] va so'zning sintaktik shakllarini hosil qiluvchi qo'shimchalar majmuyiga ajraladi.

Natijada III bosqichda II bosqichda ajralib chiqqan 6 guruh o'z navbatida 2 tadan bo'linib, 12 guruhni – bir sathning ma'lum bir guruhining ma'lum bir turini tashkil etuvchi guruhchalarni beradi.

IV BOSQICH. Bu bosqichda III bosqichda ajralib chiqqan 12 guruh o'z navbatida ichki guruhchalarga ajraladi. Jumladan:

1. Fonologik-fonetik sathning fonemalar guruhining unlilar guruhi lablangan va lablanmagan unlilarga;

fonemalar guruhining sonorlar guruhi og'iz sonor va og'iz-burun sonorlarga;

undoshlar guruhi esa jaranglig'jarangsiz juftlilarga va juftsizlarga bo'linadi.

Supersegment vositalarning fonema va bo'g'inga xos vositalar guruhi kvantitativ (cho'ziqlik) va dinamik urg'ularga, so'z va butun gapga xos vositalar guruhi esa fraza va gap ohanglariga ajraladi.

II. Leksik sath bu bosqichda ancha murakkab bo'linishlarni beradi.

Jumladan:

Olmoshlar bu bosqichda olmoshlarning grammatik tavsiflarida ajratiladigan 6–10 ma'noviy turlariga ajraladi [2]. Mustaqil so'zlar guruhining atovchi nomlovchi so'zlar guruhi esa tilshunosligimizda ajratiladigan va qabul qilingan ma'noviy so'z turkumlariga – fe'llarga, otlarga sifatarga sonlarga, ravishlarga ajratiladi [3, B.284].

Leksik sathning yordamchi (ko'makchi) so'zlar guruhi bu bosqichda tilshunoslik fanimizda ajratiladigan ko'makchilar, bog'lovchilar va yuklamalarga bo'linadi. Faqat bu guruhlarning har birining ichida affiksoidlar, sof ko'makchi so'zlar va yarim ko'makchi so'zlar alohida-alohida ajraladi [4, B.74]. Bu

tavsifdan ko‘rinib turibdiki, leksik–semantik sath IV bosqich bo‘linishida tilshunosligimizda qabul qilingan va ajratiladigan so‘z turkumlarini beradi.

III. Grammatik vositalar sathining relyatsion vositalar guruhining lug‘aviy shakllar majmuyi bu bosqichda tasniflovchi grammatik kategoriyalarga [5, B.45]:

- a) fe‘llar uchun xos bo‘lgan nisbat, fe‘l turlari, harakat tarzi shakllariga,
- b) otlar uchun xos bo‘lgan son, kichraytirish-erkalash va shaxsiy munosabat shakllariga,
- v) sifatlar uchun xos bo‘lgan daraja va kuchaytirma shakllariga,
- g) sonlar uchun xos bo‘lgan tartib, dona, jam, qasr, ulush son lug‘aviy shakllariga ajraladi.

Grammatik vositalar sathining relyatsion vositalar guruhining sintaktik shakl yasovchi qo‘shimchalar majmuyi bu bosqichda so‘zlarni bir biriga bog‘lash (egalik va kelishik shakllari) va so‘zga ma‘lum bir sintaktik vazifa berish (kesimlik shakllari) kategoriyalariga ajraladi. Lisoniy tizimning V va undan quyi bosqichlarda bo‘linishi fanimizda ancha mufassal tavsiflangan. Leksik sathda bu, asosan, so‘z turkumlarining o‘zbek tilshunosligida takror va takror o‘rganilgan ichki ma‘noviy guruhlar, mavzuviy va ma‘noviy guruhlarini ajratishga olib keladi [6, B.17] .

Kuzatishlar shuni ko‘rsatadiki, lisoniy sistema boshdan oyoq birinchi bosqichdan eng quyi bosqichlargacha qat‘iy sistemaviy qurilish tabiatiga ega. Hatto alohida bir leksemaning sememalari, ularda semalar tarkibi, sememaning nutqdao‘z va ko‘chma ma‘nolarda voqelanishi, nutqiy leksik-semantik variantlarning (LSV) leksema sememasiga munosabati E.Begmatov, B.Jo‘rayev, Sh.Iskandarova, I.Abdurahmonov, R.Yunusov, I.Qo‘chqortoyev, Sh.Rahmatullayev, B.Bafoyev, M.Narziyeva, kabi o‘nlab tadqiqotchilar ko‘rsatib berganlaridek, sistemaviy tabiatga ega. Shuningdek, fonemalarda invariant-variant munosabatlarida ham [7,B.187], grammatik shaklning umumiy va xususiy ma‘nolari orasidagi munosabatlarda ham [8,B.58] zikr etilgan tadqiqotchilar tomonidan sistemaviylik mavjudligi ochib berilgan. Bundan biz qat‘iy xulosa chiqara olamizki, o‘zbek tili umumiy lisoniy sistema bosqichidan leksikada so‘zning semantik variantigacha, fonologiyada fonemaning variantigacha, grammatikada shaklning xususiy grammatik ma‘nosigacha bo‘lgan bosqichlarda, ko‘p pog‘onali iyerarxiyaning barcha bo‘g‘inlarida sistemaviy tabiatga egadir. Endi eng muhim masala: bunday izchil sistemaviylik nimada (yoki nimalarda) namoyon bo‘ladi? Bu juda muhim va ilmiy adabiyotlarda qo‘yilib, aniq javob olmagan muammodir. Bu masalani lo‘nda qilib «tilning sistemaviylik nimada?» deb yana ham muayyanroq va qat‘iyroq qo‘yish mumkin.

Asosiy qism. Ilmiy adabiyotlarda tilning sistemaviylik barcha bosqichlarda til sathlari birliklarining satharo va sathlararo munosabatlarda bo‘lishi, barcha lisoniy vositalarning yagona bir vazifaga – fikrni shakllantirish (kodlashtirish), ifodalash va anglatishga (dekodlashtirishga) xizmat qilishida, tilning istagan bir bo‘g‘inidagi o‘zgarish albatta boshqa bo‘g‘inlariga ham ta‘sir ko‘rsatishida, tilning ijtimoiy talablarga o‘z o‘zidan moslasha olishida v.h. deb tushuntiradilar. Albatta, bunda muhim omillardan biri – til tizimining pog‘onaviy qurilishi ham eslatib o‘tiladi. Sanab o‘tilgan omillar, shubhasiz, to‘g‘ri va tilning sistemaviylikni isbotlovchi va ko‘rsatuvchi muhim dalillardandir. Lekin buning barchasi, ta‘bir joiz bo‘lsa, til tizimi uchun tashqi yoki vazifaviy omillardir va til sistemasining ichki qurilishi bir xilligini ochib bera olmaydi; (xalqimiz iborasi bilan aytganda, “shap-shap” deydi-yu, “shaptoli” demaydi). Dialektik umumiylik aniq, ravshan va hammaga osongina tushunarli bo‘lishi kerak. O‘zbek tili fonologiyasi, leksikasi, morfologiyasi va sintaksisining formal-funksional talqin usuli til va lisoniy tizimning barcha bo‘g‘inlarining sistemaviy qurilishini bu tizimning to‘laligicha va har bir bo‘g‘inning bir xil munosabatlar, aniqrog‘i, gipo-giperonimik munosabatlar asosida tashkil topishida va bu gipo-giperonimik munosabatlarning nisbiy dialektik tabiatida ko‘radi.

Ko‘p pog‘onali iyerarxiy qurilishli butun lisoniy tizimning barcha bo‘g‘inlari bir xil – gipo-giperonimik munosabatlar asosida tuzilishi til sistemasining ichki butunligini, bo‘g‘inlarning qat‘iy pog‘onaviylikni, ulardagi qat‘iy tartibni, pog‘onalararo bog‘lanishlarni ta‘minlovchi muhim asosdir. Demak, juda sodda qilib “tilning sistemaviylik nimada?” degan savolga: “lisoniy tizimning sistemaviylik uning boshdan oyoq gipo-giperonimik munosabatlar asosida qurilishidir”, deb javob berish mumkin. Til tizimining qurilishi uchun munchalik katta ahamiyat kashf etuvchi gipo-giperonimik munosabatlarning mohiyati nimada, degan savol tug‘ilishi tabiiy. Shuning uchun bu masala ustida bir muncha to‘xtalamiz.[10, B.45]

Gipo-giperonimik munosabatlarni, giponimiyani o‘rganish – tilshunoslik uchun nisbatan yangi hodisa. Shuning uchun g‘arbda hozirgi kunda Sossyur kitobidek mashhur bo‘lgan J.Layonzning “Nazariy tilshunoslikka kirish” kitobida “Giponimiya atamasi semantikaning an‘anaviy atamalarini sirasiga kirmaydi. U “sinonimiya”, “antonimiya” atamalariga o‘xshatilib, yaqinda yasalgan” [9,B.478] jumlasini o‘qiymiz. Giponimiya o‘zbek tilshunosligida rus tilshunosligidan ko‘ra kengroq va chuqurroq o‘rganilgan; biz “Rus tilida giponimiya” mavzusidagi alohida ishni uchratmadik, vaholanki, bunday ish o‘zbek tilshunosligida,

o‘zbek tili materiallari asosida 80-yillarda Rohat Safarova tomonidan amalga oshirilgan edi [11,B.14]. Keyinchalik M.B.Fayzullayev, G.H.Ne‘matova, H.A.Saidova, N.Nishonova, B.Qilichev, E.Qilichevlarning tadqiqotlarida ham giponimiya va gipo-giperonimik munosabatlarga keng o‘rin berildi.

Giponimiya dastlab o‘zbek tilshunosligida leksika doirasida tadqiq etildi. Lekin UGMlarning kategorial va alohida forma bosqichida o‘rganish [12,B.16], sodda va qo‘shma gaplarning minimal qoliplari va ularning lisoniy turlarining tadqiqi [13,B.14] shuni ko‘rsatdiki, kategorial ma‘no giperonim sifatida shu kategoriyaning turli shakllarida turlarga bo‘linib, ya‘ni giponimlar sifatida voqelanadi; har qanday kategoriyada – u xoh leksik, xoh fonologik, xoh grammatik bo‘lsin – gipo-giperonimik munosabatlarga o‘xshash aloqalarni ko‘rish mumkin. Albatta, quyidagi uch qatorni qiyoslasak, ularning orasida farq borligini sezamiz (1.-jadval). Bu qatorlardagi farqlar lisoniy sathlararo farqlar bilan bog‘liqdir. Mohiyatan esa daraxt, fonema, bog‘lash vositalari o‘zidan quyida turgan hodisalar bilan jins-tur munosabatlarida turayotganligi shubha tug‘dirmasa kerak. Chunki unli – fonemaning bir turi, tobe so‘zni hokim so‘zga bog‘lash vositalari – bu so‘zlarni o‘zaro bog‘lash vositalarinig bir turi. Xuddi shunday tol ham daraxtning bir turi.

1-jadval.

Giponimik qatorlar		
Leksik qatorlar	Fonologik qatorlar	Grammatik qatorlar
<i>daraxt</i>	<i>fonema</i>	so‘zlarni o‘zaro bog‘lash
<i>tol</i>	<i>unli</i>	tobe so‘zni hokim so‘zga bog‘lash
<i>terak</i>	<i>sonor</i>	
<i>qayin</i>	<i>undosh</i>	hokim so‘zni tobe so‘zga bog‘lash

Agar yuqorida keltirilgan uch qatorda biz jins-tur munosabatlari bilan bog‘lanish mavjudligini tan olsak, lisoniy tizimning fonologik-fonetik, leksik, leksik-semantik va grammatik sathlaridagi pog‘onalar o‘zaro gipo-giperonimik munosabatlar bilan bog‘langanligiga shubha qilmasak ham bo‘ladi.

Zero, leksik sathning boshdan oyoq gipo-giperonimik munosabatlar asosida qurilganligi o‘zbek tilshunosligida isbotlangan. Leksik maydon ichida leksemalarning leksik maydonning bosh (yetakchi, dominanta) so‘zidan muayyan ma‘noli leksik birlikkacha bo‘lgan sakkiz-o‘n pog‘onali bo‘linish ham gipo-giperonimik munosabatlar asosida yuz berishi G.H.Ne‘matovanning (o‘simlik), N.Nishonovanning (hayvon), Sh.Iskandarovanning (shaxs) arxisemali so‘zlar majmuyi misolida yorqin ko‘rsatilgan [14,B.17]. Tilning leksik sathning gipo-giperonimik munosabatlar asosida qurilishini J.Layonz ham taxmin etgan [15,B.480] va hatto, shu asosda tuzilgan lug‘atlardan birini – Peter Roje “Tezaurusi”ning [16,B.401] tahlilini ham bergan edi. Shuning uchun bu sathda gipo-giperonimik munosabatlarning butun tizimini qamrab olishi masalasi yetarli darajada o‘rganilgan deb hisoblashimiz va unga boshqa to‘xtalmasligimiz mumkin.

Fonologik-fonetik sath bevosita ma‘no ifodalash bilan bog‘liq emas, u farqlash va ajratishga xizmat qiladi, lisoniy birliklarning moddiy qobig‘ini, substansiyasini belgilaydi. Bu – sathda ham gipo-giperonimik munosabatlarga o‘xshash aloqalar borligi jadvaldan ko‘rinib turibdi. Har holda fonologik-fonetik sath bevosita ma‘no ifodalash bilan bog‘liq bo‘lmaganligi sababli bu sathda gipo-giperonimik munosabatlar o‘ziga xosliklarga ega, alohida tadqiq manbayi bo‘la oladi. Lekin jins-tur bo‘linishi ma‘lum pog‘onalarni, bosqichlarni tashkil etishi ko‘rilgan materiallardan ham aniq.

Grammatik sath o‘ta umumlashgan va har xil noleksik vositalar (asosan, qo‘shimchalar yordamida) ifodalanadigan grammatik ma‘nolar majmuyidir. Leksik ma‘nolar ustiga qo‘shiladigan, ustqurma bo‘ladigan o‘ta umumlashgan ma‘nolarni ifodalash shu sathnig UGMi sanalishi lozim. Bu UGM so‘zning lug‘aviy ma‘nosini o‘zgartiruvchi umumlashma ma‘nolar (derivatsion qo‘shimchalarga xos) va relyatsion (turli xildagi munosabatlarni ifodalovchi) grammatik ma‘nolar uchun giperonim vazifasini o‘taydi.

Relyativ ko‘shimchalar so‘zning ma‘nosini tubdan o‘zgartirmay, uning ma‘lum bir mantiqiy kategoriyalarga, gap tarkibidagi boshqa birliklarga munosabatini ifodalovchi shakllar majmuyi bir butunlik, bir jins, bir giperonim sifatida quyidagi giponimlarni o‘z ichiga oladi:

a) so‘zning mantiqiy kategoriyalarga munosabatini ifodalovchi, shuning uchun uning lug‘aviy ma‘nosini qisman o‘zgartiruvchi, muayyanlashtiruvchi shakllar – lug‘aviy shakllar majmuyi,

b) so‘zning lug‘aviy ma‘nosiga ta‘sir etmay, ularni o‘zaro bog‘lash, gapda unga ma‘lum sintaktik mavqe berishga xizmat qiluvchi sintaktik shakllar majmuyi.

So‘zlarni bir biriga bog‘lab, so‘z birikmalari hosil qilishga xizmat qiladigan sintaktik shakllar majmuyining “So‘zlarni bog‘lash” UGMsi quyidagilar uchun giperonim mavqeyida bo‘ladi:

a) so‘zning sintaktik tobe shaklini hosil qiluvchi, so‘zga sintaktik tobelik mavqeyini beruvchi shakllar – kelishiklar;

b) hokim soʻzni tobe soʻzga bogʻlovchi vositalar – egalik shakllari.

Kelishik kategoriyasining “tobe soʻzni hokim soʻzga bogʻlash” UGMsi konkret kelishiklarning quyidagi UGMlariga nisbatan giperonim mavqeyida boʻladi:

- 1) kategoriyaning umumiy namoyandasi, reprezentanti (bosh kelishik),
- 2) tobe ismni aniqlovchi mavqeyida boshqa bir ism bilan bogʻlovchi shakl (qaratqich kelishigi),
- 3) tobe ismni hokim feʼlga vositasiz toʻldiruvchi mavqeyida bogʻlovchi shakl (tushum kelishigi),
- 4) tobe ismni hol mavqeyida hokim feʼl yoki ismga bogʻlovchi shakl (oʻrin-payt kelishigi),
- 5) tobe ismni (feʼlni) vositali toʻldiruvchi(hol) mavqeyida hokim soʻzga bogʻlash shakllari (joʻnalish va chiqish kelishiklari).

Biz bu yerda grammatik sath majmuyining lugʻaviy va sintaktik shakllar toʻplamining soʻzlarni bogʻlash guruhining “tobe soʻzni hokim soʻzga bogʻlash” turining har bir muayyan shakli darajasida gipo-giperonimik munosabatlar zanjiri bilan bogʻlanishini koʻrib oʻtdik. Derivatsion vositalarga nisbatan ham, lugʻaviy shakl hosil qiluvchi vositalar majmuyiga nisbatan ham shunday amaliyotni G.Zikrillayev, A.Nurmonov, Sh.Shahobiddinova, H.Neʼmatov, B.Mengliyev, Z.Qodirova v.b.larning shu boʻlimda koʻrsatilgan ilmiy ishlari asosida bajarish mumkin. Ularni bu yerda takrorlab oʻtirishga hojat yoʻq va juda koʻp oʻrin va vaqtni talab qiladi.

Lisoniy tizim leksik sathining boshdan oyoq gipo-giperonimik munosabatlar asosida qurilishi ilmiy adabiyotlarda toʻla isbotlangan, grammatik sath ham shunday qurilishga ega ekanligi yuqorida koʻrsatilgan, fonologik-fonetik sathda ham jins-tur munosabatlariga oʻxshash aloqalar mavjudligiga toʻla asoslar boʻlgan holatda biz oʻzbek tili lisoniy sistemasi pogʻonaviy (iyerarxik) qurilishga ega boʻlib, yuqori va quyi pogʻonalar hamisha oʻzaro gipo-giperonimik munosabatlar bilan bogʻlanib, sistemaning ichki, zotiy butunligini taʼminlaydi, degan hukmga kela olamiz. Bu esa mukammallik, murakkablik, hayotiylik, oʻz-oʻzini boshqaruvchanlik, tarkibiy qismlarining mutanosibligi va muvofiqligi, muhit taʼsiriga, ehtiyojlarni qondirishga moslanuvchanlik xususiyatlari bilan faqat odam organizmi bilan qiyoslanishi mumkin boʻlgan tilimizning umumiyliklar darajasida naqadar sodda tizimiy qurilishga ega ekanligini koʻrsatadi: butun tizim nisbiy gipo-giperonimik munosabatlardan tuzilgan pogʻonaviylikdan iboratdir. «Tilimizning sistemaviy tuzilishi nimada namoyon boʻladi?» degan juda murakkab savolga formal-funksional talqin soddagina qilib: "Uning sathlarning nisbiy gipo-giperonimik munosabatlar asosida qurilishida," deb javob beradi.

Bunda bir narsani esdan chiqarimaslik kerak: lisoniy tizimning oʻzining sathlarga boʻlinishi (yaʼni birinchi bosqich boʻlinishi) gipo-giperonimik munosabatlar asosida emas, balki partonimik – butun-boʻlak (kull. – juzv) bogʻlanishlari asosida boʻladi. Buning sababi tasavvuf falsafasida ham, dialektikada ham ochib berilgan: lisoniy sistema butun (kull), tilga oid barcha narsalarga nisbatan zoti mutlaqdir. Mutlaqligi uchun u turlarga (xillarga) ega boʻla olmaydi. Dialektika va sistemaologiya nuqtayi nazaridan esa lisoniy sistema tugal butunlik boʻlganligi uchun u turlarga emas, tarkibiy qismlargagina (yaʼni lisoniy sathlarga) ajralishi mumkin. Biz bu yerda atigi uch sath va ularning birliklarini olib koʻrdik va tilimizda yana boshqa sathlar boʻla olishini eslatib oʻtdik. Shuning uchun yuqoridagi xulosamizni mukammalroq qilib, tilimizning sistemaviy qurilishi va yaxlitligi uning sathlarga boʻlinishining butun-boʻlak, sathlarning ichki qurilishining esa giperonimik munosabatlar asosida tuzilishi bilan taʼminlanadi, deb ayta olamiz. Sistema hech qachon boʻlaklarning oddiy yigʻindisiga teng boʻlmaganidek, lisoniy tizim uning sathlarining oddiy yigʻindisi emas – u sathlar va ularning oʻzaro koʻp tomonli murakkab, barqaror, qatʼiy munosabatlaridan tarkib topadi. Sathlar giperonimik munosabatlar asosida quriladi. Lisoniy sistemaning oʻzi esa butun-boʻlak aloqalariga tayanadi degan hukmda hech qanday ziddiyat yoʻq. Chunki butunning sifatleri boʻlaklar uchun aloqador boʻlishi shart, lekin boʻlak haqidagi hukm butunga nisbatan ham haq, deb aytish mantiqiy xato sanaladi [17,B.94]. Shuning uchun lisoniy tizimning oʻzini uning sathlari bilan aralashtirmaslik, tenglashtirmaslik kerak.

Natijalar va uning muhokamasi. Lisoniy tizimning barcha sathlaridagi paradigmatic munosabatlarda belgiligʻbelgisizlik behad katta ahamiyatga molikdir. Yangi – sistema va sistemaviy munosabatlarni yangicha tushunadigan tilshunoslik shakllangan va rivojlangan XX asrning oʻrtalaridan boshlanadigan davrdan hozirgacha [18,B.27] uning diqqat markazida lisoniy birliklarning oʻzaro munosabati turib kelmoqda. Lisoniy birliklarning oʻzaro munosabatlari esa ularning oʻzaro oʻxshashlik va farqlarida (nima bilandir oʻxshash va nima bilandir farqlanishida) namoyon boʻladi. Mana shunday munosabat oppozitsiya deyiladi. XX asr tilshunosligida lisoniy birliklar orasidagi munosabat tadqiqning bosh masalasi boʻlganligi sababli oppozitsiya va oppozitivlik unda markaziy oʻrinni egallaydi. Shuning uchun XX asr tilshunosligining 60-yillarning oxirigacha boʻlgan taraqqiyot xususiyatlarini mufassal tahlil etgan J.Layonz: “Принцип контраста (или оппозиции) является фундаментальным принципом современной лингвистической теории”, yaʼni “*Zidlanish (yoki oppozitsiya) omili hozirgi lingvistik nazariyalarning magʻzini tashkil etadi*”, deb yozadi [19,B.91]. Lisoniy birliklarning mazmun va vazifa tomonlaridan mohiyatini oppozitiv

munosabatlar asosida ochish dastlab fonologiya sohasida keng ommalashdi. Fonologiya aniq fanlar yutuqlaridan ijtimoiyotchilar qay yoʻsinda yuksak samara bilan foydalana olishlari mumkin ekanligini koʻrsatdi va amalda isbotladi. Privatvlik ikki lisoniy birlik orasida shunday munosabatki, unda ikki oʻzaro oppozitiv birliklardan birida maʼlum bir belgi qatʼiy, barqaror, doimiy boʻladi va bu birlik shu privatv oppozitsiyaning belgili aʼzosi sanaladi. Belgili aʼzoga zid turgan lisoniy birlikda shu belgiga nisbatan bunday barqarorlik boʻlmaydi; u shu belgiga ham, unga zid belgiga ega boʻlishi ham mumkin. Bunday aʼzo oppozitsiyaning belgisiz aʼzosi sanaladi. Masalan, *xoʻroz – tovuq*. Bu ikki leksema jins maʼnosi asosida oʻzaro oppozitivdir va bu oppozitsiya privatv tabiatga ega, chunki “erkaklik” belgisi xoʻroz leksemasi maʼnosida ustuvordir, lekin tovuq bu belgiga nisbatan befarq, neytraldir; u urgʻochi uy parrandasini ham, uning erkagini ham atab kela oladi, yaʼni jins maʼnosi unda ifodalangan. Shuning uchun bu privatv oppozitsiyaning belgisi “erkaklik” (yoki "jins maʼnosi aniq"), uning belgili aʼzosi *xoʻroz*, belgisiz aʼzosi esa *tovuq* leksemasidir.

Privativ oppozitsiyaning belgili aʼzosi shu belgini alohida ajratish, taʼkidlash zarur boʻlgan oʻrinlarda qoʻllaniladi, shuning uchun uning qoʻllanilish doirasi ham, distributsiyasi ham ancha tor. Shu belgini taʼkidlash zarur boʻlmagan oʻrinlarda belgisiz aʼzo qoʻllaniladi. Chunonchi, *Tovuqlarga oʻz vaqtida don ber, qizim, – deb taʼkidladi buvi*. (Omon Joʻra). Vaholanki, oldingi bayondan maʼlumki, buvining sakkizta tovugʻi va ikkita xoʻrozi boʻlib, uning butun boyligi shundan iborat edi. Bu matndagi tovuqlar mana shu 8 tovuq va 2 xoʻrozga ishora qilib kelmoqda. Yana boshqa holat – tovuqxona, tovuqchilik, tovuqfurosh, tovuq kabob. Bu hollarda ham tovuq ham urgʻochi, ham erkak uy parrandasining umumiy atamasi, nomi vazifasida kelmoqda. Shuning uchun privatv oppozitsiyaning belgisiz aʼzosining qoʻllanilish doirasi va distributsiyasi keng. Bu tavsifdan koʻrinib turibdiki, privatv oppozitivlik munosabatlarida uch atama ishtirok etadi. Bular:

- 1) belgi – privatv oppozitsiya nima asosida tuzilganligi,
- 2) belgili aʼzo – oppozitsiya belgisi ustuvor boʻlgan birlik,
- 3) belgisiz aʼzo – oppozitsiya belgisiga nisbatan befarq boʻlgan lisoniy birlik.

R.O.Yakobson va N.S.Trubetskoy bu atamalarini mana shu maʼno va shakllarda qoʻllagan edilar.

Oppozitiv munosabatlar tahlili jahon tilshunosligiga yoyilgach, yuqorida sanab oʻtilgan uch tushunchani ifodalash uchun Yevropaning turli tillarida 100 dan ortiq har xil atamalar qoʻllanila boshlandi. Gʻarb tilshunosligiga koʻr-koʻrona ergashish natijasida bunday “yangi” atamalar rus tilshunosligiga ham kirib keldi va rus tilshunosligi orqali oʻzbek tilshunosligida ham onda-sonda uchraydi. Bulardan asosiylari, ancha keng qoʻllaniladiganlari, masalan, quyidagilar:

<i>belgi</i>	<i>belgili</i>	<i>belgisiz</i>
<i>marka</i>	<i>markali</i>	<i>markasiz</i>
<i>asos</i>	<i>kuchli</i>	<i>kuchsiz</i>
<i>farq</i>	<i>ijobiy</i>	<i>salbiy</i>
	<i>ustuvor</i>	<i>zaif</i>
	<i>markalashtirilgan</i>	<i>markalashtirilmagan</i>
	<i>toʻla</i>	<i>boʻsh</i>
	<i>farqli</i>	<i>farqsiz</i>
	<i>differansiyali</i>	<i>differensiyasiz</i>

R.Yakobson oʻzining mazkur maqolasida istehzo bilan rus tilshunoslari va ularga ergashganlarga uqtirib oʻtadiki, privatv oppozitsiya uchun zarur boʻlgan har uchalaatama ular tomonidan ruscha **признак** (belgi), **признаковый** (belgili), **беспризнаковый** (belgisiz) soʻzlaridan olingan va ruslarga “yangi” atamalarga hech hojat yoʻq. Shuning uchun biz ham ishimizda qatʼiy ravishdashu uch atamadan foydalanib boramiz.

Nofonologik sath birliklari orasida privatv munosabatlarni oʻrganishni R.O.Yakobson yuqorida zikr etilgan “Maʼruza”si bilan boshlab berdi. R.Yakobson bu “Maʼruza”da rus tili kelishiklarining umumiy maʼnosi (UGM) masalasini qoʻyib, uni privatv oppozitsiyalar orqali ochish mumkinligini koʻrsatdi. R.Yakobsonning bu maqolasi tilshunoslikda kattaahamiyatga ega boʻldi, chunki bu ishda grammatik shaklning umumiy grammatik maʼnosi (UGM) muammosi qaytadan oʻrtaga qoʻyildi va bu masala bilan shugʻullangan har bir tadqiqotchi, albatta, bu “Maʼruza”ga murojaat qiladi. R.Yakobson kelishiklarning UGMning yaxlit vaasosiy nutqiy maʼnoviy koʻrinish va qoʻllanilishlarni ichiga ola biladigan umumiylik sifatida belgiladi.

Nofonologik sath birliklari orasida privatvlik munosabatlarni oʻrgangan tilshunoslardan biri slovakiyalik slavist Aleksandr Isachenkodir. U bevosita R.Yakobson izidan bordi va "Вопросы языкознания" jurnalida eʼlon qilgan ikki maqolasida umumiy grammatik maʼnoni privatv oppozitsiyalar usuli bilan ochish mumkinligi masalasini butun jiddiyligidaoʻrtaga qoʻydi, bu maqolalarida rus tilidagi koʻplik son va shaxs-son maʼnolarini ʼihu usulda tahlil etdi [20,B.45]. Keyinchalik olim slovak va rus tillari

qurilishining qiyosiy tahliliga bag'ishlangan ikki jildli tadqiqotida morfologiya va sintaksis sathlarida grammatik birliklarning umumiy grammatik ma'nosini privativlik usuli bilan ochishning amaliy tatbiqini berdi [21,B.312]. Shundan keyin nofonologik sath birliklari orasida privativlik vao'zga turdagi oppozitiv munosabatlarning tahliliga bag'ishlab juda ko'p ishlar e'lon qilindi, morfologiya va sintaksisning ayrim masalalariga bag'ishlangan maqola va monografiyalarda bunday oppozitivlik munosabatlari tahlil va tatbiq etildi.

Xulosa. *Xulosa qilib shuni aytish mumkinki:*

- har bir lisoniy birlikning kamida ikki paradigmaga mansubligi asosida uning ontologik, zotiy belgilari bir privativ oppozitsiyadan emas, balki kamida ikki oppozitiv qatordan chiqariladi; qatorlarning har ikkalasi ham privativ yoki biri privativ, ikkinchisi ekvipolent, gradual bo'lishi mumkin;

- lisoniy birlikning bir necha qator oppozitsiyalarda ochiladigan belgilari shu birlikning turli qirralari bo'lganligi sababli uning mohiyati shu belgilar majmuyi, yig'indisi sifatida beriladi;

- lisoniy birlikning mana shunday majmuyi sifat sifatida ochilgan mohiyati uning umumiy grammatik ma'nosi deb baholanadi birliklararo lisoniy munosabatlarda UMIS sifatida qaraladi;

- lisoniy birliklarda ma'noviy, vazifaviy, uslubiy v.b. tomonlar (ya'ni leksik-stilistik, morfologik-semantik, leksik-semantik, funksional-sintaktik, konnotativ-stilistik va hatto shakliy tomonlar) birgalikda olinadi;

- til sathlarining umumiy qurilishining gipo-giperonimik munosabatlarga tayanishi qonuniyatidan kelib chiqqan holda lisoniy mikrosistemaning bosh (yetakchi, dominantasi) shaklining mohiyati shakllarning kategoriya ichidagi munosabatidan emas, balki kategoriylararo munosabatlar asosida to'la ochiladi.

ADABIYOTLAR:

1. Nurmonov A. Shahobiddinova Sh., Iskandarova Sh., Nabieva D. *O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya.* – T.: Sharq, 2001. –116 b.
2. Ne'matov H. va b. *Ona tili .V,VI,VII sinflar uchun darsliklar.*– T 2000.; Shoabdurahmonov Sh., Asqarova M., Hojiev A., Doniyorov X. *Hozirgi o'zbek adabiy tili. 1 qism.* –T.: O'qituvchi, 1980.–586 b. ; *O'zbek tili grammatikasi. Morfologiya. Tom 1* –T. :Fan, 1972. –612 b.
3. *O'zbek tili grammatikasi. Morfologiya. Tom 1* –T. :Fan, 1972. –612 b.
4. *Amaldagi "Ona tili" dan maktab darsliklari.*
5. Zikrillaev G'.N. *Fe'lning shaxs, son va hurmat kategoriyalari sistemasi.* –T.: Fan, 1990. –112 b.;
6. Iskandarova Sh.M. *O'zbek tili leksikasini mazmuniy maydon sifatida o'rganish (Shaxs mikromaydoni): Filol.fan. dok. dis. avtoref.*–T.: TAI, 1999.
7. Abduazizov A. *O'zbek tili fonologiyasi va morfologiyasi.* –T.: O'qituvchi, 1992.– 136 b.
8. Ivanov S.N. *K istolkovaniyu mnogoznachnosti grammicheskoy formi//J. VYa. 1973. № 6.–C.56–61.;* Nigmatov X.G. *Funksional'naya morfologiya tyurkoyazichnix pamyatnikov XI–XII vv.* – T.: Fan, 1989.–200 s.;
9. Nurmonov A. Shahobiddinova Sh., Iskandarova Sh., Nabieva D. *O'zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya.* – T.: Sharq, 2001. –116 b.
10. Layonz Dj. *Vvedenie v teoreticheskuyu lingvistiku.* – M.: Progress, 1978.– 544 s.–478-c.
11. Nigmatova L.X. *Yazik I kultura v lingvokulturologii.// Obrazovanie I innovatsionnie issledovaniya. Mejdunarodniy nauchno-metodicheskij jurnal.* - Buxara,2022 ,8 S. 45
12. Safarova R.G. *Giponimiya v uzbekskom yazike: Avtoref. dis..kand.filol.nauk.* –T., 1990.
13. Mengliev B.R. *Morfologik vositalarning ma'noviy xususiyatlari va sintaktik imkoniyatlari: Filol.fanlari nomzodi ..dis.avtoref.*– T., 1996.
14. Sayfullaeva R.R. *Hozirgi o'zbek tilida qo'shma gaplarning formal-funksional talqini.* –T.: Fan, 1999. –360 b.
15. Nishonova N. *O'zbek tilida "hayvon" arxisemali leksemalar maydonining mazmuniy tahlili: Filol. fanlari nomzodi ..dis. avtoref.* – T.: TAI, 2000.
16. Layonz Dj. *Vvedenie v teoreticheskuyu lingvistiku.* – M.: Progress, 1978.– 544 s.–C.: 480–482.
17. Roger Peter. *Roger's Thesaurus.* – Hormahdsworts. 1953. <https://www.gutenberg.org/ebooks/10681>
18. Rozental' M.M. *Prinsipi dialekticheskoy logiki.* –M.: Prosveshenie, 1960. –360 b.
19. Osnovnie napravleniya strukturalizma.–M.: Nauka, 1965. –356 s.
20. Layonz Dj. *Vvedenie v teoreticheskuyu lingvistiku.* – M.: Progress, 1978.– 544 s.–91-c.
21. Isachenko A.V. *Binarnost', privativnie oppozitsii i grammicheskoe znachenie//J.VYa.1963.– №2. –C. 45–50.*
22. Isachenko A.V. *Grammicheskij stroy russkogo yazika v sopostavlenii so slovaskim. Chast' I.* – Bratislava, 1965. –456 s.; *Chast' II.* Bratislava, 1965.–510 b.

PHRASEOLOGICAL COMBINATIONS WITH ORDINAL NUMBERS IN ENGLISH

Sadigova Sarjan Islam gizi,
senior lecturer

Nakhchivan State University, Nakhchivan, Azerbaijan
sarjansadigova@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada ingliz tilidagi frazeologik birikmalarda ishlatiladigan tartib raqamlari haqida gap boradi. Raqamlar frazeologik birliklarning tarkibiy qismlaridan biri sifatida qo'llanilishi va ular frazeologik semantikani yaratishda alohida rol o'ynashi ko'rsatilgan. Maqolada ingliz tilidagi tartib sonlarni o'z ichiga olgan 36 ta frazeologik birikmalar tavsiflangan va jumalalarda izohlangan. Ularning o'n ikki iborasi birinchi tartib soni haqida bo'lib, sakkizta ibora ikkinchi tartib soni qo'shilishi bilan tuzilgan. Demak, frazeologik birikmalar ichida birinchi va ikkinchi tartib sonlari mahsuldor sanaladi. Bu iboralarning ma'nolari tekshirilganda ma'lumki, tartib sonlar frazeologizm ichida maxfiy yoki sirli ma'noga ega. Kuzatishlarga ko'ra, tartib sonlar frazeologiyada unumsiz qo'llanilsa-da, ona tilida so'zlashuvchilar ham, chet ellik o'quvchilar ham bunday iboralarni o'rganishga, nutq davomida ulardan foydalanishga intilishadi. Shunday qilib, ular bunday frazeologik birliklar yordamida o'z nutqlarini boyitishlari mumkin.

Kalit so'zlar: Ingliz tili, son tushunchasi, tartib sonlar, frazeologiya, frazeologik birikmalar, semantika, miqdor, sanash.

Abstract. The article deals with ordinal numerals used within phraseological combinations in English. It is shown that numbers are used as one of the constitutive parts of phraseological units, and they possess a particular role in constructing phraseological semantics. In the article, 36 phraseological combinations containing ordinal numbers in English are described and explained in the sentences. Twelve phrases of them are about ordinal number *first* and eight phrases are formed by adding ordinal number *second*. So it is obvious that *first* and *second* are productive numbers within phraseological combinations. When examining the meanings of these expressions, it is known that ordinal numbers have confidential or mysterious meaning inside phraseologism. The author emphasises that although ordinal numbers are unproductively used in phraseology, both native speakers and foreign learners are eager to learn such phrases and utilise them during their speeches. In this way they can make their speech brilliant using such phraseological units.

Keywords: English, number concept, ordinal numbers, phraseology, phraseological combinations, semantics, quantity, counting.

Аннотация. В статье рассматриваются порядковые числительные, используемые во фразеологических сочетаниях в английском языке. Показано, что числа используются как одна из составных частей фразеологических единиц, и им принадлежит особая роль в построении фразеологической семантики. В статье описаны и объяснены в предложениях 36 фразеологических сочетаний, содержащих порядковые числительные в английском языке. Двенадцать фраз из них относятся к *первому* порядковому номеру, а восемь фраз образованы добавлением *второго* порядкового номера. Итак, очевидно, что *первый* и *второй* являются продуктивными числами внутри фразеологических сочетаний. При рассмотрении значений этих выражений известно, что порядковые числительные имеют сокровенное или таинственное значение внутри фразеологизма. Автор подчёркивает, что, хотя порядковые числительные используются во фразеологии непродуктивно, как носители языка, так и изучающие иностранные языки стремятся выучить такие словосочетания и использовать их в своей речи. Таким образом, они могут сделать свою речь яркой, используя такие фразеологизмы.

Ключевые слова: английский язык, числовое понятие, порядковые числительные, фразеология, фразеологические сочетания, семантика, количество, счёт.

Introduction. The actuality of the research: The most extensive linguistic and cultural resources may be found in phraseologisms, which not only contributes significantly to national linguistic consciousness but also reflects the distinctive elements of that culture. Phraseologisms are appropriately referred to as a "reflection of the nation's life." They have a unique impact on how the world's languages are distributed. "A phraseological unit's meaning is directly tied to the original language speakers' knowledge,

experience, and cultural and historical traditions. The structural-semantic analysis of phraseology in English that contains numbers and the study of the quantitative category in phraseology and its scientific-theoretical difficulties are issues that are always significant. The characteristics of how ordinal numbers are processed and used in fixed word combinations in English are relevant to this work.

Scientific novelty: In contrast to other articles, a large number of phraseological combinations with ordinal number components used in the English language have been examined and used within sentences.

The object of the research is the phraseological units in which the ordinal numbers are used in the English language.

Methods of the research: The research's methodology was selected with the subject under study in mind. In the article statistical calculation methods, language analysis methods, and semantic analysis methods are used. These techniques made it possible to generalize language instruction materials.

The concept of number arose from the counting of separate objects in the practical activity of people. Any object of knowledge is subject to quantitative change. At this time, the main task is to follow some stages of the formation of the quantitative category until the moment when numbers completely lose their objective meaning and reach the highest degree of abstraction. The formation of the quantitative category as an abstract, generalized thinking is first of all reflected in the lexical and grammatical categories of number.

A person lives in an objective world that exists independently of his consciousness, and it is impossible to comprehend it correctly without understanding the eternity of movement. Any object in the objective world has quantitative properties. As a reference to this concept, it can be noted that trees can be tall and short, streets can be wide and narrow, and houses can be big or small. [4, p. 6].

Numerals is a special grammatical category that has any number or numbers that have a lexical meaning. As a part of phraseological combinations, the number performs the main sign function, that is, it expresses the quantity while retaining its verbal qualities, but it is also interpreted as a symbol that performs the secondary sign function. Analysing phraseological units with a number component, it is determined that these elements are characterized by semantic changes such as semanticization, i.e. retention of quantitative value.

The research conducted in the field of phraseological combinations with number component is more meaningful in terms of revealing the cultural-typological features of the number concept reflected in them.

As the cognitive process developed, numbers became more abstract. They are of special importance both in the expression of an abstract idea and in the expression of the exact quantitative content of an idea. In this respect, numbers perform in various functions and situations within phraseological combinations.

Using phraseological units containing numbers, everyone can make their speech more colorful. Along with other parts of speech, numbers can be used as one of the constituent parts of phraseological units, and they have a special role in constructing phraseological semantics. Ordinal numbers, which are one of the structural types of numerals, are also used in phraseological combinations, and in this case, each number has its own meaning and symbolism.

Ordinal numbers indicate what occupies a certain place in a system. However, quantitative number reflects the property of equivalent and ordinal number of unequal sets. The semantics of ordinal numbers is defined as the expression of the sequence of objects to be counted. Quantitativeness does not depend on the number of objects, unlike quantity numbers. The ordinal number has signs such as "singularity" and "order" of the number. In addition to these signs, they have an implicit meaning and the selection of a single object from a set.

Let's look at several examples of the use of ordinal numbers depending on the meaning in phraseological combinations.

The combination *seventh water on a jelly* expresses the concept of "very distant relatives"; *the eighth wonder of the world* is used when describing something "surprising or amazing"; *the ninth wave* phraseological combination is a phrase used when talking about "a dangerous and unyielding force"; *of the first magnitude* means "something of the first importance or something great"; *of the first water* means "pure or original"; *at first blush* phraseologism is used as a synonym of *at first sight* and *at first glance* in the sense of "immediately and at first view"; *at the eleventh hour* is used in the sense of "at the last moment"; *a diamond of the first water* is described in the sense of "a person with decent qualities or something excellent"; *fire the first shot* means "to start the attack and take the first decisive step"; *the fourth estate* is translated as *the fourth estate*, which refers to "the press, newspapermen and journalists"; *get to first base* means "getting the first success, taking the first steps in any business"; *have a second string to one's bow* means "reserved funds, additional source of income, another way/second way"; The expression *in the seventh heaven* is translated as "in the seventh layer of heaven, from joy, from happiness". At first, this combination was used in Jewish and Muslim theology to mean pure happiness, expressing a feeling of great

happiness or joyous excitement [5, p. 546]. Both Islam and Judaism recognize seven levels of heaven, the highest of which is the abode of God. From this point of view, to be in the seventh heaven is to experience ultimate happiness, be it theological or not; love at first sight means "to be struck by the first sight"; *on second thoughts* is used to mean "with a well-considered mind or mature mind"; *play first fiddle* means "to play the role of leader, to be leader"; *second nature* is translated as "habit, disposition"; *second wind* 1) "second breath after running, 2) second breath as new energy or strength"; *a sixth sense* means "sixth feeling, intuition"; *fifth column* translated as "fifth column", this combination is used to mean a secret group of people who engage in subversive activities to betray an allied foreign power within a group, organization or country. During the Cold War, there was constant fear and suspicion of people working in the fifth column in the United States to spread the influence of communism from inside [2, p. 1513]; the combination *first out of the gate* is used in the sense of "being the first to do something"; *the third degree* phrase means "asking questions, i.e. intensive or comprehensive questioning, examination"; *third time lucky* means "the belief or hope that the third attempt will be successful". The terms *third wheel* and *fifth wheel* are used interchangeably or synonymously. These expressions are used when talking about "someone who has no real place or purpose in any situation", likened to an unnecessary spare wheel on a two-wheeled vehicle. This idiom is usually used when someone is around two people who are romantically involved; *first and foremost*, "means firstly and the most important"; *the third world* phraseologism is used in the sense of "underdeveloped or newly developing countries at the socio-political and economic level". It is often hyphenated and used as a determiner before a noun. The term originated in the mid-1900s and originally referred to countries in Asia and Africa that were neither communist bloc countries nor allied with non-communist Western nations. Since they are mostly poor and underdeveloped, this phraseologism was transferred to all countries with such characteristics, and then to poorer groups within the larger dominant culture [1, p. 827]; *12th of Never* means "something that will never happen"; *second best* is the expression with the meaning of "the second best, i.e. after the first in rating or quality, or below the best" [1, p. 712]; *second-guess* interprets "1) to repeatedly question someone or something with the intention of criticizing them after the results are known, 2) to try to guess "; *bottom of the ninth* means "last chance, end of game, the last and critical moments of a tense, important or desperate situation". It refers to the ninth inning of baseball, where "bottom" refers to the home team hitting as their last chance to win the game; *second banana* phrase means "1. A performer who acts in support of a leading comedian or a leading role, the second funny character of the comedy duo. 2. Additionally means one who occupies a secondary, lesser or subordinate role or position"; *be second to none* "used as being the best, having no rival"; *to the nth degree* means "the maximum degree, n number, i.e. as much or the most as possible". This expression comes from mathematics. Here *n* stands for any number and denotes any required strength. It was first recorded in 1852.

We can better understand their meaning by learning to use these expressions in sentences:

1. Most people consider the Great Wall of China to be *the eighth wonder of the world*.
2. I do not know that person you showed me because he is *seventh water on a jelly*.
3. Periodontal disease is *the ninth wave*, but its progression can be halted with prompt treatment.
4. You must study Shakespeare because he is a poet of *the first magnitude*.
5. He is of *the first water*-a true gentleman.
6. *At first blush*, I thought the house was great, but the list of problems changed my opinion.
7. *At first sight* I could notice that all words what he said were correct.
8. Although the issue seemed quite easy *at first glance*, then he understood how complicated it really was.
9. I was shocked that they reached an agreement *at the eleventh hour* after weeks of quarreling.
10. The story's heroine says he was never *a diamond of the first water*. I hope you are not upset.
11. The enemy *fired the first shot* in the battle.
12. One must never forget the sway held by members of *the Fourth Estate*—if we want public support, then we need the press on our side.
13. I doubt we'll *get to first base* with this proposal because the board seems pretty skeptical.
14. I've got a job interview next week, but I'm still handing out my CV so that I'll *have a second string to my bow*.
15. Ali was in *seventh heaven* when the director praised his speech.
16. Bill was standing at the door when Ann opened it. It was *love at first sight*.
17. I thought I'd go to the movies, but *on second thought* I would rather stay home.
18. Ever since the power shift in Congress, Senator Taylor has been *playing first fiddle*.
19. I know this data entry process seems complex now, but it will be *second nature* after you do it for a few weeks.

20. Firstly, I was tired and planned to stop my work at 9, but then I got my *second wind* and continued.
21. He is always had a *sixth sense* when it comes to investing his money wisely.
22. A group of people were accused of being a *fifth column* aiming to sabotage her party's credibility during of the national election.
23. Sandra was so enthusiastic about the project that she was *first out of the gate*.
24. Examiner was so controlling, giving the candidate the *third degree* to evaluate his knowledge.
25. I hope to make it *third time lucky* after failing this test twice already [2, p. 2430]!
26. I didn't realize that the party was for couples only, so when I showed up alone, I felt like a *fifth wheel* [2, p. 1513].
27. When Kelly invited me to go to the cinema I didn't know that her boyfriend would join us. I felt like a *third wheel* the entire night [2, p. 2430].
28. *First and foremost*, I think you should work a lot on your mathematics. Have this in your mind *first and fore most* [Spears, 2005: s.213].
29. The devastating attack rendered the country a *third world* in a matter of weeks. He spent his life dedicated for improving the lives of those in *third-world* countries around the globe.
30. I will stop loving you on *the twelfth of never*.
31. We were not satisfied with being *second best* in competition.
32. Why do you *second-guess* me again? You agreed with this decision just yesterday! As both the teams were very strong in yesterday's competition to try to second-guess the result of the game was hard.
33. It came down to the *bottom of the ninth*, but I managed to finish my report in time for the big meeting [2, p. 992].
34. I generally don't mind playing *second banana* when I am with such a legendary Comedian, but it would be nice to be the one getting all the laughs occasionally. He has been *second banana* in this company for too long period. He is going to start up his own business, and then he will be number one in the sector! [2, p. 2262].
35. The owner is a famous pastry chef, so the desserts here are truly *second to none* [2, p. 832].
36. She is pushing her knowledge *to the nth degree* to be able to pass her entrance exam.

Conclusion

Based on the above, it should be noted that phraseological units with ordinal numbers do not belong to measure phraseologisms, because these numbers do not indicate quantity, but indicate the order of the subject when counting. But in most cases ordinal numbers have mystical essence within phraseological units in English.

Research shows that although ordinal numbers are not productive, they are used in phraseological combinations in English. It can be concluded that *first* and *second* ordinal numbers are more widely used in phraseological combinations. In general, native speakers are more familiar with such combinations and they use these expressions in their conversations. Those who learn English as a foreign language are also aware of these combinations. Of course, for our speech to be beautiful, everyone should use such combinations.

REFERENCES:

1. Christine Ammer. *The American Heritage Dictionary of Idioms: Copyright © - Boston New York. Second edition. -2013. -920 p.*
2. Farlex International. *Idioms and Slang Dictionary: © -2017. -2591s.*
3. Richard A. Spears. *McGraw-Hill Dictionary of American Idioms and Phrasal Verbs: The McGraw-Hill Companies, -2005. -1080 p.*
4. Швачко С.А. *Языковые средства выражения количества в современном английском, русском и украинском языках. Киев: Вища школа, 1981. -143с.*
5. Киньовський. В. та ін. *Едмонтон, Алберта. Українсько-англійський і англо-український словник / уклад. Українська книгарня, -1990. -679 с.*

-GAN EKAN SHAKLINING MAZMUNIY KO'RINISHLARI**Abdulxayrov Dilshod Pulatovich,***Buxoro davlat universiteti, Buxoro, O'zbekiston*d.p.abdulxayrov@buxdu.uz

Annotatsiya. Maqolada o'zbek tilida –gan ekan shaklining tuzilishi, yasalishi, tuslanishi va grammatik ma'nolari uzvli, kontekstual va matniy tahlil orqali qisqacha bayon qilinadi. Shaklda qo'shimcha va to'liqsiz fe'l beshta kategoriya ko'rsatkichi vazifasini o'taydi. Mazmuni tarkibidagi zamon ma'nosi (o'tgan zamon) qo'shimcha bilan, modal ma'no (bevosita kuzatilmaganlik) va sintaktik xususiyati (munosabat) to'liqsiz fe'l bilan bog'langan. Zamon ma'nosi ifodalanishi uchun kontekst yordami talab etilmaydi. Modal ma'no kontekstdagi qulaylikka qarab uch xil ko'rinishda namoyon bo'ladi: eshutilganlik, keyin bilganlik (dalilga asoslanib), xulosa (dalilga asoslangan). Gap (kontekst)ning hajmi esa shaklning sintaktik xususiyatiga bog'liq. Kontekstual (matniy) tahlil modal ma'no asosida amalga oshiriladi.

Kalit so'zlar: eshutilganlik, bevosita kuzatilmaganlik, keyin bilganlik, qulay vosita, modal ma'no, o'zlashtirialik, dialogik nutq, xabar manbayi, mikromatn, makromatn.

Аннотация. В статье кратко описаны структура, образование, произношение и грамматические значения формы -ган экан в узбекском языке посредством морфологического, контекстуального и текстуального анализа. В форме наречия и глаголы несовершенного вида служат индикаторами пяти категорий. В содержании с наречием связано значение времени (прошедшее время), с глаголом несовершенного вида связано модальное значение (косвенная не наблюдаемость) и синтаксический признак (отношение). Для выражения значения времени не требуется никакого контекста. Модальное значение проявляется тремя способами в зависимости от удобства контекста: услышанное, затем известное (на основании свидетельств), заключение (на основании свидетельств). Размер предложения (контекст) зависит от синтаксических особенностей формы. Контекстный (текстовый) анализ осуществляется на основе модального значения.

Ключевые слова: услышанность, непосредственное ненаблюдение, узнавание вследствие, удобное средство, модальное значение, косвенность, диалогическая речь, источник сообщения, микротекст, макротекст.

Abstract. The article briefly describes the structure, formation, pronunciation and grammatical meanings of the form -gan ekan in the Uzbek language through morphological, contextual and textual analysis. In the form of adverbs and imperfective verbs serve as indicators of the five categories. In the content, the meaning of time (past tense) is associated with the adverb, the modal meaning (indirect non-observability) and the syntactic feature (relationship) are associated with the imperfective verb. No context is required to express a time value. Modal meaning manifests itself in three ways, depending on the convenience of the context: heard, then known (based on evidence), conclusion (based on evidence). The size of the sentence (context) depends on the syntactic features of the form. Contextual (textual) analysis is carried out on the basis of modal meaning.

Keywords: audibility, direct non-observation, recognition as a result, convenient means, modal meaning, indirectness, dialogical speech, source of message, microtext, macrotext.

Kirish. Ma'lumki o'zbek adabiy tilida morfologik vositalar ko'pfunksiyali bo'lib, bir nechta mazmuniy va sintaktik xususiyatga ega. Ushbu maqolada **-gan ekan** shaklining tuzilishi, yasalishi, tuslanishi va grammatik ma'nolari uzvli, kontekstual va matniy tahlil orqali qisqacha bayon qilinadi.

Asosiy qism. Ushbu shaklning tuzilishi, yasalishi va tuslanishi quyidagi jadvalda ko'rsatilgan.

Shaxs	O'zak-negiz	Mayl va zamon ko'rsatkichi		Shaxs,son va hurmat qo'shimchasi
		Qo'shimcha	To'liqsiz fe'l	
I	ol ishla			man,miz
II		gan	ekan	siz,sanlar,siz,sizlar
III		gan ekan, gan ekanlar,(i)shgan ekan		

Jadvaldan ko‘rinadiki, fe‘lning o‘zak-negizidan qo‘shimcha va to‘liqsiz fe‘l bilan uch qismli shakl yasaladi. Undan qo‘shimcha bilan yana sakkizta shakl hosil bo‘lib uch qator to‘qqiz a‘zoli tuslanish ro‘y beradi. Uch qismli shaklda **-gan** bilan to‘liqsiz fe‘l mayl, zamon, shaxs, son va hurmat kategoriyasi ko‘rsatkichi vazifasini bajaradi. To‘rt qismli shakldan ikkitasida to‘rt, oltitasida ikkita kategoriya ko‘rsatkichi bo‘lib keladi. To‘liqsiz fe‘l **-kin, -kan, -akan** tarzida qo‘llanganda ajratib yozilmaydi: **bilganmikin, borganmikan, bilganakan**.

Shaklda qo‘shimcha va to‘liqsiz fe‘l beshta kategoriya ko‘rsatkichi vazifasini o‘taydi. Mazmuni tarkibidagi zamon ma‘nosi (o‘tgan zamon) qo‘shimcha bilan, modal ma‘no (*bevosita kuzatilmaganlik*) va sintaktik xususiyati (*munosabat*) to‘liqsiz fe‘l bilan bog‘langan. Zamon ma‘nosi ifodalanishi uchun kontekst yordami talab etilmaydi. Modal ma‘no kontekstdagi qulaylikka qarab uch xil ko‘rinishda namoyon bo‘ladi: *eshitilganlik, keyin bilganlik* (dalilga asoslanib), *xulosa* (dalilga asoslangan). Gap (kontekst)ning hajmi esa shaklning sintaktik xususiyatiga bog‘liq. Kontekstual (matniy) tahlil modal ma‘no asosida amalga oshiriladi.

Avvalo *eshitilganlik* ma‘nosi namoyon bo‘ladigan gap (kontekst)larni olib qaraymiz. *-gan ekan* shakli eshitilgan ish-harakatni ifodalash uchun III shaxsda ko‘p qo‘llanadi. Bunday holda eshitilgan ish-harakat qisman o‘zgartirib bayon qilingan *o‘zlashtirma gap* hosil bo‘ladi. Eshitilganlik fikri bayon qilinayotgan shaxs (xabar manbayi, xabar egasi) bilan uzviy bog‘liq. Shu uchun eshitilganlikning namoyon bo‘lishiga qulaylik tug‘diruvchi vosita bilan birga xabar manbayining qanday ifodalanib qayerda kelishiga ham e‘tibor beriladi: - *Voy abrax-yey, pochchangning qumrisini nima qilding?* - *Nima qilibman?* - *Lo‘lilarga sotgan ekansanku!* (G‘. G‘ulom, Shum bola). Bu misolda xabar beruvchi (Husnibiy) oldin kelgan boshqa mikromatn tarkibida kelgan. Qulay vosita vazifasini misoldagi birinchi gap bajaradi. Bu gap tushirib qoldirilsa, ish-harakatning eshitib xabar berilgani aniq sezilmaydi. So‘zlovchi undan biror vosita (dalil) yordamida xabardor bo‘lganligiga ishora namoyon bo‘ladi. Bu misolda o‘zlashtirmalik shundan iboratki, qulay vosita vazifasidagi ko‘chirma gapning bir qismiga *ekan* yordamchi fe‘li hamda xabar manbayi qo‘shib bayon qilingan. *U ham boshidan o‘tganlarni so‘zlab ketdi: -Chimkentga bir amakisini qora tortib borgan ekan* (G‘.G‘ulom, Shum bola).

Ushbu misolda qulay vosita vazifasini muallif gapi bajarib o‘zlashtirma gapdan oldin turibdi. Xabar manbayi (*U*) *-gan ekan* shakli bildirgan ish-harakat subyekti bo‘lib qulay vosita tarkibida kelgan. Bu gapning o‘zlashtirma gap ekanligini shundan ham bilsa bo‘ladiki, muallif gapini o‘zgartirmay *ekan* to‘liqsiz fe‘li *edi* bilan almashtirilib I shaxsqa qo‘yilsa, ko‘chirma gap hosil bo‘ladi.

Xabar manbayi so‘z birikmasidan anglashilib qulay vosita vazifasini ham bajaradi: *Momoning aytishicha, tug‘ilganlaridan beri tinmagan ekanlar* (Sh. Xolmirzaev, O‘n sakkizga kirmagan kim bor, 140). Misoldan ko‘rinib turibdiki *-gan ekan* shaklida modal ma‘noga betaraflik mavjud, chunki so‘zlovchi voqeani xabar qilar ekan o‘zini betaraf tutadi. Bundan tashqari ushbu shaklda ijtimoiy vazifa bilan bog‘liq bo‘lgan ma‘no (hurmat)ga ham betaraf munosabat mavjud. Shu sababli yozuvchi “*momoga*” bo‘lgan hurmatni *ekan* to‘liqsiz fe‘liga hurmat ma‘noni ifodalab keluvchi (*-lar*) qo‘shimchasini qo‘shish orqali ifoda etgan. Quyidagi misollarda ham shu holatni kuzatishimiz mumkin: *Shunday gaplar bo‘ldi... Akmal aka otalaridan qolgan mulkniyam ko‘rmoqchi ekanlar. Ammo-lekin To‘polonni sog‘inib qolgan ekanlar.* (Sh. Xolmirzaev, Ot yili, 392). *Bolalik chog‘larimda yuz martalab tomosha qilgan suratda tanish chehrani ko‘rdim. So‘ng tog‘am- Mirzakalon Ismoiliga niyatimni aytdim. “Avloniyim? Bizni o‘qitganlar u kishi...” Qarangki, menga faoliyati noma‘lum bo‘lgan odam oilamiz kattalariga ustozlik qilgan ekanlar* (T. Malik, Savohil, 235).

Xabar manbayi *-gan ekan* shakli ishtirok etgan mikromatn tarkibidan tashqari holatda, ya‘ni boshqa gap tarkibida ham berilishi mumkin: *Hozirgina balo misoli bo‘lib turgan odam ko‘zimga cho‘g‘dek ko‘rinib, mehrimiz tovlanib ketdi: Toshkentda bo‘lgan ekan, Vatanimizni ko‘rgan ekan! Bu olis musofirlikda u baayni Vatanimizdan bir mujda keltirgandek unga nisbatan ko‘nglimizda bir iliqlik paydo bo‘ldi* (E. A‘zam, Chapaklar yoki chalpaklar mamlakati, 113). Misoldan ko‘rinib turibdiki, so‘zlovchining xabarni kimdan eshitib bayon qilganini ya‘ni xabar manbayini mikromatn tarkibidan aniqlashning imkoni yo‘q. Buning uchun mikromatndan oldingi abzatsda berilgan gaplarga murojaat qilishga to‘g‘ri keladi. O‘shanda xabar manbayi *Zanji* ekanligi va so‘zlovchi uning *Toshkent! Bo‘lganman, bo‘lganman* gapini *-gan ekan* shakli orqali o‘zlashtirib bayon qilgani oydinlashadi.

Quyidagi misolda esa qulay vosita bitta mikromatn tarkibida *-gan ekan* shakli ishtirok etgan gapdan keyin kelgan: *Bir gal Murtazo uning erini xo‘roz so‘yayotganini uzun paxsa devorga tutash tomida turib ko‘rib qolgan ekan. Shunda bolapaqir qo‘rqanidan o‘zini tutolmay yig‘lab yuboripti. Eri ajablanganicha aytib bergan shu arzimasi voqea hozir negadir qo‘shni ayolning yodiga tushib qoldi.* (Sh. Bo‘taev, Qo‘rg‘onlangan oy, 20).

Dialogik nutqda ko‘pincha axborot mazmunan va zohiran bitta gap doirasiga sig‘maganidan kontekst hajman turli darajada kengayadi:

-O'sha vaqtlarda To'polonga qo'shiladigan Xo'jayipok daryosi bo'yida yashaydigan bir muallim otini olib qolish uchun mol-mulkidan ayrilgan ekan. Kattalarga bergan ekan-da. Shu otga tegmanglar, shundan boshqa do'stim yo'q, deb... Yo'q, tag'in otni berasan, deb turib olishganida, muallim jonivorni unday yerga bog'lab qo'yib, otib tashlagan ekan. Keyin bu yurtning suvini ichmayman, deb bosh olib ketgan ekan.

-Eshitganim bor, ha rost... (Sh. Xolmirzaev, Ot yili ,316). Misolda -gan ekan shakli 4 marotaba ishlatilgan. Ta'kid borligi sababli to'liqsiz fe'l qayta-qayta qo'llanilgan, tushirib qoldirilmagan.

-gan ekan shakli takrorlanganda ta'kid nazarda tutilmasa to'liqsiz fe'lni qo'llashda tejamkorlikka rioya qilinadi: *Keyinchalik, miroxo'rning o'zini aytib berishicha, u toyning dumini orqa oyoqlariga o'rab yuborgan, yerga gursillab qulagan zahotiy oyoqlarini jun chilvir bilan kulluklashga ulgurgan ekan* (Sh. Bo'taev, Qo'rg'onlangan oy, 113).

Aniq shaxsning fikri o'zlashtirib bayon qilinganda xabar manbayi bir so'zli gapdan iborat bo'lishi mumkin: -O'rtoq Mira'lamov, mening nomzodimga qarshi chiqqan ekansiz, eshitdim (T. Malik, Savohil, 94). Misolda xabar manbayining egasi qo'shimcha (-dim) bilan ifodalanganligi sababli olmosh bilan ifodalanuvchi (men) tejalgan. Yuqoridagi misolda xabar manbayini ko'rsatuvchi gap eshitilgan xabar ifodalangan gapdan keyin kelgan bo'lsa, quyidagi misolda buning aksi:

-Hamma shu yerda, - Akmal chimirilib, yonbag'irdagi qariyalar davrasiga ko'z soldi, - yovuzlik qilmay chopish kerak... Saodat aka, eshitdingiz-a, huv o'sha rayonda chopilgan ko'pkarida bir o'smir tuyuq ostida qolib ketgan ekan. Ko'pkarini ma'n qilishibdi. Vaabshe...

Xabar manbayi birdan ortiq shaxs bo'lganda nutqiy vaziyat taqozo qilmasa, gapning egasi faqat qo'shimcha bilan ifodalanadi. Kontekst ixchamlashib tejamkorlik zuhur bo'ladi: (-ish). -Allbatta -da, - dedi Boshbek -Lekin jo'ralari bilan g'orga kirgan ekan, topibdi, deyishadi...(Sh. Xolmirzaev, Yo'llar, yo'ldoshlar, 193).

Nutqiy maqsad-u vazifaga ko'ra bevosita kuzatilmagan xabarning ikkala qismi bitta gapda voqelanadi. Bunday holda gap kengayib so'z soni ortadi. Misol: *Tovarish Yakning aytishicha, bu muazzam koshona atigi bir yarim yil ichida bunyod etilgan ekan.* (E. A'zam, Chapaklar yoki chalpaklar mamlakati, 131). Ushbu misolda so'zlovchi *Tovarish Yakdan* eshitgan xabarni -gan ekan shakli orqali o'zlashtirib bayon qilmoqda. Gap boshidagi so'z birikmasi esa xabar manbayi vazifasini o'tab kelayotganini aytib o'tish joiz: *Vatanparvarlarning aytishicha, bu shahar milliy ozodlik g'alayoni, keyinchalik esa fuqarolar muhorabasi yillari yer bilan yakson bo'lgan ekan* (E. A'zam, Chapaklar yoki chalpaklar mamlakati, 143). Murakkab sodda gap tarkibi xabar manbayini na mikro- na makromatndan aniqlash imkonini bermasligi mumkin. Bunday holda bevosita kuzatilmaganlik ma'nosi eshitilganlik tarzida namoyon bo'ladi: *Habibulloxon Farg'ona bosmachilariga yordam va'da qilib, elchi jo'natgan ekan* (T. Malik, Savohil, 209).

So'zlovchi ish-harakatni aniq bir shaxs emas, shaxslardan eshitgan bo'lsa xabar manbayi vazifasida odamlarning aytishiga qaraganda, aytishlariga qaraganda, surishtirsam, so'rab surishtirib bilishdiki kabi vosita qo'llanadi: *So'rab surishtirib bilishdiki, o'ziyam xokisor, eng muhimi chakagiga zo'r bermaydigan ayol ekan, uning ko'z ochib ko'rgan zavji farzandsizlik tufayli boshida bir qizga uylanib ketgan ekan* (Sh. Bo'taev, Qo'rg'onlangan oy, 12). *Aytishlaricha, O'rta Osiyodagi Toshkent degan shaharda ham jahon yo'qsillarining dohiysiga shunga yaqin bir haykal tiklangan ekan, ammo mustaqillikka chiqqach, sotsializm g'oyalarini rad etib, uni ag'darib tashlabdilar. Afsus, afsus! Yaxshilikni bilmaganlar! Mayli, o'zlaridan ko'rishsin, bir kun kelib pushaymon qilishlari muqarrar* (E. A'zam, Chapaklar yoki chalpaklar mamlakati, 147). *Surishtirsam, Farmonqul ham, xotini ham urushda o'lgan ekan* (A. Qahhor, Qo'shchinor chiroqlari).

Xalq og'zaki ijodi (doston, ertak, rivoyat, hikoyat, maqol va hokazo)da xabar manbayi ko'rsatilmaydi: *Mushriqlar Rasulullohni haqoratlar qilganlari yetmay, tosh otib ozor yetkazganlarida ham, muhtaram afandimiz ularni o'limga hukm etish u yoqda tursin, hatto duoyibad ham qilmagan ekanlar* (T. Malik, Savohil, 26). *Fir'avn uning husniga maftun bo'lib o'ziga nikohlab olgan ekan* (O'. Umarbekov, Odam bo'lish qiyin). *O'z bolasini qo'ng'iz "oppog'im", kirpi "yumshog'im" degan ekan* (A. Qahhor, Sarob).

Xabar manbayi so'z birikmasidan anglashilib qulay vosita vazifasini ham bajaradi: **Uning aytishicha, rayon bu yilgi fondlarni ortig'i bilan olgan ekan** (O. Yoqubov, Diyonat).

Qulay vosita vazifasida kelgan xabar manbayi ba'zan bir so'zdan ifodalanadi: **Aytishingizdan, orada hech gap ham o'tmagan ekan** (A. Qahhor, Sarob). Yuqoridagi misollarda so'zlovchi ish-harakatni III shaxsdan eshitgan bo'lsa, bu misolda II shaxs (tinglovchi)ning fikrini o'zlashtirib bayon qilgan.

Ayrim holda fikri o'zlashtirilgan shaxs ish-harakatni boshqa kishidan eshitib so'zlovchiga xabar beradi: *Professorni zaril ish bilan allaqayoqqa chaqirishgan ekan. Doktor aytdilar* (O'. Hoshimov, Nur borki, soya bor). *-U ham bizga o'xshab otasidan yosh qolgan ekan, quvginlarga uchrab ko'p kulfat chekkan ekan. Menga uning tarixini Mirzoxon aytib berdi* (P. Qodirov, Yulduzli tunlar). Ikkala misolda ham ikkinchi xabar manbayini ko'rsatuvchi vosita o'zlashtirma gapdan keyin kelgan.

Ko'rinadiki *-gan ekan* shakli o'zlashtirma gapda o'tgan zamon bilan birga *eshitilganlik* ma'nosini ifodalaydi. Eshitilganlik obyektiv modallik tarzida namoyon bo'ladi. Negaki so'zlovchi birovdan eshitgan ish-harakatni tinglovchiga o'zining shaxsiy (subyektiv) munosabatini aks ettirmasdan xabar qiladi.

-gan ekan shakli II shaxsda eshitilgan ish-harakatni ifodalash uchun ham qo'llanadi: *Sayoq ukangdan xat keldi. Xat menga emas Dildorga* (S. Ahmad, Ufq, 413). *Jimlikni Risolat buzdi. Dildorga xat yozgan ekansan* (Mazkur asar, 435). Bu misolda xabar manbaya o'zlashtirma gapdan ancha oldin kelgan. Nutqiy vaziyat talab qilmasa xabar manbaya ifoda etilmaydi: "*Voy*" ... *dedi Munisxon, so'rashgani qo'l uzatib, shoirlik qulluq bo'lsin, kecha majlisga borgan ekansiz* (A. Qahhor, Sarob).

Gap eshitganlik yoki keyin bilganlik uchun emas, xulosa ma'nosi uchun ham qulay bo'lishi mumkin. Bunday gap *-gan ekan* shaklidagi ish harakat biror dalilga asoslangan xulosa tarzida bo'ladi: *- Hammasi masalani hal qilib kelgan ekan, - dedi Saidiy Abbosxonga -Men buni Kenjaning dadilligidan bilgan edim.* (A. Qahhor. Sarob) xulosa chiqarish uchun dalil vazifasini misoldagi oxirgi gap bajarmoqda. Shu gap tushurib qoldirilsa, *-gan ekan* shaklidagi bevosita kuzatilmagan ish-harakatning xabar manbaya aniq bo'lmay qoladi. Natijada eshitilganlik, keyin bilganlik va xulosa ma'nolariga betaraflik yuzaga chiqadi.

Xulosa lug'aviy vosita yordamida ta'kidlanadi: *-Zebi opam-chi, Zebi opam, endi Tursunboy akaga tegmaydilar. Ayamga aytayotganlarida eshitib qoldim. Nizomjonning hushi boshidan uchib ketti. Demak, Zebixonni Tursunboyga bo'lishib qo'yishgan ekan-da.* (S. Ahmad. Ufq). Ko'rindiki, so'zlovchi (*Nizomjon*) suhbatdoshidan *Zebixon*ga dahldor fikr eshitadi. Bu fikr matnning boshida kelgan bo'lib so'zlovchiga *-gan ekan* shaklidagi harakatni xulosa tarzida bayon qilishga imkon beradi. Xulosa *demak* so'zining xususiyatiga mos kelganidan shu so'z qo'llanadi. Xulosa xususiyati o'zgarsa, boshqa lug'aviy vosita ishlatiladi: *Lekin modomiki otaxon olimimizning savoli kaminaga qaratilgan ekan, javob berishga harakat qilaman.* (O. Yoqubov. Diyonat).

-gan ekan shaklining shaxsi ko'chgan bo'lishi mumkin: *Sayyorani sevib qolgan ekan, bunga u aybdor emas, ko'ngil.* (O'. Umarbekov. Odam bo'lish qiyin). Bu misolda *Sayyorani sevib qolgan* kishi o'zga shaxs bo'lmay so'zlovchining o'zi. Shuning uchun zarurat bo'lganda *-gan ekan* shaklida ham kishilik olmoshi I shaxsda qo'llanadi. Ayrim holda *-gan ekan* shakli xulosa ma'nosini ifodalash uchun I va II shaxsda qo'llanadi: *Bu xatni sizga olib qo'ygan ekanman, demak, bir narsani bilib qilganman.* (O'. Hoshhimov. Nur borki, soya bor). *Demak, bu imoratni ochlik yili slogan ekansiz-da?* (A. Qahhor. Qo'shchinor chiroqlari)

Noqulay vositaga qarab *-gan ekan* boshqa shakl yoki birikmaga xos ma'no ifodalash uchun qo'llanib matniy(nutqiy) ma'nodoshlik hosil bo'ladi: *Saidiy undan boshqa gap kutmagan ekan shekilli, ta'bi xira bo'lib yonboshladi.*(A. Qahhor. Sarob) *Oralarindan gap o'tgan ekanmi? Tuzukkina gapirmadi.*(Mazkur asar). *Kechki poezdga ikki soatcha bor. Gulchehra kelganmikin?* (O'. Umarbekov. Odam bo'lish qiyin) Birinchi misolda shekilli, ikkinchi va uchinchi misolda *-mi* ta'sirida reallik chekinib taxmin namoyyon bo'ladi. Quyidagi misolda reallikdan tashqari o'tgan zamon ma'nosi ham chekinib uning o'rniga hozirgi zamon ma'nosi ifodalangan: *Unga kiyim juda yarashardi. Hozir shinelda qandoq yurgan ekan?* (S. Ahmad. Ufq).

Xulosa: Eshitganlik keyin bo'lganlik va xulosa ma'nosi namoyyon bo'ladigan misollardan ko'rinadiki, *-gan ekan* shakli bildirgan ish-harakat bilan bog'liq yana nimadir yuz beradi. Shunga ko'ra *-gan ekan* boshqa bir vosita bilan birga ishlatiladi. Nutqiy maqsad-u vazifasiga qarab mazkur vosita turli ko'rinishda (gap, so'z birikmasi, so'z) *-gan ekan* shaklidan oldin yoki keyin, u bilan bitta yoki boshqa gap keladi. Nutqiy vaziyat taqozo qilmasa, u qo'llanmay nazarda tutiladi. Shuni inobatga olib *-gan ekan* shaklining sintaktik xususiyati munosabatdan iborat deymiz.

ADABIYOTLAR :

1. Zikrillayev G'. *Ruh va til. -Toshkent: Fan, 2018. -464 b.*
2. Abdullayev A.B. *Hozirgi o'zbek adabiy tilida o'zga gaplarning ifoda formalari. -Toshkent, 1983. -212 b.*
3. Zikrillayev G'.. *O'zbek tili morfologiyasi. -Buxoro, 1994.*
4. Zikrillayev G'.. *Истиқлол ва она тили таълими. -Тошкент, -111б.*
5. Abdurahmonov G'. *Qo'shma gap sintaksisi asoslari. -Toshkent: O'zFA nashriyoti, 1958. -325b.*
6. Abdulxayrov D. *Nemis tili so'z boyligining oshishida sharq tillarining o'rnini //Центр научных публикаций (buxdu. uz). - 2022. - Т. 13. - №. 13.*
7. Jumaev E. *-(a) p ekan shakli va uzlashtirma buyruq // Центр научных публикаций (buxdu. uz). - 2021. - Т. 3. - №. 3.*
8. Jumaev E. *O'zbek adabiy tilida so'roq gap va o'zlashtirmalik // Центр научных публикаций (buxdu. uz). - 2023. - Т. 27. - №. 27.*
9. Ruziev Y. *O'zbek tilida o'zlashtirma nutq va gap // Центр научных публикаций (buxdu. uz). - 2022. - Т. 26. - №. 26.*
10. Puziev Ya. B. *Ўзбек тили нуослигида кўчирма ва ўзлаштира нутқнинг талқину тавсифи // Scientific reports of Bukhara State University. - 2022. - С. 68.*

ERKIN VOHIDOV SHE'RLARIDA RITORIK SO'ROQ GAPLARNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Xodjayeva Dilafruz Izzatullayevna,

PhD, Buxoro davlat universiteti

d.i.xodjayeva@buxdu.uz

Hoshimova Gulchehra Mashraf qizi,

Buxoro davlat universiteti, Qiyosiy tilshunoslik, lingvistik

tarjimashunoslik yo'nalishi magistranti

hoshimova2022@buxdu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqola ritorik so'roq gaplar, ularning nutqimizdagi ahamiyati va semantik xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Unda o'zbek shoiri Erkin Vohidov she'rlarining o'ziga xos uslubiy jihatlari va ularda ritorik so'roq gaplarning qo'llanilishi misollar asosida ifodalangan. Maqolada Erkin Vohidovning 15 dan ortiq she'rlari ritorik jihatdan talqin qilindi va natijalar shuni ko'rsatadiki, Erkin Vohidov she'rlarida ritorik so'roq gaplar ritorik- tasdiq, inkor, taajjub, gumon, tashvish, g'azab va his-hayajon kabi 7 turdagi semantik xususiyatlarni ifodalaydi. Tahlilning asosiy usuli esa transformatsion usuldir: ritorik savolning bilvosita bayonotini aniqlash tartibi savol tuzilishini ijobiy (ijobiy yoki salbiy shaklda) ga o'zgartirishdir. Tahlilda, shuningdek, kontekst-semantik, mantiqiy-semantik kabi tahlil usullaridan ham foydalanilgan.

Kalit so'zlar: ritorik-so'roq, sintaktik xususiyat, stilistik vosita, emotsional-ekspressivlik, ritorik-gumon, ritorik-tasdiq, ritorik-taajjub, ritorik-tashvish, ritorik-g'azab, ritorik-hayajon.

Abstract. This article is devoted to the study of rhetorical interrogative sentences, their significance in our speech and semantic features. In this study, the specific methodological aspects of the poems of the Uzbek poet Erkin Vahidov and the application of rhetorical interrogative sentences in them are expressed on the basis of examples. More than 15 poems by Erkin Vahidov were rhetorically interpreted in the article, and the results show that rhetorical interrogative sentences in Erkin Vahidov's poems represent 7 types of semantic features, such as rhetorical - affirmation, denial, surprise, suspicion, anxiety, anger and emotion. And the main method of analysis is the transformative method: the procedure for determining the indirect statement of a rhetorical question is to change the structure of the question to positive (in a positive or negative form). In the analysis, other methods of analysis, such as the context-semantic, logical-semantic method of analysis were also used.

Keywords: rhetorical interrogation, stylistic device, judgment, emotional-expressiveness, affirmation, denial, sarcasm, surprise.

Аннотация. Данная статья посвящена изучению риторических вопросительных предложений, их значения в нашей речи и семантических особенностей. В ней на примерах изложены специфические стилистические аспекты стихов узбекского поэта Эркина Вахидова и использование в них риторических вопросительных предложений. В статье риторически истолковано более 15 стихотворений Эркина Вахидова, и результаты показывают, что в стихах Эркина Вахидова риторические вопросительные предложения представляют 7 типов семантических характеристик, таких как риторическое утверждение, отрицание, удивление, подозрение, беспокойство, гнев и эмоциональное возбуждение. С другой стороны, основной метод анализа - трансформационный: процедура определения косвенного утверждения риторического вопроса заключается в изменении структуры вопроса на положительный (в положительной или отрицательной форме). В анализе также использовались такие методы анализа, как контекстно-семантический, логико-семантический метод анализа.

Ключевые слова: риторический-вопрос, синтаксический признак, стилистический приём, эмоциональный-выразительность, риторический-подозрение, риторический-утверждение, риторический-удивление, риторический-беспокойство, риторический-гнев, риторический-волнение.

Kirish. Yaqin yillarda respublikamizning ijtimoiy va madaniy hayotidagi sifat jihatdan ijobiy o'zgarishlar jamiyatimizning barcha sohalari qatori tilshunoslik sohasida ham o'z aksini topdi. Shoir va yozuvchilarimiz asarlari tahlil qilinib, tilshunoslik fanining samaradorligini oshirishga harakat qilindi.

Darhaqiqat, yozuvchi va shoirlarimizning ijod namunalari nazar tashlar ekanmiz, bu ish nechogʻli muhim ekanligiga yanada amin boʻlamiz. Oddiy insonlar koʻzi bilan koʻra olmaydigan hodisalar, tuygʻularni tafakkur koʻzi bilan ilgʻay oladigan yozuvchi va shoirlarning jamiyat, kitobxonlar oldidagi vazifasi juda masʼuliyatlidir. Maʼlumki, asar gʻoyasining kitobxoniga yetib borishi, uning taʼsirchanligi, tabiat tasviri, obrazlar xilma-xilligi, voqealar rivoji, asarning maʼlum tarbiyaviy ahamiyat kasb etishi ijodkorning mahoratiga bogʻliq. Men oʻqigan asarlar ichida menga yoqqani Erkin Vohidovning milliyligimizni, oʻzligimizni aks ettiruvchi asarlaridir. Erkin Vohidov sheʼrlarining oʻziga xosligi shundaki, uning misralarida qahramonlar ijtimoiy hayotga befarq qaray olmaydigan davr kishisi sifatida shakllangan va jamiyatdagi muammolar juda chiroyli ochib berilgan. Xalqimizning suyukli va dilbar shoiri – Erkin Vohidov oʻzining farzandlik burchini anglagan holda oʻz asarlarida samimiyat, kamtarlik, oʻzaro hurmat, chin mardlik, oʻzbekona qadriyatlar, adolatlilik, vatanga muhabbat kabi insoniy fazilatlarini sheʼrlari orqali yosh avlod ongi va qalbiga singdira oldi.

Shuning uchun ham Erkin Vohidov ijodining oʻziga xos uslubini, shoir ijodining til xususiyatlarini oʻrganish tilshunoslikning muhim masalalaridan biridir. Erkin Vohidov sheʼrlarining sintaktik xususiyati ham oʻziga xos boʻlib, bu holatni adib sheʼrlaridagi qahramonlarning tilida, tabiat va jamiyat tasvirida, voqealarning yanada real aks etishida, sheʼrlarning qalbga kirib borar darajada taʼsirchan oʻqilishida shoir sheʼriyatidagi gap shakllarining ifodalanishida ham koʻrishimiz mumkin. Jumladan, ritorik soʻroq gaplarning qoʻllanilishidagi oʻziga xoslikni shoironing ichki kechinmalarini buyruq, tasdiqlash, tashvish, kuchli hayajon, inkor, tasdiq, taajjub kabi maʼnolar orqali ifodalashiga guvoh boʻlamiz. Tadqiqot obyekti sifatida zamonaviy oʻzbek adabiyotida Erkin Vohidov sheʼrlari tanlandi.

Metodologiya. Ushbu tahlilni olib borishda keng qamrovli tadqiqot usullaridan foydalanildi. Tahlilning asosiy usuli esa *transformatsion* usuldur. Ritorik savolning bilvosita bayonotini aniqlash tartibi savol tuzilishini ijobiy (ijobiy yoki salbiy shaklda) ga oʻzgartirishdir:

*Yoshlik! Seni kuylamagan kim, Yoshlik! Seni hamma kuylagan,
Ertaklarda soʻylamagan kim, Ertaklarda hamma soʻylagan.
Qariganda oʻylamagan kim, Qariganda hamma oʻylagan,
Oʻylab yana kuylamagan kim?[4] Oʻylab yana hamma kuylagan*

Shuningdek, maqolada kontekst-semantik, statistik, mantiqiy-semantik tahlil kabi tahlil usullari ham qoʻllanilgan. J.Buranovning fikriga koʻra, soʻroq gaplar umumiy maʼnosi va soʻzlovchining maqsadiga koʻra ikki guruhga boʻlinadi. 1) haqiqiy savollar guruhi; 2) ritorik savollar guruhi.

Ritorik savol - javob olish maqsadida emas, balki ritorik taʼsir uchun qoʻyilgan savol shaklidagi nutqdir. Ritorik savol maxsus sintaktik stilistik vosita boʻlib, uning mohiyati soʻroq gapning grammatik maʼnosini qayta shakllantirishdan iborat. Ritorik savollarda ikki tarkibiy maʼnoning oʻzaro taʼsiri mavjud: savolning maʼnosi va bayonotning maʼnosi (tasdiq yoki inkor). Ikkalasi ham bir vaqtning oʻzida amalga oshiriladi. Ritorik savollarning intonatsiyasi oddiy savollarning intonatsiyasidan farq qiladi. Bu ushbu stilistik qurilmaning ikki tomonlama tabiatining qoʻshimcha bilvosita isbotidir. Odatda ritorik savol soʻralgan maʼlumotni olish uchun emas, balki boshqa maqsadda soʻralgan har qanday savol sifatida ifodalanadi. Masalan, *Ayt, sevganingni senga*

Parvosi yoʻqmi uncha? [4]

Ushbu misrada soʻroq haqiqiy bilish soʻrovi emas, balki murojaat qilingan shaxs haqidagi oʻz fikriga oid bayonot boʻlishi mumkin.

Ritorik soʻroq gaplar baʼzan undov belgisi (!) yoki nuqta (.) bilan tugashi mumkin:

*Yoshligim – umrim nahori,
Ishqu sheʼrsiz ne hayot! [7]*

Ritorik savol oʻz javobini nazarda tutadi; bu fikr bildirishning bir usuli:

*Yoshlik! Seni kuylamagan kim,
Ertaklarda soʻylamagan kim,
Qariganda oʻylamagan kim,
Oʻylab yana kuylamagan kim?[7]*

Yaʼni yuqoridagi toʻrtlikda ritorik savol oʻz javobini nazarda tutayapti: yoshlikni hamma kuylagan, uni ertaklarda hamma soʻylagan, qariganda sogʻinib oʻylagan.

Ritorik savol stilistik vosita sifatida aniq javobni olish uchun emas, balki tinglovchini xabar yoki nuqtayi nazarni koʻrib chiqishga undash uchun ishlatiladi. Ritorik savollar, odatda, maʼlumot izlash uchun ishlatilmaydi, balki ular tinglovchiga ritorik taʼsir koʻrsatish uchun ishlatiladi, shuning uchun ular buyruq, hissiyotlarni jumbushga keltirish kabi koʻplab maqsadlarda ishlatiladi. Misollar:

*Oshinolar qochdi mendan,
Yuz oʻgirdi gʻofil el,*

Ne edi, ayting, gunohim,

Men uni takror etay? (Yo'qni qanday bor etay? 1991)[4]

Tahlil va natijalar. Ritorik so'roq gaplar ilmiy adabiyotlarda badiiy matnning emotsional-ekspressivligini ta'minlovchi eng muhim uslubiy vositalardan hisoblanadi. Ritorik so'roq gaplar tasdiq, inkor va boshqa ko'plab ma'nolarga ega bo'lgan, tinglovchidan javob talab qilmaydigan gaplardir. Ritorik so'roq gaplar tarkibida, ko'pincha, *nahotki, axir* so'zlari keladi va ular nutqqa ko'tarinki ruh bag'ishlaydi va tasdiqning kuchli emotsiya bilan ta'kidlanishi uchun muhim vazifani bajaradi. Bunday gaplar qahramonning hayratlanishi, quvonchi, ajablanishi, shubha va gumonsirashini, g'azab va nafratini ifodalashda juda qo'l keladi. Ritorik so'roq gaplar monologik va dialogik nutqlarda keng qo'llaniladi. Ritorik so'roq gaplarning 7 ta turi mavjud bo'lib, ular quyidagi ma'nolarni ifodalaydi: 1) ritorik-tasdiq; 2) ritorik-inkor; 3) ritorik-taajjub; 4) ritorik-tashvish; 5) ritorik-g'azab; 6) ritorik-gumon; 7) ritorik-kuchli hayajon.

Quyida Erkin Vohidovning she'rlarida uchraydigan ritorik gaplarni aniqlashga va ularni tahlil qilishga urinamiz:

Garchi shuncha mag'rur tursa ham,

Piyolaga egilar choynak.

Shunday ekan, manmanlik nechun,

Kibr-u havo nimaga kerak? [6]

Shoirning yuqoridagi hammaga mashhur "Kamtarlik haqida"gi she'rining dastlabki ikki misrasida berilgan fikrlarga nisbatan keyingi ikki misra javob sifatida ritorik so'roq gap vositasida ifodalangan. Ya'ni garchi shuncha mag'rur turgan choynak piyolaga egilar ekan, manmanlik va kibr-u havo odamzotga ham kerak emas, degan *yashirin inkor* aynan ritorik so'roq gap vositasida ifodalangan.

Sevgi vodiysida menga

Teng bo'lgay qaysi qays?!

Ko'nglim ochmas, ikki dunyo

Bu kabi afsona yo'q. [4]

Ushbu bandda sevgi vodiysida menga hech bir qays teng bo'lolmaydi tarzidagi mazmunni uqish mumkin. Hammamizga ayonki, majnun, ya'ni qays sevgi olamidagi eng mavqeyi baland, eng mashhur shaxslardan. Muallif ritorik so'roq gap hosil qilishda afsonaviy qays, ya'ni sevgi yo'lida majnunga aylangan oshiq yigit timsolini qo'llagan. Undan-da kuchli sevgan bo'lish, undan-da baland mavqeda ekanligini aytish orqali shoir she'riyatdagi mubolag'a san'atidan ham mohirona foydalangan.

Quyidagi misrada esa, ritorik so'roq gap yana boshqa ma'noni kasb etadi:

O'n sakkizga kirmagan kim bor,

Bog'ingdan gul termagan kim bor...[6]

Agar bandning mazmuniga e'tibor qiladigan bo'lsak, o'n sakkiz yoshga hamma kirgan, bog'ingdan hamma gul tergan degan fikr ifodalanganini ko'ramiz.

Bu gap orqali ham *yashirin tasdiq* ma'nosi ifodalanganini ko'rishimiz mumkin. Bu ma'noni ifodalashda esa, *kim* so'roq olmoshi muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Kimni etmas bu ko'ngil shaydo,

Kim she'r yozmas mening yoshimda? [6]

Bu band ham xuddi oldingisi kabi shakllantirilgan bo'lib, unda ham olmosh, ya'ni *kim* so'roq olmoshi vositasida *yashirin tasdiqli* gap berilgan. Uning implisit (*yashirin*) ma'nosi quyidagicha bo'ladi: bu ko'ngil hammani shaydo etadi, mening yoshimda hamma she'r yozadi, degan mazmun mujassamlashgan.

So'yla, do'st, gulgun sharobning

Kayfidan ortiq na bor? (Shirin) [4]

Ushbu gapda *yashirin inkor* orqali ifodalangan ritorik so'roq gap sharobning kayfidanda ortiqroq narsa yo'qligini ifodalaydi.

Ritorik so'roq gaplar ko'tarinki, kuchli emotsiya bilan aytiladi. Emotsiya esa vaziyatni baholash, qayta so'zlash, uni zaruriy harakatga tayyorlash vositasidir:

Qanday yorug' yulduzsan, ajab,

Qanday porloq sayyoradirsan?

Yoki biror turkumdan ajrab

Biz yoqlarda ovoradirsan? (Mening yulduzim)[5]

Ritorik so'roq gaplarda ifodalangan fikr sof so'roq emas, ya'ni so'zlovchi ma'lumot olishni ko'zda tutmaydi, so'roq javob talab qilmaydi, balki so'roq orqali hukm ifodalanadi:

Sevgini tortib bo'lurmu

Tosh-u tarozu bilan

Mehrni o'lchab bo'lurmu

Zar bilan, inju bilan? (Sevgini tortib bo'lmurmu?)[4]

Quyida berilgan misralarda ham *yashirin tasdiq, g'azab, kinoya, taajjub* kabi ma'nolar ifodalanib, qahramonlar nutqining jonli chiqishiga va ta'sirchan bo'lishiga xizmat qilgan. Bu gaplar orqali muallif o'zining o'y-fikrlarini, ichki kechinmalarini ixcham, ta'sirchan tarzda berishga harakat qilgan:

Benajot ko'nglimni qandoq

So'z bilan izhor etay?

Qay iloj birlan ilojsiz

Holatim oshkor etay? (Yo'qni qandoq bor etay 1991)[4]

Erkin Vohidov asarlari tilining xalq tiliga yaqinligi, so'zlashuv uslubining saqlanib qolganligi, misralarda ifodalilik, ta'sir kuchi yuqori bo'lganligi uchun ulardan ritorik gaplarga misollarni istagancha topish mumkin.

Tarki yurt etgan xazon

Faslidagi qushlarmikin?

Yo qirov tushgan boshim

Tashlab uchar hushlarmikin? (Hijron qushlari, 1990) [4]

Bu parchada *-mikin?* qo'shimchasi orqali *ritorik-taajjub, ritorik-gumon* ma'nolari mujassamlashgan.

Desam, men senga parvona

U beparvoda parvo na?

Zamon jononi farq etmas

Na jon, jonon na, jono na. (Zamon jononi, 2006) [4]

“U beparvoda parvo na?” so'rog'i orqali *ritorik jahl-g'azab* ma'nosi yashirin.

Chulg'anib sokin xayolga

Jim yotar sog'onalar.

Ne ko'rar Mirzo Ulug'bek

Besh asrlik xobida? (“Samarqand”) [4]

Ushbu bandda esa, ritorik *yashirin inkor* ma'nosi berilgan. Chunki bu gapdan Mirzo Ulug'bek hech narsani ko'rmaydi, degan mazmunni uqish mumkin.

Qo'nib chakkamga oq tola,

Bo'libman qirq yashar bola

Ki, yoshlik ketdi, men vola,

Nahot, behuda o'tkazdim?[4]

Bu bandda esa ritorik gap orqali *taajjub* ma'nosi berilgan.

Umuman olganda, O'zbekiston xalq shoiri Erkin Vohidov ijodida ritorik so'roq gaplarning xilma-xil mazmunni ifodalagan holda qo'llangani, bu orqali shoir o'z tuyg'u va kechinmalarini, g'oyalarni berganligini uning yana ko'plab ijod namunalari orqali bilishimiz mumkin. Ritorik so'roq gaplar she'riyatning asosini tashkil etadi, chunki ularsiz she'rning o'zi bo'lmaydi. Shu bois ham ijodkorda bunday misollarni istagancha topishimiz mumkin.

Xulosa. Erkin Vohidovda ona tilimizning imkoniyatlaridan mohirona foydalana olish mahorati yuksak degan xulosa qilish mumkin. Shuningek, ritorik gaplardan turli ma'nolarni ifodalab tuzgan misralarida she'rning ta'sir kuchini oshirish, ma'no-mohiyatini yanada aniqroq ifodalash, o'quvchiga she'rni yanada ta'sirchan qilib yetkazib berish kabilarni bajarganini ko'rish mumkin.

Har bir yozuvchining o'ziga xos uslubi uning nafaqat so'z qo'llash mahorati, balki badiiy tasvir vositalaridan, xalqona ibora va hikmatlardan foydalana olishi bilan, tilning sintaktik vositalaridan o'ziga xos tarzda foydalana olishi bilan ham belgilanadi. Xuddi shu maqsadda badiiy asar obrazlilikini oshirishga xizmat qiluvchi sintaktik usul va vositalar qatorida ritorik-so'roq gaplar dolzarb ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR:

1. Khodjayeva, D.I., & Mustafoeva, P.U. (2020). *Phonetic and grammatical assimilation of borrowed words. Theoretical & Applied Science, (11), 547-550.*
2. Abdullayeva Rayhon. *Ritorik so'roq gaplar va ularning lingvistik xususiyatlari. Toshkent, 2010.*
3. Sug'diyona Nurali qizi Soliqulova. (2022) *Tog'ay Murod asarlarida ritorik-so'roq gaplarning qo'llanilishi. Central Asian Academic Journal of Scientific Research, Volume 2.*
4. Erkin Vohidov. “Devon”. -T: G'afur G'ulom, 2017.
5. Erkin Vohidov. “Mening yulduzim”. -T: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2018.
6. Erkin Vohidov. *Saylanma. – T.: Sharq, 2000.*
7. Erkin Vohidov. *Tabassum. –T.:O'zMilliy kutubxonasi, 2017.*

HOZIRGI ZAMON TILSHUNOSLIGIDA KONSEPTNI O‘RGANISH METODLARI,
USULLARI VA KLASSIFIKATSIYASI

Ismatullayeva Iroda Izatullayevna,
dotsent v.b.,

Toshkent davlat transport universiteti, Toshkent
ismatullaeva.i.i.03@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada hozirgi zamon tilshunosligida konseptni o‘rganish metodlari, usullari va klassifikatsiyasi berilgan. Muallif tomonidan turli tilshunos olimlarning konsept borasidagi yondashuvlari va fikrlari ko‘rsatilgan. Maqolaning muallifi shuni ta’kidlaydiki, zamonaviy tilshunoslik fanida konseptning mohiyatini va muammosini o‘rganish keng tarqalgan, bu esa o‘z o‘rnida ushbu hodisaning ko‘p qirraliligi, murakkabligi va dolzarbligini ko‘rsatadi, hamda ushbu muammo yuzasidan ilmiy ishlarni rivojlantirish zarurligini anglatadi.

Kalit so‘zlar: konsept, sinonimik birliklar, vatan, matn, yondashuv, dunyoning lisoniy manzarasi, nasr, verbal va verbal bo‘lmagan.

Abstract. This article examines the methods, ways and classification of the concept study in modern linguistics. The author shows the approaches and opinions of various linguistic scientists regarding the concept. The author of the article notes that the study of the essence and problem of the concept is widespread in modern linguistic science, which, in turn, indicates the versatility, complexity and relevance of this phenomenon, and also indicates the need to develop scientific papers on this problem.

Keywords: concept, synonymic units, motherland, text, approach, the linguistic picture of the world, prose, verbal and non-verbal.

Аннотация. В данной статье рассматриваются методы, способы и классификация изучения концепта в современной лингвистике. Автор показывает подходы и мнения различных учёных-лингвистов относительно этого понятия. Автор статьи отмечает, что в современной лингвистической науке широко распространено изучение сущности и проблемы концепта, что, в свою очередь, указывает на многогранность, сложность и актуальность данного явления, а также указывает на необходимость разработки научных работ по данной проблеме.

Ключевые слова: концепт, синонимичные единицы, родина, текст, подход, языковая картина мира, проза, вербальная и невербальная.

Kirish. Mavzuning mohiyatini ochish, unga nazariy jihatdan yondoshish uchun dastavval “konsept” tushunchasining ma’nosi, mazmuni, chegarasi yoki xarakterini belgilab olish ayni muddao bo‘ladi. Konsept tushunchasining o‘zi bugungi kunda nafaqat tilshunoslik, balki falsafa, mantiqshunoslik, psixologiya, sotsiologiya, siyosatshunoslik fanlari ilmiy tadqiqotlarida ham yetakchi o‘rinda turuvchi, faol tushunchalardan biri hisoblanadi. Demak, konseptni “tafakkurga aloqador”, “kuzatib bo‘lmas” degan toifaga ajratish uning xususiyatlarini ochishga yaqinlashtiradi, ya’ni konsept tushunchasini talqin qilish uchun juda katta imkoniyatlar yaratadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Mazkur maqolaning yozilishida turli xil adabiyotlardan hamda internet saytlardan foydalanildi va tahlil qilindi. Qiyosiy metod, ma’noning komponent analiz metodi hamda konseptual analiz metodlaridan foydalanildi.

Natijalar. Mazkur maqolada hozirgi zamon tilshunosligida konseptni o‘rganish metodlari, usullari va klassifikatsiyasi berilgan va turli tilshunos olimlarning konsept borasidagi yondashuvlari va fikrlari ko‘rsatilgan.

Muhokama. Zamonaviy tilshunoslik fanida konsept mohiyatining tushunchasi muammolari keng o‘rganilyapti. So‘nggi yillardagi filologik dissertatsiya tadqiqotlarining sharhi shuni ko‘rsatadiki, ushbu ob’ektni o‘rganish turli xil yondashuvlar orqali amalga oshirilyapti. Har bir tilshunos olim o‘z ilmi va paradigmasi doirasida mulohaza yuritib, ushbu atamaga izoh berishga va aniqlashtirishga harakat qiladi. Bugungi kunda konsept tabiatni o‘rganishda bir nechta yo‘nalishlar mavjud. Zamonaviy tadqiqotlarni o‘rganib chiqish [4] shuni ta’kidlashimizga imkon berdiki, ko‘pgina tilshunos olimlar faqat o‘z ona tillariga tegishli konseptni ko‘rib chiqadilar, masalan, xushmuomalalik, terrorizm, qurolli mojaro, yolg‘izlik, mehnat, rang, achinish, aql, xafagarchilik, kuch, oila, Xudo, o‘yin va boshqalar. Ba’zi tadqiqotchilar esa chet

tillardagi konseptlarni tahlil qilishadi. Xususan, roman-german tillarining materiallari asosida Krieg, communication, Ordnung, anxiety, tree va h.k. konseptlar o'rganilgan. Ba'zi tadqiqotchilar konseptni qiyosiy taqqoslash usuli bilan o'rganib va ularning asoslarida turli xil qarama-qarshiliklar mavjud bo'ladi. Boshqa tadqiqotchilar esa dialektik-antonimik juftliklarni taqqoslash orqali analiz qilishadi, masalan, boshlanish va yakun, hayot va o'lim va boshqalar. Yana boshqa tadqiqotchilar sinonimlarning qiyosiy tahlilini o'tkazadilar, masalan, mehnat/ish; hasad/rashk va boshqalar. Ko'p sonli asarlar bitta konseptning madaniyatlararo turli til materiallarida taqqoslanishiga bag'ishlangan bo'ladi, masalan, glamour / glamur, wisdom / donolik, city / shahar, power / kuch, Höflichkeit / xushmuomalalik, construction / qurilish va boshqalar.

Konseptlarni o'rganish uchun material nafaqat butun dunyoning lisoniy manzarasi, shuningdek, turli xil diskurslarning tor doiralari ham tanlanadi. Olimlar konseptlarni parfyumeriya diskursi doirasida, qo'shiq matni diskursida, internetdagi yangiliklar diskursida, bolalar fentezi kinolarida, shoirlarning lirikasida, tillarning frazeologik birliklarida, davlatlarning madhiyalari, urush davri nasrida, ommaviy axborot vositalarining diskursida o'rganadilar.

Tilshunos Y.S.Stepanovning aniqlashicha, konsept qatlam sifat ko'rinishga ega bo'lib, har bir qatlam madaniy hayotning ma'lum yo'nalishi bilan bog'liq. Bu esa tahlil jarayonida turli metodlarga murojaat qilish zaruriyatini tug'diradi. Kognitivlik fanining asosiy metodi turli ilmiy sohalaridagi ma'lumotlarni birlashtirish hisoblanadi. Kognitiv lingvistikada psixologiya, lingvokulturologiyadagi yondashuvlardan ham foydalaniladi.

Hozirgi vaqtda tadqiqotchilar tomonidan konseptni ta'riflash va o'rganish bo'yicha bir qancha metodlar ishlab chiqilgan. Jumladan, Y.Bartminskiy tomonidan profelirovaniye nazariyasi, S.M.Proxorova tomonidan vertikal sintaktik maydon nazariyasi, L.O.Cherneyko va V.A.Dolinskiylar tomonidan konseptual tahlil nazariyasi va O.S.Axmanova va Gyubbenetlar tomonidan ishlab chiqilgan vertikal kontekst nazariyalari. V.A.Maslova ham bu borada talay izlanishlar olib borgan. Uning ta'kidlashicha konsept assotsiativ, obrazlilik va baholash kabi murakkab xarakteristikaga ega sifatlarni umumlashtiradi va bularning hammasi analiz jarayonida inobatga olinishi lozim. V.A.Maslovaning tadqiqotlariga ko'ra konseptning mazmuniy hajmini aniqlashda quyidagi elementlar muhim hisoblanadi:

1. Matndagi material asosida ma'lum konseptning qaysi referent holatga mansubligini aniqlash.
2. Ensiklopedik va lingvistik lug'atlarga murojaat qilish orqali milliy til masshtabi va dunyo miqyosida konseptning o'rnini topish. (konsept yadrosini lug'at ko'magida definitsiyalash tahlili orqali).
3. So'zning etimologik xususiyatlarini inobatga olish.
4. Konseptning periferik belgilarini aniqlash maqsadida turli yo'nalishdagi kontekstlarni (ilmiy, publitsistik, she'riy va falsafiy hamda boshqalar) ko'rib chiqish.
5. Qolga kiritilgan assotsiativ yadroviy aloqalar natijalarini qiyoslab, ma'lum konseptlar bilan mazmuniy aloqalar xususida xulosalar chiqarish.

Konseptni san'atning turli ko'rinishlarida interpretatsiya qilish: Yuqoridagi holatlar o'rganilayotgan konsept haqida to'liq tasavvurga ega bo'lishda qo'l keladi. Konseptni o'rganishda qo'llaniladigan lingvistik tadqiqotlarning turli usullari umumlashmasi konseptual analiz deb yuritiladi. Konseptual analizning tadqiqot obyektini alohida so'zlar, grammatik kategoriyalar va matnlar yordamida ifodalanadigan ma'nolar tashkil etadi. V.I.Karasik o'z tadqiqotlarida konseptual analiz deganda konsept deb ataluvchi ma'no va unga yaqin bo'lgan tushunchalarni anglatuvchi ma'nolarni talqin qiluvchi tadqiqot jarayonini anglashini ma'lum qiladi. Bular:

- 1) definitsiyalash (ma'noga xos belgilarni ajratish);
- 2) kontekstual analiz (ma'noga xos assotsiativ birliklar belgilarini ajratish);
- 3) etimologik analiz;
- 4) paremiologik analiz;
- 5) intervyu va anketalashtirish [1:10-15]

Tadqiqotchi V.N.Teliya Vatan konseptini ikkiga bo'lib o'rganadi. Uning fikriga ko'ra Vatan konseptini Vatan 1 - kichik vatan va Vatan 2 - katta vatan sifatida o'rganish mazkur konsept chegarasini aniqlashda qo'l kelar ekan. Olimaning ta'biriga ko'ra, har bir inson o'zi fuqarosi hisoblovchi Vatanning bir bo'lagi hisoblanadi, ammo shu bilan birga uni o'rab turgan, u yashayotgan va albatta, o'z qadriyatlariga ega bo'lgan kichik Vatan ham mavjud[5:109] Bu talqin ko'plab boshqa tilshunos olimlarning ham e'tirofiga sazovor bo'lgan, chunki, chindan ham o'rinni yondoshuv. Ushbu talqinni o'zimizning qadriyatlarga taqqoslab ko'radigan bo'lsak, mantiq yana ham oydinlashadi. Masalan, O'zbekistan ichidagi har bir viloyatning har bir go'shasida kindik qoni to'kilgan tuproq ma'lum qishloq yoki tuman bilan bog'liq sanoqsiz o'ziga xos qadriyatlar bor. Zero, "Vatan ostonadan boshlanadi", deb bekorga aytishmagan.

Konseptni tasniflash va ularning turlarini aniqlash maqsadida tilshunoslar barcha bilimlar "verbal va verbal bo'lmagan" turga bo'linadi, degan xulosaga kelishdi [6:78-98].

Shuni ta'kidlash kerakki, konseptni tasniflash, bizning fikrimizcha, muhim, ammo ayni paytda noaniq jarayondir. Buning sababi shundaki, ilmiy ishlari u yoki bu tarzda konsept bilan bog'liq bo'lgan tilshunoslarning aksariyati boshqa tadqiqotchilarning avvalgi ishlariga asoslangan bo'lsa-da, o'zlarining yangi bo'lgan konsept klassifikatsiyalarini taklif qilishga intilishadi. Misol uchun, A.P.Babushkinning tasnifi konseptni aqliy rasmlar, diagrammalar, giperonimlar, stsenariylar va kaleydoskopik tushunchalarga ajratishni o'z ichiga oladi. [3:104]. N.N.Boldyrevning tasnifi biroz farq qiladi, u o'ziga xos hissiy tasvirlarni, g'oyalarni, sxemalarni, tushunchalarni, prototiplarni, taxminlarni, freymlarni, ssenariy yoki skriptlarni, gestallarni ta'kidlab o'tadi. [4:124]. A.Vezbitskaya, N.D.Arutyunova, A.P.Babushkin, N.A.Krasavskiy, V.P.Neroznak kabi olimlarning bildirgan fikrlaridan so'ng biz konsept og'zaki ifoda vositalari bilan bog'liq, deb hisoblaymiz. Konseptlar tilda turli yo'llar bilan aks ettiriladi: leksema, frazeologik birliklar, paremiyalar, jumlar va boshqalar. Eng keng tarqalgan va faol qo'llaniladigan usullarni ko'rib chiqamiz.

Leksikografik tadqiqot usuli. Konseptni ko'rib chiqishda asosiy usullardan biridir. Ko'pgina olimlar izohli lug'atlaridagi ma'lumotlarini tahlil qilish kerakligini yozadilar, chunki bu konseptning kalit so'zlarining semantikasini, ularning assotsiativ va konnotativ tarkibiy qismlarini tavsiflash imkonini beradi. Ushbu yondashuv tufayli konseptning yadrosi va atrof maydonini aniqlash imkoniyatini beradi. Bundan tashqari, "konsept mazmuni dinamikasi" ni aniqlash uchun turli yillardagi lug'atlarni taqqoslash maqsadga muvofiqdir [5, 181-bet]

Komponent tahlil. Bu so'zlarning o'zak tarkibini aniqlash orqali ularning ma'nolarini o'rganishga, shuningdek konseptning asosiy nominantlarining tasniflashga qaratilgan. Tarkibiy tahlilning ahamiyati M. V. Nikitin, S. G. Vorkachev kabi tilshunoslar tomonidan alohida ta'kidlab o'tilgan. E'tibor bering, tarkibiy tahlilning asosi definitson tahlil bo'lib, ammo u lug'aviy talqindan ortiqcha narsani tanlaydi yoki "leksik, leksikologik, grammatik yoki mantiqiy-konseptual xarakter" ni qo'shadi.

So'zlarni shakllantirish tahlili.

Derivativlik munosabatlarini o'rnatadigan ushbu usul konsept nominantining derivativ imkoniyatlarini aniqlashga va uning leksik-semantik maydonini yaratishga imkon beradi. Asosiy leksemaning so'z yasovchi "faoliyati" ni tahlil qilish, uning etimologiyasi, semantikasini aniqlash va tavsiflash, shuningdek, bir qator "o'rganilayotgan konseptlarning qo'shimcha kognitiv xususiyatlarini" aniqlashga yordam beradi.

So'zning ichki shaklini o'rganish. So'zning ichki shaklini tahlil qilish konseptni o'rganishda katta ahamiyatga ega, chunki uning yordamida "ma'naviy yoki moddiy madaniyatning bir qismini tiklash mumkin..." [7, 12-bet]. Ichki shakl so'z ma'nosining dunyoning lisoniy manzarasi bilan chambarchas bog'liqdir. Ichki shakl har doim "nominant asosida yotadigan" tirik xususiyat deb tushuniladi va uni so'z etimologiyasi bilan aralashtirib bo'lmaydi [9, 57-bet]. Masalan, *kulba* so'zi dastlab *pech yordamida isitish* fe'li bilan bog'liq edi va "*pechkali bilan uy, iliq uy*" degan ma'noni anglatardi. Vaqt o'tishi bilan so'zning ichki shakli yo'qoldi va *kulba* endi har qanday yog'ochdan qurilgan dehqon uyi deb ataladi

Sintagmatik tahlil. Ushbu usul konseptning asosiy nominantlarining so'z turkumlari bilan muvofiqligini tahlil qilishni o'z ichiga oladi. I.A.Sternin ta'kidlaganidek, "muvofiqlikni tahlil qilish hodisani tasniflash va konseptni tasniflash usullarini aniqlashga imkon beradi". Misol tariqasida olim "sog'inch" so'zini keltiradi, uning muvofiqligi xususiyatlarini tahlil qiladi va inson ongida ushbu hodisani turkumlash usullarini tasvirlaydi: 1) nigohga tegishlilik kabi sog'inch (sog'inch bilan qarash, g'amgin qarash, sog'inch bilan qarash va h. k.); 2) tovush (jiringlash, g'amgin gumburladi, ovozida sog'inch yangradi); 3) hayvonlar boshdan kechirishi mumkin bo'lgan narsalar (g'amgin vovulladi, g'amgin miyovladi); 4) qalb yoki yurak sog'inch tuyg'usini tuyishi (yurak sog'inchi, sog'inch qalbga joylashdi)

Leksik-semantik guruhlarni o'rganish. Bugungi kunda leksik-semantik guruhlarning strukturaviy va semantik tahlil keng qo'llanilmoqda, bunday tahlil izohli lug'atlarga, so'z yasash va sinonimlar lug'atlariga tayangan holda amalga oshiriladi.

Paremiologik tahlil. Bu maqollar va aforizmlarning materiallarini o'rganishni o'z ichiga oladi, chunki ular til fondida alohida o'rin tutadi, ular xalq madaniy dunyosining lisoniy manzarasini aks ettiradi. ("Vataning tinch — sen tinch", "Tug'ilgan yerdan ko'ngil uzilmas, yurt qo'riganning yurti buzilmas", "Yurting omon — o'zing omon", "O'z uyim — o'lan to'shagim" va boshqalar). Paremiologik tahlil kontekstual tahlil bilan chambarchas bog'liq, chunki aforizm va maqollar "semantikaning milliy-madaniy tarkibiy qismiga ega bo'lib, badiiy matnning madaniy salohiyatini yaratishda ishtirok etadi".

Kontekstual tahlil. Konseptning yashirin tarkibini aniqlashtirish va to'ldirishga imkon beradi. Matnning konseptual tuzilishini o'rganish alohida ahamiyatga ega, zero, badiiy asarlar dunyoning asosiy, umummilliy konseptual manzarasini va individual mualliflik portretini aks ettiradi. Kontekstual tahlil uch usul yordamida amalga oshiriladi: a) leksik tizimning birligi sifatida so'z haqidagi ta'limotga asoslangan leksik-tizimli; b) kommunikativ faoliyat kontekstida so'z va frazeologik birlikning ishlashini tahlil qilishni o'z ichiga olgan funksional; c) kognitiv tilshunoslikning asosiy qoidalariga asoslangan kognitiv.

Ekspirimental metod. Konsept haqida hissiy va baholovchi xarakterdagi qo‘shimcha ma’lumotlarni olish imkonini beradi. Hozirgi vaqtda turli xil metodlar qo‘llanilmoqda: assotsiativ va sharhlash tajribasi, intervyu metodologiyasi, semantik masshtablash texnikasi va boshqalar.

Keling, konseptlarni u yoki bu kategoriya xususiyati bo‘yicha tasniflashning eng keng tarqalgan usullaridan bir nechtasini batafsil ko‘rib chiqaylik.

Tilda aks etishi darajasiga ko‘ra konsept quyidagilarga bo‘linadi:

1. Verbal konsept - muntazam til ifoda vositalariga ega bo‘lgan tushunchalar.
2. Noverbal konsept –sun‘iy ravishda ifodalangan yoki faqat majburiy vazifa sharoitida ifodalanadigan tushunchalar (masalan, tajriba sharoitida).

Barqarorlik darajasiga ko‘ra quyidagi guruhlariga bo‘linadi:

1. Barqaror konseptlar -doimiy ravishda standart til shaklida aks etadigan tushunchalar.
2. Barqaror bo‘lmagan konseptlar- ular tilda ba’zida ifodalanishi yoki umuman ifodalanmasligi mumkin. [7:74].

Til birliklarini ifodalash xususiyatlariga ko‘ra konseptlar quyidagilarga:

- 1)leksik va frazeologik, bir so‘zli, ko‘p so‘zli va matnga;
- 2)grammatik;
- 3)sintaktik konseptlarga bo‘linadi;

Konsept mazmuniga ko‘ra quyidagi guruhlariga ajratish mumkin:

1. Maxsus hissiy tasvir-bu bizning ongimizda aks ettirilgan ma’lum bir obyekt yoki hodisaning tasviri.
2. Tassavur-ob'ekt yoki hodisaning eng vizual, tashqi belgilarining kombinatsiyasini aks ettiruvchi turli xil obyektlar va hodisalarning umumlashtirilgan hissiy tasvirlari.
3. Konsept-tushuncha-obyekt yoki hodisaning umumiy, muhim xususiyatlarini, uning obyektiv, mantiqiy xususiyatlarini o‘z ichiga olgan tushuncha.
4. Konsept sxemasi-fazoviy bo‘shliq xarakteriga ega bo‘lgan obyekt yoki hodisaning aqliy namunasi.
5. Konsept doirasi-bu ma’lumotlarning "to‘plami", stereotipik vaziyat haqidagi katta hajmli, ko‘p komponentli tushuncha.
6. Ssenariy (skript) — dinamik ravishda taqdim etilgan, vaqt o‘tishi bilan bosqichlar, epizodlarning ma’lum bir ketma-ketligi o‘z ichiga olgan tushuncha.
7. Geshtalt konsept - konseptual tuzilish, bo‘linmagan hissiy va oqilona tarkibiy qismlardan tarkib topgan yaxlit obraz, birligi va yaxlitligi buzilmagan tasvirni idrok etish, mavhumlikning eng yuqori darajasi.

Xulosa. Ushbu maqolada, biz hozirgi zamon tilshunosligida konseptni o‘rganish metodlari, usullari va klassifikatsiyasi o‘rganib chiqdik. Xulosa qilsak, konseptni tasniflash, bizning fikrimizcha, muhim, ammo ayni paytda noaniq jarayondir. Buning sababi shundaki, ilmiy ishlari u yoki bu tarzda konsept bilan bog‘liq bo‘lgan tilshunoslarning aksariyati boshqa tadqiqotchilarning avvalgi ishlariga asoslangan bo‘lsa-da, o‘zlarining yangi bo‘lgan konsept klassifikatsiyalarini taklif qilishga intilishadi.

ADABIYOTLAR:

1. Карасик В.И. Введение в когнитивную лингвистику // Концептуальные исследования: учеб. пособие / отв. ред. М.В. Пименова. – Воронеж: Комплекс «Графика», 2004. – т. 4, Вып. 4. – С. 10-15.
2. Ismatullaeva, Iroda Izatullaevna (2022). Concept as the basic term of the cognitive linguistics. *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*, 2 (9), 533-538. *educational sciences*, 3 (10), 621-628.
3. Бабушкин А.П. Типы концептов в лексико-фразеологической семантике языка. – Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 1999. – 104 с.
4. Болдырев Н.Н. Когнитивная семантика: Курс лекций по английской филологии. – Тамбов: Тамб. ун-т, 2001. – 124 с.
5. Слышкин, Г. Г. Лингвокультурные концепты и метаконцепты : дис.... д-ра филол. наук / Г.Г. Слышкин. — Волгоград, 2004.
6. Панкрац Ю.Г. Пропозициональная форма представления знаний // Язык и структура представления знаний: сб. науч.-анал. обзоров. – М.: Ран инион, 1992. – С. 78-97.
7. Попова З.Д., Стернин И.А Когнитивная лингвистика – М.:АСТ: Восток – Запад, 2007–314 с.
8. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. -Жиззах:Санзор, 2006. -92б.
9. Карасик В.И. Введение в когнитивную лингвистику // Концептуальные исследования: учеб. пособие / отв. ред. М.В. Пименова. – Воронеж: Комплекс «Графика», 2004. – т. 4, Вып. 4. – С. 10-15.
10. Iroda Izatullaevna Ismatullaeva, Liliya Yurevna Filimonova, & Achilov Oybek Rustamovich (2022). *Sociolinguistics and its development as an independent science. Academic research in educational sciences*, 3 (10).

Mehmonova Yulduz Chorikulovna
Bukhara State University,
Translation studies and lingvodidactics
y.ch.mehmonovav@buxdu.uz

Annotatsiya: Maqolada til belgilarining sintagmatik aloqalari va ularning kombinatorlik imkoniyatlarini o'rganuvchi kombinatorial lingvistika doirasida kolokatsiya va uning turlari tavsifiga bag'ishlangan. Tilning funksional nutqiy qo'llanilishida birikma eng muhim birliklardan biridir. Muallif uni tarkibiy va sintaktik yaxlitlikka ega bo'lgan va nutqda ma'lum funksiyalarni bajaradigan kombinatsion shartli birlik sifatida belgilaydi. Maqolada qo'shma gaplar tushunchasi, turlari va shakllanish mexanizmlariga alohida e'tibor qaratilgan. Ushbu birliklarning turlarini tanlash ularning semantikasiga, ular bajaradigan funksiyalarga va, masalan, rang elementini o'z ichiga olgan boshqa o'ziga xos xususiyatlarga asoslanadi. Maqola muallifi ana shu asoslardan kelib chiqib, an'anaviy, etnik-madaniy, atamaviy, rang-barang va tasodifiy kabi birikma turlarini ajratib ko'rsatadi. Ta'lim birikmalarining mexanizmlari, bir tomondan, frazeologizm bo'lsa, ikkinchi tomondan, individual muallifning konteksti bo'lib, unda turli xil ma'noli so'zlar orasida umumiy semalar paydo bo'lib, adresatga ta'sir qilish uchun yaxlit original semantikasi tashkil qiladi. Kolleksiya funksiyasida odatiy obyektlar va hodisalarni belgilashdan tashqari, hayot va inson faoliyatida muhim bo'lgan maxsus terminologik, milliy o'ziga xos va boshqa voqeliklarning aksini ham o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: kombinatsion tilshunoslik, qo'shma gaplar, qo'shma gap turlari (an'anaviy, etnomadaniy, terminologik, rang-barang, okaziy), birikma hosil qilish mexanizmlari, birikma funksiyalari.

Abstract: The article is devoted to the description of collocation and its types within the framework of combinatorial linguistics, which studies the syntagmatic connections of language signs and their combinatorial potential. In the functional speech use of language, collocation is one of the most important units. The author defines it as a combinatorially conditioned unit that has structural and syntactic integrity and performs certain functions in speech. Special attention the article focuses on the concept, types and mechanisms of formation of collocations. The selection of the types of these units is based on their semantics, the functions they perform and some other specific features that include, for example, the color element. On these grounds, the author of the article identifies such types of collocations as traditional, ethno-cultural, terminological, colorful and occasional. Mechanisms of education collocations are, on the one hand, phraseologization, and on the other hand, an individual author's context in which between words of different meanings common semes appear, forming an integral original semantics to influence the addressee. In the collocation function, in addition to the notation habitual objects and phenomena, also includes a reflection of special terminological, nationally specific and other realities that are significant in life and human activity.

Keywords: combinatorial linguistics, collocation, types of collocations (traditional, ethnocultural, terminological, colorful, occasional), collocation formation mechanisms, collocation functions.

Аннотация: Статья посвящена описанию словосочетания и его видов в рамках комбинаторной лингвистики, изучающей синтагматические связи языковых знаков и их комбинаторный потенциал. В функциональном речевом использовании языка словосочетание является одной из важнейших единиц. Автор определяет его как комбинаторно-условную единицу, обладающую структурно-синтаксической целостностью и выполняющую в речи определённые функции. Особое внимание в статье уделяется понятию, видам и механизмам образования словосочетаний. Выбор типов этих единиц основывается на их семантике, выполняемых ими функциях и некоторых других специфических признаках, к которым относится, например, элемент цвета. На этом основании автор статьи выделяет такие виды словосочетаний, как традиционные, этнокультурные, терминологические, красочные и окказиональные. Механизмами образования словосочетаний являются, с одной стороны, фразеологизация, а с другой - индивидуально-авторский контекст, в котором между разнозначными словами возникают общие семы, образующие целостную оригинальную семантику воздействия на адресата. В функцию словосочетания, помимо обозначения привычных предметов и явлений, входит также отражение специальных

терминологических, национально-специфических и других реалий, имеющих значение в жизни и деятельности человека.

Ключевые слова: комбинаторная лингвистика, словосочетание, виды словосочетаний (традиционное, этнокультурное, терминологическое, красочное, окказиональное), механизмы словообразования, функции словосочетания.

Introduction. At present, the problems of combinatorial linguistics, which studies syntagmatic connections of linguistic units and their combinatorial potential, a lot of works are devoted to this. These studies are becoming more and more relevance in connection with the unrelenting scientific interest in the study of the functional-speech side of the language, the problems of identifying the mechanisms of development lexical meanings, description of the norms of the language and at the same time interpretation author's speech implementations, etc. These problems are the subject of research by E.I. Arkhipova , M.V. Vlavatskaya , Z.M. Zaikina , A.V. Kokova, A.V. Korshunova , I.O. Onal, L.V. Zwenger, etc.

Research object and used methods. The history of this issue goes back to the idea of studying the co-occurrence of words (co-occurrence) within the framework of American structural linguistics, a prominent representative of which was Z.S. Harris . In parallel, at the London School of Contensive Linguistics, it became widely use the concept of collocation (vs. colligation), which meant the constant combination of a particular word with certain words, as well as a combination of words used in speech, the joint occurrence of which has regular basis and is determined solely by semantic factors. With this understanding of collocation, the concepts of "syntagmatic field" are similar. V. Porziga and "lexical solidarity" E. Coseriu . Later, within the framework of "neofersianism", the study of the ability of a linguistic unit (form) to represent extralinguistic content in the context of a speech situation. The representative of this trend M.A.K. Halidei calls syntagmatic relations between words a collocation or the result of these relations, where special attention is paid to the study of meaning as a complex of functions of linguistic forms, including meaning through collocation .

Following the concept of modern British researchers M. Benson, E. Benson and R. Ilson , in any language there are stable non-idiomatic combinations of words - collocations, which are considered from the grammatical and lexical sides. The grammatical combination of words is called grammatical collocations - these are phrases containing a dominant word that refers to one of the significant parts of speech, and a preposition (the apathy of the electorate –saylovchilarning befarqligi, apathy among the citizens – fuqarolar orasida befarqlik, apathy in our society – jamiyatimizdagi befarqlik), grammatical structure by infinitive type (hard to convince – ishontirish qiyin, a place to dance – raqs uchun joy, a pleasure to work – ishlash zavqi) or by the type of subordinate clause suggestions (he denied that he had taken the money – u pulni olganini rad etdi, the facts suggest that he is there – faktlar uning u yerda ekanligidan dalolat beradi, he bet that it would rain- u yomg'ir yog'ishiga pul tikdi).

Lexical phrase, respectively, is called lexical collocation and contains in its composition words related only to significant parts of speech (to take up a collection – to'plamni olish, squander a fortune - boylikni isrof qilish, repeal a law – qonunni bekor qilish, revoke a license – litsenziyani bekor qilish, annul a marriage – nikohni bekor qilish, a formidable challenge – ajoyib sinov, a crushing defeat - qattiq mag'lubiyat, an implacable foe – murosasiz dushman, closely (intimately) acquainted - yaqindan tanjish, hopelessly addicted – umidsiz qaram, appreciate sincerely – chin dildan qadrlash, argue heatedly – qiziqarli bahslashish), etc. However, as you can see, under different names (joint occurrence, syntagmatic field, lexical solidarity, collocation, etc.) the same essence is hidden - a linguistic phenomenon that affects the syntagmatic aspect of the language and includes words that tend to be used together and form regular, i.e. often reproduced word combinations. In modern science, much attention is paid to the study of collocation primarily in linguistics and linguodidactics. At the same time, collocations are understood as typical combinations of words that are the main building blocks, blocks of any language, for example:

1) Uzbek- zarar yetkazish (English to do harm, German j-m Schaden tun, French faire du mal, Spanish hacer el daño, it. far del male, port. fazer mal, etc.);

2) Uzbek- imkoniyatdan foydalanish (eng. to take the opportunity, German dieGelegenheit nutzen / ergreifen, fr. profiter de l'occasion, Spanish proverchar la ocasion, it. cogliere l'opportunit , port. aproveitar a oportunidade, etc.);

3) Uzbek- qiyinchiliklarga duch kelish, German sich der Herausforderung stellen, fr. relever le defi, Spanish enfrentar el desafio, it. Afffrontare la sfida, port. aceitar o desafio, etc.). In a broad interpretation, collocation is a combination two or more words that have the property of co-occurrence.

The obtained results and their analysis. According to many researchers, collocation is based on the semantic-grammatical interdependence of the elements of a phrase . Collocation as a separate lexical unit is

of great importance in linguistic science. It is found in all natural languages and is their main feature due to the fact that it clarifies and concretizes the meanings of the words of which it is composed. It is known that the meaning of any word is revealed by means of lexemes in its environment (collocates) that form a given unit. In a global sense, collocation underlies all linguistic use. Recently, studies of collocations as statistically stable word combinations in corpus linguistics have been very intensively carried out where, first of all, the frequency of joint occurrence of lexical units. In this case, collocations are defined as 'words which are statistically much more likely to appear together than random chance suggests', i.e. words, joint occurring more frequently than might be expected based on from random distribution .

Since the middle of the XX century. in Russia and abroad began to develop various projects of collocation dictionaries, or word combinations, for example, "LTP Dictionary of Selected Collocations" (1998); Oxford Collocations Dictionary (2010); "Macmillan Collocations Dictionary" (2010); "The Big Educational Dictionary of the Combination of the English Language" M.R. Kaul and S.S. Khidekel (2012) and other data modern dictionaries of compatibility (collocations) indicate that the choice words in a language is limited by the lexical and grammatical compatibility of lexemes. Within the framework of combinatorial linguistics, collocations are understood more broadly, since in addition to lexical and grammatical properties, they also carry certain combinatorial, functional, semantic and some other characteristics.

The typological study of word combinations in the compared languages aims to investigate and establish allomorphic and isomorphic features at the level of word combinations and thus identify their main types. In order to give a correct definition of the concept of "type of phrase as a unit of comparison", it is necessary to proceed from the features and properties inherent in the phrase as a special unit of the syntactic level that exists in various languages. The criteria for distinguishing the types of phrases are: - the nature of syntactic relations (attributive, objective, circumstantial); - a way of expressing syntactic relations (coordination, management, adjacency); - the position of the dependent word in relation to the core - in the preposition and in the postposition. The combination of these criteria taken in the system forms a stable set of features that can be used as the basis for the definition of "the type of phrase as a unit of comparison". The type of phrase is understood as some binomia.l

Classification of a phrase: 1) compositional phrases – both words are equal (hills and valleys), expressed in a possible rearrangement of components without prejudice to the meaning

2) subordinate phrases – the main + dependent component, if you swap the components, damage to the meaning may be caused (to read a book – a book to read)

A predicative connection is a connection between the members of the grammatical basis in a sentence. In a subordinate phrase, one word is the main word, and the other is dependent (you can ask a question from the main word to it). There are three types of connection between words in a phrase: Coordination is a type of connection in which the dependent word agrees with the main one in gender, number, case. The main word is always a noun; the subordinate may be: an adjective, a participle or a pronoun. Examples: a big house, about an interesting story, under the same name; green grass, high building. Management is a type of subordinate relationship, where the dependent word is in the main in the form of an indirect case. Examples: hate the enemy, write a letter, love for the motherland; to make presentation. Adjacency is a type of connection in which the dependence of a word is expressed lexically, by the order of words and intonation, without the use of service words or morphological changes. It is formed by adverbs, infinitives and adverbs, as well as possessive pronouns.

Examples: dance beautifully, lie still, very hungry, speak slowly, an older boy; to work hard In English, adjacency is the defining technique of transmitting syntactic connections. In English, attributive relations in management arise when a noun acts as a core word, and a dependent word that is in a preposition to it is usually expressed by a noun in the indirect case and denotes a) belonging to a person: my brother's book, mother's umbrella. In Russian, the dependent word is in the postposition: my brother's book, my mother's umbrella; b) the length of time and its filling: two weeks' holiday, a two hour's trip. In Russian, the elements of the corresponding phrases two-hour trip, two-week vacation are connected by the method of coordination. A free attributive phrase is a binomial (less often a trinomial), in which both its components – the core and the dependent – are connected by means of a syntactic (attributive) subordinate connection.

Next, we will consider some types of collocations described in the framework of combinatorial language science. 1. Traditional collocations Standard combinations of words that are well-known and used in colloquial speech, journalistic, official business and other styles of speech belong to the type of commonly used, or traditional, collocations.

The basis of the traditional (neutral) collocation consists of the following features:

1) combinatoricity (degree of connectivity of collocation components);

- 2) stability (limited range of combinations of this word with other words),
- 3) regularity (the signifier S is regularly constructed from the signifiers A and B),
- 4) repeatability (the standard of using collocations in the same composition)
- 5) reproducibility (fixation in the language system as a separate unit),
- 6) usuality (frequent use in speech), etc.

In addition to traditional (commonly used) collocations, depending on semantics, functions and other characteristic features in combinatorial linguistics, there are also such types of collocations as ethnocultural, terminological, colorative, occasional, expressive, etc. The main criterion that unites all these types of units is their combinatorial conditionality (position, place), or the presence of some other characteristic feature. Next, we will consider other types of collocations within the framework of combinatorial linguistics in more detail.

1. Ethnocultural collocations.

Ethnocultural collocations are combinatorially conditioned combinations of words reflecting socially significant realities within a certain ethnic group, i.e. having pronounced national and cultural specifics, and therefore incomprehensible to representatives of other languages and cultures .

As the study shows, the allocation of ethno-cultural collocations is due to the linguistic thinking of native speakers, which indicates that they belong not only to lexical units, but also to units of thinking. The peculiarity of this type of units is that they have a syntactic-semantic unity of combined words, are connected by a linguistic tradition, i.e. reflect important elements of reality for a particular society that make it difficult for representatives of other linguistic cultures to understand them.

2. Terminological collocations .

Terminological collocations are combinatorially conditioned combinations of words reflecting subjects and concepts of a certain field of knowledge, i.e. having a clear scientific and technical affiliation. In other words, the main feature of these units is their functional limitations. These are such terminological combinations of words that express one concept, for example: myocardial infarction (med.), stomach ulcer (med.), nervous system (med.), spinal cord (med.), hyperton. Thus, terminological collocations are combinatorially conditioned, on the one hand, within a given combination of words, and on the other - by the boundaries of one area of knowledge.

3. Occasional collocations.

Occasional collocations are considered as a type of special, unique combinatorially conditioned phrases created by the author intentionally on the basis of violation of lexico-semantic compatibility in order to achieve the functional-expressive tasks set by the author in a particular artistic or poetic work. Examples of these units are the following: light-winged dreams, magical darkness, outraged darkness, horror will smile, alien visitor, small young, elderly wisdom, a dozen soul, dull lust, wet path (EA Baratynsky); pet of life, Orthodox road, strong unskilled mind, great revive, trophies of youth (NM. Languages), etc.

Occasional collocations are created by the authors intentionally in a certain context of the situation to express the function set by the author, and their semantics can be determined only in a specific work of fiction.

Conclusion. The purpose of this article is to consider the types of collocations, based on such important features of these units as semantics, combinatorics, functions, as well as some other characteristic features (specificity, field of knowledge, etc.), uniting them into separate categories. The novelty of the study lies in the identification and description of different types collocations within the framework of combinatorial linguistics. In the context of combinatorial linguistics, collocation is combinatorially conditioned lexico-semantic unit that has structural-syntactic integrity and performing certain speech functions. The theoretical significance of this study lies in the creation typology of collocations as combinatorially conditioned lexical units.

REFERENCES:

1. Mehmonova Yulduz. (2021). *Lexico-grammatical parts of speech expressing the indefiniteness of the subject. JournalNX - A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*, 7(1), 323-327.
2. Yulduz, Mehmonova. "Lexico-grammatical Parts of Speech Expressing the Indefiniteness of the Subject." *JournalNX*, vol. 7, no. 1, 2021, pp. 323-327.
3. Mehmonova, Y. (2022). *Lexico- grammatical resources of functional equivalence in the translation of texts from english into uzbek. Eurasian Journal of Academic Research*, 2(2), 349–353.

4. Mehmonova, Y. (2022). *Выражение лексико-грамматические части речи в английском и узбекском языках выражающих неопределённость времён. Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 8(8).*
5. Mehmonova Yulduz. *Article expression of indefiniteness meaning in English and Uzbek languages. Asian Journal of Multidimensional research 10 (10) 345-349, 2021.*
6. Rabiyeva, M. (2022). *The problem of equivalence of euphemisms. Eurasian Journal of Academic Research, 2(2), 354–358.*
7. Рабиева, М. (2021). *Дихотомия эфемизма и фразеологизма: Дихотомия эфемизма и фразеологизма. Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 7(7).*
8. Muxtorova, M. (2022). *O'zbek she'riyatining inglizcha o'girmalarida vatanparvarlik g'oyasi ifodasida so'z tanlash muammosi. Центр научных публикаций (buxdu.Uz),*
9. Radjabov, R. R., & Toshpulatova, N. (2021, March). *Scientific and theoretical views on viticulture and its role in the world community. In E-Conference Globe (pp. 23-27).*
10. Zokirova Nargiza Savrievna. (2022). *The Concept of Discourse as A Cognitive Phenomenon of Translation. Eurasian Research Bulletin, 7, 207–211.*

COMPARATIVE ANALYSIS IN TRANSLATION OF ENGLISH IDIOMS AND SET EXPRESSIONS INTO UZBEK AND RUSSIAN

Nuniyazova Shakhlo Ulugbekovna,
2nd year master's degree student of Tourism faculty,
English language Department, Chirchik State Pedagogical University

mite90_90@mail.ru

Scientific advisor: **DSc. J.Sh. Djumabaeva,**
National University of Uzbekistan
named after Mirzo Ulugbek

Annotatsiya: *Idiomalar, frazeologik birliklar tilshunoslikning muhim qismidir. Ushbu maqolada idiomalarni ingliz, o'zbek va rus tillariga tarjima qilishdagi qiyinchiliklar, erkin birikmalar tarjimasining farqlari va xususiyatlari haqida so'z boradi. Til o'xshashligi va nomuvofiqligi tushunchalari, shuningdek, ularning til muhitidagi ahamiyati muhokama qilinadi. So'z birikmalarining turlari, ularning ko'p tizimli tillarda qanday ishlatilishini o'rganish orqali o'rganiladi, shuningdek, ularning ingliz, rus va o'zbek tillariga tarjimai ko'rib chiqiladi. So'z iboralarining turlari o'rganiladi, ularning analoglari, shuningdek, muayyan vaziyatlarda tarjima qilish va ishlatishda analoglari taklif etiladi. Natijada tillarda solishtirma iboralarni yaratish uchun maxsus formulalar ko'rib chiqiladi. Bundan tashqari, somatik iboralarning ifoda samaradorligi, milliy o'ziga xoslik va etimologik jarayonlari tahlil qilinadi.*

Kalit so'zlar: *barqaror iboralar, frazeologiya, somatik ifoda, muqobil, milliy, madaniyat, usul, inson tanasining qismlari, samaradorlik, yondashuv, qiyosiy, semantik moslashish.*

Abstract: *Idioms, phraseological units are an important part of linguistics. This article is about difficulties in translating idioms in English, Uzbek, and Russian languages, differences and specific features in translating free combinations. The notions of language similarity and divergence are discussed, along with their significance in the linguistic environment. The sorts of collocations are also researched by examining how they are used in multi-system languages, and their translation into English, Russian, and Uzbek is examined over. Language phrase types are studied, and counterparts, as well as analogs when translated and employed in situations, are offered. As a result, specific formulas for the creation of comparable collocations in languages are discovered. In addition, the effectiveness of expression, national identity and etymological processes of somatic expressions were analyzed.*

Keywords: *Fixed compounds, phraseology, somatic expression, alternative, national, culture, method, human body parts, effectiveness, approach, comparative, semantic adaptation.*

Аннотация: *Идиомы, фразеологические единицы являются важной частью лингвистики. В данной статье речь идёт о трудностях перевода идиом на английский, узбекский и русский языки, различиях и особенностях перевода свободных сочетаний. Обсуждаются понятия языкового сходства и расхождения, а также их значение в языковой среде. Виды словосочетаний также исследуются путём изучения того, как они используются в мультисистемных языках, а также рассматривается их перевод на английский, русский и узбекский языки. Изучаются типы языковых фраз, предлагаются их аналоги, а также аналоги при переводе и использовании в конкретных ситуациях. В результате обнаруживаются конкретные формулы для создания сопоставимых словосочетаний в языках. Кроме того, были проанализированы эффективность выражения, национальная идентичность и этимологические процессы соматических выражений.*

Ключевые слова: *Устойчивые выражения, фразеология, соматическое выражение, альтернатива, национальная, культура, метод, части человеческого тела, эффективность, подход, сравнительный, семантическая адаптация.*

Introduction. Translating fixed compounds is different from translating free compounds. Before talking about the translation of fixed compounds, it is necessary to distinguish between their own and mobile or figurative types. The translation of fixed compounds used in their meaning is based on the principles discussed above. One of the most important principles is not to forget the norms of the translation language.[1]

Materials and methods. Phraseological units are translated from one language to another in four ways:

1. Through grammatical, semantic and stylistic adaptation.
2. Through semantic equivalents.
3. Through Kalka.
4. Through figurative (narrative) translation.

Results and discussion. The adaptation of complete phraseological units can be the same in 2 languages.

-Black frost – qora sovuq (суровый мороз); to lose one's head – kallasini yo'qotmoq (потерять голову).

In the process of translating phraseological units, functional and semantically independent units are selected by comparing their structure and content. These principles are expressed through similarity and matching of language elements. The structure and meaning of these units can be matched or presented through some gaps in matching. It is rarely observed that phraseological units are completely compatible in terms of structure and content.[1]

The fact that the translation of phraseological units is a very complicated practical process is mainly due to the nature of these units, their complexity from lexical, semantic and structural aspects. In addition, many phraseological units have a national character, which also creates a number of practical difficulties for translators. Whether or not a specific phraseological unit chosen in the translated language corresponds to the phraseological unit found in the original copy from the aspects of meaning and methodological task can be determined only on the basis of scientific-textual analysis.[2]

Phraseological translation entails using stable units of varied degrees of proximity between an English language unit and the corresponding Uzbek and Russian language units in the translation text, ranging from full and absolute equivalent to roughly phraseological correspondence. We'll define the phraseological equivalent before we continue to discuss this translation strategy. Phraseological equivalent is a phraseologism on the target language that is, in every way, equivalent to the translated unit.

In general, regardless of context, it must have the same idea and stylistic meanings, which means there should be differences between the relative idioms in terms of meaning content, stylistic relation, metaphoricity, and emotional-expressive color. They should also have roughly the same component composition, have a variety of the same lexical-grammatical characteristics, such as the combination (for instance, in relation to the necessity of odorality/inanimity), sharing the same grammatical category, usage, connection with contextual words-satellites, and another is the absence of national color.

A phrase's accurate translation cannot be guaranteed by its mere association with internationalism. So first of all, not all of the "international units" that are available in English are also available in Uzbek or Russian. Second, although following the same calculus-based translation method, there are still very slight formal changes between equivalents (phrase - complex term, sentence - non-sentence construction, different suffixation, etc.), which can make it exceedingly challenging for translators to identify analogs.

In the literature published on the theory of translation, it is reported that there are the following methods of translation of stable compounds.

They consist of the following:

- 1) Keeping the image as it is;
- 2) Partial change of image;
- 3) Replacing the image with a completely different image and not keeping the image completely in the translation or omitting it.

Now let's focus on the above methods separately:

Generally, common images are completely preserved in the translation. Such phraseological units are based on historical, legendary, religious, mystical, mythological and so on. For example,

-In the seventh heaven – yettinchi osmonda .

Such phraseological units are called equivalents of the original in the translated language. For example:

-chumchiqdan qo'rqan tariq ekmas

If we take an Uzbek proverb, when it is translated into Russian and English, first of all, the equivalent is found in these languages, or, using translation methods, without departing from the meaning, synonyms and units are selected that replace the images in proverbs and phraseological combinations.

"Вольков бояться – в лес не зодеет

The Russian folk proverb is equivalent to the Uzbek proverb given as an example above. Here the meaning is the same, but the images have changed. In most cases, the original and translated languages express the same idea, but they differ in their images. Both of them have the same figurative meaning.

-good things come to those who wait – “Sabrning tagi sariq oltin”

it seems that there is no alternative between English and Uzbek phraseological units. Because none of the words of the unit correspond to each other, but the image expressed in the phraseological unit is comparatively closer to each other. It is clearly illustrated in the example of "good things" and "sariq oltin". There are cases when a phraseological combination that is neither equivalent nor similar to the original language is found in the translated language.

The descriptive method requires the use of phraseological units that are not based on free transferable meaning:

skeleton in the cup —oila siri, -in a whole skin —bekamu-ko‘st, soppa- sog‘, sog‘-salomat, beziyon

In the process of translating phraseological units, it is necessary to take into account the national characteristics of words. The translation of words with national characteristics, i.e. real (specific words), translation of phraseological units is very complicated, requires a lot of effort and a lot of time from the translator. Phraseological units translated from English to Uzbek should be Uzbekized, but the use of methods that do not justify the translation itself, its abuse will damage not only the method of translation, but also the content, and have a negative effect on the quality of the translation. [1]

Especially, during the comparative study of English and Uzbek proverbs, it expresses the cultural and national customs of both peoples in language, and proves the similarities and differences in the mentality of the people. To study this issue, it is necessary to compare proverbs expressing the national culture of the English and Uzbek people, to analyze the national mentality and its expressive features.[3]

Phraseological units include socio-historical events, mental and spiritual states, religion, national traditions and customs in terms of their formation in each language. When it has a phraseological national character, it is translated into another language using a pen. For example:

-Golden wedding—oltin to‘y

Words make up the formative side of phraseologisms. Their substantive side is phraseological meaning. For example, phraseological units included in independent word groups: (to make a flea bitter, to set fire to a blanket, to fall from the armpit of a watermelon, to be disappointed, hash-pash) have a denotative meaning independent phraseological units have only a grammatical function.[5]

Words make up the shakily side of phraseologisms. Their content is a phraseological meaning. For example, phraseological units included in independent word groups: (*burgaga achchiq qilib, ko‘rpa o‘t qo‘ymoq, tarvuzi qo‘ltig‘idan tushmoq, ko‘ngli bo‘sh, hash-pash deguncha*) have a denotative meaning If so, independent phraseological units such as *turgan gap, shunga qaramay* perform only a grammatical function.[5]

It can be seen that the degree of interlinguistic phraseological equivalence in somatic expressions of English and Uzbek languages is quite high. Because the proximity of two national cultures increases the level of equivalence of phraseology [2, 1]. For example, the following somatic phraseological expressions have meanings specific to two languages, so the somatic expressions in both languages are fully equivalent:

синяя борода – blue beard; голубая кровь - blue blood; Ахиллесова пята – Achill’s heel; Дамоклов меч – sword of Damokle; Эзопов язык – Ezop’s tongue.

Analyzing the etymological aspects of these somatic expressions, each idiomatic expression has its origin from the same source, that is, from religious and mythological literature. As a result of the Christian faith of the Russian and English people, ancient Roman and Greek legends had a direct influence on the language of the European peoples, so it is no coincidence that these somatic expressions are found in every European language. Most phraseological units came to Russian from European languages, in particular from English, and have the same meaning. Such somatic phraseological units are translated and imported from European languages into Russian using the Kalka method. But the word *bluetooth* was introduced not through calka, but through transliteration.

Синяя борода – blue beard; голубая кровь - blue blood; Ахиллесова пята – Achill’s heel; Эзопов язык – Ezop’s tongue

The opinions mentioned above mostly pertain to translation-related activities. Scientifically speaking, translating ancient works is equivalent to interpreting the text of a work of art, and it frequently entails reevaluating phraseological constructions [8]. These issues frequently came up when interpreting the Baburname discourse. The following sentence is translated into multiple English translations as an

illustration: “Ушбу тарихда у шанба куни, рамазон ойининг тўртида Умар Шайх Мирзо жардин кабутар ва кабутархона била учуб, шунқор бўлди. Ўттиз тўккуз ёшар эди” [9].

In the above sentence, the independently written phraseological unit "учуб, шунқор бўлди" in the Leiden-Erskine translation sounds like this: Omer-Sheikh Mirza was precipitated from the top of the mountain with his pigeons and pigeonhouse on Monday, the fourth day of Ramadan in the year that has been indicated, and then he took his flight to the other world. He was then in his 39th year of life.

'Umar Shaikh Mirza flew, with his pigeons and their home, and changed into a falcon on Monday, Ramzan 4, (June 8th), according to S. Beveridge's translation of this text. As well as in W. Texton's version, which reads: Umar-Shaykh Mirza died on June 8, 1494, the fourth day of Ramadan, after he fell into a ravine with his flock of doves. Nineteen years old, he was at the time.

The translation of the treatise by Leiden J. and Erskine V. aimed to explain its meaning. In her translations, S. Beveridge primarily employed tracing paper, and the transliteration technique was also noted. Compared to S. Beveridge's translations of phraseological units, V. Texton did a better job of communicating the semantic meanings of phraseological units because of the author's profound philosophical and spiritual experiences. More idioms were employed as phraseological units by V. Texton [10].

Conclusion. Phraseologisms consist of more than one word. However, their meaning is not a simple sum of their constituent meanings. Phraseologisms are formed as a result of the use of words that make up the meaning in full or partial figurative sense. For example, the act of trying to know someone's mind is similar to the act of groping their chest to find out what they have. As a result, the free combination to put a hand on the bosom is specialized to express another content that is similar to the content understood by itself, and the device turns into a phraseologism. The situation of a person who is depressed about something is similar to this, and as a result, the free combination has the essence of phraseologism.

Idioms cannot be viewed as merely a linguistic component that can be employed or avoided because they are a crucial component of both languages' broad dictionaries. Nowadays, it is crucial to keep an eye on the replenishment of the Uzbek, Russian and English phraseological funds because idioms are developing at a rapid rate due to the advancement of various scientific fields, the adoption of new technologies, political contests, and military conflicts, all of which have a significant impact on populations of each country.

Consequently, we examined the primary strategies for translating idioms in the English, Russian, and Uzbek languages. We have seen that several linguists have diverse perspectives on the same issues, alternative translation techniques are suggested, and different viewpoints are discovered. Various strategies might be required depending on the circumstance. However, the interpreter's personality plays the primary role in this situation. The interpreter must be immersed in the culture of the language into which a text is translated and feel like a part of it in order to provide the only correct and unique translation. To accomplish this, the interpreter must incorporate the wide range of cultural realities into his way of thinking, as well as convey the opinions of others in a way that values the intensity and richness of the relevant language while yet being clear and current.

REFERENCES:

1. Gafurov I., Mominov O., Qambarov N. —*Translation theory*, 2018
2. Gudrat Musayev —*Fundamentals of translation theory* 2014
3. Imomov K., Mirzayev T., Sarimsakov B., Safarov O. *Uzbek folk oral poetic creation*. Tashkent, 2012.
4. Barkhudarov L.S. *Language and translation (Issues of general and particular theory of translation)*. Monograph. – M.: International. relations, 2015. - p.240.
5. Bessonova L.A., Kozhemyachenko E.V. *Somatic phraseological units and their role in creating a linguistic picture of the world (on the example of Russian and English languages)*. - Minsk, 2021. - p.4.
6. Gak V.G. *Pragmatics and linguistic variation // Gak V.G. Language transformations*. - M., 2018. - p.554-586.
7. Dobrovolsky D.O., Pirainen E. *Figurative language: intercultural and typological aspects*. - M, 2015. - p.219.
8. Chinenova L.A. *English phraseology in language and speech*. - Publishing. 2nd, rev. –M.: Book House "LIBROKOM", 2009.– 101p.
9. Zahiriddin Muhammad Bobur. *Boburnoma*. –Tashkent.: «Sharq», 2002 –P.99. 335 p.
10. Teshaboeva Z. Q. *Phraseological units in English translations of "Boburnoma" and their national-cultural features*. (PhD) Tashkent - 2017. 34 p

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDAGI “OILA” TUSHUNCHASI KONSEPTUAL
MAYDONNING LINGVOKOGNITIV TAHLILI**Rajabov Elshod Erkinovich,***Buxoro viloyati G‘ijduvon tumani 34-maktab**oliy toifali ingliz tili fani o‘qituvchisi*rajaboveshod91@gmail.com

Annotatsiya. Kognitiv tilshunoslikdagi asosiy atama konsept bo‘lib, uning vositasida inson borliqni idrok etadi. So‘ng ongda idrok etilgan narsa-hodisa lison orqali voqelanadi. Inson tomonidan qabul qilingan axborot yaxlit konseptual maydonni tashkil etib, u o‘zining ichki kategoriyalariga ega bo‘ladi. Konseptual maydonni lingvokognitiv tahlil qilish hozirgi zamon tilshunosligining dolzarb masalalaridan biridir. Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi “oila” tushunchasi misolida, uning konseptual maydoni lingvokognitiv jihatidan tadqiq etildi. Tadqiq jarayonida “oila” konseptual maydoniga xos leksik, frazeologik, paremiologik birliklar ham ikki tilda qiyosiy tahlil qilindi.

Kalit so‘zlar: konsept, konseptual maydon, kognitiv tilshunoslik, oila, oila konsepti, frazeologik birlik, paremiologik birlik, semantik struktura

Abstract. Concept is a main term of cognitive linguistics that by means of it person can comprehend the world. The comprehended objects in mind become apparent with language. All information in the mind organizes conceptual fields which have their internal categories. Analysing conceptual fields is one of the most important issues of modern linguistics. In this work, the conceptual field of “family” in Uzbek and English languages is investigated in aspect of linguacognitive analysis. In the process of work, lexical, phraseological, paremiological units related to conceptual field of “family” are comparatively analysed in two languages.

Key words: concept, conceptual field, cognitive linguistics, family, family concept, phraseological unit, paremiological unit, semantic structure.

Аннотация. Основным термином в когнитивной лингвистике является концепт, через который человек воспринимает существование. Потом событие воспринимается умом, становится явлением через язык. Информация, получаемая человеком, образует целое концептуальное поле, имеет свои внутренние категории. Одна из актуальных проблем современной лингвистики – лингвокогнитивный анализ концептуального поля. В данной статье на примере концепта “семья” в узбекском и английском языках изучено его концептуальное поле с лингвокогнитивной точки зрения. В течение исследования также был проведён сравнительный анализ лексических, фразеологических, паремнологических единиц, характерных для концептуального поля «семья» в двух языках.

Ключевые слова: концептуальное поле, концепт, когнитивная лингвистика, концепт семья, семья, фразеологические единицы, паремнологические единицы, семантическая структура.

Kirish. Sistem-struktur tilshunoslikning asosiy tadqiqot obyekti hisoblangan tilning ichki tuzilishi, uning yaxlit sistema ekanligi masalasi ko‘p yillar tadqiqotchilarning diqqat markazida turdi. XX asr jahon tilshunosligining o‘ziga xos jihati shu bo‘ldiki, sistem-struktur yo‘nalishiga xos bo‘lgan tilning tadqiqotlarida e‘tibordan chetda qolib borayotgan inson omili asosiy o‘ringa chiqdi. “Til – sistemalar sistemasi” nazariyasidan “til va inson” nazariyasiga o‘tish o‘ziga xos yangi yo‘nalish – antroposentrik paradigmani yuzaga chiqishiga turtki bo‘ldi. Antroposentrik tilshunoslik yo‘nalishiga xos barcha ilmiy tadqiqotlarning markazida inson omili turadi. Til va inson, shuningdek, shaxs ruhiyati, madaniyati, bilimi, jamiyati kabi qator omillarning lison bilan munosabatining tadqiq etilishi antroposentrik bosqichda kognitiv tilshunoslik, pragmalingvistika, psixolingvistika, lingvokulturologiya, sotsiolingvistika kabi yangi tarmoqlarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘ldi. Shunday qilib, XXI asrga kelib, antroposentrik paradigma tilni quruq struktura sifatida emas, balki jonli muloqot va kommunikatsiyaga asoslangan ochiq sistema sifatida o‘rganuvchi, boshqa tizimlar – jamiyat, inson, madaniyat, ruhiyat kabilar bilan uzviy aloqadorlikda tahlil etuvchi, insonni til ichida yoki tilni inson ichida tahlil qilishga yo‘naltirilgan qarashlar, g‘oyalar va ma‘lumotlar majmuyi sifatida maydonga chiqdi [1].

Mavzuga doir adabiyotlarning tahlili. Antroposentrik tilshunoslikning markaziy tushunchalaridan biri *konsept* hisoblanadi. Ma‘lumki, inson o‘zi yashab turgan obyektiv olamni ongida umumlashgan yaxlit

sistema sifatida aks ettiradi. Borliqning inson dunyoqarashida namoyon bo'lishi natijasida tushuncha paydo bo'ladi va u lisonda o'z ifodasini topadi. Demak, olamni idrok etish orqali inson ongida tushunchaning paydo bo'lishi konseptuallashtirish hodisasi sanaladi. Konsept tafakkur birligi bo'lib, u voqelik va lison o'rtasidagi munosabatning natijasidir. Konsept tadqiqi XX asr tilshunoslarining diqqatini o'ziga tortdi va bu borada turli nazariy qarashlar paydo bo'ldi.

Jumladan, N.Y.Shvedova konsept – bu tushuncha ekanligi, bu tushuncha ortida esa ijtimoiy yoki subyektiv tarzda anglanuvchi, inson hayotining muhim moddiy, aqliy, ruhiy tomonini aks ettiruvchi, o'z tarixiy ildizlariga ega bo'lgan, xalqning umumiy tajribasini aks ettiradigan mazmun turishini qayd etadi [2]. E.S.Kubryakova esa “Konsept – bizning ongimiz mental va psixik resurslari birliklarini ifodalashga xizmat qiluvchi hamda inson tajribasi va bilimlari aks ettiruvchi informatsion tuzilma” sifatida talqin etadi [3]. S.N.Askoldovning uqtirishicha, umumiy tushuncha bir turdagi predmetlarni, ularning belgi, xususiyatlarini umumlashtirish asosida yuzaga keladi. Konsept aqliy faoliyat jarayonida bir turdagi predmetlar va ularning belgi-xususiyatlarining o'rnini almashtiruvchi birlikdir [4]. Stepanovning fikricha, konsept insonning mental dunyosidagi madaniyatning asosiy uyasi [5].

O'zbek tilshunosligida ham konsept borasida bir necha tadqiqotlar olib borilgan. O.Q.Yusupov konsept to'g'risida quyidagilarni bayon qiladi: “Konsept bu tashqi yoki ichki dunyodagi biror narsa yoki hodisa haqidagi ongimizdagi bilimlar majmuasi, u haqidagi obrazlar va unga bo'lgan ijobiy, salbiy yoki neytral baholashlardir” [6]. D.U.Ashurovaning konseptga bo'lgan nuqtayi nazari quyidagicha: “Konsept – bu uyg'un birlik hosil qiluvchi mental tuzilma bo'lib, u olam tasvirining yadroviiy komponenti sifatida lingvomadaniy ahamiyatga ega bo'lgan alohida shaxsga va butun jamiyatga tegishli bo'ladi” [7]. O'zbek tilshunosligida kognitiv yo'nalish bo'yicha ilk tadqiqotlarni olib borgan Sh.Safarov shunday yozadi: “Konsept ham tafakkur birligi va uning asosida tushuncha, obraz va lisoniy ma'no umumlashmasi yotadi. Konseptning asosini tashkil qiluvchi predmet obrazi yetarlicha aniq va ikkilamchi o'rinni egallagan bo'laklari mavhumlikka ega bo'lishi bilan birgalikda, ular yagona negiz atrofida o'zaro munosabatga kirishib birikadilar. Shu sababli konsept tarkibining tizimiy xarakterga ega ekanligini e'tirof etish ma'quldir. Uning tizimiy xususiyatlari tuzilish jihatidan murakkab tartibli bo'lishida, bir butun mental tuzilma sifatida idrok qilinishida namoyon bo'ladi” [8]. Yuqorida qayd etilgan mulohazalar asosida konsept tushunchasining til egalari olam haqidagi bilimlarini aks ettiruvchi tafakkur birligi ekanligini xulosa qilishimiz mumkin.

Asosiy qism. Kognitiv tilshunoslik sohasida olib borilgan ilmiy-nazariy tadqiqotlarda *konseptual maydon* (kognitiv maydon) atamasi keng qo'llanadi. Bir umumiy konsept asosidagi semantik birliklarning yig'indisi konseptual maydon deb nomlanadi. Inson tafakkurida olamni idrok etish jarayonida shakllangan umumiy konseptlar kategoriyalarga ajratiladi. Konseptlar o'z kognitiv maydonlariga ega bo'lib, mazkur maydon subkategoriyalardan tashkil topadi [9].

Konseptual maydonni lingvokognitiv jihatidan tahlil etishda quyidagi usullardan foydalanish tavsiya etiladi:

1) muayyan konseptni namoyon qiluvchi kalit so'zni, konseptning lisoniy bazaviy reprezentatsiyalarini (mazkur konseptning “nomi”ni) aniqlash;

2) kalit so'z semantemasining tarkibi va tahlilini o'rganish (lug'atlarda berilgan izohlar, talqinlar tahlili);

3) kalit so'zning konseptga tegishlilikini belgilovchi leksik muvofiqlik darajasini tahlil qilish;

4) so'zning ko'pma'noliligini uning ma'no taraqqiyoti jarayonida o'rganish;

5) kalit so'zning derivatsion ko'lamini belgilash;

6) kalit so'zning leksik-grammatik ko'lamini belgilash;

7) kalit so'zning frazeologik va paremiologik ko'lamini belgilash;

8) badiiy matnlarni konsept kasb etgan ramziy ma'noni o'rganish maqsadida tahlil qilish;

9) og'zaki so'z qo'llash qobiliyatini tahlil qilish [10].

Har bir xalq olamning lisoniy manzarasi milliy-madaniy mentalitetning ifodasi hisoblanadi. Konsept esa mental birlik sifatida milliy o'ziga xosliklar, madaniy, milliy tafakkur tarzi va xalq tarixi kabilarni o'z ichiga oladi. “Oila” tushunchasi ham dunyodagi har bir xalq madaniyatining muhim jihati sanaladi. Jumladan, o'zbek va ingliz tilidagi “oila” konseptual maydonini qiyosiy tahlil etish tadqiqotimizning asosini tashkil etadi. O'zbek va ingliz tillaridagi “oila” konseptual maydonining tadqiqotida quyidagi tahlil metodlaridan foydalaniladi:

– qiyosiy-chog'ishtirma tahlil ingliz va o'zbek tillarida “oila” semantik maydonining umumiy va xususiy jihatlarini chog'ishtirib o'rganishda qo'llanadi;

– semik (komponent) tahlil orqali ingliz va o'zbek tillaridagi “oila” semantik maydoniga xos lisoniy birliklarning semantik strukturasi tahlil qilinadi;

– ingliz va o‘zbek tillaridagi “oila” maydoni bilish nazariyasi nuqtayi nazaridan konseptual tahlilga tortiladi;

– pragmatik (kontekstual) tahlil esa “oila” semantik maydonini ifodalovchi til birliklarining nutqda (matnda) anglatayotgan lingvistik xususiyatlarini aniqlash uchun qo‘llanadi;

– leksikografik tahlilda esa ingliz va o‘zbek tillaridagi “oila” semantik maydoniga xos birliklarning turli lug‘atlardagi ifodasi izohlanadi.

Tahlil va natijalar. Quyida o‘zbek va ingliz lingvomadaniyatidagi “oila” konseptining kognitiv bilish nazariyasi nuqtayi nazaridan konseptual tahliliga e‘tibor qaratamiz. O‘zbek va ingliz tillarida “oila” konseptual maydonini lingvokognitiv jihatidan quyidagi usullarda qiyosiy tahlil etishni lozim topdik:

1. Muayyan konseptual maydonni namoyon qiluvchi kalit so‘zni aniqlash:

O‘zbek va ingliz tillaridagi “oila” (family) tushunchasiga kognitiv yondashuv ushbu so‘zga berilgan quyidagi ta’rif bilan izohlanadi: Oila – nikoh yoki tug‘ishganlikka asoslangan kichik guruh. Uning a’zolari ro‘zg‘orining birligi, o‘zaro yordami va ma’naviy mas’uliyati bilan bir-biriga bog‘langan. Oilaning eng muhim ijtimoiy vazifalari – inson zotini davom ettirishdan, bolalarni tarbiyalashdan, oila a’zolarining turmush sharoitini va bo‘sh vaqtini samarali uyushtirishdan iboratdir. [10]. Sharqda oila azaldan muqaddas qo‘rg‘on hisoblangan. Ayniqsa, o‘zbek oilalarining serildizlik, bolajonlik xususiyatlari hozir ham saqlanib turibdi. O‘zbek oilalari o‘zining mustahkamligi, saranjom-sarishtaligi, bolajonligi, mehr-oqibatligi, qarindoshlik rishtalarining hurmat qilinishi kabi qadriyatlar bilan g‘arb oilalaridan farq qiladi. Ayniqsa, oiladagi muomala odobi, ota-ona va farzandlar, er va xotin, keksalar va yoshlarning o‘zaro nutqlarida bir-biriga nisbatan hurmat-izzat, mehr-muhabbat, samimiylig, vafodorlik, xushmuomalalik, shu bilan birga, talabchanlik va qattiqqo‘llik kabi jihatlari o‘zbek lingvomadaniyatiga xosdir. Bu holat ingliz lingvomadaniyatida esa yaqqol ko‘zga tashlanmaydi. Bundan tashqari, farzand va uning tarbiyasiga bo‘lgan e‘tibor, oila muhitidagi o‘ziga xos an‘analar, qadriyatlar, urf-odatlarining bardavomligi ham o‘zbek mentalitetining ingliz milliy madaniyatidan farqlab beradi.

2. Kalit so‘zning semantik tarkibi va tahlilini lug‘atlarda berilgan izohlar talqinida o‘rganish:

2007-yilda nashr etilgan 5 jildli “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”ga ko‘ra, “oila” arabcha “bola-chaqa, xonadon, urug‘-avlod” ma’nolarini ifodalaydigan so‘z bo‘lib, uning semantik tarkibiga quyidagicha izoh beriladi:

1) er-xotin, ularning bola-chaqalari va eng yaqin tug‘ishganlaridan iborat birga yashovchi kishilar majmuyi; xonadon. Ahil oila. San’atkorlar oilasi. Oila boshlig‘i. Kambag‘al bo‘lishiga qaramay, Yo‘lchining oilasiga... yordam ko‘rsatar edi (Oybek, Tanlangan asarlar).

2) ko‘chma: Bir maqsad, maslak bilan birlashgan ko‘p kishilar, xalqlar, mamlakatlar. O‘zbekistonda turli millat vakillari bir oila bo‘lib yashamoqdalar (Gazetadan). - Butun askarlar bir oila, ahil, mehribon va qalin do‘stmiz, - dedi Bektemir (Oybek, Quyosh qoraymas).

3) O‘simliklar va hayvonlar sistematikasida tuzilish jihatidan bir-biriga o‘xshash, kelib chiqish jihatidan ham o‘zaro yaqin bir necha urug‘ni o‘z ichiga olgan guruh. Dukkaklilar oilasi. O‘rdaktumshuqlilar oilasi.

4) Qardosh tillar guruhi. Oltoy tillar oilasi. Som-xom tillari oilasi.

5) Rafiqa, xotin. Oilam maktabda o‘qituvchi [11].

Anne H.Soukhanov muharrirligida nashr etilgan “The American Heritage Dictionary of the English language” lug‘atida esa “family” (oila) leksemasining ot va sifat turkumlari vaizifasida qo‘llanilishiga ham e‘tibor qaratilgan: *family* (noun):

1) a) A fundamental social group in society typically consisting of a man and woman and their offspring; b) Two or more people who share goals and values, have long-term commitments to one another, and reside usually in the same dwelling place;

2) All the members of a household under one roof;

3) A group of persons sharing common ancestry;

4) Lineage, especially distinguished lineage;

5) A locally independent organized crime unit, as of the Cosa Nostra;

6) a) A group of like things, a class; b) A group of individuals derived from a common stock: the family of human beings;

7) Biology. A taxonomic category of related organisms ranking below an order and above a genus. A family usually consists of several genera;

8) Linguistics. A group of languages descended from the same parent language, such as the Indo-European language family;

9) Mathematics. A set of functions or surfaces that can be generated by varying the parameters of a general equation;

10) Chemistry. A group of elements with similar chemical properties;

11) Chemistry. A vertical column in the periodic table of elements.

family (adjective):

1) Of or having to do with a family: family problems;

2) Being suitable for a family: family movies [12].

3. Kalit soʻzning koʻp maʼnoliligini uning maʼno taraqqiyoti jarayonida oʻrganish; shuningdek, kalit soʻzning derivatsion, leksik-grammatik koʻlamini belgilash va tekshirish:

Oʻzbek va ingliz tilidagi izohli lugʻatlarni qiyoslar ekanmiz, oʻzbek tilidagi “*oila*” va ingliz tilidagi “*family*” leksemalarining grammatik maʼnosida farq mavjudligi koʻrinadi. Oʻzbek tilida “*oila*” leksemasi faqatgina ot turkumiga mansub birlik hisoblansa, ingliz tilidagi “*family*” leksemasida esa ot va sifat turkumiga xos grammatik maʼno ifodalangani:

my family (noun) – *mening oilam*;

family man (adjective) – *oilali erkak*;

family problems (adjective) – *oilaviy muammolar*.

Demak, oʻzbek tilidagi “*oila*” leksemasi asosida hosil qilingan “mavjudlik” semasiga ega “*oilali*” hamda “xoslik, mansublik” semasiga ega “*oilaviy*” kabi sifat turkumiga xos yasama leksemalar sememasi ingliz tilidagi “*family*” leksemasining sifat turkumi ifodalagan grammatik maʼnosiga teng kela oladi:

He is a family man – *U oilali erkak*.

She has some family problems – *Uning oilaviy muammolari bor*.

Ammo yuqorida oʻzbek va ingliz tillaridagi izohli lugʻatlarni tahlil qilish asnosida, oʻzbek tilidagi “*oila*” va ingliz tilidagi “*family*” leksemalarining semantik tuzilishida quyidagi umumiy jihatlar mavjudligi ham koʻzga tashlanadi:

1) *oila* – bir joyda birgalikda yashovchi odamlar guruhi (family is a group of people who lives together);

2) *oila* – er-xotin, farzand va boshqa qarindosh-urugʻlardan iborat odamlar guruhi (family is a group of people includes couple, their children and other close relatives);

3) *oila* – hayvonlar va oʻsimliklarning kelib chiqish tomonidan oʻzaro yaqin boʻlgan guruhi (family is a class of animals or plantes which related to each other);

4) *oila* – qarindosh tillar guruhi (family is a group of related languages).

Oʻzbek tilida “*oila*” leksemasining maʼnoviy strukturasi toʻla anglash va batafsil tahlil etish uchun uning sinonimlik xususiyatlarini ham aniqlash va tadqiq etishga toʻgʻri keladi. Akademik A.Hojiyevning “Oʻzbek tili sinonimlarining izohli lugʻati”da “*oila*” leksemasining *xonadon, uy, roʻzgʻor* leksemalariga maʼnodosh ekanligi qayd etilgan hamda bu sinonim leksemalarning semalari, uslubiy xususiyatlari orasidagi oʻxshash va farqli jihatlari quyidagicha tavsiflangan:

Oila, xonadon, uy, roʻzgʻor. Er-xotin, bola-chaqa, shuningdek, bularga tegishli odamlardan iborat kishilar kollektivi. Roʻzgʻor *oila* va uning uchun zarur boʻlgan narsalar maʼnosida qoʻllanadi. *Oila, roʻzgʻor* koʻchma maʼnoda kollektivga nisbatan ham qoʻllanadi. Men oʻn oltiga rosa toʻlmagan qiz, birdan yot va katta oilaga tushib qoldim (Oybek). Azizim,... Siz sanʼatkorlar oilasiga qabul qilindingiz («Mushtum»). Qobil karvonning qamoqqa olinishi Abdurahmonboy xonadonini qattiq tashvishga solib qoʻydi (H. Gʻulom). Bu uyda ikki xotin olish bir rasm boʻlib qolgan ekan (Oybek) [13]. Bundan tashqari, 5 jildli “Oʻzbek tilining izohli lugʻati”da “*oila*” leksemasi sememasiga oʻzining ayrim semalari bilan teng keladigan *roʻzgʻor, turmush, uy, uy-joy, xonadon, hovli, dargoh, bogʻ, ostona, eshik* kabi leksemalarning ham semantik tarkibi izohlangan. Ingliz tilidagi “*family*” leksemasi esa *home, house, household, kin, clan, folks, background, menege, blood, line, lineage* kabi leksemalar bilan sinonimik qatorni hosil qiladi. Bir nechta ingliz tili izohli lugʻatlarida ushbu leksemalarning “*family*” leksemasi sememasiga xos mazmunga ega ekanligi qayd etilgan.

Oʻzbek tilida “*oila*” leksemasi asosida hosil qilingan, “*oila*” leksik-semantik maydoniga mansub boʻlgan asosdosh yasama leksemalar ham alohida paradigmani hosil qiladi. Bu “*oila*” leksemasiga xos derivatsion paradigma hisoblanadi. Oʻzbek tilida “*oila*” ot turkumiga xos leksemadan “*oilali*”, “*oilasiz*”, “*oilaviy*”, “*oilaparvar*” kabi sifat leksemalar hamda “*oilachilik*” ot leksemasini hosil qilish mumkin. Ammo ingliz tilidagi “*family*” leksemasining derivatsion xususiyatlari oʻzbek tilidagiday sermahsul emas. Ingliz tilidagi izohli lugʻatlardan “*family*” leksemasi asosida hosil qilingan birgina “*familial*” leksemasining taʼrifini topishimiz mumkin.

4. Kalit soʻzning frazeologik koʻlamini aniqlash:

Oʻzbek tilida “*oila*” konseptual maydonini oʻzida aks ettiruvchi frazeologik birliklarga *oila qurmoq, oilani tebratmoq, roʻzgʻor tebratmoq, turmush qurmoq, roʻzgʻor boshiga tushmoq, boshini ikkita qilib qoʻymoq, boʻyniga olaxurjun tushmoq, bir yostiqa bosh qoʻymoq* kabi iboralarni; ingliz tilidagi “*family*” konseptiga ishora qiluvchi *to be like one of the family (oilaning aʼzosiga aylanmoq), to be born with a silver*

spoon in one's mouth (yaxshi sharoitli oilada tug'ilmoq), to tie the knot (turmush qurmoq), a twinkle in one's eye (hali tug'ilmagan farzand), someone's own flesh and blood (yaqin qarindoshlar), two peas in a pod (ikki tomchi suvday bir-biriga o'xshash farzandlar), in the family way (tug'ish arafasidagi homilador ayol), to be like chalk and cheese (bir-biriga quyib qo'ygandek o'xshamoq), to feel homesick (uzoqdagi oilasini sog'inmoq), to provide for one's family (ro'zg'or tebratish uchun mehnat qilmoq) kabi frazeologizmlarni keltirib o'tish mumkin.

5. Kalit so'zning paremiologik ko'lamini aniqlash:

O'zbek tilida "oila" konseptiga xos bo'lgan paremiologik birliklar juda salmoqli. Jumladan, *Oilaning izzati – hayotingning lazzi; Oila – qo'sh ustunli ayvon; Inoq oilada beshik bo'shamas; Egasiz uyning chirog'i yonmas; Bir kun janjal bo'lgan uydin qirq kun baraka ketadi; Ro'zg'or – g'or; Ro'zg'orning nimasi yo'q – bo'zdan xaltasi; Uying tor bo'lsa, jahonning kengligi bilinmas; O'z uyim – o'lan to'shagim; Islis uyim – rizqli uyim; O'z uyimning xushligi – oyoq-qo'limning bo'shligi; O'zing o'yinda bo'lsang ham, o'ying uyingda bo'lsin; Sarishtali uy – farishtali uy; Sinch uyim – tinch uyim; Uyim – sinch, ko'nglim tinch; Olam tinch – xonam tinch; Urushlik uy – mozor; Suvsiz hayot bo'lmas, vafosiz oila bo'lmas; Har kim o'z uyida sulton; Ahil oila baxtli, noahil oila vaqtli; Oila ahil bo'lsa, omad o'z oyog'i bilan kelar; Tanasi boshqa dard bilmas, uyi boshqa g'am bilmas; Turmush – urinish; Toza uyda dard qolmas; Totuv turmush – uzoq umr; Oila ahil bo'lsa, bitmaydigan ish qolmas; Turmush farovon bo'lsa, ko'ngil – charog'on; Yaxshi ro'zg'or – jannat, yomon ro'zg'or – do'zax; Yomon turmush yashatmas kabi xalq maqollarida oilaning muqaddas tushuncha ekanligi, bu tushunchaning lingvomadaniy jihatlari o'z aksini topgan. Quyidagi paremiyalarda esa ingliz lingvomadaniyatiga xos jihatlarni namoyon bo'ladi: *The greatest happinesses are family happinesses (Eng buyuk baxt oilaning baxtidir); The love of a family is life's greatest blessing; In time of test family is best; A happy family is but an earlier heaven; See your father, come down the horse (Otangni ko'rganingda otdan tush), Children are poor men's riches (Farzand – ota-ona boyligi), East or west home is best (O'z uyim – o'lan to'shagim), Like father – like son, like mother – like daughter (Otdan o'g'il, onadan qiz), Accidents will happen in the best regulated families (Noxush voqealar tagli-tugli oilalarda ham bo'ladi), As the tree, as the fruit (Daraxtiga ko'ra mevasi, Ota-onasiga ko'ra bolasi), Blood is thicker than water (Qon-qarindosh – jon qarindosh), Any man can be a father but it takes a special to be a dad (Har bir inson ota bo'lishi mumkin, lekin hech bir inson o'z otamizning o'rnini bosa olmaydi), Parents are bankers provided by nature (Ota-ona xudo tomonidan in'om etilgan bebaho xazinadir), One father can feed seven children, but seven children can not feed one father (Ota yetti farzandni boqadi, ammo yetti farzand bitta otani boqa olmaydi), You only appreciate your father the day you became yourself (Sen ota bo'lgan kuning otangning qadriga etasan), Every family has a black sheep (Nuqsonsiz oila bo'lmas), Wash your dirty linen at home (Uydagi gapni ko'chaga chiqarma), Be sure before you marry of a house where in to tarry (To'ydin oldin yashaydigan oilangga ishonch hosil qil), Choose a wife rather by your ear than your eye (Xotinni ko'zing bilan emas, qulog'ing bilan tanla), A good wife makes a good husband (Erni er qiladigan ham, qaro er qiladigan ham xotin), Happy is he that is happy in his children (Kishining baxti uning bolalarida ko'rinadi).**

Xulosa. Jahon tilshunosligida ham, o'zbek tilshunosligida ham konsept muammosi tadqiq etilgan bo'lsa ham, ushbu atamaga oid ilmiy-nazariy yondashuvlar va qarashlar turlichadir. Shuni aniqlik, konsept juda keng tushuncha bo'lib, bu borada hali o'z tadqiqini kutayotgan masalalar mavjud. Biz ham o'z ishimizda o'zbek va ingliz tillari misolida "oila" konseptual maydonining tuzilmasi hamda uning lingvokognitiv tahliliga e'tibor qaratdik. Ushbu kognitiv maydonga xos bo'lgan leksik, frazeologik, paremiologik birliklarning har ikki tildagi lisoniy ifodasini belgilab berishga harakat qildik.

ADABIYOTLAR:

1. Yuldashev A.G. *Idiomatik qo'shma so'zlarning lingvokognitiv tadqiqi (monografiya)*. Toshkent. 2016, 86-bet.
2. Xudoyberganova D. *Matnning antroposentrik tadqiqi (monografiya)*. Toshkent, "FAN", 2013, 12-bet.
3. Mamatov A.E. *Zamonaviy lingvistika*. Toshkent, "Noshir", 2019, 95-bet.
4. Safarov Sh. *Semantika*. Toshkent, "O'zME", 2013, 262-bet.
5. Maxmaraimova Sh.T. *Lingvokulturologiya*. Toshkent, "Cho'lpon", 2017, 73-bet.
6. Yusupov O'.Q. *Tilshunoslikdagi yangi yo'nalishlar va ularda ishlatiladigan ayrim istilohlar // Filologiya masalalari*. Toshkent, 2011, 2-son, 10-bet.
7. Mamatov A.E. *Zamonaviy lingvistika*. Toshkent, "Noshir", 2019, 96-bet.
8. Safarov Sh. *Kognitiv tilshunoslik*. Jizzax, "Sangzor", 2006, 17-bet.
9. Yuldashev A.G. *Idiomatik qo'shma so'zlarning lingvokognitiv tadqiqi (monografiya)*. Toshkent. 2016, 109-bet.
10. Maxmaraimova Sh.T. *Lingvokulturologiya*. Toshkent, "Cho'lpon", 2017, 76-bet.
11. *O'zbekiston milliy ensiklopediyasi*, 6-jild. Toshkent, 2003.
12. *O'zbek tilining izohli lug'ati*. 5 jildli. Toshkent, "O'zME", 2007, 3-jild, 97-bet.
13. *The American Heritage Dictionary of the English language*. Third edition.
14. Hojiyev A. *O'zbek tili sinonimlarining izohli lug'ati*. Toshkent, "O'qituvchi", 1974, 156-bet.

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA MATN VA DISKURS TALQINI

Ruziyeva Nilufar Xafizovna,

Buxoro davlat universiteti

Tarjimashunoslik va lingvodidaktika kafedrası o'qituvchisi

n.x.ruziyeva@buxdu.uz

Annotatsiya: Mazkur maqola zamonaviy tilshunoslikda diskurs tushunchasining matn tushunchasi bilan mushtarak va farqli tomonlarini dunyo tilshunoslarining qarashlari asosida yoritib berishga bag'ishlangan bo'lib, maqolada dunyo tilshunos olimlarining "diskurs" va "matn" tushunchalari haqidagi fikrlari batafsil yoritilgan. Tilshunoslarning izlanishlarini o'rganib, «diskurs» va «matn» tushunchalarini to'liq muqobillikka ega bo'lgan sinonim tushunchalar sifatida qarash unchalik ham ma'qul emas, degan xulosaga kelingan. Shuningdek, maqolada diskurs nutq va matn qiyoslangan, bu qiyoslash quyidagilarga imkon beradi: birinchidan, diskurs tushunchasining o'zini aniqlangan va uni unga yaqin, lekin aynan o'xshash bo'lmagan tushunchalardan farqlangan; ikkinchidan, diskursni sharhlashda asosida diskurs – nutq, diskurs – matn aloqalari yotadigan yondashuvlar ajratilgan; uchinchidan, diskursning asosiy belgi (xususiyat)lari aniqlangan.

Kalit so'zlar: diskurs, nutq, matn, lisoniy omillar, nolisoniy omillar, kompleksli kommunikativ voqea, so'zlovchi pozitsiyasi, informativlik, imperativlik, etiketlik.

Аннотация: Данная статья посвящена выяснению общего и различного аспектов понятия дискурса и понятия текста в современной лингвистике на основе взглядов мировых лингвистов. После изучения исследований лингвистов был сделан вывод, что не очень хорошо рассматривать понятия «дискурс» и «текст» как синонимичные понятия с полными альтернативами. Также в статье проводится сравнение дискурса с речью и текстом, такое сопоставление позволяет: во-первых, определить само понятие дискурса и отличить его от понятий, близких к нему, но не совсем сходных; во-вторых, в интерпретации дискурса выделяют подходы, основанные на дискурсивно-речевых, дискурсивно-текстовых отношениях; в-третьих, определяются главные действующие лица (характеристики) дискурса.

Ключевые слова: дискурс, речь, текст, лингвистические факторы, неязыковые факторы, сложное коммуникативное событие, речевая позиция, информативность, императивность, этикет

Abstract: This article is dedicated to clarifying the similarities and differences of the concept of discourse and the concept of text in modern linguistics based on the views of world linguists. After studying the researches of linguists, it was concluded that it is not very good to consider the concepts of "discourse" and "text" as synonymous concepts with complete alternatives. Also, the article compares discourse with speech and text, this comparison makes it possible to: firstly, define the concept of discourse itself and distinguish it from concepts that are close to it, but not exactly similar; secondly, the approaches based on discourse-speech, discourse-text relations are distinguished in interpreting the discourse; thirdly, the main characteristics of the discourse are defined.

Keywords: discourse, speech, text, linguistic factors, non-linguistic factors, complex communicative event, speaker's position, informativeness, imperativeness, etiquette

Kirish. Hozirgi tadqiqotlarda tilshunoslikning turli yo'nalishlari shaxs omili masalasiga o'z xususiyatidan kelib chiqib yondashmoqda. Matn talqini va shaxs omili masalasi matn yaratilishi va uning mazmuniy pertsepsiyasi muammolari bilan uzviy bog'liqdir. Bu masalani tadqiq etishda matn yaratuvchi shaxsni emas, uni idrok etuvchi shaxs-tinglovchi yoki o'quvchi omilini ham o'rganish muhimdir. Sh.Safarov so'zlari bilan aytganda: "Lison inson mavjudligini, uning ijtimoiy tajriba-faoliyatini ta'minlovchi hodisadir. Demak, lison tadqiqi bilan shug'ullanayotgan kimsa beixtiyor o'zini bilish bilan mashg'uldir, zero, lisoniy faoliyat hodisaning mohiyati-uning ijrochisi-shaxs va ushbu shaxsning ijtimoiy, shaxslararo munosabatga kirishishi bilan belgilanadi".[1]

Rus tilshunosi R.G.Galperinning fikriga ko'ra esa qog'ozga yozilib, hali o'qilmagan matn harakatsizdir matndir. Tilshunos olim N.A.Arutyunova "bir maqsadga yo'nalmagan ijtimoiy faoliyat turi, kishilarning o'zaro munosabatlarida va ular ongingning mexanizmlari (kognitiv jarayonlar)da qatnashuvchi

nutq; voqelik bilan munosabatda olingan matn” bo’lgan diskurs muammosini hamda lisoniy tafakkur bajaruvchisi bo’lgan shaxs faoliyatini o’rganish lozimligini ta’kidlaydi. [2]

Asosiy qism. Zamonaviy tilshunoslikning barcha sohalarida bo’lganidek, matn tilshunosligida antroposentrik yondashuv shakllandi, natijada matn muallifi va uning adresati tadqiqotchilar e’tiborini tortdi. U.Nosirova o’zining “Poetik matnlarning pragmatik xususiyatlari” nomli ilmiy tadqiqotida matn lingvistikasining rivojlanish tarixini tahlil qiladi va matn lingvistikasining shaxs omili bilan bog’liq davrini “poetik matn lingvistikasi davri” sifatida alohida e’tirof etadi.[3] Xususan, U.Nosirova matn va uning yaratuvchisi hamda qabul qiluvchi o’rtasidagi munosabatlar masalalari “... R.O.Yakobson, N.N.Troshina, I.I.Kovtunova, Y.A.Atayeva, G.O.Vinokur, I.A.Beskrovnaya, Y.P.Kazarin, L.O.Butakova, V.A.Maslova, I.V.Bidina, A.L.Sharandin, J.N.Maslova, V.L.Lavruxina”lar tomonidan o’rganilganligini, o’zbek tilshunoslaridan esa, A.Mamajonov, M.Yo’ldoshevlarning ilmiy asarlari poetik matn lingvistikasi davrini boshlab berganligini e’tirof etadi. Shuningdek, matnga antroposentrik yondashuv uning “harakatsiz” turini ajratilishiga turtki bo’ldi. Tilshunoslikda “harakatsiz” matn atamasi uning yozma turiga nisbatan qo’llaniladi. Yozma matn bir shaxs tomonidan yaratiladi va u boshqa bir shaxs tomonidan o’qilmaguniga qadar u “harakatsiz” matn maqomini saqlab qoladi. O’quvchi matnni o’qish orqali nafaqat o’z maqsadi tomon harakatlanadi, balki u matn muallifining maqsadi, o’y-hayollari va kechinmalarini ham idrok etadi. Bu esa o’z o’rnida adresatda muallifining maqsadi, o’y-hayollari va kechinmalariga nisbatan javobni, subyektiv munosabatni, ya’ni modusni shakllanishiga turtki bo’ladi.[4]

Hayotda diskurs atamasiga ko’p bor duch kelinadi. Aksariyat insonlar uning asl mohiyatini anglashmaydi. Sohada diskursni turlicha talqin etishadi. Juda ko’p tilshunoslar diskursni (fransuzcha discourse, inglizcha discourse, lotincha discursus – harakat, uzluksiz almashinish, suhbat, so’zlashish) nutqiy faoliyat jarayoni hamda so’zlashish uslubi kabi mazmunlarda talqin etishadi. Jumladan, 1960-yillar boshlarida antropolog Dell Humes birinchi bor bo’lib diskurs tushunchasi va uning ahamiyati bilan shug’ullana boshlagan. U kuzatishlari asosida diskurs tushunchasini lingvistik atama sifatida o’tgan asrning o’rtalarida tilshunoslikka sohasiga olib kirgan. Dell Humes mulohazasiga ko’ra diskurs kishilarning og’zaki nutqda bir- birilari bilan muloqotga kirishishidir. Dell fikriga ko’ra diskurs bu faqatgina muloqotdir, ammo diskurs nafaqat muloqotni balki matn bilan ham o’zaro uyg’unlikda sodir bo’ladigan holat ekanligini unutmaslik kerak. Tilshunos olim A.Pardayev talqinicha, diskurs bu so’zlovchi va tinglovchining o’zaro fikr almashish, bir-biriga ta’sir ko’rsatish maqsadida lisoniy va nolisoniy vositalardan o’zlari eng samarali deb hisoblagan shakl va turda amaliy foydalanish jarayoni.

Diskurs bu – jarayon, insoniy faoliyat turi. U lisoniy va yuzlab nolisoniy omillarning mushtarak shaklda bir maqsad yo’lida voqelanishidir. Boshqa bir manbada diskurs lotincha “discursus” - muhokama so’zidan olingan bo’lib, hissiy, bevosita, intuitiv, ya’ni muhokama talab bilimdan farqli o’laroq, muhokama orqali vosita bilan hosil qilinadigan mantiqiy dalil - isbotli bilim demakdir. Sodaroq qilib aytganda, bu ta’rifda diskursning muhokama qilish, suhbat qilish ma’nosi ilgari suriladi. Tilshunos olim Zveginsev g’arb tilshunosligida keng qo’llanilayotgan “diskurs” (inglizcha discourse; frantsuzcha discourse) tushunchasini dastlab lisonning gapdan yuqori turadigan sathi sifatida e’tirof etadi. Lisoniy faoliyatda “markazga intiluvchi kuch” ning ta’siri mavjudligini e’tirof etgan V.A.Zveginsev, diskursni “bulutlar orqasiga yashiringan lisoniy hudud” deb ta’riflagan va bu hodisani lingvistik metodlar vositasida tahlil qilish mumkinligiga shubha qilgan. Bu muammo xususida boshqa bir manbalarda “diskurs–nolisoniy omillar (pragmatik, ijtimoiy madaniy, ruhiy) bilan birgalikdagi matn; voqea kechishi nuqtai nazaridan qaralayotgan matn; maqsadli ijtimoiy harakat sifatida qaraladigan nutq” ekanligi haqidagi fikrlar ilgari suriladi. Ko’rinib turibdiki, mazkur ta’rifda diskurs hodisasi “matn” va “nutqiy faoliyat” tushunchalariga mushtarak holda yondosh hodisa sifatida talqin etilgan. Aytish mumkinki, diskurs bu muloqot va insonning bir-biri bilan fikr almashishi, kommunikativligi va informativligidir. Mavzuga aloqador olimlarning izlanishlarida diskurs va uning xususiyatlarining boshqacha ilmiy talqinlari mavjudligini ham kuzatish mumkin. Xususan, tilshunos T. A. Van Deyk diskurs atamasi va uning mohiyatini bir necha bosqichda tushunish, tahlil qilish lozimligini taklif etadi. Olimning e’tiroficha, keng ma’noda diskursga kompleksli kommunikativ voqea, tor ma’noda esa kommunikativ harakatning yozma yoki nutqiy verbal mahsuloti sifatida qarash lozim. Shuningdek, T.A. Van Deyk diskurs va matn o’rtasidagi farqni quyidagicha belgilaydi: diskurs – actyal aytilgan matn, ya’ni faol nutqiy harakat, matn esa til tizimiga yoki shakliu lisoniu bilimlarga tegishli fikrlarning mavhum grammatik tuzilishidir. Diskurs - aniq suhbat, aniqlik esa diskurs tushunchasi qo’llanadigan vaziyatga, matnga va ob’ektga ham birday taalluqlidir. Diskurs - suhbat turi. Deyk tomonidan berilgan ta’rif aniq va tushunarli bayon etilgan. O’zbek tilshunosligida diskurs maxsus tadqiqotlar tilshunos Sh.Safarov tomonidan amalga oshirilgan. Tilshunos matn va diskurs muammolari to’g’risida quyidagilarni qayd etadi: “agarda matn va diskursning har ikkalasi ham inson lisoniy faoliyatining natijasi bo’lsa, ularni faqatgina zoHIRIY – formal ko’rsatkichga asosan “og’zaki” va “yozma” sifatleri bilan farqlash imkoniga gumonim bor. Yuqoridagi

tilshunos olimlarning fikrlaridan xulosa qilib aytish mumkinki, “diskurs – bir paytning o’zida ham lisoniy faoliyat jarayoni, ham uning (faoliyatning) mahsulidir”. Shunday qilib, diskurs bu insonlarning o’zaro fikr almashinishi, muloqot qilishi, bir-biriga turli ma’lumotlarni yetkazishi, ma’lumotlarni yetkazish uchun turli vositalardan foydalanishi, ikkala suhbatdoshga ham tushunarli bo’lgan jarayon diskurs hisoblanadi. Diskurs dialogik hamda monologik shaklda uchrashi mumkin. Pragmatik talqinlarga ko’ra diskurs atamasining sakkiz xil ma’noda uchrashi qayd etiladi:

- 1) so’z muqobili;
- 2) frazalardan o’lchami bo’yicha ortadigan birlik;
- 3) nutq vaziyati hisobga olingan holda fikrning adresatga ta’siri;
- 4) suhbat;
- 5) nutqda so’zlovchi pozitsiyasi;
- 6) lisoniy birliklardan foydalanish;
- 7) fikrning ijtimoiy yoki mafkuraviy cheklangan turi;
- 8) matn hosil bo’lish shartlarini tadqiq etishga mo’ljallangan naza’riy qurilmalar.

Golland tilshunosi T. A. van Deyk diskursni bir nechta darajada ko’rib chiqishni taklif qiladi. U keng ma’noda diskursga kompleksli kommunikativ voqea, tor ma’noda esa kommunikativ harakatning yozma yoki nutqiy verbal mahsuloti sifatida qarash lozimligi haqida fikr bildiradi. Ta’kidlash kerakki, T.A. van Deyk diskurs va matn o’rtasidagi farqni shunday belgilaydi: diskurs - aktual aytilgan matn, ya’ni faol nutqiy harakat, matn esa til tizimiga yoki shakliy lisoniy bilimlarga tegishli fikrlarning mavhum grammatik tuzilishidir. Diskurs – aniq suhbat, aniqlik esa diskurs tushunchasi qo’llanadigan vaziyatga, matnga va obyektga ham birday taalluqlidir. Diskurs - suhbat turi. Diskurs janr kabidir. Nutqiy janr - tipik tuzilishi, lisoniy vositalardan foydalanishning o’ziga xosligi, aniq adresat, ma’lum kommunikativ maqsad va informativlik, imperativlik, etiketlik kabi jihatlari bilan ajralib turuvchi nutq turi hisoblanadi.

Diskursning ijtimoiy tabiati yangilikli diskurs, publitsistik diskurs, siyosiy diskurs, ilmiy diskurs, badiiy diskurs, baholovchi diskurs kabi yangi tushunchalarning yuzaga kelishiga imkon beradi. Talqin va izohlarning xilma-xilligi diskurs tushunchasining ko’p qirrali va keng qamrovli ekanligini ko’rsatadi. Insonning nutq orqali amalga oshadigan barcha ijtimoiy faoliyati diskursiv xarakterga ega. Nutqning ijtimoiy mohiyati matn bilan bog’langan bo’lib, uning o’ziga xos xususiyatlari matnning u yoki bu ko’rinishida namoyon bo’ladi. U aniq sotsiopragmatik matnda amalga oshiriladigan, murakkab maqsadga yo’naltirilgan nutqiy harakat sifatida bir tomondan, nutqning tarixiyli bilan, ikkinchi tomondan, ijtimoiyligi bilan, uchinchi tomondan, mafkuraviyligi bilan bog’liq. Ma’lum bir individual diskursning alohida tadqiqot obekti sifatida o’rganilishi nutqning lingvopragmatik tabiati to’g’risida mulohaza yuritishga imkon beradi. [5]

“Diskurs” atamasi ilm-fanga azaldan kirib kelgan va endi uning ishlatilishining qonuniyligini oqlashga hojat yo’qdek tuyuladi. Tadqiqotning bir-biridan tubdan farq qiladigan sohalarida foydalanish ushbu atamani turlicha talqin qilishga olib keldi. Shubhasiz, uni ishlatish chastotasi yangiliklarning jamoaviy taqlidi sifatida diskursning modasini keltirib chiqardi va ular tilshunoslikda azaldan ro’yxatdan o’tgan tushunchalar va atamalarning o’rnini bosa boshladilar. Shunga qaramay, shuni ta’kidlash kerakki, diskurs terminologiyada shakllangan joyni qonuniy ravishda egallab oldi, o’ziga xos ta’rifini oldi va eng muhimi, lingvistik tahlil imkoniyatlarini kengaytirishga imkon berdi. [6] Tilshunoslikda diskurs an’anaviy ravishda so’zlash, nutq, nutqiy faoliyat, matn, kommunikativ vaziyat, monolog, dialog kabi tushunchalar bilan o’zaro bog’liq bo’lib, bu bir tomondan, diskursning qaysi hodisalar turkumiga mansubligini tushunishga olib keladi, boshqa tomondan esa, ushbu hodisalarning o’ziga xosligi to’g’risida yolg’on tasavvur hosil qiladi.

Shunga qaramay, matn va diskurs bir – biriga bog’liqdir. Har qanday diskurs ham matndir. Ammo har bir matn ham diskurs emas. Masalan: yozilgan xat – o’quvchi (adresat) o’qib chiqmagungacha matn bo’ladi.

	Diskurs	Matn
1	Pragmatik kategoriya	Lingvistik kategoriya
2	Jarayon kategoriyasi	Natijaning kategoriyasi (statik)
3	Matnning aktuallashtirilgani	Mavhum konstruksiya
4	Matn+vaziyat (kontekst)	Vaziyat
5	Dialog	Monolog
6	Funksional, dinamik diskurs-jarayon	Struktur, statik mastn-mahsulot
7	Interaktivligi (dialogligi) matndan farqli	Diskurs paydo bo’ladigan xabar orqali amalga oshadi
8	Kommunikatorlarning jinsi, millati, ijtimoiy va boshqa xususiyatlari muhim ahamiyatga ega	Yaxlitlik va bog’liklik matnning asosiy tarkibiy xususiyatlari
9	Aloqaviy va aqliy jarayonni anglatadi	Ongning atributi
10	Kommunikativ-ijtimoiy sohaning atributi	

Quyidagilarni diskurs va matn o'rtasidagi farqli jihat sifatida aytib o'tsa bo'ladi:

- 1) diskurs pragmatik, matn faqat lingvistik kategoriya;
- 2) diskurs –bu jarayonning kategoriyasi, matn – natijaning kategoriyasi (u statik “turg'un”dir);
- 3) matn – bu mavhum konstruksiya, diskurs uni aktualashtirilgani.

Diskurs so'zlashning ijtimoiy ta'sirga ega bo'lgan joyda paydo bo'ladi; matn semantik yaxlitlik va grammatik to'liqlik xususiyatlariga ega bo'lgan mavhum aqliy konstruksiyaning bir turi. Diskurs kommunikativ – ijtimoiy sohaning atributidir, matn ongning atributidir. Shunday qilib, masalan, “Qonunni buzma!” jumlasini diskursning elementi sifatida ham, matn sifatida ham ko'rib chiqilishi mumkin. Diskurs tadqiqotchisi, bayonotda ijtimoiy xarakterga ega bo'lgan va aniq amaliy, vaziyatli amaliy ma'noga ega bo'lgan aniq bir harakatga ishora qilishiga e'tibor qaratadi. Obyekt bo'lgan joyda va unga nisbatan ma'lum harakatlarni amalga oshirish yoki ularni amalga oshirishdan tiyilish (o'tish yoki o'tmaslik) imkoniyati mavjud bo'lgan makonga mos keladi. Aks holda, ushbu bayonotdan foydalanish amaliy ma'nosini yo'qotadi. Matn tadqiqotchisi gapning ichki sintaktik va semantik aloqalari va uning kognitiv ta'siri bilan qiziqadi.

Matn va diskurs o'rtasidagi farq quyidagi mezonlarga muvofiq amalga oshirilishi mumkin (ularning hech biri mutlaq emas, lekin ularning kombinatsiyasi matn va diskurs o'tasidagi farqlarni tushunish):

1. Yozma matn yoki og'zaki diskurs qatori bo'yicha;
2. Vaziyat tushunchasini jalb qilish orqali: diskurs = matn + vaziyat (kontekst); mos ravishda, matn = diskurs – vaziyat;

3. An'anaviy qarshilik dialog – monologga asoslangan: diskursning interaktivligi (dialoglilik) matndan farqli o'laroq takidlangan, odatda bitta muallifga tegishli;

4. Harakatlar konsepsiyasiga murojaat qilish: matndan farqli o'laroq, diskurs nafaqat tildan foydalanishning maxsus shaklini, balki ijtimoiy o'zaro ta'sirning (kommunikatorlarning jinsi, millati, ijtimoiy va boshqa xususiyatlari muhim ahamiyatga ega);

5. Va boshqa shunga o'xshash mezonlar:

Funksionallik, strukturlik, diskurs, jarayon, mahsulot, matn, dinamiklik, statiklik

Xulosa. Funksional, dinamik diskurs – jarayon kabi va struktur, statik matnni – mahsulot sifatida farqlanadi.

V.E.Chernyavskaya: diskurs matn tushunchasini takrorlamaydi, chunki diskurs aloqaviy va aqliy jarayonni anglatadi, matnning ma'lum bir rasmiy tarkibiy shakllanishiga olib keladi. J.Lich: matn – diskurs paydo bo'ladigan xabar orqali amalga oshadi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, diskursni barcha ekstralingvistik faktorlar bilan birgalikda, dunyo, fikrlar, qarashlar, baho, adresantning maqsadini o'z ichiga olgan matn yoki harakatdagi nutq, deb tushunsa bo'ladi.

ADABIYOTLAR:

1. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. - Тошкент, 2008. - Б.С.
2. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990. - С.136-137.
3. Носирова У. Поэтик матнларнинг прагматик хусусиятлари. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (phd) диссертацияси автореферати. Фарғона, 2021. 13--14 бет.
4. Z. Yigitalieva *Analysis of text concepts* International Conference on Developments in Education Uzbekistan, 2022.
5. Abduraxmonova N. *Tilshunoslikda diskurs va matn tushunchalarining chegaralari va bir-biri bilan munosabatlari. Eurasian journal of social sciences, philosophy and culture. Innovative Academy Research Support Center Volume 2 Issue 6, June 2022.*
6. Xafizovna, R. N. . (2022). *Discourse Analysis of Politeness Strategies in Literary Work: Speech Acts and Politeness Strategies. Spanish Journal of Innovation and Integrity, 5, 123-133.*
7. Zokirova N.S (2020) *Translatology and the analysis of its linguistic mechanism. European Journal of Humanities and Educational Advancements, 1(4), 8-10.*
8. Nafisa K. *Cognition and Communication in the Light of the New Paradigm //European journal of innovation in nonformal education. – 2021. – T. 1. – №. 2. – C. 214-217.*
9. Ruziyeva Nilufar Xafizovna, & Xolova Madina Boboqulovna. (2022). *Politeness In Literary Works: An Overview. Eurasian Research Bulletin, 7, 200–206.*
10. Zokirova Nargiza Savrievna. (2022). *The Concept of Discourse as A Cognitive Phenomenon of Translation. Eurasian Research Bulletin, 7, 207–211.*

INGLIZ TILINI O'QITISHDA FONETIK INTERFERENSIYANING O'RNI

Xodjayeva Dilafro'z Izatilloevna,

Buxoro davlat universiteti,

PhD. Ingliz adabiyotshunosligi kafedra mudirasi

d.i.xodjayeva@buxdu.uz

Safarova Malika Hikmatovna,

Buxoro davlat universiteti,

Qiyosiy tilshunoslik, lingvistik tarjimashunoslik

yo'nalishi magistranti

m.x.safarova2022@buxdu.uz

Annotatsiya. Maqolada ingliz tili va boshqa xorijiy tillarning barcha ta'lim muassasalarida o'qitilishining hozirgi kundagi ahamiyati, ingliz tilini o'qitish jarayonida interferensiya muammosi, uning turlari va uni yengishning mumkin bo'lgan usullari haqida so'z boradi. Til o'rganish jarayonida o'zbek talabalari o'z ona tili ta'sirida yo'l qo'yadigan fonetik interferensiya hodisasi ochib berilgan. O'zbek va ingliz tili fonetikasi va fonologiyasidagi ziddiyatlar va ular keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan xatolar qiyosiy tahlil qilingan. Maqolada ikki tildagi fonemalarning o'ziga xos artikulyatsiyasi, ba'zi ingliz fonemalarning o'zbek tili fonetikasida uchramasligi, monofonglar, diftonglar va trifonglar va ular sabab bo'lgan fonetik interferensiyaning bir qancha salbiy ta'siri keltirilgan va tahlil qilingan.

Tayanch tushunchalar: interferensiya, til shakllari, fonetik interferensiya, fonema, ikki tillilik, til tizimi, interlingual, intralingual, diftong, monfong, trifong.

Аннотация. В статье рассматривается современное значение преподавания английского и других иностранных языков во всех учебных заведениях, проблема интерференции в процессе обучения английскому языку, её виды и возможные способы её преодоления. В процессе изучения языка выявлен феномен фонетической интерференции, который узбекские студенты допускают под влиянием родного языка. Был проведён сравнительный анализ конфликтов фонетики и фонологии узбекского и английского языков и ошибок, которые они могут вызвать. В статье представлена и проанализирована конкретная артикуляция двуязычных фонем, отсутствие некоторых английских фонем в фонетике узбекского языка, монофтонги, дифтонги и трифтонги, а также несколько негативных эффектов фонетических помех, которые они вызывают.

Ключевые слова: интерференция, языковые формы, фонетическая интерференция, фонема, двуязычие, языковая система, интерлингвальный, интралингвальный, дифтонг, монофтонг, трифтонг.

Abstract. The article will talk about the current importance of teaching English and other foreign languages in all educational institutions, the problem of interference in the process of teaching English, its types and possible ways to overcome it. In the process of language learning, the phenomenon of phonetic interference is revealed, which Uzbek students allow under the influence of their native language. A comparative analysis of the contradictions in Uzbek and English Phonetics and phonology and the errors that they can cause is carried out. The article presents and analyzes the specific articulation of phonemes in two languages, the fact that some English phonemes are not found in Uzbek language phonetics, monofongs, diphthongs and trifongs, and several negative effects of phonetic interference caused by them.

Supporting concepts: interference, language forms, phonetic interference, phoneme, Bilingualism, Language System, interlingual, intralingual, diphthong, monfong, trifong.

Kirish. Ingliz tili jahondagi eng keng tarqalgan tillardan biri bo'lib, oxirgi o'n yil ichida mamlakatimizning barcha maktabgacha ta'lim muassasalarida, boshlang'ich va o'rta va oliy ta'limning barcha sohalarida keng ko'lamda o'qitilmoqda. O'rta va o'rta maxsus ta'limda, kollej va universitetlarda ingliz tili fani majburiy fan sifatida o'qitiladi. Mamlakatimizda ingliz tili va boshqa chet tillarining o'qitilishi, xorijiy til o'qituvchilarining, qolaversa, o'quvchi va talabalarning bilim va ko'nikmalarini umumjahon standartlariga javob beradigan CEFR, IELTS, Linguaskill, Multilevel kabi bir qator til bilish darajasini belgilab beruvchi testlar joriy qilindi. Unga ko'ra, umumta'lim va kasb-hunar texnikumlari o'quvchilari, oliy ta'lim talabalari uchun ushbu talablarga mos keluvchi darsliklar yaratildi. Muvofiq ravishda hozirda barcha

ta'lim muassasalarida xorijiy tillarni o'qitish jarayonida til o'rganishning to'rt aspektini, ya'ni tinglab tushunish, o'qish, yozish va gapirish kabi ko'nikmalarni alohida o'qitish ham joriy qilingan. Ingliz tilining keng ko'lamda o'qitilishi bilan bir qatorda bu tilni o'zlashtirishda o'zbek talabalarini duch keladigan o'ziga xos tabiiy va madaniyatga oid qiyinchiliklarni va ular yo'l qo'yadigan xatolarni o'rganish zarurati tug'ildi. O'zbek tilida xorijiy tilni o'rganish bo'yicha ona tilida so'zlashuvchilarga yo'naltirilgan metodikani yaratish keyingi bosqich bo'ldi. Qarama-qarshi lingvistik tahlil so'rovlarini natijasida o'zbek talabalarining ona tilidan o'rganilayotgan xorijiy tilga ko'chirib o'tkazayotgan til shakllarining ya'ni interferensiyaning ijobiy va salbiy jihatlari ochib berildi. Ijobiy interferensiyaga insoniyat tillarining universal kategoriyalari sabab bo'ladi va bunda na o'qituvchiga va na o'quvchiga maxsus yo'l-yo'riq va ko'rsatmalar kerak bo'lmaydi, chunki har bir til o'rganuvchi chet tilni qabul qilish uchun o'z ona tilidan birovning yordamisiz foydalanadi. Qarama-qarshi tahlil esa salbiy interferensiya keltirib chiqarishi mumkin bo'lgan xatolarning oldini olish va ularga qarshi kurashish maqsadida interferensiyaning salbiy jihatlari ko'proq urg'u beradi. Interferensiyaning salbiy oqibatlarini ona tili va chet tilining farqli jihatlari mavjudligi sababli yuzaga keladi. Maktab o'quvchilari ham, talabalar ham biror bir xorijiy tilni o'rganishni boshlagan vaqtda ular ongida allaqachon o'z ona tili doirasida fikrlash shakllangan bo'ladi va har bir ingliz tili darsida yoki inglizcha nutq so'zlanganda, albatta, ona tili o'zining ijobiy va salbiy jihatlari bilan so'zlovchi nutqida avtomatik tarzda namoyon bo'laveradi. Shunga asosan til o'rganish va o'rgatishdagi tajribalarga tayanib tilning struktur tuzilishi o'sha tilda so'zlashuvchilarning kognitiv jarayoniga ta'sir qiladi degan xulosa kelib chiqadi. Interferensiya hodisasining ikki turi farqlanadi: 1) interlingual - (tillararo), ya'ni o'zbek-ingliz. 2) intralingual - (bir til doirasida), ya'ni ingliz-ingliz

Tadqiqot obyekti sifatida o'zbek va ingliz tili fonemalari va ularning fonologiyasi tanlandi.

Asosiy qism. Tillararo interferensiya ikki turli tillarning masalan, o'zbek va ingliz tillaridagi farqlar sababli yuzaga chiqadi, va o'zbek tilida so'zlashuvchi ingliz tilini ikkinchi til sifatida o'rganayotganlar nutqida namoyon bo'ladi. Bir til doirasida sodir bo'luvchi interferensiyada esa, aralashuv faqat yakka bir til tizimi bo'yicha sodir bo'ladi. Bunda interferent xatolar faqat ma'lum bir tilning o'ziga xos bo'lgan jihatlari aralashib ketishi natijasida namoyon bo'ladi. Bu holat ko'pincha endi til chiqarayotgan yosh bolalarning o'z ona tilida so'zlashishni boshlagan paytda ularning nutqida ko'p uchraydi, yoki chet tilini o'rganayotganlarning nutqida o'sha til doirasida mavjud bir shaklni boshqa bir shakl bilan aralashirib yuborganda yuzaga chiqadi. Masalan, ingliz tilida eng ko'p uchraydigan grammatik xatolardan biri o'tgan zamon to'g'ri va noto'g'ri fe'llari qo'shimchalarining biri biriga aralashib ketishi holatini oladigan bo'lsak, til o'rganishning ilk bosqichlarida: *wrote* o'rniga *writed*, *read* [red] o'rniga *readed* kabi tipik xatolar bunga misol bo'la oladi. Bunday interferent xatolarga bir qancha misollar keltirish mumkin. Masalan, bir-biriga o'xshash so'zlar, omonimlar va omograflarni chalkashtirish va noto'g'ri talaffuz qilish natijasida ham shunday xatolar kelib chiqadi:

buy - sotib olmoq, *by* - orqali, bilan, *bye* - xayr
I - men *eye* - ko'z
bear - ayiq *bear* - chidamoq *bare* - ochiq, yalang'och

Bunday xatolar til o'rganishning boshlang'ich bosqichlarida ko'p kuzatiladi, ammo, hech qachon tillararo interferensiyada uchramaydi. Quyida esa biz o'zbek-ingliz tillarida uchraydigan ba'zi interlingual fonetik interferent xatolarni tahlil qilishni maqsad qildik. Chunki ona tilining ta'siri avvalo so'zlashuvda namoyon bo'ladi va so'zlashuv nutqida namoyon bo'luvchi birlamchi interferensiya til sathining aynan fonetika qismida yuzaga chiqadi.

Fonetik aralashuvning asosiy manbai - o'zaro ta'sir qiluvchi tillar tizimidagi farqlar, har xil fonemik tarkib, turli xil pozitsion qoidalar, fonemalarning artikulyatsiyasi, ularning mosligi, turli intonatsiya, differentsial va integral xususiyatlarning turli nisbatidir.[6]

Har bir tilning o'ziga xos va boshqa tillardan farq qiladigan tovush tizimi bo'lgani kabi ingliz tilining ham o'zbek tilidan tubdan farq qiladigan fonetik tizimi mavjud. O'rganilayotgan til va ona tili fonetikasi o'rtasidagi farq qancha katta bo'lsa, so'zlovchining nutqida interferent xatoliklar shunchalik ko'p uchraydi.

U. Vaynrayxning o'zining "Aloqadagi tillar"(Languages in contact) asarida interferensiya hodisasini batafsil yoritib bergan va fonetik interferensiya hodisasiga alohida to'xtalib o'tgan. Uning fikricha, "fonetik interferensiyani o'rganish muammosi so'zlovchining ikkinchi til tovushlarini birinchi til xususiyatidan kelib chiqqan holda qabul qilishi va talaffuz qilishi holatlarini qamrab oladi. Ikki tilli shaxs ikkinchi til tizimi fonemasini birinchi tildagi fonema kabi talaffuz qilsa, va birinchi til fonetik qoidalarini ikkinchi tilga ko'chirib o'tkazsa interferensiya sodir bo'ladi".[7]

Tahlil va natijalar. Ingliz tili fonetikasida o'zbek talabalar uchun talaffuz qilish eng qiyin bo'lgan tovushlar interdental [θ] va [ð] tovushlaridir. O'zbek talabalarini ona tili fonetikasida bunday tovush bo'lmaganligi sababli aksariyat hollarda bu tovushlarni o'zbek fonetikasidagi til oldi [s]: [sænks], [sink] va

[z]: [zæt], [zɪs] undosh tovushi bilan almashtiradilar va interferent xatoga yo'l qo'yadilar. Bu ikki interdental tovushlar ingliz tilidagi o'ziga xos bo'lgan tovushligi sababli ularni to'g'ri talaffuz qilish nafaqat o'zbek va osiyolik talabalar uchun, balki ko'pgina yevropaliklar uchun ham qiyinchilik tug'diradi.

O'zbek talabalarini uchun talaffuzi murakkab bo'lgan undosh tovushlardan yana biri [w] fonemasidir. O'zbek fonetikasida bunday tovushning yo'qligi sababli ingliz fonetikasidagi ushbu labiovelar, jarangli [w] tovushini ona tilidagi til oldi lab-tish undoshi [v] bilan almashtirish bilan interferent xatolar kelib chiqadi. Ingliz tilida esa bu ikkala fonema ham mavjud bo'lib, ularning artikulyatsiyasidagi farq ularni ajratib turadi. [w] fonemasini talaffuz qilganda lablar aylana shakliga kelib, tilning orqa qismi ko'tariladi va havo oqimi tilning ikki yonidan chiqadi. [v] tovushini talaffuz qilganda esa yuqori lablar pastki tishlarga tegishida havo oqimi ikki labning yonidan o'tadi. O'zbek talabalarida bu ikki fonemani farqlash qiyinligi sababli ular har ikkala [w] va [v] fonemasini ham bir xil talaffuz qilishadi. Natijada quyidagi so'zlarning bir xil talaffuz qilinishi oqibatida nutqda tushunmovchiliklarga yo'l qo'yishadi.

• vent - shamollatish	went - ketdi
• vest - nimcha	west- g'arb
• vet - veterinar	wet - nam
• vary - farq qilmoq	wary- ehtiyotkor
• veil- parda	whale- kit
• verse - nazm	worse- yomonroq
• Vick - kishi ismi	wick-tayoq
• vile - yomon	while - esa, -guncha

Ko'rinib turibdiki, [w] va [v] fonemalari o'rtasidagi tafovutni to'g'ri anglash va ularni o'z o'rnida to'g'ri qo'llash ma'no farqlash uchun xizmat qiladi.

Ingliz tilida eng ko'p qo'llaniladigan va talaffuzning tabiiy chiqishida juda muhim bo'lgan yana bir tovush shva unli tovushi [ə] dir. Bu unli tovush tez va qisqa talaffuz qilinadi va og'iz bo'shlig'i pastki jag'dan tashqari hech qanday harakatga kelmaydi. O'zbek tilida bunday tovushning yo'qligi aksar hollarda bu tovushning [e] tovushi bilan almashtirishiga sabab bo'ladi. Ingliz alifbosidagi har bir unli harf urg'usiz bo'g'inda [ə] tovushini berishi mumkin va ayni shu xususiyat talabalarida bu fonemani yozuvdagi harf bilan almashtirib talaffuz qilishlariga turtki bo'ladi:

- ⟨a⟩, *about* [ə'baʊt] - [ebaut]
 ⟨e⟩, *taken* ['teɪkən] - [teiken]
 ⟨i⟩, *pencil* ['pensəl] - [pensil]
 ⟨o⟩, *memory* ['meməri] - [memori]
 ⟨u⟩, *supply* [sə'plai] - [suplai] yoki [saplai]
 ⟨y⟩, *sibyl* ['sɪbəl] - [sibil]

Ingliz tilida unli tovushlar 20 ta bo'lsa, o'zbek tilida esa bor yo'g'i 6 tani tashkil qiladi. Shunday bo'lsa-da, o'zbek tili fonetikasi ingliz tili tovush tizimidagi unli fonemalarni talaffuz qilish uchun yetarli unli bazasiga ega. Artikulyatsiyaning barqarorligiga ko'ra ingliz tili unli qo'shmalari quyidagilarga bo'linadi:

- monoftonglar ya'ni artikulyatsiyasi o'zgaraydigan tovushlar

[i, i:, e, æ, a:, o, o:, u, u:, ʌ, ə: ə].

- Diftonglar, ya'ni yasalishi ikki qismdan tashkil topgan, fonetik jihatdan bo'linmaydigan unli tovushlardir. Ularning artikulyatsiyasi nutq organlarining bir pozitsiyadan ikkinchi pozitsiyaga o'tishi orqali hosil bo'ladi

[ei, ai, oi, au, əu, iə, eə, uə]

- triftonglar - bular yasalishi 3 qismdan tashkil topgan yaxlit bir unli tovushlardir.

[aiə, auə]

Bizning fonetikamizda unli qo'shmalarning bunday tasniflanishi mavjud emasligi sababli o'zbek til o'rganuvchilari ingliz diftong va monoftonglarni talaffuz qilishda ikki yoki uch alohida fonemalarni birlashtirib hosil qilishadi.

O'zbek unli qo'shmalardan farqli o'laroq ingliz tilida Ingliz unli fonemalarining qisqalik va cho'ziqlik xususiyati o'zbek talabalarida talaffuzda qiyinchiliklar tug'diradi, chunki o'zbek adabiy tili me'yorlari uchun unli qisqalik va cho'ziqlik kabi farqlovchi xususiyatga ega emas. Ingliz tilida unli qo'shmalarni qisqalik va cho'ziqlik ma'no farqlash uchun xizmat qiladi. Shuning uchun talabalar cho'ziq va qisqa unli qo'shmalarni farqlay olmay quyidagi xatolarga yo'l qo'yadilar:

- feel [fi:l] - fill [fɪl]
 sheep [ʃi:p] - ship [ʃɪp]
 deal [di:l] - dill [dɪl]

Xulosa. Yuqorida ingliz va o'zbek tilidagi fonetik tafovutlarni va ular sababli kelib chiqadigan ba'zi nutqiy xatolarni tahlil qildik. Bunday xatolarga yo'l qo'ymaslik uchun, avvalo, til o'rganuvchi o'rganayotgan chet tilining fonetikasi qanchalik muhim ekanini, o'zining tilni qay darajada o'zlashtirganini va aynan qaysi nuqtada interferent xatolarga yo'l qo'yayotganini yaxshi anglashi lozim. Xato talaffuz qilinayotgan tovushni to'g'ri talaffuz qilish uchun ko'proq o'sha tilda qo'shiqlar tinglash, kinofilmlar ko'rish va ko'rgan yoki eshitgan matnni gapirib berish orqali aniqlash va bu tovushni avtomatik to'g'ri talaffuz qilmaguncha takrorlash orqali erishish mumkin. Tez aytish va she'r yodlash ham samarali natijalar beradi. Til ko'nikmalarini rivojlantirishda yuqorida sanab o'tilgan tizimli va bosqichma-bosqich amalga oshiriladigan rejalar asosida bunday interferent xatolarning ko'payishini va ularni surunkali ravishda takrorlanishining oldini olish va ularni bartaraf etish mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. *Khodjaeva, D. I. (2019). Lexicographic codification of terms connected with nouns in explanatory dictionaries. Международный академический вестник, (1), 82-84.*
2. *Khodjaeva, D. (2021). Different viewpoints on lexicography and dictionary types. Academicia: an international multidisciplinary research journal, 11(2), 1255-1258.*
3. *Ходжаева, Д. И. (2011). Опыт количественного анализа стилистических терминов в толковых словарях (на материале толковых словарей английского, русского и узбекского языков). Вестник Челябинского государственного университета, (28), 130-133.*
4. *Khodjaeva, D. I., & Mustafoeva, P. U. (2020). Phonetic and grammatical assimilation of borrowed words. Theoretical & Applied Science, (11), 547-550.*
5. *D. Batchuluun Learning English In Mongolia: Interference From The Native Language Mongolian Studies Vol. 19 (1996), pp. 69-78 (10 pages)*
6. *Albina I. Dadaeva Ways to overcome phonetic interference in Russian speech of bilinguals (based on the Chechen language)*
7. *Weinreich, U. Languages in contact / U. Weinreich. -N. Y., 1953.*
8. *Shauketova Assel M. Sc., Abdrakhym Zhansaya M. Sc., Aliyeva Ainur M. Sc. Influence of mother tongue (Kazakh language) on foreign (English) language at A2 level*

**SODDA GAP KO‘RINISHIDAGI “HASHAROT” LUG‘AVIY MA‘NO GURUHLARI
ASOSIDA SHAKLLANGAN PAREMALARNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI**

*Samandarova Gulnoz Yarashovna,
Buxoro davlat universiteti O‘zbek tilshunosligi va
jurnalistika kafedrasida katta o‘qituvchisi
g.ya.samandarova@buxdu.uz*

Annotatsiya. Ushbu maqolada gap so‘zlovchi uchun fikr ifodalash va axborot uzatish, tinglovchi uchun axborot qabul qilish vositasi sanalishi hamda sintaktik yaxlitlik ekanligi haqida fikrlar yuritilgan.

Ma‘lum uslubiy maqsad asosida maqollar ba‘zan asar matniga aynan kiritilsa, gohida ular zamonaviylashtirilishi, ba‘zi bir o‘zgarishlarga uchrashi mumkinligi ta‘kidlanadi. Ikki tarkibli egasiz hamda egali ko‘rinishli xalq maqollari nutqimizda juda keng qo‘llanilishi va “hasharot” nomi asosida shakllangan paremlar orasida bir tarkibli sodda gap ko‘rinishli turiga mansublari sanoqli ekanligi qayd etildi. Ikki tarkibli egasiz hamda egali ko‘rinishli xalq maqollari nutqimizda juda keng qo‘llanilishi haqidagi ma‘lumotlar berildi. Ega ifodalangan ikki tarkibli sodda gap tipidagi “hasharot” nomi asosida shakllangan maqollar aniq misollar bilan izohlandi.

Kalit so‘zlar: gap, parema, maqol, kommunikatsiya, sintaktik yaxlitlik, grammatik shakl, tur, sodda gap.

Аннотация. В данной статье рассматривается тот факт, что речь является средством выражения и передачи информации для говорящего, средством получения информации для слушающего, синтаксической целостностью. Отмечено, что пословицы иногда включаются в текст работы, исходя из определённой методологической цели, а иногда могут модернизироваться и претерпевать некоторые изменения. Отмечено, что в нашей речи очень широко используются двухкомпонентные притяжательные народные пословицы, а среди пословиц, образованных на основе имени «насекомое», лишь немногие из них относятся к типу односоставных простых предложений. Дана информация о широком использовании в нашей речи народных пословиц без притяжательных падежей. Пословицы, образованные на основе имени «насекомое» в двусоставном простом предложении, выраженном притяжательными формами, пояснены на конкретных примерах.

Ключевые слова: предложение, парема, пословица, коммуникация, синтаксическая целостность, грамматическая форма, тип, простое предложение.

Abstract. This article discusses the fact that speech is a means of expressing and transmitting information for the speaker, a means of obtaining information for the listener, syntactic integrity. It is noted that proverbs are sometimes included in the text of the work based on a certain methodological goal, and sometimes they can be modernized and undergo some changes. It is noted that two-component possessive and possessive folk proverbs are very widely used in our speech, and among the proverbs formed on the basis of the name "insect", only a few of them belong to the type of one-component simple sentences. Information is given about the widespread use of folk proverbs in our speech without possessive and possessive cases. Proverbs formed on the basis of the name "Insect" in a two-part simple sentence expressed in possessive forms are explained with specific examples.

Keywords: sentence, parem, proverb, communication, syntactic integrity, grammatical form, type, simple sentence.

Kirish. Tildan foydalanish fikrni shakllantirish va bayon qilishdan iboratdir. Bu esa gap orqali amalga oshar ekan, demak, til yaxlit vujud sifatida sintaksisda namoyon bo‘ladi. Gap — kishilarning bir-biriga fikr, axborot uzatish uchun ishlatadigan asosiy birlik bo‘lib, fikr ifodalashning eng oddiy va tipik ko‘rinishidir. Gap so‘zlovchi uchun fikr ifodalash va axborot uzatish, tinglovchi uchun axborot qabul qilish vositasi sanaladi. Kishi ongida fikr tushunchalar asosida tiklanadi. Bu fikr nutqda gap sifatida yuzaga chiqadi. Fikr tushunchalardan tashkil topganligi kabi gap ham tushunchalarning shakli sanalgan so‘z va so‘z birikmalardan tuziladi. Tilning asosiy vazifasi odamlarning bir-birlarini tushinishlari va gaplashishlarida vosita bo‘lib xizmat qilishdir. Axborot uzatish va qabul qilish vositasi bo‘lish — tilning kommunikativ mohiyatidir. Kommunikatsiya — muayyan tilda axborot uzatish va qabul qilish shu tilda so‘zlashish

malakasiga ega kishilarni taqozo qiladi. Bu esa kommunikatsiya jarayonining ijtimoiy tabiatidan dalolat beradi.

Gap sintaktik yaxlitlik bo‘lib, bu uning grammatik shakllanganligi, tarkibiy uzvlari bir butunlik holiga kelganligi bilan izohlanadi. Demak, gapda bir necha jihat birlashgan bo‘ladi. Birinchi jihat gapning moddiy qobig‘i bo‘lib, bu uni tashkil etuvchi so‘z va grammatik shakllardir. Masalan, har qanday gapda kesimlik ko‘rsatkichlari bilan shakllangan atov birligi (kesim) bo‘lishi shart. Ikkinchi jihat ana shu moddiy qobiqqa singdirilgan aqliy mahsul — fikr — axborotdir. Uchinchi jihat esa so‘zlovchining voqelikka munosabati — hissiy holatidir. Bu uch jihat tildagi triada (uchlik)ni — sintaktika, semantika va pragmatika birligini tashkil etadi.

Gapning mohiyati, sodda gapning o‘ziga xos qator xususiyatlari bir necha tadqiqotlar manbaya bo‘lgan. O‘zbek tilshunosligida gap haqidagi nazariya prof. A.G‘.G‘ulomov tomonidan yaratildi. Bu ta‘limot Moskva tilshunoslik maktabi olimlari A.M.Peshkovskiy, V.V.Vinogradov ta‘limotlari asosida bunyod etildi. Shundan so‘ng qator tilshunslarimiz tomonidan sodda gap, qo‘shma gap, gap bo‘laklari va ularning ifodalanishiga doir masalalar, ko‘pgina sintaktik hodisalar tahlil va talqin etildi.

O‘zbek tilining sintaktik qurilishi va uning xususiy muammolaridan bo‘lgan sodda gap masalasi formal tahlil usullari asosida ham, substansial asoslarda ham o‘rganildi. Biroq o‘zbek tilida sodda gap ko‘rinishli xalq maqollarini o‘rganish — alohida hodisa.

Sodda gaplar strukturasiidagi turli xususiyatlari (gapning tarkibi, bo‘laklari, gap bo‘laklarining o‘zaro munosabati, qanday bo‘laklarning qo‘llanganligi va b.) asosida har xil tasnif qilinadi:

1) bosh bo‘laklarning tarkibiga ko‘ra bir tarkibli gaplar va ikki tarkibli gaplar;

2) ikkinchi darajali bo‘laklarning ishtirok etish, ishtirok etmasligiga ko‘ra yig‘iq va yoyiq gaplar; 3) zarur bo‘laklarning bo‘lish yo bo‘lmasligiga qarab to‘liq gaplar va to‘liqsiz gaplar; 4) gapning bo‘laklarga ajralish xususiyatiga ko‘ra bo‘laklarga ajraladigan gaplar va bo‘laklarga ajralmaydigan gaplar; 5) maxsus elementlar bilan kengayish xususiyatiga ko‘ra murakkablashgan gaplar va murakkablashmagan gaplar.

Asosiy qism. Paremiologiya (yunoncha: paroimia — hikmatli so‘z, zarbulmasal va logiya) — 1) ma‘lum bir tildagi avloddan avlodga og‘zaki shaklda ko‘chib yuruvchi, ixcham va sodda, qisqa va mazmundor, mantiqiy umumlashma sifatida paydo bo‘lgan maqol, matal, aforizm kabi hikmatli iboralarni — paremalarni o‘rganadigan fan sohasi; 2) muayyan tilda mavjud bo‘lgan maqol, matal, aforizm kabi hikmatli iboralar — paremalar tizimi. Paremalar avloddan avlodga faqat og‘zaki holdagina o‘tib kelganligi, xalq og‘zaki ijodining mahsuli bo‘lganligi uchun adabiyotshunoslikning o‘rganish obyekti hisoblanadi, chunki ularning aksariyati, ko‘pincha, she‘riy shaklga o‘xshaydi va ularda o‘xshatish, antiteza, anafora, alliteratsiya, kinoya, piching kabi bir qancha tasviriy vositalar qo‘llanadi. Shu bilan birga paremalar so‘zlardan tuzilib, ma‘lum bir fikrni ifodalovchi gaplardan iborat bo‘lgani uchun tilshunoslikning ham o‘rganish obyekti.

Har bir xalq asrlar davomida juda katta tajriba to‘playdi, shu tajribani turli vositalar bilan kelajak avlodga meros qilib qoldiradi. Maqol va qimmatli so‘zlar ana shunday bebaho ma‘naviy merosimiz hisoblanadi. Maqollar zamonlar osha tobora sayqallanadi, pishadi, mazmuni teranlashadi. Ba‘zi hollarda esa buning aksi, eshituvchi va qayta talaffuz etuvchilarning muayyan maqolda aytilmoqchi bo‘lgan ma‘noni tushunmasligi yoxud eshitganini eslay olmay, o‘zicha qo‘shib-chatib aytishi, yoinki ma‘lum bir fikrni isbotlamoq, ma‘lum bir holni ifodalamoq uchun eshitgan maqoli tarkibidagi ayrim so‘zlar o‘rnida boshqa so‘zlar ishlatib, asl ma‘nosi va mazmunini boshqa tomonga burib aytishi oqibatida ko‘pgina maqollar keyingi avlodlar orasida asliga nisbatan noto‘g‘ri, mantiqqa zid tarzda qo‘llaniladigan bo‘lib qolgan. Bu holni hozir ham xalqimiz orasida qo‘llanilayotgan va yozma adabiyotda, kinofilmlar va teatlarda, matbuot, radio va televideniye tilida, hatto, hikmat durdonalarining ayrim to‘plamlariga kiritilgan bir qancha maqollarda ham ko‘rish mumkin.

Nutqimizda maqollarning tuzilish jihatidan **bir tarkibli sodda gap (egasiz sodda gap) ko‘rinishli** turining juda oz qo‘llanilishini kuzatdik. Xususan, “hasharot” LMG asosida shakllangan paremalar orasida ham bu turga mansublari sanoqli. Jumladan:

Burga tutmoqqa ham barmoq ho‘llamoq kerak

tipidagi maqollar bir tarkibli ot (keng ma‘noda) markazli yoyiq sodda gap xarakteridagi maqollar guruhiga mansubdir. Bunda kesim harakat nomining *–moq* shakli va *kerak* ko‘makchi fe‘l shakli orqali ifodalangan.

Ma‘lumki, xalq durdonasi bo‘lgan maqollar muallif nutqiga obrazlilik, ifodalilik, rang-baranglik, o‘ziga xoslik baxsh etsa, personajlar nutqiga esa individual xarakterlash vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Ma‘lum uslubiy maqsad asosida maqollar ba‘zan asar matniga aynan kiritilsa, gohida ular zamonaviylashtiriladi, ba‘zi bir o‘zgarishlarga uchraydi.

Maqollardagi shakliy o‘zgarishlar ulardan nutqda foydalanganda, shuningdek, maqollarni lug‘at va to‘plamlarga yig‘ish paytida yaqqol ko‘zga tashlanadi. To‘plamlarda qayd qilinganiga nisbatan og‘zaki nutq,

badiiy va publitsistik asarlarda maqollarning shakliy o'zgarishi kamroq uchraydi. Masalan, "**Burga tutmoqqa ham barmoq ho'llamoq kerak**" maqolining variant va sinonimlari quyidagicha beriladi: "Yer qazimasang, oltin chiqmas, Qarmoq solmasang baliq chiqmas"; "Tekin yotgan mol qayda, Tikanaksiz yo'l qayda?!"; "Tovuq quvlagan – qulochin yoyar"; Non yemoqchi bo'lsang, o'tin tashishdan erinma"; "Mayiz yesang – cho'pi bor, Olmurt yesang – dumi bor"

Ikki tarkibli egasiz hamda egali ko'rinishli xalq maqollari nutqimizda juda keng qo'llaniladi. Ega ifodalangan ikki tarkibli sodda gap tipidagi "hasharot" LMG asosida shakllangan maqollarga quyidagilar misol bo'ladi:

- Bir tomchi suv chumoliga daryo ko'rinar*;
- Bolaning erkasi – bitning sirkasi*;
- Burga sakraydi, bit yo'rg'alaydi*;
- Vaq-vaq etar qurvaqa, chumolidan dam kutib*;
- Jiblajibonning es-hushi – pashsha tutishda*;
- It, itning o'rtog'i bit*;
- Mitaning yomoni tegirmondan butun chiqadi*;
- Chayonning kasbi – chaqish*;
- Chivinning chechani axlatga qo'nadi*;
- Bit – g'amdan, burga – namdan, pashsha – dimdan, kana – go'ngdan*.

Yuqorida keltirilgan maqollar matniga diqqat qilsak, ularning tarkibida ega ifodalanganligining guvohi bo'lamiz. Mazkur maqollardan "*Bolaning erkasi – bitning sirkasi*", "*It, itning o'rtog'i bit*", "*Chayonning kasbi – chaqish*", "*Burga sakraydi, bit yo'rg'alaydi*" tipidagilari ikki tarkibli egali yig'iq sodda gap shaklidir. Bularning tarkibi faqat ega va kesim tarkibidan iborat. Bunday turdagi xalq maqollarining kesimi, ko'pincha, ot markazli bo'ladi hamda qiyoslash, o'xshatish mazmunida keladi. Ikki tarkibli egali yoyiq sodda gap shaklidagi maqollarga esa "*Bir tomchi suv chumoliga daryo ko'rinar*", "*Vaq-vaq etar qurvaqa, chumolidan dam kutib*", "*Mitaning yomoni tegirmondan butun chiqadi*", "*Chivinning chechani axlatga qo'nadi*", "*Jiblajibonning es-hushi – pashsha tutishda*" kabilar misol bo'ladi. Mazkur maqollar tarkibi aniqlovchi, to'ldiruvchi va hol kabi bo'laklar bilan kengaygan. To'ldiruvchi hamda aniqlovchilar belgili va belgisiz holatda qo'llangan. Maqol tarkibidagi gap bo'laklarining – to'ldiruvchining vositali va vositasiz turlari ("*Jiblajibonning es-hushi – pashsha(ni) tutishda*"), aniqlovchining sifatlovchi hamda qaratqichli aniqlovchi turlari ("*Bir tomchi suv chumoliga daryo ko'rinar*" — sifatlovchi aniqlovchi; "*Chivinning chechani axlatga qo'nadi*" — qaratqich aniqlovchi) keng qo'llaniladi.

Bir tarkibli va ikki tarkibli sodda gap ko'rinishli maqollar kesimi turli so'z turkumlari bilan ifodalanadi. Maqollar ixcham, qisqa, ammo purma'no hamda ta'sirchan bo'lishi uchun ularda kesim ko'pincha ism turkumli bo'ladi yoxud kesimlarning ikkinchi komponenti tushirilib aytiladi. Jumladan, "*Bolaning erkasi – bitning sirkasi*"; "*Jiblajibonning es-hushi – pashsha tutishda*"; "*It, itning o'rtog'i bit*"; "*Chayonning kasbi – chaqish*" kabi misollarda kesim ism turkumli bo'lib, "*Bit – g'amdan, burga – namdan, pashsha – dimdan, kana – go'ngdan*" kabi maqollarda ixchamlik saqlash uchun kesimning ikkinchi komponenti tushirib qoldirilgan. Mazmunan ushbu maqoldan "*Bit – g'amdan paydo bo'ladi, burga – namdan paydo bo'ladi, pashsha – dimdan paydo bo'ladi, kana – go'ngdan paydo bo'ladi*" ma'nolari anglashiladi.

Ba'zi hollarda maqolning leksik tarkibidan ayrim so'zlar tushib qolishi mumkin. Leksik tashlash bilan yuzaga keladigan bunday elliptik variant o'ziga xos bo'lgan variantdan izohlanish darajasiga ko'ra farqlanadi: bunday elliptik variantlarda izohlanish imkoniyati kamayadi, ma'noni shartli qabul qilish kuchayadi. Leksik qo'shishga nisbatan leksik tashlash maqollarda ko'pchilikni tashkil etadi. Chunki til hamisha ixchamlikka, qisqalikka intiladi, ayniqsa, bu og'zaki nutqda, personajlarning dialoglarida yaqqol namoyon bo'ladi. Bunday holatlarga misol qilib quyidagilarni keltirish mumkin:

1. So'z tushib qoladi:

a) qo'shma gap tuzilishli maqollarda sodda gaplarning kesimi bir xil so'z bilan ifodalangan bo'lsa, barchasida kesim tushirib qo'llanishi mumkin:

Bit – g'amdan paydo bo'ladi, burga – namdan paydo bo'ladi, pashsha – dimdan paydo bo'ladi, kana – go'ngdan paydo bo'ladi.

Bit – g'amdan, burga – namdan, pashsha – dimdan, kana – go'ngdan.

b) qo'shma gap tuzilishli maqollarda ikkala sodda gapning kesimi ham bir xil so'z bilan ifodalangan bo'lsa, ikkinchi sodda gapning kesimi tushib qoladi. Bunday hodisa maqollarda juda ko'p uchraydi:

It achchig'ini turnadan oladi, bit achchig'ini burgadan oladi.

It achchig'ini turnadan oladi, bit achchig'ini burgadan.

Maqollarning tarkibi grammatik jihatdan o'zgarishi mumkin. Tarkibi grammatik jihatdan o'zgaradigan maqollarning to'rt turga bo'linishi olim B.M.Jo'rayeva tadqiqotida keltirilgan:

1. Grammatik almashtirish.
2. Grammatik qo'shish.
3. Grammatik tashlash.
4. Tartib.

Bunday holatlar sodda gap shaklidagi maqollarda ham uchraydi. Jumladan, grammatik ko'rsatkichlarni almashtirish natijasida hosil bo'ladigan variantlar boshqa tur variantlarga nisbatan sodda gaplarda ancha ko'proq uchraydi. Bular quyidagilar:

1. Grammatik variantlar bir zamonning turli shakllarida kelishi bilan ham o'zaro farqlanadi:

Bir tomchi suv chumoliga daryo ko'rinar – Bir tomchi suv chumoliga daryo ko'rinadi.

Mitaning yomoni tegirmondan butun chiqadi – Mitaning yomoni tegirmondan butun chiqar.

Chivinning chechani axlatga qo'nadi – Chivinning chechani axlatga qo'nar.

2. Kelishik qo'shimchalarining o'zaro o'rin almashishi bilan ham bir maqolning ikki grammatik varianti vujudga keladi:

Bolaning erkasi – bitning sirkasi.

Bolani erkasi – bitning sirkasi.

3. Harakat nomi va otlashgan sifat-dosh shakllari o'zaro o'rin almashadi:

Chumolining bir yil yiqqani – Tuyaning bir yutgani.

Chumolining bir yil yig'ishi – Tuyaning bir yutishi.

4. Kelishik qo'shimchasi va ko'makchi o'zaro o'rin almashadi:

Burga tutishga ham barmoqni ho'llash kerak — Burga tutish uchun ham barmoqni ho'llash kerak; Bilmaganga bit o'ldirish qiyin — Bilmagan uchun bit o'ldirish qiyin.

Xulosa. Maqollarning lisoniy xususiyatlarini o'rganish, ularning o'zbek nutqi madaniyatidagi o'rini ochib berish ham dolzarblik kasb etadi. Bu borada talaygina tadqiqotlar amalga oshirilgan, ammo tilning serqirralik tabiatidan kelib chiqsak, o'rganilmagan jihatlari ham borligiga amin bo'lish mumkin. Bizning ushbu maqolamizda maqollarning, to'g'rirog'i, sodda gap shaklini olgan maqollarning ayrim grammatik belgilari ochib berildi, xolos.

ADABIYOTLAR:

1. Абдуллаева Л. Лексическая стилистика узбекской художественной литературы.- Т.: Фан, 1979. – 152 с.
2. Абдурахмонов Х. Ўзбек халқ оғзаки ижоди асарларининг синтактик хусусиятлари бўйича кузатишлар. – Т.: Фан, 1977.
3. Абузалова М. Ўзбек тилида содда гапнинг энг кичик минимал қолип ва унинг нутқда воқеланиши. Номз...дисс.....автореф.....Т., 1994.
4. Бобокалонов Р. Ўзбек тилида семантик-функционал шакланган сўз-гаплар. НД, Т.: -2000.
5. Bozorov Zayniddin & Samandarova Gulnoz. (2020). Ideological movement of legends and traditions in the novel "Shaytanat" by Tohir Malik. *Theoretical & Applied Science*. 84. 1014-1016. 10.15863/TAS.2020.04.84.187.
6. Бозорова Г. З. Идейная направленность сказаний и преданий романа "Шайтанат" Тахира Малика // Молодой ученый. – 2014. – №. 9. – С. 532-534.
7. Бозорова Г. Илмий нутқда учрайдиган айрим плеонастик бирликлар таҳлили // *Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture*. – 2022. – Т. 2. – №. 12. – С. 327-331.
8. Bozorova G. Z. Ortiqchalik tamoyilining jahon tilshunosligida organilishi // *Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. – 2021. – Т. 1. – №. 9. – С. 945-951.
9. Bozorova G. Tautology and pleonasm: synchronic and diachronic views // Конференции. – 2021.
10. Kadyrovna A. M., Zayniddinovna B. G. Description of Events Which is Near to Pleonasm // *Spanish Journal of Innovation and Integrity*. – 2022. – Т. 5. – С. 281-285.
11. Жўраева Б. Мақолнинг ёндош ҳодисаларга муносабати ва маъновий хусусиятлари. – Т.: Фан, 2007. – 66 б.
12. Samandarova G.Y. Socially conditioned meanings of paremas formed on the basis of the lexical spiritual group "insects". *Gospodarka i innowacje. Volume: 22 | 2022*. –P. 443-446.
13. Samandarova G. Y. (2021). Fundamentals of folk proverbs formed on the basis of the lexical-spiritual group of insects. *Current research journal of philological sciences*, 2(05), 39–42. <https://doi.org/10.37547/philological-crjps-02-05-11>
14. Ўзбек тилининг изоҳли лугати. Икки жилдлик. 1-2-жилд. А-Р. – Москва: Рус тили, 1981. – 631 бет.
15. Ўзбек халқ мақоллари. 1-жилд. А-О. – Т.: Фан, 1987. – 368 бет.

NOQARDOSH TILLARDA O‘ZLASHTIRMALIK
(o‘zbek va fransuz tillari misolida)

Sayfullayev Baxshillo Nematulloyevich,
Buxoro davlat universiteti
Fransuz filologiyasi kafedrası o‘qituvchisi
b.n.sayfullayev@buxdu.uz

Annatsiya: Maqola kommunikativ maqsad kategoriyasining muhim yo‘nalishlaridan biri o‘zga nutq va uning ikkinchi turi bo‘lmish o‘zlashtirma gapning fransuz va o‘zbek tillaridagi ifoda usullariga bag‘ishlangan. Unda asosiy diqqat, e‘tibor o‘zlashtirmalikning noqardosh tillarda yasalish usullari, mazmunan bo‘linadigan turlari va gapdagi grammatik belgilariga qaratilgan. Shu bilan birga fransuz va o‘zbek tillarida o‘zlashtirma nutqning matndagi funksional-semantik xususiyatlariga izoh berilgan. O‘zlashtirmalik sintaktik va morfologik yo‘l bilan hosil bo‘ladi. Morfologik yo‘l bilan hosil bo‘ladigan o‘zlashtirmalik qiyoslanayotgan tillardan faqat o‘zbek tiliga xos. Fransuz tilida o‘zbek tilidan farqli ravishda o‘zlashtirmalik faqat sintaktik yo‘l bilan hosil bo‘ladi. O‘zbek tilida sintaktik yo‘l bilan hosil bo‘ladigan o‘zlashtirma gap shaklan sodda, mazmunan murakkab gap bo‘ladi. Fransuz tilida esa bunday gaplar to‘ldiruvchi ergash gap orqali ifodalanadi. Bunda bosh va ergash gap kesimlari zamon jihatidan moslashadi. O‘zlashtirma gap darak, buyruq va so‘roq shaklda bo‘ladi.

Kalit so‘zlar: o‘zga nutq, o‘zlashtirma nutq, matn, muallif nutqi, morfologik vosita, sintaktik usul, o‘zlashtirma xabar, o‘zlashtirma buyruq, o‘zlashtirma so‘roq, bosh gap, ergash gap, leksik birlik, shaxs va zamon moslashuvi.

Аннотация: Статья посвящена одному из важных направлений категории коммуникативной цели - чужой речи и её второму типу, т.е. косвенной речи во французском и узбекском языках. В ней основное внимание сосредоточено на способах косвенной речи в неродственных языках, которые делятся по содержанию грамматических знаков в предложении. При этом объясняются функционально-семантические особенности косвенной речи в тексте на французском и узбекском языках. Косвенность формируется синтаксическим и морфологическим путём. Морфологическая косвенность характерна для узбекского языка среди сравниваемых языков. Во французском языке, в отличие от узбекского, косвенность формируется только синтаксически. В узбекском языке синтаксическая косвенность имеет грамматическую форму простого предложения, а по содержанию - сложного. Во французском языке такие предложения выражаются придаточным предложением. В этом случае предложения главного и придаточного совпадают по времени. Косвенные предложения бывают в изъявительной, повелительной и вопросительной формах.

Ключевые слова: чужая речь, косвенная речь, текст, авторская речь, морфологический приём, синтаксический приём, повествовательная косвенная речь, повелительная косвенная речь, вопросительная косвенная речь, главное предложное, придаточное предложение, лексическая единица, лицо и согласование времён.

Abstract: The article is devoted to one of the important directions of the category of communicative purpose - someone else's speech and its second type, i.e. indirect speech in French and Uzbek. It focuses on the ways of indirect speech in unrelated languages, which are divided according to the content and grammatical signs in the sentence. At the same time, the functional and semantic features of indirect speech in the text in French and Uzbek are explained. Indirectness is formed in a syntactic and morphological way. Morphological indirectness is characteristic of the Uzbek language among the compared languages. In French, unlike Uzbek, indirectness is formed only syntactically. In the Uzbek language, syntactic indirectness has the grammatical form of a simple sentence, but complex in content. In French, such sentences are expressed by a subordinate clause. In this case, the sentences of the main and subordinate clauses coincide in time. Indirect sentences come in indicative, imperative and interrogative forms.

Keywords: someone else's speech, indirect speech, text, author's speech, morphological device, syntactic device, narrative indirect speech, imperative indirect speech, interrogative indirect speech, main prepositional, subordinate clause, lexical unit, person and tenses.

Kirish. O'zga nutq hodisasi zamonaviy tilshunoslikda kommunikativ maqsad kategoriyasining muhim yo'nalishlaridan biridir. So'zlovchi hamma vaqt ham o'z fikrinigina bayon etibgina qolmay, ba'zan u o'zganing gapini ham o'z nutqi ichida ishlatadi. Shu asosda qo'shma gapning yana bir maxsus turi hosil bo'ladi.

Asosiy qism. O'zganing gapini ifoda etuvchi shaxs-muallif, uning nutqi esa muallif gapi deyiladi. Muallifning ma'lum shaxs fikrini o'z nutqi ichida keltirishi o'zganing gapi, gapi ifoda qilinayotgan shaxs so'zlovchi (o'zga) sanaladi. O'zga nutq ifodasida so'zlovchi borliq haqida o'z fikrini emas, o'zgalarning fikri yoki suhbatini bayon qiladi. O'zga nutqning ifodalanishi turli uslubda turlicha bo'lib har biri o'ziga xos grammatik me'yorga ega. Qiyoslanadigan tillarda o'zga nutq ifodalanishining uch turi mavjud. Bular:

- 1) **ko'chirma nutq**(*le discours direct*);
- 2) **o'zlashtirma nutq**(*le discours indirect*);
- 3) **o'ziniki bo'lmagan ko'chirma nutq**(*le discours indirect libre*).

Ko'chirma nutqda o'zganing nutqi shakl va mazmun jihatdan o'zgartirilmay tinglovchiga yetkaziladi. So'zlovchining nutqini so'zma-so'z berishning zarurati bo'lmagan paytda o'zlashtirma gap qo'llaniladi. Ba'zan o'zganing gapi ko'chirma gap bilan o'zlashtirma gap oralig'ida bo'ladi. Bunda o'zganing fikri muallif gapisiz-so'zlovchining ishtirokisiz bayon qilinadi, ya'ni muallif ko'chirma gapdagi so'zlovchi vazifasini bajaradi. Shuning uchun bunday gaplar o'ziniki bo'lmagan ko'chirma gap hisoblanadi [11, 294]. O'zga nutqning bu turi faqat badiiy adabiyotga xos bo'lib, muallif matniga qo'shilgan holda asar qahramonlari fikr va tuyg'usini ifodalaydi, ularning ichki dunyosini ochib berishga xizmat qiladi.

O'zga nutq ifodalanishining ikkinchi muhim usuli *o'zlashtirma nutq*da ko'chirma xabardan farqli o'laroq nutqning sintaktik tuzilishi tubdan o'zgaradi. Uning o'ziga xos bir nechta grammatik belgisi bor:

- 1) o'zbek tilida sintaktik yo'l bilan hosil bo'ladigan o'zlashtirma gap shaklan sodda va mazmunan murakkab gap bo'lsa, fransuz tilida bunday gaplar to'ldiruvchi ergash gap shaklida bo'ladi;
- 2) fransuz tilida ergashtiruvchi bog'lovchi (que, si, de..) qo'llanadi;
- 3) shaxs shakli o'zgaradi (odatda III shaxs).

O'zlashtirmalik sintaktik va morfologik yo'l bilan hosil bo'ladi. Morfologik yo'l bilan hosil bo'ladigan o'zlashtirmalik qiyoslanayotgan tillardan faqat o'zbek adabiy tiliga xos, fransuz tilida esa o'zlashtirmalikning faqat birinchi, ya'ni sintaktik yo'l bilan hosil bo'ladigan turi mavjud.

O'zlashgan gap nutqda ko'p ishlatiladi. Chunki o'zga gapning bu turi katta jumalarni qisqartirib aytishga qulaylik tug'diradi. Natijada ko'chirma gap ikkinchi marta muallif tomonidan o'zlashtiriladi, muallif birinchi marta ko'chirma gapni gapiga yedirib, o'z uslubida qayta ishlab chiqadi. Bu o'zgarish natijasida ko'chirma gap tarkibida kishilik olmoshi bo'lmaydi, fe'lning shaxs, son kategoriyalari ko'rsatilmaydi, butun gap muallif nomidan III shaxs orqali ifodalanadi [10, 501–502].

O'zlashtirma gapda o'zganing fikri yoki gapi shaklan o'zgarib, mazmunan saqlangani holda hikoya qilib beriladi. O'zga nutqning bu turi ko'chirma gap va muallif gapining aralashtirilib, yoyiq to'ldiruvchili sodda gapga aylangan shaklidir. O'zlashtirma gapda muallif gapidagi ega, kesim munosabati saqlansa ham ko'chirma gap birikmali to'ldiruvchiga aylanib ko'chirma gapli qo'shma gap sodda gap shakliga keltiriladi [10, 461].

O'zbek tilida o'zlashtirmalik ikki usul bilan ifoda etiladi: biri sintaktik, biri morfologik. Sintaktik yo'l bilan hosil bo'luvchi o'zlashtirmalikning eng kichik ko'rinishi ikkita o'zak, negizga qo'shimcha yoki yordamchi so'z qo'shish bilan yasaladi. Uning bir necha andozasi bor, barchasi ikki qismdan iborat bo'ladi. Shulardan biri (o'zlashtirma xabar)ning birinchi qismi to'rt yoki besh uzvdan, ikkinchi qismi ikki uzvdan tuziladi. Ikkinchi qism vazifasida qo'llanuvchi so'zning soni cheklangan, birinchi qismda esa morfologik vosita soni chegaralangan. Jumladan kelishik qo'shimchasidan faqat bittasi yoki u bilan vazifadosh bo'lgan ko'makchi ishlatiladi: *Ol + gan + i+ni ayt + di. Ol + ish + i+ni ayt+di. Ol + moqchi + lig + i +ni ayt+di. Ol+gan+i haqida gapir+di* va hokazo.

O'zbek tilida morfologik yo'l bilan hosil bo'ladigan o'zlashtirmalik mazmunan uch xil ko'rinishga ega: 1) o'zlashtirma buyruq, 2) o'zlashtirma xabar (istak va hokazo), 3) o'zlashtirma so'roq. Shundan kelib chiqib o'zlashtirmalikni gapning kommunikativ maqsad kategoriyasi a'zosi deyish mumkin. Gapning kommunikativ maqsad kategoriyasiga tilshunoslar N. Mahmudov va A. Nurmonov shunday izoh beradi: "Gapning kommunikativ kategoriyasi gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlarini ham o'z ichiga oladi. Gaplar kommunikativ maqsadiga ko'ra nutqiy aloqa turiga asoslanadi. Nutqiy jarayonda so'zlovchi ma'lum axborotni yoki istak-xohishini tinglovchiga bayon qilishni, ma'lum voqea, hodisa haqida tinglovchidan so'rashni, suhbatdoshini ma'lum axborotni bayon qilishga yoki ma'lum harakatni yuzaga chiqarishga da'vat qilishni maqsad qiladi. So'zlovchi o'zining maqsadiga muvofiq keladigan gap shakllarini tanlaydi. Shunga muvofiq, gaplar ifoda maqsadiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi: 1) darak gaplar, 2) so'roq gaplar, 3) buyruq gaplar, 4) istak gaplar" [5, 26, 38].

O'zbek tilida o'zlashtirma xabar (istak va hokazo), o'lashtirma buyruq, o'zlashtirma so'roq ma'nolarni ifodalashda quyidagi vositalar qo'llanadi: *-(i)bdi, -adi (-ydi), -gan, -gan ekan, -gan emish, -(a)r ekan, -(a)r emish, -(a)yotgan ekan, -(a)yotgan emish, -adigan (-ydigan) ekan, -adigan (-ydigan) emish, -moqchi ekan, -moqchi emish, -sin ekan, -sin emish* shakllari hamda *ot va boshqa so'z turkumlari + ekan, emish to'liqsiz fe'li* va b:

O'g'lim aytdi, do'stlari bilan gaplashibdi.

Dadam aytdilar, darsingni qilar ekansan.

O'qituvchi so'rayapti, talabalar tadbirga kelar ekanmi?

Bu vositalar o'zlashtirma buyruq, o'zlashtirma xabar va o'zlashtirma so'roqni gap va mikromatnda ifodalaydi.

Fransuz tilida o'zbek tilidan farqli o'laroq o'zlashtirmalik faqat sintaktik yo'l bilan amalga oshiriladi. Sintaksis nuqtayi nazaridan o'zlashtirma gap to'ldiruvchi ergash gapga mos kelib bunday qo'shma gapda zamonlar moslashadi. O'zlashtirma gap darak, buyruq va so'roq formalarda bo'ladi [4, 227, 228].

O'zlashtirma nutq o'zga nutqni uzatishning yana bir usulidir. Bunda u muallif nutqiga grammatik jihatdan moslashadi. Aytilgan gap odatda muallif gapi tarkibidagi nutq fe'li (*masalan, dire-aytmoq, s'écrier-hayqirmoq, demander-so'ramoq, exiger-talab qilmoq va hokazo*) ning tobe bo'lagi sifatida shakllanadi va ergashgan qo'shma gap hosil bo'ladi. Bunda muallif nutqi bosh gap funksiyasini bajarsa, aytilgan gap ergash gap vazifasida keladi va ular *que* bog'lovchisi va *si, de* hamda bog'lovchi vazifasida keladigan boshqa leksik birliklar bilan bog'lanadi.

Fransuz tilida bog'lovchi tanlash, zamon va shaxs moslashuvlari o'zlashtirma nutqning muhim jihatlaridan biridir.

O'zlashtirma nutqda aytilgan gap turiga qarab turli xil bog'lovchi vazifasidagi leksik birliklar (*que, si, de*) qo'llaniladi:

a) darak va undov gaplar o'zlashtirma gap sifatida berilganda "*que*" (**a, e, i, o, u, y** va **h** harflar bilan boshlangan so'zlardan oldin **qu'**) bog'lovchisi qo'llaniladi:

Le journaliste dit qu'il y a une manifestation contre la réforme.

b) fransuz tilida buyruq gap ikki xil usulda o'zlashtirma gapga aylantiriladi. Biri sodda gap tarzida kelib unda aytilgan gapning o'zlashtirilgan buyruq qismi asosiy feldan "*de*" + *infinitif* ko'rinishida voqelanadi, ikkinchisi esa xohish-istak (*subjonctif*) mayli qo'llanilgan to'ldiruvchi ergash gap ko'rinishini oladi.

Il m'a dit de faire ce rapport-là.

Il m'a dit que je fasse ce rapport-là.

v) so'roq so'zsiz va *est-ce que* iborasi bilan yasalgan so'roq gaplar o'zlashtirilganda *si/s'* (*il* yoki *ils* dan oldin) bog'lovchisidan foydalaniladi:

Il demande si tu aimes Bruxelles.

Le journaliste demande s'il y a une manifestation contre la réforme.

g) so'roq so'zli so'roq gaplar o'zlashtirilganda so'roq so'z bog'lovchi vazifasida qo'llaniladi:

Le journaliste demande où/quand/pourquoi il y a une manifestation contre la réforme.

d) ba'zi holatda ayrim so'roq so'zli so'roq gap o'zlashtirib bayon qilinganda maxsus so'roq so'z xuddi shu ma'noli bog'lovchiga o'zgaradi:

Qu'est-ce que/que => Ce que

Il m'a demandé ce que je faisais.

Qu'est-ce qui=> Ce qui

Il m'a demandé ce qui me faisait plaisir.

Qui est-ce qui / qui=> qui

Il m'a demandé qui était volontaire.

Qui est-ce que=>qui

Il m'a demandé qui j'avais rencontré.

A qui est-ce que=>à qui

Il m'a demandé à qui je pensais.

De qui est-ce que=>de qui

Il m'a demandé de qui je parlais.

Avec qui est-ce que=>avec qui

Il m'a demandé avec qui je parlais en vacances.

O'zlashtirma nutqda zamonlar moslashuvi ham muhim rol o'ynaydi. Bunda bosh va ergash gap kesimlari zamon jihatidan o'zaro moslashadi:

a) fransuz tilida bosh gap kesimi hozirgi zamon (*présent*) yoki kelasi zamon (*futur*)da bo'lsa, ergash gapda zamon o'zgarishsiz qoladi:

Présent=> présent

Il déclare qu'il va partir demain.

b) bosh gap kesimi o'tgan zamon (**passé**)da kelsa, ergash gapda zamon quyidagicha o'zgaradi:

Présent=>Imparfait

Il m'a dit qu'il allait bien.

Passé composé/ Passé simple=>Plus-que-parfait

Il m'a dit qu'il avait tout vendu.

Futur simple=>conditionnel présent

Il m'a dit qu'il téléphonerait.

Future antérieur=>Conditionnel passé

Il m'a dit qu'ils auraient terminé la chambre avant de venir.

Ko'chirma gap o'zlashtirma gapga aylantirilganda zamon bilan birga payt ravishlari ham o'zaro moslashadi. Bu hol ayniqsa hikoya janrida ko'p uchraydi:

Aujourd'hui =>Ce jour-là

Lucie pensait qu'elle allait faire les courses ce jour-là.

Hier =>La veille

Le commerçant lui a dit qu'il avait été livré la veille.

Demain =>Le lendemain

Mais il a ajouté que sa commande n'arriverait que le lendemain.

(jour) prochain =>Le (jour) suivant

Il a terminé en lui disant qu'il espérait qu'elle n'arriverait pas que le mardi suivant.

Fransuz tilidagi payt ravishlarining o'zlashtirma nutqdagi bu o'zgarishlari o'zbek tiliga xos emas.

Fransuz tilida o'zlashtirma nutqda zamon, payt ravishlari bilan bir qatorda shaxs moslashuvi ham mavjud bo'lib, quyidagicha tavsiflanadi:

Je=>il,elle: *Il m'a dit qu'il/elle était là.*

Tu=>je: *Il m'a dit que je viendrais aussi.*

Vous=>nous: *Il m'a dit que nous viendrions.*

Nous=>ils: *Il m'a dit qu'ils seraient là.*

Votre=>notre/mon: *Il m'a dit qu'il n'avait plus mon livre.*

Vos=>nos/mes: *Il m'a dit qu'il n'avait plus nos/mes livres.*

Ma=>sa: *Il m'a dit qu'il était dans sa voiture.*

Ton=>mon: *Il m'a dit qu'il réglerait mon problème.*

A toi=>le mien: *Il m'a dit que ce pull était le mien.*

A moi=>à lui: *Il m'a dit que ce chat n'était pas à lui.*

Ce=> ce..là

Il m'a dit qu'il allait régler ce problème-là.

Il m'a dit qu'il n'avait plus ce livre-là.

Cet=>cet... là: *Il m'a dit que cet enfant-là était sage.*

Xulosa. O'zlashtirmalik sintaktik va morfologik yo'l bilan hosil bo'ladi. O'zbek tilida o'zlashtirmalik ikkala usul bilan ifoda etiladi. Sintaktik yo'l bilan hosil bo'luvchi o'zlashtirmalikning eng kichik ko'rinishi ikkita o'zak, negizga qo'shimcha yoki yordamchi so'z qo'shish bilan yasaladi. O'zbek tilida morfologik yo'l bilan hosil bo'ladigan o'zlashtirmalik mazmunan uch xil ko'rinishga ega: 1) o'zlashtirma buyruq, 2) o'zlashtirma xabar (istak va hokazo), 3) o'zlashtirma so'roq.

Fransuz tilida esa o'zlashtirmalik hodisasi sintaktik yo'l bilan amalga oshiriladi. Sintaksis nuqtayi nazaridan o'zlashtirma gap to'ldiruvchi ergash gapga mos kelib, muallif nutqiga grammatik jihatdan moslashadi. Aytilgan gap odatda muallif gapi tarkibidagi nutq fe'li (masalan, dire-aytmoq, s'écrier-hayqirmoq, demander-so'ramoq, exiger-talab qilmoq va hokazo) ning tobe bo'lagi sifatida shakllanadi va ergashgan qo'shma gap hosil bo'ladi. Bunda muallif nutqi bosh gap funksiyasini bajarsa, aytilgan gap ergash gap vazifasida keladi va ular *que* bog'lovchisi va *si, de* hamda bog'lovchi vazifasida keladigan boshqa leksik birliklar bilan bog'lanadi. Fransuz tilida bog'lovchi tanlash, zamon va shaxs moslashuvlari o'zlashtirma nutqning muhim jihatlaridan biri hisoblanadi.

1. Hervé-D. Béchade. *Syntaxe du français moderne et contemporain (Fondamental)*. – Paris: France, 1993. – 338.
2. Jumayev E. -(a) p экан шакли ва ўзлаштирама буйруқ // *Центр научных публикаций (buxdu. uz)*. – 2021. – Т. 3. – №. 3.
3. Jumayev E. *O'zbek adabiy tilida so'roq gap va o'zlashtirmalik* // *Центр научных публикаций (buxdu. uz)*. – 2023. – Т. 27. – №. 27.
4. Маллина Л. Е., Андрейчикова Л. П., Турниёзов Ў. *Француз тили грамматикаси (Морфология, синтаксис)*. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – 280 б.
5. Маҳмудов Н., Нурмонов А. *Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Синтаксис*. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – 232 б.
6. Nematulloevich S. B. *Translation skills in french-uzbek literature relations (on the example of the uzбек translation of albert camus's "plague")* // *Indonesian Journal of Innovation Studies*. – 2022. – Т. 18.
7. Рўзиев Я. Б. *Ўзбек тилишунослигида кўчирма ва ўзлаштирама нутқнинг талқину тавсифи* // *Scientific reports of bukhara state university*. – 2022. – С. 68.
8. Ruziev Y. *Ўзбек тилида биринчи тур ўзлаштирмалик ва gap* // *центр научных публикаций (buxdu. uz)*. – 2023. – Т. 27. – №. 27.
9. Турсунов У., Мухторов Ж., Рахматуллаев Ж. *Ҳозирги ўзбек адабий тили. Олий ўқув юртлари филология факультетлари талабалари учун дарслик*. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – 391 б.
10. *O'zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis*. – Toshkent: Fan, 1976. – 560 b.
11. Фуломов А.Ф., Асқарова М.А. *Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис*. Тошкент: Ўқитувчи, 1965. – 315 б.

FRANSUZ TILIDA SODDA GAP TARKIBIY QISMLARINI TARJIMA QILISHDA YUZAGA KELADIGAN MUAMMOLAR YECHIMI

*To'yboyeva Shahnoza Ramazonovna,
Buxoro davlat universiteti
Tarjimashunoslik va lingvodidaktika
kafedrasi o'qituvchisi
sh.r.toyboyeva@buxdu.uz*

Annotatsiya. Mustaqillikka erishganimizdan so'ng tilshunoslar mafkuraviy asoratlardan qutulgan bo'lsa-da dunyo miqyosida o'z mavqeyini, o'rnini topishi uchun ancha mehnat va samara talab etadi. Tilshunoslarimizning bugungi yutuqlariga nazar tashlar ekanmiz, ularning ilgari tuzum yo'nalishidan tubdan farqlanib borayotganiga guvoh bo'lamiz. Ayniqsa, dunyo miqyosida o'zbek tilshunoslari tilshunoslikning barcha yo'nalishlarida, tarjima sohasida ijobiy natijalarga erishishdi. Tilshunoslik fani taraqqiyotining hozirgi davri bosqichida til tizimi birliklarining qay tarzda nutqqa ko'chirilishi va jumlaning nutqiy zanjirda voqelanishi, sintaktik strukturalarning nutqiy faollashuvi, ularning semantik va sintaktik munosabatlari masalasi va tarjimada ifodalanishiga doir muammolar tilshunos olimlarimizdan o'z tadqiqini kutmoqda. Chunki hozirgacha chog'ishtirma tillarda tilning sistema ekanligi to'g'risida diqqatga sazovor tadqiqot ishlari qilingan bo'lsa ham, sistema belgilarining nutqqa ko'chirilishi, boshqacha aytganda, ularning nutqda real ishlatilishi masalasiga kam e'tibor berildi. Shunday qilib, ikki noqardosh tilning nutqiy voqelanishda sodda gapning tarkibiy qismlarining nutqda yashashi uchun zaruriy bo'lgan, lekin mohiyatan nosintaktik bo'lgan kategoriyalarning zarralari bilan bosqichma-bosqich boyitilib, nutqimizda o'nlab sintaktik, morfologik, leksik, stilistik kategoriyalarning birliklari, zarralari bilan murakkablashtirilgan, bezatilgan shaklda yuzaga chiqadi va ularni tarjima jarayonida tushunib yetish bir qancha ma'lumotlarga ega bo'lishni talab etadi. Xuddi shu yo'nalishda, rivojlanishlar qatorida tilshunoslik sohasida ham bir qator o'zgarishlar ko'zga tashlana boshladi. Xususan, O'zbek tili bilan xorijiy tillarni qiyoslab o'rganish maktablari yaratildi. Hozirda esa qiyosiy-tipologik, sintaktik aspektda yechimi kutilayotgan ishlar ko'lami juda ko'p. Shulardan biri sifatida nutqiy hosilalarning alohida turi – fransuz va o'zbek tillaridagi sodda gap tarkibiy qismlarining tadqiqi muammosidir. Ushbu maqolada, fransuz tilidagi sodda gap tarkibiy qismlarining ifodalanishi va uning o'rganuvchilarida tarjimada duch keladigan sintaktik, kontekstual va situation muammolari yechimi haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: sintaktik, kontekstual, situation, muammo, yechim, fikr, hukm, gap, fonologiya, fonetika, leksika, semantika, morfologiya, predikativlik, binar, so'z-gap, nominal, averbal, ibora, poropozitsiya.

Аннотация. После обретения нашей государственной независимости лингвисты избавились от идеологических сложностей, но требуется много труда и усилий, чтобы найти своё место в мировом масштабе. Глядя на сегодняшние достижения наших языковедов, мы видим, что они коренным образом отличаются от направления прежнего режима. В частности, узбекские лингвисты добились положительных результатов во всех областях языкознания и в области переводоведения. На современном этапе развития науки о языкознании остро стоят проблемы передачи единиц языковой системы в речь и реализации предложения в речевой цепи, речевой активизации синтаксических структур, вопрос их семантических и синтаксических отношений и проблемы их выражения в переводе ждут наших лингвистов, потому что до сих пор проводились замечательные исследования системы языка в смешанных языках, но мало внимания уделялось переносу системных знаков в речь, иначе говоря, их реальному употреблению в речи. Таким образом, компоненты простого предложения в речи двух неродственных языков постепенно обогащаются частицами категорий, необходимых для жизни в речи, но по существу несинтаксических, а в нашей речи существуют десятки синтаксических, морфологических, лексических, стилистических категорий, выступает в сложной, оформленной форме со своими частицами, и понимание их в процессе перевода требует наличия некоторой информации. В том же направлении, наряду с разработками, стал отмечаться ряд изменений в области языкознания. В частности, были созданы школы сравнительного изучения узбекского и иностранных языков. В настоящее время предстоит большая работа в сравнительно-типологическом и синтаксическом аспектах. Одной из них является проблема исследования компонентов простых предложений французского и узбекского языков, особого типа речевых

производных. В данной статье речь идет о репрезентации компонентов простого предложения во французском языке и решении синтаксических, контекстуальных и ситуативных проблем, с которыми сталкиваются изучающие его при переводе.

Ключевые слова: синтаксический, контекстуальный, ситуация, проблема, решение, мысль, предложение, фонология, фонетика, лексика, семантика, морфология, предикативность, бинарность, слово-предложение, именное, авербальное, словосочетание, паропозиция.

Abstract. After our independence, linguists got rid of ideological complexities, but it takes a lot of work and effort to find their place on a global scale. Looking at today's achievements of our linguists, we see that they are fundamentally different from the direction of the previous regime. In particular, Uzbek linguists have achieved positive results in all areas of linguistics and in the field of translation studies. At the present stage of development of the science of linguistics, the problems of transferring units of the language system into speech and the implementation of the sentence in the speech chain, the speech activation of syntactic structures, the question of their semantic and syntactic relations, and the problems of their expression in translation are waiting for our linguists. Because until now, remarkable studies have been carried out on the system of language in mixed languages, but little attention has been paid to the transfer of system signs into speech, in other words, their actual use in speech. Thus, the components of a simple sentence in the speech of two unrelated languages are gradually enriched with particles of categories necessary for life in speech, but essentially non-syntactic, and in our speech there are dozens of syntactic, morphological, lexical, stylistic categories that appear in a complex, formalized form with their own particles, and understanding them in the process of translation requires some information. In the same direction, along with developments, a number of changes in the field of linguistics began to be noted. In particular, schools for the comparative study of Uzbek and foreign languages were established. At present, a lot of work remains to be done in the comparative typological and syntactic aspects. One of them is the problem of studying the components of simple sentences in French and Uzbek, a special type of speech derivatives. This article deals with the representation of the components of a simple sentence in French and the solution of syntactic, contextual and situational problems that its students face when translating.

Keywords: syntactic, contextual, situation, problem, solution, thought, sentence, sentence, phonology, phonetics, vocabulary, semantics, morphology, predicativity, binarity, word-sentence, nominal, averbal, phrase, poroposition.

Kirish. Nutq faoliyati uchun eng asosiy birlik gapdir. Chunki ijtimoiy hayotda so'zlovchini fikr ifodalashi, informatsiya uzatishi, tinglovchining axborot qabul qilishi, ya'ni kishilarning o'zaro fikr almashuvi so'z yoki so'z birikmasi orqali emas, balki gap orqali amalga oshadi. Nutqiy qobiliyatning asosiy maqsadi esa gap tuza olish va uni bayon etshdan iboratdir. Inson tilida nimaiki bo'lsa, barchasini turli shakl va mazmunda gap orqali ifodalaydi. Zero, gap ma'lum fikrni, hukmni namoyon etsa, uning manbayi real borliq yoki his-tuyg'ulardan tashkil topgan bo'ladi. Masalan, *Les arbres fleurissent*. Ushbu gap bizning ongimizda ikki tasavvur – predmet (les arbres haqidagi tasavvur) va uning holati (fleurir haqidagi tasavvur) ni jonlantiradi va o'zaro yaqin ikki tasavvurning qo'shilishidan fikr yuzaga keladi. Fikr esa gap orqali ifodalanadi. Tildan maqsad gap qura olish, gapdan maqsad esa fikr ifodalashdir. Shu o'rinda til bilan tafakkurning chambarchas bog'liqligini eslashning o'zi yetarli. Gap har bir til sistemasida kommunikativ mohiyatga molik bo'lgan eng asosiy birlik bo'lib, o'ziga xos tuzilishga ega. Til o'zining kommunikativ funksiyasi (jamiyatda aloqa vositasi vazifasi) ni faqat gap orqaligina bajaradi. Tilning asosiy vazifalaridan yana biri psixik (ruhiy) funksiyasi bo'lib, fikrni shakllantirishga xizmat qiladi va bu vazifa ham gap orqali yuzaga chiqadi. Demak, gapda ham ijtimoiy, ham ruhiy maqsad bo'ladi. Shuning uchun tilning barcha sathlari – fonologiya, fonetika, leksika, semantika, morfologiya, sintaksis, stilistika – bitta maqsadga gapni shakllantirishga va aloqani amalga oshirishga xizmat qiladi. Shu o'rinda gap turlaridan biri bo'lmish sodda gapning fransuz tilida qanday shaklda namoyon bo'lishi va aynan shu tilni o'rganuvchilarida duch kelinadigan muammolarga o'z e'tiborimizni qaratsak.

Asosiy qism. Bizga ma'lumki, «til ~ nutq» aspektida gap nutq birligi, uning qolipi til birligi sifatida tan olinadi. Shunday qilib, gap qolipi nima o'zi? Biz tillardagi sintaktik qoliplarning bevosita kuzatish asosida berilmaganligini, umumiylikini, mohiyat, zarurat, sabab, imkoniyat ekanligini bilamiz. Lisoniy sintaktik qoliplar o'z ichida moddiylikka ishorani mujassamlashtirgan bo'ladi. Gapning lisoniy sintaktik qolipi ham gapning asosiy Grammatik va struktur xususiyatlarini o'z ichiga olgan mavhum chizmadir. Yevropa tilshunosligida gapning lisoniy sintaktik qolipi ikki a'zoli [Ega-Kesim] qurilma sifatida ajratiladi. Aslida bu qolip tilshunoslikka mantiqdan ko'chirilgan bo'lib, hukm hamisha ikki a'zoli, ya'ni «subyekt-predikat»dan iboratdir. Aynan shu qolip [S-P] to'ppa-to'g'ri gap tizimiga ko'chirildi, gapning egasi «subyekt», kesimi esa

«predikat», ya'ni gap «subyekt bilan predikat orasidagi aloqa» deb nomlanadi. Odatda gapning eng keng tarqalgan qolipi fe'ning xususiyatiga qarab, ega+kesim, ega+kesim+aniqllovchi yoki to'ldiruvchi sifatida quriladi. Ana shu qurilma propozitsiyani hosil qiladi. Ammo propozitsiya o'z tarkibiga qisqartirilgan shakllarni (bir yoki bir necha element, fe'lli yoki fe'lsiz) oladi, ammo shunga qaramay, u o'z mavqeyini saqlab qoladi. Propozitsiyaning elementlari bitta fe'l atrofida kichraytirilgan yopiq holatda ifodalansa, sodda gap deb ataladi. Sodda gaplar o'z tarkibida birgina predikativ birlikka ega bo'lgan, ma'lum fikrni ifodalay oladigan, grammatik va intonatsion jihatdan shakllangan sintaktik birlik bo'lib hisoblanadi. Ravshanki, gap hukmi ifoda etuvchi lisoniy vositadir. Hukm esa gapning kesimisiz ifodalana olmaydi, yakunlanmaydi.

Gapning hukmdan farqli o'laroq grammatik kategoriya sifatidagi talqini hamda gap va hukm orasidagi aloqadorlik masalasi o'zbek sistem-struktur tilshunosligida H.Ne'matov, A.Nurmonov, N.Mahmudov, R.Sayfullayeva, M.Qurbonova, M.Abuzalovalarning tadqiqotlarida yetarlicha yoritilgan. An'anaviy talqinga ko'ra: "grammatik jihatdan kesim o'z sostavidagi bo'laklarga nisbatan hokim, egaga nisbatan esa tobedir. Ega birinchi bosh bo'lak, mutloq hokim bo'lak bo'lsa ham, gapni tashkil etishda, gaplikni ko'rsatishda kesim muhim rol o'ynaydi. Ega faqat temani ataydi, shu tema haqidagi bayon, fikr, mulohaza kesim orqali ifoda qilinadi". O'zida predikativlikni aks ettiradigan, gapni uyushtiruvchi va shakllantiruvchi markaziy bo'lak kesimdir. U kesimlik belgisini ifodalovchi (harakat, holat, xususiyat) ega haqidagi xabarni bildirgan bo'lakdir. Juda ko'p holatlarda kesim fe'ldir va bu fe'l egada ifodalangan subyektning holat yoki harakatini belgilab beradi. Shu bilan birga, kesim gap qurilishida uyushtiruvchilik vazifasini bajaradi. Qolgan bo'laklar kesimning kengaytiruvchilari yoki o'sha kengaytiruvchilarning kengaytiruvchilari hisoblanadi. Bu jihatdan ega ham kesimning subyekt valentligini to'ldiruvchi bo'lak – gap tizimini kengaytiruvchi hisoblanadi. "Kesim gapning predikativ markazidir", "kesim o'zicha fikr ifodalash qobiliyati bilan ham ajralib turadi" degan qarashlar ham lingvistik adabiyotlarda o'z aksini topgan. Fransuz tilida soda gaplar verbal, nominal yoki so'z-gapdan iboratdir. **Verbal gap**-sodda gap qurilishi kabi, ya'ni fe'l markazda, ammo qurilishi o'zgaruvchan. Masalan, Les buches fument. (H.Queffelec) La nuit etait chaude. (M.Deon)

Nominal gaplar –fe'ning elliptik shakli bo'lib, u o'zida ot yoki olmoshni, yoki otli birikmani aks ettirgan bo'ladi. - Tu veux un bout? - Non. De quoi? - De biscuit. Je t'en ai garde la moitie. Les trois quarts. Pour toi. (S.Becket)

So'z-gaplar - bir so'z orqali fikrni to'liq ifodalanganligini anglatadi. Bunda fikrning eng qisqa ibora orqali berilganligi yoki to'liq tushuncha beradigan turli qichqiriqlarni tushunishimiz mumkin. Ammo so'z-gaplarni fe'ning elliptik shakli bilan aralashitirmaslik kerak. -Je n'ai pas dit de choses extraordinaires. -Oh! Si! (M.Achard)

Umumiy tushunchadan farqli o'laroq, fransuz tilini o'rganuvchilari tushunishda qiyinchiliklarga faqat uzun gaplar sabab bo'lmaydi. Sodda va nominal gaplarda tushunish muammolari sintaksisdan ko'ra ko'proq kontekstual yoki situatsion sohaga to'g'ri keladi, chunki nominal gapda ko'pincha cheklangan sonli lingvistik elementlar haqida gap boradi. Darhaqiqat, frantsuzcha kanonik jumlada "ega" va tuslanilgan "fe'l" muhim elementlarning yo'qligi bilan duch kelganda, bu tilni o'rganuvchilar o'zlarini tushunmagandek his qilishlari mumkin. Bunda unga aynan matn grammatikasi yordamga keladi, buning uchun sujet-predikat jufti tema (boshlang'ich nuqta) -rema (yangi ma'lumot) yoki faqat olmosh bilan almashtiriladi. Nominal frazani ko'pincha (normativ) grammatika o'qituvchilari ko'rib chiqadilar, ular morfosintaktik muammolarni, ba'zan ma'noga zarar etkazadigan holda, normadan chetga chiqish sifatida ko'rsatadilar. Va shunga qaramay, u og'zaki jumlar kabi (uzunroq yoki qisqaroq bo'lishi mumkin) kundalik tilning bir qismidir. Tilshunoslar tilni insonlar jamoasiga xos bo'lgan muloqot quroli deb ta'riflaganliklari sababli, shaxslararo muloqot xizmatida bo'lgan hamma narsa o'rganishga loyiqdir; Agar inson muloqotini har tomonlama va uslubiy tarzda tahlil qilish va o'rgatish niyatida bo'lsa, lingvistik yoki boshqa aloqaning barcha shakllarini hisobga olish kerak.

Grammatik jihatdan aytganda, fransuzcha kanonik jumla, " un modèle construit *a priori* " (Lefevre, 1999) kamida bitta ega va bitta fe'lni o'z ichiga oladi. Nominal jumla "gap" deb ataladi, chunki fe'l bo'lmasa ham, so'zlar majmuasi ("Quelle injustice!"), yoki hatto bitta so'z ("Objection?") kanonik jumla vazifasini bajara oladi. Ya'ni tilshunoslik adabiyotida bunday iboralarni turli nomlar bilan : grammatika va tilshunoslikning obyekt bo'lgan "nominal fraza", "nominal gap" yoki "nominal ibora" yoki "nominal xabar" deb ham atash mumkin. Darhaqiqat, nominal iboralar bo'lsa, u qaysi kontekstda paydo bo'lishiga qarab gap yoki xabar bo'lishi mumkin: shakllar haqida gap ketganda "nominal gap" atamasini tanlaymiz ; ishlab chiqarish sharoitidan mustaqil ravishda ma'lum ma'noga ega, turg'un ma'noga ega bo'lgan gap bo'lsa; ishlab chiqarish holatiga, demak, gapga ko'ra ma'no o'zgarib tursa, "nominal xabar" atamasi to'g'ri keladi. Bu yerda gap va xabar o'rtasidagi farqlarni qisqacha eslab o'tish lozim. Gapda grammatik gapning elementlari bo'lishi mumkin yoki bo'lmasligi mumkin. Boshqacha qilib aytganda, gap zohiriy predmeti yoki fe'li bo'lmasa ham, har bir gap holatida turlicha ma'no kasb etadi. Faza va gap o'rtasida mavhum tarzda amalga

oshirilgan farq talaffuz va pragmatik tahlil zaruratidan kelib chiqqan, chunki faqat lingvistik tahlil lingvistik aloqaning barcha shakllarini tushuntirish uchun yetarli emas. Darhaqiqat, til aloqasi asosan psixosotsiologik faktidir.

Nominal ibora. Ayrim fe'lli yoki fe'lsiz sodda gaplar orasida "bu sifatdosh, qo'shimcha, nominal, predlog bo'lishi mumkin.

- a. Délicieux, ces fraises. (sifatli sintagma)
- b. Toujours dans la rue, Annie. (ravishli sintagma)
- c. Très jolie chemise. (otli sintagma)
- d. Encore en panne, à ce que je vois. (predlogli birikma)
- e. Très critiquée en ce moment, la position de Marie. (felli sintagma)

Garchi misollarda faqat "c" da berilgan misol nominal sifatida taqdim etilgan bo'lsa-da, "d" dan tashqari barcha boshqalarini ham nominal deb hisoblash mumkin, chunki og'zaki jumalardan farqli o'laroq, barchasi ot atrofida tuzilgan. Nominal jumalar, xususan undovlarda, matbuot sarlavhalarida, kitob sarlavhalarida ishlatiladi; balki maqollarda, valyutalarda, reklama va siyosiy shiorlarda ham uchratishimiz mumkindir.

Nominal gaplarga xos xususiyatlar. Mavzuni to'liq tushunish uni imkoni boricha yoritish uchun nominal jumalarning o'ziga xos xususiyatlariga aniqlik kiritish kerak:

1. Nominal gaplar ko'p hollarda qisqa bo'ladi. Bu ba'zan tilda tejamkorlik bilan muloqotni osonlashtiradi va ba'zida tushunishni qiyinlashtiradi, ayniqsa til o'rganuvchilar uchun.

2. Lakonik xarakterga ega nominal gaplar odatda elliptik yoki to'liqsiz bo'ladi. "avoir", "etre" yoki "il ya" fe'llarining tushib qolishi tez-tez uchrab turadi va u ortiqcha mavhumlikni keltirib chiqarmaydi.

Biroq "etre", "avoir" fe'llaridan boshqa fe'llarning yo'qligi so'zlovchidan ma'lum bir faol ishtirok etishni talab qiladi, chunki fe'lning yo'qligi, albatta, shaxsning, zamonning o'chirilishi bilan birga keladi. Shunga qaramasdan, ikkita nominal jumla, hatto kontekstdan olib tashlangan bo'lsa ham, quyidagi misoldagi kabi ushbu elementlarning ba'zilarini o'z ichiga olishi mumkin: « Deux longues années d'attente. / Et puis, la bonne nouvelle ! ». Birinchi gapda ; zamon : o'tgan ; *Aspecti* : davomiy ; *Modallik* : subyektiv (sifat : « longues ») ; Gapning modalligi: darak. Ikkinchi gapda esa : zamon : o'tgan yoki hozirgi ; *Aspecti* : ponktual ; *Modallik* : subyektiv (sifatlovchi : « bonne ») ; Gapning turi : Undov gap.

Xulosa. Yuqoridagilardan ko'rinadiki, til doimiy taraqqiyotda bo'lgani singari sodda gap tarkibidagi nutqiy hosilalar ham davr o'tishi bilan o'zgarib boradi. Shunday qilib, nutqiy voqelanishda bu sodda gap qoliplari gapning nutqda yashashi uchun zaruriy bo'lgan, lekin mohiyatan nosintaktik bo'lgan kategoriyalarning zarralari bilan bosqichma-bosqich boyitilib, nutqimizda o'nlab sintaktik, morfologik, leksik, stilistik kategoriyalarning birliklari, zarralari bilan murakkablashtirilgan, bezatilgan shaklda yuzaga chiqadi. Fransuz tili o'rganuvchilari til o'rganishda duch keladigan muammolarni bartaraf etishda alohida lisoniy qurilishga ega bo'lgan sodda gapning atipik gap qurilishlariga e'tibor qaratishlari lozim. Bunday qurilishga ega bo'lgan nutqiy hosilalar semantik-funksional shakllangan so'z-gaplar uchun ahamiyatli nutqiy hodisadir.

ADABIYOTLAR :

1. Shakhnoza, T. . (2022). *Expression of Averbale Sentence in Uzbek and French. Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT*, 2(5), 133–138.
2. Tuyboeva Shakhnoza. (2022). *Linguistic analysis of simple sentence construction in uzbek and french. Eurasian journal of academic research*, 2(3), 184–187.
3. Туйбоева, Ш. (2022). *Простая конструкция предложения в узбекской и французской системной лингвистике. Центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 8(8). *извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/5813*
4. Абдурахмонов Х., *Қўшма гап синтаксиси асослари.Т.: Фан, - 1958. -325 б.*
5. Абузалова М. Бобокалонов Р. *Фразеологик бирликларнинг лексик маъно бутунлиги // TAT,1999. № 3, 47-52 б.*
6. Бобокалонов Р. *Олий ўқув юртларида синтаксисни ўрганишнинг қийин-типологик масалалари // TAT, 2004, 6-сон, 74-78 бетлар.*
7. F.Leufeuve . *Exemple de la phrases averbale existentiel.,autoreferat.2007.*

**“КЎРЛИК” КАСАЛЛИГИНИНГ ЎЗБЕК, РУС, ИНГЛИЗ ТИЛЛАРИДАГИ
ЛИНГВИСТИК-СЕМАНТИК ТАДҚИҚИ**

*Абдурахманова Мадина Улугбековна,
Андижон давлат тиббиёт институти ўқитувчиси
lady.abdurahmanova@bk.ru*

***Аннотация.** Ушбу мақолада “кўрлик” касаллигининг лисоний тадқиқи амалга оширилган. Кўрлик атамасининг учала тилдаги тиббий изоҳларидан келиб чиқиб, бадий асарлар, газета ва журналлар, корпус лингвистикаси материаллари, шунингдек, оғзаки нутқдаги мисоллар ёрдамида таҳлили олиб борилган. Мақолада “кўрлик” касаллигининг номи кўчма маъноларда қўлланилиши тадқиқи амалга оширилган. Бу касаллигининг номи ўзбек, рус ва инглиз тилларида қиёсий тадқиқ қилиниб, семантик таҳлили амалга оширилган.*

Ўзбек, рус ҳамда инглиз тилларидаги матнлар таҳлили ўтказилган, “кўрлик, сўқирлик, кўзи ожизлик”, “слепота, слепой”, “blindness” атамаларининг ҳар учала тилдаги кўчма маънолари аниқланган.

***Калит сўзлар:** кўрлик, сўқирлик, кўзи ожизлик, семалар, кўчма маъно, касаллик номи, слепота, blindness.*

***Аннотация.** В данной статье проводится лингвистическое исследование болезни «слепота». На основе медицинских трактовок термина “слепота” на трёх языках проведён анализ с помощью литературных произведений, газет и журналов, материалов корпусной лингвистики, а также примеров из устной речи. В статье проведено исследование образного употребления названия болезни «слепота». Сравнительно изучено название этого заболевания на узбекском, русском и английском языках, и проведён семантический анализ.*

Проведён анализ текстов на узбекском, русском и английском языках, определены переносные значения терминов «кўрлик, сўқирлик, кўзи ожизлик», «слепота, слепой», «blindness» во всех трёх языках.

***Ключевые слова:** слепота, незрячесть, семы, переносное значение, название болезни, слепота, blindness.*

***Abstract.** In this article, a linguistic study of the disease "blindness" is carried out. Based on the medical interpretations of the term blindness in three languages, the analysis was carried out with the help of literary works, newspaper and magazines, materials of corpus linguistics, as well as examples from oral speech. In the article, the study of the figurative use of the name of the disease "blindness" was carried out. The name of this disease was comparatively studied in Uzbek, Russian and English languages and semantic analysis was carried out.*

According to the analysis of the texts in Uzbek, Russian and English languages the figurative meanings of the terms "кўрлик, сўқирлик, кўзи ожизлик", "слепота, слепой", "blindness" in all three languages were determined.

***Keywords:** кўрлик, сўқирлик, кўзи ожизлик, semas, figurative meaning, disease name, слепота, blindness.*

***Кириш.** Ушбу мақолада ўзбек халқининг оғзаки нутқида ишлатилувчи атамаларни таҳлил қилмоқчи бўлди ва таҳлил учун сўқирлик, кўзи ожизлик, яъни кўрлик касаллигини танлади. Аввало, бу касаллик ўзини қандай намоён қилишини ўзбек, рус, инглиз тиббий луғатларидаги, илмий адабиётлардаги ва онлайн журналлардаги изоҳлар ёрдамида таҳлил қиламиз.*

Кўрлик, сўқирлик, кўзи ожизлиги – кўз кўриш қобилиятининг бутунлай йўқолиши, ёруғликни қоронғиликдан ажрата олмаслиги. Бунда кўриш қуввати “0” бўлади. Кўрликка кўпинча глаукома, трахома, бленнорея, баъзан мугуз парда, кўрув нерви ва тўр парда касалликлари сабаб бўлади. Кўрлик келиб чиқишига кўра ирсий, туғма ва орттирилган бўлиши мумкин...[1].

Слепота – неспособность видеть, отсутствие зрения у человека. Полное отсутствие восприятия света характерно для полной слепоты, однако менее выраженное нарушение зрения также может быть классифицировано как слепота на основании ряда установленных законом положений. Например, значительное сужение поля зрения характеризуется как слепота, даже если человек и

видит четко окружающие его предметы. Наиболее характерными причинами слепоты во всём мире являются трахома, онхоцеркоз и дефицит витамина А (см. Куриная (ночная) слепота), однако существуют значительные географические вариации её причин. В Великобритании основными причинами слепоты являются возрастная дегенерация жёлтого пятна, глаукома, катаракта, дегенерация сетчатки при сильной миопии, а также сахарный диабет [2].

Blindness – Inability to see. The leading causes of blindness in the U.S. are age-related macular degeneration, diabetic retinopathy, and glaucoma. The symptoms and signs of visual impairment include blurring of vision, difficulty reading, and inability to see in bright light or in darkness [3].

Кўрлик атамаси ҳаммага таниш атама бўлиб, учала тилдаги тиббий изоҳларда ҳам кўриш фаолиятининг йўқолиши таърифи келтирилган. Биз мақоламизда ушбу касаллик номининг кўчма маъноларини аниқлашга ҳаракат қилаётганлигимиз боис сўқирлик (кўр, кўрлик) атамасини кўчма маънода ишлатилиш ҳолатларини тадқиқ қилмоқчимиз. Бунинг учун, аввало, атаманинг семаларини аниқлаб оламиз. Кўрлик атамасини куйидаги семаларга ажратдик:

1) кўзнинг кўрмаслиги; 2) қоронғулик; 3) ожизлик; 4) ён-атрофдаги воқеа-ходисаларни сезмаслик; 5) салбий тус.

Асосий қисм. Кўрлик атамасининг семаларини аниқлаб олгач, газеталардан, ҳикоялардан ва бошқа матнлардан кўчма маъноларини аниқлаб, тадқиқ қиламиз.

1-мисол. *“Гарчи бўлса-да бунга эҳтиёжи,
Золимга ёқмасди диннинг ривожжи.
Ёруғликни кўрса гар қалби кўрлар,
Дилга шайтон қурган тузоқу тўрлар”*[4].

Бу шеърда “қалби кўрлар” деб инсофи йўқ, иймони сушт одамлар назарда тутилмоқда. Демак, биз аниқлаган семалар тартибида ўзгариш кузатилмоқда, салбий тус маъноси ёрқинлашуви содир бўлмоқда: 1) салбий тус; 2) қоронғулик; 3) ожизлик; 4) ён-атрофдаги воқеа-ходисаларни сезмаслик;

5) кўзнинг кўрмаслиги.

2-мисол. *“Кўрлар бозорида йўқдир сўровчи сурмани
Дарди йўқлардин топилмас кўзларидан томчи ёш”* [5].

Бу мисрлардаги “Кўрлар бозори...” иборасида дарди йўқ инсон, бировнинг ташвишлари бошига тушмаган инсон назарда тутиляпти, яъни безътиборлик, бифарқлик маънолари юзага чиқмоқда.

1) ён-атрофдаги воқеа-ходисаларни сезмаслик; 2) қоронғулик; 3) ожизлик; 4) салбий тус;

5) кўзнинг кўрмаслиги.

3-мисол. *“Содиқликдан менга вазлар ўқир эди,
Чинми билмам балки ёлгон тўқир эди,
Билолмадим кимнинг кўзи “сўқир” эди,
Ёлгонларни ўзига дўст билган дўстим.”* [6]

Бу шеърий мисрадаги сўқир сўзи ёрдамида ҳақиқатни кўрмайдиган, ёлгон гапларни гапирувчи инсон назарда тутилмоқда, 5-сема ёрқинлашиб қолган семалар хиралашмоқда. 1) салбий тус; 2) қоронғулик; 3) ожизлик; 4) ён-атрофдаги воқеа-ходисаларни сезмаслик; 5) кўзнинг кўрмаслиги.

4-мисол. *“Қалби сўқир, онгги могорлаган дунё аҳлидан ранжима асло. Сенинг ранжишингга арзимас улар. Болам улардан Аллоҳ ранжиган. Болам Сен жаннатда ором ол энди...”* [7].

Ушбу матнда “Қалби сўқир” ибораси орқали қаҳри қаттиқ, ваҳший инсонлар назарда тутилмоқда, семалар тартибида ўзгариш кузатилмоқда.

1) салбий тус; 2) ён-атрофдаги воқеа-ходисаларни сезмаслик; 3) қоронғулик; 4) ожизлик;

5) кўзнинг кўрмаслиги.

5-мисол. *“Сўқир кеча. Нурафшон осмон.
Кўзда ёниб юракда бори
Тупроқ йўлдан қайтмоқда деҳқон,
Юз-кўзида дала губори.”* [8]

Ушбу шеърий мисрада “Сўқир кеча” қоронғу тун маъносини изоҳламоқда, қоронғулик маъноси юзага чиқиб, қолган семалар хиралашмоқда.

1) қоронғулик; 2) ожизлик; 3) кўзнинг кўрмаслиги; 4) ён-атрофдаги воқеа-ходисаларни сезмаслик; 5) салбий тус.

6-мисол. *“... Баланд-баланд сўқир паҳса деворлар оша кўча томонга шафтоли, олҳирот, баъзан аймоқи тоғ-узумлар осилиб тушган...”* [9].

Бу жумлада “сўқир паҳса деворлар” деб эшик ва деразаси йўқ деворлар назарда тутилган. Эшик, деразалари йўқ девор ортида ҳеч нарса кўринмайди, демак ушбу гапда 1-сема юзага чиқиб, қолганлари хиралашган.

1) кўзнинг кўрмаслиги; 2) қоронғулик; 3) ожизлик; 4) ён-атрофдаги воқеа-ходисаларни сезмаслик; 5) салбий тус.

Ўзбек тилидаги матнлар таҳлилидан сўнг кўрлик, сўқирлик атамалари ўзбек тилида кўчма маънода ишлатилади, шунингдек, сўқирлик атамасидаги ҳар бешала сема муайян ҳолатларда ёрқинлаша олади деган хулосага келдик.

Кейинги босқичда кўрлик атамасининг рус тилида қандай маъноларни ифодалай олишлигини таҳлил қилмоқчимиз. Кўрлик атамаси рус тилида слепота (слепой) дейилади.

“Слепота” кўчма маънода ишлатилиш ҳолатларини аниқлаш, аввало, унда мавжуд семаларни аниқлашни талаб этади. Слепота атамасини қуйидаги семаларга ажратдик:

1) кўзнинг кўрмаслиги; 2) қоронғулик; 3) ожизлик; 4) ён-атрофдаги воқеа-ходисаларни сезмаслик; 5) салбий тус.

Семаларни аниқлаб олгач, слепота (слепой) атамасини газеталар, ҳикоялар ва бошқа матнлар ёрдамида тадқиқ қиламиз.

1- мисол. *“А вот мне говорят – нэт больше нэдовольных, все, кто голосуют на выборах за – все довольны. А? – Сталин усмехнулся. – Политическая слепота! Враг притаился, голосует за, а он – нэдоволен!”* [10].

Бу жумлада “*Политическая слепота*” ибораси билан кўриб туриб кўрмасликка олиш, ҳақиқатни тан олмаслик, яъни салбийлик маънолари сезилмоқда, демак 5-сема юзага чиқмоқда.

1) салбий тус; 2) ён-атрофдаги воқеа-ходисаларни сезмаслик; 3) ожизлик; 4) қоронғулик; 5) кўзнинг кўрмаслиги.

2- мисол. *“...мать Сулико говорит о любви: когда один полюбит другого, летят стрелы огненные, и вонзаются в сердце, и уже нельзя выжить без другого человека, которого любишь. Это – чужие слова. Мать на самом деле думает иначе. Любовь – это слепота и тяга, и ничего больше”*[10].

Бу матнда “*Любовь – это слепота*” деб ожизлик маъноси юзага чиқмоқда, 3-сема ёрқинлашмоқда, қолган семалар эса хиралашмоқда.

1) ожизлик; 2) ён-атрофдаги воқеа-ходисаларни сезмаслик; 3) қоронғулик; 4) салбий тус; 5) кўзнинг кўрмаслиги.

3- мисол. *“Откуда этот слепой страх, заставляющий её с тупым упорством инстинкта, даже еле держась на ногах, с утра до ночи править на кухне “невидную”, незавидную работу – и пихать, пихать, пихать в раскрытые клювы детёнышей этот труднодобываемый корм?”*[11].

Бу матнда “*слепой страх*” (асоссиз кўркув) деб ожизлик маъноси юзага чиқмоқда, 3-сема ёрқинлашмоқда, қолган семалар эса хиралашмоқда.

1) ожизлик; 2) ён-атрофдаги воқеа-ходисаларни сезмаслик; 3) қоронғулик; 4) салбий тус; 5) кўзнинг кўрмаслиги.

4- мисол. *“На самом деле она и не думала покоряться слепой судьбе, и весь вечер они с племянницей Верой судили-рядили, как бы обвести её вокруг пальца: можно было и бежать из города куда глаза глядят, да только в чужих людях без средств к существованию не прожить, а Ольга не умела даже помыть посуду; можно было ехать на Украину, в городок Градижск под Кременчугом, где жила Ольгина бабка, ведунья, известная всей округе, да только и актрису Чумовую там знали во всей округе; наконец, можно было как-то спрятаться и в Орле”* [10].

Бу матнда “*...слепой судьбе*” тақдирга кўр-кўрона тан бериш яъни 3-сема ёрқинлашганлигини, ожизлик маъносида қўлланилганлигини аниқладик.

1) ожизлик;
2) ён-атрофдаги воқеа-ходисаларни сезмаслик;
3) қоронғулик;
4) салбий тус;
5) кўзнинг кўрмаслиги.

5- мисол. *“Он любил на свете только себя, но даже не той кровной слепой любовью, какой любят свою же плоть, а сладострастно, похотливо, будто одна плоть вождедела непрестанно другую, более прекрасную”* [10].

Ушбу гапда таҳлилимиздаги атама “*...кровной слепой любовью*” иборасида кучли, шу билан бирга, нотўғри муҳаббат маъносида ишлатилмоқда, яъни салбийлик маъноси сезилмоқда. Салбий тус семаси ёрқинлашиб, қолган семалар хиралашмоқда.

1) салбий тус;
2) қоронғулик;
3) ожизлик;

4) ён-атрофдаги воқеа-ходисаларни сезмаслик;

5) кўзнинг кўрмаслиги.

6- мисол. *Вскоре я с такими людьми перестала общаться. Почему? Да потому я не приемлю слепую любовь. Например, я здраво оцениваю своего сына, хоть и люблю до безобразия. И не от кого не скрываю, что его отчислили из универа. Но из-за этого я не перестаю его меньше любить* [12].

Ушбу мисолда “я не приемлю слепую любовь” ибораси орқали муайян шахснинг ўз зурриёдига нисбатан кучли муҳаббати натижасида, фарзандининг ҳеч қандай камчиликларини кўрмаслик, уни ҳаммадан устун қўйиш маъносини тушуниш мумкин. Демак, бу гапда реал воқеликни кўрмаслик маъноси кучаймоқда.

1) ён-атрофдаги воқеа-ходисаларни сезмаслик;

2) салбий тус;

3) қоронғулик;

4) ожизлик;

5) кўзнинг кўрмаслиги.

7- мисол. *Слепая ночь легла у ног*

И не пускает на порог

Брожу по дому как во сне

Но мне покоя нет нигде [13].

Ушбу кўшиқнинг матнидаги “Слепая ночь...” ибораси орқали қоронғулик маъноси юзага чиқмоқда.

1) қоронғулик;

2) ён-атрофдаги воқеа-ходисаларни сезмаслик;

3) салбий тус;

4) ожизлик;

5) кўзнинг кўрмаслиги.

Рус тилидаги матнлар таҳлилидан сўнг слепота, слепой атамалари рус тилида кўчма маънода ишлатилади, шунингдек, слепота атамасидаги ҳар бешала сема муайян ҳолатларда ёрқинлаша олади, деган хулосага келдик.

Кейинги босқичда кўрлик атамасининг инглиз тилида қандай маъноларни ифодалай олишлигини таҳлил қилмоқчимиз. Кўрлик атамаси инглиз тилида “blindness” бўлади.

“Blindness” атамаси кўчма маънода ишлатилиш ҳолатларини аниқлаш, аввало, унда мавжуд семаларни аниқлашни талаб этади. “Blindness” атамасини қуйидаги семаларга ажратдик:

1) кўзнинг кўрмаслиги;

2) қоронғулик;

3) ожизлик;

4) ён-атрофдаги воқеа-ходисаларни сезмаслик;

5) салбий тус.

Семаларни аниқлаб олгач, “blindness” атамасининг газеталар, ҳикоялар ва бошқа матнларда берилган шаклларини тадқиқ қиламиз.

1- мисол. *“Thus it shouts their spiritual blindness, and whispers darkly of their own rebelliousness.”*[14].

Бу жумлада “*spiritual blindness*” (маънавий сўқирлик) деб инсоннинг ички дунёси, рухияти, маънавий қашшоқлигига урғу берилмоқда. Сўқирлик атамасидаги 5-сема биринчи ўринга чиқиб қолмоқда.

1) салбий тус;

2) қоронғулик;

3) ожизлик;

4) ён-атрофдаги воқеа-ходисаларни сезмаслик;

5) кўзнинг кўрмаслиги.

2- мисол. *“Carnelian produced null-sense hoods and proceeded to fit these over Grimm’s head, and Moma Parsheen’s. Dartingly as a lizard’s tongue he kissed Meh’Lindi on the side of the brow before plunging her too into silence and blindness. As you know, Draco, resumed the proctor, there is an outer order of the Inquisition, and there is an inner order. And then there is the Ordo Malleus – with its Hidden Masters”* [14].

Ушбу матнда “...plunging her too into silence and blindness” (уни жимлик ва сўқирликка чўктирди) деб қоронғулик назарда тутилганини кўришимиз мумкин. Демак, бу жумлада қоронғулик семаси юзага чиқиб, қолган семалар хиралашмоқда.

- 1) қоронғулик;
- 2) кўзнинг кўрмаслиги;
- 3) ожизлик;
- 4) ён-атрофдаги воқеа-ходисаларни сезмаслик;
- 5) салбий тус.

3- мисол. *“Ellwood surfaced and sank, surfaced and sank. Below the water was silence and blindness; above was all frenzy and wild, all effort. He had managed one gulp of air, no more. Now his mouth was stretched in a mad parody of a cartoon character’s grin – lips wide, teeth clamped – as he fought against the terrible urge to breathe”* [14].

Ушбу мисолда *“Below the water was silence and blindness”* (сув остида жимлик ва сўқирлик) иборасидаги *“blindness”* атамаси орқали сувнинг остидаги қоронғулик маъноси ифодаланмоқда. Ушбу жумлада сўқирлик атамасида биз аниқлаган 5 та семадан 2-сема ёркинлашиб, биринчи ўринга чиқиб қолмоқда, деган хулосага келдик.

- 1) қоронғулик;
- 2) кўзнинг кўрмаслиги;
- 3) ожизлик;
- 4) ён-атрофдаги воқеа-ходисаларни сезмаслик;
- 5) салбий тус.

4- мисол. *“Up until recently the English have had certain virtues assigned: honesty, loyalty, fair dealing, kindness to animals (and women). But how much is true now? From Scotland we are apt to look at and condemn Thatcher’s England, south of Birmingham, the greenbelt-eaters, the yuppies, the Sloanes. That is no doubt wrong and covers our blindness to our own Scottish variety of unpleasantness, but easy to see how it happens”* [14].

Ушбу жумлада *“covers our blindness”* (кўрлигимизни беркитади) иборасида жамиятнинг бирор ходисани кўриб кўрмасликка олиши, назарда тутилмоқда. Бефарқлик, безътиборлик, ён-атрофдаги воқеа-ходисаларни сезмаслик маънолари юзага чиқиб, қолган семалар хиралашмоқда.

- 1) ён-атрофдаги воқеа-ходисаларни сезмаслик;
- 2) салбий тус;
- 3) ожизлик;
- 4) қоронғулик;
- 5) кўзнинг кўрмаслиги.

5- мисол. *“The desire to make love to him had been irresistible, but that temporary blindness had gone, and what she saw made her shudder. She waited for him to be the first to speak, determined to take her lead from him...”* [14].

Ушбу мисоладаги *“temporary blindness”* ибораси орқали кучли мухаббат олдидаги кучсизлик маъноси юзага чиқиб, ожизлик семаси ёркинлашувини аниқладик.

- 1) ожизлик;
- 2) қоронғулик;
- 3) кўзнинг кўрмаслиги;
- 4) ён-атрофдаги воқеа-ходисаларни сезмаслик;
- 5) салбий тус.

Инглиз тилидаги матнлар таҳлилидан сўнг *blindness* атамаси кўчма маънода ишлатилади, шунингдек, ҳар бешала сема муайян ҳолатларда ёркинлаша олади, деган хулосага келдик.

Хулоса. Қуйида кўрлик атамасининг кўчма маъноларни изоҳлаш ҳолатини жадвал асосида тасвирладик.

Кўрлик

Кўчма маънолари	Ҳиссиётлар олдида ожиз одам	Кўриб-кўрмасликка олиш	Бировларнинг дардига бефарқ инсон	Тун, қоронғулик	Нохушлик, ёмонлик
Ўзбек тилида	+	+	+	+	+
Рус тилида	+	+	+	+	+
Инглиз тилида	+	+	+	+	+

Кўриб турганимиздай, кўрлик атамаси касаллик номи бўлишига қарамасдан, ўзбек, рус ва инглиз тилларида кўчма маъноларни ифодалаб кела олади. Контекстдан келиб чиқиб, баъзан салбий,

танқидий муносабатни, баъзан эса нейтрал маънони, масалан, қоронғу тун маъносини ҳам ифодалаши мумкин.

АДАБИЁТЛАР :

1. Ё. Тўрақулов ва б. Тиббиёт қомусий лугати. – Т.: Қомуслар бош таҳририяти, 1994. – 288 б. – Б. 112.
2. https://nashislova.ru/med/page/slepota_Blindness.6543/
3. <https://www.tabers.com/tabersonline/view/Tabers-Dictionary/734042/all/blindness>
4. <https://sahwii.wixsite.com/abduvaliqori/abduvali-origa-atalgan-sherlar>
5. Алихонтўра Соғуний. Бахтлик недур? Шеърлар тўплами. – Тошкент-Истамбул, 2021. – 246 б. – Б. 217.
6. Мирзо Элмурод. Дўстим.
<https://www.facebook.com/groups/1871655329831233/posts/2753203611676396/>
7. Хушид Далиев. Жаннатга кетдингми болам? https://kun.uz/104385?_utl_t=tw
8. Х.Даврон. Тўмарис кўзлари шеърий тўплами// “Ёз” шеъри – Т.: Ёш гвардия наشريёти, 1984.
9. Ф. Фулом. Мукамал асарлар тўплами. Бешинчи том. Повестлар, пьесалар. – Т.: Фан, 1986. – 356 б. – Б. 57.
10. <https://processing.ruscorpora.ru>
11. Палей М. Long Distance или Славянский акцент. – М.: Вагриус, 2000
12. Текст песни Ария - Слепая ночь легла у ног, <https://teksti-pesenok.pro/1/Ariya/tekst-pesni-Slepaya-noch-legla-u-nog>
13. <https://www.english-corpora.org/bnc/>

**ЎҚУВ ЖАРАЁНИГА ТААЛЛУҚЛИ НОАДАБИЙ СЎЗЛАРНИНГ
ПСИХОЛИНГВИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ**

*Ахмедова Муяссар Хадиматовна,
Тошкент давлат педагогика университети
Умумий психология кафедраси доценти, психол.ф.д.
muyassaraxmedova1968@gmail.com*

Аннотация. *Ҳозирги вақтда миллий тил хусусиятларини илмий жиҳатдан тадқиқ этишига эътибор юқори. Бу мақолада ўзбек тилидаги ўқув жараёнига тааллуқли бўлган ноадабий сўзларнинг психолингвистик хусусиятлари ўрганилган. Бунда жамиятнинг асосий қатлами ҳисобланган ёш авлод вакилларининг жаргон сўзлари келтириб ўтилган, шунингдек, уларнинг жаргонларини ўрганишининг аҳамияти ва зарурлигига эътибор қаратилган. Жаргон сўзларининг ўзига хос бўлган психолингвистик хусусиятлари илмий жиҳатдан таҳлил этилган.*

Калит сўзлар: *тил, жаргон, психолингвистика, нутқ, лугат, ижтимоий, жамият, мулоқот, нутқий фаолият, лексика, тизим, гуруҳ, миллий.*

Аннотация: *В науке о национальном языке в наши дни особый интерес вызывают вопросы развития социальных диалектов языка. В этой статье изучены лингвистические, психолингвистические особенности молодежного жаргона, арго и сленга. Исследуются жаргоны, использованные в ежедневном процессе коммуникации на узбекском языке. Это цитируются слова жаргона более молодого поколения, кем являются главные страты общества, и объясняет важность и потребность изучения их жаргона. Особенности психолингвистические особенности слов жаргона были научно проанализированы.*

Ключевые слова: *язык, жаргон, сленг, лингвистика, речь, общество, изучение, общение, лексика, система, молодёжь, исследование, слой, группа, национальный, словарь.*

Abstract. *Nowadays it is important to study the features of speech, language, which are considered a means of communication. At present, attention is paid to the research of national language features from scientific point of view. This article explores the jargons used in in the daily process of communication in the Uzbek language. It is cited the words of the jargon of the younger generation, who are the main strata of society, and explains the importance and necessity of learning their jargon. The peculiar psycholinguistic features of jargon words have been scientifically analyzed.*

Keywords: *language, jargon, slang, linguistics, speech, society, study, communication, vocabulary, system, young people, research, layer, group, national, dictionary.*

Кириш. Тил маданияти умуммаданиятнинг ажралмас қисми бўлиб, унинг юксалишида кучли қуролдир. Тил ижтимоий ҳаётда муҳим роль ўйнайди. Шунинг учун ҳам ҳар бир кишидан тилнинг таракқиёт қонунларини мукамал билиш, унга эҳтиёткорлик билан муносабатда бўлиш талаб этилади.

Нутқнинг турли хиллигига қарамасдан олимларнинг фикрича минтақавий ва гуруҳларда фойдаланишда улар ўртасида фарқлар мавжуд. Умумий тил воситаларининг бутунлигича фаол равишда қўлланилиб, у бир қатор ўзига хос воситаларга эга. Шунингдек, оғзаки ҳамда адабий тилни қайта тиклаш йўналишларини белгилайди.

Замонавий тилшунослиқда олиб борилган тадқиқотларда энг кенг тарқалган нутқ, тил - оғзаки ва тиллар тизими ҳисобланади. Ноадабий сўзлар, жумладан, жаргон, арго, сленгларга бағишланган илмий мақолалар кўплаб бўлишига қарамасдан, бу мавзулар фанда, айниқса, ўзбек тилшунослигида (лингвистика, психолингвистика соҳаларида) чуқур тадқиқ этилмаган.

Асосий қисм. Маълумки, этник тажриба ва дунёқарашни шакллантириш жараёнида тилнинг асосий ролини англаш ғоясини файласуф ва тилшунос Вилгелм фон Гумболдт ёқлаб чиққан, унинг концепциясида тил ва маданият ўртасидаги сабабий боғлиқлик тан олинган, ҳамда асосий эътибор тилга берилган. Гумболдт сўзларининг кучини руҳият маҳсули сифатида тасаввур қилиш, кейинчалик нео-гумболдтизм ва этнолингвистик тушунчаларида ўз аксини топган. Америкалик нео-гумболдтизм оқимининг асосчилари Э.Сепир ва Б.Уорф ўзларининг илмий изланишларида “тилнинг нисбийлик назарияси”ни ишлаб чиқдилар. Ушбу назарияга кўра, дунёнинг қарашлари тил билан

белгиланади. Тил нафақат одамнинг тафаккури, когнитив фаолияти, балки маданият турини ҳам белгилайди. [4.6;].

Ижтимоий жиҳатдан ривожланган одамлар жамоасига хизмат қилувчи ҳар бир тил турли хил кўринишлар шаклида тақдим этилишини лингвист ва психолингвистлар илмий жиҳатдан таҳлил қилишган. Унга кўра асосий – адабий тил, нутқ, умумий нутқ ва ҳудудий диалектлар; иккинчи даражали-ижтимоий диалектлар (арго, жаргон, сленг), профессионал тил ҳисобланади.

Жаргон қўлланиши чегараланган лексика таркибига киради (франц. *jargon*— шева) [10.125]. Касби, жамиятдаги ўрни, қизиқиши, ёшига кўра алоҳида ижтимоий гуруҳни ташкил этган кишиларнинг, асосан, оғзаки нутқида ишлатиладиган ва маъносини бошқалар кўп ҳолларда англаб етавермайдиган бирликлар жаргон дейилади. Дарҳақиқат, жаргон нутқнинг мўътадиллигини бузади, уни яширади ва жамиятнинг тил онгига зарар етказиши мумкин. Шу билан бирга, жаргон миллий тилдан фарқли ўлароқ унга боғлиқ бўлган бошқа бир тилни шакиллантирмаслиги лозим. Миллий тилнинг лингвистик луғати "жаргон"да асосан барқарор ижтимоий гуруҳ томонидан оғзаки мулоқотда ишлатиладиган нутқнинг бир турини кўрсатади.

Ёшлар нутқий фаолиятида, айниқса, ўсмирлар, ўзларини "тасдиқлаш"га эришиш учун, умумий қабул қилинган нутқ меъёридан фарқ қиладиган сўзлар ва ибораларни қўллайдилар холос. Шу ўринда, илмий тадқиқот натижалари асосида шакллантирилган миллий тилдаги ўқув жараёнини ифодаловчи жаргон сўзларига эътибор қаратилиши мақсадга мувофиқ. Бунга таълим муассасаларида фаолият олиб борувчи ходим, мутахассис, таълим олувчи кабиларни жаргонда номланиши ва уни таърифи мисол қилиб келтирилди. Улар куйидагилардан иборат.

Ҳозирги вақтдаги фанларни ўзлаштириш жараёнига тааллуқли бўлган жаргон сўзлар куйидагилардан иборат. Банан – қоникарсиз баҳо, фанни ўзлаштира олмаганлик учун қўйилган баҳо. Банан сўзи испанча «banana», «банана» сўзидан олинган бўлиб, бармоқ маъносини билдиради. Меваси узунчоқ, йирик, ейишли, банансимонлар оиласига мансуб бўлган кўп йиллик тропик ўсимлик ва унинг меваси, деб изоҳ берилган “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да [11. Б харфи. 155]. Бу жаргон мактаб ўқувчилари ва талабалар ўзаро мулоқот жараёнида қўлланилади. Шунингдек, у эмоционал бўёқдорликка эга бўлиб, у салбий маънодаги сўз ҳисобланади, Шунинг учун бундай жаргонлар танқидий, кесатувчи маънода қўлланилади. Масалан: Жаҳонгир сен ҳам банан олибсанда. Нимасини айтасан, дўстим, бананларим кўпайяпти.

Дум - фандан ўта олмаслик, қарздорлик, (хвастичка) икки баҳо. Дум сўзи хайвон танасининг энг ортки, охирги қисми, деб изоҳ беради “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да [11.Д харфи.659]. Талабалар ёки мактаб ўқучиларининг баъзилари қайсидир фанни ўзлаштира олмай, қарздор бўлган фанларини “дум”лар деб айтишади. Бундай сўзлар ҳам эмоционал бўёқдорликка эга бўлиб, у салбий маънони ифодаловчи жаргонлар ҳисобланади. Масалан: Бу семестрда Фарангизни тўйи бўлгани учун думлари кўпайиб кетибди. Ўзи гений бўлса, бунда дум нима қилади.

Калла кўймоқ, калла ташламоқ – имтиҳонни топшира олмаслик. Калла сўзига “бош”, “одам гавдасининг юқори қисми, боши”, деб изоҳ келтиради “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да [11.К харфи.299]. Кўймоқ сўзи “Кўлдаги ёки умуман кўтариб олинган нарсани бирор жойга ўрнаштирмоқ, жойлаштирмоқ”, деган изоҳ келтирилади [11. Қ харфи.399]. Ташламоқ сўзи [11. Т харфи.22] “нарсани бирон бошқа жойга кўймоқ”, деб ифодалаган. Мазкур ибора юмор тарзида ифодаланади, эмоционал бўёқдорликка эга бўлиб, у салбий маънони ифодаловчи жаргонлар ҳисобланади. У кўпроқ ўғил болалар томонидан қўлланилиб, мулоқотда кулги, кесатик маъносида ишлатилади. Масалан: Шерзод зўр калла кўйди, бу аниқ эди. Зоҳид ҳам калла кўйибди. Учди - имтиҳондан ўта олмади. Учди сўзи учмоқ феълидан ясалган бўлиб, “қанот воситасида ҳавода ҳаракатланмоқ”, “парвоз қилмоқ”, маъноларини ифодалайди “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да [11.У харфи.308]. Бу жаргон ҳам эмоционал бўёқдорликка эга бўлган сўз бўлиб, у кўпроқ салбий маънодан кўра юморга хослик, энгил кулги маъносини англатувчи сўз ҳисобланади. Масалан: Бу имтиҳондан гуруҳимизни кўпи учди. Ҳа, сен ҳам учибсан-да! Чопди - фанни ўзлаштира олмади; фандан ўта олмади; имтиҳонни топшира олмади. У Чопмоқ феълидан ясалган жаргон сўзи ҳисобланиб, “тиғли асбоблар билан зарб бериб парчаламоқ, ёрмоқ, кесмоқ” маъносини ифодалайди, деб кўрсатади “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да [11.Ч харфи.506]. Бу жаргон ҳам учмоқ жарғони каби салбий маънони англатувчи сўз ҳисобланса-да, юморга хослик, нутқий фаолият жараёнида эмоционал бўёқдорлик кузатилмайди. Масалан: Бугун алгебрадан кўп ўқувчи чопилди. Зокир сени ҳам чопдимми?

Яхлади - имтиҳондан қайтмоқ; имтиҳондан ўта олмаслик. Бу жаргон яхламоқ феълидан ясалган. Яхламоқ сўзи “музга айланмоқ, музламоқ” маъносини билдиради, деб кўрсатади “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да [11.Я харфи.123]. Мазкур жаргон сўзини ўқувчи ёки талабалар мулоқот жараёнида қўллаганида эмоционал бўёқдорлик хусусияти кузатилмайди. Лекин нейтрал сўз

хисобланмайди. Чунки имтиҳондан қайтиш ёки имтиҳондан ўта олмаслик ижобий натижани кўрсатмайди аксинча, салбий маънони англатади. Масалан: Феруза бугун ўқишга бориб яхлаб келди. Спец бугун ҳаммани яхлатди.

Эркакнинг баҳоси - қониқарли баҳо. Ушбу жаргон иккита сўздан тузилган ибора бўлиб, эркак ва баҳо сўзлари иштирокида шаклланган. Эркак сўзи айнан “эр” сўздан келиб чиқиб, “эркак жинси” маъносини беради, деб ифодалайди “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да [11.Э харфи.48]. Баҳо сўзи эса “нарх, қиймат, кадр-қиммат” маъносини билдиради [11.Б харфи.194]. Бу жаргон асосан ўғил болаларга қаратилган бўлади. У фанларни базўр ўзлаштирадиган, ўз “мен”лигини юқори қўйувчи талаба ёки ўқувчилар орасида кўпроқ қўлланилади. Бундай сўзлар эмоционал бўёқдорликка эга бўлса-да, салбий маънони англатамайди. Чунки қониқарли баҳо яхши бўлмаса ҳам натижа ёмон эмас. Фақат у кесатик, енгил кулгу, ҳажвий хусусиятларга эга. Масалан: Хуршид ўз ҳаракати билан ҳақиқий эркакнинг баҳосини олди. Сенга фақатгина эркакни баҳоси лойиқ, бошқаси тўғри келмайди. Ҳа, энди эркакнинг баҳоси-да, бошқачаси бўлиши мумкинмиди.

Демак, юқорида келтириб ўтилган ҳозирги вақтдаги фанларни ўзлаштириш жараёнига тааллуқли бўлган жаргон сўзларнинг психолингвистик таҳлили натижалари бир қатор маълумотларни аниқлаш имконини беради. Дастлаб жаргон ва адабий сўзларнинг маъноси аниқланади. Улардаги ўзига хослик, киёсийлик, кўчма маънода қўлланишнинг моҳияти англанади. Шунингдек, жаргон сўзи қандай ясалганлиги: қандай тилдан олинганлиги, қисқартма сўзлиги кабилар маълум бўлади. Кимлар томонидан қўлланилиши: ёши, жинси, гуруҳи, ижтимоий ҳолати, салоҳияти, фаолияти кабилар намоён бўлади. Жаргон сўзнинг эмоционал бўёқдорликка хослиги англанади. Бундан ташқари жаргонлар даврга, миллатга, элатга боғлиқ хусусиятларни ҳам ўзида мужассамлаштирган бўлиши мумкин.

Хулоса. Ижтимоий маънода жаргонлар инсон учун табиий бўлган маданий (цивилизация) муҳитни яратиш, нутқда тез-тез учрайдиган тушунчалар ва рамзлар доираси томонидан белгиланадиган маком, йўналиш ва талаблар тизимини шакллантиради. Шундай қилиб, тил белгили табиатга ва тизимли тузилишга эга, шу боис у универсал мулоқот воситаси бўлиб қолаверади. Тил одамнинг маиший турмушида, ишлаб чиқариш фаолиятида, жамиятнинг илм ва фан, маданият, ижтимоий ва сиёсий ҳаётнинг турли соҳаларида қўлланилади. Турли тил воситаларини танлаш ва фаоллаштириш ҳар қандай конкрет вазиятда мулоқот мақсадлари, вазифалари ва шароитларига, шу билан бирга, ижтимоий муҳит, маълум ёшдаги гуруҳ ва бошқа кўплаб омилларга боғлиқ бўлади.

Ижтимоий муҳит тилга, кундалик нутққа таъсир қилиши инкор этилмайди ва булар, ўз навбатида, кишининг савиясини пасайиб кетишига олиб келиши мумкин. Бироқ юқори савияли, соф, тоза, маънавий тил ҳам, ўз навбатида, муҳитга унинг шаклланиши, яхшиланиши, маънавий бойиши ва ўзгаришига таъсир қилиши мумкин ва зарур[1.57]. Шунинг учун миллий тил хусусиятларини имкон қадар чуқурроқ тадқиқ этиб, адабий тилни тўғри, тўлиқ шакллантириш мақсадга мувофиқ.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ноадабий нутқнинг психолингвистик хусусиятлари. ЎЗМУ хабарлари. 2018. №4. 55-57 бетлар.
2. Ахмедова М.Х. Психолингвистические характеристики жаргонизмов в национальном языке. Вестник интегративной психологии. Бухара – Ярославль. 2022. Выпуск 26. С. 22-25.
2. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 264с. С. 53.
4. Кучменова Ж.М. Эмоциональные концепты в языковой картине мира. Автореф... Нальчик - 2005.
5. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Политиздат, 1977. –304 с. С. 140.
6. Морковкин В. В. Опыт идеографического описания лексики (анализ слов со значением времени в русском языке). — М.: Изд. Моск. унта, 1977. –168 с. С.78.
7. Небольсина П.А. Языковая картина мира: определение понятия. – М.: Изд-во ПСТГУ, 2005. – 438 с.
8. Ожегов С.И., Шведова Н.Я. Толковый словарь русского языка. М. 2012.
9. Русча-ўзбекча словарь. Р.Абдурахмонов таҳририда. Чет тил ва миллий тиллар луғатлари давлат нашрети. М. 1954.
10. Сайфуллаева Р.Р., Менглиев Б.Р., Боқиева Г.Х., Қурбонова М.М., Юнусова З.Қ., Абузалова М.Қ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Ўқув қўлланма. – Тошкент, 2006.
11. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. А.Мадвалиев таҳрири остида. Тошкент. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Электрон кутубхона.
12. Сайфуллаева Р., Сайфуллаев Ш. Ф.С.Убаеванинг монолингвистик эффекти ҳақидаги қайдлари // Хорижий филология. Самарқанд. 2017. №1. 59-бет.

**ДИСКУРСДА ДИНИЙ ТУРИЗМ ВА ЗИЁРАТ ТУРИЗМИ ТЕРМИНЛАРИНИНГ
ВОҚЕЛАНИШИ**

Вахидова Фотима Саидовна,
Бухоро давлат университети
Инглиз тилишунослиги кафедраси
катта ўқитувчиси
f.s.vaxidova@buxdu.uz

Аннотация: Мақолада диний туризм ва зиёрат туризми каби терминларининг дискурсда воқеланиши таҳлил этилган. Экскурсион ўрганиши йўналишидаги диний туризм вазифалари ҳамда мамлакатимизда зиёрат туризмини ривожлантиришида эришилган ютуқлар таҳлил этилган. Шунингдек, диний туризм ва зиёрат тушунчаларининг бир-бирига синоним тарзда ишлатилиши кўп ўринларда учраши таъкидланган.

Калит сўзлар: дискурс, воқеланиши, зиёрат туризми, диний туризм, диний-экскурсия туризми.

Аннотация: В статье изучена вербализация таких терминов, как религиозный туризм и паломнический туризм в дискурсе. Анализируются задачи религиозного туризма в экскурсионно-познавательной сфере и достижения в развитии паломнического туризма в нашей стране. Также отмечается, что понятия религиозного туризма и паломничества во многих местах используются как синонимы.

Ключевые слова: дискурс, вербализация, паломнический туризм, религиозный туризм, религиозно-экскурсионный туризм.

Abstract: The article studies the verbalization of such terms as religious tourism and pilgrimage tourism in the discourse. The tasks of pilgrimage tourism in the field of travelling are studied. The achievements in the development of pilgrimage tourism in the country are analyzed. It is also noted that the concepts of religious tourism and pilgrimage are used synonymously in many places.

Key words: discourse, verbalization, pilgrimage tourism, religious tourism, religious- excursion tourism.

Кириш. Инсоннинг нутқ орқали амалга ошадиган барча ижтимоий фаолияти дискурсив характерга эга. XX аср сўнгидаги тилшуносликдаги устун назариялардан бири дискурс таҳлил назариясидир. Дискурс таҳлилининг мақсади нега бошқа эмас, айнан шу гаплар ишлатилган, нега айнан шу ижтимоий манбалар ишлатилишининг кучлари ишга солинганлигини тушунтиришдир: деб таъкидлаган В.З. Демьянков. “Discourse– битта гапдан ёки мустақил гап қисмидан кўпроқ матннинг ихтиёрий фрагменти. Кўпинча, лекин доимо эмас қандайдир таянч концепт атрофида жамланади. Ҳаракатланадиган шахслар (tourist-сайёҳ/pilgrim –зиёратчи/ traveler –саёхатчи; объектлар (heritage-маданий мерос, ҳолатлар (илохийлик/divinity, замонлар (қадим/ancient), ҳаракатларни тасвирлайдиган (ибодат/pray)умумий контекстни ҳосил қилади.

“Диний туризм атамаси одатда “зиёрат” сўзининг синоними сифатида қўлланилади. Зиёрат ва диний туризм ҳақида гапирганда, аввало, уларга тегишли атамалар, уларнинг туризмда ва турли динлар эътиқоди амалиётида қўлланилиш хусусиятларини аниқлаш муҳимдир.

Диний туризм тадқиқотчилар томонидан турли хил хусусиятларга эга бўлган.

Гисберт Риншед уларни давомийлиги, гуруҳ катталиги ва ижтимоий тузилиши бўйича ажратиб туради[2], деган фикрни илгари суради.

Жули Геворгиан мотивацияси билан фарқ қилувчи иккита тоифани таклиф қилади, яъни "ҳаж туризм "маънавий сабабларга кўра ёки диний маросимларда қатнашиш учун" ва черков туризм "соборлар каби ёдгорликларни кўриш учун.[3][4]

Христиан руҳонийси Франк Фахей, зиёратчи "ҳар доим сайёҳ бўлиш хавфи остида", деб ёзади ва аксинча, чунки саёхат ҳар доим унинг фикрига кўра уйдаги ҳаётнинг қатъий тартибини бузади ва улар ўртасидаги саккизта фарқни аниқлайди:[5]

Мусулмонларнинг ер юзи бўйлаб турли мақсадларда, диний ибодатларни адо этиш (ҳаж ва умра), ризқ излаш ва умуман бошқа сабаблари билан саёхат қилиши туризм соҳасида ўзига хос ёндашув ва стандартларга асос солинишига сабабчи бўлди. Шу ўринда туризм мутахассислари

мусулмонларнинг диний талабларидан чиқмаган ҳолда ҳар қандай сабаб билан саёҳат қилишларини барча учун бирдай тушунарли бўлиши учун қандай номланиши устида фикрлар билдирганлар. Турли атамалар тавсия этилган: зиёрат туризми, Исломиё туризм, диний туризм, шаръий туризм, ҳалол туризм ва ҳоказо. Юқоридаги атамаларнинг барчасининг муаммоли жиҳатлари бор эди. Мисол учун зиёрат туризми дейилганда, кўпчилик мусулмонлар фақат ҳаж ва умра зиёратларини тушунадилар, исломиё туризм ва диний туризм шоппинг, саёҳат ва дам олишни қамраб олмайди, барча саёҳат ҳам тўлалигича шаръий бўлмаслиги мумкин ва ҳоказо. [6]

Куръони Каримнинг “Анкабут” сураси 20-оятда «**Ер юзида сайр этиб юринглар ва махлуқотларни У зот аввал бошдан қандай яратганига назар солинглар...**», деб айт” ёзилгани диний туризмни тарғиб қилади. Диний туризм- диний марказларга саёҳат қилишни ўз ичига олади, бу ерда сайёҳлар диний обидаларни, музейларни кўриши, диний тадбирларда қатнашиши, диний марказларга, бой диний анъаналарга эга бўлган мамлакатларга ва минтақаларга ташриф буюриб, диний мерос - қўлёмалар, диний меъморчилик объектларини ўрганадилар.

Асосий қисм. Зиёрат туризми атамасининг тушунчаси – диндорларнинг диний қадамжоларга ташрифлари – унинг ташкил этувчи кишиларнинг кўпчилиги томонидан рад этилади: улар учун “зиёрат” ва “туризм” турлича, гоҳида бир-бирини истисно қилувчи тушунчалардир. Шунинг учун ўхшаш мазмунга эга бўлган – диний туризм атамаси қўлланилади.

“Зиёрат” атамаси ҳозирги кунда барча динлар эътиқодларда қўлланилади. Сўзнинг ўзи гарчи аниқ мотивланган саёҳатларнинг шакли - салб юришлари, зиёратлар давридагина пайдо бўлган бўлса-да, узоқ тарихга эгадир. Этнографик ва ёзма манбаларга кўра қадимги юнонлар ва римликларнинг узоқ жойлардаги маъбудларга ибодат қилиш, қадимги герман қабилаларининг муқаддас дарахтзорларга зиёрат мақсадида боришлари амалиётлари ҳақида маълумотлар сақланиб қолган.

Диний туризм турли эътиқодли кишиларнинг диний эҳтиёжларига асосланади. Диний туризмни энг қадимги деб аташ мумкин, унинг илдизлари қадим замонларга бориб тақалади. Унинг иккита асосий тури мавжуд: зиёрат туризми (маънавий ва зиёрат йўналишини алоҳида ажратиб кўрсатиш керак) ва экскурсия ва маърифий йўналишдаги диний туризм. Айрим конфессиялардаги диний туризм ўзига хос хусусиятларга эга.

“Диний туризм” –бу ўзларининг яшаб турган муҳитларидан ташқарида жойлашган муқаддас қадамжолар ва диний марказларга йўналаётган туристларга хизмат кўрсатиш ва уларнинг эҳтиёжларини қондириш билан боғлиқ фаолият турларидир”. Туризм атамалари луғати мазкур атамани четлаб ўтади, бироқ унинг асосий турларидан бири сифатида кўрилиши мумкин бўлган: диндорларнинг муқаддас қадамжоларга сиғиниш учун саёҳат - қадимги христианларнинг Фаластиндан палма шохини келтириш одати билан боғлиқ ҳисобланадиган диний туризм билан чамбарчас боғланган зиёрат деб номлаб тушунчасига таъриф беради:

Диний туризм қуйидаги икки асосий шаклларга бўлинади:

- зиёрат туризми;

- экскурсион-ўрганиш йўналишга мўлжалланган диний туризм.

Баъзи ҳолларда зиёратчилар ва экскурсантлар бирлаштирилган ихтисослаштирилган турларни ажратиб кўрсатишади. Ихтисослаштирилган турлар ўтмишдаги диний қадамжолар ва архитектура ёдгорликларига ташриф буюришни назарда тутган ҳолда камида уч кунга мўлжалланади. Баъзан бундай турларнинг ташкил этилиши учун рухсат (ижозат) талаб этилади.

Диний туризм ва унинг турлари қуйидаги шаклларда намоён бўлади. “Темир парда” ва чегараларнинг очилиши муносабати билан кўплаб ватандошларимиз хорижга интилишди. Мазкур зиёратларнинг маълум қисми диндор киши учун қизиқарли бўлган мамлакатларга амалга оширилди. Мусулмонлар муқаддас заминга Макка ва Мадинаи мунаварага, насронийлар Юнонистон ва Мисрга, яҳудийлар эса Қуддусга ва ҳоказо. Ўзбекистонда диний онгни уйғотишга қаратилган ҳолда туристик агентликлар мижозларни кўпайтириш мақсадида ўз турларига нисбатан анча нотаниш бўлган зиёрат сўзини фаол равишда ҳал этилади. Шу туфайли, тадқиқ этиладиган тушунчани аниқлаш кераклиги шаклланди.

Зиёрат- pilgrimage - бу аниқ белгиланган диний мақсадларда муқаддас қадамжоларга саёҳат ёки зиёратдир. Зиёрат у ёки бу шаклда деярли барча динлар ва мажусийлар культларида қабул қилинган. Ҳозирги пайтда зиёратчилар туристик индустриянинг хизматларидан кенг фойдаланишади, мазкур турларни ташкил этадиган махсус туристик фирмалар барпо этилади. Зиёрат турлари диний-ўрганиш ёки маданий-тарихий турлардан фарқли равишда фақат билиш мақсадларига бўлмаган маросимларни амалга ошириш орқали муайян эътиқодни ташийдилар. Дастурнинг дам олишга мўлжалланган бўлими соғломлаштириш ва ўрганишга йўналтирилганлиги рухсат берилса-да анча қисқартирилган

Зиёратнинг маъноси муқаддас қадамжоларга сиғинишда намоён бўлади. Мазкур сиғиниш диний характерга эга бўлиб эҳтиром кўрсатиладиган қадамжоларда ибодат ва диний маросимларни амалга ошириш билан боғлиқдир. Муқаддас қадамжоларга қилинган диний ибодат билан боғлиқ бўлмаган ҳар қандай бошқа ташриф асл зиёратга тегишли эмасдир. Диний туризмнинг мазкур тури турли дин вакилларининг зиёрат мақсадларидаги ташрифлари мажмуасидир. Зиёратни биз кишиларнинг муқаддас жойларга сиғиниш учун қилинган саёҳати, деб тушунамиз. Зиёратни амалга оширишга кишиларни кўплаб турли сабаблар ундайди.

Биринчидан, диний маросимни бажариш (ибодат, намоз ўқиш, истиғфор келтириш). Куръон тиловат қилиш ва 5 вақт намоз ўқиш масжиднинг асосий ички базаси ва мазмунини намоён этади. Иккинчидан, маънавий такомиллашув. Ўнлаб ва юз минглаб турли кишилар бизнинг масжидларимизга жума намозларда хутба ўқилиши айнан маънавий озуқа мақсадида келишади. Учинчидан, неъмат, маънавий ва жисмоний маслаҳатни олишдир. Тўртинчидан, диний маърифат. Бешинчидан, муқаддас жой, Кабатуллоҳни тавоф қилиш, оллоҳга сиғиниш.

Диний туризм асосида ўзларининг одатдаги яшаш жойларидан ташқаридаги диний марказларга йўналаётган туристларнинг эҳтиёжларини қондириш ва хизмат кўрсатишдир. Диний туризмда туризмнинг бошқа типлари каби ўз шакллари: экскурсион йўналишдаги зиёрат туризми ва диний туризми бор.

Диний туризмнинг турлари ва шакллари: диний туризмнинг анча кенг ҳажми энг кўп тарқалган динлар: христианлик, ислом, иудаизм ва буддизмга мувофиқ бўлади. Туристик бозорда кейинги иккита йўналиш мавжуд эмас. Муқаддас қадамжолар, авлиёлар, буюк дин раҳнамолари мақбаралари, улар орқали оллоҳга эҳтиром дуо қилиш ибодат ҳисобланади.

Шундай қилиб, авваллари кенг истеъмолда бўлган “ибодат қилувчи” сўзи масжид/черков ва унинг диний таълимоти билан боғлиқдир. Мазкур таълимот, шунингдек, муқаддас қадамжоларга сиғинишда мужассамлашган зиёратнинг мазмунини кўрсатади. Сиғиниш диний характерга эга бўлади ва муқаддас қадамжоларда ибодатларни амалга оширишни билан боғлиқдир. Муқаддас қадамжоларга бошқа мақсадда зиёрат қилиш асл зиёратга тегишли эмасдир [4].

Зиёрат туризми – бу турли конфессия вакилларининг зиёрат мақсадларидаги ташрифлари мажмуасидир.

Зиёрат- диндорларнинг муқаддас жойларга сиғинишга интилишдир.

Зиёратни амалга ошириш учун сабаблар каторига қуйидагиларни киритишимиз мумкин:

- жисмоний ва рухий иллатлардан қутулиш истаги;
- ўз қариндошлар ва яқинлари учун дуо қилиш;
- неъматларга эришиш;
- худога хуш ёқадиган ишни қилиш;
- айбларни ювиш;
- юқоридан юбориладиган неъматлар учун миннатдорликни билдириш;
- иймонга содиқликни намоён қилиш;
- эътиқод йўлида ҳаракатчанликка интилиш;
- ҳаёт мазмунини топиш.

Зиёрат инсоннинг воқеликка муайян муносабатини назарда тутаяди. Зиёрат ғояси ўз навбатида алоҳида шартлар асосида зиммага олинган ҳаракатларни кўзлайди. Бу кишининг абадий маънавий қадриятлар ўрнини ўткинчи моддий қадриятларга қурбон қилишга тайёргарлигининг тимсолидир. Ислам, индуизм, православие ва католицизмда пиёда зиёрат қилишлар кенг ривожланган. Кишилар зиёратга уларда ўз яшаш жойларида маросим ҳаракатларини амалга оширишга имкон камлиги учун боришади. Зиёратчилар одатда хизмат кўрсатилиши, овқатланиш ва жойлашиш масалаларига анча кам талабларни илгари суришади.

Зиёрат арабча сўз бўлиб, у ўзбек тилида бориб кўриш маъносини ифодалайди. Ўзбек тилининг изоҳли луғатида бу сўзга қуйидагича изоҳ берилади: “Зиёрат-арабча сўз бўлиб, у ташриф, табаррук жойларга сафар қилиш”. Зиёрат ўтган аждодлар дафн қилинган жойларни бориб кўришдир. Биз ўтган аждодларимизни хотирлаш ва улардан ибратланиш, охиратни эслаш учун зиёратга борамиз. Пайғамбаримиз (с.а.в.) шундай деганлар: “*Зиёратгоҳ(қабр)ни зиёрат қилишни устаган киши зиёрат қилсин, чунки уларнинг зиёрати бизга охиратни эслатади*”. (Бухорий ривояти). [7]

Экскурсион ўрганиш йўналишидаги диний туризм ўз навбатида туристлар диний объектларни – фаол кулът ёдгорликларига ташриф буюришни, музейларни кўриши, ибодатларда иштирок этиши ва бошқа диний тадбирларда қатнашиши мумкинлигини назарда тутаяди. Шунинг таъкидлаш лозимки, экскурсантлар-туристлар, жумладан, бошқа дин вакиллари барча тадбирларга ҳам қатнаша олмайдилар.

Диний йўналишдаги ўрганишга мўлжалланган турлар зиёрат турларидан фаркли равишда қисқа муддатли ҳисобланади, улар диний байрамларга бағишланмасдан, уларда катталар ҳам болалар ҳам иштирок эта олади. Туристлар диний объектларга аралаш турлар давомида ҳам ташриф эта олишади, уларда экскурсион ташкил этувчи дастурнинг фақатгина бир қисми ҳисобланади. Зиёратчилар учун экскурсия культ ҳаракатларига нисбатан иккиламчи хусусиятга эга бўлади. Шунга қарамасдан, баъзи турларда зиёратчилар ҳам экскурсантлар ҳам иштирок этишади. Диний йўналишдаги экскурсион турлар камида уч кунга мўлжалланиб диний қадамжолар ва ўтмишдаги архитектура ёдгорликларга ташриф буюришга мўлжалланган. Баъзида бундай турларни ташкил этишда масжид раҳбарининг руҳсати (ижозати) керак бўлади. Ўрганишга мўлжалланган турларда мавжуд туристик инфраструктуранинг элементлари – жойлаштириш, овқатланиш, транспорт воситалари қўлланилади.

Туристлик марказларнинг нуқтаи назаридан диний туризмга диний тематикадаги илмий туризм яқиндир. Олимлар диний бой анъаналарга эга мавжуд динлар, мамлакатлар ва минтақаларга ташриф буюришади. Бундай ташрифлар кўп сонли эмас, бироқ улар туристик ташрифлар географиясини кенгайтиради. Олимларни диний мерос – ҳозир мавжуд ва ўтмишдаги динларга тегишли қўлёзма, турли культ предметлари, архитектура шакллари ва бошқалар қизиқтиради.

Экскурсион йўналишдаги зиёрат ташрифлари ва диний турларнинг фарқи уларнинг мақсадидир. Бундан туристларни жойлаштириш ва овқатлантиришнинг хусусиятлари, экскурсион маршрут, кўрсатиш объектининг танланиши, экскурсияни тақдим этишнинг мазмуни ва шаклининг хусусиятлари келиб чиқади. Агарда диний-экскурсион турнинг гуруҳлари учун дам олиш муассасалари кўп бўлган рўза кунларида меҳмонхонада жойлашиш ва ресторанда ёки кафеда одийгина овқатланиш турнинг сифатини баҳолаганга қараганда сезиларсиз бўлса, зиёратчи учун бу ҳолат турфирманинг барча саъй-ҳаракатларини, психологик дискомфорт ва эмоционал кучланишни ўчириб юбориши мумкин

Зиёрат тури диний-экскурсион турдан фаркли равишда ўзига нафақат ибодатхоналар муқаддас қадамжолар (булоқлар ва б.)га ташриф ва малакали томошани, балки зиёратчининг ибодатхона, мадраса, черков ва монастир ҳаётида ҳақиқий иштирок этишини, ибодат жараёнига ташриф имкониятини ҳам ўз ичига олади.[10]

Диний ўрганиш ва зиёрат турлари, аввало, экскурсион ташриф ва қўрик объектининг маршрутларини бирлаштириб, одатда масжиду мадрасага ёхуд обидага бўлган ҳар қандай ташрифнинг зиёрат деб номланган мазкур категорияларнинг аралашшига олиб келади. Айни пайтда мазкур турлар (экскурсиялар) турли мақсадларни кўзлайди, айнан зиёрат тури аввало диний мотивланган, экскурсион тур эса ўрганиш билан мотивланган. Мақсадларнинг фарқи, объект танлаш, методик усуллари, кўрсатиш ва гид ҳамроҳлигида гуруҳ билан мулоқот услубининг қўлланилишини ва махсус лексикадан фойдаланилишини ва ҳқз.ни тақозо қилади.

Ўзбекистоннинг халқаро ташкилотлар ва хорижий давлатлар билан туризм соҳасида алоқалар ўрнатиши ва ривожланиши, юртимизга туристлар оқимининг кириб келишини кўпайтириш, уларга хизмат кўрсатиш учун барча шароитларни яратиш, хизмат кўрсатиш сифати ва маданиятини ошириш, туристлар хавфсизлигини таъминлаш, туристик индустрияни ташкил қилиш ва ривожлантириш, соҳа бўйича кадрлар тайёрлаш билан боғлиқ муносабатларни тартибга солувчи ташкилий-иқтисодий механизмлар такомиллашиб бормоқда.

Президентимизнинг 2021 йил 9 февралда “Ўзбекистон Республикасида ички ва зиёрат туризмини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида” фармони қабул қилинди. Унда туризм бозорининг турли сегментларига йўналтирилган туризм маҳсулоти ва хизматларини диверсификация қилиш, уларнинг рақобатбардошлигини янада ошириш, мақбул ва қулай ички ва халқаро зиёрат туризми муҳитини яратиш, транспорт йўналишларини кенгайтириш, транспорт хизматлари сифатини ошириш, туризм маҳсулотларини кенг тарғиб қилиш, шунингдек, мамлакатимизнинг саёҳат ва дам олиш учун хавфсиз манзил сифатидаги имижини мустаҳкамлашга йўналтирилган вазифалар белгилаб берилди.

Бу ўз навбатида, ички туризмнинг жадал ривожланиши ҳамда фуқароларимизнинг ҳордик чиқаришларига қулай имкон яратади. Эътиборли жиҳатларидан яна бири, бу буюк алломамиз Имом Мотуридий ёдгорлик мажмуасини зиёрат марказига айлантириш ҳамда атрофидаги 8 нафар буюк уламнинг қабрини тиклаш ва ободонлаштириш ишлари концепцияси “Йўл харитаси”ни ишлаб чиқилиши ва амалга оширилишидир. Натижада миллий ва халқаро туристларнинг оқими янада кенгайди.

Фармоннинг яна бир муҳим жиҳати сифатида Имом Бухорийнинг бебаҳо меросини кенг қўламда оммалаштириш ва тарғиб қилиш мақсадида хорижий тилларда “Имом Бухорий” зиёрат туризми йўлдош телеканални, хорижий мамлакатларда унинг мухбирлари фаолият олиб боришини

назарда тутган ҳолда ташкил этиш ва уни ривожлантириш концепциясининг яратилиши ҳисобланади. Мазкур лойиҳани амалга оширишда Ўзбекистон халқаро ислом академияси марказий ўринларни эгаллаши ва мамлакатимизда зиёрат туризмнинг жадал ривожланишига хизмат қилувчи етук мутахассисларни етиштириб беришда, илмий тадқиқот ишларини амалга оширишда ўз ўрнига эга бўлади. Ўзбекистон туризм индустриясида зиёрат туризми субъектларининг фаолияти, талаб ва таклиф қонунининг устуворлиги, ташкилий-иқтисодий жараёнларни мувофиқлаштиришнинг маъмурий механизмларини яратиш ҳолати каби мавжуд ижтимоий-иқтисодий жараёнлар жамиятдаги турли ихтисослашган институтлар ва уларнинг фаолият юритиш тартибига тўғридан-тўғри боғлиқ бўлади.

Хулоса. Амалга оширилган ишнинг натижаларини кўриб чиқиб қуйидаги хулосаларга келинди.

Зиёрат – бу аниқ белгиланган культ мақсадларига кўра муқаддас қадамжоларга ташриф ёки зиёратдир. Зиёратнинг пайдо бўлиши дунёда асосий диний йўналишларнинг шаклланиши билан боғлиқдир. Зиёрат у ёки бу шаклда барча динлар ва мажусий эътиқодларида қабул қилинган. Ҳозирги кунда зиёратчилар туристик индустрия хизматларидан кенг фойдаланишади. Зиёрат турлари диний-ўрганишга ёки маданий-тарихий асосланган турлардан фарқли равишда нафақат ўрганиш мақсадларни, балки маълум эътиқодларга маросимни амалга ошириш мазмунини билдиради.

Диний туризм (зиёрат) туризмнинг энг қадимги турларидан бири ҳисобланади. Зиёрат, умуман олганда, туризм каби ички (алоҳида мамлакат ичида) ва халқаро бўлади.

Бухоро вилоятида диний туризм ҳозирги кунда етарли даражада ривожланган. Ҳозирги кунга қадар сақланиб келаётган диний иншоотлар диний туризм ва зиёратнинг муҳим объектлари сифатида хизмат қилиши мумкин. Улар орасида диний туризм ва зиёратнинг асосий жойларидаги муҳим объектлари ажратиб кўрсатилган. Умуман олганда, улар бир-биридан фарқланади, уларнинг диний туризм сифатида ҳам зиёрат (ёки аралаш гуруҳлар) сифатида уларни маршрутларга қўшиш мумкин эмасдир:

- диний маросимни амалга ошириш;
- муқаддас даргоҳ, ибодатхона, қабрларни зиёрат қилиш;
- маънавий тақомиллашув;
- шифобахш манбалардан сув ичиш ва даволаниш;
- диний жамоат билан ибодат қилиш

Мазкур туристик маҳсулотнинг асосий истеъмолчилари сифатида диндор кишилар, шунингдек дин тарихи билан қизиқадиган кишилар бўлади.

Зиёрат ташрифларининг турли вариантлари мавжуддир. Масалан етти пирга зиёрат, Чор Бақр зиёрати, Имом ал Бухорий, Ҳазрати Довуд зиёратгоҳи кўпинча икки кунлик 8 соатдан 36 соатгача мўлжалланган автобус турлари харидоргирдир. Бундай дастурлар қиммат эмас ва улар қисқа муддат ичида бир –биридан унча узоқ бўлмаган вилоятларга ташриф буюришга, ибодатларга иштирок этишга, ташриф буюриладиган жойлардаги диққатга сазовор жойларни томоша қилишга имкон яратади.

Кўп кунлик турлар оддий турристик ташрифлардан анча фарқ қилади. Мазкур туристик маҳсулотнинг асосий хусусиятларидан бири бу туристларнинг ибодатда иштирок этишларидир. Ташрифни ўтказишда туристик гуруҳнинг маънавият билимлари ва манфаатларининг хусусиятлар инobatга олинади. Тегишли равишда, эскурсиянинг оддий матнлари маҳаллий қадамжолар, байрам ёки хотираси ёдга олинadиган авлиё ҳақидаги маълумотлар билан тўлдирилади.

Ниҳоятда, хизмат кўрсатишда овқатланишни ташкил этиш катта аҳамиятга эгадир. Ҳалол концептни инobatга олган ҳолда Ўзбекистонда «Ҳалол» стандартига мувофиқ намунавий хужжатлар ишлаб чиқилди. Ҳалол белгиси сертификацияси бўйича халқаро компания World Halal Trust Ислом бизнеси халқаро ассоциацияси кўмагида Ўзбекистонда фаолият олиб бораётган учта компания сертификатни қўлга киритди.[8]

Ташриф объектлари ўзининг тарихий-маданий қиймати ва диний аҳамияти билан ҳам турли-тумандир. Диний туризмнинг маршрутларини ташкил этишда туристлар ва зиёратчилар ташрифнинг мақсадларини инobatга олиш ва имкониятга кўра бир хилдаги гуруҳларни ташкил этиш лозим. Гид ҳамроҳлиги эскурсия матнини тайёрлашдаги урғу ташрифнинг мақсади билан аниқланди.

Диний туризм халқаро ва ички туризмнинг тизимида катта роль ўйнайди. Кишилар зиёрат ва эскурсион ташрифларга муқаддас қадамжолар ва диний марказларга бориш мақсадида боришади. Улар диний маросимларда иштирок этишга, ибодатда ва қурбонлик келтиришда иштирок этишга ҳаракат қилишади. Дин кишиларнинг хулқ-атворларида ўзликни англаш ва стереотипларни

шаклантиришга таъсир кўрсатади. У ижтимоий тизимнинг элементи, баъзи ҳолларда – энг муҳими сифатида намоён бўлади.

XXI асрда туризм саноати шиддат билан ривожланиб, транспорт ва алоқа воситалари такомиллашди. Кишиларда ўз динларининг муқаддас жойларига ташриф буюриш бўйича катта имкониятлар пайдо бўлди. Бир пайтнинг ўзида бошқа мамлакатларнинг халқларидаги маънавий ютуқларни, ўзлаштириш, уларга тегишли динларнинг мазмунини тушуниш хоҳиши пайдо бўлади. Тахмин қилиш мумкинки, бу қисман сўнги бир неча ўн йилликларда инсониятнинг ҳаётида рўй берган кизгин ўзгаришлар туфайли динлардаги маълум кризислар томонидан келиб чиққан.

Зиёратчиларни диний маросимлардаги бевосита иштирок этиш қизиқтиради. Зиёратчилар асосан ўзлари борган қадамжолар мансуб бўлган динга эътиқод қилишади. Экскурсиялар, музейлар ва кўргазмаларга ташриф буюриш - иккиламчи, йўлдош вазифа ҳисобланади ёки уларга умуман қизиқ эмасдир.

Диний туристлар, биринчи навбатда, зиёратчилар ўзлари яшаб турган оддий муҳитдан ташқарида қандайдир бошқа нарсани амалга ошириш эҳтиёжи пайдо бўлганда диний саёҳатга чиқишади. Кишилар муқаддас жойларга турли мотивларда: ибодат қилиш, шахсий муаммоларни ечиш, қадриятларлар тизимига эга бўлиш, маънавий йўлда қарор топиш, мамлакатнинг маданий мероси билан танишиш учун ташриф буюришади.

АДАБИЁТЛАР :

1. Демьянков В.З. *Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода* / В.З.Демьянков // *Вопросы языкознания*. - 1994. – № 4. - С.17 – 33.
2. Gannon, Martin Joseph; Baxter, Ian W. F.; Collinson, Elaine; Curran, Ross; Farrington, Thomas; Glasgow, Steven; Godsman, Elliot M.; Gori, Keith; Jack, Gordon R. A. (11 June 2017). "Travelling for Umrah: destination attributes, destination image, and post-travel intentions" (PDF). *The Service Industries Journal*. 37 (7–8): 448–465. doi:10.1080/02642069.2017.1333601. ISSN 0264-2069. S2CID 54745153.
3. Rinschede, Gisbert (1992). "Forms of religious tourism". *Annals of Tourism Research*. 19 (1): 51–67. doi:10.1016/0160-7383(92)90106-Y. ISSN 0160-7383.
4. Gevorgian, Juli. "Religious Tourism". *Academia*. Retrieved 4 December 2019.
5. Ralf van Bühren, *The artistic heritage of Christianity. Promotion and reception of identity. Editorial of the first section in the special issue on Tourism, religious identity and cultural heritage, in Church, Communication and Culture 3* (2018), pp. 195-196.
6. Fahey, Frank (April 2002). "Pilgrims or Tourists?". *The Furrow*. 53 (4): 213–218. JSTOR 27664505.
7. *Зиёрат туризми, Исломиё туризм, диний туризм, шаръий туризм ва ҳалол туризм?* | Azon.uz - Ахборот-таҳлилий портал
8. <https://nasafziyo.uz/index.php?newsid=5623>
9. <https://kun.uz/news/2022/07/29/ozbekistonning-taniqli-kompaniyalaridan-biri-butun-dunyoda-tan-olingan-halol-sertifikatini-qolga-kiritdi?q=%2Fnews%2F2022%2F07%2F29%2Fozbekistonning-taniqli-kompaniyalaridan-biri-butun-dunyoda-tan-olingan-halol-sertifikatini-qolga-kiritdi>
10. Saidovna, V. F. (2021). *The Functional Essence of Some Pilgrimage Terms in The English Language*. *Eurasian Research Bulletin*, 3, 1-6. <https://www.geniusjournals.org/index.php/erb/article/view/259>

A CORPUS-BASED APPROACH TO PHRASEOLOGY RESEARCH

Avezov Sukhrob Sobirovich;
Senior Lecturer
Bukhara State University
1990senigama@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada frazeologizmlarni o'rganishda parallel korpuslardan foydalanish imkoniyatlari ko'rib chiqiladi. Tahlil natijalari shuni tasdiqlaydiki, korpus ma'lumotlaridan foydalanish nafaqat tillararo tavsiflarni sezilarli darajada yaxshilaydi, balki tilning leksik tizimining alohida qismi sifatida frazeologizmlarning o'ziga xos xususiyatlari haqidagi g'oyani o'zgartirish imkonini beradi. Xususan, parallel matnlar korpusining materiali an'anaviy ravishda to'liq ekvivalent deb hisoblangan idiomalarning lingvistik o'ziga xos xususiyatlarini aniqlab beradi. Ekvivalentlikning ikki xil turlarini ajratilishini asoslaydi: til tizimi darajasidagi ekvivalentlik va matn darajasidagi ekvivalentlik. Ushbu tadqiqot usuli turli tuzilishga ega tillarning o'zaro bog'liq frazeologik birliklarning alohida juftlarini aniqlash, shu jumladan, semantik, sintaktik, pragmatik va kombinatsion farqlarini aniqlash uchun korpus asosida ketma-ketlikda taqqoslashdan iborat.

Kalit so'zlar: parallel korpus, tarjima, lingvospesifik birliklar, kontrastiv tilshunoslik, semantik kategoriyalar, rus tili, normallashtirish, korpus tarjimashunosligi.

Abstract: This article explores the benefits of using parallel corpora in phraseology research. The findings show that incorporating corpus data enhances cross-linguistic descriptions and modifies our understanding of phraseology as a unique aspect of a language's lexical system. The use of parallel text corpora enables the identification of language-specific idiomatic expressions, which were previously thought to be fully equivalent. It is important to distinguish between two types of equivalence: equivalence in the language system and equivalence in the text. The research method is a corpus-based sequential comparison of individual pairs of correlated phraseologies across different languages, highlighting differences including semantic, syntactic, pragmatic, and combinatorial elements.

Keywords: parallel corpus, translation, language-specific units, contrastive linguistics, semantic categories, Russian language, normalization, corpus translation studies.

Аннотация. Статья рассматривает возможности использования параллельных корпусов в исследованиях фразеологии. Анализ, проведенный в работе, подтверждает, что обращение к корпусам существенно улучшает кросс-лингвистическое описание и изменяет само восприятие фразеологии как части языковой лексической системы. В частности, использование материалов параллельных текстов позволяет выявить лингво-специфические особенности идиом, которые ранее считались эквивалентными. Необходимо различать минимум два разных типа эквивалентности: эквивалентность в языковой системе и эквивалентность в тексте. Метод исследования основан на сопоставлении коррелирующих фразеологизмов разных языков, выявление различий между ними, включая семантику, синтаксис, прагматику и сочетаемость, на основе корпусных данных.

Ключевые слова: параллельный корпус, перевод, лингвоспецифичные единицы, контрастивная лингвистика, семантические категории, русский язык, нормализация, корпусное переводоведение.

Introduction. The objective of this research is to present empirical evidence of how the integration of corpus data, particularly parallel corpus data, can modify and enhance the conventional perceptions of linguistic equivalence in the field of phraseology. Our methodology is predicated on the notion, substantiated by prior studies, that incorporating corpus data not only improves contrastive analysis but also reconceptualizes our comprehension of the unique nature of phraseology, particularly idiomatic expressions, as a constituent of a language's lexical system.

The contributions of Valeriy Mikhaelyevich Mokienko to the discipline of comparative phraseology are widely acknowledged. His seminal work, "Slavic Phraseology", remains a seminal reference in the field. The current study, which aims to compare German and Russian phrasemes, aspires to add to the body of research in the area of linguistics and make a meaningful contribution to the field.

The organization of this article is as follows: after introducing the research object, outlining the primary methodology and general corpus analysis principles, we will investigate a case of a German idiom

without a corresponding equivalent in Russian, and compare the systemic representation of this absence of equivalence with the corpus data. In the subsequent section, we will perform a comparative analysis of German and Russian phraseological units, which were previously believed to be equivalent, in order to determine the linguistic peculiarities of these units through a corpus-based approach. Finally, in the last section, we will delve into several theoretical aspects related to the evolution of phraseology, with a focus on their practical implications for lexicography.

Research methodology. To continue, the main focus of the research methodology is a comparison of German and Russian phraseology. The data used in the study was obtained from the National Corpus of the Russian Language (NCRL), specifically through parallel corpora. This study's uniqueness lies in its empirical approach, where the analysis is based primarily on data from NCRL's Russian-German parallel corpora, instead of relying solely on theoretical views about inter-language equivalence in the field of phraseology. According to the literature, there are several key types of corpus-based work that have been identified.

- Research that is directed by the corpus (corpus-driven);
- Research based on the corpus (corpus-based);
- Research that uses the corpus as a source of illustrative material (corpus-illustrated, this principle of using the corpus is also called corpus-informed).

The idea of the diversity of methodologies for working with a corpus is a valid one and helps determine the appropriate method of analysis for each individual case. One such approach is the corpus-illustrated approach, where the corpus serves as a source of example material for the researcher. In this case, the task is to select representative contexts that can be considered paradigmatic examples. This approach is particularly useful in dictionary work, as dictionaries that draw their examples from a corpus are considered to be more objective compared to dictionaries relying on linguistic intuition or randomly selected examples from the lexicographer's database [6; p. 45-51].

It's important to note that the use of the corpus principle in selecting examples does not relieve the lexicographer of the responsibility of making decisions in each individual case. Rather, it provides a broader range of options and enables the lexicographer to make informed decisions based on objective data, thus reducing the reliance on introspection.

It's also worth mentioning that the corpus-illustrated approach is just one of many different approaches to working with a corpus and that each individual case will require a specific methodology to be used.

Corpus-driven studies refer to the utilization of a corpus as a primary source of data for linguistic research. This approach views the corpus as defining the field of study and emphasizes the extraction of working hypotheses from the corpus data rather than preconceived theories. In the context of grammar, the identification of linguistic categories is based on the analysis of the corpus. The process of analysis serves as the first step in the research and enables the formation of theoretical generalizations based on the empirical data. This approach follows the principle of "data-driven theory development", rather than "theory-driven data analysis" [2; p. 61].

Corpus-based research represents a middle ground between the two opposing approaches to corpus material discussed earlier. In this type of research, the starting point is a pre-existing understanding of the phenomenon under investigation, often in the form of a hypothesis or assumption. The corpus is then used to validate these representations through empirical analysis. The outcome of this analysis is the acquisition of new insights into the structure of the studied phenomenon.

This type of corpus-based research is being utilized in the current study, although not exclusively. Strict adherence to the corpus-based approach requires quantitative analysis, which is currently limited in its application to phraseology research, particularly when studying idioms, as opposed to collocations or syntactic phrasemes. The Russian-German parallel corpus used in this study has a total of 5213,939 words, while the German-Russian parallel corpus has 3916,879 words. Out of the 2000 most frequently used idioms in modern German, as described in the "Deutsch-russische Idiome online" dictionary under development, only 325 are represented in the German-Russian parallel corpus. The number of contexts in which these idioms are used is limited, with only a few idioms having more than ten occurrences. Therefore, the use of quantitative analysis methods is not meaningful in this study. Despite this, the results obtained are still significant for comparative phraseology research, as demonstrated by the example provided.

The German idiom "von Mund zu Mund gehen" and the Russian idiom "переходить/передаваться из уст в уста" exhibit a close semantic correspondence. Analysis of the German-Russian corpus reveals instances where this idiom pairing is utilized.

Tausend freudige Ausrufungen gingen von Mund zu Mund.

Тысячи радостных восклицаний переходили из уст в уста [3; p. 197-201].

However, it should be noted that there are instances where this idiom pairing is not utilized. This is not necessarily due to a conscious decision on the part of the translator to avoid using the translation “переходить/передаваться из уст в уста” for “von Mund zu Mund gehen”, but rather it may be prohibited by the norms of the Russian language.

— da ging es von Mund zu Mund, er habe sich mit einem jungen, bildschönen Fräulein aus zwar armer, aber adliger Familie verlobt.

— в тот самый день пронесся слух, что он обручился с одной молодой и необычайно красивой девушкой из бедной, правда, но аристократической семьи.

The reason why the idiom “переходить/передаваться из уст в уста” may not be suitable for use in a given Russian translation is due to its restrictions on the use of the impersonal form, unlike the German idiom “von Mund zu Mund gehen”. By examining corpus data, such differences in the usage of comparable idiomatic expressions can be determined. It is important for bilingual dictionaries to take these features into account in order to accurately reflect the usage of idioms in both languages. The utilization of this approach can therefore be beneficial not only for gaining insight into idiomatic expressions, but also for the compilation of idiomatic dictionaries [1; p. 64-66].

The proposed method can be described as a corpus-based approach that involves the sequential comparison of individual pairs of equivalent idioms in different languages. The objective is to identify variations between these idioms, which may encompass semantic, syntactic, pragmatic, and collocational differences.

Results and its discussion. The Results and Discussion section will examine the issue of translating the German idiom “ein weites Feld” using an example. In the field of phraseology research, non-equivalent units, meaning idioms that do not have a standard equivalent translation in the target language, are a commonly recognized category. However, the concept of equivalence requires clarification. If equivalence is understood as a complete match of the corresponding units in two different languages in all relevant aspects of real usage, then the majority of idioms would be considered non-equivalent. However, if non-equivalence is only defined as instances where the meaning expressed by an idiom in one language in a specific context cannot be accurately conveyed in another language in any manner, then there would be very few cases of non-equivalence [4; p. 72].

Traditionally, the term “untranslatable phrases” refers to expressions in the source language that lack a suitable equivalent in the target language in terms of meaning and form. On the other hand, fully equivalent expressions are those that can be traced back to a single source and display high similarities in terms of semantic and lexical structure, as well as figurative basis. For instance, the Russian expression “метать бисер перед свиньями” and its German equivalent “Perlen vor die Säue werfen”. However, such equivalence of idioms is only to a limited extent. Recent research indicates that the German idiomatic expression “Perlen vor die Säue werfen” has undergone significant semantic changes throughout its historical evolution, resulting in a meaning that deviates significantly from the meaning of the Russian expression “метать бисер перед свиньями”.

Therefore, the use of corpus data is necessary in order to determine the limits of the concept of equivalence and to develop effective methods for its operationalization.

With regards to the material, the German idiom “ein weites Feld” (literally translated as “a wide field”) does not have a standard equivalent in Russian that is recognized by normative dictionaries. Based on traditional perspectives, it can be classified as a non-equivalent idiom. The German-Russian Phraseological Dictionary presents this idiom in two dictionary entries: “das ist ein (zu) weites Feld” meaning “that’s too vast a field (it cannot be fully addressed at once)” and “das ist noch ein weites Feld” meaning “there is still much to be accomplished in this field”.

The earliest occurrence of the idiom in the National Corpus of the Russian Language is demonstrated in an example and confirms the information provided by the dictionary regarding the lack of a figurative equivalent in the Russian language.

— “Das ist ein weites Feld, von dem ihr da redet”, sagte ich, “und da steht der menschli chen Erkenntnis ein nicht unwichtiger Gegenstand gegenüber”.

— Вы затронули большую тему, — сказал я. — Тут перед нами явление очень важное.

In the translation of Theodor Fontane’s renowned novel “Effi Briest”, the German idiom “ein weites Feld” appears seven times. However, the consistent use of the Russian equivalent “темный лес” as its translation raises questions regarding the accuracy of the rendering. To further examine this issue, a comparison of the original contexts in which the idiom is used and its corresponding translations in Russian can be obtained from the Russian National Corpus.

— jedenfalls wollen wir darüber nicht streiten; es ist ein weites Feld. — “Во всяком случае, не будем об этом спорить: это — темный лес”.

— Glaube mir, Effi, das ist auch ein weites Feld. “Поверь мне, Эффи, это темный лес”.

— Aber lassen wir das, oder wie dein Papa immer sagte: “Das ist ein zu weites Feld”. “Ну, хорошо, оставим это. Как говорит твой папа, „это темный лес”.

— und Briest sagte ruhig: “Ach, Luise, laß... das ist ein zu weites Feld”. — “а Брист спокойно сказал: “Ах, оставь, Луиза... Это уже совсем темный лес”.

In “Effi Briest”, the idiom “ein weites Feld” is a recurring element that contributes to the linguistic characterization of Effi’s father. The repetition of this idiom holds significant artistic value and thus, should be consistently reflected in the translation. The translation’s use of the equivalent “темный лес” is considered a successful choice by experts. It is noteworthy that the novel “Effi Briest” popularized the idiom “ein weites Feld”. The idiom became even more widely known with the publication of Nobel Prize winner Günter Grass’s novel “Ein weites Feld” in 1995. This reference by Grass, who cites Fontane as his favorite writer, to the original novel can be understood as his novel beginning where “Effi Briest” ends. In this sense, Grass’s work continues the context established in Fontane’s novel.

As of the knowledge cut-off, the novel “Ein weites Feld” has not been translated into Russian. This may be due in part to the challenges in translating its title. A literal translation of “Широкое поле” may not be appropriate as it lacks a corresponding phrase in the Russian language and would not enable the reader to make the connection between the title and its content, as well as the reference to “Effi Briest”. Using the idiom “dark forest” as the title could be a more favorable literary solution, as it preserves the intertextual significance. However, this solution would be justified only if the Russian reader has a good understanding of 19th-century German literature. The reader must be familiar with the fact that in Y. Svetlanov and G. Egerman’s translation of “Effi Briest”, the novel ends with the words “it’s already a completely dark forest”, in order to fully comprehend the author’s intention and appreciate the place of Grass’s novel in German literary history. Based on the analysis of the translation of “Effi Briest”, the following conclusions can be drawn regarding the concept of interlingual equivalence:

1. Idioms that do not have direct equivalents in another language in terms of meaning and imagery may still find suitable equivalents in a specific text, as demonstrated by the translation of “ein weites Feld” to “dark forest”. It is important to recognize that equivalence should be evaluated in the context in which the comparison is being made, which can either be a system-oriented or a text-centered perspective. Corpus data, which is commonly used in research, focuses on text-centered perspectives.

2. A successful match in a specific text does not guarantee success in other contexts of use. Therefore, it is not always appropriate to include such matches in a bilingual dictionary.

The idioms “ein weites Feld” and “темный лес” cannot always be considered as equivalents as their meanings are specific and influenced by their internal structure. The metaphorical components of these idioms play an important role in determining their usage and meaning, and the differences in their metaphorical bases lead to variations in their functions. The idiomatic expressions “ein weites Feld” and “темный лес” both convey the idea of uncertainty and unpredictability, but the sources of this uncertainty differ between the two. “Ein weites Feld” denotes an open and uncertain future due to the lack of landmarks, while “темный лес” suggests opacity and the unknown. These differences are clearly evident when examining corpus examples, with the earliest uses of “темный лес” traced back to the mid-19th century.

Антон также глядел на дряблую избушку свою, бог весть, о чем он думал: чужая голова — темный лес. Using the idiom “ein weites Feld” in the translation of this example is not possible.

The concept of equivalence plays a crucial role in the comparative analysis of phraseological systems, as well as in literary and translation studies. In these fields, equivalence is significant at both the systemic and text levels. Systemic equivalence refers to the comparison of phraseological systems and their composition and structure. On the other hand, text equivalence is crucial in the study of intertextual relationships and translation practices. To achieve an effective bilingual dictionary, it is essential to strike a balance between these two concepts of equivalence and adopt a functional approach that considers both systemic factors and translation methods in different contextual situations. This approach should take into account the dynamic and contextual nature of equivalence and strive to provide a comprehensive understanding of phraseology [5; p. 407-413].

Conclusions. The analysis of the material leads us to some important conclusions regarding interlingual equivalence. Firstly, it is crucial to distinguish between different aspects of equivalence and various levels of analysis. A simple comparison of phrasemes from different languages based on structural parameters and semantic classes provides limited insights into systemic equivalence and only raises broader questions about the phraseme system of a particular language, borrowing mechanisms, and origins. However,

the study of phrasemes within a specific context produces much more nuanced results. When examining the original context and its translation into another language, we can make observations about text-level equivalence. The use of corpus materials is particularly useful in advancing this line of inquiry. While systemic equivalence is concerned with the arrangement of the phraseme system, text-level equivalence focuses on the acceptability and success of the translation in a given context. Additionally, it should be noted that idiomatic expressions, even if they appear to be semantically equivalent when considered individually, may not possess the same level of compatibility in terms of usage context. This phenomenon can be explained through the concept of linguistic specificity, which pertains to the unique properties and characteristics of language elements.

The issue of the degree of linguistic specificity of idiomatic expressions has been a subject of debate in the field of phraseology for an extended period and can be considered a fundamental question in the theory of phraseology. Different perspectives exist on this topic. On one hand, some assert that idioms are inherently unique and reflect the cultural identity of a language community, which is often assumed as self-evident. On the other hand, there is a thesis advocating the prevalence of similarities over differences, which is based on substantial empirical evidence and is reinforced by etymology. Many idioms from various languages (especially those from the European cultural sphere) have a shared historical origin.

As is typical, the reality lies somewhere in the middle. There are a significant number of idioms in different languages (such as Russian and German) that exhibit comparability not only in terms of their core meanings and lexical structures but also in terms of all relevant usage characteristics. To date, no notable differences have been identified in the analyzed materials. Some examples of these comparable idioms include “würde sich im Grab umdrehen” and “перевернулся бы в гробу”, “wie Hund und Katze” and “как кошка с собакой”, “mit offenem Mund dastehen [dasitzen]” and “стоять [сидеть] разинув рот (от удивления)”. However, there are also idioms that do not possess standard equivalents in another language, such as “ein weites Feld”.

Finally, a significant portion of linguistic units exhibit significant semantic and formal similarities, but diverge in terms of actual usage. These disparities can be attributed to a range of factors, the most significant of which are:

- incomplete coincidence of semantics (usually referring to semantic features related to the periphery of meaning);
- the degree of wear of the metaphor and the place of the figurative component in terms of content of the idiom;
- compatibility preferences and restrictions;
- restrictions on the formation of grammatical forms, characteristic of units of one of the compared languages;
- degree of usage of the idiom.

It is crucial to identify and thoroughly characterize these discrepancies in order to advance the field of bilingual lexicography.

REFERENCES:

1. Avezov S. S. *Machine translation to align parallel texts // International Scientific and Current Research Conferences*. – 2022. – С. 64-66.
2. Sharipov S. *Таржимавий лексикографиянинг тарихий ва хронологик хусусиятлари // Центр научных публикаций (buxdu.uz)*. – 2022. – Т. 15. – №. 15.
3. Temirova J. K. *Anti-utopic motives in the novel of evgeniy zamyatin" we" // Scientific reports of Bukhara State University*. – 2020. – Т. 3. – №. 1. – С. 197-201.
4. Аvezov С. *О корпусной лингвистике, трудностях перевода и принципах организации параллельных корпусов текстов // «Узбекские национальные образовательные здания теоретическое и практическое создание вопросы» Международная научно-практическая конференция*. – 2022. – Т. 1. – №. 1.
5. Бокарева М. *«Игра в текст» как способ построения постреалистического художественного дискурса // Gospodarka i Innovacje*. – 2022. – Т. 23. – С. 407-413.
6. Нигматова Л. Х. *Язык и культура в лингвокультурологии: <https://doi.org/10.53885/edinres.2022.8.08.006> Нигматова Лолахон Хамидовна, Доктор филологических наук, доцент. Бухарский государственный университет // Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал*. – 2022. – №. 8. – С. 45-51.

**INGLIZ VA O'ZBEK TIBBIY PERIFRAZALARINING SEMANTIK
MIKROMAYDONIDAGI LINGVOKULTUROLOGIK XOSLIKLARI**

Kobilova Aziza Baxriddinovna;
katta o`qituvchi, f.f.f.d (Phd)
Buxoro davlat universiteti
a.b.kobilova@buxdu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz va o`zbek tibbiy perifrazalarining semantik mikromaydonidagi milliy xosliklari to`g`risida fikr yuritilgan. Maqolada publitsistik matnlarda keltirilgan tibbiy perifrazalar tahlil qilinib, tibbiy perifrazalar shartli ravishda bir necha lug`aviy ma`no guruhlariga ajratilgan va ikki til doirasida ko`rib chiqilgan.

Perifrazalar turli-tuman lug`aviy ma`nolarni obrazli ifodalashiga ko`ra tilning semantik mikromaydonida alohida leksik-semantik guruhni tashkil etadi va o`z ichida turli sohalarga xoslangan mavzu guruhlariga bo`linadi.

Tibbiy perifrazalarni lug`aviy ma`no guruhlariga ajratish davomida jami 212 ta tibbiy perifrazalar tahlilga tortildi. Statistik va qiyosiy tahlil metodlar olib borilib, ikki til doirasida ko`rib chiqilgan tibbiy perifrazalar qardosh bo`lmagan madaniyat tillari bo`lganligi sababli qo`llanilish jihatdan ham farq qilinishi asoslandi.

Kalit so`zlar: tilshunoslik, tibbiy perifrazalar, publitsistik matn, leksik-semantik ma`no, qardosh bo`lmagan madaniyat tillari, statistik tahlil, qiyosiy tahlil, lug`aviy ma`no guruhlarini.

Аннотация. В данной статье рассматриваются национальные особенности английских и узбекских медицинских перифраз в семантическом микрополе. В статье анализируются медицинские перифразы, представленные в публицистических текстах. Медицинские перифразы условно делятся на несколько групп лексических значений и рассматриваются в рамках двух языков.

Перифразы образуют отдельную лексико-семантическую группу в семантическом микрополе языка и подразделяются на тематические группы, характерные для разных областей.

Всего при классификации медицинских перифраз на группы лексических значений было проанализировано 212 медицинских перифраз. Проведены статистические и сравнительные методы анализа, и доказано, что медицинские перифразы, рассматриваемые в двух языках, различны в плане употребления в связи с тем, что являются языками неродственных культур.

Ключевые слова: языкознание, медицинские перифразы, публицистический текст, лексико-семантическое значение, языки неродственных культур, статистический анализ, сравнительный анализ, группы лексического значения.

Abstract. This article discusses the national features of English and Uzbek medical periphrases in the semantic micro-field. The article analyzes the medical periphrases presented in journalistic texts. Medical periphrases are conditionally divided into several groups of lexical meanings and are considered within the framework of two languages.

Periphrases form a separate lexical-semantic group in the semantic micro-field of the language are divided into thematic groups specific to different areas.

In total, when classifying medical periphrases into groups of lexical meanings, 212 medical periphrases were analyzed. Statistical and comparative methods of analysis have been carried out, and it has been proved that medical periphrases considered in two languages are different in terms of use due to the fact that they are languages of unrelated cultures.

Keywords: linguistics, medical periphrases, journalistic text, lexical and semantic meaning, languages of unrelated cultures, statistical analysis, comparative analysis, lexical meaning groups.

Kirish. Biz kundalik hayotimizda ma'lum bir voqelik haqidagi axborotni, shuningdek, shu hodisaga bo`lgan munosabatimizni, hissiy kechinmalarimizni ifodalashda turli vositalardan foydalanamiz. Voqelikni ifodalashda bir qancha usullar mavjudligini, ular kommunikativ intensiyaning yuzaga chiqishiga xizmat qilishini bilamiz.

Antik davrdan boshlab jamiyat a'zolari bir-birlariga narsa-hodisalar haqida ma'lumot berar ekan, ularning muhim xususiyatlarini tasvirlashga, qiyoslab izohlashga, o'zlari muhim deb hisoblagan jihatlarini

bo'rttirib ko'rsatishga harakat qilishganki, bunday nutqiy ehtiyoj natijasida ifoda shakllarining turlicha tasviriy vositalari yuzaga kelgan. O'zbek tili qardosh tillar orasida nutqiy ifoda vositalariga o'ta boyligi bilan, turli birliklarni nutqiy jarayonning o'zidayoq yasab olish imkoniyatiga egaligi bilan ham ajralib turadi. Ko'p qirrali, o'zgaruvchan tabiatli, nutqni sayqallovchi ana shunday vositalardan biri perifrazalardir. Til taraqqiy etar ekan, undagi perifrastik qatlam ham rivojlanib boraveradi. Yangicha dunyoqarash me'yorlari asosida uning turli-tuman shakllari yuzaga keladi.

Aristotel, Sitseron, Kvintilian kabi faylasuflar bu hodisaga alohida e'tibor qaratishgan. O'sha davrdan buyon nutqqa nisbatan qo'yiladigan muhim talablar – ravonlik, aniqlik, mantiqiylik, bir ma'nolilik, xilma-xillik, tushunarlik, xushohanglik, tasviriylik, qisqalik, lo'ndalik, haqqoniylik hozirga qadar qimmatini yo'qotmagan. Bu davrda ma'no ko'chmalarini tasnif etishda ilk qadamlar qo'yildi, perifrazani tasviriy ifodalar qatoridagi o'rnini aniqlash, bu hodisaning noodatiy fenomen tabiatini tekshirish singari masalalar shular qatoridandir. Ayniqsa, XVIII asr shoirlari qo'llaydigan xos “Decorum” prinsipi bo'lib, ular o'z she'rlarida va nasriy asarlarida oddiy so'zlarning o'rnida perifrazalardan foydalanishgan. Bunga misol qilib, Robert Blerning “The Grave” (“Qabr”) she'rida qo'llanilgan perifrazani keltirishimiz mumkin. U telescope is the sight-invigorating tube, ya'ni teleskop so'zi o'rnida ko'rishni tetiklantiruvchi naycha [15, 8] perifrazasini qo'llagan. Shuningdek, Jeyms Tomsonning “The Season” (“Mavsum”) asarida finny tribe? fish, the bleating kind – sheep [4, 54], ya'ni baliq o'rnida finni qabilasi, qo'y o'rnida semirayotgan tur kabi ko'plab perifrazalarni uchratish mumkin.

Asosiy qism. XX asrning 50-yillarida dunyo tilshunosligida, xususan, rus tilshunosligida I.Z.Ilina (1954) [5, 24]; V.P.Utkina(1959) [16, 87] lar tomonidan perifrazalarning nutqni boyituvchi, sayqallovchi uslubiy vositalar sirasidagi o'rni, ularning o'ziga yondosh boshqa lisoniy hodisalar va vositalar bilan bog'liq jihatlari tadqiq etilgan. Bundan tashqari perifrazalarning serqirra tabiati jahon tilshunosligida ko'plab tadqiqotlarning yuzaga kelishiga sabab bo'lganligini, shu bois unga berilgan ta'riflar ham turlicha ekanligini kuzatamiz. Tilshunoslikda XX asrning 70-yillaridan boshlab perifrazalarga bo'lgan qiziqish kuchaydi. Rus tilshunosligida dastlab V.P.Grigoryev tadqiqotlarida so'z~obraz~denotat munosabatlari nuqtayi nazaridan lingvistik muammo sifatida “poetik nutqni hosil qilishning eng yorqin, qiziqarli va istiqbolli usullaridan biri” sifatida tasvirlandi [3, 104]. S.Y.Makarova tadqiqotlarida perifrazalarning badiiy-ekspressiv xususiyatlari, uslubiy figuralar va troplar tizimidagi o'rni va fe'l birikmalari tiplari borasida qimmatli mulohazalar bildirilgan [14, 55]. Xususan, Y.D.Apresyaning “Tilning ma'nodoshlik vositalari va perifrazalash qoidalari” nomli maqolasida perifraza mohiyatini ochib berishga qaratilgan talqinlar tilshunoslarda alohida qiziqish uyg'otdi. “Insonning nutqi lingvistik perifrazatsiyalash qobiliyatiga ega. Ya'nikim, insoniyat (keng ma'noda) xohlagan narsani tafakkurida obrazli ifodalay olish qobiliyatiga ega bo'ladi”, deb yozadi tilshunos [1, 31].

Shuningdek, perifrazalarning lokutiv (axborot berish), perlokutiv (nutqiy akt paytida adresatga ta'sir etish), ramziy tomonlari K.Fuks qarashlarida shakllantirilib, ilk ma'lumotlar ishlab chiqildi [19, 129]. Yana qator manbalarda perifraza sodda tushunchani qiyin usullar orqali ta'riflash (I.V.Arnol'd), erkin ibora yoki butun jumla shaklida mos keladigan narsa yoki hodisaning nomini almashtirish (Galperin), bir tushunchani bir necha so'zlar orqali atash (M.V.Lomonosov), fenomenning mantiqiy ifodasini hissiy ifodaga almashtirish (A.A.Potebnya: “Adabiyot nazariyasi haqida eslatmalar”), obrazli sinonim (A.I.Yefimov), oddiy so'zni tavsiflovchi birikma bilan almashtirish (O.S.Axmanova, K.Timmons, F.Gib), sifatida tushuntiriladi [2, 19].

Perifraza/parafraza yunoncha siqilgan nutqning batafsil, keng tushuntirilgani bo'lib, so'zni boshqa bir so'z bilan ifodalash, bir so'zni izohlash uchun so'zlarni o'zgartirish [6, 15], fikr (jumla)ni takrorlashning kengaytirilgan shakli [7, 1637] sifatida baholanadi.

Tilshunos olim V.A.Kuxarenko esa perifrazani so'zning o'rniga murakkabroq yoki nisbatan oddiyroq sintaktik qurilmadan foydalanish yoxud tasvirning bilvosita shaklini ko'llashdan iborat bo'lgan o'ziga xos stilistik usul sifatida baholaydi [8, 255].

Ingliz tili lug'atlarida perifraza va parafraza atamaları ikkita boshqa-boshqa atamalar sifatida izohlanadi. Jumladan, “Macmillan” lug'atida perifraza biror narsani zarur bo'lganidan ko'ra murakkabroq ifodalash uchun qo'llaniladigan vosita, parafraza esa boshqa birovning aytgan yoki yozgan gaplarini turli so'zlar yordamida ifodalash, ayniqsa, uni qisqaroq yoki aniqroq qilish uchun ishlatiladigan vosita sifatida ta'riflangan. “The Sonsise Oxford Distionaru of Literaru Terms” lug'atida perifraza – biror narsani bevosita bitta so'z yoki iborada nomlash o'rniga bir nechta so'zlar orqali murojaat qilishning aylanma yo'li, parafraza esa, odatda, asl ma'noni aniqlash uchun matnning ma'nosini turli so'zlar bilan takrorlash uchun qo'llaniladigan vosita deb izohlangan. Shuningdek, “The Routledge Dictionary of Literary Terms” lug'atida parafrazaga bir xil ma'no ifodasi uchun bir nechta iboraning mavjudligi deb ta'riflangan bo'lsa, “A Glossary of Literary Terms” lug'atida perifrazaga biror narsa, hodisani nomlashda oddiy so'zlardan qochish maqsadida o'rnini bosuvchi so'z birikmalari orqali aytishning aylanma usuli deb izoh berilgan. Bundan tashqari, “The

New Webster's Encyclopedic Dictionary" entsiklopedik lug'ati perifriza atamasini batafsil tavsiflovchi ifoda vositasi sifatida izohlaydi [2, 22].

Tadqiqot metodi. Perifrazalar turli-tuman lug'aviy ma'nolarni obrazli ifodalashiga ko'ra tilning semantik mikromaydonida alohida leksik-semantik guruhni tashkil etadi va o'z ichida turli sohalarga xoslanganligi hamda to'g'ridan to'g'ri tilning atash xususiyatiga ega bo'lgan birliklari asosida mavzuviy guruhlarga bo'linadi. Shu o'rinda aytish joizki, tasviriy ifodalar umumiy (integral) va farqli (differensial) belgilarga ega. Ularning barchasi tilning lug'aviy ma'noni hissiy, obrazli ifodalovchi mikrosemantik maydoniga mansubligi bilan umumiylik, muayyan sohaga, uning biror guruhiga doir perifrastik nomlarni anglatishi bilan farqlilik belgisiga egaligini ko'rsatadi.

Nutqda perifrazalarni qo'llash so'zlovchining maqsadi, nutqiy sharoit va vaziyat bilan bog'liqligi yuzasidan mulohaza yuritilgan bo'lsa-da, bu masala perifrazaning asosiy leksik-semantik turlarini belgilashda muhim o'rin tutishini ta'kidlash lozim [9, 162]. Chunki tasviriy ifodaning leksik-semantik turlaridan qay biri tibbiyot xodimi nutqida ko'proq uchrashiga munosabat bildirish ayni masala bilan bog'liq. Ma'lumki, nutq madaniyati talablari hamda odob-axloq me'yorlariga muvofiq nutqiy harakat muloqotning samarali kechishini ta'minlaydi. Aksincha, kommunikantlar nutqiy harakati mazkur talablarga nomuvofiq bo'lsa, bunday muloqot samarasiz kechadi [10, 143]. Shu nuqtayi nazardan tibbiyot xodimlari nutqida perifrazalar, vaziyat/sharoit, nutq talabiga ko'ra namoyon bo'ladi. Perifrazalar o'zlari anglatgan leksik ma'nolarga qarab muayyan lug'aviy ma'no guruh(LMG)lariga birlashadilar.

Muhokama. Kuzatishlarimiz davomida biz tibbiy perifrazalarni shartli ravishda LMGlarga ajratdik. Quyida tibbiy perifrazalar LMGlarning har biriga xos xususiyatlarni izohlashga harakat qilamiz.

I. Ayollarning ba'zi jismoniy holatlarini ifodalovchi tibbiy perifrazalar. Mazkur perifrazalar aynan ayollarda kechadigan holatlarni qayta nomlashi bilan xarakterlanadi. Buni misollarda kuzatamiz:

Medical schools and residency programs need to return pregnancy termination (abortion) to the curriculum, and federal and state measures must be strongly enforced. (The New York Times, Oct 13, 1994, Section A, Page 26). Ushbu misolni tahlil etar ekanmiz, ingliz xalqi uchun "abort" (homilani oldirish, yo'qotirish) so'zi ham, ushbu ishni qilish ham tabu hisoblanadi. Hatto abort qilgan shaxs qotil hisoblanib, jinoiy javobgarlikka tortiladi. Ushbu salbiy holat inglizxabon xalqlarning lingvomadaniyatiga ham ta'sirga ega ekanligi sabab, ushbu so'zni ishlatmaslikka, zarur bo'lganda mazkur leksik birlikni perifriza orqali ifodalashga harakat qilishadi.

Infertility – typically defined as an inability to get pregnant after a year of unprotected intercourse. (Grow by WebMD, September 9, 2019); *I am heavy with child (being pregnant) right now, but at least the baby is due next week.* (Maternity action, July, 2021); *Preeclampsia is when pregnant women have high blood pressure, protein in their urine, and swelling in their legs, feet, and hands. Toxemia of pregnancy can range from mild to severe.* (Mayo Clinic, March 19, 2020). Berilgan misollarda ingliz xalqining o'ziga xos lingvomadaniyati namoyon bo'ladi, ya'ni ayollarga xos bo'lgan bepushtlik – homilador bo'lolmaslik, homiladorlik – og'iroyoq, prieklamsiya – homila toksemyasi sifatida perifrazalar orqali ifodalangan hamda inson ruhiyatiga ta'sir etuvchi salbiy so'zlar muloyimlashtirilgan.

O'zbek tilida: *Quvonchli, ayni vaqtda, tashvishlarga boy davr. (homiladorlik)* («Sug'diyona» gazetasi, 2020. 4-son); *Yelbo'g'oz – yolg'on homiladorlik haqida nimalarni bilasiz? Homilami yo yo'ldosh?* («Sug'diyona» gazetasi, 2019. 2-son); *Ayollar uchun tuhfa – Mo'jizali to'qqiz oy.* («Shifo-info» gazetasi, 2019. 10-son); *Yorug' dunyo sari 9 oylik safar.* («Tashxis» gazetasi, 2016. 19-son); *Urug'langan tuxum hujayra bachadonga tushadi va uning devoriga mahkam yopishib oladi. Ana shu paytdan boshlab bachadonda yangi hayot – homila rivojlanadi.* («Shifo-info» gazetasi, 201. 46-son). Keltirilgan misollardan o'zbek xalqi bolajon xalq ekanligi, ayolning homilador bo'lishi esa, aksariyat hollarda, o'sha ayol hamda uning yaqinlari uchun quvonchli xabar ekanligiga, homiladorlik davrida ayolni imkon qadar avaylab asrashlariga guvoh bo'lamiz, tabiiyki, bu o'zbeklarning lingvomadaniyatini aks ettiradi.

Yelbo'g'ozlikda, odatda, homila oldiriladi. Ba'zan organizmning o'zi tabiiy ravishda tozalanib oladi. Agar bunday bo'lmasa, uzum shodachalarini jarrohlik yo'li bilan olib tashlash zarur. («Sug'diyona» gazetasi, 2019. 2-son); *Abort – bepushtlikka olib boruvchi eng qisqa yo'l.* («Tashxis» gazetasi, 2016. 19-son); *Husnbuzar – yuzni buzar.* («Tashxis» gazetasi, 2016. 19-son). Berilgan misollarda ayollarga xos bo'lgan kasalliklar perifrazalanib, *uzum shodachalari* orqali ijobiy bo'yoqdorlik oshirilgan bo'lsa, *bepushtlikka olib boruvchi eng qisqa yo'l, yuzni buzar* kabi perifrazalar ogohlikka chorlovchi xarakterga ega.

II. Turli kasalliklar nomi bilan bog'liq tibbiy perifrazalar. Bunday perifrazalarda kasallik nomlari obrazli ifodalanadi: *AIDS – 21st century plague, the global number of people living with HIV has doubled in a decade to exceed 40 million for the first time.* (Independent, November, 2005.) Ushbu misolda OITS «XXI asr vabosi» sifatida perifriza orqali ifodalangan. Tarixda turli asrlarda har xil vabolarining paydo bo'lishi

ko'plab insonlarning qirilib ketishiga olib kelgan. Vabo so'zining etimologiyasiga nazar solsak, vabo so'zi organizmning suvsizlanishi bilan kechadigan o'tkir yuqumli kasallik ekanligiga guvoh bo'lamiz. OITS kasalligi ham XX asr oxirlarida paydo bo'ldi va insoniyat boshiga ancha balolar yog'dirdi. Shu sababdan mazkur kasallik nomi vaboga o'xshatilgan.

You say that one of the common feelings during this prolonged grieving process (cancer) is ambivalence. (Harvard Women's Health Watch, March, 2011). Keltirilgan matnda saraton kasalligi «uzoq muddatli qayg'u jarayoni» sifatida ifodalangan bo'lib, kasallikning og'ir kechishi, insonning ruhiyatiga ta'sir qilishi ingliz lingvomadaniyatida shu perifriza orqali namoyon bo'lgan.

Tibbiyotga oid atamalarning, jumladan, kasallik nomlarining aksariyati lotin tilidan olinganligi ko'pchiligimizga ma'lum. Biroq barchamiz ham kasallik nomlarini eshitishimiz bilan uning mohiyatini, aynan qanday kasallik ekanini har doim ham anglayvermaymiz. Shunday damlarda bizga perifrazalar yordamga keladi. Masalan, *Stenokardiya – yurakni g'ijimlaydigan dard.* («Darakchi» gazetasi, 2019. 15-son.); *Gipoterioz – odamning quvvatini oluvchi dard.* («Doktor press» gazetasi, 2016. 26-son)

Guvohi bo'lganimizdek, kasalliklar nomini ifodalovchi tibbiy perifrazalar oddiy xalq vakillariga ham birdek tushunarli bo'lishini ta'minlashga xizmat qilmoqda. Bunda ularni tasviriy ifodalashda kasallik xususiyatlari inobatga olinmoqda. Shu jihatdan kasallik nomlarini tasviriy ifodalashni xalq tilida tushunarli qilib izohlash ham lingvomadaniyatning namoyon bo'lishida salmoqli ahamiyatga ega.

III. Fasllar bilan bog'liq holatlarni ifodalovchi tibbiy perifrazalar. Bunday perifrazalarda vaqt va yosh bilan bog'liq holatlar fasllar orqali obrazli ifodalanadi. Fasllar bilan bog'liq holatlarni ifodalovchi perifrazalarni ingliz tilida uchratmadik, ammo o'zbek tilida bunday perifrazalar talaygina ekanligiga guvoh bo'ldik. Masalan, *Organizmi ilik uzildi davriga birgalikda tayyorlaymiz* («Darakchi» gazetasi, 2020. 7son).

«O'zbek tilining izohli lug'ati»da «ilik uzildi» birligiga quyidagicha ta'rif beriladi: Iliguzildi – erta ko'klamda qo'r-qut tugagan, hali hech narsa pishmagan, kishi organizmi darmondorilarga ehtiyoj sezadigan davr. *Ayyor boy (Soliboy) qish va iliguzildi – bahor kezlarda o'n bordon g'allani dehqonlarga bo'lib berib, kuzda yana yigirma bordon qilib yig'ib olar edi.* (Y.Shukurov. Qasos)

Yuzda ochilgan bahor gullari – bahorning quyoshli kunlari go'zal qizlarimizni biroz tashvishga solishi tabiiy. Negaki, u yuzdagi dog'lar va sekillarning avj olishiga sabab bo'ladi. («Shifo-info» gazetasi, 2014. 11-son). *Yuzinchi bir bahor – Sa'diy yuzinchi bir bahorni kutib oldi va so'nggi bahor kelganini his etdi.* («Sihat salomatlik», 2018. №4, 26-b.)

Inson umrining kuzi – quyidagi inson umrining kuzi deya ta'riflanuvchi keksalik xususidagi eng ommalashgan savollar hech kimni befarq qoldirmasligi aniq. («Sharq tabobati», 2017. №6. – B.31). Keltirilgan matnlarda fasl nomlari asos bo'lgan tasviriy ifodalar mohirona qo'llanganini va bu tasviriy ifodalar o'zbek xalqining urf-odatlarini, mentaliteti bilan chambarchas bog'liq bo'lganligi, bu esa o'zbek xalqining o'ziga xos lingvomadaniyatini namoyon etishini kuzatish mumkin.

IV. Og'riq bilan bog'liq holatlarni ifodalovchi tibbiy perifrazalar. Bu tur perifrazalar orqali inson organizmida kechayotgan og'riq turlicha ifodalanadi.

Ingliz tilida og'riq, ya'ni «pain» «ache» «sore» so'zlari bilan bog'liq *causing intense suffering, unbearably distressing, an excruciating noise, abscessed tooth* kabi perifrazalar ishlatiladi.

O'zbek tilida: *Qancha dori ichilmasin, og'riq yo'qolmaydi. Surunkali og'riq ana shunday «zirapcha».* («Sug'diyona» gazetasi, 2020. 32-son); *Og'riq – organizm hayqirig'i! Unga quloq solmaslik va «og'zini yopish» yaxshilikka olib kelmaydi.* («Sug'diyona» gazetasi, 2019. 3-son); *«Voy, belim...» surunkali og'riqning davosi bormi?* («Sug'diyona» gazetasi, 2020. 3-son).

V. O'simlik nomlarini ifodalovchi tibbiy perifrazalar. Bu tur perifrazalar shifobaxsh o'simliklarga nisbatan qo'llanilib, ularning muhim belgi-xususiyatlarini obrazli ifodalashga xizmat qiladi. Masalan,

Pulmonaria officinalis, common names lungwort, common lungwort, Mary's tears or Our Lady's milk drops, is a herbaceous rhizomatous evergreen perennial plant of the genus Pulmonaria, belonging to the family Boraginaceae (Dreams Time, October 23, 2019). Bilamizki, medunitsa o'simligi tabobatda yo'tal, bronxit, tomoq og'rig'i, sil va astma bilan kurashishda samarador giyohlardan biridir. Berilgan misolni lingvokul'turologik nuqtayi nazardan tahlil etar ekanimiz, ushbu giyohning *Mary's tears* yoki *Our Lady's milk drops* deb atalishi ingliz xalqining afsonalaridan biriga borib taqalishiga guvoh bo'lamiz. Ya'ni, Maryamning qayg'uli ko'z yoshlari to'kilgan joyda moviy rangli medunitsa giyohi o'sib chiqqan va *Mary's tears* yoki *Our Lady's milk drops* deb atash bilan Bibi Maryamning yig'lashidan qizargan ko'k moviy ko'zlari izohlab aytilgan.

Turmeric itself has also been known to be a healing spice and has been used to help many ailments (Healthline, May 10, 2021). Ushbu misolda zanjabil o'simligi «healing spice», ya'ni «shifobaxsh ziravor» perifrazasi bilan tasvirlangan. Ko'pgina madaniyatlarda lotincha kurkuma deya ataladigan ushbu giyoh nafaqat ingliz madaniyatida, balki o'zbek madaniyati kishilari orasida ham juda mashhur. Chunki undagi

faol moddalar yurak sog'lig'ini yaxshilash, Altsgeymer va saraton kasalligi, shuningdek, bir qator jiddiy kasalliklarning oldini olishda yordam beradi.

O'zbek madaniyatiga oid shifobaxsh o'simliklar perifrazalarini kuzatamiz: *Tabiat yuborgan «tez yordam»*. *Petrushka jigar uchun juda foydali. Ovqatni ko'p iste'mol qilganda yordam beradi. Peshob haydovchi xususiyati ham mavjud.* («Darakchi» gazetasi, 2018. 51-son). Ushbu misolda petrushka **tez yordam** sifatida izohlangan va inson organizmiga tez va oson ta'sir qilishiga ishora qilingan.

Moychechak – shifo chechak («Shifo-info» gazetasi, 2017. 16-son). Moychechak nafaqat ingliz madaniyatida, balki o'zbek madaniyatida ham juda mashhur o'simliklardan biri bo'lib, Abu Ali ibn Sino o'zining “Tib qonunlari” asarida shamollash va isitmada moychechakning foydali tomonlari va undan foydalanish yo'llarini batafsil tushuntirib o'tgan.

Qora zirkning **oppoq fazilatlarini** 2670 yil muqaddam sopol taxtachalarga yozilgan kitoblarga qaraganda, zirk «**qonni tozalovchi**» omil tariqasida qadrlangan. Zirk – **dardlarga qarshi zirk**. («Shifo-info» gazetasi, 2017. 16-son). O'zbek tabobatida qora zirkning ahamiyati katta bo'lib, undan isitmani pasaytirishda, ich ketishini to'xtatishda, jigar xastaliklarini davolashda hamda yurakni baqquvat qiluvchi vosita sifatida keng qo'llaniladi va shuning uchun ham uni **qora qand** deb atashadi.

VI. Sabzavot nomlarini ifodalovchi tibbiy perifrazalar. Bunday perifrazalarda sabzavotlarning inson salomatligi uchun muhim bo'lgan xususiyatlari tasviriy ifodalar orqali izohlanadi. Kuzatamiz:

Eggplant is a versatile vegetable that can absorb the flavor of whatever else is going in your dish. Plus, studies have shown that eggplant contains cardioprotective compounds for a healthier heart (Good Housekeeping, December 23, 2020). Tarixga nazar solsak, azaldan ingliz madaniyatida baqlajon sabzavotidan keng foydalanilgan. Baqlajonning yurak-qon tomir kasalliklarining oldini oluvchi, yurak mushaklarini mustahkamlovchi hamda osteoporoz va osteoxondrozga qarshi kurashuvchi xususiyatlari tufayli uni **a versatile vegetable**, ya'ni ko'p qirrali sabzavot deb atashadi.

Though technically it is fruit, tomatoes often consider as vegetables. Are rich lycopene, these beautiful red fruits are famous for the opportunity in fight against cancer. (<https://en.ppt-online.org/430369>). Saraton kasalligiga qarshi kurashuvchi pomidor sabzavoti ko'rinishi jihatdan mevaga o'xshaganligi uchun uni **beautiful red fruits**, ya'ni **chiroyli qizil meva** deb atashgan.

Pepper – enemy of bacteria and virus (BBC News, 2015). Berilgan misolda qalampirga nisbatan bakteriya va viruslar dushmani perifrazasi ishlatilgan. Qalampir yurak-qon tomirlarini himoyalovchi, semirishni oldini oluvchi, shamollashni davolovchi, ichak va ko'krak bez saratonini davolovchi, jigarni himoyalovchi hamda organizmni Vitamin C bilan oziqlantirib hayotni uzaytiruvchi kabi shifobaxsh xususiyatlari sabab, ikkala madaniyat xalqlari ham ushbu mahsulotni sevib iste'mol qilishadi.

O'zbek madaniyatiga xos bo'lgan shifobaxsh sabzavotlar ham bisyor: *Sabzi – ming dardga davo*. («Shifo-info» gazetasi, 2018. 3-son.); *Piyoz – ayol salomatligi qo'riqchisi*. («Darakchi» gazetasi, 2019. 2-son.); *Sholg'om – ko'chirar balg'am*. («Darakchi» gazetasi, 2019. 2-son.); *94%i faqat suvdan iborat bo'lgan bu ne'mat (pomidor)da ma'danli moddalar shu qadar ko'pki, uni bemalol darmondorilar xazinasi deb atash mumkin*. («Tabiatning o'zi tabib» T., 2005. 13-b.); *Oshqovoq – sariq oltin. Qovoq moyi – shifoning koni*. («Shifo-info» gazetasi, 2016. 44-son.); *Qovoq – tabiiy dorixon*. («Darakchi» gazetasi, 2018. 40-son b.); *Oshqovoq ichidagi dorixon*. *Oshqovoq urug'ining qurt tozalovchi sifatini barcha biladi. Ammo shu bilan birga bu urug'ning foydalari ko'p*. («Darakchi» gazetasi, 2019. 25-son.); *Olma va pomidor - o'pkaga bo'lar mador*. («Shifo-info» gazetasi, 2018. 3-son).

VII. Meva nomlarini ifodalovchi tibbiy perifrazalar. Tibbiy perifrazalarning bu guruhida mevalarning inson hayotida sog'lom turmush tarzini tashkil etishi uchun ahamiyatli bo'lgan xususiyatlari obrazli ifodalanadi. Ikkala madaniyat xalqlari ham turli vitamin va minerallarga boy mevalarni sevib iste'mol qilar ekan, millat madaniyatiga xos lingvomadaniy jihatlarni tashuvchi birliklar sifatida mevalarga nisbatan qo'llanilgan ko'plab perifrazalar mavjudligiga amin bo'ldik. Jumladan, *Plum – reducer blood sugar* (Healthline, May 13, 2017). Ushbu misolda olxo'ri mevasi **reducer blood sugar**, ya'ni qondagi shakar miqdorini kamaytiruvchi perifrazasi orqali ifodalangan.

On the late Boston Transcript, a feature writer, with a fondness for using three words where one would do, once referred to bananas as "elongated yellow fruit". This periphrasis so fascinated Charles W. Morton, now the associate editor of the Atlantic, that he began collecting examples of "Elongated Yellow Fruit" writing. (The Press: Elongated Fruit, August 10, 1953). Ushbu misolda banan mevasi “cho'zilgan sariq meva” sifatida perifrazalashtirilgan. Banan mevasi azaldan ingliz xalqining asosiy meva turlaridan sanalib, uning onkologik kasalliklar, tomir tortishi, buyrak kasalliklarining oldini olishga yordam beruvchi shifobaxsh xususiyatlari mavjudligi isbotlangan. Shuning uchun kunlik iste'molda banan miqdorini kanda qilmaslik tanani sog'lom bo'lishini ta'minlaydi.

O'zbek tilida: *Tut – bahor mevasi.* («Darakchi» gazetasi, 2019. 17-son); *Apelsin – sharbatidan po'stlog'igacha shifobaxsh.* («Darakchi» gazetasi, 2019. 7-son); *Olma va pomidor – o'pkaga bo'lar mador.* («Shifo-info» gazetasi, 2018. 3-son). Ma'lumki, tut o'zbek turmush tarzida iste'mol uchun yaroqli bahoriy meva turi sanaladi, inglizlar esa bu meva haqida deyarli bilishmaydi. O'zbek mentaliteti va milliy qadriyatini o'ziga namoyon etgan ushbu meva kaliy, natriy, rux, selen, mis, fosfor, kal'tsiy, magniy, temir kabi mineral va moddalarga boy bo'lib, immun tizimini kuchaytirib, organizmni yuqumli kasalliklarga qarshi himoyalaydi.

Keyingi misol: *O'rik – yurak malhami* («Doktor press» gazetasi, 2016. 26-son). Berilgan misolni tahlil qilar ekanimiz, o'rik mevasi malhamga, ya'ni yurakka davo, darmon bo'luvchi vositaga o'xshatib perifractalashtirilganiga guvoh bo'lamiz. O'zbek xalqining sevib iste'mol qiluvchi mevalaridan biri sanalgan o'rik – yurak-qon tomiri va oshqozon-ichak kasalliklarida juda foydali.

VIII. Tana a'zolari nomlarini ifodalovchi tibbiy perifrazalar: *The most complex organ in your body, the brain is located in your head. A computer in your head operates in a different way. It gets its energy in the form of glucose from the food you eat...Like other structures of the body, the master organ is also vulnerable to several disorders, injuries* (New Scientist, September 4, 2006). Hozirgi kunda texnologiya jadal rivojlanib ketdiki, kompyutersiz hayotni tasavvur qilib bo'lmasa kerak. Kompyuter barcha sohalarida asosiy ish quroli bo'lganidek inson tanasining eng muhim a'zolaridan sanalgan bosh miya insonning tafakkur qilishi, muayyan dunyoqarashga ega bo'lishida asosiy omil sifatida xizmat qiladi. Berilgan misolda ingliz madaniyatining zamonaviy ko'rinishini ko'rsatib beruvchi vosita, ya'ni kompyuter orqali inson miyasi ***tananing eng murakkab organi*** hamda ***boshning kompyuteri*** perifrazalari bilan ifodalangan.

O'zbek tilida: *Oyoq kaftida «sehrli» nuqta bor. Bu nuqta Xitoy tibbiyotida «qarish jarayonining tormozi» deya e'tirof etilgan.* («Shifo-info» gazetasi, 2019. 12-son); *O'pka – kislopod tashyuvchi a'zo qanday tyzilgan?* («Shifo-info» gazetasi, 2017.12-son); *«O'rdak panjalar...»* (yassioyoqlik) («Darakchi» gazetasi, 2019. 5-son); *Jigar «biokimyoviy fabrika» hisoblanadi. U organizmni bakteriya, toksin va antigenlardan tozalaydi. Vitamin va oqsillarni sintezlaydi.* («Darakchi» gazetasi, 2019. 1-son); *Miya – tana qo'mondoni.* («Shifo-info» gazetasi, 2016. 19-son); *Oyoq kafti – xastalik darakchisi. Pediatriya yo'nalishi mutaxassisi xastalik tufayli (qandli diabet) oyoq kaftida yuzaga keladigan asoratlarning oldini olish va davolashga xizmat qiladi.* («Hamshira» gazetasi, 2016. 3-son); *Til – tana «ko'zgusi».* («Shifo-info» gazetasi, 2018. 3-son); *Nerv – muammolar sababchisi* («Tashxis» gazetasi, 2019. 14-son).

IX. Tibbiy anjom nomlarini ifodalovchi tibbiy perifrazalar:

In hemodialysis, an artificial kidney (Hemodialyzer) is used to remove waste and extra chemicals and fluid from your blood. (Healthline, February 14, 2019); *Defibrillator – a life saving device.* (EHS Today, June 12, 2017). Berilgan misollardan ko'rinadiki, ingliz tilidagi turli tibbiy anjomlarning funksiyalari oddiy xalq uchun tushunarli bo'lishi uchun perifraza orqali taqdim etiladi.

O'zbek tilida tibbiy anjomlarni ifodalovchi tibbiy perifrazalarning ham keng tarqalganligi kuzatildi. Bunday perifrazalarda tibbiy anjomning vazifasi yoki aynan nimaga mo'ljallanganligi o'z ifodasini topadi. Masalan, *Bandaj – homilani asrashda yordamchi.* («Sug'diyona» gazetasi, 2020. 2-son); *Mini-nasos – xasta yurak xaloskori.* («Doktor press» gazetasi, 2016. 28-son); *Hayz davrida xushbo'ylashtiruvchi qistirmadan foydalanish maqsadga muvofiq.* («Shifo-info», 2018. №12. – B.21)

X. Tibbiy mashq nomlarini ifodalovchi tibbiy perifrazalar. Tibbiy mashqlarning nomlanishi bizga biroz tushunarsiz bo'lsa, aynan shu mashqlarni obrazli ifodalovchi, shu bilan birga mohiyatidan xabar beruvchi tibbiy perifrazalar yordamga keladi:

Pranayama is the practice of breath regulation. It's a main component of yoga, an exercise for physical and mental wellness. In Sanskrit, «prana» means life energy and «yama» means control. (Healthline, May 15, 2020); *It's time to roll out your yoga mat and discover the combination of physical and mental exercises that for thousands of years have hooked yoga practitioners around the globe.* (The New York Times, May 13, 2017).

Demak, ingliz madaniyatida sog'lom turmush hayotiga rioya qilish uchun turli xil mashqlar bilan shug'ullanish, jismonan va ruhan sog'lom bo'lishning ahamiyati katta. Buni hatto ularning lingvomadaniyatida ham kuzatishimiz mumkin. Tabiiyki, bu o'zbek lingvomadaniyatida ham kuzatiladi.

O'zbek tilida: *Balasan – "homila holati" mashqi.* («Darakchi» gazetasi, 2020. 4-son.); *Apanasana – qorin dam bo'lganda "yel haydovchi" yoga mashqi.* («Darakchi» gazetasi, 2020. 4-son.); *Shifokor tavsiyasi bilan nafas gimnastikasi – sharni shishirish, fizioterapiya o'tkazilishi mumkin.* («Darakchi» gazetasi, 2019. 12-son.); *Tovon massaji – ichki a'zolar «yostiqchasi»* («Shifo-info» gazetasi, 2019. 12-son).

XI. Vitamin nomlarini ifodalovchi tibbiy perifrazalar. Tibbiy perifrazalarning ushbu ko'rinishida darmondorilar obrazli ifodalanadi. Masalan, N vitaminining bosh harfi «N» ingliz tilidagi «nature» tabiat so'zidan olingan bo'lib, ushbu vitamining nisbatan «tana va ongning kuchli qalqoni» perifrazasi qo'llanilgan:

That would come as no surprise to Louv, who touts even small doses of vitamin N (as in nature) as a powerful protector of your body and mind. (Nature at the confluence, 2020); N vitamini yana green pill (yashil dori) sifatida perifrazalangan: *The idea that nature exerts a healing power on our bodies and minds has led some to call it «Vitamin N.» While there's increasing evidence that this green pill can help us with everything from lower stress to a longer lifespan.* (Psychology Today, October 15, 2019); Shuningdek, Protein – the elixir of youth (New Scientist, September 5, 1997) misolida oqsilga nisbatan yoshlik eleksiri perifrazasi ishlatilgan.

O'zbek tilida: *E vitamini – yoshlik vitamini.* («Darakchi» gazetasi, 2020. 7-son); *Vitamin N boshqa antioksidantlarning kuchini oshiradi, shuning uchun ham uni «salomatlik himoyachisi» deb atasak bo'ladi.* («Darakchi gazetasi, 2017. 17-son); *Hujayralar uchun eng universal yoqilg'i glyukoza hisoblanadi* («Bekajon», 2018. №97. – B.28).

Demak, ikki bir-biriga qardosh bo'lmagan xalqlarning o'ziga xos lingvomadaniyati hatto ular iste'mol qiladigan vitaminlar nomlanishiga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Chunonchi, ingliz xalqi oqsilga boy mahsulot iste'mol qilishni yoqtirishi sabab oqsil mineraliga nisbatan perifraza qo'llanilgan bo'lsa, o'zbeklar shirinlik sevuvchi xalq bo'lganligi uchun ularning nutqida aynan glyukoza perifrazalangan.

XII. Qo'lda tayyorlanadigan turli damlama va darmondori nomlarini ifodalovchi tibbiy perifrazalar: Buzina (qizil mevali buta yoki daraxt) dorivor o'simligidan olinadigan damlamaning foydali jihatlari xususida ma'lumot berilgan bo'lib, ushbu damlama bir necha manbalarda turli xil tarzda qayta nomlangan: *Elderberry tincture can be one incredible healing powerhouse.* (Herbal Medicine, August 4, 2020); *Benefits of Elderberry Tincture: An Amazing Natural Immune Booster* (Oma Herbal Teas, January 28, 2019).

O'zbek tilida ham salomatlik uchun foydali bo'lgan mahsulotlarni obrazli nomlashda keng qo'llaniladi. Masalan, «*Oltin sut*»ning bo'g'im va asab tizimiga foydasi. *Buni tayyorlash uchun 50 gramm zarchavaning mayda kukuni 100 ml. suvga solinib, smetanasimon holga keltiriladi. 5-7 daqiqa past olovga qo'yilib, aralastirilib turiladi. Jigarrang tusdagi bo'tqa hosil bo'ladi.* («Darakchi» gazetasi, 2018. 30-son); «*Chempion*» ichimlik. *Karkadi – Sudan atirgullaridan tayyorlangan damlamani muntazam ravishda ichish ham tomirlarni kengaytirib, devorlarini mustahkamlaydi* («Darakchi» gazetasi, 2019. 1-son). Guvohi bo'lganimizdek, ingliz xalqining o'ziga xos lingvomadaniyatini hatto ular iste'mol qiladigan damlamalarda ham kuzatish mumkin. Chunki ular damlama tayyorlash uchun ishlatadigan foydali giyoh va dorivorlar, odatda, o'zbek xalqi uchun notanish hisoblanadi.

XIII. Yoshga doir holatlarni ifodalovchi tibbiy perifrazalar. Ayni perifrazalar tibbiyot bilan bog'liq holatlarning yosh bilan, ma'lum davr bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatishga xizmat qiladi. Masalan, *The seven year itch (scabies) is contagious skin infestation by the mite Sarcoptes scabiei.* (Journal of Dermatology and Dermatologic Diseases, 2019).

O'zbek tilida: *Artrit - 50 yoshdan keyingi davr xastaligi.* («Darakchi» gazetasi, 2020. 7-son); *Osteoxondroz kasalligi nega «yosharib» ketdi? 30-40 yillar oldin bu kasallik qariyalarga xos edi. Lekin so'nggi yillarda, hattoki maktab yoshidagi bolalarga ham bu tashxis qo'yilmoqda.* («Shifo-info» gazetasi, 2017. 39-son).

XIV. Har xil muolaja nomlarini ifodalovchi tibbiy perifrazalar. Tibbiy perifrazalarning ushbu ko'rinishida tibbiy muolaja shakllari tasviriy ifodalanadi. Masalan, *Some people swear by acupuncture, citing it as a miracle to improve their quality of life because it's said to be able to treat everything from depression and allergies to morning sickness and cramps.* (Healthline, November 30, 2017); *Talk therapy (Psychotherapy), is a way to help people with a broad variety of mental illnesses and emotional difficulties* (American Psychiatric association, January 12, 2019).

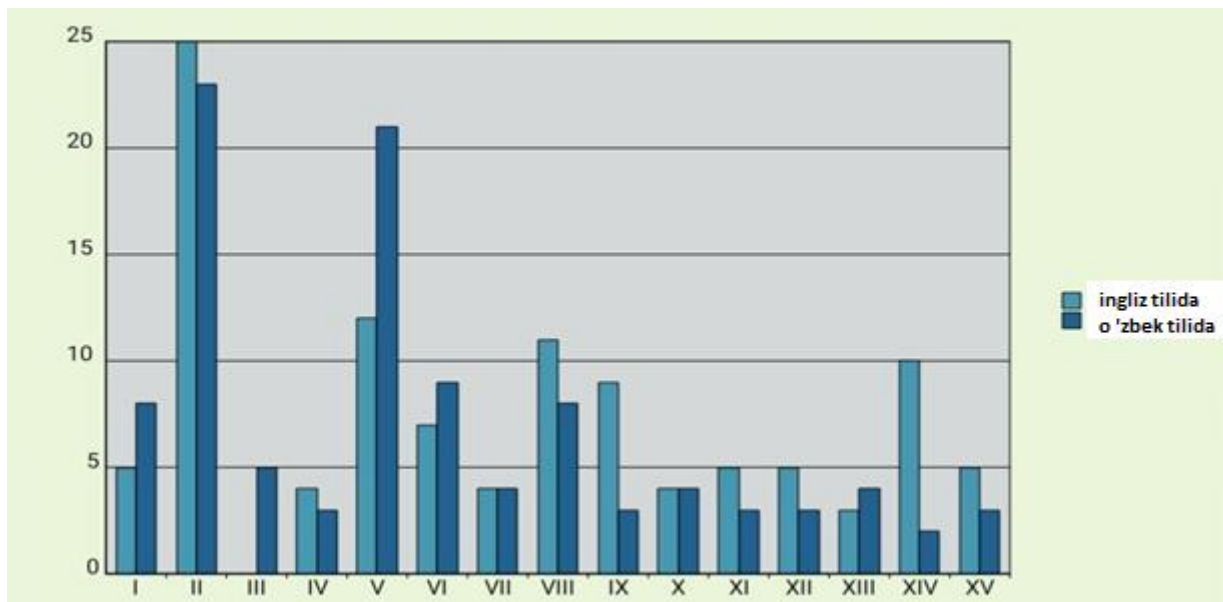
O'zbek tilida: *Vaksinatsiya – viruslarga qarshi qalqon.* («Sug'diyona» gazetasi, 2018. 40-son.); «*Gemodializ: yo hayot, yo mamot...*» («Darakchi» gazetasi, 2019. 11-son.); «*Emlanish – organizm va xastalik uchrashuvi.*» («Doktor press» gazetasi, 2017. 6-son.)

Darhaqiqat, inglizxabonlar sog'lom bo'lish uchun turli tibbiy muolajalarni sevuvchi xalq bo'lganligi sabab, ushbu o'ziga xos hayot tarzi ularning tibbiy muolajalar bilan bog'liq lingvomadaniyatida ham o'z aksini topgan. Izlanishlarimiz davomida inglizlar o'zbeklarga nisbat tibbiy muolaja bilan bog'liq perifrazalarni ko'proq ishlatishiga guvoh bo'ldik.

XV. Shirinlik nomlarini ifodalovchi tibbiy perifrazalar. Keyingi misollarda ham ikki til doirasida inson tanasi uchun zararli bo'lgan shirinliklarga nisbatan ishlatilgan perifrazalar qo'llanishi ko'rsatilgan. Ikki qardosh bo'lmagan xalqlarda ko'p miqdorda shakar iste'mol qilish inson tana a'zolariga katta miqdorda zarar yetkazishini ifodalovchi shakar so'ziga nisbatan quyidagi perifrazalar qo'llanilgan: *Consuming a diet high in refined carbs and sugar leads to the production of AGEs, which may cause your skin to age prematurely. However, poor food choices can worsen wrinkles and speed the skin aging process.* (Healthline, June 3,

2018); ...consuming too much sugar, is considered the strongest risk factor for diabetes. (Healthline, 11 Reasons Why Too Much Sugar Is Bad For You, June 3, 2018).

O'zbek tilida: *Shirinlik – qomat dushmani*. («Shifo-info» gazetasi, 2016. 44-son.); *Asal – jigar yoqtiradigan shirinlik*. («Shifo-info» gazetasi, 20130. 46-son.); «*Shakarparast*» (*saraton*). *Inson organizmining asosiy dushmani bo'lgan saratonning eng yaxshi ko'radigan mahsuloti shakar ekanligi aniqlandi*. («Shifo-info» gazetasi, 2019. 12-son).

Xulosa. Tibbiy perifrazalarni lug'aviy ma'no guruhlariga ajratish davomida jami 212 ta tibbiy perifrazalar tahlilga tortildi. Statistik tahlilimiz shuni ko'rsatdiki, inglizlarda kasalliklar bilan bog'liq perifrazalar, og'riq bilan bog'liq holatlarni, tana a'zolari nomlarini, tibbiy anjomlarni, vitamin nomlarini, turli tibbiy muolajalarni hamda shirinlik nomlarini ifodalovchi tibbiy perifrazalar o'zbek tiliga nisbatan miqdoran ko'proq qo'llanilganligiga, o'zbek tilida esa ayollarning ba'zi jismoniy holatini, o'simlak nomlarini, sabzavot nomlarini, yoshga doir holatlarni ifodalovchi perifrazalar ko'proq qo'llanilganligiga guvoh bo'ldik.

Xullas, tibbiy perifrazalarning xilma-xil ko'rinishlari bo'lib, ular mohiyatan tibbiyot olamiga uzviy bog'liq holda shaxs, predmet va voqea-hodisaning tasviriy nomi sifatida nutqda vujudga keladi, yashaydi. Bundan tashqari, har bir xalq o'z ijtimoiy hayotida, madaniy yashash tarzida (boshqa sohalarda bo'lganidek) tibbiy nuqtayi nazarlar, insonga ruhiy, madaniy, milliy, ma'rifiy jihatdan ham ijobiy, ham salbiy ta'sir etuvchi predmet, belgi, harakat, holat kabi omillar ikki xalqning lingvomadaniyatiga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Ingliz tilida ham, o'zbek tilida ham tibbiy perifrazalar nutqda shu millatga, shu millat madaniyatiga xos lingvomadaniy jihatlarni tashuvchi birliklar sifatida alohida ahamiyatga ega. Bunday perifrazalar orqali sharq va g'arb madaniyatining o'ziga xos an'analari, qadriyatlarini lingvokulturologik nuqtayi nazardan o'rganish va tahlil etish millat mentaliteti, madaniyati hamda qadriyatlarini yanada chuqurroq o'rganishga imkon beradi.

ADABIYOTLAR:

1. Апресян Ю.Д. *Синонимические средства языка и правила перифразирования*//Русский язык в национальной школе. –1972. – № 3. – С. 31.
2. Kobilova A.B. *Инглиз ва ўзбек лингвомаданиятида тиббий перифразаларнинг хусусиятлари: филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси.*– Бухоро, 2022. – 148-б.;
3. Григорьев В.П. *К проблеме перифразы* // Сборник докладов и сообщений лингвистического общества. – Калинин, 1974. – С. 104 -114.
4. James Thomson. *The Season* // London: printed for J. Millan, near Scotland-Yard, White-Hall; and A. Millar, in the Strand, M.DCC.XXXV., 1735, P. 54.
5. Ильина И.З. *Перифраз и его стилистические функции в произведениях английской художественной литературы. автореф. дис.... канд. филол. наук.* –М., 1954. – 24 с.
6. Kobilova A.B. *Lingua-cultural aspects of medical periphrases of English language* // *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal. ISSN (Online): 2249-7137, Vol.12, Issue 05, 30-May 2022. P. 15-20.* https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/6099

7. Kobilova Aziza Bakhridinovna. *Some considerations about periphrases* // *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal*. ISSN (Online): 2249-7137, Vol.11, Issue 2, 30-February 2021. –P. 1637-1640. (Impact Factor (SJIF. 2021) – 7.492). <https://www.indianjournals.com/ijor.aspx?target=ijor:aca&volume=11&issue=2&article=264>
8. Kobilova A.B. *Periphrases used in medical texts and their characteristics (on the example of english and uzbek languages)* // *Proceedings of Global Technovation 4th International Multidisciplinary Scientific Conference*. – Paris, France, 2021. – P. 255-257.
9. <https://conferencepublication.com/index.php/aoc/article/view/740>
10. Kobilova Aziza Bakhridinovna. *Semantic and lingua-cultural features of English and Uzbek medical periphrases* // *International Journal on Integrated Education*. ISSN (Online): 2620-3502, Vol.5, Issue 6, 6-June 2022. P. 162-167. <https://journals.researchparks.org/index.php/IJIE/article/view/3144>
11. Kobilova Aziza Bakhridinovna. *The use of the medical periphrases of the Uzbek and English languages in journalistic texts* // *JournalNX: A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal*. ISSN (Online): 2581-4230, Vol.7, Issue 6, 30-June 2021. –P. 143–150. (Impact Factor (SJIF. 2021) – 7.22). <https://www.neliti.com/publications/347772/the-use-of-the-medical-periphrases-of-the-uzbek-and-english-languages-in-journal>
12. Djumayeva, n. *Comparative analysis of magical jewellery and ornaments in English and Uzbek fairy tales*. *Journalnx- A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal* ISSN No: 2581 - 4230.VOLUME 7, ISSUE 6, June. -2021,138-142.
13. Yuldasheva Feruza Erkinovna. (2022). *The Principle of Politeness in the English and Uzbek Languages*. *Eurasian Research Bulletin*, 6, 65–70. Retrieved from <https://www.geniusjournals.org/index.php/erb/article/view/799>
14. Кухаренко В.А. *Practice in English stylistics*. –Підручник-Вінниця: Новая книга, 2000.
15. Макарова С.Я. *Перифраза в современном русском литературном языке (на материале газет)* // *Содержание и методика преподавания русского языка в средней и высшей школе: Материалы 15-й научно-методической конференции Поволжья*. – Волгоград, 1972. – С. 55-58.
16. Robert Blair. *The Grave* // *Great Britain, London, 1743*. – P. 8.
17. Уткина В.П. *Перифрастический оборот в русской художественной литературе* // *Известия Крымского педагогического института им. М.В. Фрунзе*. –Симферополь, 1959. –Т. 33, Вып. 1. – С. 87-109.
18. Khudoyberdievna, S. Z. (2022). *Modern Methods of Translating Phraseological Units*. *Eurasian Research Bulletin*, 4, 153-158. <https://geniusjournals.org/index.php/erb/article/view/516>.
19. Saidova Zulfizar Khudoyberdievna. (2021). *Phraseologization as Cognitive Process*. *International Journal of Culture and Modernity*, 1, 22–26. Retrieved from <https://ijcm.academicjournal.io/index.php/ijcm/article/view/4>.
20. Fuchs C. *A parafrase linguistica: Equivalencia, sinonimia ou reformulacao* // *Cadernos de estudos ling. Campinas*, 1985. –№ 8.– P. 129-134.

VOCABULARY OF THE QUR'AN IN THE OBJECT OF THEOLINGUISTICS

Bobokalonov Ramazon Rajabovich,
 doctor of philology, professor of BukhSU
r.r.bobokalonov@buxdu.uz

Narzulaeva Dilfuza Bafoevna,
 teacher of the Department of French Philology of BukhSU
d.f.narzullayeva@buxdu.uz

Abstract. This article discusses the characteristics in the field of the theological lexeme as a functional style of the sentence, and its main causes, factors and conditions. Also, this article specifically notes the theological lexeme of religious style and its properties, the role of the semantic-functional sentence in the life of society. As a result of the study, the following results were obtained: a) the growing need for a religious language, in particular, in the creation and meaning of religious theolinguistic lexemes, is scientifically substantiated; b) the ability of religious theolinguistic lexemes to express the thinking, culture, worldview of people, etc.; c) the specificity of the theological lexeme of the religious language and the religious text; d) recognition and development of the theological lexeme of religious style as a functional method.

Keywords: religion, language, religious language, religious style, theological lexeme, functional style.

Annotatsiya. Ushbu maqolada gapning funksional uslubi sifatida ilohiyot leksema sohasiga oid xususiyatlar, uning asosiy sabablari, omillari va shartlari muhokama qilinadi. Shuningdek, ushbu maqolada diniy uslubning teologik leksemasi va uning xususiyatlari, semantik-funksional gapning jamiyat hayotidagi o'rni alohida qayd etilgan. Tadqiqot natijasida quyidagi natijalarga erishildi: a) diniy tilga, xususan, diniy teolingvistik leksemalarning yaratilishi va ma'nosiga bo'lgan ehtiyojning ortib borayotganligi ilmiy asoslab berilgan; b) diniy teolingvistik leksemalarning kishilar tafakkuri, madaniyati, dunyoqarashi va boshqalarni ifodalash qobiliyati; v) diniy til va diniy matnning teologik leksemasining o'ziga xosligi; d) diniy uslubning teologik leksemasini funksional usul sifatida tan olish va rivojlantirish.

Kalit so'zlar: din, til, diniy til, diniy uslub, teologik leksema, funksional uslub.

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности богословского лексемного поля как функционального стиля речи, его основные причины, факторы и условия. Также в данной статье отдельно отмечены богословская лексема религиозного стиля и её характеристики, роль семантико-функционального предложения в жизни общества. В результате исследования были достигнуты следующие результаты: а) научно обоснована возрастающая потребность в религиозном языке, в частности, создание и значение религиозных теолингвистических лексем; б) способность религиозно-богословских лексем выражать народное мышление, культуру, мировоззрение и т. д.; в) уникальность богословской лексемы религиозного языка и религиозного текста; г) признание и развитие теологической лексемы религиозного метода как функционального метода.

Ключевые слова: религия, язык, религиозный язык, религиозный стиль, богословская лексема, функциональный стиль.

Introduction.

World linguistics, language, which is as necessary for society as air, i.e., a purely social, complex linguistic phenomenon in the society of individuals, has been interpreted differently by scientists in different periods, and in the history of the development of linguistics, it is the reason for the emergence of dozens of trends such as theological, sociolinguistic, linguostructural, linguopsychological, linguoneuro-psychological. Such research directions, of course, play an important role in studying one or another aspect of science from a practical point of view, and in all these research directions, the commonality of synchronic and diachronic approaches related to the analysis of the language system is noticeable. Including, in the science of teolinistics, it is possible to introduce the requirements and systematic laws of comparative linguistics, to study and analyze the ways of its gradual development. From the point of view of the approach, it is appropriate to pay attention to the opinions of scientists, thinking activities, human experiences and the configuration of lexical units in the emergence of theological discourse [Bobokalonov, 2022].

Trend of integration observed in modern linguistics and rational linguistic thought, first of all, the anthropological program of language and cultural expression V. belongs to von Humboldt. The implementation of this program is based only on the existence of language in humans and its fundamental aspects - linguistic refraction ¹of language appears.

Language and culture Complex (synthetic) sciences appear in the course of study, closely related to human consciousness, culture and spiritual life. In accordance with this trend, in the field of modern linguistics, there are currently very actively developing fields of linguistics such as sociolinguistics, ethnolinguistics, psycholinguistics, cognitive linguistics, linguoculturology, communicology, discourseology, as well as lingvopersonology, known as the doctrine of linguistic personality is finding its place among circle sciences. Theo-linguistics is also a new synthetic science that is formed at the junction of theology (theology), religious anthropology and linguistics.

The History of Teolinguistics

Theo-linguistics is a new branch of modern linguistics that is rapidly developing in the 20th-21st centuries. After independence in Uzbekistan, interest in this field is growing significantly. The discipline of theology and linguistics - "theolinguistics" - focuses on the study of the interrelationship of the triad of "language, religion and existence". Theo-linguistics (from Greek *theos* - god and Latin *lingua* - language) is a science that first arose as a result of the interaction of language and religion. This science was originally created to serve the interests of religion. Second, the study of religious manifestations along with religious language is reflected; thirdly, it is a separate branch of theology and secular, religious and linguistic sciences [Gadomsky, 2008].

"Theolinguistics" was first used by Jean-Pierre van Knoppen. In 1981, a collective monograph was published under his editorship. For the first time, the Belgian scientist Jean-Pierre van Noppen recognized: "Theological linguistics is a science that studies the language of biblical scholars, theologians and other religious theorists and religious practitioners" [Noppen, Crystal, 1981-1995], "this science is language, religious theory and serves to study the relations of practice and these relations are found in the texts of church rituals, the language of the Holy Scriptures, the texts of sermons, prayers, and the reflection of the personal statements and messages of church hierarchs and priests," recognized as [Noppen, Crystal, 2003].

In the last three decades, scholars in different countries of the world have actively studied various aspects of religious language. "Theolinguistics as a subject of study" was developed in Holland, Germany, Great Britain, Poland, Serbia, Ukraine, Belarus, Russia, Slovakia, Belgium and others. The term "theolinguistics" was coined by D. Crystal [Crystal, 1993] included in the Cambridge Encyclopedia of Linguistics.

The subject of "language and religion" in Russian was first introduced by the professor of the Belarusian State University N.B. Mechkovskaya described in detail [Mechkovskaya, 1998]. In 2004, E.Yu. Kislyakova defended her candidate's thesis "Changes in emotional meanings of English biblical texts". In it, for the first time, he tried to synthesize the linguistic problem of the emotivity of biblical expressions with issues of a theological nature (religious axiological changes). The article described the biblical lexicon as a theological phenomenon and justified the need to create a new branch of foreign linguistics - theological linguistics. Russian scientist Irina Vladimirovna Bugaeva in 2008 established the international working group "Theolinguistics" and in the 1st volume of the 5 - volume series, which she united under the term theolinguistics, predicted that it is inextricably linked with "neurolinguistics", that it is developing as a science, and that it is possible to set specific tasks for this science. made [Bugaeva, 2015]. Later A.K. Gadomsky [Gadomsky, 2012] developed the following basic curriculum for the study course project of theological linguistics :

Study of non-philological direction of religious language	Study of the philological direction of the religious language	
Philosophical	A theolinguistic approach	An approach from the point of view of literature

¹Refraction is a physical phenomenon, the bending of light or electromagnetic waves as they pass through different layers of the atmosphere. Light travels in a curved line, refracting through different layers of the atmosphere. Linguistic refraction of the language refers to the polishing of divine terms, the perception of the word and its impact on the human mind.

LINGUISTICS

theological (theological)	1. Religious language as a system of systems (approach as a code)	
Approach as religious propaganda	2. Methodical (stylistic) approach	
A historical approach	3. Genre (genological) approach	
Semiotic	4. Studying the religious language as a fragment of the "Language of the World Landscape".	
	5. Discourseology	
	6. Communicology	
	7. Linguistics	

Although theo-linguistics is regarded as a new science, it is necessary to emphasize that its roots are very ancient. The theoretical foundations of this science are Platon, Proclus, and Porphyry from the period of religious philosophers Nikolai Kuzalik, Locke, Schelling, Hegel, W. From Humboldt's theories, M. Heidegger, N. Hartman, E. Cassirer, O. Rosenstock-Giussi, Bertrand Russell and others, among the "proponents of the philosophy of words" who contributed to the development of the theological paradigm from Russian scientists A.F. Aksakov and A. Potebnya, P.A. Florensky, S.N. Bulgakov. To the ontological doctrine of language by Losev et al based on scientific works can be found out. Often in teoanthropocomic paradigm in the "god-space-man" triad theological problems are touched upon and it is possible to reach the level of metaphysical understanding of various unsolved problems of modern linguistics. Undoubtedly, the research conducted within the framework of this paradigm is considered a "tool" for understanding the essence of the concepts of man, language and existence .

Theolinguistics is a synthetic science

The study and understanding of theolinguistics as a synthetic science is designed to solve the problems of this science. In modern work on theolinguistics, the main task of this discipline is seen primarily in understanding how language functions in different "religious contexts" or "religious situations". Scientists and philosophers compare this situation with approaching the peak of human knowledge [Galieva, 2019].

"In order to understand the general cultural and historical context of the emergence of theological science as a synthetic science, it is important to return to Humboldt's anthropological program in the study of theoretical problems of language, in addition to the tendency to study language, another important tendency is the tendency to "integrate theological knowledge into worldview and culture" which is increasingly manifested in the modern world. is important [Nazarov, 2004]. Philosophers deny the relevance of this trend of integration, the question of the essence of the real relationship between culture and religion, to "completion of a huge, historically unprecedented experience in the new century - building a culture without religion" (return to eternity) [Dobrokhotov, 2000].

Well-known scientists V. G. Admoni, N. B. Mechkovskaya, I. A. Kryvelev, T. Bruckhardt and others comment on the concept of "holy text" and emphasize that the Bible, the Bible and the Holy Quran are a special type of text, and a special text in linguistics highlight as type works. Philosophers and theologians can be seen turning to religious texts in the hope of finding answers to theological issues in holy books, including the Holy Qur'an and Hadith Sharif. Indeed, religious texts are an invaluable source of knowledge about the future of humanity, people's lifestyle and life, traditions, and culture. In a word, religious and holy books have always appeared as objects of scientific research in various fields of human knowledge, including theologians, philosophers, historians, linguists, psychologists, cultural scientists, and others.

Studying religious texts

Religious sacred texts are also recorded as a special type of text that reflects religious laws, traditions, and at the same time reflects the living spiritual culture of the people. T. Burckhardt argued that scriptures cannot be created without formal requirements and regulations. These types of texts are considered sacred not only because they are a religious-educational topic, but also because the text is written without deviating from the rules of religious style. The sacred text formally "reflects the spiritual manifestations of a certain religion, transmits traditions and sacred examples from ancestors to generations" [Burckhardt, 1999]. In particular, the Holy Qur'an, which serves as a base for Muslim culture, has been serving to significantly

define the Islamic world and human outlook, intellectual perception of the world, value system and image of the world. For example, *Genesis* or *ontology* (ontos - existence) - the doctrine of the whole world (including the participation of the world in God) not only as existence or everything that exists, but as the totality of phenomena at the ontological level, in which the wholeness of the universe is very convenient and secret-industry is understood according to Yu.M. Malinovich: "One of the main tasks of logic science is to perfectly reflect the well-known definition in logic and philosophy" [Malinovich, 2004].

Theology and theological linguistics

Theology is a branch of linguistics that is secular, international and non-religious. The reflection of religious worldview in language is the subject of study of theology. This can be learned in several ways. First, these are related to the issues of the ontological interpretation of the nature of language. The religious understanding of the world is a special field of research. Many concepts, events and things in a religious context have a special meaning. Secondly, it is related to the analysis of the religious relationship (the relationship of believers with God; the relationship between believers; the relationship between believers and atheists; the behavior of atheists in a religious environment, etc.). When comparing speech and behavior tactics, speech etiquette formulas, differences in the communicative behavior of believers and atheists or believers, believers of different religions are clearly visible. From the point of view of linguopersonology, it is important to study the religious-linguistic person in the context of secular and religious communication. Thirdly, the main focus is on the study of religious texts, their typology and classification, distinguishing between canonical and non-canonical texts, focusing on the semantic field of theological lexemes.

One of the important aspects of this issue, which is important for the understanding of the processes of theology's formation, is to understand in what form and how exactly the understanding of simple, religious, mythological, artistic and philosophical truth is realized in scientific knowledge, in contrast to other types of understanding of truth. It should be understood at least in the most elementary and general form, because first. in the process of creating theology, two different forms of mentality - scientific and religious-theological, have a leading character in the creative mind of "theologians". After all, theology shows that it is a unique type of scientific science, even if it is complicated by the addition of religious and theological aspects of understanding the world of reality.

The most important aspect of understanding the principles of theolinguistics is realized through special theoretical prisms of perception of the objects studied in the relevant field of knowledge in the objective form of scientific knowledge. This theoretical object may be related to the study of the semantic-functional nature of theological lexemes.

From the point of view of scientific methodology, the creation of a new scientific discipline begins with the definition of its subject area or the world of objects that should be perceived by this science and then the subject of its study. It is necessary to consider the world of objects from a certain point of view, with the help of theoretical principles and tools in connection with the solution of special problems. T.I. Oizerman: "... the definition of the subject of science is not a simple statement; it should indicate the range of possible objects of study, the totality of which qualitatively distinguishes the subject of a given discipline from the subjects of all other disciplines. Such a definition of the subject of science can only be theoretical; intended to reveal the unity of all objects studied by him. Therefore, defining the subject of any science can only be the result of special research, the need for which is not always clear to everyone" [Oizerman, 1982].

From the point of view of the object of knowledge, in the process of creating new scientific knowledge, "objectivity" precedes the determination of the subject of research as a sufficiently reflected formation. Such objectivity appears in the creative mind as a kind of vague intuitive image of reality. This is typical for any field of knowledge, from everyday perception to the most subtle artistic and mystical forms. This requires special theoretical and methodological considerations.

Theolinguistic lexemes

Interpretation of theological lexemes began to be sought in harmony with the synthesis of scientific, philosophical, artistic and religious approaches as the main approaches to deep knowledge of reality. At the moment, the interpretation of theological lexemes in their place involves having a holistic idea about "God, man and existence". In modern culture, the strengthening of its secularization processes - the study of the soul outside of the religious relationship, requires the analysis of the harmony of aphoristic² expressions with the spiritual world of a person.

For this, it is necessary to distinguish two main concepts:

² English from the language he got it. Secularization in sociology is of society religious values and institutions from close identification with religious non- values and worldly to institutions change.

1. Secularism, taken as a radical word in the narrow sense and as a term in a broader sense, according to its application, manifests itself as an autonomous and independent concept in the fields of man, humanity and human activity, primarily in the field of culture is a type of thinking that is understood as in general, "does not need communication with God."

2. Theism is related to the same marginalization of God in religious belief, that is, the thinking that there is a necessity for all. With this thinking, whether God's existence is recognized or not, his involvement in the world and human life is considered significant. Based on this, static or dynamic emphasis on theological lexemes is taken into account in modern scientific language based on "complex synthesis" (lat. complexus "connection", "union").

Traditionally, the problem of "language and religion" is considered in philosophy, theology (theology), religious studies, linguistics (linguistics, ethnolinguistics, anthropolinguistics) and other disciplines. The study of various aspects of the interaction of religion and language, on the one hand, how language works in religious situations, and on the other hand, the analysis of the reflection of various forms of religion in language is the subject of theology. The object of study of theolinguistics may be "religious language"; development stages of the science of linguistics, history of linguistics, for confessional reasons; theories about the origin of language (and first of all the theory of the divine nature of the origin of language) and other issues - in a word, all phenomena related to God, which are established and reflected in language, are also based on this science.

Theolinguistic lexemes in general use are of interest to linguists, as well as the area of distribution, their use by people, the functional range of their lexical-semantic meanings, their non-limitation in the process of communicative speech, their appearance as a language and speech unit between lexicon and syntax, and the study of social signs and general characteristics of such lexemes [Averintsev, 2001; Bulygina, 1997; Gadomsky, 2005, 2008; Humboldt, 1985; Jillson, 1995].

Analysis of lexical units of the Holy Qur'an

Accordingly, we aimed to pay attention to the semantic-functional aspects of lexical units from the Holy Qur'anic chapters. It is known to everyone that the Surahs of the Holy Qur'an consist of verses. They have their own order. Before talking in detail about the order of verses and chapters, let's get acquainted with the meaning and definition of these two expressions in the dictionary.

According to scholars, a verse is defined as follows: "A verse is a set of words included in the Qur'anic sura, with a defined beginning and end." At the same time, each verse of the Holy Qur'an contains the above lexical meanings. Each verse of the Holy Quran is a miracle, an example, a wonderful work, a sign, a sign, a proof, a complex of letters and words and a proof of the power of Allah. Gabriel learned the knowledge of every verse of the Holy Quran, its beginning and end from Allah Almighty. The Prophet (PBUH) learned from him, and the Muslims learned from him. Knowing how to distinguish verses from each other, understanding where they start and end helps in better understanding the meanings and many other things. The word "verse" is repeated many times in the Holy Quran. The word "verse" in some places has expressed all the meanings mentioned above, in another place two or three, and in the third place only one. It is only when this subtle difference is understood that the meaning is properly understood.

Meanings of the word "Sura": The word "Sura" means "fortress", "address" and "honor" in the dictionary. In the opinion of our scholars, "Sura is an independent complex where the beginning and end of the verses of the Qur'an are defined." In other words, a collection of Qur'anic verses surrounded by a fortress is called a "sura". The shortest surah in the Holy Qur'an is Surah Kawsar, consisting of three verses, and the longest surah is Surah Baqarah, consisting of 286 verses. There are 114 chapters in the Qur'an; each of them own has a name. Some of the surahs name push it before from the word received are while that's it in the sura mention k came more of things in the name of placed Verses and surahs also have their own order and are explained. Dividing the Holy Qur'an into chapters and verses makes it easier to memorize. It also makes the student feel that he has learned a certain part of his religion and Shariah.

We explain the field of theological lexeme "Patience" with the 20th verse of Surah "Furqan" of the Holy Qur'an: "(O Muhammad). *And all the prophets whom We sent before you used to walk in the food-grounds and the markets. We have made a trial for some of you* (i.e. your living in poverty like ordinary people is a test for others, because if We had made you rich, they would have obeyed you because of your wealth). *Can you be patient* (to our test) ? *Your Lord is the All-Seeing.*"³ It is said in the hadith: "He who works without *haste, patiently and contentedly, his work will be right.*" It can be seen that *patience* is a sememe of the theological lexeme expressed outside the layer, and it is loosely tied in the chain of this sememe in the semantic field.

Also prayer words and constructive derivatives too has not been studied separately from the point of view of theological linguistics. Prayer words can be found in many sources, religious texts, folklore and fairy tales. Prayer words are important in the Uzbek national psyche [Kumushkhanaviy, Ahmed Ziyauddin, 2020]. In the comparative aspect, there are differences in the use of prayer words. This situation depends on the religion of the people. In particular, the use of the word *Amen* is similar in French and Uzbek, but the expression of hand movements in it is different in representatives of other religions. For example, Muslims *Amen!* to pray, they bring their palms together after the prayer. The French move the fingers of their right hands together in the form of a pilgrimage, based on the principle of Christians. Indians ride on the forehead with their palms together. It is known that people have different expressions of body language, pictures and customs, national-cultural values, religion and beliefs, and the form and content of prayers are different. In Uzbek language **word words** and **It is necessary to distinguish between theological prayers:**

1. Verbal **words:** *Astag'firullah / Subhaanallah / Alhamdulillah / Laa ilaha illallah / Allahu Akbar / SubhanaLlohi ValhamduliLlahi wa Laa ilaaha illallahu WaLlahu Akbar / Astag'firullahal azi'mi wa atubu ilayh / Laa khawla walaa zhukta illa billah/Subhanallahi aziim* and

2. **Theological prayers :** *Praise be to God. May God be blessed. God bless you. Glory be to God. May God help his servant. May he be blessed with heaven. Heaven bless you. Praise be to God. May God grant righteous children. May the souls of our Prophet Muhammad Mustafa peace be upon him. May God protect him. God bless. May Allah give us life, provide us with sustenance, and let our destiny be good and Mr.*

Conclusion.

It is worth noting that the field of linguistics is developing in relation to the study of issues related to the selection of linguistic signs, the construction of the language system and the formation of speech by Ferdinand de Saussure. In particular, the formation of theological linguistics as a science proves that its theological units can be divided into three parts. For example, based on the relativity theory of dialectics: 1) theopsnochosemantic units; 2) psychomechanical units; 3) psychosemiological units. For example, in the field of theopsychomechanics, issues of linguistic and speech dichotomous relationship of theopsychosemantic units, their interaction in the process of linguistic activity, harmony with the category of thinking, the role of the configuration of various linguistic forms in speech activation are studied. It also covers the external and internal expression plan of linguistic signs. This makes it possible to make clear conclusions in the scientific-mystical perception and scientific-theoretical understanding of the "Holy Qur'an" on the basis of inductive analysis.

REFERENCES:

1. Averintsev S. S. *Theology // Sophia-Logos: Slovar [Text] / S. S. Averintsev. - Kiev : Dux i Litera , 2001. - 460 p . ;*
2. Bulygina, T. V. *Yazykovaya conceptualization mira . - M.: Shkola "Yazyki russkoy kultury", 1997. - 576 p .*
3. Bobokalonov R.R. *Differentiation of Uzbek-French semantic-functional sentences and communicative neuropsycholinguistic research. Philol. science. PhD (DSc) diss. Bukhara, 2022. -3-288 p.*
3. Bugaeva I.V. *Theolinguistics: theology+linguistics? // Yazyk i metod: Russkiy yazyk v lingvisticheskikh issledovaniyax XXI veka, t. 2, 2015. p. 293-300 ISBN 978-83-233-4001-0*
4. Burkhardt T. *Sakralnoe iskusstvo in Vostok i Zapada: principy imetody . / Per. English N.P. Lokman . - M. , 1999.*
5. Galieva M.R. *Evolution of theology and linguistic discipline . Uzbekskiy gosudarstvennyy universitet mirovykh yazykov, Tashkent , № : 1 (24) , 2019 S . 46-54 .*
6. Gadomsky A.K. *Teolinguistics: history of problems// Uchenye zapiski Tavricheskogo natsionalnogo universiteta - Filologiya. Volume 1.18 (57) - No. 1 - Simferopol: TNU, 2005. - p. 16 -26.*
7. Gadomsky A.K. *Reflection on the religious picture of the world // Vestnik Kharkovskogo natsionalnogo universiteta im. V.N. Karazina . - Series " Ethnolinguistics ". - Kharkiv: izdatelstvo XNU im. V.N. Karazina , 2008. - p. 175-181.*
8. Gadomsky A.K. *Stilisticheskiy podkhod k izucheniyu religioznogo yazyka [Text] / A.K. Gadomsky // Style. - No. 7. -Belgrade, 2008. -S. 21–36.*
9. Humboldt, von W. *Language and philosophy culture [Text] / V. von Humboldt. - M. : Progress, 1985. - 452 p. ; Jilson , E. *Philosopher and theology / E. Jilson . - M.: Gnozis , 1995. -192 p.**

10. Dobrokhotoy, A.L. *Philosophy and Christianity // Christianity and philosophy: VIII Rojdestvenskie obrazovatelnye chteniya: Sat. _ dokladov conference (January 27, 2000).* - M. : Otdel religioznogo obrazovaniya i catechizatsii Russkoy Pravoslavnoy Tserkvi, 2000. - p. 5-19.
11. Noppen van J.-P., Crystal D. *The Cambridge Encyclopedia of Language*, 1981, 1987, 1995.
12. Noppen van J.-P., Crystal D. *Dictionary of Linguistics and Phonetics*, 2003.
13. Nazarov V.N. - *Introduction to theology: Teaching methods* . M.: Gardariki , 2004.- 320 p.
Format: djvu , pdf
ISBN 5-8297-0193-6
14. Mechkovskaya N.B. *Language and religion. Posobie dlya studentov humanitarian university.* – M.: Agency "FAIR", 1998. – 352 p.
15. Malinovich Yu.M. *Paradigma bytiya cheloveka v ramkax "Nachalo" -" Konets" v nemetskoyazychnom soznanii // Antropologicheskaya lingvistika: Vestnik IGLU. Ser. Anthropological linguistics* . - Irkutsk: IGLU, 2004. - No. 7. - S. 59-66.
16. Oizerman T. *I Problemy istoriko-philosophy science.* M., 1982. S. 57
17. *Holy Quran. Uzbek annotated translation, translation and Abstracts by Alauddin Mansur.* 248 p.
18. Kumushkhanavi, Ahmed Ziyauddin. *Majmuatul-Ahزاب. A large book of prayer and remembrance. Samarkand-Poyarik. "Imam Bukhari International Center" publication.* 2020, ISBN : 973-9943-6163-0-1.
19. Хаятова, Н. И. (2022). дидактические, паралингвистические и психоллингвистические подходы обучения французского языка. *Educational Research in Universal Sciences*, 1(7), 321–328.
20. Narzullaeva D.B. “Теоллингвистическая лексема религиозного стиля” *Educational Research in Universal Sciences*, 1(7), 332–338. Retrieved from <http://erus.uz/index.php/er/article/view/893> 2022 y.
21. M.X.Khamidova “The wind-related anonyms and metonyms in french and uzbek language” *Berlin studies transnational journal of science and humanities* volume 1, issue 1.2, may 2021 internet address: <http://berlinstudies.dee-mail: editor@berlinstudies.de> published by: e publicatio pvt ltd issued 111-115 бетлар.

MULOQOTDA GENDER FARQ MUAMMOLARI XUSUSIDA

Nazarova Gulbahor Pirmanova;

dotsent

Buxoro davlat universiteti

g.p.nazarova@buxdu.uz

Annotatsiya: Ushbu maqolada gender farqning muloqotga ta'siri va ularning ta'sir omillari; gender farq munosabatini o'rganish borasidagi qarashlar hamda yondashuvlar, "defisit", "dominantlik", "farq", "diskursiv" yondashuvlar tahlili keltirilgan.

Ushbu yondashuvlar asosida erkak va ayollar nutqining farqli jihatlari ularning jamiyatdagi o'rni va xatti-harakatlariga asoslanganligi sababli qator tadqiqotlarda asoslangan. Nutqdagi gender farq gender stereotiplar iqtisodiy vaziyatlarning o'zgarishi asosida paydo bo'lish ehtimoli ham kuzatilgan.

Muloqotda gender farqni o'rganish jarayonida tilning eng faol elementi so'zlar bo'lganligi sababli erkaklar va ayollar nutqidagi farq so'z tanlovida ham ko'rinadi. Bundan tashqari, muloqot jarayonida suhbat mavzusini tanlashda ham bir qator farqlar namoyon bo'lgan. Nutq "to'siq"lari tushunchasi esa ko'proq ayollarga xosligi bir necha tadqiqotlarda namoyon bo'lgan.

Hazil-mutoyiba qilish jarayonida ham gender farqni kuzatish mumkin. Sotsio-lingvistik tadqiqotlar erkak va ayol hazil-mutoyiba qilish jarayonida erkaklar, asosan raqobat qilish maqsadida zarba beruvchi hazillardan, ayollar esa hayotiy voqealarga asoslangan hazillardan foydalanishadi. Muloqot jarayonida hayotiy tajribalarga asoslangan hazilomuz hikoyalardan foydalanish strategiyasi ko'proq ayollarga xos bo'lib, erkaklarga nisbatan ko'p ishlatiladi va bu orqali ayollar suhbatdoshiga pozitiv taassurot qoldirish maqsadida amalga oshiriladi.

Kalit so'zlar: gender, defisit, dominantlik, farq, diskursiv yondashuv, mavqe, qarama-qarshilik, "to'siq" so'zlar, hazil-mutoyiba

Аннотация: В данной статье представлены влияние гендерных различий на коммуникацию и влияющие на них факторы, взгляды и подходы к изучению гендерных различий, анализ «дефицитного», «доминирующего», «различного», «дискурсивного» подходов.

На основе этих подходов различные аспекты мужской и женской речи основаны на ряде исследований, основанных на их роли и действиях в обществе. Также наблюдалась возможность гендерных различий в речи и возникновения гендерных стереотипов, основанных на изменении экономических условий.

Поскольку слова являются наиболее активным элементом языка в процессе изучения гендерного различия в общении, различие в речи мужчин и женщин просматривается и в выборе слов. Кроме того, в процессе общения также проявился ряд различий в выборе темы беседы. В нескольких исследованиях было обнаружено, что концепция речевых «барьеров» более характерна для женщин.

Гендерные различия можно наблюдать и в процессе шутки. Социолингвистические исследования мужских и женских шуток показывают, что мужчины используют шокирующие шутки в основном в соревновательных целях, тогда как женщины используют шутки, основанные на жизненных событиях. Стратегия использования юмористических рассказов, основанных на жизненном опыте, в процессе общения более характерна для женщин и используется чаще, чем у мужчин, и благодаря этому женщины используют её для того, чтобы произвести положительное впечатление на собеседника.

Ключевые слова: гендер, дефицит, доминирование, отличие, дискурсивный подход, позиция, противопоставление, «препятствующие» слова, юмор.

Abstract: This article presents the impact of gender differences on communication and the factors influencing them, views and approaches to the study of gender differences, analysis of "deficient", "dominant", "different", "discursive" approaches.

Based on these approaches, various aspects of male and female speech are based on a number of studies based on their role and actions in society. The possibility of gender differences in speech and the emergence of gender stereotypes based on changing economic conditions was also observed. Since words are the most active element of language in the process of studying gender differences in communication, the

difference in the speech of men and women is also visible in the choice of words. In addition, in the process of communication, a number of differences in the choice of the topic of conversation also appeared. Several studies have found that the concept of speech “hedgies” is more common among women.

Keywords: *Gender differences can also be observed in the process of joking. Sociolinguistic studies of male and female jokes show that men use shocking jokes mainly for competitive purposes, while women use jokes based on life events. The strategy of using humor based on life experience in the process of communication is more typical for women and is used more often than men, and because of this, women use it to make a positive impression on the interlocutor.*

Kirish. Ma'lumki, kundalik hayotimizning nutq va muloqot jarayonida tildan foydalanishdagi gender farqning ta'sirini o'rganish ayni paytda keng tarqalgan tadqiqot mavzularidan biriga aylandi. Til va gender faqrning ta'sir munosabati 1970-yillarning boshidan boshlab sotsiolingvistikaning asosiy masalalaridan biriga aylandi. Ushbu sohada olib borilgan tadqiqotlar muloqot jarayonida erkak va ayol nutqi o'rtasida lug'at, ohang, sintaktik tuzilish va so'zlashuv uslubida farqlanishini dalillangan.

Lakoff R, Tanin D, Kameron M kabi taniqli tilshunoslar sotsiolingvistika tadqiqotlari nuqtayi nazaridan o'z tadqiqotlarida talaffuz, intonatsiya, lug'at va nutq uslubidagi gender farqlarni o'rganib, bu farqlarning kelib chiqish omillarini hamda ushbu omillarning o'zgarish sabablarini tahlil qilgan. Lakoff va Tanin til va gender farq munosabatini o'rganish xususidagi qarashlarini quyidagi to'rt yondashuvga asoslanib ifoda etgan: 1. “Defisit” 2. “Dominantlik” 3. “Farq” 4. “Diskursiv”. Nutq va muloqotda gender farqni o'rganishdagi to'rt yodashuvda “Defisit”, “Dominantlik” va “Farq” yodashuvlari jinsning fiziologik ustunligida bilinsa, “Diskursiv” yondashuv muloqotdagi gender farq tilning madaniy doirada o'zgarishi ta'sirini o'rganadi.[7, 56]

Lakoff “defisit” yondashuvga asoslanib, erkaklarning nutqi kuchliroq, yanada obro'li va jamiyatda ko'proq ma'qullangan nutq ekanligi, ayollar nutqi esa ularning nafaqat tilda, balki va hatti-harakatlarida ham o'zlarini “xonim” lardek tutishi hamda jamiyatda ayollarning “kuchli” bo'lishni istisno qilinganligi sababli erkaklarga nisbatan kuchsiz nutq egalari ekanligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, “noaniqlik, ishonchsizlik va haddan tashqari hurmat yoki xushmuomalalikni ifodalovchi” xususiyatlari bilan ayollarning nutq uslubi erkaklar nutqidan ajratib turadi.

Asosiy qism. Nutq va muloqotda gender farq “Dominantlik” yondashuviga asoslanib o'rganilganda, jamiyatdagi erkaklarning “hukmronlik” xususiyati aynan nutqda ham “dominantlik” xususiyatini keltirib chiqaradi. Lakoff ushbu yondashuvga asoslangan tadqiqot natijalari “yakuniy so'z sifatida emas, balki keyingi tadqiqotlar uchun vosita sifatida” taqdim etdi. [5, 45] Talbot esa bu yondashuvni “patriarxal ijtimoiy tuzumning ko'rinishlari” sifatida tanqid qilib, bu yondashuvni “Farq” yondashuvi bilan bir qatorda qo'yish mumkin, degan xulosaga keldi.

Tadqiqot metodlari. Nutq va muloqotda gender farqni o'rganishdagi uchinchi yondashuv “Farq” yondashuvi bo'lin, uni Tannen o'z tadqiqotlarida ommalashtirdi.[7, 47] Ushbu yondashuv Tannen fikricha, ayol va erkak nutqi quyidagi qarama-qarshi xususiyatlarda farqlanadi:

1. Mavqe ↔ Qo'llab-quvvatlash
2. Mustaqillik ↔ Tobelik
3. Maslahat ↔ Tushunish
4. Axborotni to'g'ri qabul qilish ↔ His-tuyg'ularga berilish
5. Buyruq ↔ Taklif
6. Mojaro ↔ Kompramis (kelishuv)

Yuqoridagi xususiyatlarni tahlil qiladigan bo'lsak, erkaklar nutqida jamiyatda tutgan o'rning ta'sirini ko'rish mumkin. Ya'ni ayollar muloqotga kirishganda tinglovchi tomonidan olib borilayotgan muloqotni qo'llab-quvvatlashga muhtojligi seziladi va shu orqali ayol nutqini davom ettirishga ko'maklashgan bo'ladi. Erkaklar esa muloqot davomida ayollarga nisbatan dadilroq va o'ziga ishonchi ko'proq ekanligi kuzatiladi. Erkaklar nutqida buyruq ohangi, ayollarda esa taklif berish ohagini sezish mumkin. Muloqot davomida erkaklarda mojaroga kirishishga moyillik sezilsa, ayollar kelishuvga va har qanday vaziyatda ham bitim tuzishga tayyorlik ohangini ko'rish mumkin.

Til va gender tadqiqotlarining “Diskursiv” yondashuviga asoslangan o'rganishlar natijasi tilshunos Debora Kameronning izlanishlari diqqatga loyiqdir.[1,138] Uning fikricha, gender stereotiplar iqtisodiy vaziyatlarning o'zgarishi asosida paydo bo'ladi. Tilshunos patriarxiyaga xos bo'lgan kuch tuzilmalari shu kuch bilan izohlanadigan gender xatti-harakatlarini yaratishini va patriarxal mafkuraning muloqotga qanchalik ta'sir qilishini ta'kidlaydi va “Diskursiv” yondashuv til va gender farqni o'rganishda sotsiologik omillar hisobga olinishi muhimligini ta'kidlaydi.

Tadqiqot natijalri. Muloqotda gender farqlari o'rganish jarayonida tilning eng faol elementi so'zlar bo'lganligi sababli erkaklar va ayollar nutqidagi farq so'z tanlovida ham ko'rinadi. Bu borada Lakoffning ayollarning so'z boyligi erkaklardan ustun turishini ta'kidlovchi fikr e'toborni tortadi. Tilshunosning ta'kidlashicha, jamiyatda ayollar erkaklar kam vaqtini sarflaydigan faoliyatlar, masalan, xarid qilish, sovg'a tanlash kabilarga ko'proq vaqt sarflaydi. Sovg'a tanlaganda yoki kiyim xarid qilganda ayollar rangga ko'proq e'tibor berishadi va erkaklar lug'at boyligida bo'lmagan ranglar aynan ayollar nutqida kuzatiladi. Masalan, ingliz tilidagi rang bildiruvchi so'zlar tizimida *azure* - moviy ko'k, *mauve* - siyoh rang, *aquamarine* - ko'k-yashil kabi ranglar erkaklarga tushinarsiz bo'lishi aniq. Yoki, ingliz tilidagi sifatlar qatoridagi *adorable, charming, lovely, fantastic, heavenly* kabi sifatlar erkaklar nutqida kam uchraydi.

Tadqiqotchilar Ning va Day erkak va ayollar suhbat mavzusini tanlashda ham farqlanishini aniqlagan. [6, 38] Masalan, erkaklar ko'p hollarda siyosat va iqtisod mavzusini tanlashsa, ayollar oila va ta'limga oid mavzularda suhbatni afzal ko'rishadi. Albatta, bunga ayollarning oila va farzand tarbiyasi bilan erkaklarga nisbatan ko'proq mashg'ul bo'lishlari sabab qilib ko'rsatilgan. Tilshunos Karlsson ayol va erkak nutqida ishlatiladigan so'zlar quyidagicha tasniflaydi:

Erkaklar nutqida ishlatiladigan so'zlar	Ayollar nutqida ishlatiladigan so'zlar
Taboo so'zlar: God damn it!	Kuchaytiruvchilar: <i>so, such</i>
Buyruq gaplar: "Hand me the sport magazine by the sofa!"	Kirish so'zlar: I think, you know, I really, I mean, I suppose
Muloqotni boshqarish uchun strategiyalar	Ajratilgan so'roq gaplar: You didn't- did you?
Qisqa javoblar: yeah, mhm, right	Qisqa javoblar: yeah, mhm, right

Tilshunoslar tadqiqotlarida muloqot davomida gender farq "hedge", ya'ni nutq "to'siq"larini ko'proq ayollar nutqida uchratish mumkinligini aniqlagan. [3, 31] Bunday "to'siq" larga "maybe", "sort of", "I mean" iboralarini kiritish mumkin. Ushbu so'z birikmalarining "hedge" deb nomlanishiga sabab, "to hedge your bets", ya'ni biror narsaga pul tikkanda o'z-o'zini himoya qilish, yutqazishdan "to'siq"lash ma'nosidagi frazeologik birikmadan olingan. Muloqot davomida qat'iy fikrdan qochish maqsadida nutqda ishlatiladigan so'zlar hisoblanadi. Ushbu so'zlar guruhiga turli xil lingvistik tuzilishlarni kiritish mumkin. Masalan, modal birikmalar (may, might, could), ravishlar (perhaps, probably, possibly), nutq belgilari (I mean, I think) kabilar. Nutq "to'siq"lari muloqotda bir necha maqsadda ishlatiladi:

1. Ishonch/ikkilanish
2. Suhbatdoshga nisbatan xayrixohlik
3. Mos so'zni tanlash
4. Suhbat mavzusi borasida mutaxassis emasligini ko'rsatish

Muloqot jarayonida ishonch yoki ikkilanishni ifodalash uchun ko'p hollarda "maybe", "might", "could" iboralari ishlatiladi va shu orqali suhbatdosh bildirilayotgan fikrga qanchalik ishonishi yoki ikkilanishini ko'rsatadi. Masalan,

A: But you know, she is Korean but she hasn't got any accents

B: Maybe she had lived in US for many years.

Yuqorida keltirilgan suhbatda qizning koreyalik bo'lishiga qaramay, nutqida Koreyscha aksent sezilmasligini aytganda, ikkinchi suhbatdosh balki u ko'p yillardan beri AQSH da yashab kelayotgandir degan taxminni keltiradi va gap boshida ikkilanishini "maybe" orqali ifodalaydi. Ya'ni, ushbu "to'siq" so'z ishlatilmaganda, fikrga asos keltirilishi kerak bo'ladi. Suhbatdoshning so'zlari taxmin va asosga ega bo'lmaganligi sababli ushbu so'zdan foydalangan degan xulosaga kelindi.

Muloqot jarayonida biz faqat suhbat qurish yoki suhbatdoshga javob berish uchun emas, balki suhbatdoshimizga xayrixoh ekanligimizni bildirish uchun ham ushbu "to'siq" so'zlarda foydalanamiz. Bunday holatlarad "sort of", "kind of", "really" kabi so'zlar qo'llaniladi. Suhbatdoshga xayrixohlikni ko'rsatish uchun "hedge" lardan foydalanishni ushbu misolda ko'rish mumkin:

Brittany: She sounds very sort of um- kind of unhappy

Bu gapdagi "sort of", "kind of" birikmalaridan tasvirlanayotgan kishining biroz baxtsiz tuyulganini xayrixohlik bilan, ya'ni, tasvirlanayotgan kishini ranjitmaslik maqsadida foydalanilgan. So'zlovchi balkim tasvirlayotgan kishini faqatgina ovozi orqali ushbu xulosaga kelganini ushbu so'zlar orqali yumshatish =ga harakat qilgan.

“To’siq” so’zlar juda ko’p hollarda kerakli so’zni qidirib, mos so’zni tanlay olmagan vaziyatlarda ham ishlatiladi.

(talking about a TV program about apes)

BEA: he (orang-utan) had you know- he had five very adequate manip- what ever you would call hands and things. [3, 37]

Ushbu misolda so’zlovchi orangutanlar haqidagi teledasturda ularning beshta barmoqlari borligini aytmoqchi bo’lganda avval “he had five very adequate manip” degandan so’ng, ushbu so’z qanchalik to’g’ri tanlanganligini bilmaganligini ko’rsatish maqsadida “what ever you would call” deb o’z-o’zini tuzatadi. Ya’ni “what ever you would call” (nima deb aytishadi) iborasi kerakli so’zni topa olmaganligini ko’rsatish maqsadida ishlatiladi. So’zlovchi sifatida muloqot olib boruvchilar kerakli va aynan mos so’zni tanlashga harakat qiladi, ammo, aynan mos so’z lug’atda topilmasligi sababli uni boshqacha tuhsuntirishga harakat qiladi. Mos so’zni qidirish yollarga suhbatiga xos bo’lgan xususiyat bo’lib, “to’siq” so’zlardan foydalanish suhbatni davom ettirishga ko’maklashuvchi vosita hisoblanadi.

Muloqoti davomida suhbat mavzusida qanchalik mutaxassis ekanligi va mavzu haqida ma’lumotlar ko’p ekanligini ko’rsatish erkaklar o’rtasidagi suhbatga xos xususiyatdir. Ayollar, aksincha, tansih bo’lmagan mavzuda suhbatlashayotganda, o’zining qanchalik mavzudan xabardor emasligini bildirish uchun ham “to’siq” so’zlardan foydalanadi. Bunday vaziyatlarda ko’pincha “I mean”, “I am sure”, “I mean I am not saying” kabi iboralar qo’llanilishi kuzatiladi. Ayollar uchun muloqot davomida ijtimoiy masofani saqlash muhim bo’lganligi sababli yuqorida keltirilgan “to’siq” so’zlardan foydalanish eng qulay strategiya hisoblaniladi. “To’siq” so’zlardan foydalanishning erkaklardan ko’ra ko’proq ayollarga xos ekanligining uch sababi keltirilgan:

1. Nozik mavzularda munozara olib borish
2. Hissiyotlarni oshkora namoyon etish
3. Hamkorlikka zamin tayyorlash va ochiq muloqotga zaruriyat

Umuman olganda, “to’siq” so’zlar ayollar muloqotida juda muhim o’rin egallaydi. Bu muloqot vositalari muloqotni ochiqlikda olib orish hamda turli xil munozarali vaziyatlardan qochishga ko’maklashadi.

Bundan tashqari, shuni ta’kidlash joizki, gender farqi hazil-mutoyiba qilish jarayonida ham kuzatish mumkin. Sotsio-lingvistik tadqiqotlar shuni ko’rsatadiki, erkak va ayol hazil-mutoyiba qilish jarayonida erkaklar, asosan raqobat qilish maqsadida zarba beruvchi hazillardan foydalansa, ayollar esa hayotiy voqealarga asoslangan hazillardan foydalanishadi. [3, 228]. Muloqot jarayonida hayotiy tajribalarga asoslangan hazilomuz hikoyalardan foydalanish strategiyasi ko’proq ayollarga xos bo’lib, erkaklarga nisbatan ko’p ishlatiladi va bu orqali ayollar suhbatdoshiga pozitiv taassurot qoldirish maqsadida amalga oshiriladi. Suhbat davomida hazil yoki hayotiy latifalardan foydalanishning bir necha funksiyalari aniqlangan. Jennifer Hayning fikricha, ayollar shaxsiy hayotidagi hazilomuz voqealarni aytib berish suhbatdoshi xoh erkak, xoh ayol bo’lmasin, ular orasida hamjihatlikni shakllantirishga qaratilgan bo’ladi. Muloqot paytida o’zini aqlli ko’rsatishga intilish ko’proq erkaklarga xos bo’ganligi sababli, ular ko’p hollarda raqobatlashishga qaratilgan bo’ladi. Ushbu borada Holmes va bir qator tadqiqotchilar olib borgan tadqiqot natijalari ham e’tiborga molik. Turli xil yig’ilish va tadbirlarda erkak va ayollar muloqoti kuzatilganda, uning qatnashuvchilari qaysi jins vakillari ekanligiga ham bog’liq ekanligi aniqlangan. Tadbir qatnashuvchilari barchasi ayollar yoki ayol qatnashchilar soni erkaklardan oshganda vaziyatda hazil-mutoyibalar ko’proq bo’lishi kuzatilgan. Yig’ilish raisi qaysi jins vakili bo’lishi ham hazil-mutoyibaning ishlatilishiga ta’sir ko’rsatishi mumkin, ya’ni, ayol kishi boshqargan yig’ilishlarda ko’proq hazil-mutoyibalardan foydalanilishi kuzatilgan. Aksincha, faqat erkaklardan tashkil topgan yig’ilishi va tadbirlarda hazil-mutoyibalar kamroq kuzatilishi aniqlangan.

Tadqiqotlar natijasida, Jennifer Hay muloqotda hazil-mutoyiba, latifalardan foydalanishning uch asosiy funksiyasini aniqlagan. [3, 230]

1. Kuchlilik farqini ta’kidlash
2. O’z-ozini himoya qilish
3. Guruhda hamjihatlikni shakllantirish.

Kuchlilik farqini ta’kidlash maqsadida aytiladigan hazillardan quyidagini keltirish mumkin. Masalan, poyezdda uch ayol va bir erkak poyezdda suhbat qurib, ayollar o’z kasbiy faoliyatlari haqida so’zlashayotganda, erkak kishi quyidagi hazil orqali suhbatni bo’ladi:

Man: What’s the difference between a feminist and bin liner? A bin liner gets taken out once a week.

(Feminist va axlat qutisi o'rtasida qanday farq mavjud deb o'ylaysiz? Axlat qutisi bo'shatilish uchun haftada bir marta olib ketiladi) [3, 231]

Ushbu hazil, albatta, hech qanday kulguga sabab bo'lmaydi, balki ayollarning suhbatni to'xtatib, o'zining ishi bilan mashg'ul bo'lishga sabab bo'ladi. Erkak ushbu hazil orqali ayollarni zaif ekanligi va hatto ularni axlat qutisi bilan tenglashtirganligi erkakning o'zining kuchli jins vakil ekanligini ko'rsatishga intilishini namoyon etadi. Bu ko'rinishdagi hazil-mutoyibadan keyin vaziyat salbiy tomonga o'zgarganligini hisobga olib, erkak suhbatdosh suhbatni boshqa mavzuga o'tkazishga harakat qiladi.

Xulosa. Suhbat davomida hazilomuz hikoyalardan guruhda hamjihatlikni shakllantirish maqsadida foydalanish jamiyatda eng ko'p uchraydigan funktsiya bo'lib, norasmiy muloqot jarayonida yaxshi ijtimoiy munosabatlarni saqlash uchun ishlatiladi. Sotsiologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, hazillardan ushbu maqsadda foydalanish asosan erkaklarga nisbatan ayollarga xosdir. Ya'ni erkaklar o'zining kuchli jins vakillari bo'lganliklari uchun hazillardan faqat kuchliligini ta'kidlashda va raqobatni ko'rsatishda foydalanadi. Ayollar esa, aksincha, qo'llab-quvvatlanishga moyilligi sababli suhbat davomida hamjihatlikka erishishga harakat qilishadi va hazilomuz hikoyalardan shu maqsadda foydalanishadi. Janet Holms ushbu xususiyatni sotsiologik universallik, deb hisoblash ehtimolligi borligini ta'kidlaydi.

Muloqot davomida o'z-o'zini himoya qilish maqsadidagi hazilomuz hikoyalarni kundalik hayotda ko'p uchraydi. Masalan, shifoxonada nazoratdan o'tayotgan ayol va rentgen mutaxassisi o'rtasidagi suhbat:

Radiology technician: Need your arm outta your right sleeve

Patient: Sorry, I'm just standing here for mother to tell me what to do!

Ushbu parchada rentgen mutaxassisi ayolga ko'rsatmalar berish jarayonida ayol kasal bo'lganligiga qaramay, "oyimning menga shuni aytishini kutayotgan edim", deb o'zini kichkina bola sifatida ko'rsatishga harakat qilgani va o'zining yomon ahvolda ekanligini yashirishga harakat qilayotganini kuzatish mumkin. Shu orqali o'z-o'zini himoya qilishga erishayotgani namoyon bo'lgan.

Xulosa qilib shuni aytish joizki, insoniyat tildan shaxsiy yoki ijtimoiy qadriyatlarni aks ettiruvchi muayyan maqsadga erishish uchun foydalanadi va ijtimoiy muhit tufayli tildan foydalanishning cheklanishi asosan gender farqini keltirib chiqaradi. Ijtimoiy kontekst gender va tilning o'rtasidagi muhim bog'liqlik hisoblanadi. Suhbatdoshning muloqot davomidagi so'zlashuvi kishilarning ijtimoiy muhitdagi bajaradigan roli bilan ham farqlanadi.

ADABIYOTLAR:

1. Cameron, D. *Gender and Language Ideologies*. Oxford: Blackwell. 2003
2. Coates Jennifer. *Women, Men and Language*. Pearson, Longman. 2004
3. Coates Jennifer. *Women, Men and Everyday talk*. Palgrave, Macmillan. 2013
4. Karlsson, S. *Gender-related Differences in Language Use*. 2007
5. Lakoff, R. *Language and Woman's Place*. *Language in Society*, 2(1), New York: Harper and Row. 1975
6. Ning, H., & Dai, X. *On Gender Difference in English Language and Its Causes*. *Asian Social Science*, 6(2), 2010.
7. Tannen, D. *Gender and Conversational Interaction*. Oxford University Press. 1993.
8. Tannen, D. *You just don't understand: Women and men in conversation*. New York: Ballantine. 1990.

**PLUSQUAMPERFEKT ZAMON SHAKLINING GRAMMATIK MA'NOLARI VA UNING
KONTEKSTUAL TAHLILI
(nemis tili misolida)**

*Raxmatov Axmad Pirmuxammadovich,
Buxoro davlat universiteti, Buxoro, O'zbekiston
a.p.raxmatov@buxdu.uz*

Annotatsiya: Maqolada nemis tilida plusquamperfekt zamon shaklining ko'p ma'noligi tadqiq qilingan. Plusquamperfekt uzoq o'tgan zamoni ifodalash uchun qo'llanadi, shuningdek, u nisbiy qo'llanish xususiyatiga ega. Ikki va undan ortiq zamon shakllarining bir kontekstda o'zaro munosabatga kirishiga fe'l zamon shakllarining nisbiy qo'llanishi deyiladi. Bunda ikki va undan ortiq ish-harakat bajarilishidagi payt munosabatlari nutq momentiga qaratilmasdan, o'zaro munosabatga kirishadi. Plusquamperfektning ko'p ma'noligiga doir tilshunoslarning nazariy fikrlari nemis badiiy asarlaridan olingan misollar orqali asoslangan va kontekstual tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: zamon shaklining mutlaq va nisbiy qo'llanishi, deyktik markaz, kontekst, nutq momenti, ish-harakat, eksplitsit va implitsit ifodalanish.

Аннотация: В статье исследуется многозначность времени плюсквамперфект в немецком языке. Плюсквамперфект используется для выражения долгого прошедшего времени, а также имеет свойство относительного употребления. Взаимодействие двух или более времён в одном контексте называется относительным употреблением времен глаголов. В этом случае связь между двумя и более действиями не сосредоточена на моменте речи, а вступает во взаимную связь. Теории лингвистов о многозначности плюсквамперфект обоснованы и контекстуально проанализированы на примерах из немецких художественных произведений.

Ключевые слова: абсолютное и относительное употребление временной формы, дейктический центр, контекст, момент речи, действие, эксплицитное и имплицитное выражение.

Abstract: The article examines the polysemy of plusquamperfekt in German. Plusquamperfekt is used to express the long past tense, and also has the property of relative usage. The interaction of two or more tenses in the same context is called the relative tenses of verbs. In this case, the connection between two or more actions is not focused on the moment of speech, but enters into a mutual connection. Linguists' theories about polysemy plusquamperfekt are substantiated and contextually analyzed using examples from German works of art.

Key words: the absolute and relative use of tense forms, the deictic center, the context, the point of speech, action, explicit and implicit expression.

Kirish. Hozirgi nemis tili zamon kategoriyasi aniqlik maylida o'tgan zamoni ifodalashda uchta shakl qo'llanadi, bular preterit (Präterit), perfekt (Perfekt) va plusquamperfekt (Plusquamperfekt). Ushbu zamon shakllarining paradigmatic ma'nosi o'tgan zamoni ifodalashga xoslangan. Preterit sodda zamon shakli bo'lib, asosan, badiiy asar va ish-harakat, voqea-hodisani hikoya qilishda ko'proq qo'llanadi. Perfekt qo'shma zamon shakli bo'lib ham yozma, ham og'zaki nutqda faol qo'llanadigan shakllardan hisoblanadi. U haben/sein yordamchi fe'llarining prezensi va asosiy fe'lning sifatdosh II (Partizip II) shaklidan yasaladi. Plusquamperfekt haben/sein yordamchi fe'llarining preteriti va asosiy fe'lning sifatdosh II shaklidan yasaladi. Plusquamperfektning asosiy ma'nosi uzoq o'tgan zamoni (nem. Vorvergangenheit/ ing. past in the past) ifodalashdan iborat. U nutqiy vaziyatga ko'ra mutlaq va nisbiy ma'noda qo'llanadi. Tadqiqotlar ko'rsatishicha, plusquamperfektning nisbiy zamon shakli sifatida qo'llanish miqdori yuqori.

Asosiy qism. Hozirgi nemis tilida fe'l zamon shakllari qo'llanishiga ko'ra ikkiga – mutlaq va nisbiyga bo'linadi. Zamon shakllarining mutlaq qo'llanishi deganda, ularning nutq momentiga nisbatan o'tgan, hozirgi va kelasi zamon ma'nolarini ifodalashiga aytiladi. Boshqacha aytganda, bir gap (yoki kichik kontekst) doirasida bitta zamon shaklining qo'llanib, konkret ma'no bildirib kelishi mutlaq qo'llanish deyiladi. Bunda zamon shakllari bir-biriga nisbatan qo'llanmaydi:

Wir saßen in einem dieser neu eingerichteten Cafés auf Barhockern um einen zu hohen Rundtisch (G. Grass, Im Krebsgang).

Es wird ein Fest, ein riesiges, gewaltiges Fest werden (K. Brinkbäumer, Der Traum vom Leben).

Ko'rinib turibdiki, har ikkala gapda ham bittadan zamon shakli qo'llangan. Birinchi gapda preterit zamon shakli mutlaq qo'llangan bo'lib, ish-harakatning nutq momentidan oldin, ya'ni o'tgan zamonda bajarilganligini ifodalayapti. Ikkinchi gapda esa ish-harakatning nutq momentidan keyin bajarilishi futurum 1 yordamida ifodalangan.

Ikki va undan ortiq zamon shakllarining bir kontekstda o'zaro munosabatga kirishiga fe'l zamon shakllarining nisbiy qo'llanishi, deyiladi [3, 48]. Bunda ikki va undan ortiq ish-harakat bajarilishidagi payt munosabatlari nutq momentiga qaratilmasdan, o'zaro munosabatga kirishadi. Unga ko'ra ish-harakat bir vaqtda yoki ketma-ket bajarilishi mumkin. Boshqacha aytganda, bir gap (yoki kontekst) doirasida ikki va undan ortiq zamon shakllarining bir-biriga nisbatan kelishi, qo'llanishi nisbiy qo'llanishni tashkil etadi.

Um die Zeit, als David Frankfurter von Bern nach Davos unterwegs war, befand sich Wilhelm Gustloff auf Organisationsreise (G. Grass, Im Krebsgang).

Niemand wusste, woher sie gekommen waren (Deutschland erzählt)

Keltirilgan misollardan ko'rinadiki, har ikkala gapda ham ikkitadan zamon shakli ishlatilgan bo'lib (birinchi gapda preterit/preterit, ikkinchi gapda preterit/plusquamperfekt), ular biri ikkinchisiga nisbatan qo'llangan.

Shunday qilib, nemis tilida aniqlik maylining prezens, preterit va futurum 1 zamon shakllari mutlaq va perfekt, plusquamperfekt va futurum 2 zamon shakllari esa nisbiy qo'llanish xususiyatiga ega. Shuni aytish kerakki, nisbiy zamon shakllari ba'zi hollarda qulay kontekst ta'sirida mutlaq ma'noda ham qo'llanishi mumkin:

Ich habe an einem Morgen vierzehnmal sein Bett gebaut (E.M.Remarque, Im Westen nichts Neues).

Der Fremdenführer wird schon mit allen möglichen Fremden durch Wien gefahren sein (I. Bachmann, Besichtigung einer Stadt.)

Aytganimizdek, plusquamperfekt nisbiy zamon shakli bo'lib, haben yoki sein yordamchi fe'llarining preteriti va asosiy fe'lining sifatdosh 2 shaklidan yasaladi. Uning asosiy ma'nosi uzoq o'tgan zamoni (nem. Vorvergangenheit) ifodalashdan iborat. Plusquamperfekt asosan nisbiy qo'llanish xususiyatiga ega. Shuning uchun u ko'pincha kattaroq hajmdagi matnlarda qo'llanadi, alohida gap tarkibida (minimal kontekstda) kamdan kam uchraydi:

Anfang siebenundsechzig, bald nachdem ich mich in der Karlsbader Straße abgeseilt hatte, nach Kreuzberg gezogen war, darauf mein Studium schmiß und bei Springers „Morgenpost“ als Volontär einstieg, hörte der Geldsegen auf (G. Grass, Im Krebsgang).

Keiner konnte ihn gut leiden, er war schon ein paar Mal schuld daran gewesen, dass wir im Graben das Essen zu spät und kalt bekommen hatten (E.M.Remarque, Im Westen nichts Neues).

Plyuskvampekrfekt ba'zan mutlaq ma'noda ham qo'llanishi mumkin. Bu holda u preterit bilan qo'llanadi:

Jemand hatte eine alte Matratze an den Waldrand gelegt. Da lag sie waldfremd mit rotem Bezug. (E. Strittmatter, Schulzenhofer Kramkalender)

Gemütlich gingen wir auf die Knie, dann auf die Arme und so fort; inzwischen hatte er schon wütend ein anderes Kommando gegeben. (E.M.Remarque, Im Westen nichts Neues).

Plusquamperfektning semantik funksiyalarini belgilash ortiqcha qiyinchilik tug'dirmaydi: "Har qanday uzoq o'tgan zamon ma'nosini faqatgina plusquamperfektda ifodalash mumkin" - degan fikrni bildiruvchi tilshunoslar ham bor (Latzel, Hauser-Suida/Hoppe-Beugel, Gelhaus). Bizningcha, bu fikr o'zini uncha ham oqlamaydi. Nega deganda, o'tgan zamon shakllari bo'lgan preterit va perfekt qulay kontekst doirasida plusquamperfekt funksiyalarini ham bajarib kelishi mumkin:

Goethe ist 1832 gestorben.

Goethe starb 1832.

Ish-harakat va nutq momenti o'rtasidagi payt munosabati gapda har doim ham eksplitsit (masalan: ergash gap, zamon shakli, payt ravishi va b.) ifodalanmaydi. Agar u biror-bir leksik yoki grammatik vosita yordamida ifodalanmagan bo'lsa, u holda u "lisoniy yoki nolisoniy kontekstda" o'z aksini topadi [4, 67]. Germanist olim Hans Verner Eroms plusquamperfektning barcha ma'no ottenkalarini inobatga olib, unga quyidagicha ta'rif beradi: "Plusquamperfektning birlamchi o'tgan zamon shakli sifatida qarash noo'rin, chunki u doim boshqa zamon shakllari bilan qo'llanadi" [1; 345]. Yana bir germanist Diter Vunderlix uning fikrini davom ettirib, "Nemis adabiy tilida plusquamperfekt hech qachon sodda gapda kontekstdan ajralgan holda qo'llanmaydi. Faqat kontekstda uning xarakteri namoyon bo'ladi" - deydi [5; 151].

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, hozirgi nemis tilida plusquamperfekt quyidagi ma'nolarga ega:

1. Plusquamperfekt nisbiy ma'noda qo'llanilib, uzoq o'tgan zamoni, ya'ni o'tgan zamonda bo'lgan bir ish-harakatdan ham oldingi ish-harakat, voqea-hodisani (nem. Vorvergangenheit) ifodalashga xizmat qiladi. Bu uning asosiy ma'nosi hisoblanadi. Bunday paytda u bosh gap, ergash gap yoki mustaqil gap

tarkibida ham kelishi mumkin. U ko‘pincha **nachdem, als** bog‘lovchili payt ergash gapli qo‘shma gaplarda qo‘llanadi:

Nach einem halben Jahr in Neuandalusien hatte Humboldt alles untersucht, was nicht Füße und Angst genug hatte (D. Kehlmann, Die Vermessung der Welt).

Als er fünfhundert gezählt hatte, stand er auf (S. Hermlin, Die Zeit der Einsamkeit).

Plusquamperfekt aniqlovchi ergash gapda qo‘llanganda, retrospektiv ma‘noni ifodalaydi:

Er sah die Frau, die er nie gesehen hatte (L. Frank, Karl und Anna).

U to‘ldiruvchi ergash gap tarkibida qo‘llanishi mumkin:

Es war jetzt klar, dass sie sich ganz und gar verirrt hatten (B. Brecht, Dreigroschenroman).

Kropp war sogar soweit gegangen, dass er sich vorgenommen hatte, im Frieden das Postfach einzuschlagen (E.M.Remarque, Im Westen nichts Neues).

Biz yuqorida ta‘kidlaganimizdek, plusquamperfekt o‘tgan zamonda bo‘lgandan ham oldingi ish-harakat, voqea-hodisani ifodalashga xizmat qiladi. Agar o‘tgan zamonda ikki ish-harakat o‘zining tabiiy ketma-ketligida ifodalansa, u holda plusquamperfekt qo‘llanishi shart emas.

Er sah mit suchendem Ausdruck um sich, dann sank er zur Seite und wurde von Humboldt aufgefangen. Mit dem nächsten Schiff kehrte er zurück nach Spanien (D. Kehlmann, Die Vermessung der Welt).

Es war schon Mittag, als die ersten von uns aus den Baracken krochen (E.M.Remarque, Im Westen nichts Neues).

O‘tgan zamondagi ikki ish-harakat bajarilish nuqtayi nazaridan zamon intervalida bir-biridan katta farq qilsa, oldin bo‘lgan ish-harakat plusquamperfekt, undan keyingisi preterit orqali ifodalanadi:

Im Krieg hatte ich den Mann aus den Augen verloren. Aber dann sah ich ihn eines Mittags in den Wartesaal treten. (G. Weisenborn, Der Verfolger)

Vor vierzehn Tagen war es ziemlich ruhig in unserm Abschnitt, und der Furier hatte deshalb für den Tag unserer Rückkehr das normale Quantum Lebensmittel erhalten. Nun aber gab es gerade am letzten Tage bei uns überraschend viel Langrohr und dicke Barocken (E.M.Remarque, Im Westen nichts Neues).

Plusquamperfekt odatda o‘tgan zamonda tugallangan ish-harakatni ifodalaydi. Ba‘zan u o‘tgan zamonda leksik birliklar yordamida takrorlanadigan va davomiy ish-harakatni ham ifodalab kelib, preteritga xos funksiyani bajaradi:

Wir waren irgendwie immer zärtlich an sie verloren und hingegeben, und das Kleinste mündete uns einmal immer in den Weg der Unendlichkeit (E.M.Remarque, Im Westen nichts Neues).

Plusquamperfekt badiiy adabiyotda preterit kabi o‘tgan zamon hikoya ma‘nosini ifodalashi mumkin. Badiiy tasvirda asosan o‘tgan zamon shakllari bo‘lgan plusquamperfekt, preterit va perfekt qo‘llanadi, qisman tarixiy prezenga murojaat qilinadi. Muallif asardagi voqea-hodisalarni badiiy tasvirlashda ushbu zamon shakllarini turli kontekstlarda mahorat bilan qo‘llaydiki, bu voqea-hodisalar ham muallif, ham kitobxon ko‘z o‘ngida real gavdalanadi. O‘tgan zamon shakllari badiiy tasvirda har doim ham o‘tgan zamon ma‘nosiga ega bo‘lmaydi, ular odatda tasavvuriy hozirgi epik zamoni ifodalaydi. Boshqacha aytganda, badiiy asar qahramonlari yashab, harakat qiladigan zamoni ifodalash uchun xizmat qiladi. Plusquamperfektning asosiy ma‘nosi uzoq o‘tgan zamoni ifodalash bo‘lsada, uning bu ma‘nosi kontekst ta‘sirida neytrallashib, preterit bilan bir qatorda qo‘llanadi:

John wollte nicht sterben. Nicht hier. Noch nicht. Er dachte an seine Familie. Er hatte ihre Gesichter verloren, erinnerte sich an Schemen, aber die Gesichter und die Körper seiner Frau und seiner Kinder waren unscharf geworden. Er sah sich ihre Fotos an. Er spürte, wie verschwamm, was sein Leben gewesen war (K. Brinkbäumer, Der Traum vom Leben).

Badiiy matnning boshlanishi o‘quvchining diqqatini nutq momentigacha sodir bo‘lgan o‘tmish voqealariga yo‘naltiradi. Matndagi dastlabki gaplar keyingi ish-harakatning zamon xususiyatiga zamin yaratadi va zamoni belgilash nuqtasi bo‘lib xizmat qiladi:

Im September 1828 verließ der größte Mathematiker des Landes zum erstenmal seit Jahren seine Heimatstadt, um am Deutschen Naturforscherkongreß in Berlin teilzunehmen. Selbstverständlich wollte er nicht dorthin. Monatelang hatte er sich geweigert, aber Alexander von Humboldt war hartnäckig geblieben, bis er in einem schwachen Moment zugesagt hatte (D. Kehlmann, Die Vermessung der Welt).

Dieser Sommer 1918 ist der blutigste und der schwerste. Die Tage stehen wie Engel in Gold und Blau unfassbar über dem Ring der Vernichtung. Jeder hier weiß, dass wir den Krieg verlieren (E.M.Remarque, Im Westen nichts Neues).

Plusquamperfekt va preteritning farqlovchi semantik belgilari yig‘indisini qiyoslaganimizda, ularning ish-harakat boshlanganlik, tugallanganlik va nutq momentidan oldin bajarilganlik belgilariga ko‘ra o‘xshashligini ko‘ramiz. Preteritdan farqli ravishda plusquamperfektida perfektlik farqlovchi semantik

belgisi mavjud. Perfektlik farqlovchi semantik belgisi ikki subsema – ish-harakatning nutq momentidan oldin bo‘lganlik va natijaning aktualligini o‘z ichiga oladi. Plusquamperfekt ma’nolarining preteritga yaqinlashishi unda perfektlik belgisining chekinishi bilan izohlanadi:

Gauß atmete tief ein. Er war erleichtert, dass er hinaus war. Er musste schnell weg, bevor dieser Verrückte seine Zusage bereute. Der hatte also die Disquisitiones gelesen! Er hatte sich noch immer nicht ans Berühmtsein gewöhnt (D. Kehlmann, Die Vermessung der Welt).

Paradigmatik tahlilda subsemalar odatda farqlanmaydi, biroq sintagmatik tahlil uchun esa bu farqlash juda zarur. Masalan:

“Na, hoffentlich habe ich nichts vergessen,” - sagte sie und war im Begriff, die abgetragene Ledermappe, die sie an die magere Brust gepresst hatte, auf den Tisch zu legen (B.Uhse, Die Patrioten).

Yuqoridagi gapda plusquamperfektga xos natijaning aktualligi subsemasi chekinishi natijasida, plusquamperfekt preteritning funksiyasini bajarib kelyapti.

2. Plusquamperfektning ikkinchi ma’nosi yaqin o‘tgan zamoni ifodalab kelishi bo‘lib, uning bu ma’nosi futuristik plusquamperfekt (das futurische Plusquamperfekt) deb yuritiladi [2, 231]. Futuristik plusquamperfekt perfektning kelasi zamoni ifodalash (futurisches Perfekt) ma’nosidan farq qiladi. Perfekt ish-harakatning haqiqatdan ham nutq momentidan keyin amalga oshishini ifodalasa (Morgen habe ich die Treppe geputzt), plusquamperfekt ish-harakatning nutq momentidan oldin bajarilishini ifodalaydi. Aslida plusquamperfekt uchun xos bo‘lgan uzoq o‘tgan zamon (nem. Vorvergangenheit) ma’nosi kontekst ta’sirida chekinib, uning nutq momentiga nisbatan yaqin o‘tgan zamon (nem. Nachvergangenheit) ma’nosi hosil bo‘ladi:

Sie atmete tief aus und war Sekunden später eingeschlafen. (L. Frank, Mathilde)

Er rannte den ganzen Weg, bis er das Haus erreicht hatte.

Futuristik plusquamperfekt odatda payt ergash gapli qo‘shma gaplarda **solange ... bis, bis, bevor, ehe** bog‘lovchilari yordamida qo‘llanadi. Ushbu bog‘lovchilarning semantikasi bosh gapdagi har qanday takrorlanadigan yoki davomiy ish-harakat, voqea-hodisaning tugallanganligini ifodalaydi.

Er schoß so lange, bis er getroffen hatte.

Der Pfarrer predigte solange, bis die Gemeinde eingeschlafen war.

3. Plusquamperfekt nafaqat o‘tgan zamondagi ish-harakatni, balki kelasi zamoni ifodalash uchun ham qo‘llanadi. Nemis tilida plusquamperfektning bu ma’nosi aslida perfektga xos bo‘lib, u kamdan-kam hollardagina badiiy adabiyotda ko‘chirma gaplarda uchraydi. Bunda plusquamperfekt kelasi zamonda tugallangan ish-harakatni ifodalab, futurum 2 o‘rniga qo‘llanadi:

Ich würde – zum Schluss erst, wenn ich mit meinem Hut schon rundgegangen war, Kalick öffentlich ohrfeigen (Böll H. Ansichten eines Clowns. München).

Später, wenn sie alles überstanden hatte, wenn sie sicher sein konnte, dass Walter keinen inneren Vorbehalt mehr gegen ihre Ehe hegte, wollte sie ihm alles gestehen, und dies würde ein herrlicher Augenblick werden. (G. Harkentahl, Liebe ist mehr)

Ushbu gaplarda plusquamperfekt va preteritning nutq momentidan keyin joylashganligiga payt ravishlari va konditsionalis ishora qilyapti.

4. Plusquamperfektning yana bir qo‘shimcha ma’nosi uning gapda aspektual xarakterini ifodalab kelishidir. “Aspektuallik” tilning funksional-semantik kategoriyasi bo‘lib, gapda ish-harakat bajarilish xarakterini turli morfologik, sintaktik, so‘z yasovchi va leksik vositalar orqali ifodalaydi. U dunyoning ko‘pgina tillarida grammatik ifoda vositasi sifatida uchraydi, zamon shakllari bilan bir qatorda payt munosabatlarini grammatik ifodalashning qo‘shimcha turiga kiradi. Plusquamperfektning aspektual ma’nosi ish-harakat kechishi, jarayonini emas, balki tugallanganlik holatini ifodalashdan iborat:

Und wie du mich aus dem Schlamassel holtest, als ich noch ein kleiner Rekrut und zum erstenmal verwundet war? (E.M.Remarque, Im Westen nichts Neues)

Wir waren einem der Regimente mit der hohen Hausnummer zugeteilt, vorher aber zur Einkleidung in die Garnison zurückbefördert worden (E.M.Remarque, Im Westen nichts Neues).

Keltirilgan misollardan ko‘rinib turibdiki, plusquamperfekt ish-harakat bajarilishini emas, balki tugallanganlik holatini ifodalab kelyapti.

5. Plusquamperfekt o‘zining mutlaq qo‘llanishida nafaqat uzoq o‘tgan zamoni, balki har qanday o‘tgan zamondagi ish-harakat, voqea hodisani ifodalab kela oladi. Bu hol asosan og‘zaki nutq va nemis ommaviy axborot vositalarida uchraydi, o‘ziga xos stilistik uslubni tashkil etadi:

(Television ko‘rsatuvdagi so‘zlovchi fikri)

Wir waren drei Monate in Amerika gewesen.

Hatten Sie das bereits erledigt?

Plusquamperfekt mutlaq qo‘llanganda, uning bir-biri bilan bog‘liq uchta asosiy ma‘no ottenkalari namoyon bo‘ladi: a) Co‘zlovchining inkor qilish, qarshilik va norozilik munosabatini bildiradi;

Jens will die Unterlage nicht unterschreiben. Er hatte es fest zugesagt.

Sabine kommt nicht. Und ich hatte sich so gefreut!

b) Bildirilayotgan voqea-hodisaning nutq momentiga nisbatan o‘tgan uzoqlik darajasiga so‘zlovchining “shaxsiy-sub’ektiv” payt munosabatini ifodalab keladi;

(Futbolchi o‘yindan keyingi intervyuda)

Es war ein schweres Spiel gewesen.

(Oldindan joy buyurtirilgan biror-bir restoranga kirayotib)

Wir hatten einen Tisch bestellt.

v) Hurmat ma‘nosini ifodalab keladi. Bunda plusquamperfekt so‘zlovchining oldin murojaat qilgan kishiga nisbatan hurmatini ifodalaydi;

(Professor ilmiy xodimdan tadqiqotlar natijasini so‘rayotib)

Nach den Büchern hatten Sie gefragt?

Hatten Sie mir diesen Brief geschrieben?

(Xarid qilingan mahsulotni almashtirishga kelgan xaridorga sotuvchi murojaat qilib)

Hatten Sie Ihre Quittung mitgebracht?

Keltirilgan misollardagi ish-harakatning nutq momentiga nisbatan masofasini inobatga oladigan bo‘lsak, perfekt yoki preterit qo‘llanishi kerak edi. Plusquamperfektning mutlaq qo‘llanishidagi bunday hollar uning stilistik xususiyatlari bilan bevosita bog‘liqligidandir. Plusquamperfektning bunday qo‘llanishi nemislarning kundalik hayotida uchraydigan ommaviy axborot vositalarida allaqachon odatiy holga aylangan.

Bunday hollar plusquamperfektning nafaqat grammatik, balki stilistik funksiyalarni ham bajarib kelishidan dalolat beradi. Odatda, bunday gaplarda plusquamperfektning payt ma‘nosi emas, balki so‘zlovchining ish-harakat, voqea-hodisaning bajarilish paytiga sub’ektiv-stilistik munosabati oldingi planga chiqadi.

Xulosa. Yuqorida keltirilgan fikrlardan plusquamperfektning ko‘p ma‘noli zamon shakli ekanligi yaqqol seziladi. Uni hozirgi o‘zbek adabiy tilidagi o‘tgan zamon shakllari bilan qiyoslaganda, uning nisbatan o‘xshash shakllarini ko‘rishimiz mumkin. O‘zbek tilida ham fe‘l zamon shakllarining ko‘plari birdan ortiq ma‘noga ega. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida o‘tgan zamon fe‘lining asosan to‘rt shakli, - di, - gan, - (i)b affiksli va edi to‘liqsiz fe‘li yordamida hosil qilinuvchi shakllari mavjud [6,133]. Ulardan –gan va –gan+edi yordamida yasaluvchi shakllarida harakat-holatning bajarilish vaqti nutq momentidan nisbatan uzoq bo‘lib, ma‘no va funksiyalari jihatdan nemis tilidagi plusquamperfektga to‘g‘ri keladi:

Yerni yumshatib, bahorda to‘qayni buzish maqsadida qayta-qayta quyilgan suv endi yerga singmay, muzlab qolgan edi (A. Qahhor).

U hozirgina yodiga olgan qishloqi Xushro‘ybibini ham, uning kamtarin, mehnatkash marhum erini ham, kutilmagan vaqtda yo‘qlab kelgan bu arslonday qishloqi jiyanini ham unutgan, uning fikrini yolg‘iz o‘z ishlari ishg‘ol etgan edi (Oybek).

Ish-harakat bajarilish vaqtining uzoqlik darajasi har xil bo‘lishi mumkin, jumladan bundan bir necha asrlar ilgari yuz bergan hodisaga nisbatan ham –gan affiksi bilan yasalgan shaklni qo‘llash mumkin [6, 139]:

Bir zamonlar dadangiz meni ham yo‘lga solish tilagida ancha uringan. Men bo‘lsam, o‘jarlik qilib o‘z bilganimni qilganman (Sh. Rashidov).

O‘zbek tilidagi –gan va –gan+edi yordamida yasaluvchi shakllarda ham nemis tilidagi plusquamperfektga o‘xshab ish-harakatning tugallanganlik ma‘nosi mavjud.

Xulosa sifatida aytish lozimki, plusquamperfekt ko‘p ma‘noli zamon shakli bo‘lib, u nafaqat nutq momentiga nisbatan uzoq o‘tgan zamon ma‘nosini, balki yaqin o‘tgan zamon, kelasi zamon kabi ma‘nolarni ham ifodalab keladi. Bu xususiyatlari bilan plusquamperfekt kontekst ta‘sirida preterit va perfektning ham almashtirishi mumkin.

ADABIYOTLAR:

1. Eroms H.W. *Relativer und absoluter Gebrauch des Plusquamperfekts im Deutschen.* – Heidelberg: In: Askedal et al. 1983. – S. 345.
2. Grewendorf G. *Zur Pragmatik der deutschen Tempora.* Deutsche Sprache 3: 1982. – S. 231.
3. Schendels E. *Deutsche Grammatik.* – M.: Vys’shaya shkola, 1979. – S. 48.
4. Vater H. *Einführung in die Zeitlinguistik.* – Trier: Wissenschaftlicher Verlag, 2007. –S. 67.

5. Wunderlich D. *Tempus und Zeitreferenz im Deutschen*. – München: Hueber Verlag, 1970. – S. 151.
6. Hojiev A. Fe'l. – T.: Fan, 1973. –133-139 b.
7. Ruziev Y., Khudoev S., Rakhmatov A. *The use of the past tenses in German and English //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*. – 2021. – T. 11. – №. 6. – S. 61-66.
8. Ruziev Y. *Nemis tili zamon shakllarining publitsistik matnlarda pragmatik maqsadda qo'llanishi //sentr nauchnyx publikatsiy (buxdu. uz)*. – 2020. – T. 2. – №. 2.
9. Abdulxayrov D. *Functional-semantic features of times in german and uzbek languages //sentr nauchnyx publikatsiy (buxdu. uz)*. – 2022. – T. 19. – №. 19.
10. Khudoev S. *The Riddle Genre in World Literature and the History of Research on It //International journal of language learning and applied linguistics*. – 2023. – T. 2. – №. 1. – S. 13-15.
11. Pirmukhammadovich R. A. *Flipped Learning in The Educational Process: Essence, Advantages, Limitations //Indonesian Journal of Innovation Studies*. – 2022. – T. 18.
12. Babayev O. *The first encounter between jaloliddin rumi and shams tabrizi //sentr nauchnyx publikatsiy (buxdu. uz)*. – 2023. – T. 27. – №. 27.
13. Zoyirovna K. D. *Study of Linguoculturology in Linguistics //Miasto Przyszłości*. – 2022. – T. 30. – S. 292-294.
14. Jumayev E. *O'zbek adabiy tilida so'roq gap va o'zlashtirmalik //sentr nauchnyx publikatsiy (buxdu. uz)*. – 2023. – T. 27. – №. 27.

ALISHER NAVOIY NAZMIY ASARLARIDAGI
O‘XSHATISHLARNING LEKSIK-GRAMMATIK TABIATI

Sayidova Gulrux Yoqubovna,
Buxoro davlat universiteti
g.y.sayidova@buxdu.uz

Annotatsiya. Maqolada Alisher Navoiy nazmiy asarlaridagi tashbih badiiy san’ati leksik-grammatik tabiati tahlil etilgan bo‘lib, o‘xshatish qurilmasi to‘rt uzvdan – o‘xshagan, o‘xshatilgan, o‘xshatish qaydi, o‘xshash o‘ziga xos leksik-semantik va grammatik tabiatga ega ekanligi aniqlandi.

Alisher Navoiy badiiy asarlarida asos yyetakchi uzv bo‘lib, o‘xshatish qurilmasida muhim rol o‘ynashi, asos otlar, otlashgan so‘zlar, kishilik va o‘zlik olmoshlari, otli so‘z birikmalari bilan ifodalanishi faktik materiallar orqali dalillandi. O‘xshatilgan sifatida qo‘llanilgan so‘zlar o‘xshaganga nisbatan ko‘p qirrali, o‘zida ramziylik xususiyatini bildiruvchi so‘z ekanligi, bu so‘zlar A.Navoiy badiiy asarlarida o‘zining yangi, alohida vazifasini o‘tashi izohlandi.

Kalit so‘zlar: o‘xshatish, tashbih, leksik-semantik, grammatik, ot, otlashgan so‘z, olmosh, so‘z birikmasi, asos, o‘xshagan, o‘xshatilgan, o‘xshatish qaydi, o‘xshash;

Аннотация. В статье проанализирована лексико-грамматическая природа художественного искусства иносказания в поэтических произведениях Алишера Навои, и установлено, что приём сравнения состоит из четырёх частей - сравнение, уподобление, фиксация сравнения, схожесть, и имеет свой лексико-семантический и грамматический характер.

На фактических материалах доказано, что основа является ведущим элементом в художественных произведениях Алишера Навои и играет важную роль в приёме сравнения. Объяснено, что слова, используемые в качестве сравнений, многогранны, символичны, и что эти слова имеют новую, особую функцию в художественных произведениях А. Навои.

Ключевые слова: сравнение, уподобление, лексико-семантическое, грамматическое, существительное, прилагательное, местоимение, словосочетание, основа, аналог, сравнение, фиксация сравнения, аналог;

Abstract. The article analyzes the lexical-grammatical nature of the artistic art of allegory in Alisher Navoi's poetic works, and it was determined that the device of simile consists of four parts - simile, simile, note of simile, simile, and has its own lexical-semantic and grammatical nature.

It has been proven through factual materials that the base is the leading element in Alisher Navoi's artistic works and plays an important role in the simile device. It was explained that the words used as similes are multifaceted, symbolic, and that these words have a new, special function in A. Navoi's artistic works.

Key words: simile, simile, lexical-semantic, grammatical, noun, adjective, pronoun, phrase, base, similar, simile, note of simile, similar;

Kirish. O‘zbek tilshunosligida XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab badiiy asar tili, uslubi, leksikasi, undagi so‘zning poetik-estetik vazifasi, ijodkorning tildan foydalanish mahoratini aniqlash kabi masalalar yechimiga qaratilgan izlanishlarga jiddiy kirishildi. Natijada keyingi davrlarda tilning boyligi va imkoniyatlarini ko‘rsatuvchi, muayyan ijodkorning lisoniy vositalardan foydalanishdagi mahoratini namoyon etuvchi, so‘z qo‘llashdagi individualligini yaqqol ifoda qiluvchi lingvopoetik talqin asosidagi tadqiqotlar yuzaga keldi.

Rus tilshunosi V.P.Grigorev o‘tgan asrning 70-yillarida «Lingvistik poetika» terminini birinchi marta ilmiy muomalaga olib kirdi. U «Poetika slova» monografiyasida maxsus yo‘nalishning shakllanishi va taraqqiyoti bo‘yicha ahamiyatli fikrlarni ifodalab, lingvistik poetikaning filologiya fanidagi o‘rni, maqsadi va vazifalari, uning boshqa sohalar bilan munosabati masalalarini chuqur o‘rganadi, unga doir ilmiy xulosa va tavsifalarini ishlab chiqadi. [3, 46-48]

G.Jumanazarova o‘zbek tilshunosligida xalq dostonlari tili lingvopoetikasining o‘rganilishi bo‘yicha amalga oshirilgan ishlarni umumlashtirib, mazkur masalaga doir tadqiqotlarni quyidagicha tasniflaydi: 1) tadqiqot obyekti boshqa, lekin mazmun-mohiyati to‘lig‘icha yoki muayyan bob-bo‘limlarigina lingvopoetika masalalariga daxldor ishlar (M.Yoqubbekova, D.O‘rayeva, F.Eshboyeva, Sh.Haydarov, F.Ibragimova kabi); 2) dostonlar tili lingvopoetikasiga oid ishlar (Sh.Shoabdurahmonov, N.Mahmudov, B.To‘ychiboev,

Q.Yoʻldoshev va boshqalar); 3) xalq dostonlarining xususiy poetikasi va lingvomadaniy birliklarga daxldor ishlar (S.Yoʻldosheva, I.Yormatov, S.Mirzayeva, X.Toshmatov, Sh.Mahmadiyev, I.Boltayeva va h.k.).

Badiiy adabiyot namunalarini lingvopoetik jihatdan oʻrganish zamonaviy oʻzbek filologiyasi (tilshunoslik, adabiyotshunoslik)ning dolzarb muammolaridan biri boʻlib qolmoqda. Bunday tadqiq etish usuli quyidagilarga imkoniyat yaratadi: asarning gʻoya-mazmunini, falsafiy, mantiqiy, lisoniy, semantik va poetik xususiyatlarini yaxlit tahlil etishga; shoirning ijodi va dunyoqarashi oʻrtasidagi oʻzaro munosabatni, uning maqsadini va ijtimoiy tafakkur rivojida tutgan oʻrnini toʻgʻri belgilashga; lirik qahramonning jamiyat va tabiatga oid tasavvurlari, voqea-hodisalarga nisbatan ruhiy kechinmalari va his-tuygʻularini ifodalashda shoirning til vositalaridan foydalana olish mahoratini mufassal koʻrsatib berishga; oʻziga xos tasviriy vositalar tizimini umumiylikda, oʻzaro aloqadorlikda oʻrganishga; ijodkorning tili va uslubi, uning soʻz boyligi, lugʻaviy birliklarga munosabati, asar yaratilgan davr tilining oʻziga xos xususiyatlari haqida toʻlaonli fikr ifodalashga va ilmiy asoslangan xulosalar chiqarishgan. [13, 21-22]

Oʻxshatishlar trop tizimi tarkibida eng muhim oʻringa ega boʻlib, badiiy asar tilining asosiy birligi hisoblanadi. Ular badiiy matnda obraz va muallif nutqini shakllantiruvchi asosiy uslubiy vositalardan biridir. Badiiy asar tilidagi oʻxshatishlarni lingvopoetik aspektda tizimli oʻrganish asosidagina asarning badiiy-estetik xususiyatlari hamda shoirning dunyoqarashi boʻyicha toʻliq va yaqqol tasavvurga ega boʻlish mumkin. Oʻxshatishlarni, birinchi navbatda, til tizimi, ikkinchidan, maʼlum bir semantik guruh va uchinchidan esa nutqning birligi sifatida oʻrganilsa, maqsadga muvofiq boʻladi. Tasviriy vositalarni bunday yondashuvga koʻra oʻrganish badiiy matnning obrazli-nutqiy oʻziga xosligini aniqlashga imkon beradi. Alisher Navoiyning badiiy nutqini lingvopoetik jihatdan oʻrganish bilan bogʻliq lingvistik ishlar nisbatan koʻp emas. Vaholanki, uning badiiy asarlari oʻxshatishlarga boyligi bilan alohida ajralib turadi. Uning asarlaridagi koʻchimlar, chunonchi, oʻxshatishlarni lingvopoetik aspektda oʻrganishga qiziqish va ehtiyoj kundan kunga ortib bormoqda.

Oʻxshatishlar eng qadimiy tasviriy vositalardan biri boʻlib, ular badiiy adabiyot tilida eng koʻp qoʻllanuvchi, tasvirning aniqligi va obrazlilikini taʼminlovchi juda muhim vositadir. Inson olamdagi murakkab va qiyin masalalar mohiyatini anglash hamda tushunishda odatda analogiya usulidan koʻp foydalanadi. Bu termin yunoncha boʻlib, uning oʻzbek tilidagi lugʻaviy maʼnosi *oʻxshashlik* demakdir. Fanlarda, chunonchi, falsafa, mantiq, biologiya, tilshunoslik kabilarda asosiy usul sifatida keng tatbiq etiladi. Analogiya yordamida ikki predmet yoki hodisaning qaysidir bir xususiyati oʻxshasa, boshqa xususiyatlari ham oʻxshashligi haqida xulosa chiqariladi. Analogiya deb oʻxshatish orqali bir belgining ikki buyumda borligini aniqlab, bu buyumlarning boshqa oʻxshash belgilarga ega ekanini koʻrsatishga aytiladi. Birinchi narsa yoki hodisaning hamma belgilari biz uchun tanish. Ikkinchi narsa yoki hodisaning faqat baʼzi bir belgilarinigina bilamiz. Biz bunday vaqtda bu ikki narsa yoki hodisani bir-biriga oʻxshatamiz. [1, 247]

Oʻxshatishlar badiiy adabiyotda ijodkor uchun predmed, hodisa va tushunchalarni aniq, tushunarli, taʼsirli hamda goʻzal tarzda ifodalashda eng muhim mantiqiy usul boʻlib xizmat qiladi. Badiiy-estetik qimmat, lingvopoetik salmoq nuqtayi nazaridan erkin oʻxshatishlar yozuvchining mahoratini namoyon etuvchi vositalardan biri sifatida badiiy nutqda alohida oʻrin tutadi. Yozuvchi oʻzining badiiy tasvir maqsadiga muvofiq ravishda xilma-xil original oʻxshatishlar yaratadi, bu oʻxshatishlar kutilmagani, ohorliligi bilan oʻquvchini rom etadi, muayyan ruhiy yoki jismoniy holat-xususiyat-predmetlarni oʻquvchi koʻz oʻngida yaqqol gavdalantiradi. [8, 5-6]

Sharq, jumladan, oʻzbek mumtoz adabiyotida oʻxshatishlar alohida bir badiiy sanʼat – tashbihni yuzaga kelishiga asos boʻlgan. Yozma adabiyotning rivojlanish yoʻli poetik vositalar, jumladan, tashbihning ham taraqqiyot tarixidir. [6, 231] Bu badiiy sanʼatni yuksak darajada taraqqiy ettirganlardan biri Alisher Navoiydir. Uning badiiy asarlarida mazkur badiiy sanʼat miqdori juda koʻp boʻlib, ular alohida tizim sifatida shakllangan.

Asosiy qism. Tilning tasviriy vositasi boʻlmish oʻxshatishda leksik birlik bilan ifodalangan ikkita narsa, hodisa yoki tushuncha bir-biri bilan obrazli chogʻishtiriladi. Bu chogʻishtirish jarayonida adabiy tilning grammatik qonun-qoidalariga amal qilinadi. Shu jihatdan oʻxshatishning poetik mohiyati haqida fikr yuritish jarayonida leksik-semantik va grammatik tabiatini oʻrganish muhimdir.

Aytib oʻtganimizdek oʻxshatish qurilmasi toʻrt uzvdan – oʻxshagan, oʻxshatilgan, oʻxshatish qaydi, oʻxshashdan iborat boʻlib, ularning har biri oʻziga xos leksik-semantik va grammatik tabiatga ega.

Alisher Navoiy badiiy asarlarida asos yetakchi uzv boʻlib, oʻxshatish qurilmasida muhim rol oʻynaydi. Asos otlar, otlashgan soʻzlar, kishilik va oʻzlik olmoshlari, otli soʻz birikmalari bilan ifodalanadi:

- A) asos ot soʻz turkumi bilan ifodalangan oʻxshatishlar
- B) asos otlashgan soʻzlar bilan ifodalangan oʻxshatishlar
- V) asos olmosh soʻz turkumi bilan ifodalangan oʻxshatishlar
- S) otli soʻz birikmasi bilan ifodalangan oʻxshatishlar

Ot so‘z turkumi bilan ifodalangan o‘xshatishlarda asos egalik qo‘shimchalaridan birini olgan holda keladi:

Hajrdin *abri bahoriy kebidur tiyra ko‘zum,*
Ko‘z yumub ochqucha, ey barqi visol, ani yorut. [BB, 54]

Ey orazi nasrin, sochi sunbul, qadi shamshod,
Bulbul kibi hajringda ishim nolavu faryod. [BB, 114]

Ne araqdurkim, ichinda g‘arqadur *nozuk taning,*
Bargi guldekkim, gulob ichra cho‘mar sar to qadam. [BV, 293]

Gar samanding gardidin qolman ne tongkim, bordur ul
Qahraboekim, bu *xasdek jism bargi kohedur.* [NSH, 116]

Shunisi diqqatga sazovorki, ot so‘z turkumidagi so‘zlarning 90 foizi, asosan, birlik shaklidagi egalik qo‘shimchalari bilan kelgan.

Birlik sonda ikkinchi shaxsga qaratilgan otlar o‘xshatishlarda ko‘pchilikni tashkil qiladi: *yuzing, ko‘zing, qoshing, labing, jisming* kabi. Bu holat tabiiyki, lirik qahramonning yoriga, suygan kishisiga murojaati bilan bog‘liq bo‘lib, murojaat paytida xushomad, iqrar, oshiqlik, maqto‘v vajhidin tarif-u tavsifga berilish natijasida yuz beradi.

Oy yuzing bog‘i bahori olam,
Araq ul yuzda gul uzra shabnam. [G‘S, 462]

Bu o‘rinda *men* – lirik qahramon oshiq bo‘lsa, *sen* – ma‘shuqa, yuzing deganda she‘r qahramoni bo‘lmish ma‘shuqaning yuzi nazarda tutilyapti. Ushbu baytda *ma‘shuqaning yuzi oyga* hamda *olamni yashnatuvchi bahor fasliga* va uning *yuzidagi terni esa sahar payti gul yuziga tushadigan shabnamga* qiyoslaydi. Anglashiladiki, mazkur she‘riy parchaning birinchi misrasida *ma‘shuqaning yuzi* – o‘xshagan, *oy, bahor* esa – o‘xshatilgandir. A.Navoiy badiiy asarlarida bunga o‘xshash ko‘p misollar mavjud:

Ko‘zu qoshing biaynih nargiz boshinda «*nun*»,
Zulfung ayog‘ing ostida chun vard ayog‘i «dol». [BB, 347]

Hulla ichra *badaningkim* ko‘runur,
Go‘yo gulbarg aro nasrindur. [NSH, 109]

Uchinchi shaxsda birlikdagi egalik qo‘shimchalarini olgan otlarni ko‘rib o‘taylik:

Sunbuli zulfi agar oshuftadur, ayb etmakim,
Gul yuzida yotqon ikki *nozanin bemori* bor. [NN, 121]

She‘r kontekstiga ko‘ra III shaxsni topsa bo‘ladi. Misolimizda bu obraz – ma‘shuqa uning *zulfi va yuzi* ta‘rifi ko‘rsatilmog‘da. Shoir zulf va ko‘z tasvirini yaratmoqchi bo‘ladi. Hayratomuz yo‘l tutib, bu ikki a‘zoning jonli tasvirini vujudga keltirish uchun ularni bir-biriga poetik vosita sifatida xizmat qildiradi. Birinchi misrada «sunbul» va «oshufta» so‘zlari bilan zulfning ta‘rif-u tasvirini berib qo‘ya qoladi. Kitobxon ma‘shuqa zulfini «oshufta sunbul» sifatida tasavvur eta boshlaydi. Lekin unga sunbuliy zulfning parishon va g‘amginligi boisi noayon. Bu holning sababini ayon etish, demakki, zulf tasvirini yanada kuchaytirish maqsadida shoir ko‘z obraziga murojaat qiladi. Shoir gul chehra ma‘shuqaning suzuk va mastona ko‘zlarini «*ikki nozanin bemor*»ga mengzaydi.

Asos ba‘zan juft otlar bilan ham ifodalanadi:
Navoiy xush ko‘rar olamni oting zikridin, yo‘qsa,
Anga do‘zax aro o‘tdekdurur *dunyovu mofiho.* [NN, 29]

Qomatu qoshing alif-nunikimul husn onidur,
Har malohat ahlikim bor, bo‘lsun oning sadqasi. [BB, 562]

Ko‘zu qoshing biaynih nargiz boshinda «*nun*»,
Zulfung ayog‘ing ostida chun vard ayog‘i «dol». [BB, 347]

Buni biz shartli ravishda **juflangan o‘xshatish** deb atagan edik. Shunisi diqqatga sazovorki, asos birikmali bo‘lganda, ya‘ni so‘z birikmasi bilan ifodalanganda ham obyektli birikma bo‘lib, aniqlanmish *ot so‘z turkumi* bilan ifodalangandir:

Hajr xayli ko‘nglum ichra *mo‘rdek aylab hujum,*
Garchi vasl ummidi etganda *chibindek butrashib.* [NN, 40]

Ikki barmoqki tutar siymni miqroz kibi,
Faqr torin dog'i qat' etguchidur ul miqroz. [G'S, 248]

Nuni tanvin kebi xam hajrida *nobud tanim*,
Dog'i pinhonim anga nuqtayi pinhon yanglig'. [BV, 225]

“*Ahli junundek chekib afg'on*”, “*Ikki ko'z din Dajlayu Jayhundek oqib ikki nahr*”, “*guldek ochilib*”, “*ikki haqgo' qush kibi afg'on erur*” kabi asoslarda fe'llar muhim rol o'ynaydi. Kishilik olmoshlaridan faqat “*men*”, “*sen*” so'zlari asos vazifasida kelgan. Masalan: “*men telba yanglig'*”, “*men xastadek*”, “*men devona*”, “*sen gado*”, “*Qotil ar sensen*”, “*sarv qadsen sen*”.

Demak, Alisher Navoiy badiiy asarlaridagi o'xshatishlarda asos ot yoki otlashgan so'zlar, kishilik olmoshlari bilan ifodalanadi. Ot yoki otlashgan so'zlar o'zidan oldin aniqlovchilarni olib birikma hosil qilishi mumkin. Asosdan egalik qo'shimchalarini olish hollari ko'p uchraydi. Ot va otlashgan so'zlar qariyb barcha hollarda bosh kelishikda bo'lib, o'xshatish qurilmasida ega vazifasini bajaradi. Bazan ega, ya'ni asos yashirilib kelishi mumkin.

O'xshatish qurilmasidagi asos – yani *o'xshatiluvchi obyekt, asosan, shaxsni* ifoda etadi. Alisher Navoiy badiiy asarlarida asos ko'p hollarda yashiringan holda keladi

Men kishi ermon junun ichra, yo'q ersa ko'rguzur
Odamiliq ul *pariy paykar, malaksiymo*, base. [BV, 427]

Yuzung haq nuri, jising ruhi pok, ey ruhdek g'oyib,
Seningdek bir malak siymo pariyvash yo'qtur insonda. [G'S, 408]

Zulmunga bo'lsam zabun yuz vajah ila, ne aybkim,
Sen g'anisen — men gado, sen shah — men ahli ehtiyoj. [BV, 74]

Alisher Navoiy badiiy asarlarida u yoki bu obrazning tana azolari u yoki bu predmetga o'xshatilganini ko'ramiz. Ma'shuqaning yuzi, qoshi, ko'zi, kiprigi, beli, zulfi ta'rif – yani o'xshatish obyektini qilib olinishi bu so'zlarning poetik va psixologik semantikasi bilan bog'lanadi. Masalan: “*yuzung haq nuri*”, “*chin kiyigi desam ko'zin*”, “*labing xosiyati chashmai hayvon yanglig'*”, “*lojuvardiy qoshing*”, “*sochi sunbul*”, “*guldek yuzung*”, “*iki zulfung ko'ngul domi*”, “*bel naydek*”.

A.Musaqulovning fikricha, qarshi jinsda mayl uyg'onish xususiyatiga ega bo'lgan tana azolari sanog'iga aynan yuz, qosh, ko'z, soch kabilar kiradi⁴.

Alisher Navoiy badiiy asarlarida yorning yuzi o'xshatish (A) asosi tariqasida qo'llanilgan o'rinlar juda ko'pchilikni tashkil qiladi, ko'pincha yuz *quyoshga, gulga, lolaga, jannat guliga* qiyoslanadi:

Gul kibi yuzungda ter fard etti hushumdin meni,
Garchi behush elga hush uchun *muqavviydur gulob*. [G'S, 70]

Ey Navoiy, qaddi tubidur, *yuzi jannat guli*,
Gulshani davronda yo'q ul qadg'a bir monand shox. [FK, 84]

Birinchi misolda yorning yuzi gulga o'xshatilmoqda. Tavsifi. «Ey yor, sening guldek yuzingdagi ter tomchilari meni hushimdan fard etdi (ayirdi). Garchi gulobdek (gul suvi, atirgul yaproqlaridan olinadigan xushbo'y ichimlik) ter tomchilarning aql-u hushidan ayrilgan elni hushiga keltirish uchun ularga muqavviydur (kuch berguvchidir)». Misralardagi poetik fikrlardan anglashilib turibdiki, *yorning yuzi* odatiy o'xshatish – gulga, yuzidagi *ter tomchilari* gulobga, ya'ni atirgul yaproqlaridan olinadigan xushbo'y ichimlikka qiyoslangan. Yuzning latofatini gulning latofati bilan chog'ishtirish mantiqiy asosga ega. Shu boisdan klassik poetikada yuz gul bilan qiyoslanadi.

Bunda yuzning chiroyliligi, maftunkorligi, qizil va pushti rangi uni gul bilan qiyoslaganda tasavvur birligini taminlaydi.

Quyoshdek chehra birla tiyra kulbam aylagach ravshan,
Menga titratma tushti zarra yanglig' iztirob aylab. [NN, 52]

Keltirilgan misralar «Tun oqshom keldi kulbam sari ul gulruh shitob aylab» misrasi bilan boshlanuvchi g'azalning uchinchi bayti. Unda shoir yorning yuzini quyoshga qiyoslab, uning quyoshdek yuzi oshiqning xira bo'lgan kulbasini ravshan qilganligi, hatto oshiq yorning yuzini ko'rgandan keyin esa unda titroq paydo bo'lganligini tasvirlaydi. Ma'lumki, quyosh butun olamga nur, issiqlik va hayot baxsh etuvchi qudratli yorug'lik manbai bo'lishi bilan birga, badiiy adabiyotda go'zal, ma'shuqa, tarso qizi, shuningdek, ishq-muhabbat otashiga ham timsol qilingan.

O'xshagan ot yoki otlashgan so'zlar bilan ifodalanganda egalik qo'shimchalarini olishi mumkin. O'xshagan ko'pincha bosh kelishik shaklida bo'lib, gapda ega vazifasini bajaradi.

Asos leksik-semantik mavzusi jihatidan:

a) obraz shaxsini (*yor, ma'shuqa, oshiq, do'st, rafiq, oshno, shoh va h.k.*);

b) obraz portretiga aloqador tana azolarini (*yuz, qosh, ko'z, kiprig, bel, zulf va h.k.*);

v) obrazning xulq-atvorini (*yurish, aylanish, kezish, oh-u nola qilmoq, jilvalanmoq va h.k.*);

g) tasvirga olingan turli xil predmetlarni bildiradi.

Asosdan anglashilgan leksik ma'no hayotiy mazmunga ega bo'lib, Alisher Navoiy badiiy asarlaridagi voqelikda mavjud bo'lgan shaxs, narsa va hodisalarni ifoda etadi.

O'xshatilgan – belgi va xususiyatlarini ta'kidlash, aniqlashtirish kuchaytirish maqsadida asosga nisbatan chog'ishtirib qo'llaniladigan o'xshatish komponenti. Alisher Navoiy badiiy asarlarida o'xshatilgan *otlar, otlashgan so'zlar va otli so'z birikmalari* bilan ifodalanadi.

O'xshatilgan sifatida qo'llanilgan so'zlar o'xshaganga nisbatan ko'p qirrali, o'zida ramziylik xususiyatini bildiruvchi so'zlardir. Bu so'zlar A.Navoiy badiiy asarlarida o'zining yangi, alohida vazifasini o'taydi. So'zning odatdagi lug'aviy ma'nosi o'z ichida o'zgacha alohida mazmun kasb etadi. G.O. Vinokur o'rinli ta'kidlagandek, badiiy tilda g'ovak, jonsiz mohiyat etibori bilan motivlashtirilmagan so'z bo'lmaydi. "Badiiy so'z – doimo ma'nosi o'zgartirilgan so'zdir. [14]"

Shu jihatdan olib qaralganda, A.Navoiy badiiy asarlarida o'xshatilgan uchun tanlangan so'zlarning har biri alohida lingvopoetik tadqiqotlar uchun manba bo'lib xizmat qila oladi.

O'xshatilgan – otlar, otlashgan so'zlar va so'z birikmalari bilan ifodalanadi. O'xshagan o'xshatish vositasi bilan grammatik aloqaga kirganda aniqlovchi, to'ldiruvchi, hol, kesim vazifalarida keladi. Tabiiyki, gapdagi vazifasining o'zgarishi – o'xshatishning mantiqiy va ifodaviy pozitsiyasini o'zgartiradi.

a) maxsus yasovchi qo'shimchalar yordamida sifat yoki ravish so'z turkumiga o'tishi mumkin – u holda gapda *sifatlovchi, ravish holi ba'zan kesim* vazifasida keladi.

b) *o'xshar (o'xshagay, o'xshashurkim)* vositasi yordamida:

Farrux ermas orazi navro'zidek iydu bahor,

Zulfig'a qadru barot o'xshar, vale yuz farqi bor. [BB, 245]

Husnini aning quyosh tashbihi qilmoq uyladur

Kim, degaylar xo'bliqda *devga o'xshar pariy.* [BV, 470]

v) *misol (misoli)* vositasi kelib, kesim vazifasini o'taydi, bunda o'xshatish qat'iy hukm tarzida voqe bo'ladi:

Bu g'ussa birla ichim qon bo'lub nechukki qadah,

Ko'zumga har nafas *ashk evrulub misoli hubob.*[BB, 74]

Nazokat gulshanida toza gulbun qomating shibhi,

Aning tab'ida muzmar *g'uncha yo'q og'zing misolidur.* [FK, 137]

O'xshatilgan o'xshatish vositalarisiz kelganda go'yo hukm ifodalaydi va kesim vazifasida keladi. Lekin gapning ma'nosidan qiyoslash anglashilib turadi:

Ko'z yoshim durri yatimin mahrami ishq aylaman,

Har nechakim pok *gavhardur* valekin yosh erur. [G'S, 144]

Labing xayolida *ashkim erur hayot suyi,*

Firoqing ichra qorarg'an ko'zum anga zulmot.[G'S, 80]

Ko'zu *qoshing* biaynih nargiz boshinda «*nun*»,

Zulfung ayog'ing ostida chun vard ayog'i «*dol*». [BB, 347]

O'xshatilgan – leksik-semantik mavzusi jihatidan rang-barang bo'lishi, shaxs, o'simlik, hayvon, osmon jismlari, meva, oziq-ovqat, tabiat unsurlari kabilarni anglatishi mumkin. O'xshatilgan favqulotda (subyektiv) bo'lganda esa bir necha so'z, murakkab tarkibli so'z birikmalardan iborat bo'ladi.

Yiroqtin anbiyo arvohi soyir posbon yanglig',

Chu shah matlub ila bo'lg'ay, ne mahram posbon anda.[FK, 29]

Vasl istaram ayon qilibon ashk durlarin,

Soyil yatimlar yig'ib etgan kibi savol.[FK, 347]

Ko'rub og'zim istarmen ul chehrani

Suvsiz aylagandek zilol orzu. [NN, 474]

O'xshatilgan uchun tanlangan leksik birlik moslikdan tashqari she'r tuzilishidagi ohangdoshlik va ritmik o'lhovga mos bo'lishi ko'zda tutiladi.

Vosita. O'xshatish vositasining o'xshatish qurilmasini shakllantirishda alohida o'rni bor. O'zbek tili grammatikasiga oid darslik, monografiyalarda, adabiyotshunoslikka oid tadqiqotlarda vositaning o'xshatish ifodalashdagi ishtiroki va roli haqida qimmatli ma'lumotlar berilgan. Adabiyotshunoslikka oid manbalarda o'xshatish vositasi odoti tashbeh deb ataladi. Unga *-tek, -dek, go'yo, singari, misoli* tariqasida keltiriladi va bu vositalar ishtirok etgan o'xshatish *tashbehi mutlaq* deb ataladi. [4, 247]

M.Mukarramov o'xshatish ifodalovchi vositalarni quyidagicha tasnif etadi: *affikslar, yordamchi so'zlar, leksik vositalar, morfologik-leksik vositalar.* [11, 289]

O'xshatishning affiks vositalar bilan ifodalinishi. A.Navoiy badiiy asarlaridagi o'xshatish ifodalashda ishtirok etuvchi affiks vositalar sifatida *-dek, -cha, -din, -vash* e'tirof e'tiladi. Bu vositalar timsolga qo'shilib, o'xshatish qurilmasini hosil qilishda ishtirok etadi.

A.Navoiy badiiy asarlarida *-dek* affiksi o'xshatish munosabatini yuzaga chiqarishda eng ko'p ishtirok etuvchi vositadir. U shaxsni narsaga, narsani narsaga, holatni harakatga, belgini biron narsa holat, harakat yoki belgiga qiyoslash asosida o'xshatadi. (*alifdek qomating, aqiqi nobdek labin*) U affiks timsolni anglatgan so'z yoki birikma so'nggida o'zakka qo'shilib, asos va timsol o'rtasidagi umumiylikni qiyoslab o'xshatish asosida tasvirlaydi.

A.Navoiy badiiy asarlarida *-dek* affiksi bilan juda ko'p o'xshatishlar hosil qilingan bo'lib, quyidagi holatlarda qo'llanilgan:

1. *Ikki predmetni shakliga ko'ra qiyoslaganda:*

Firoqing poymoli *qomatimkim, halqadek* bo'lmish,

Nazar qilkim, biaynih bo'ldi hijron ostida «*nun*»dek. [G'S, 271]

Bunda insonning, ya'ni oshiqning ayriliq-hijrondan *qaddi-qomati shakliy jihatdan halqaga va arab alifbosidagi "nun" harfiga* qiyoslanganda vosita sifatida *-dek* vositasi qo'llanilgan. Bu o'xshashlik har ikkala predmetdagi ko'zga ko'rinib turgan tashqi jihat bo'lgani uchun o'xshatish formulasi A B V yoki B V A tarzida nomoyon bo'ladi. Ya'ni belgiga ehtiyoj sezilmaydi. Tildagi tejash (ekonomiya) tamoyili, she'r tuzilishi talablari bunga imkon yaratadi. Yana ko'ring: "*Sarvdek qad*", "*lola jomidek ko'zim*", "*kiyikdekdir beling*", "*gul bargidek dudog'ing*"

2. *Predmetlarning xususiyatlari qiyoslab o'xshatilganda:*

O'lmagimdin zulfunga go'yo parishonlig' etib,

Motam ahlidek quyi solib boshin qayg'udadur. [G'S, 168]

Yoki: "*Molishi hajringdin o'lmishmen siqilg'an nordek*", "*orazim olmadek bo'lmish qizil*", "*may qadahdek yig'laram behud bo'lub*", "*Nedinki tordek azbas o'zumga to'lg'ondim*"

3. *Bir predmet ikkinchisiga belgisiga ko'ra o'xshatilganda,* o'xshatish qurilmasi to'rtinchi uzv (G) belgining ham bo'lishini taqazo etadi. Negaki, bir predmetning belgilari ko'p va u aynan qaysi belgisiga ko'ra o'xshatilayotganligi ta'kidlanishiga ehtiyoj bor:

Sebki davri *orazim rangi* birov hijronidin,

Olmadek bo'lmish qizil bir yoni ashkim qonidin. [NN, 418]

Ushbu baytda oshiqning hijrondan azoblangan yuzining rangi qip-qizil olmaga o'xshab qizarganligini aytmoqda. Ushbu o'xshatish qurilmasining struktural formulasi A B V G.

4. *Predmetning harakat va holati o'xshatilganda:*

G'amidin *durri maknundek sirishkim* oqti Jayhunde,

Muzayyan qildi gardundek jahonni ashki g'altonim. [BB, 373]

Baytdagi izohtalab so'zlar: *durri maknun* – yashiringan marvarid [NAL, 513]; *sirishk* – qatra ko'z yosh [NAL, 87]; *Jayhun* – Amurdaryoning qadimiy nomi [NAL, 315]; *muzayyan* – ziynatlamog, bezamoq [NAL, 319]; *gardun* – osmon, falak; dunyo, olam, jahon [NAL, 456]; *ashki g'alton* – uzluksiz ko'z yoshi [NAL, 155].

Bayt mazmuni: «Oshiq ishq g'amidan shu qadar ko'p qatra ko'z yosh to'kdiki, uning bu ko'z yoshlari yashiringan marvaridga o'xshaydi. Oshiqning ko'z yoshi Jayhun daryosi kabi oqqan bo'lsa ham u yig'lashdan to'xtagani yo'q. Oshiqning to'xtovsiz oqqan ko'z yoshi osmondek jahonni ziynatladi». She'rda Ollah vasliga yetishlik uchun kecha-yu kunduz ohu nolalar qilib, ko'z yoshlar to'kish kerak, degan yashirin fikr ham singdirilgan go'yo. Shoir mazkur baytda tashbih san'ati bilan birga mubolag'a san'atidan ham foydalangan.

Ushbu baytdagi o'xshatishlarni ko'rib, Hazrat Alisher Navoiy mahoratiga yana bir bor tasannolar aytish mumkin. Chunki shoir oshiqning ko'z yoshlarini *durri maknun (yashiringan dur)ga, uning oqishini Jayhun daryosiga, ko'z yoshining oqish darajasini gardun(dunyo)ga* o'xshatgan.

“Buki gardun evrulur fonusdek”, “guldek jilva aylab”, “Gulxani majnundek ohim chiqqoch”, “Telba itdek hajr so‘zidin kelurmen o‘t sochib” tariqasida namoyon bo‘ladi.

A.Navoiy badiiy asarlarida –dek affiksida tashqari -cha affiksi bilan ham juda ko‘p o‘xshatishlar hosil qilingan bo‘lib, quyidagi holatlarda qo‘llanilgan.

1. *Predmetlarning xususiyatlari qiyoslab o‘xshatilganda:*

Chun falak toqidek oxir bo‘lg‘usidur sarnigun,

Rif‘ating toqin, ne sud, etmak falakcha sarbaland. BB, 105

Qaysi to‘biy jilvasi sarvi xiromoningcha bor?

Qaysi kavsarning zuloli obi hayvoningcha bor? [NSH, 108]

Sabo debon xabar ul guldin, elni tirguzdi,

Masihcha desa bo‘lg‘ay aning risolati bor. [BV, 104]

2. *Ikki predmetni shakliga ko‘ra qiyoslaganda:*

G‘amzadin ko‘p tig‘ urdung aylabon ko‘ksun shigof,

Naycha yanglig‘ tig‘ uchun go‘yoki qilding bir g‘ilof. [NSH, 220]

A.Navoiy badiiy asarlarida -vash affiksi ham o‘xshatish munosabatini yuzaga chiqarishda ishtirok etuvchi vositadir. U fors-tojik tilidan kirib kelgan shaxs oti yasovchi qo‘shimchasi bo‘lib, -dek, kabi o‘xshatish vositalarga sinonimdir. Ushbu vosita shaxs otlariga (diniy tushunchalar bilan bog‘liq pari va hur so‘zlariga, asar qahramonlari nomlari: Farhod, Shirin, Layli, Majnun) va hayvon nomlariga (samandar) qo‘shilib, predmetlarning xususiyatlari qiyoslab o‘xshatib keladi:

Yuzung haq nuri, jising ruhi pok, ey ruhdek g‘oyib,

Seningdek bir malak siymo *pariyvash* yo‘qtur insonda. [G‘S, 408]

Ketur, ey *hurvash soqiy*, mayi kavsar zulolidek

Ki, do‘zaxdek xumori hajr jonimg‘a azob aylar. [NSH, 135]

Chun Navoiy yoridur Shirinu Laylidek, ne tong

Aylasa *farhodvashlig‘*, yo‘qsa majnunvorlig‘. [FK, 210]

Layliyu Shirinvashimning ishq dashtu tog‘ida

Mencha bir yo‘q, garchi bor Majnun ila Farhodi ko‘p. [BV, 52]

Samandingkim, yolindek tez erur, yuz shukrkim, gardun

Anga bizni *samandarvash*, munga gardi samand etmish. [FK, 185]

O‘zbek tilida o‘xshatish munosabatini ifodalovchi *kabi*, *singari*, *yanglig‘*, *go‘yo*, *xuddi*, *bamisoli*, *misli*, *milsiz*, *misoli*, *va ayni*, *andog‘kim* kabi yordamchi so‘zlar mavjud. [11, 187] Adabiyotshunoslikka oid asarlarda mumtoz adabiyotimizda qo‘llanilgan bunday o‘xshatish vositasi adoti tashbehga misol tariqasida: *kibi*, *falon*, *raso* [18, 254] so‘zlari keltiriladi.

A.Navoiy badiiy asarlaridagi o‘xshatishlarda yordamchi so‘zlarning vosita sifatida ishtirok etishi ko‘pchilikni tashkil etib, bu vositalarning o‘xshatish ifodalashdagi alohida o‘rnini e‘tirof etish imkonini beradi. A.Navoiy badiiy asarlarida o‘xshatish vositasi sifatida **yanglig‘**, **kabi (kibi)**, **go‘yo**, **misoli** kabi so‘zlar qo‘llanilgan bo‘lib, ular avval ko‘rib o‘tganimiz affiks vositalarga sinonim bo‘lib keladi. O‘sha o‘xshatish vositalari ifodalangan o‘xshatishning semantik ma‘no ottenkasini o‘zida aks ettiradi: “*ayn yanglig‘dur uzoring*”, “*Suvdin ayrilg‘on balig‘ yanglig‘ ko‘ngul tobokidur*”, “*yalang gadoy kibi oftobro‘da isindim*”, “*gul kibi so‘lub jismi*”, “*Hulla ichra badaningkim ko‘runur*, *Go‘yo gulbarg aro nasrindur*”, “*Bu g‘ussa birla ichim qon bo‘lub nechukki qadah*, *Ko‘zumga har nafas ashk evrulub misoli hubob*”.

Xulosa qilib aytganda, yordamchi so‘zlarning o‘xshatish vositasi sifatida qo‘llanilishi A.Navoiy badiiy asarlarida nisbatan ko‘pchilikni tashkil qiladi. Kibi va yanglig‘ vositalari timsoldan keyingi, (“*Xating g‘amidin ushalg‘an qalam kibi badanim*, *Ichinda nol kibi har taraf zaif so‘ngak*”. [NN, 302], *Oh o‘tidin bori qutqardi bukim ashkim aro*, *Su kishisi yanglig‘ o‘z mardumlarin yoshurdi ko‘z*. [FK, 155] *misoli*, *go‘yo* vositasi timsoldan oldingi o‘rinda joylashadi. (“*Sarig‘ uzoru quruq jismima firoq eli Etib somonni sovurg‘an misoli qo‘zg‘oldim*”. [NN, 57] “*Mushkin xating ul yuz kebi gulgun varaq ichra*, *Tun anbari go‘yoki sochildi shafaq ichra*”. [NSH, 391]

Kibi va *misli* yordamchi so‘zlari o‘xshatish munosabatini ifodalaganda timsolning o‘rni bo‘rtiribroq ko‘rinadi va timsolga alohida urg‘u berish imkoniyati vujudga keladi.

La'lini kavsar mayig'a garchi tashbih aylading,

Ey Navoiy, bordurur bu mayda o'zga choshni.[NSH, 321]

Ushbu baytda *tashbih aylamoq* qo'shma fe'li o'xshatish vositasi bo'lib kelgan bo'lib asos – yorning labini kavsar mayiga qiyoslamogda.

A.Navoiy badiiy asarlarida ham morfologik, ham leksik vositalar bilan qo'llanilganda hosil bo'ladigan o'xshatishlar bor. Timsolga qo'shimcha qo'shish va undan so'ng leksik birlikni keltirish yordamida o'xshatish munosabatini ifodalovchi vositalar orasidagi eng ko'p qo'llaniladigan *-ga o'xshamoq* vositasidir.

-ga o'xshamoq vositasi bilan hosil bo'lganda o'xshatishlarda bir predmet ikkinchi predmetga aynan o'xshatiladi.

Qadingg'a sarvi ra'no o'xshag'ay, lek ul zamonkim sarv

Xiromon bo'lg'ayu gul bergay, ul guldin samar bo'lg'ay.[BB, 564]

Ko'zungga o'xshag'ay nargis, agar qiymoch o'lub oqi,

Mudavvar asfari ichra qarolig'din asar bo'lg'ay. [BB, 564]

Xatingg'a qadr shomi o'xshag'ay bu shart birlakim,

Tajallo nuridin ul shom arosinda sahar bo'lg'ay. [BB, 564]

Sarvi ra'no yorning qaddiga, nargiz ko'zga, qadr shomi xatga o'xshatilganda predmetning eng xarakterli tomoni o'xshatilmogda. "O'xshatur ko'kni tutunga", "Gulni o'xshatqan uchun yoring'a", "Yuzu qaddig'a huru to'bi o'xshar", "Zulfig'a qadru barot o'xshar" kabi hollarda ham shuni ko'ramiz. *-ga o'xshaydi* vositasi qo'llanilganda "o'xshaydi" fe'lidagi predikativlik kuchli bo'lgani uchun uslubiy jihatdan belgiga o'rin qolmaydi. Lekin ba'zan semantik jihatdan belgiga ishoralar beriladi.

-ga monand vositasi A.Navoiy badiiy asarlarida o'xshatish ifodalaydi. Ma'lumki, ushbu misralardagi o'xshatishlardagi *-ga monand* vositasining dialektal va uslubiy inversion variantini ko'ramiz. Bu o'rinda Xorazm shevasiga xos "*-ga*" ning "*-g'a*", "*-a*" tarzida ishlatilishi yuzaga chiqqan.

Guldin olman ko'zu islarmen ani nevhunkim,

Rang ila bo'yi mening yorima monand o'lmish. [NSH, 321]

Har tuki soyi boshimning bir o'qi paykonidur,

G'am tuni monand bo'ldi charxu axtar boshima. [NSH, 411]

Ey latofat kasbida husnungg'a hojatmand gul,

Yuz guliston ichra yo'q *husnungg'a bir monand gul.* [NSH, 267]

"*-cha bor*", "*-larcha bor*" vositasi ham A.Navoiy badiiy asarlarida o'xshatish ifodalaydi. Ma'lumki, "*-cha*", "*-larcha*" affiksleri predmet ma'nosini bildirgan so'zlarga qo'shilib, ularning belgisi, harakati va holatini o'xshata oladi. A.Navoiy badiiy asarlarida ulardan so'ng bor so'zining keltirilishi o'xshatishga chamalash ma'nosini beradi.

Gar Navoiyg'a Sulaymon mulkicha bordur ne tong,

Buki Bilqisi zamon nazmini tahsin aylamish.[G'S, 209]

Yoki

Zarrani xurshidcha ravshan tama' qilg'an cha bor,

Zarracha mehr etmak ul xurshid siymodin tama'. [G'S, 236]

Xullas, Alisher Navoiy badiiy asarlarida o'xshatishlar *-ga o'xshagay*, *-ga monand*, *-g'a monand*, *-a monand*, "*-cha bor*" kabi morfologik-leksik vositalar bilan hosil qilinadi. O'xshatishlar morfologik-leksik vositalar bilan hosil qilinganda, morfologik uzv ham, leksik uzv ham o'xshatishni semantik jihatdan yuzaga chiqarish uchun xizmat qiladi. Vositalarning turlicha qo'llanilishi ular hosil qiladigan ma'no ottenkalari rang-barangligini ta'minlaydi. Umuman olganda, morfologik ham leksik-morfologik vositalar A.Navoiy badiiy asarlaridagi o'xshatishlarda ma'no ko'chishining predikativ tarzda voqe bo'lishini ta'minlash uchun xizmat qiladi.

O'xshash. Ma'lumki, asos timsolga biror belgisiga ko'ra o'xshatiladi. Asos va timsol o'rtasidagi o'xshatishga sabab bo'lgan umumiylik belgidir

O'xshash. turli dabiyotlarda turlicha nom bilan ataladi. A.I.Efimov uni qiyoslash asosi [1, 189], I.T.Yormatov o'xshamish [17], Yo.Isqoqov vajni tashbeh [5, 234], N.Mahmudov qiyos asosi [9, 19-24], M.Mukarramov o'xshatma belgi [11, 235], A.Rustamov o'xshamish [12, 346], D.S. Xudoyberganova o'xshatish asosi [16], A. Hojiahmedov vajhi tashbeh [4, 428] A.Fitrat *o'xshash* [2, 11-88]. deb ataydi. Biz bu uzvni A.Fitrat kabi o'xshash deb atashni lozim topdik.

Ba'zi mualliflar o'xshatishda o'xshagan va o'xshatilgangina muhim uzv sanab, belgiga yetarli e'tibor bermaydilar. N.M. Mahmudov bunga javoban "To'g'ri, qiyos asosi ko'p hollarda eksplitsit ifodaga ega bo'lmasligi mumkin, bu qiyos asosi yo'q degani emas. U baribir implitsit ifodalangan bo'ladi, aks holda, qiyosiy qurilma ma'noga ega bo'lmaydi", – deya haqli e'tiroz bildiradi. [10, 268]

A.Rustamov ham "o'xshamishning muhimligi shundaki, o'xshatishning munosib va nomunosibligini o'xshamish belgilaydi", – deya alohida ta'kidlaydi [12, 234]. I.T Yormatov "Grammatik ifodaga ega bo'lmagan va o'quvchi (tinglovchi) tomonidan mantiqan anglanadigan o'xshamish (aktant) mohiyatini o'xshatilmish bilan o'xshovchi o'rtasidagi nisbat belgilaydi.... Ular o'rtasidagi nisbat me'yorida bo'lsa, aktant mantiqan anglashilaveradi", – deb ko'rsatadi. [17]

Yuqoridagi fikrlardan ko'rinib turganidek, o'xshatishlarda o'xshashning alohida o'rni bor. Biz ushbu fikrlarga to'liq qo'shilamiz. Bizningcha, o'xshash o'xshatishdagi muhim mantiqiy dalolat vazifani o'taydi. Shu boisdan ham biz o'xshashni muhim uzvlardan biri sifatida o'rganamiz. A.Navoiy badiiy asarlarida o'xshash leksik birliklar orqali ifodalansa ham, ifodalanmasa ham mantiqan anglashilaveradi.

Sochingqorong'u tun, ey sarv qaddi shirin lab,

Yuzung tun o'rtasida jilva aylagan kavkab. [NSH, 34]

Ushbu baytdagi o'xshatish qurilmasida sochning qorong'u tunga o'xshatilishi qoralik belgisi asosida, qaddi qomatning sarvga o'xshatilishi tiklik belgisi asosida, yuzning esa kavkab (yulduz)ga o'xshatilishi go'zallik va ravshanlik belgilari asosida ekanligini anglatadi.

O'xshatishdagi asos va timsol o'rtasidagi nisbatni yanada oydinlashtirish, ta'kidlab ko'rsatish zarur bo'lgan hollarda qurilmada belgi uzvi ishtirok etadi.

Oldinroq belgi ishtirok etmagan o'xshatishlarni to'liqsiz va belgi ishtirok etgan o'xshatishlarni to'liq o'xshatishlar deb ko'rsatgan edik.

Biz quyida to'liq o'xshatishlardagi leksik birliklar orqali ifodalangan belgi xususida so'z yuritamiz. A. Navoiy badiiy asarlaridagi biz o'rganib chiqqan o'xshatishlarning qariyb beshdan bir qismi to'liq o'xshatishlar bo'lib, ularda belgini ifodalovchi leksik birliklar qo'llanilgan.

A. Navoiy badiiy asarlarida asos va timsol uchun umumiy belgi sifatida ko'p qo'llanilgan leksik birlik "ohu nola chekmoq" fe'lidir. Bu fe'l gap qurilmasidagi vazifasiga ko'ra turli funksional formalarda, shaxs va zamon ko'rsatgichlari bilan keladi.

Degasen, miskin Navoiy nolasin bulbul kibi,

Kecha ul oy ko'yida afg'on erur afg'on uza. [NN, 509]

Jonu ko'nglum nolasidin ikki haqgo' qush kibi

Ey sabo, ul gul harimig'a majoling borida. [BB, 486]

Ne qovmog'ki uyg'onmadi, garchi tuz,

Tong otquncha men it kibi nola qildim. [NN, 397]

Chiqarg'ach ul mahi mahmilnishin oraz niqobidin,

Jarasdek nola aylarmen ko'ngulning iztirobidin. [NN, 360]

Ushbu misralarda shoir oshiqning ohu nola chekishi birinchi baytda bulbulning ohu nola chekishiga, ikkinchi baytda ikki haqgo' qushga, uchinchi misrada itga va so'nggi misrada esa jaras (qo'ng'iroq)ning nola qilishiga o'xshatgan. Asos o'zicha bulbulga, ikki haqgo' qushga, itga yoki qo'ng'iroqqa o'xshamaydi. Asos va timsol o'rtasidagi ohu nola chekish belgisi har ikki predmetning harakati haqida so'z ketganda umumiylik kasb etadi.

A. Navoiy badiiy asarlarida "ohu nola chekmoq" fe'lidan tashqari to'lg'anmoq fe'li ham asos va timsol uchun umumiy belgi sifatida qo'llaniladi.

Kechakim zulfung xayoli ko'nglum ichra aylanur,

Tongg'a tegru za'fliq jismim yilondek to'lg'anur. [NN, 342]

She'rda ma'shuqaning zulfi kechga qadar oshiq ko'ngil xayoli ichra aylandi. Tongda esa oshiqning xasta jismi ilondek to'lg'onib chiqqani ta'kidlamoqda. Ushbu baytda to'lg'onish lirik qahramonning "bezovtaligi", "sarosima" holatini ifodalagan. Bunday mazmundagi baytlarni A. Navoiy ijodida ko'plab ko'rishimiz mumkin. Masalan:

O'tda qildek to'lg'anib, kuyganda ul yuz shavqidin,

Nechakim tob urdi jismi notavonim, o'rtading. [G'S, 498]

Keyingi misolimizda esa "to'lg'anmoq" fe'li ma'shuqaning ikki zulfining to'lg'onma harakati ikki hinduning nag'ma qilishiga o'xshatilgan.

Ikki zulfung to'lg'anur har dam sabo tahrikidin,

Ikki hindu nag'ma birla zohir etkandek usul. [G'S, 145]

"Titramoq" fe'li ma'shuqa va terak uchun umumiy bo'lgan xatti-harakatlardir:

Aning nihol qadi titrabon terak yanglig',

Men evrulub boshig'a, tortibon sabodek oh. [BB, 506]

"Kuymoq" va *"o'rtanmoq"* fe'llar ham belgi vazifasida kelib, ikki predmet uchun ayni paytda umumiy bo'lgan xatti-harakatni ifodalaydi.

Ochqil o'tlug' orazing, ey sham'kim, parvonadek

O'rtanay boshing uza bir necha qatla aylanib. [BB, 83]

Lam'ayi ruxsoridin *parvonadek kuysam*, ne tong,

Menki yillar ul malohat sham'i sargardonimen. [NN, 449]

"Ochilmoq" va *"oroyish bermoq"* fe'llari belgi vazifasida kelib, lirik qahramonning ko'ngilning ko'tarilishini gulning ochilishiga, ma'shuqaning o'ziga oro berishi lu'bat (qo'g'irchoq)ga o'xshatilgan.

Yuzu og'zing g'amidin ko'z yoshim

Chun oqib, gul ochilib, g'uncha butub. [G'S, 56]

Charx zolikim o'zin lu'batdek oroyish berur,

Qochqil andinkim, emas lu'bat, erur haq la'nati. [BV, 457]

A.Navoiy badiiy asarlarida belgining sifat-doshlar bilan ifodalanishi kam bo'lsa-da uchrab turadi:

Ul o'tlug' chehra davrinda muanbar zulf erur har yon,

Tajalli barqidin kuygan maloyik shahpari yanglig'. [BV, 220]

Firoq kojlar birla, vahki, ne o'tlar

Bulutdek ashkfishon ko'zlarimga choqiladur. [G'S, 165]

Belgining sifat so'z turkumi bilan ifodalanishi ham A. Navoiy badiiy asarlarida ko'p uchrab turadi:

Gul yuzung hajrinda chiqsa o'tluq ohim gohlar,

Ko'kta gulnori bulutlardek kezar ul ohlar. [G'S, 130]

Tokim ul gulsiz bulut yanglig' havoyiy bo'lmisham,

Bazmi ayshi yodidin ashkim qolinmas bodadin. [BB, 419]

To ro'zgorim aylamading duddek qora,

Bir nomaning savodini og'oz qilmading. [G'S, 281]

Xulosa. Belgi matnda eksplitsit va implisit ravishda bo'lishi mumkin. Belgi matnda leksik birlik bilan ifodalanmaganda ham asos va timsol o'rtasidagi umumiy xususiyatlar semantikasidan anglashilib turadi.

Belgi leksik birliklar bilan ifodalanganda ikki predmet va voqea-hodisa uchun xos bo'lgan umumiy belgi, xususiyat, holat yoki harakatni bildiradi. Belgi A.Navoiy badiiy asarlarida quyidagi so'z turkumlari bilan ifodalanadi:

fe'llar bilan: *poymol etdi, aylandi, bo'zlasam, hazimat aylagay, evrulur, yiqilmishmen;*

sifat-doshlar bilan: *o'rtar, oqq'an, obod bo'lgan, yugurar,*

ravishdoshlar bilan: *jilva aylab, sarg'ayib, to'lg'onib, yorutqali; o't sochar*

sifat bilan: *otashin, sorig', havoyiy, tiyraro'y, to'lun, ruhbaxsh;*

otlar bilan: *huri malak, hijron,*

She'r janridagi uslubiy jihatdan ixchamlikka intilish belgining mantiqan anglashilishi tendensiyasiga keng yo'l ochadi.

ADABIYOTLAR:

1. Efimov A.F. *Stilistika xudoyjestvennoy rechi.* – M.: Prosveuyenie, 1961.- 189 b.
2. Fitrat. *Adabiyot qoidalari. Tanlangan asarlar. V jildli.* – T.: Ma'naviyat, 2006. -IV jild. –B. 11-88.
3. Grigorev V.P. *Poetika slova.* –Moskva: Nauka, 1979.
4. Hojiahmedov A. *Mumtoz badiiyat malohati.* – T.: Sharq, 1999. -267 b.
5. Hojiahmedov A. *She'riy san'atlar va mumtoz qofiya.* -T.: SHarq, 1998. -428 b;
6. Ishaqov Y. *So'z san'ati so'zligi.* -T.: Zarqalam, 2006. -B. 231.
7. Jumanazarova G. *Fozil Yo'ldosh o'g'li dostonlari tilining lingvopoetikasi (leksik-semantik, lingvostilistik va lingvostatistik tahlil): Filol. fan. dokt. (Dsc) diss.... avtoref.* – T.: 2017. –B. 20.

8. Mahmudov N., Xudoyberganova D. *O'zbek tili o'xshatishlarining izohli lug'ati*. –T.: Ma'naviyat, 2013. –B. 5-6.
9. Mahmudov N. *O'xshatishlar – obrazli tafakkur mahsuli // O'zbek tili va adabiyoti*. – T., 2011. – № 3. – B. 19-24.
10. Mahmudov N. *O'zbek tilidagi sodda gaplarda semantik-sintatik asimmetriya*. – Toshkent. O'qituvchi, 1984. – 268 b.
11. Mukarramov M. *O'zbek tilida o'xshatish*. –T.: Fan, 1976. –235 b.
12. Rustamov A. *So'z xususida so'z*. – Toshkent.: YOsh gvardiya, 1987. –346 b.
13. Saidov Y. *Jadid badiiy asarlari leksikasi: Filol. fan. dokt. (Dsc) ... diss.* – T.: 2018.
14. Vinokur G.O. *O'zbek yozma xudojestvennoy literaturasi*. – M.: Vyssh.shk., 1991.
15. Xayrullaev M., Haqberdiev M. *Logika*. –T.: O'kituvchi, 1984. –B. 247.
16. Xudayberganova D. *O'zbek tilidagi badiiy matnlarning antropotsentrik talqini: Filol. fan. d-ri ... dis. avtoref.* – T.: 2015.
17. Yormatov. *O'zbek xalq qahramonlik eposi poetikasi: Filol. fan. dok. ... diss. Avtoref.*
18. Shayx Ahmad Taroziy. *Funun ul-balog'a*. –T.: Adabiyot va san'at, 1992. –254 b.

XUSHMUOMALALIKNING NUTQ ODOBIDA IFODALANISHI

Rasulov Zubaydullo Izomovich,

Buxoro davlat universiteti

dotsenti, DSc

z.i.rasulov@buxdu.uz

Yuldasheva Feruza Erkinovna,

Buxoro davlat universiteti o‘qituvchisi

f.e.yuldasheva@buxdu.uz

Annotatsiya Ushbu maqolada nutq odoibida xushmuomalalik kategoriyasini tavsiflash masalalari yoritilgan. Zamonaviy tilshunoslik bo‘yicha xushmuomalalik tadqiqotlari antropologik, etnolingvistik, pragmatik, ijtimoiy-psixolingvistik tadqiqotlarning bir qismi sifatida amalga oshiriladi. Turli yondashuvlar til nazaruyasi va amaliyotida odob-axloq qoidalari, madaniy jihatdan o‘ziga xos omillar va vaziyat omiliga nisbatan muloyimlikni o‘rganadi.

Kalit so‘zlar: xushmuomalalik, tilshunoslik, tamoyil, kuzatuv, nutq, kommunikativ maqsad, tadqiqot, nazariya, xatti-harakatlar, nutq faoliyati.

Аннотация. В данной статье освещаются вопросы описания структуры категории вежливости в речевом этикете. Исследование вежливости в современном языкознании проводится в рамках антропологических, этнолингвистических, прагматических, социо-психоллингвистических работ. Различные подходы исследуют вежливость в языковой теории и практике, в соотношении с нормативными рамками поведения, культурно-специфическими факторами и фактором ситуации.

Ключевые слова: вежливость, лингвистика, принцип, наблюдение, речь, коммуникативная цель, исследование, теория, поведение, процесс общения, речевая деятельность.

Abstract. This article highlights the questions of describing the structure of politeness category in speech etiquette. The study of politeness in modern linguistics is carried out in the framework of anthropological, ethnolinguistic, pragmatic, sociopsycholinguistic works. Different approaches explore politeness in language theory and practice, in relation to the normative framework of behavior, cultural-specific factors and the situation factor.

Keywords: behavior, theory, courtesy, linguistics, principle, monitoring, speech, communicative purpose, theory, exploration, speech activity.

Kirish. O‘zbek millatining ming yillik tarixida so‘ngi yillarda erishgan yutuqlarimiz alohida o‘rin tutadi. Mustaqillik necha asrlar davomida yaratilgan boy ma‘naviy-ma‘rifiy merosimizni nafaqat o‘rganish, balki uni davr talablari asosida qaytadan idrok etish va milliy manfaatimizga xizmat qildirish vazifasini oldimizga qo‘ydi. Boy tajribalarimiz negizida milliy istiqloq mafkurasining yangicha tamoyillari yaratildi. Davr barcha ziyolilar qatori tilshunoslar oldiga ham yangi va ulkan vazifalarni qo‘ydi. Bu vazifalarni lo‘nda qilib, bir tomondan, tilshunoslikning nazariy masalalarini jahon andozalari darajasida tadqiq etish, ikkinchi tomondan, uning amaliy jihatlari, aniqrog‘i, nutqiy madaniyat masalalari bilan shug‘ullanish tarzida tushunish to‘g‘ri bo‘ladi.

Darhaqiqat, tilining barcha qatlamlaridagi birliklarni tartibga keltirish, ya‘ni adabiy tilimizning qat‘iy me‘yorlarini belgilash, ularni imlo va talaffuz qoidalari asosida yozish va so‘zlashni xalqimiz orasida ommalashtirish, bu qoidalarni lug‘atlar shaklida mustahkamlash bugunning dolzarb vazifalaridan hisoblanadi. Bular orasida xalqimizning nutq madaniyatini yuksaltirish muhim bo‘lib qoladi. Chunki milliy istiqloq g‘oyasi yurtdoshlarimizni ma‘naviy yangilanish va islohotlar jarayonining faol ishtirokchisiga aylantirish, yoshlarimizni esa erkin, shu bilan birga, odatdagi, an‘anaviy usullardan voz kechib, yangicha fikrlashga o‘rgatishni maqsad qilib qo‘yar ekan, bunga til madaniyatisiz erishib bo‘lmaydi.

To‘g‘ri, nutq madaniyati muammosi insoniyat sivilizatsiyasining barcha bosqichlarida o‘rtaga qo‘yib kelinganligi ham sir emas. U ta‘limot sifatida qadimgi Rim va Afinada shakllangan bo‘lsa ham, shunga qadar Misr va Assuriyada, Hindiston va Xitoyda mavjud bo‘lganligi notiqlik san‘ati tajribasidan ma‘lum. Gap shundaki, u paytlarda davlat arboblarning obro‘-e‘tibori va yuqori lavozimlarga ko‘tarilishi ularning notiqlik mahoratiga ham bog‘liq bo‘lgan. Yunon notig‘i Demosfen (eramizdan oldingi 384-322) va Rim notig‘i Sitseron (eramizgacha 106-43) larning hayoti bunga misol bo‘la oladi.

O'rta Osiyo madaniyati tarixida ham nutq madaniyati bilan shug'ullanish o'ziga xos mavqega ega bo'lgan. Ulug' turkolog olimlar Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'otit turk», Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» asarlari bu masalaning juda qadimdan o'rta qo'yib kelinganligidan dalolat beradi. U paytlar «nutq odobi» deb yuritilgan sodda va o'rinli gapirish, qisqa va mazmundor so'zlash, ezmalik va laqmalikni qoralash, keksalar va ustozlar oldida gapirganda odob saqlash, to'g'ri, rost va dadil gapirish, yolg'onchilik va tilyog'lamalikni qoralash singari bir qator qoida va ko'rsatmalar bugun biz «nutq madaniyati» deb atab kelayotgan tushunchaning aynan o'zidir.

Mahmud Koshg'ariyning «Devon»ida nutq odobi uchun ahamiyatli bo'lgan til ma'lumotlari bilan birgalikda nutq, nutq madaniyati, nutqiy go'zallikka oid qimmatli ma'lumotlar mavjud. Birgina misol: Ko'p sukutga qush qo'nar, Ko'rkluk kishiga so'z kelar, ya'ni, shoxi ko'p, shoxlari o'ralib ketgan daraxtga qush qo'nadi, yaxshi kishiga so'z (maqto'v) keladi. Yana: Ardami boshi til, ya'ni odob va fazilatning boshi tildir.

Yusuf Xos Hojibning «Qutadg'u bilig» dostonida ham «Til fazilatlarini, foyda va zararlari haqida», «Til ardami» deb nomlangan maxsus boblar bo'lib, ular so'zlash madaniyatiga bag'ishlangan. Ayrim namunalar keltiramiz.

So'zingni ko'dazgil boshing bormasin,
Tilingni ko'dazgil tishing sinmasin...
(So'zingga ehtiyot bo'l, boshing ketmasin,
Tilingga ehtiyot bo'l, tishing sinmasin...)
Esanlik tilasa saning bu o'zung,
Tilingda chiqarma yarog'siz so'zung.
(Sening o'zing esonlik tilasang,
Tilingdagi yarog'siz so'zingni chiqarma).
Bilib so'zla so'z biligka sonur,
Biligsiz so'z o'z boshini yeyur.
(Bilib so'zlasa, so'z donolik sanaladi,
Nodoning so'zi o'z boshini yeydi).

Bu o'rinda biz ulug' shoir va mutafakkir Alisher Navoiyning nomini alohida ehtirom bilan tilga olamiz. O'z ijodi bilan so'z qudrati va notiqlik san'atini yuksak darajaga ko'targan alloma nutq madaniyati nazariyasi bilan ham jiddiy shug'ullangan. U «Mahbub-ul qulub» asarining 24-bobini voizlikka (notiqlik san'atiga) bag'ishlagan, «Muhokamat-ul lug'atayn» va «Majolis-un nafois» asarlari esa bevosita tilshunoslikning nazariy muammolarini hal qilishga, turkiy (o'zbek) tilining boshqa tillar orasidagi o'rini belgilab berishga hamda nutq madaniyatini o'rganishga qaratilgan edi.

«Xamsa» ning har bir dostonida so'zga bo'lgan ehtiromini alohida qayd qiladi. Quyida dostonlarning nasriy bayonidan ayrim parchalarni keltiramiz. «Hayratul abrordan»: So'z gavharining sharafi shunchalik yuksakki, gavhardek qimmatbaho tosh ham unga sadaf bo'la olmaydi.

So'z jon bo'lib, ruh uning qolipidir. Tanida ruhi bor odam unga ehtiyoj sezadi. So'z dunyodagi barcha ko'ngillarning qutisidagi javhar, hammaning og'iz qutisidagi qimmatbaho gavhardir. Agar til bamisoli bir po'lat zanjir bo'lsa, so'z unga qadalgan injulardir. Til shu chamanda ochilgan bo'lsa, so'z durlari unga qo'ngan shabnamlardir. So'z odamning tanasiga pok ruh bag'ishlaydi. So'zdan tandagi tirik ruh halok bo'lishi mumkin.

Yaxshi so'z bilan o'lganni tiriltirgani uchun Iso payg'ambar o'zini «Jonbaxsh» deb atagan. So'z tufayli Xalil o'zini o'tga tashlagan. Jabroil ham so'z yukiga hammol bo'lgan. Tangri insonni sirlar xazinasi darajasiga ko'tarib, uni so'zlash qobiliyatiga ega etib, shu sabab hayvonlardan yuksak qilib yaratdi. Agar, qo'l bilan berib xayr qilish iloji bo'lmasa, til bilan ham naf yetkazish mumkin. Odamni bir og'iz yaxshi so'z bilan xursand qilish kerak bo'lgan vaqtda unga xazina bersang ham, u qaramaydi. So'z, bilan el o'limdan najot topadi, so'z bilan o'lik tan qayta tiriladi. So'z bilan dinsizlar musulmon bo'ladi, so'z bilan hayvon deganing insonga aylanishi mumkin. Bir so'z bilan qancha balolar daf bo'ladi, qancha boylik sochsang ham bunday nafga yetishmaydi. Insonga xos konning gavhari, bu - so'zdir, odamzot gulshanining mevasi ham shu so'zdir.

«Sab'ai sayyor» dan: Har bir inson dunyoga kelgach, u so'z bilan najot topadi. Eng avval so'zni tavid so'zi (xudoga yetishuv) deb bil, chunki vahdat ahlida (birlik ahlida) bunga ikkilanish yo'qdir. Avvalu oxiringga nazar solib, boshi ham, oxiri ham so'z ekanligini anglab ol! Haq insonni hayvondan mumtoz aylab (ajratib, saralab), uni o'ziga mahram qildi. Agar kamolotli xohish bildirib, ma'no durriga intilib, so'z libosini kiya, ul tovlanib turgan ipak matoday tuyuladi. Chunki u so'zning nozik ipagidan kiyib, go'zalning jamolini o'ziga yoqimli qiladi.

Bularning barchasi so'zdagi mo'jiza, uning hikmatlari esa elni o'qiz qoldiradi. U bir o'likka so'zi bilan jon berib, so'z bilan jonga ruh kirgizadi.

Oloho, Oloho, qanday soʻzdu bu soʻz, bundan ortiq ham yana boʻlurmu soʻz! Soʻz jism boʻstonidagi daraxtdir, soʻz daraxtlardagi mevadir. Insonning jismi gulshan boʻlsa, nutq undagi xush ovoz bulbuldir. Agar soʻz boʻlimganda baxtsizlik yuz bergan boʻlur edi.

Maʼnoli soʻz noziklikda jon rishtasiday, uning rohati rishtaga sarrishta jondaydir.

Alisher Navoiyning til madaniyatiga oid fikrlari uning boshqa asarlarida ham aytilgan. Ularning ayrimlarinigina keltirish bilan chegaralanamiz: Tilga ixtiyorsiz-elga eʼtiborsiz. Soʻzni koʻngilda pishqarmaguncha tilga keltirma, va har nekim, koʻngilda bor tilga surma. Maʼdani inson gavhari soʻz durur, gulshani odam samari soʻz durur. Koʻp demak soʻzga magʻrurlik, koʻp yemak nafsga maʼmurlik. Til muncha sharaf bila nutqning olatidur va ham nutqdurki, gar nopisand zahir boʻlsa, tilning ofatidur.

Yana bir olomaning nutq madaniyati va nutqiy meʼyor, nutq qoidalariga oid qarashlariga qisqacha toʻxtalamiz. Bu XV – XVI asr maʼnaviyatining yirik vakili Mavlono Husayn Voiz Koshifiydir. Uning «Futuvvatnomai sultoni» asarining «Tariqat ahlining odobi» deb nomlangan beshinchi bobida inson maʼnaviyati va madaniyatiga oid qarashlari eʼtiborga molikdir. Olim bu bobda insonning yetti aʼzosi – koʻz, quloq, til, qorin, ogʻiz, qoʻl va farq (tanosi aʼzosi) ni saqlash odobi haqida mulohaza yuritarkan, ularni inson organizmi deb emas, balki inson maʼnaviyati va axloqi namoyon boʻluvchi ramziy belgilar sifatida talqin qiladi [1, 145].

Jumladan, uning muomala madaniyati va mulohaza odobi haqidagi qarashlari ana shu umuminsoniy fazilatlarining tarkibiy qismi sifatida qaraladi. Koshifiy quyidagilarni yozadi: «Tilning odobi qaysi deb soʻrasalar, bu olti narsaga tilni ochish va sakkiz narsadan tilni saqlash deb aytgil. Tilni ochish kerak boʻlgan narsalar qaysi deb soʻrasalar, aytgil: hojat zarurati yuzasidan koʻngillarda yashirin boʻlgan rozni izhor etish, mazlumlar faryodiga javob berish va marhumlar imdodi uchun soʻz aytilish. Chunki bu soʻzlar orqali zolimning zulmi mazlumlar boshidan koʻtarilishi mumkin.

Tilni saqlash lozim boʻlgan narsalar qaysi deb soʻrasalar, aytgil: birinchidan, yolgʻon gapirishdan, zero, yolgʻonchi xudoning dushmanidir. Ikkinchi, vaʼdaga xilof gapirish va munofiqona soʻz aytilishdan. Uchinchi, gʻiybat va boʻhton gaplardan, chunki boʻhton fosihlar ishidadir. Toʻrtinchidan, behuda bahsu munozaradan, ayb qilishdan va gap tashishdan. Bular shayton vasvasasiga kiradi. Beshinchi, oʻzini maqtash va taʼriflashdanki, bu xudbinlikka olib keladi. Oltinchidan, navkar va xizmatkorlarni laʼnatlashdan. Yettinchidan, qarqʻashdan, duoibad qilishdan, chunki bu jonu dilning ofatidur. Sakkizinchi, mazax-masxara qilish va hazil-huzuldan».

Olim shu bobning «Suhbat odobi haqida» deb nomlangan oltinchi faslida til odobi haqidagi mulohazalarini davom ettirib, quyidagilarni bayon qiladi: «Bilgilki, odamzodning sharafi nutq bilan va nutq odobiga rioya qiladigan odam bu sharafdin bebahradir. Soʻz hamma vaqt savob uchun ishlatilishi, toʻgʻri va haqqoniy boʻlishi kerak. Agar shunday boʻlmasa, jim turgan maʼqul. Shayxlar va boshqa martabaga erishganlar uchun ham, hali martabaga erishmagan kishilar, muridlar uchun ham rioya qilinishi zarur boʻlgan bir qancha suhbat odobi mavjud. Agar martabaga erishganlar suhbatda qaysi qoidalarga amal qilishi kerak deb soʻrasalar, aytgilki, quyidagi sakkiz qoidani saqlash kerak: birinchidan, har kimning ahvoliga qarab, munosib soʻz aytsin. Ikkinchidan, dagʻallik qilmasdan, lutf va muloyimlik bilan gapirsin. Uchinchidan, gapirayotganda tabassum qilib, ochilib gapirsin. Toʻrtinchidan, ovozini baland koʻtarmasin, eshituvchilarga malol kelmaydigan qilib gapirsin. Beshinchidan, odamlarga nafi tegadigan maʼnoli gaplarni gapirsin. Oltinchidan, agar soʻzning qimmat-i qadri boʻlmasa, uni tilga olmasin, chunki ulugʻlarning soʻzi bamisoli urugʻdir, agar urugʻ puch yoki chirigan boʻlsa, uni qay yerga ekmang, unib chiqmaydi.

Agar martabaga yetmaganlarning suhbat odobi nechta deb soʻrasalar, bu ham sakkizta deb aytgil. Birinchidan, soʻramaguncha gapirmasin. Ikkinchidan, gapirayotganda ovozini baland koʻtarmasin. Uchinchidan, gapirayotganda oʻngi soʻliga qaramasin. Toʻrtinchidan, gʻarazli va kinoyali gaplarni gapirmasin.

Beshinchidan, qattiq gapirmasin va betgachoparlik qilmasin. Oltinchidan, (pushaymon boʻlmaslik uchun oʻylab gapirsin. Yettinchidan, odamlar gapini boʻlib soʻz qotmasin. Sakkizinchidan, koʻp gapirmasin. Chunki koʻp gapirish aqli noqislik belgisidir. Oz boʻlsa ham soz gapirishni shior etsin.

Agar qaysi til bilan soʻz soʻzlaysan deb soʻrasalar, sidqu-sadoqat tili bilan deb aytgil. Agar soʻzni qaysi quloq bilan eshitasan deb soʻrasalar, qabul qulogʻi bilan aytgil. Agar soʻz senikimi yoki soʻz nikimi deb soʻrasalar, aytgil: men soʻzniki va soʻz menikidir, chunki soʻz insonlik daraxtining mevasidir. Daraxtni mevadin, mevani esa daraxtdin ajratib boʻlmaydi.

Voiz Koshifiy mana shu tarzda asarning oltinchi bobining ikkinchi faslida maʼraka tuzuvchi soʻz ahli, yaʼni notiqlar haqida maʼlumot berib, ularni uch toifaga ajratadi: «birinchi toifa – maddohlar, gʻazalxonlar va saqqolar (meshkobchilar). Ikkinchi toifa – xossagoʻylar (dorifurushlar) va bisotandozlar (koʻrgazmachilar). Uchinchi toifa – qissa soʻylaguvchilar va afsona aytuvchilar.

Ularning har birining fazilatlarini haqida soʻz yuritib, adab shakllarini birma-bir koʻrsatib, nutq soʻzlaganlarida meʼyorni saqlash lozimligini bir necha bor takrorlaydi.

Tadqiqot metodi. Oʻrta Osiyo notiqligining oʻziga xos xususiyati uning xalq ommasi hayotining turli jabhalarini qamrab olganligida edi. Oʻsha davr nutqiy sanʼat ustalarining nadimlar, qissagoʻylar, masalogoʻylar, badihagoʻylar, qiroatxonlar, muammogoʻylar, voizlar, goʻyandalar, maddohlar, qasidaxonlar deb yuritilganliklari ham shundan dalolat beradi.

Tajriba shuni koʻrsatadiki, muomala odobini saqlash nihoyatda ogʻir va masʼuliyatli vazifa. Garchi uning umuminsoniy va milliy qoidalari mavjud boʻlsa ham, u har bir kishida ularning oʻzligini koʻrsatuvchi alohida fazilat sifatida namoyon boʻladi. Shuning uchun ham bir vaziyatdagi muomala jarayoni ikkinchi holatda qaytarilmasligi mumkin. Har qalay, biz odobning umuminsoniy aqidalaridan xabardor boʻlishimiz zarur.

Muloqot jarayonida har ikki omil – til va tildan tashqaridagi omillar baravar ishtirok etganligi hamda birdek ahamiyatga ega boʻlganligi uchun bu oʻrinda ularni ajratishga harakat qilmaymiz. Asosiy eʼtiborni jarayonning oʻziga qaratamiz.

Tushunishimizcha, nutq odobining zarur sharti yoshi, jinsi, jamiyatda tutgan mavqeyidan qatʼi nazar, suhbatdoshlar oʻrtasidagi samimiy munosabat va hurmat-ehtirom boʻlib hisoblanadi. Mana shu omillar boʻlgan joyda soʻzlovchining oʻz shaxsini ustun qoʻyishiga, suhbatdoshini mensimasligiga, fikrini ortiqcha ovoz va harakatlar bilan ifoda etishiga oʻrin qolmaydi. Bunday paytlarda, odatda, suhbat ijobiy yakunlanadi.

Faqat shu narsani taʼkidlash mumkin boʻladiki, suhbat jarayonida ohang juda katta vazifani bajaradi. Kayfiyat qanday boʻlishdan qatʼi nazar bu jarayonda eng maʼqul ohangni tanlash soʻzlovchini maqsadiga erishtiradi. Soʻzlarni aniq-ravshan talaffuz qilish, muloyim va mayin ovoz bilan hovliqmasdan gapirish tinglovchida hamisha soʻzlovchini tushunishga harakat qilish istagini paydo qiladi. Birgina “oʻtiring” soʻzini turli ohangda talaffuz qilish bilan vaziyatga qarab iltimos, talab, maslahat, ogohlantirish, buyruq, jerkish kabi maʼnolarni ifoda etish mumkin. Shuning uchun ham gapirganda ohangga ehtiyot boʻlish lozim.

Mustaqillikdan keyingi oʻtgan davrda muomala jarayonidagi ayrim til birliklariga munosabat oʻzgardi. Kishilar bir-birlari bilan uchrashganlarida salomlashuv jarayonida qisqa qilib “Salom” deyishlar kamaydi va uning oʻrnini “Assalomu aleykum” egalladi. Hol-ahvol soʻrashish jarayonida Alloh va dinga aloqador boʻlgan soʻzlar bemaʼlol ishlatiladigan boʻldi. “Oʻrtoq falonchiyev” deyishlar kam eshitiladigan boʻldi. “Muhtaram”, “hurmatli”, “birodar” soʻzlari faollashdi. Bu holatlar yana asta-sekinlik bilan muloqot jarayonida sharqona urf-odatlariga qaytish istagining ustunlik qilayotganligidan dalolat beradi. Mana shu istakni amalga oshirish jarayonida ayrim er-xotinlar oʻrtasidagi bir-birlarining ismlarini aytib yoki baʼzi farzandlarning oʻz ota-onalarini ruslarga taqlid qilib, sensirab murojaat qilishlari yoʻqolib ketishidan umid qilish mumkin.

Qayerda nima haqida gaplashishni bilish ham nutq odobining eng zarur shartlaridan sanaladi. Masalan, toʻyda oʻlimdan va azadan gapirish maʼqul boʻlmaganidek, azada ham toʻyu tantanadan soʻzlash yoki kulib oʻtirish, boʻlar-boʻlmasga yonma-yon oʻtirganlarni gappa tortish maʼqul ish emas. Atrofdagilarning kayfiyatini, mavqei va yoshini hisobga olmasdan turib hazil qilish yoki latifa aytish ham farosatli kishining ishi emas. Maqtov va xushomad ham hammaga yoqadi, ammo u nosamimiy boʻlsa, hurmat sanalmaydi.

Suhbat jarayoni turli paytlarda, turli joylarda yuz berishi mumkin. Har bir vaziyat oʻz odob qoidalariga ega. Ammo ularning barchasi uchun umumiy holat shuki, soʻzlashdan koʻra tinglashga koʻproq ahamiyat berish lozim boʻladi. Yoshi kattalarning gapirishiga koʻproq imkoniyat berish lozim. Suhbatdoshning gapini mumkin qadar maʼqullab turish, agar bildirayotgan fikrlari maʼqul boʻlmasa, buni yotigʻi bilan tushuntirish, hech imkoni boʻlmasa, suhbat mavzusini boshqa tomonga burish lozim topiladi.

Xullas, nutq odobi muloqot jarayonida nihoyatda zarur boʻlib, u insonda anʼanaviy urf-odatlarini oʻzlashtirish, ota-ona, taʼlim muassasalari, atrof-muhit, badiiy va ilmiy adabiyotlarni oʻqish davomida oʻzlashtirib boriladi.

Harqalay, bugunga kelib nutq madaniyatiga boʻlgan talab tubdan oʻzgardi. Chunki mustaqil Oʻzbekiston kelajakda oʻziga xos va oʻziga mos taraqqiyot yoʻlini tanlab oldi. Bu yoʻlda adashmay borish uchun milliy istiqbol gʻoyasini ishlab chiqdi. Ana shu milliy istiqbol gʻoyasini xalqimiz qalbi va ongiga singdirishda nutqiy taʼsirchanlik ham alohida mavqega ega. Oʻrnida ishlatilgan soʻzlar, yorqin va dildan bayon etilgan nutq, bamaʼni fikr har doim odamlarning xulq-atvoriga ijobiy taʼsir koʻrsatadi.

Muloqot jarayonida fikrga, sogʻlom gʻoyaga ega boʻlish masalaning bir jihati. Uning boshqa bir muhim jihati ana shu fikrlarni bayon eta olish qobiliyatidir. Oʻzbek xalqi dunyoda oʻz maʼnaviyati va madaniyati mavjud boʻlgan turkiy xalqlarning biri sifatida tildan foydalanishda ham qadimiy anʼanalari, odat va koʻnikmalariga ega. Zero, ana shu anaʼana va odatlar har bir xalqning oʻzligini koʻrsata oladigan belgilar sanaladi. Ona tilimizning bu ijtimoiy jihatlari tadqiqotchilarimizning ham eʼtiborini tortgan. Keyingi yillarda

ushbu mavzuga bag'ishlangan ko'plab tadqiqot ishlari maydonga keldiki, biz mazkur mavzuni yoritishda bevosita ana shu kuzatishlar natijalariga asoslanamiz.

Ma'lumki, inson faoliyati uning jamiyat mahsuli sifatida mavjudligi sanalib, ana shu faoliyat jarayonida u ma'lum harakatlarni amalga oshiradi hamda jamiyat a'zolari bilan til muomalasida: muloqotda, fikr almashishda bo'ladi. Ammo bu muomala tildan foydalanuvchilarning madaniyati darajasiga ko'tarilgunga qadar uzoq davrni bosib o'tishi tabiiy. O'zbek nutqi ham bugungi taraqqiyot bosqichiga yetgunga qadar ana shunday vaqt sinovidan o'tgan.

Nutq odobi insonning umumiy axloqini belgilovchi asosiy mezondir. O'rta Osiyoda axloqiy tarbiya o'z an'alariga egadir. Axloq haqidagi ibratli fikrlar qadimgi turkiy yodnomalarda, buyuk allomalarning asarlarida va boshqa yozma yodgorliklarda bizgacha yetib kelgan.

Nutq odobi deganda aytilishi zarur bo'lgan xabarlarni, tinglovchini hurmat qilgan holda, uning ko'ngliga mos, adabiy normadagi ifodalar bilan yetkazish tushuniladi. Har qanday xunuk xabarni ham tinglovchiga beozor yetkazish mumkin. Buning uchun so'zlovchi tilni, adabiy til normalarini mukammal bilishi lozim. Muloyim, yoqimli, odobli so'zlash ham o'z-o'zidan paydo bo'lmaydi. Unga yoshlikdan ongli mashqlar qilish, tilning lug'at boyligini egallash, bu borada nutqni ibratli kishilarga taqlid qilish, ulardan o'rganish orqali erishiladi. O'quvchi uchun eng yaxshi namuna o'qituvchi nutqidir. Buni o'qituvchi har doim o'zida his etib turishi, o'z nutqida hech vaqt odob-axloq, nutq madaniyati normalaridan chiqmasligi lozim. Nutqiy muomala salomlashishdan boshlanadi. Salomlashishdagi xushmuomalalik undan keyingi yaxshi suhbatga debocha bo'ladi, tinglovchiga yaxshi kayfiyat paydo qiladi. Agar salomlashish quruq, iltifotsiz bo'lsa, keyingi suhbatga salbiy ta'sir etishi mumkin. Ko'p asrlik odatiy an'alarimizga ko'ra, "Assalomu aleykum"ning javobi "Vaalaykum assalom"dan iborat. Keyingi davrlarda yoshlar orasida salom ham, alik ham tumtoqlashib ketdi, ya'ni salom berish uchun ham, uning javobi uchun ham birgina "Salom" ishlatiladigan bo'ldi. Bu tarixiy an'alarimizdan chetlashishdir.

Xalq tilida salomlashish uchun ham, xayrlashish uchun ham alohida vositalar mavjud. O'qituvchi ularni o'z o'rnida ishlatishda hamma vaqt o'z shogirdlari uchun o'rnakdir. Madaniyatli kishi o'z aybini bo'yniga ola bilishi, aybi uchun kechirim so'rashni ham bilishi lozim. O'z aybi uchun kechirim so'rash o'z gururini yerga urish emas, balki odoblilik, xushmuomalalik alomatidir. "Kechirasiz, mendan o'tibdi" yoki "avf eting, bundan so'ng takrorlamaslikka harakat qilaman" deyish bilan kishi o'zining odobliligini namoyish etadi, xolos.

Yetuk kishiga xos fazilatlaridan yana biri xayrlashuv odobidir. Tilimizda xayrlashganda ishlatiladigan "sog' bo'ling", "xayr, ko'rishguncha", "xayr, omonlikda ko'rishaylik" kabi ta'sirchan iboralar mavjud. O'qituvchi sinfdan chiqayotganda "xayr, sog' bo'linglar", "xayr, yaxshi qolinglar" iboralarini ishlatib, o'rinli bo'ladi. Bolaga yaxshilik qilgan, aytilgan yumushni, iltimosni bajargan kishilarga minnatdorchilik ifodalaydigan chiroyli ifodalar bor. Ularni kundalik muomalaga kiritish, o'z o'rnida ishlatish kishi xulqini naqadar bezaydi. O'qituvchi topshiriqni yaxshi bajargan o'quvchilarni "ofarin", "barakalla", "rahmat", "otangizga rahmat", "minnatdorman" kabi so'zlar bilan rag'batlantirishi mumkin.

Hadislarda aytilishicha, "Qur'onni Karim"da ehsonga loyiq kishilarning birinchi navbatda ota-ona haqi belgilab beriladi. "Al-Isro" surasining 23-24 oyatlarida ota-onaga yaxshilik – Alloh taolaga ibodat qilishdan keyin ikkinchi vazifa sifatida ta'kidlanadi. Ota-ona qanday inson bo'lishidan qat'iy nazar, farzand ularga nisbatan hurmat bilan muomalada bo'lishi kerak. Ota-ona farzandni dunyoga keltirish bilan birga, farzandga ta'lim-tarbiya ham berganligini unutmay, haqqiga doimo duo qilib turishi ta'kidlanadi.

"Qur'on"ning ma'lum oyatlari shirinsuxanlikka bag'ishlanadi. Shirinso'zlik insonning muomala madaniyatiga ega ekanligini ko'rsatadi, obro'sini orttiradi, hurmatga sazovor qiladi. Shunga ko'ra, "Qur'on"da har bir inson shirinso'z bo'lishi ta'kidlanadi. Boshqa bir oyatda Alloh kishilarni so'zlashganda past ovoz bilan so'zlashga undaydi: "Kishilarga chiroyli so'zlar so'zlangiz" ("Baqara" surasi, 53-oyat) so'zlashganda ochiq yuzli bo'lish, qo'pollik qilmaslik, xushmuomala bo'lish odoblari hayotda tinchlik va baxt saodatga erishishda yorug' yo'l sifatida talqin etiladi: "Alloh tomonidan bo'lgan bir marhamat sababli ularga (sahobalarimizga) yumshoq so'zli bo'ldingiz. Agar qo'pol, qattiqqo'l bo'lganingizda edi, albatta atrofingizdan tarqalib ketgan bo'lar edilar". ("Ol - imron" surasi, 159-oyat).

Haqiqatdan ham so'zlashish madaniyati har bir inson uchun eng zarur bo'lgan, unga baxt-saodat, jamiyatga esa ravnaq keltiradigan muhim fazilatdir. "Qur'on"da insonni axloqiy kamolga yetkazishda yaxshi kishilar bilan hamsuhbat bo'lish ham katta ahamiyatga ega, deb ko'rsatiladi. Yaxshi kishilar bilan ham, yomon kishilar bilan ham muomala-muloqotda bo'lganda, albatta uning o'ziga xos odob qoidalari bor. Islomda ruxsat so'rash va salomlashish odoblariga ham e'tibor beriladi. "Nur" surasining 27-28 oyatlarida bu borada aniq tavsiyalar berilganki, bu tavsiyalarga rioya qilish insonning ma'naviy kamolotidan dalolat beradi.

Islomda salomga alik olish xususida “Niso” surasining 86-oyatida “Qachon sizlarga biron ibora bilan salom berilsa, sizlar undan chiroyliroq qilib alik olinglar yoki (hech bo’lmasa) o’sha iborani qaytaringlar”, - deyiladi.

Insonning eng go’zal qilib turadigan narsasi, uning shirinso’zligi va xushmuomalaligidir. “Qur’on”da haqiqiy inson bir-birini kamsitmasligi, boshqalarni hurmat qilishi, shu bilan kishilar o’rtasida totuvlikni mustahkamlashi mumkin ekanligi kabi g’oyalar ham mavjud. Kishilarning bir-birini hurmat qilishi, o’zaro do’stlik aloqalarini mustahkamlashi, kelishmovchiliklarning oldini olishda, xolis komil insonga xos bo’lmagan pastkashliklardan saqlanishda ular katta ahamiyatga ega.

Muhokama. Xushmuomalalik tilshunoslik fanining predmeti sifatida tilshunoslarning diqqatini uzoq vaqtdan beri tortib keladi. Zamonaviy tilshunoslikda xushmuomalalikni o’rganish antropologik, etnolingvistik, pragmatik, ijtimoiy va psixolingvistik izlanishlar doirasida amalga oshiriladi. Turli yondashuvlar til nazariyasi va amaliyotida xushmuomalalikni, xulq-atvorning me’yoriy doirasi, madaniyatga xos omillar va vaziyat omili bilan bog’liq holda o’rganadi.

Ushbu tadqiqot zamonaviy o’zbek va ingliz tillarida xushmuomalalik sohasi tuzilishini batafsil tavsiflashga urinishdir. Nutq xulq-atvori normalari muhim milliy o’ziga xoslik bilan ajralib turadi, bu esa ushbu tilda so’zlashuvchi xalqlarning tarixiy, ijtimoiy va madaniy xususiyatlari bilan bog’liq. Biroq, muloqot ishtirokchilari o’zaro tushunishga erishmoqchi bo’lsalar, ya’ni ular nutq faoliyatida hamkorlik tamoyiliga rioya qiladigan bo’lsalar, muloqot jarayonida amal qiladigan yoki amal qilishlari kerak bo’lgan ba’zi umumiy qabul qilingan qoidalar mavjud. Ushbu tamoyil suhbatni o’tkazish va nutqni qurish uchun quyidagi qoidalar va strategiyalarga rioya qilish zarurligini anglatadi, masalan [2, 55-61]:

“Mavzu yuzasidan gapiring” //“Be relevant”//, “Говори по существу дела”

“Dalili kam bo’lgan narsani ayt mang” //“Do not say that for which you lack evidence”//,

“Qisqaqaroq ifoda eting” //“Be brief”//, “Будь краток”

“Noaniqlikdan saqlaning” //“Avoid ambiguity”// “Избегай двусмысленности”

Yuqorida sanab o’tilgan qoidalar eng samarali ma’lumot almashishga qaratilgan suhbatda, masalan, biznes yoki ilmiy aloqada kuzatiladi, ammo kundalik nutqda, kuzatishlar shuni ko’rsatadiki, bu qoidalarga har doim ham rioya qilinmaydi va ba’zan ular qo’pol buziladi. Shubhasiz, G.Grays (G. Grice) ta’kidlaganidek, suhbatdoshlarning nutqiy o’zaro ta’sirini tartibga soluvchi va estetik, ijtimoiy yoki axloqiy xususiyatga ega bo’lgan boshqa tamoyillar mavjud. Ushbu tamoyillardan biri odoblilik prinsipi yoki boshqacha aytganda, takt prinsipi bo’lib, uning ta’siri ko’pincha nutqni loyihalashda, norasmiy muloqotda vositalarni tanlashda hal qiluvchi rol o’ynaydi [3, 41-58]. R.Lakoff xushmuomalalik tamoyilini uchta qoida shaklida shakllantiradi [4, 292-305]: “O’z fikringizni majburlab uqtirmang” //“Do not impose”// “Не навязывай своего мнения” “Suhbatdoshga tanlov imkonini bering”//“Give options”//“Давай собеседнику возможность выбора” “Tinglovchini yaxshi his qiling. Do’stona bo’ling”//“Make the listener feel good. Be friendly”//“Будь доброжелателен”

Xushmuomalalik tamoyiliga rioya qilish jamiyat a’zolarining xulq-atvoriga ma’lum cheklavlarni qo’yadi, bu esa suhbatdoshning manfaatlarini hisobga olish, uning fikrlari, istaklari va his-tuyg’ularini hisobga olish va iloji bo’lsa, unga yuklangan vazifalarni yengillashtirishdan iborat. Xushmuomalalik tamoyiliga rioya qilish pirovardida ijtimoiy muvozanat va do’stona munosabatlarning maksimal samaradorligiga erishishga qaratilgan. Nutq jarayonining pragmatik nazariyasida xushmuomalalik universal prinsip sifatida qaraladi, bu nutq o’zaro ta’siri amaliyotida hamkorlik tamoyiliga qaraganda muhimroq tartibga soluvchi rol o’ynaydi. Xushmuomalalik prinsipi - bu "mojaroli vaziyatlarning oldini olishga" qaratilgan nutq xatti-harakatlarining maxsus strategiyasi sifatida belgilanadi, uning maqsadi "yuzni yo’qotish" //“потерять лицо” xavfi mavjud bo’lgan vaziyatlarda "yuzni saqlab qolish"//“сохранить лицо” hisoblanadi. J. Lich xushmuomalalik tamoyilini yuzaga kelishi mumkin bo’lgan ziddiyatli vaziyatlarning oldini olishga qaratilgan ma’lum bir aloqa strategiyasi deb hisoblaydi, bu ko’pincha G. Graysning aniqlik va dolzarblik tamoyillarini buzadigan bilvosita, allegorik ifoda usullariga olib keladi [5, 45]. U buni maksimal darajada amalga oshiradi [6, 40-52]:

1. Takt maksimasi (the tact maxim). Bu xususiy soha chegaralarining maksimasidir. Ideal holda, har qanday kommunikativ akt ishtirokchilar o’rtasida ma’lum masofani ta’minlaydi. Unga ko’ra, quyidagi qoidaga rioya qilish kerak: "Suhbatdoshning kommunikativ maqsadini muhokama mavzusiga aylantirishga, agar bu maqsad u tomonidan aniq (ochiq) belgilab qo’yilgan bo’lsa, joizdir." Siz potensial xavfli mavzularga (shaxsiy hayot, shaxsiy imtiyozlar va boshqalar) tegmaslik kerak.

2. Saxovat maksimasi (maxim of generosity). Bu suhbatdoshga og’irlik qilmaslik, uni kommunikativ harakat jarayonida hukmronlik qilishdan himoya qiladi. Misol uchun, taxmin shunday shakllantirilishi kerakki, uni kechiktirish mumkin, suhbatdosh va’da yoki qasam bilan bog’lanmasligi kerak. Yaxshi muloqot akti muloqot ishtirokchilari uchun noqulay bo’lmasligi kerak.

3. Rozilik maksimasi (maxim of agreement). Bu boshqalarni baholashda pozitivlikning maksimasidir ("Hukm qilmang, siz hukm qilinmasligingiz uchun", "Boshqalarni qoralamang"). Nutqning o'zaro ta'siri sodir bo'ladigan muhit nafaqat suhbatdoshlarning bir-biriga nisbatan pozitsiyalari, balki har birining dunyoga nisbatan pozitsiyasi va bu pozitsiyalarning mos kelishi bilan ham belgilanadi. Agar dunyoni baholash (ijobiy yoki salbiy) suhbatdoshning bahosi bilan mos kelmasa, bu o'z kommunikativ strategiyasini amalga oshirishni sezilarli darajada murakkablashtiradi.

4. Kamtarlik maksimasi (maxim of modesty). Bu maksim o'z-o'ziga aytilgan maqto'vni rad etishdir. Kommunikativ harakatni muvaffaqiyatli qo'llash shartlaridan biri bu real, iloji bo'lsa, obyektiv o'zini o'zi baholashdir. O'z-o'zini hurmat qilishning haddan tashqari oshirib yuborilishi yoki kam baholanishi aloqa o'rnatishga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

5. Rozilik maksimasi (maxim of agreement). Bu muxolifatdan voz kechishning maksimasidir. U yanada jiddiy vazifani hal qilish, ya'ni o'zaro ta'sir predmetini saqlab qolish, suhbatdoshlarning kommunikativ taktikasini o'zaro tuzatish yo'li bilan "mojaroni bartaraf etish" nomi bilan konfliktli vaziyatni rad etishni o'z ichiga oladi.

6. Hamdardlik maksimasi. Bu istiqbolli mazmunli suhbat uchun qulay zamin yaratadigan xayrixohlik maksimasidir. Noxushlik nutq harakatini imkonsiz qiladi. Muayyan muammo - agar suhbatdoshlar raqib bo'lmasdan, bir-birlariga yaxshi niyat ko'rsatmasalar bu befarq aloqa deb ataladi. Xayr-ehson maksimi paydo bo'lgan ziddiyat bilan nutq vaziyatining ijobiy rivojlanishiga ishonish uchun asos beradi [7, 120].

Ijtimoiy maqsad, J. Lichning fikricha, kommunikantlar o'rtasidagi ziddiyatlarning oldini olishdir. Bu maqsadga muloyimlik nazariyasi javob beradi [8, 50]. P. Braun va S. Levinson turli xil taktikalar to'plamini taklif qiladilar, ular yordamida ma'ruzachi vaziyatni baholash asosida nutq xatti-harakatlarini tartibga soladi [9, 250]. Vaziyat olim tomonidan uchta mustaqil o'zgaruvchi asosida baholanadi:

- a) so'zlovchi va tinglovchi o'rtasidagi ijtimoiy masofa;
- b) bir kommunikantning boshqasi ustidan hukmronligi;
- v) adresat sohasiga kirish darajasi.

Olim ma'lum bir vaziyatda "yuz-sha'nni yo'qotish" xavfini qanday baholaganiga qarab, u nutq harakatini bajarish yoki qilmaslik haqida qaror qabul qiladi va agar shunday qilsa, xushmuomalalikning qaysi shaklini tanlash kerak - ochiq, aniq yoki yashirin.

Xulosa. Yuqorida xushmuomalalikning nutq odobida ifodalanishi bo'yicha tilshunos olimlarning umumiy fikrlaridan kelib chiqib shuni xulosa qilish mumkinki, norasmiy muloqotda xushmuomalalik tamoyiliga rioya qilish ingliz nutqi xulq-atvorining muhim lingvistik va ijtimoiy xarakteristikasi bo'lib, uni nafaqat tilshunoslar, balki yozuvchilar va jurnalistlar ham ta'kidlaydilar. Shunday qilib, V.Ovchinnikov inglizlarning nutq odob-axloq qoidalariga oid kuzatishlarini jamlab, shunday yozadi: "Inglizcha xushmuomalalik, odatda, boshqa fikrda bo'lish huquqiga ega bo'lgan suhbatdoshga hurmat belgisi sifatida hukmlarda vazminlikni belgilaydi. Shu sababli, qat'iy bayonotlar yoki rad etishlardan qochish maqsadida "Menga shunday tuyuladi", "Men o'ylayman", "Balki men nohaqdirman, ammo..." kabi fikrlar to'qnashuviga olib kelishi mumkin bo'lgan iboralarni kiritish tendensiyasi aniqlik va to'g'rilikni yo'qotish uchun mo'ljallangan".

Ushbu masala bo'yicha adabiyotlarni o'rganish va zamonaviy ingliz mualliflari asarlarining matn tahlili shuni ko'rsatadiki, xushmuomalalik prinsipi nutq xatti-harakatlarida - suhbatdoshni yoki suhbat mavzusini tanlashda, bayonotlarning tabiatida, nutqida turli xil namoyon bo'ladi. Suhbatdosh nutqiga bo'lgan reaksiyalar xarakterida kelishish va kelishmovchilik shakllari va hokazolarda namoyon bo'ladi. Bu tamoyil nutqiy harakatlarning har xil turlarida har xil yo'llar bilan amalga oshiriladi: ko'rsatma, so'roq (so'roq), deklarativ va boshqalar. Bunda deklarativ gaplarda takt tamoyilini amalga oshirishning lingvistik usullari ko'rib chiqiladi. Ushbu amalga oshirishning asosiy shakli bayonotning kategoriyaliligini yumshatishdir.

REFERENCES:

1. Husayn Voiz Koshifiy "Futuvvatnomai sultoniy" asarining "Tariqat ahlining odobi" nomli beshinchi bob.
2. Николаевская Р.Р. О соотношении лексического и грамматического уровней в системе современного английского языка // Филологические науки. – 1981. – №4. С. 55-61
3. Grice, H. P. *Logic and conversation*. In P. Cole & J. Morgan (Eds.), *Syntax and semantics*, vol. 3: *Speech acts*. New York: Academic Press. 1975, pp.41-58.
4. Lakoff, R. *The logic of politeness, or minding your p's and q's*. In: C. Corum et al., eds., *Papers from the 9th Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. Chicago Linguistics Society. 1973, 9:292-305.

5. Leech, *Ibid*: 132; and Betti, 2015a: 45
6. Grice, H. P. *Logic and conversation*. In P. Cole & J. Morgan (Eds.), *Syntax and semantics*, vol. 3: *Speech acts*. New York: Academic Press. 1975, pp.40-52.
7. Тер-Минасова С.Г. *Язык и межкультурная коммуникация*. – М.: Слово, 2000, стр-120
8. Leech, *Ibid*: 132; and Betti, 2015a: 50
9. P.Brown, S.Levinson “*Politeness universals in language usage*” – Cambridge, 1978, p-250
10. Rasulov, Z. (2021). *Reduction as the way of the language economy manifestation*. *центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 1(1). извлечено от http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/2943
11. Gadoeva M.I. *Semantics of somatism in blessings of English and Uzbek cultures // Web of Scientist: International Scientific Research Journal Open Access, Peer reviewed Journal. ISSN: 2776-0979. Volume 2, Issue 11, November, 2021. – P. 269-276. (Impact Factor: SJIF 2021 – 5,599).*
12. Sulaymonovna, Q. N. (2022). *Frazeologik birliklarning leksik-semantik xususiyatlari*. *Finland International Scientific Journal of Education, Social Science & Humanities*, 10(12), 354-361. <http://farspublishers.org/index.php/ijessh/article/view/137>.
13. Tursunov, M. (2022). *Использование hyperbole в разных литературных жанрах*. *центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 22(22). извлечено от http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/7959
14. Рахматова, М. М. *Cross-cultural understanding of values in language*.<http://www.inter-nauka.com/issues/2017/1/1908>
15. Yunusova, A. (2023). *Thinking, reading and writing critically*. *Центр научных публикаций (buxdu.Uz)*, 27(27). http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8733.http://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8733.
16. Djumayeva, N. *Comparative analysis of magical jewellery and ornaments in english and uzbek fairy tales*. *JournalNX- A Multidisciplinary Peer Reviewed Journal ISSN No: 2581 - 4230.VOLUME 7, ISSUE 6, June. -2021,138-142*. <https://media.neliti.com/media/publications/347771-comparative-analysis-of-magical-jeweller-8838f05c.pdf>
17. Kobilova Aziza Bakhriddinovna. *Semantic and lingua-cultural features of English and Uzbek medical periphrases // International Journal on Integrated Education. ISSN (Online): 2620-3502, Vol.5, Issue 6, 6-June 2022. P.162-167*. <https://journals.researchparks.org/index.php/IJIE/article/view/3144>
18. Akhmedova, S. H. (2020). *Analysis of general characteristics of the most studied fairy tale genre in english and uzbek folklore*. *Theoretical & Applied Science*, (6), 134-136. https://elibrary.ru/page_404.asp?qx=https%3A%2F%2Felibrary%2Eru%2Fitem%2Easp%3Fid%3D43852728
19. Umurova, X. *Semantic Properties of the Terms of Wedding Ceremony Used in Bukhara Dialect*. *JournalNX*, 6(09), 58-62. <https://www.neliti.com/publications/335839/semantic-properties-of-the-terms-of-wedding-ceremony-used-in-bukhara-dialect>
20. Toshnazarovna, E. M. (2022). *The concept of the tragic in the writings of j. carol oates*. *World Bulletin of Social Sciences*, 10, 70-72. <https://scholarexpress.net/index.php/wbss/article/view/1009>
21. Ikromovich, A. I. (2022). *Linguistic Simplicity of Aphorisms in English and Uzbek*. *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*, 3(12), 39-43. <https://www.cajlpc.centralasianstudies.org/index.php/CAJLPC/article/view/633>.
22. Usmonova Zarina Habibovna. (2022). *The Implementing Author’s Vivid Speculation of the Technologically Advanced Era in the “I Robot” By Isacc Asimov*. *Eurasian Research Bulletin*, 7, 63–65. <https://geniusjournals.org/index.php/erb/article/view/1019>
23. Yuldasheva Feruza Erkinovna. (2022). *The Principle of Politeness in the English and Uzbek Languages*. *Eurasian Research Bulletin*, 6, 65–70. Retrieved from <https://www.geniusjournals.org/index.php/erb/article/view/799>
24. Nazarova Navbahor Ahrorovna. (2022). *Semantic Properties of Anthroponyms*. *Indonesian Journal of Innovation Studies*, 18. <https://doi.org/10.21070/ijins.v18i.626>
25. Khamidovna, N. N. (2022). *THE DENOTATION AND CONNOTATION OF A WORD*. *Web of Scientist: International Scientific Research Journal*, 3(4), 382-388. <https://wos.academiascience.org/index.php/wos/article/view/1242>
26. Nargiza Bobojonova Jumaniyozovna. (2022). *Categorization in Modern Linguistics*. *Miasto Przyszłości*, 28, 351–356. <http://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/653>

РЕЧЕВАЯ КУЛЬТУРА В КАЧЕСТВЕ НЕОТЪЕМЛЕМОЙ ЧАСТИ ЯЗЫКОВОЙ
КУЛЬТУРЫ ЛИЧНОСТИ

Бозоров Зайниддин Аширович,

Бухарский государственный медицинский институт

zayniddin30061968@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada ko'rib chiqilayotgan hodisaning zamonaviy konsepsiyasining tarkibiy qismlari bo'lgan nutq madaniyatining me'yoriy, kommunikativ va axloqiy jihatlari tahlili kiritilgan. Muallif ta'rifiga ko'ra, nutq madaniyati o'qish madaniyati, yozish madaniyati va axborot madaniyati bilan birgalikda shaxsning til madaniyati strukturasi tashkil qiladi. Rus tilining uslublarini tasniflash muammosini hisobga olgan holda, rus tilining usublari ro'yxatidan "badiiy adabiyot tili" va "xalq tili" ni chiqarib tashlashni va ularni tilning funksional tarmoqlari sifatida belgilashni maqsadga muvofiqligi haqida fikrlar yuritilgan. Zamonaviy jamiyatning voqeliklarini hisobga olgan holda, shuningdek, suhbat aloqasi funksiyalari, jumladan, o'z-o'zini rivojlantirish funksiyalari, ta'lim funksiyalari va virtual olamdagi suhbat muloqoti sharoitlariga moslashish funksiyalarini kengaytirish kerakligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: rus tilining ekspressiv uslubi, nutqning me'yoriy tabiati, nutqning kommunikativ tabiati, muloqot etikasi, nutq odobi, madaniyat nazariyasi, til madaniyati, nutq madaniyati, rus tilining yozuv uslubi, odob-axloq qoidalari, rus tilining funksional uslubi.

Аннотация: Данная статья включает в себя анализ нормативного, коммуникативного и этического аспектов культуры речи, которые являются составляющими современной концепции рассматриваемого явления. Согласно авторскому определению, речевая культура вместе с культурой чтения, культурой письма и информационной культурой составляют структуру языковой культуры личности. Рассматривая проблему классификации стилей русского языка, автор считает целесообразным исключение "языка художественной литературы" и "просторечия" из списка стилей русского языка и определение их как функциональных разновидностей языка. Учитывая реалии современного общества, автор также предлагает расширить названия функций разговорной коммуникации, включив в них функции самовоспроизведения, образовательные функции и адаптацию к условиям разговорного диалога в виртуальном мире.

Ключевые слова: Экспрессивный стиль русского языка, нормативная природа речи, коммуникативная природа речи, этика общения, речевой этикет, теория культуры, лингвокультура, культура речи, русский стиль письма, этикет, функциональный стиль русского языка.

Abstract: This article includes an analysis of the normative, communicative and ethical aspects of speech culture, which are components of the modern concept of the phenomenon under consideration. According to the author's definition, speech culture together with reading culture, writing culture and information culture make up the structure of a person's linguistic culture. Russian Russian language styles Considering the problem of classification of styles of the Russian language, I consider it expedient to exclude the "language of fiction" and "vernacular" from the list of styles of the Russian language and to define them as functional varieties of the language. Taking into account the realities of modern society, the author also suggests expanding the names of the functions of conversational communication to include self-reproduction functions, educational functions and adaptation to the conditions of conversational dialogue in the virtual world.

Keywords: Expressive style of the Russian language, normative nature of speech, communicative nature of speech, ethics of communication, speech etiquette, theory of culture, linguoculture, culture of speech, Russian style of writing, etiquette functional style of the Russian language.

Введение. Проблема "языка и культуры" - одна из самых сложных и актуальных в гуманитарных науках. Развитие человека невозможно представить вне языка и культуры. Языковое сознание неразрывно связано с культурой через язык. Не случайно лучшие российские учителя старались воспитывать своих учеников в интересах их общекультурного и личностного развития, раскрывать когнитивную, коммуникативную и познавательную функции языка, культурно обогащать обучение. Язык обучения должен учитывать культурные особенности. Такой подход ведёт науку к дальнейшему исследованию и выявлению вопросов языка, сознания и культуры. Лингвокультурные явления - это явления культуры. Феномен "языковая культура", согласно нашему определению,

представляет собой целостное образование, включающее такие компоненты, как "культура чтения", "культура письма", "информационная культура" и "культура речи". Когда появляется письменный язык, возникает культура речи - самый высокий уровень. Это самый высокий уровень национального языка. Уместно вспомнить, что А.М. Горький писал: "Язык творит народ". Разделение языка на грамотный и сленг означает, что мы имеем, так сказать, "сырой" язык, который затем обрабатывается мастерами. Первым, кто это понял, был Пушкин, который первым показал, как можно использовать и обрабатывать устный материал людей" (7, с. 491).

Основными характеристиками литературных языков являются:

- нормативность;
- варьирование языковых единиц;
- наличие функциональных стилей;
- обработка;
- существование письменного и устного языка (2, с. 28).

М. М. В. Панов характеризует литературный язык как сознательно нормативный и систематизированный язык, язык образованной части народа, язык культуры (10, с. 9). Учение о культуре речи берет свое начало от теории и практики ораторского искусства в античном мире. Расцвет ораторского искусства в России и СНГ пришелся на XVII и XVIII века. Именно М.В. Ломоносов впервые задумал и разработал риторiku как науку о красноречии; в XIX веке на смену риторике пришла стилистика, и на этой основе в XX веке возникла культура речи как научная дисциплина; по определению Б.Н. Головина, культура речи - это набор и система коммуникативных качеств (5, с. 13).

Основная часть. Энциклопедия определяет культуру речи как:

1) овладение нормами устной и письменной литературной речи (произношение, ударение, прагматика, грамматика и стиль) и умение пользоваться выразительными средствами языка в различных условиях общения в соответствии с целью и содержанием речи.

2) Отрасль лингвистики, изучающая проблему нормализации с целью совершенствования языка как инструмента культуры (1, с. 479). Как видно, концепция Б. Н. Головина, Культура речи включает только коммуникативные аспекты, и автор словарной статьи рассматривает его в коммуникативно-нормативном ключе. В авторской интерпретации он является коммуникативным и нормативным. С другой стороны, у названной категории есть еще один, этический аспект. Поэтому мы считаем определение Е.Н. Ширяева наиболее удачным. Языковая культура - это отбор и организация языковых средств в данной коммуникативной ситуации таким образом, чтобы обеспечить максимальную эффективность в достижении поставленной коммуникативной задачи при соблюдении языковых норм и коммуникативной этики" (16, с. 10). В "Малой энциклопедии" Брокгауза и Ефрона содержится остроумное описание содержания категории "языковая культура": "Языковая культура - это уровень развития языка, степень господства языковых или диалектных норм и способность рационально отклоняться от этих норм" (19).

В английском языке, в отличие от русского, нет формального разграничения между формами ты и вы. Весь спектр значений этих форм заключен в местоимении you. Местоимение thou, которое по идее соответствовало бы русскому ты, вышло из употребления в XVII веке, сохранившись лишь в поэзии и Библии. Все регистры контактов, от подчеркнуто официальных до грубо-фамильярных, передаются другими средствами языка — интонацией, выбором соответствующих слов и — конструкций [83, 4].

Особенностью русского языка является именно наличие в нём двух местоимений ты и вы, которые могут восприниматься как формы второго лица единственного числа. Выбор той или иной формы зависит от социального положения собеседников, характера их отношений, от официальной-неофициальной обстановки. Представим это в таблице:

Вы	Ты
1. К незнакомому, малознакомому адресату	1.К хорошо знакомому адресату
2. В официальной обстановке общения	2.В неофициальной обстановке общения
3. При подчеркнуто вежливом, сдержанном	3.При дружеском, фамильярном, интимном
4. К равному и старшему (по положению, возрасту)	4.К равному и младшему (по положению, возрасту)

Некоторые лица, особенно занимающие более высокое положение, чем их собеседник, используют при обращении форму ты, нарочито подчеркивая, демонстрируя своё «демократическое», «дружеское», покровительственное отношение. Чаще всего это ставит в неловкое положение адресата, воспринимается как знак пренебрежительного отношения, посягательство на человеческое достоинство, как оскорбление личности. Реакция на форму ты хорошо показана в произведении А.Н. Уткина «Хоровод». Молодой дворянин прибывает по месту своей новой службы.

Я тут же отправился представиться генералу Зассу и был принят очень быстро. Генерал завтракал и просил меня присоединиться. Не без робости взирал я на этого легендарного человека, не забывая ни на минуту, что слава бывает как добрая, так и дурная. Внешность его произвела на меня неприятное впечатление: скошенный лоб, неровные залысины и беспокойные глаза.

За столом, кроме него, сидели еще несколько человек офицеров. Прислуживал молодой татарин в красной канаусовой рубахе. Засс неудачно шутил, но все с готовностью встречали его убогие остроты. Я с нетерпением ожидал своего назначения, но разговор никак не выходил на службу. Наконец, когда завтрак подходил к концу и подали инжир, генерал весьма развязно обратился ко мне:

— Вечером мы собираемся пообедать у меня, ты тоже приходи, там поговорим.

Подобное хамство показалось мне нестерпимым и заслуживающим возмездия.

Хотя я и не носил дядиной фамилии, в которой как будто каждая гласная звенела со славой древнего рода, но хорошо знал ее на память. История сотника тоже придала мне смелости, и я ответил: — К тебе — когда угодно. За столом воцарилась мертвецкая тишина.

В самом общем выражении под языковой нормой понимается общепринятое и узаконенное употребление слов, словосочетаний и синтаксических конструкций. Норма отражает объективно существующие в данном обществе тенденции к совершенствованию речевой культуры. Степень правильности, точности, ясности, логичности, выразительности, богатства, целесообразности и уместности литературного языка определяется языковой нормой.

Языковые нормы отражают закономерные процессы и явления, проявляющиеся в языке, и поддерживаются речевой практикой. При выявлении источников языковой нормы учитываются тенденции развития современного русского языка: демократизация литературной речи, влияние устной речи на речь письменную, унификация речевых моделей, стремление к экономии речевых средств, к семантической ясности. Историческая смена норм литературного языка – объективное явление. Не изменяться язык не может, поскольку меняется сама жизнь; в то же время отсутствие требований к строгому соблюдению норм и правил чревато утратой общепонятности и целостности родного языка. Поэтому одной из основных задач культуры речи является охрана литературного языка и его норм. Показателен пример из нашей педагогической практики: в письменной работе студента по русскому языку и культуре речи содержалось слово «онсамболь», как потом выяснилось, он имел ввиду слово ансамбль. Поставим мысленно ударение во «вновь обретенном» слове на последний слог и окажемся в ситуации потери слова: мы просто не узнаем его. К сожалению, приходится констатировать, что уровень элементарной грамотности выпускников современной общеобразовательной школы очень низок. Мы считаем целесообразным в сложившихся условиях ввести в федеральный компонент учебных программ для студентов всех специальностей дисциплину «Практикум по орфографии и пунктуации» с целью закрепления у них навыков нормативного письма. «Высокая культура речи, – писал С. И. Ожегов, – это умение правильно, точно и выразительно передать свои мысли средствами языка. Правильной речью называется та, в которой соблюдаются нормы современного литературного языка... Но культура речи заключается не только в следовании нормам языка. Она заключается еще и в умении найти точное средство для выражения своей мысли, наиболее доходчивое (то есть наиболее выразительное) и наиболее уместное (то есть самое подходящее для данного случая) и, следовательно, стилистически оправданное» (9, с. 287).

Выбор средств, необходимых для данной цели общения, – основа коммуникативного аспекта культуры речи. Этот выбор детерминирован степенью владения разными функциональными разновидностями и стилями языка. «Стилистика изучает совокупность установившихся в данном обществе языковых привычек и норм, в силу которых из наличного запаса средств языка производится известный отбор, не одинаковый для разных условий языкового общения», – считает Г. О. Винокур (3, с. 120).

С иных позиций к рассмотрению аспектов стилистики подходит М. Н. Кожина. Она выделяет: – описательную стилистику, характеризующую стилистически окрашенные средства языка, его выразительные возможности и семантико-функциональные оттенки слов, форм, конструкций –

функциональную стилистику, которая исследует специфику и системность стилей и других речевых разновидностей: жанровых, ситуативных и т.д., изучая при этом закономерности функционирования языка в различных разновидностях речи, соответствующих тем или иным сферам человеческой деятельности и общения, а также речевую системность складывающихся при этом функциональных стилей;

– стилистику художественной литературы;
– практическую стилистику, являющуюся прикладной нормативной дисциплиной, направленной на то, чтобы через обучение и печать способствовать проведению в жизнь принципов теоретической стилистики, в задачу которой входит воспитание стилистической речевой культуры (8, с. 10).

И. Б. Голуб делит стили языка на две подгруппы:

- 1) функциональные;
- 2) экспрессивные.

В свою очередь, функциональные стили подразделяются ею на книжные (научный, официально деловой, публицистический) и разговорный стиль.

Художественная речь, считает И. Б. Голуб, не представляет собой системы однородных языковых явлений, она лишена какой бы то ни было стилистической замкнутости, ее специфика зависит от индивидуально авторских стилей (6, с. 17). Художественные произведения включают в себя элементы всех стилей и функциональных разновидностей языка, они требуют сложной многоярусной интерпретации и, помимо других функций языка, выполняют особую функцию – эстетико-коммуникативную.

По моему мнению, классифицируя стили русского языка, необходимо учитывать следующее обстоятельство: наличие функциональных стилей является характеристикой литературного языка, а язык художественной литературы, как и разговорная речь, содержит зачастую не только разновидности литературного языка, но и нелитературные формы национального языка: диалекты, жаргонизмы, просторечие и т.д. С этой точки зрения нам представляется оправданным вывод конструкторов «язык художественной литературы» и «разговорная речь» из перечня стилей языка; они займут свое место среди его функциональных разновидностей.

Широкое признание получила сегодня предложенная академиком Д. Н. Шмелевым типология функциональных разновидностей языка:

- разговорная речь;
- язык художественной литературы;
- функциональные стили языка
- официально-деловой, научный, публицистический (17, с. 79).

Стилями Д. Н. Шмелев называет только функциональные стили, которые по своей языковой организации существенно отличаются как от языка художественной литературы, так и от языка разговорной речи.

Такой подход к упорядочению стилей языка кажется нам односторонним, поскольку функциональные и экспрессивные стилистические средства, используемые в языке, предопределяют наличие помимо функциональных книжных (научный, официально-деловой, публицистический) еще и экспрессивных (высокий, нейтральный, сниженный) стилей. Экспрессивные стили, по определению Н. Н. Семенюк, это «традиционная совокупность языковых средств, а также тенденций их сочетания и использования, соответствующая определенной социальной ситуации и определенному «экспрессивному уровню» общения» (13, с. 39).

Функционально-стилистические средства имеют область применения, ограниченную функциональными стилями. Экспрессивные средства, помимо номинативной функции (передача информации), выражают отношение говорящего к излагаемому материалу, то есть содержат дополнительную информацию и обладают специфическими изобразительными свойствами. Вступая во взаимодействие, участники коммуникации, пользуясь правилами «языковой игры», тесно связанной поведенческой стратегией индивида и фоновыми знаниями о мире, оперируют языком для достижения самых разнообразных целей. При этом значение высказывания конституируется непосредственно в процессе речевого акта (4, с. 99).

Заключение. В заключение я хотел бы подытожить, что принимая во внимание социально-экономические, технологические, политические, морально-этические преобразования, происходящие сегодня в нашей стране, мы считаем целесообразным дополнительно говорить о таких функциях общения, как функция формирования образа Я, функция воспитания и функция адаптации к условиям разговорного диалога в виртуальном мире. Именно этический аспект речевой культуры

строго запрещает ненормативную лексику в процессе общения, осуждает разговоры на "повышенных тонах" с использованием обидных, оскорбительных и просто покровительственных высказываний, обеспечивает знание и применение правил речевого поведения в различных ситуациях общения. Грубые выражения, вульгарный язык, непристойная лексика и болтовня мешают адекватному поведению. Это широко распространено в сознании людей, о чем свидетельствует поговорка "плохое слово до добра не доводит".

Культура речи у разных людей разная. Правильное использование родного языка предполагает соответствующее чувство стиля, правильное и хорошо развитое эстетическое чувство, что является предпосылкой для формирования нового уровня языка и языковой культуры в личности.

ЛИТЕРАТУРА:

1. *Большой энциклопедический словарь*. – М.: Научное издательство «Большой энциклопедический словарь»; СПб.: Норинт, 1997.
2. *Введенская Л. А. Русский язык и культура речи: учебное пособие / Л. А. Введенская, Л. Г. Павлова, Е. Ю. Кашаева*. – Ростов н/Д: Феникс, 2002.
3. *Винокур Г. О. Культура языка / Г. О. Винокур*. – М., 1929.
4. *Витгенштейн Л. Философские исследования / Л. Витгенштейн // Философские работы*. – М.: Гнозис, 1994. – Ч. 1.
5. *Головин Б. Н. Основы культуры речи / Б. Н. Головин*. – М., 1980.
6. *Zayniddin Ashirovich Bozorov, Gulnoz Yarashevna Samandarova. Ideological Movement Of Legends And Traditions In The Novel "Shaytanat" By Tohir Malik. / Theoretical & Applied Science / № 4 – 2020 / pp. 1014-1016.*
7. *Bozorov Zayniddin Ashirovich. The system of formation of civic culture among students in higher educational institutions / Theoretical & Applied Science №1 (81) , 2020, pp. 455-458*
8. *Z.A. Bozorov Essence, structure and functions of civil culture / International Engineering Journal For Research & Development № 6 SP 2021.01.13 / pp. 7-10.*
9. *Бозорова Г. Илмий нутқда учрайдиган айрим плеонастик бирликлар таҳлили // Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture*. – 2022. – Т. 2. – №. 12. – С. 327-331.
10. *Bozorova G. Z. Ortiqchalik tamoyilining jahon tilshunosligida o'rganilishi // Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences*. – 2021. – Т. 1. – №. 9. – С. 945-951.

ИНГЛИЗЧА АХБОРОТ ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ ТЕРМИНЛАРИНИНГ ЎЗБЕК ТИЛИГА ЎЗЛАШИШ ЖАРАЁНИДА МАЪНО ТОРАЙИШИ ВА КЕНГАЙИШИ ҲОДИСАЛАРИ

*Мавлонова Мавлуда Давуровна,
Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги
Тошкент ахборот технологиялари университети
mdmavlonova@gmail.com*

Аннотация: Ушбу мақолада инглиз тилидан ўзлашган ахборот технологиялар терминларининг ўзлашиш жараёнида маъно торайиши ва кенгайиши каби лингвистик ҳодисалар ва шу ҳодиса жараёнидаги камчиликлар ҳамда сўзларнинг муқобилини топшидаги қийинчиликлар тўғрисида батафсил ёритилган. Инглиз тилидан ўзбек тилига бевосита ва билвосита ўзлашган АТ терминлари, уларнинг лексик маънолари ва шу маъноларнинг тил тараққиёти натижасида ёки фан технология ютуқларининг номенклатурасини ўзбек тили таркибига кириши натижасида ўзлашма терминнинг маъно кенгайиши ҳодисаларига учрашиши ва уларнинг АТ терминологиясида полисемантик маънолар ҳосил қилганлиги аниқланди. Инглиз тилидан ўзлашган АТ терминларининг лисоний тежамкорлик тамойили асосида барча фойдаланувчилар учун тушунарли муқобилларини бериши жараёни тақдим этилди ва бу жараёнда аниқлик киритиши, тасвирий эквивалентлик, функционал эквивалентлик каби таржима трансформацияларидан фойдаланиши таклиф этилди.

Калит сўзлар: денотатив маъно, сигнификатив маъно, маъно торайиши ҳодисаси, терминлар, маъно кенгайиши, абонент

Аннотация: В данной статье подробно описываются такие лингвистические явления, как сужение и расширение значений терминов информационных технологий, заимствованных из английского языка, а также недостатки в процессе этого явления и трудности в поиске альтернативы словам. ИТ термины, их лексические значения, прямо и косвенно ассимилированные из английского языка в узбекский, или в результате включения номенклатуры достижений науки и техники в узбекский язык, было установлено, что значение заимствованного термина расширилось, и они сформировали многозначные значения в терминологии ИТ. На основе принципа лингвистической экономии был представлен процесс предоставления понятных альтернатив ИТ-терминам, заимствованным из английского языка, для всех пользователей, и в этом процессе было предложено использование трансформаций перевода, таких как уточнение, визуальная эквивалентность и функциональная эквивалентность.

Ключевые слова: денотативное значение, содержательное значение, феномен сужения значения, термины, расширение значения.

Abstract: This article describes in detail the linguistic phenomena such as narrowing and expanding the meaning of information technology terms acquired from the English language, as well as the shortcomings in the process of this phenomenon and the difficulties in finding an alternative to the words. IT terms, their lexical meanings and their lexical meanings directly and indirectly assimilated from English to Uzbek, or as a result of the nomenclature of science and technology achievements being included in the Uzbek language, it was determined that the acquired term meets the phenomena of meaning expansion and that they have formed polysemantic meanings in IT terminology. Based on the principle of linguistic economy, the process of providing understandable alternatives for IT terms adopted from the English language for all users was presented, and in this process, the use of translation transformations such as clarification, image equivalence, and functional equivalence was suggested.

Key words: denotative meaning, significant meaning, phenomenon of meaning narrowing, terms, meaning expansion

Кириш. Ижтимоий ҳаётда турли соҳаларнинг ривожланиши сабабли шу соҳага оид бўлган терминлар турли омиллар натижасида ҳар хил даврларда бир тилдан бир ёки бир неча тилларга бевосита ёки билвосита ўзлашади. Ўзлашиш жараёнида маълум бир сабабларга кўра терминлар маъно торайиши ёки маъно кенгайиши ҳодисаларига дуч келади.

Маънонинг торайиши ва кенгайиши каби лингвистик ҳодисалар тилшуносликда ўзига хос тарзда тадқиқ этилган. Тилшуносликда маъно тил белгисининг предметга бўлган муносабати

асосида – денотатив маъно, тил белгисининг тушунчага бўлган муносабати тарзида – сигнификатив маъно, тил белгисининг нутқ вазияти ҳамда сўзловчи ва тингловчининг муносабати асосида – прагматик маъно, тил белгиларининг муайян соҳага муносабати тарзида – стилистик маъно, тил белгиларининг бошқа тил белгиларига бўлган муносабати асосида – структуравий маъно, тил белгисининг психологик ҳодисаларга муносабати асосида – психологик маъно каби турларга ажратилади. Шу нуқтаи назардан келиб чиқиб, ушбу мақолада ўзлашма терминларнинг тил белгисининг предметга бўлган муносабати асосида – денотатив маъно ҳамда тил белгисининг тушунчага бўлган муносабати тарзида – сигнификатив маънолари ҳақида сўз юритамиз. Терминлар маъносининг торайиши ва кенгайиши тил тараққиёти ҳамда бирор соҳасида янги ютуқлар ва технологияларнинг кириб келиши натижасида содир бўлади. Тарихий тараққиёт жараёнида маъно ҳажмининг кенгайиши, лексик маънонинг аввалгисига нисбатан кенгрок воқеликни билдиришини ифодалайди. Масалан, ўқ энг аввал камоннинг ўқини билдирган, ҳозирда эса ҳар қандай қуролдан отиладиган ўқни билдиради. Демак, тилда маъно кенгайиши бирор объектни маълум даврлар оралиғида такомиллашуви натижасида ҳам ортиб боради. Тилда маъно кенгайиш ҳодисаси кўпроқ фан ва технологиянинг ривожланиши ва тараққий топишига ҳам кўпроқ боғлиқ бўлади. [2; Б.382].

Тарихий тараққиёт жараёнида лексема маъноси ҳажми (кўлами)нинг торайиши; лексик маънонинг аввалгисига нисбатан торроқ воқеликни билдиришини ифодалайди. Масалан, умуман ҳайвонлар маъносидаги йилқи ҳозирда фақат отнинг маъносини билдириши. Маъно торайиши ҳодисаси тилнинг бевосита тараққиёти ёки бунинг акс таъсири натижасида ҳам содир бўлади.

Асосий қисм. Тадқиқот ишимизнинг мазкур қисмида инглиз тилидан ўзбек тилига бевосита ва билвосита ўзлашган АТ терминлари, уларнинг лексик маънолари ва шу маъноларнинг тил тараққиёти натижасида ёки фан технология ютуқларининг номенклатурасини ўзбек тили таркибига кириши ва мослашиш ҳолатлари ўрганилади.

Тадқиқот жараёнида инглиз тилидан ўзбек тилига ўзлашган АТ терминларида маъно торайиши ва кенгайиши ҳодисаларини таҳлил қилишда Ўзбек тилининг изоҳли луғати I ва II нашрлари, Ахборот-коммуникация технологияларининг изоҳли луғати (Бирлашган Миллатлар Ташкилотининг Тараққиёт Дастури ва Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати орасидаги кўшма “Рақамли Ривожланиш Ташаббуси” Дастури томонидан Компьютерлаштиришни ва ахборот-коммуникация технологияларини ривожлантириш бўйича Мувофиқлаштирувчи кенгаш ҳамда Ўзбекистон алоқа ва ахборотлаштириш агентлиги билан ҳамкорликда ишлаб чиқарилган) ва ОТМларда ўқитиладиган фанлар учун яратилган дарслик ва ўқув қўлланмалардан фойдаландик.

Бугунги кунда ижтимоий ҳаётимизнинг аксарият соҳаларида қўлланаётган ахборот коммуникация технологиялари соҳасининг асосий терминларидан ҳисобланган монитор терминининг маъноларига эътибор қаратамиз: Ўзбек тилининг изоҳли луғатининг 1-нашрида “монитор” терминининг қуйидаги маънолари мавжуд: монитор – (лот. *monitor* – огоҳлантирувчи, эҳтиёт қилувчи) тех. 1. Белгиланган чегараларда сақлаиб туриши лозим бўлган маълум ўлчамларни (мас., бинодаги радиоатив нурланиш даражасини) назорат қилувчи асбоб. 2. Телевизион тасвир сифатини назорат қилувчи мослама. Талабалар топширикни бажаргач, уларнинг натижалари мониторда кўрсатилади ва ҳар бир матн баҳоланади. “Тил ва адабиёт таълими”. [4; Б.500]. Ўзбек тилининг изоҳли луғатининг 2-нашрида эса “монитор” (ингл. *monitor* лот. *monitor* – огоҳлантирувчи, эҳтиёт қилувчи) тех. 1. Белгиланган чегараларда сақлаиб туриши лозим бўлган маълум ўлчамларни (мас., бинодаги радиоатив нурланиш даражасини) назорат қилувчи асбоб. 2. телевизион тасвир сифатини назорат қилувчи мослама; видеоназорат мосламаси. 3. Компьютерда матний ёки график маълумотларни экранга чиқариш учун хизмат қиладиган мослама. Талабалар топширикларни бажаргач, уларнинг натижалари мониторда кўрсатилади ва ҳар бир матн баҳоланади. “Тил ва адабиёт таълими”. Ахборот-коммуникация технологияларининг изоҳли луғатида 1. Компьютернинг ташқи қурилмаси, дисплейнинг асосий таркибий қисмларидан бири. Монитор тизимда рўй бераётган жараёнларнинг экранда акс эттирилишини таъминлайди. Монитор баъзан дисплей деб ҳам аталади. Мониторлар яратилиш технологияси экран ҳажми, ажрата олиш қобилияти билан фарқ қилади. 2. Операцион тизимда – вазифалар бажарилиши, жумладан, дастурларнинг киритилиши ва чиқарилишини бошқарувчи дастур. 3. Дастурлашда ресурслардан фойдаланишни ташкиллаштирувчи жараёнларнинг ўзаро ишлаши ва синхронизациясини таъминловчи юқори поғонали механизм. “Монитор” терминининг маънолари Ўзбек тилининг изоҳли луғатининг 2-нашрида маъно кенгайиши ҳодисаси кузатилади. Чунки ЎТИЛнинг 1-нашрида “маълумотларни экранда кўрсатадиган мослама” маъноси берилмаган. АТ изоҳли луғатида эса ушбу терминнинг дастур ва механизм маънолари ҳам берилган. Агар ЎТИЛ луғати барча соҳа вакиллари учун, АТ изоҳли луғати соҳа мутахассислари учун мўлжалланганлигига эътибор қаратадиган бўлсак, нафақат тил тараққиёти, балки АТ

соҳасининг янада татбиқ этилиши натижасида “монитор” терминида маъно кенгайиши ҳодисаси содир бўлган. “Монитор” терминининг луғатларда берилган маъноларини таҳлил қилиб, шуни таъкидлаш мумкинки, ушбу терминнинг ЎТИЛнинг 2-нашрида келтирилган назорат қилувчи асбоб, видеоназорат мосламаси АТ терминлари изоҳли луғатидаги вазифалар бажарилишини бошқарувчи дастур маъноси билан полисемантик маъно ҳосил қилади. [4; Б.500]. ЎТИЛдаги мослама маъносига АТ терминлари луғатидаги дисплей маъноси полисемантик маъно сифатида кўрилиши мумкин.

“Блок” термини ҳам инглизчадан ўзбекчага ўзлашган АТ термини ҳисобланиб, мазкур термин ЎТИЛнинг 1-нашрида Блок I. 1. Гардишида занжир, арқон, тасма ўрнатиладиган нави бўлган ғилдирак шаклидаги энг содда юк кўтариш механизми, мосламаси. 2. Бирор нарсанинг яхлит блоки. 3. Бинолар ва иншоотларда айрим бўлма, хона; бинонинг маълум қисми. 4. тех. Механизм, иншоот ва шу кабиларнинг бир неча хил қисмларини ўзига бириктирган йирик қисми. 5. Бирор нарсанинг бир ўрама. Блок II. Айрим давлатлар, партиялар, ташкилотлар ёки кишилар гуруҳининг бирор умумий мақсад йўлида биргаликда ҳаракат қилиш учун доимий ва вақтинчалик иттифоқи, коалиция каби маънолари мавжуд. ЎТИЛнинг 2-нашрида ҳам “блок” термининг маънолари худди шундай берилганлигига гувоҳ бўлдик. ЎТИЛда ушбу терминнинг мослама, Мазкур термин ЎТИЛнинг 1-нашрида Блок I. 1. Гардишида занжир, арқон, тасма ўрнатиладиган нави бўлган ғилдирак шаклидаги энг содда юк кўтариш механизми, мосламаси. 2. Бирор нарсанинг яхлит блоки. 3. Бинолар ва иншоотларда айрим бўлма, хона; бинонинг маълум қисми. 4. тех. Механизм, иншоот ва шу кабиларнинг бир неча хил қисмларини ўзига бириктирган йирик қисми. 5. Бирор нарсанинг бир ўрама. Блок II. Айрим давлатлар, партиялар, ташкилотлар ёки кишилар гуруҳининг бирор умумий мақсад йўлида биргаликда ҳаракат қилиш учун доимий ва вақтинчалик иттифоқи, коалиция каби маънолари мавжуд. ЎТИЛнинг 2-нашрида ҳам “блок” термининг маънолари худди шундай берилганлигига гувоҳ бўлдик. ЎТИЛда ушбу терминнинг мослама, мажмуи, қисми, ўрама, гуруҳи маънолари мавжуд. Мазкур терминни ЎТИЛнинг 1-2 нашрлардаги маълумотлари бир хил бўлганлиги учун “блок” терминининг маъно кенгайиши ва торайиши ҳодисалари борасида хулоса айта олмаймиз, мавжуд. Мазкур терминнинг ЎТИЛ 1-2 нашрлардаги маълумотлари бир хил.

Ушбу термин АТ терминларининг изоҳли луғатида “1 Яхлит бир бутун сифатида узатиладиган битлар, байтлар ёки белгилар гуруҳи, 2 Кодли сўзлар ёки ёзув сатрлари тўплами. 3. Маълум бир функцияни бажарадиган, конструктив ва функционал жиҳатдан ўзаро боғланган элементлар ва боғламалар мажмуи, 4. Сарлавҳа ва ахборот майдонидан иборат, узатиладиган ахборот бирлиги (пакетли тармоқларида)” каби маъноларни англатади. Бу термин АТ терминологиясининг соф соҳа термини ҳисобланмайди, балки бошқа соҳалар, хусусан, техника соҳасидан асосий денонатив маъноларидан АТ соҳасида фойдаланишга мақсад қилинган. Мазкур луғатда “блок” термининг АТ соҳасида турли вазифалар гуруҳи, тўплами, мажмуи каби маъноларга эга. Бирок, шуни таъкидлаш жоизки, ушбу термин техника, архитектура, сиёсат каби соҳалардан АТ терминларига соҳалараро термин сифатида ўтган ва бу терминнинг юқорида такидланган мажмуи, қисми, ўрама, гуруҳи каби маъноларига полисемантик маъно ҳосил қилган. [2; Б.382].

“Код” термини ҳам АТ терминологиясида компьютер операцияларини бажаришда қўлланадиган ўзлашма термин сифатида кўрилади. ЎТИЛнинг 1-нашрида ушбу терминнинг “код (фр. code, лот. codex – қонунлар мажмуи). Алоқа (телеграф, телефон, радио ва бошқалар), автоматик бошқариш тизимларида, ЭХМ (электрон – ҳисоблаш машиналари) да исталган ахборотни узатиш, қайта ишлаш ва сақлаш учун қўлланадиган, маълум тартибдаги шартли белги, рамз (символ)лар ёки сигналлар тизими. Телеграф коди” маънолари мавжуд. ЎТИЛнинг 2-нашрида ҳам худдий шундай маълумотлар мавжуд. АТ терминлари изоҳли луғатида эса “код” (ингл: code рус: код) 1 Шартли белги, одатда рақамли. 2 Муайян маъно берилган рамзлар мажмуи. Код инсон, қурилмалар ва дастурий таъминот идрок қила оладиган ахборотнинг рамзлар тўплами билан тавсифлаш усулини белгилайди. 3 Очiq дастлабки матн элементларини (харфлар, ҳарфлар бирикмаси, сўз ва ҳ.к.) рамзлар гуруҳи (харфлар, рақамлар ёки бошқа ишоралар) билан алмаштиришлар тўплами. У шифрнинг махсус туридир. 4 Хабарларни бир (дастлабки) алифбодан бошқа (объектли) алифбога, одатда ахборот талафот кўрмаган ҳолда, ўзгартириш қоидаси. “Код” ўзлашма терминининг ЎТИЛда белгилар тизими берилган бўлса, АТ терминларининг изоҳли луғатида эса белги, рамзлар мажмуи, шифрлар мажмуи каби маънолари мавжуд. Ушбу маънолар белгилар тизими полисемантик маъно ҳосил қилмоқда Ушбу терминдаги ўзгартириш қоидаси маъноси терминдаги маъно кенгайиши ҳодисасига мисол бўла олади. [3; Б.256].

“Дизайн” ўзлашма термини АТ соҳасида операцияларни амалга ошириш тизимида қўлланадиган жараённинг номи ҳисобланади. Ушбу термин веб-саҳифаларига безак бериш, шунинг Power Point документида яратилган слайдга турли безаклар берувчи операция номини ҳам англатади.

ЎТИЛда “Дизайн (ингл. Design – режа, ният; лойиха, чизма, расм) 1. Бадиий фаолият тури – эстетик ҳусусиятларга эга бўлган нарсалар, саноат буюмларини лойиҳалаш, жойлаштириш, жиҳозлаш; бадиий жиҳатдан лойиҳалаш, ташкил қилиш. 2. Шу асосида бажарилган ишларнинг умумий ҳолати, кўриниши, ҳолати каби маънолари мавжуд . Ушбу термин ЎТИЛнинг 2-нашрида ҳам шу маънолари берилган. АТ терминлари изоҳли луғатида “дизайн” терминининг алоҳида маънолари берилмаган. Биз луғат тузувчиларга эътироз билдирмаган ҳолатда мазкур терминнинг маъноларини ҳам луғатда келтириб ўтилса, мақсадга мувофиқ бўлар эди. Чунки компьютер қурилмасида Power Pointда тақдимот яратишда слайдга қўшимча безаклар бериш учун алоҳида “Дизайн” панелидан фойдаланилади. АТ терминларининг изоҳли луғатида “дизайн” термини қўшма от, яъни “веб-дизайн” термини кўринишида берилган ва куйидаги маъноларга эга: “Веб-саҳифаларини безаш. Веб-дизайн қоғоз наشري учун полиграфик дизайн ва саҳифалаш қандай вазифани бажарса, сайт учун ҳам худди шундай вазифани бажаради” маъноси мавжуд . Ушбу термин санъат, архитектура, рассомчилик каби соҳаларда фаол қўлланишини ҳисобга олсак, ушбу термин АТ соҳасига шу соҳалардан кириб келган ва полисемантик маъно ҳосил қилган. АТ терминлари изоҳли луғатида “дизайн” терминининг иккита асосий вазифасидан фақат битта вазифасини кўрсатидиган маъноси келтирилган. Бу эса компьютер дастурида “слайдга безак бериш” маъноси қолиб кетган.

“Файл” ўзлашма термини ҳам компьютерда ишлаш жараёнида қўлланадиган термин ҳисобланади. ЎТИЛнинг 1-нашрида “файл” терминининг компьютер хотирасидаги алоҳида ном (сарлавҳа) остида сақланадиган, бошқа алоҳида номдаги ҳужжатларни (матнларни) қабул қилмайдиган алоҳида ҳужжат ёки ҳужжатлар мажмуи” маъноси учрайди . ЎТИЛнинг 2-нашрида ҳам бу терминнинг айнан шу маъноси берилган. АТ терминлари изоҳли луғатида “ягона яхлит деб қараладиган маълумотлар ёки дастурлар мажмуаси. Файл ўз номига эга бўлган ва тизимда сақланадиган маълумотларнинг асосий элементи бўлган объектдир. Фойдаланувчи файлни яратиши, таҳрир қилиши, бир қурилмадан бошқасига жўнатиши ва йўқ қилиши мумкин. Ҳар бир файл атрибутлар ва ундаги ахборотдан иборат” маъноси келтирилган . Ўрганиш натижасида “файл” ўзлашма термини билан боғлиқ маъно кенгайиши ёки торайиш ҳолати кузатилмади.

Компьютер қурилмасидаги объектлар таркибига кирувчи “формат” термини ЎТИЛнинг 1-нашрида “формат (фр. format лот. forma – шакл; ташқи кўриниш). Китоб, дафтар, вароқ, карточка ва шу кабиларнинг энига ва бўйига кўра катта – кичиклиги, ўлчови” маънолари берилган . ЎТИЛнинг 2-нашрида ҳам мазкур термин худди шу маънолари берилган. АТ терминлари изоҳли луғатида эса “формат (ингл. format рус. формат) Ахборот объектининг тузилмаси. Формат маълумотларнинг турли объектларда, яъни, жадвалларда, МБда, принтерларда, маълумотлар блокида жойлашиш ва ифодаланиш усулларини белгилайди. Манзиллар, кодлар, буйруқлар, саҳифалар, қаторлар ва ҳ.к.ларнинг форматларини ажратадилар. Компьютер билан боғлиқ барча тушунчалар ўзининг форматига эгадир” каби маънолари мавжуд . Демак, формат терминининг соҳа луғатидаги маълумотларни эътиборга олмасак, мазкур терминда ҳам маъно торайиши ва кенгайиши ҳодисалари кузатилмаган. [4; Б.401].

“Хакер” термини ҳам АТ терминологиясига алоқадор бўлиб, ижтимоий аҳамиятга эга. “Хакер” терминининг ЎТИЛнинг 1-нашрида “ингл. Hacker < hack – бузмок; кесмок, қирқмок) 1. Компьютер дастурларини яратишга ўта ишқибоз бўлган киши. 2. Компьютер дастурлари ва қоидаларини бузувчи – ҳуқуқи бўлмагани ҳолда компьютер дастурларига ўзгартиришлар киритадиган шахс; юқори малакали программист. 3. Банк, тижорат, давлат, ҳарбий ва бошқа ташкилотлардаги ахборотларнинг химоя воситаларини йўқотиб, ўта қимматли маълумотларни қўлга киритиш, ўзга ҳисоб рақамлардаги пулни ўзлаштириш, компьютерларга вирус юктириш каби ишларни амалга оширишга уринувчи шахс” маънолари мавжуд. АТ терминларининг изоҳли луғатида “хакер” (ингл. hacker рус. хакер) АТ соҳасида турли ноқонуний ҳаракатларни бажарувчи шахс: бошқа тармоқлардан руҳсатсиз фойдаланиш ва улардан ахборот олиш; дастурий маҳсулотларнинг муҳофазасини ноқонуний равишда бузиш ва уларнинг нусхаларини кўчириш; компьютер вирусларини яратиш ва тарқатиш ва ҳ.к” маънолари мавжуд . ЎТИЛ ва АТ терминлари изоҳли луғатида “хакер” терминининг маъноларини ўрганиб, бу терминда маъно торайиши ёки кенгайиши ҳодисалари учрамаганлигини аниқладик.

“Меню” термини АТ терминологиясида компьютер қурилмасининг мониторда акс этадиган операцион тизим мажмуаси ҳисобланади. ЎТИЛда “Меню (фр. menu) Ресторан, ошхона ва кафеларда овқатлар рўйхати ёзилган, тегишли столларга қўйиладиган ёки кўринарли жойга осиб қўйиладиган қоғоз; таомнома” маъноси мавжуд . АТ терминларининг изоҳли луғатда “меню (ингл. menu рус. меню) 1 Фойдаланувчи график интерфейсининг (GUI) қисми. Дастурнинг ёки операцион тизимнинг мумкин бўлган ҳаракатлари рўйхати. Дастур менюси қатори ойнанинг устки қисмида жойлашган. Матнбоп меню маълум объектга сичқончанинг ўнг тугмаси босилганда пайдо бўлади. Ҳар бир объект

алоҳида амаллар рўйхатига эга. 2 Овозни қайта ишлаш тизими айтадиган дастур амалларини давом эттириш вариантлари. Фойдаланувчи ўз танловини билдириш учун жавобан бир ёки бир неча сўз айтиши лозим” каби маънолари мавжуд. Таҳлил натижасида шуни айтиш мумкинки, ЎТИЛдаги “рўйхат” маъносига АТ терминологиясидаги ҳаракатлар рўйхати, дастур менюси каби маънолари полисемантик маъно ҳосил қилган. Шунингдек, АТ терминлари луғатидаги “Овозни қайта ишлаш тизими айтадиган дастур амалларини давом эттириш вариантлари” маъноси ушбу термин маъносининг кенгайишига олиб келган.

“Дисплей” термини компьютер қурилмаси таркибидаги мослама номини англлатувчи термин бўлиб, ушбу терминнинг изоҳи ЎТИЛда “дисплей (инг. Display – қайта кўрсатмоқ) Маълумотларнинг ишланиш натижаларини электрон-ҳисоблаш машинасида олиб, уларни электрон-нурли асбоб экранда матн, жадвал, график тарзида акс эттиришга мулжалланган мослама маъноси берилган. ЎТИЛнинг 2-нашрида ҳам худди шу маъно акс этган. АТ терминларининг изоҳли луғатида “дисплей экранда операцион тизими муҳитида объект ёки дастурни акс эттирувчи кичик тасвир” маъноси берилган. Луғатларда берилган таърифлардан шуни аниқлаш мумкинки, “дисплей” терминида маъно торайиши ёки маъно кенгайиши ҳодисаси кузатилмаган.

“Процессор” термини ҳам компьютер қурилмаси номини англлатиб, ЎТИЛнинг 1- нашрида “процессор (лот. Processus – сурилиш) рақамли ҳисоблаш машинасининг дастур (программа)да кўзда тутилган арифметик ва мантикий амалларни; ахборотларни ўзгартириш, барча ҳисоблаш жараёнларини ва шу кабиларни бошқариб туриш учун мўлжалланган марказий қурилма” маъносини кузатишимиз мумкин. ЎТИЛнинг 2-нашрида ҳам шу маълумот акс этган. АТ терминларининг изоҳли луғатида “процессор” терминининг 2 та маъноси мавжуд бўлиб, улар куйидагилар: 1. Компьютернинг буйруқларни таҳлил қилувчи ва бажарувчи функционал қурилмаси. Процессор камида буйруқларни бошқариш қурилмаси ва арифметик-мантикий қурилмадан иборат бўлади. 2 Муайян буйруқларнинг аниқ бажарилишини таъминловчи функционал қурилма. Бироқ АТ терминларининг изоҳли луғатида берилган терминнинг икки маъноси ҳам бир-бирига яқин. Шу нуқтаи назардан ҳам бу терминда ҳам маъно торайиши ва кенгайиши ҳодисалари содир бўлмаган.

“Архив” термини ҳам АТ соҳасидаги ўзлашма терминлар сирасига киради. ЎТИЛнинг 1- нашрида “архив” терминининг учта маъноси мавжуд бўлиб, улар куйидагилар: “архив (лотинча *archivum* ва юн. *archeion*- муассаса) 1. Эски хужжатлар, ёзма ва график ёдгорликларни сақлаш, системалаштириш ва тавсифлаш билан шугилланадиган махсус муассаса. 2. Муассасанинг эски хужжатлар, тугалланган ишлар ва шу кабилар сақаланадиган бўлими. 3. Бирор муассаса ёки шахснинг иш фаолиятига алоқадор бўлган хатлар, қўлёзмалар, фотосуратлар ва шу кабилар йиғиндиси, мажмуи. АТ терминларининг изоҳли луғатида “архив” терминига “архиватор ёрдамида очиш мумкин бўлган, таркибида бир ёки кўп (одатда компрессияланган) файллар ва ахборот бўлган файл. Архивлар одатда дастурий маҳсулотлар ёки захира нусхаларни тарқатиш учун яратилади. *tar*, *gzip* форматидаги архивлар - UNIX; *zip*, *rar*, *arj* форматидаги архивлар эса Windows амалий тизимларида ишлатилади” таъриф берилади. Бу ерда архив термини ҳам АТ терминологиясига ўтиб полисемантик маъно ҳосил қилганлигини кўришимиз мумкин. Бу ерда ЎТИЛдаги 3-маъноси, яъни “маълумотлар йиғиндиси маъноси”дан “файллар ва ахборот бўлган файллар” маъноси орқали полсемантик маъно ҳосил қилган. Бу эса ушбу терминнинг маъносини кенгайганлигини англатади.

“Сканер” термини ҳам ўзлашма АТ термини ҳисобланади. ЎТИЛнинг 1- нашрида “сканер (ингл. *scanner*) информатикада: тасвирни, матнни компьютерга киритиш мосламаси маъноси берилган. ЎТИЛнинг 2-нашрида ҳам шу кабиларни кўришимиз мумкин. АТ терминларининг изоҳли луғатида эса “1. қоғоз, фототасма ва ҳоказоларни компьютерга графика ва матн ахборотни киритиш қурилмаси. Сканер ёрдамида компьютер хотирасига икки ўлчамли тасвирни киритиш мумкин (босма матн, расм, харита, фотосурат ва х.к.). 2 Дастурлаш тизимларида – лексикавий таҳлилчи. Тармоқ хавфсизлигини таъминлаш тизимларида – тармоқлараро экранлар ва бошқа тармоқ дастурий таъминотидаги заифликларни автоматик равишда топиш дастури. 4 Кабелли линиялардаги қисқа туташув, узилиш, нотўғри ўрнатилган ажраткич каби носозликни аниқловчи асбоб” асбоб маънолари мавжуд. Бундан шуни англлатишимиз мумкинки, ушбу терминда маъно кенгайиши ҳолати учрайди. Бу ҳодиса АТ терминлари луғатидаги “таҳлилчи”, “асбоб” маънолари ҳам берилган бўлиб, мана шу маънолар терминнинг маъноларини кенгайишига хизмат қилади.

Тадқиқот ишимизнинг мазкур фаслида, ингизчадан бевосита ва билвосита ўзлашган АТ терминларидан 50 га яқинида маъно торайиши ва кенгайиши ҳолатларини ўрганиш нутқай назардан таҳлил қилган бўлсак, шуларнинг 12 та термини ҳам ЎТИЛда ҳам АТ терминларининг изоҳли луғатида учратдик. Терминларда маъно торайиши ва маъно кенгайиши ҳодисаларини фақатгина юқорида таъкидланган терминларда кўра олдик холос. Қолган терминлар ЎТИЛнинг 1-нашрида ҳам

2- наشريда ҳам учрамади ва шунинг учун улардаги маъно терминларининг торайиши ва кенгайиши ходисаларини ўрганишни имкони бўлмади. Бу терминларга куйидагилар киради: абонент, адаптер, анимация, антивирус, бит, буфер, чат, кластер, кулер, курсор, драйвер, домен, дизайнр, лаптоп, жойстик, фрейм, кеш, аудиомаъзулот, автокодлаштиргич, клик, акселератор, чип, дискрет, адаптер, нетбук, апретура, пагинация, блоклаш, триггер, гипертекст, онлайн, Абриал модел, Баҳман диаграммаси, ассемблер.

Хулоса. Инглизчадан ўзбек тилига ўзлашган АТ терминларида маъно торайиши ва кенгайиши ходисалари нуқтаи назардан шундай хулосага келишимиз мумкинки, маъно торайиш ходисаси камдан-кам ҳолатда учрайди, маъно торайиш ходисаси эса фан ва техниканинг ривожланиши, асосан, АТнинг такомиллашуви натижасида янги дастурлар, қурилмалар ва ҳоказолар яратилади ва шуларга ном беришда бошқа соҳадаги терминлар шу соҳага олиб ўтилади ва термин АТ термин тизимида жой олади. Шунинг натижасида бошқа соҳалар терминларининг полисемантик маънолари ҳосил қилинади.

АДАБИЁТЛАР:

1. *Кадирбекова Д.Х. Инглиз ва ўзбек тилларида ахборот технологиялари терминологиясининг лингвистик хусусиятлари. Монография. – Тошкент: фан ва технология, 2016. – 128 б.*
2. *Мадавдиев А. Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. – Т. “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”, 2017, – Б. 382.*
3. *Hafiz, Albara Altaher A. Lexical borrowing (Tagrib) in Arabic computing terminology: issues and strategies. PhD. Durham University. 2015.*
4. *Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 1-жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 689 б*
5. *Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 2-жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 671 б*
6. *Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 3-жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 687 б*
7. *Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 4-жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 606 б*
8. *Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5-жилд. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 591 б.*

ЛУҒАТ КОРПУСИНИ ЯРАТИШ ТЕХНОЛОГИЯСИ

Шарипова Азиза Абдумановна;

Муҳаммад ал-Хоразмий номидаги

Тошкент ахборот технологиялари университети,

фил.ф.д. (PhD), доцент

(e-mail: sharipova@tuit.uz)

Аннотация: *Мазкур мақолада ҳозирги даврда тилишунос олимлар орасида қизгин муҳокамаларга сабаб бўлаётган ҳамда тил ўрганишида керак бўлаётган луғат корпуси, уни яратиш технологияси, луғат корпусининг функциялари, луғат корпусининг моделини яратиш усул ва босқичлари таҳлил қилинган. Шунингдек, маълумотлар массивининг ҳажми ва таркибининг илмий ва таҳлилий вазифалари ўрганилган.*

Калит сўзлар: луғат корпуси, адабиётшунослик, лингвистика, матн, лексикографик жанр, маълумотлар массиви, тил бирлиги, лексикографик манба.

Abstract *This article analyzes the dictionary corpus, which causes lively discussions among linguists and also it is necessary for learning languages, the technology of its creation, the functions of the dictionary corpus, the methods and stages of creating a dictionary corpus model. Scientific and analytical tasks are also studied in terms of the size and composition of the data array.*

Key words: *dictionary corpus, literary studies, linguistics, text, lexico-graphic genre, data array, language unit, lexicographic resource.*

Аннотация *В данной статье анализируются корпус словаря, который является причиной бурных дискуссий среди лингвистов и необходим для изучения языков, технология его создания, функции корпуса словаря, методы и этапы создания модели корпуса словаря. Также изучаются научно-аналитические задачи по размеру и составу массива данных.*

Ключевые слова: *корпус словарей, литературоведение, языкознание, текст, лексикографический жанр, массив данных, языковая единица, лексикографический ресурс.*

Кириш. Ушбу мақолада луғат корпусини ишлаб чиқиш тамойилларига, тадқиқот ва амалий муаммоларни ҳал қилиш учун мўлжалланган восита сифатида эътибор қаратилади. Корпус, энг аввало, муайян лингвистик муаммоларни ҳал қилиш воситасидир. Корпус учун таркибий база сифатида тилни ҳар хил кўринишларида (матн яратишнинг турли даврлари, турли жанрлар, услублар, муаллифлар, матннинг мавжудлик шакллари ва бошқалар) ифодаловчи матнлардан фойдаланилади. Лекин шуни унутмаслигимиз керакки, тилшунос олим ўз тадқиқотларида нафақат у томонидан турли манбалардан, жумладан, турли хил корпус маълумотларидан олинган лингвистик материалга, балки турли хил луғатларнинг материалига ҳам асосланиши, унинг танланиши, аввало, тадқиқот мавзусига, шунингдек, олимнинг ўзи учун қўйган мақсадларига боғлиқ.

Методология. Луғат таърифларини таҳлил қилиш усули тадқиқот жараёнининг ажралмас қисмдир. Ҳар хил турдаги луғатлар тадқиқотчига тилнинг айрим бирликлари ҳақида турли хил маълумотларни тақдим этиши мумкин. Ҳар қандай тадқиқотни ўтказишда олим, ўқитувчи ёки талаба кўпинча уни қизиқтирган маълумотни луғатдан (ва кўпинча бир вақтнинг ўзида бир нечта луғатлардан) қарашга кўп вақт сарфлайди. Ушбу бобда махсус қидирув тизимига эга Луғат корпусини яратиш орқали таълим ва тадқиқот жараёнларини оптималлаштириш йўллари хам кўрсатишга уриниш амалга оширилади, унга кўра турли луғатлардаги мавжуд лексик бирликлар ҳақидаги маълумотлар турлари қидирув параметрлари бўлиши мумкин. Аввало, бизнинг тушунчамизда луғат корпуси нима эканлигини аниқлаштириб олишимиз керак. Бизнинг фикримизча, уни тадқиқот воситаси сифатида корпуснинг аллақачон мавжуд бўлган таърифи асосида аниқлаш керак. Биз асос сифатида олган корпуснинг хусусиятлари қуйидагича:

1. тил маълумотларининг катта массиви;
2. электрон;
3. бирлаштирилган;
4. тузилмалаштирилган;
5. белгиланган;
6. филологик жиҳатдан яроқли;
7. махсус қидирув тизими билан таъминланган.

Корпус лингвистикасининг асосий тушунчаларидан бири бу – матн корпусидир. Матнлар корпуси - бу маълум бир тарзда ташкил этилган элементлари матнлардан иборат бўлган тўпламдир. Корпусни ташкил этиш уни яратувчиси ёки фойдаланувчининг прагматик мақсадларига қараб турлича бўлиши мумкин. Корпус элементлари таркибий қисми бўлган матнлар, бутун бир оригинал оғзаки адабиёт ёки унинг бирон бир қисмини ифодалаш мумкин. Қоидага кўра, бутун корпус магнит (машина) ташувчига ёзилган ва бир жойга ихчам қилиб жойлаштирилган, деб тахмин қилинади [1]. Агар корпус матнлар тўплами бўлса, унда ўз-ўзидан корпусга нисбатан матн нима деган савол пайдо бўлади. Шундай қилиб, корпусни лойиҳалаш босқичлари ҳақида гапирганда, В.П.Захаров ҳам ушбу муаммони ҳал қилиш зарурлигини таъкидлайди: “Жанр-тематик структурадан ташқари ҳал қилиниши керак бўлган бошқа кўплаб муҳим масалалар мавжуд бўлиб, улар қуйидагилар:

1. Корпусдаги матн нима? Масалан, газеталардаги кичик эълонлар - улар корпусга алоҳида матн сифатида киритилганми ёки уларни бирлаштириш мумкинми?

2. Газета мақоласи матнми? Ёки газетанинг бир сонига битта матн сифатида қараш керакми?

3. Алоҳида матн нима - шеърлар тўплалари ёки ҳар бир шеърнинг ўзими?

4. Чоп этилган ёзишмалардаги ҳар бир хат алоҳида матнми, мактубларнинг муаллифлари иккита, лекин хатлар битта дискурсни ташкил қиладими ёки бу хатларнинг жамланмасими? [3].

Эҳтимол, В. П. Захаров, корпус тарифи матн тушунчаси орқали мазкур саволни келтириб чиқаришини назарда тутган, у корпусга қуйидагича таъриф берган: яъни “корпус муайян лингвистик муаммоларни ҳал қилишга мўлжалланган катта, электрон тарзда тақдим этилган, бирлаштирилган, тузилган, белгиланган, филологик жиҳатдан ваколатли тил маълумотлари қаторидир” деб тарифлаган [3].

Эҳтимол, корпусни тил маълумотларининг массиви сифатида таснифлаш нияти ҳам корпус фақат ҳар қандай матнлар тўплами эмас, балки функционал восита эканлигини тушунишга асосланган бўлиши мумкин, электрон кутубхонадаги "матнлар тўплами"дан асосий фарқи маркировка ва қидирув тизими мавжудлигидадир, шунингдек, белгилар кўпинча матнларга эмас, балки кичикроқ структуравий бирликларга қўйилади.

Масаланинг яна бир нозик томони ҳам бор. Агар бу таъриф корпусдаги матн нима деган саволга жавоб бера олса, дарҳол: у ҳолда корпусдаги юқори даражадаги тизимли бирлик (“таркибий қисми”) нима деган янги савол туғилади. Ахир тил маълумотлари массивини аниқлаш соҳасига тил ва нутқнинг кўп даражали бирликлари: матнлар, гаплар, иборалар лексик бирликлари киради. Корпусдаги ушбу бирликларнинг ҳар бири белгилаш жараёнида муайян у ёки бу лингвистик назариянинг ўзига мос келадиган хос бир қатор хусусиятларга эга.

Бизнинг луғат корпуси ҳақидаги ғоямизга келсак, бу муаммо қуйидагича кўринади: матн тушунчаси орқали Луғат корпусини аниқлаш ва қайси бирлик юқори даражадаги тузилмавий бирлик бўлади (бутун луғатми ёки ҳар бир луғат ёзуви алоҳида шундай бирлик бўладими)? Матн тушунчаси орқали луғат корпусини аниқлаш ғоясини луғатнинг матн хусусиятига кўра рад этиш луғат корпусига нисбатан асосий рол ўйнамаслиги мантиқлидек туюлади, чунки бу фикрнинг асосида фойдаланувчининг сўровига кўра, аниқ лингвистик маълумотни эмас, балки аниқ луғатни тақдим этиш мумкинлиги ғояси ётибди. Шу маънода, биз ишлаб чиқаётган манба корпус эмас, балки автоматлаштирилган турли хил қидирув имкониятига эга электрон лексикографик манбадир. Аммо шу билан бирга, у корпуснинг деярли барча: тузилган, белгиланган; худди классик корпусда бўлгани каби кўзланган мақсад, муайян лингвистик муаммоларни ҳал қилиш хусусиятларига эга. Шунинг учун, биз бундай махсус маркировка ва қидирув тизими билан жиҳозланган, аниқ ҳал қилиш учун мўлжалланган лингвистик вазифаларга (тадқиқот ва дидактик тасниф) эга бундай манбани луғат маълумотларининг структурали массиви сифатида таснифлашни асосли деб биламиз.

Маълумки, сўз тил бирлиги сифатида турлича тавсифланиши мумкин. Ҳозирги вақтда мавжуд бўлган турли лексик манбалар сўз бойлигининг турли томонларини бир бутун ва алоҳида лексик бирлик сифатида аниқлаш имконини беради. Тилнинг лексик-семантик даражаси бир-бири билан ҳар хил муносабатда бўлган бирликлар тўплаларини ўз ичига олади. Лексик тавсифнинг мураккаблиги шундан иборатки, ҳар бир лексик бирлик луғатда ўзига хос хусусиятларини очиқ бериши ва шу билан бирга тизим объекти вазифасини бажариши керак. Бундан ташқари, луғат икки реалликни:

1. сўз тил тизимининг элементи сифатида, яъни соф лингвистик объект;

2. сўз нутқ фаолияти объекти сифатида, фаолиятнинг турли соҳаларида қўлланишига кўра, яъни ижтимоий, тарихий ва маданий объект сифатида тасвирлайди.[6]

Лексик маълумотларнинг тўлиқлиги ва хусусиятлари унинг манзилга йўналтирилганлиги билан боғлиқ. Адресат учун луғат ёзувининг тузилиши, сўз ҳақида ишончли маълумот берувчи унинг таркибий қисмлари тўплами алоҳида аҳамиятга эга. Луғат ёзувининг таркибий қисмлари ва

тузилишида тасвирланган луғат бирликларининг объектив мураккаблиги, лексик-график жанрларнинг ўзига хослигида акс этади, уларнинг жамланмаси объекти лексик бирликларнинг очик тўпламлари ҳисобланади.

Шундай қилиб, барча тилдаги луғатлар тил ва дунё ҳақидаги билимларимизни тизимлаштиради. Бу билимлар луғат тури, луғат ҳажми, лексикографик материални тақдим этиш усули, луғат ёзувининг тузилиши ва объектларида ўз ифодасини топган. Бир турдаги луғатларнинг ҳар бири фақат унинг ўзига хос бўлган хусусиятларга эга. Уни қуйидагича ифодалаш мумкин: белгилар тизими, луғат ҳажми, луғат ёзувининг тузилиши ва луғатнинг ўзининг тузилиши, луғат маъносини изоҳлаш йўллари, луғат таркибига кирган лексик бирликларнинг хронологик қатлами ва бошқалар. Тўлиқ таҳлил бир нечта лексикографик манбалар, шу жумладан бир турга мансуб луғатларга ҳам мурожаат қилиш имконини кўзда тутади. Бундан ташқари, ҳар хил турдаги луғатлар бир хил лексик бирлик ҳақида бир хил турдаги маълумотларни бериши мумкин, бу маълумотларнинг мазмуни эса фарқ қилиши мумкин: у кенгрок ёки торрок маънода бўлиши ёки сифат жиҳатидан бир-биридан фарқ қилиши мумкин. Лексикографик манбаларнинг ана шу хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда аввало, уларнинг ҳар жиҳатдан бир-биридан фарқи, аниқ, юқори тартибли тузилмавий бирликка эга ягона луғат бўлиши керак, деб тахмин қилиш мантқан тўғри бўлади. Бу ҳолда белгилаш объектлари кичикрок структуравий бирликлар бўлиши керак. Бундай бирликлар камида иккита: мазкур сўзга хос у ёки бу кодлар, таснифлар бериладиган - лемма, шунингдек, тўғри талқин (гап изоҳли луғатлар ҳақида кетганда) бу – луғат таърифи талқин қилинаётган сўзнинг хусусиятларидан ташқари ўзига хос таснифга эга бўлган ҳолларда учрайди. Бундан ташқари, В.П. Селегейнинг лексик маъно ҳам қидирув таҳлилининг бирлигига айланиши керак [2], деган ғояси мазкур иш доирасида биз учун истикболли бўлиб кўринди. Юқоридаги кузатишларни ҳисобга олган ҳолда, биз ишлаб чиқаётган манбани қуйидагича тавсифлашимиз мумкин: тил маълумотларининг катта филологик жиҳатдан лаёқатли (унинг ҳажми кейинрок муҳокама қилинади), қидирув тизимининг параметрларини аниқлайдиган омилларга мос келадиган электрон шаклдаги, шунингдек, муайян лингвистик муаммоларни (тадқиқот ва дидактик муаммоларни) ҳал қилиш учун мўлжалланган луғатлар мажмуаси бўлади. Тўлиқ функционал ахборот манбаини яратиш истикболли вазифа. Ушбу иш доирасида биз луғат корпусининг моделини ўзига хос шаблон сифатида яратамиз, бу жараёнда биз технология тамойилларини ишлаб чиқамиз, бу эса келажакда тадқиқот ва тил ўрганиш жараёнларини сезиларли даражада осонлаштирадиган кучли яхлит воситани яратишда янада самарали ишлашга ёрдам беради.[5] Шундай қилиб, луғат корпусининг моделини яратишда қўшимча вазифа сифатида технологияни ривожлантириш, техник ва илмий-таҳлилий характердаги қатор вазифаларни кетма-кет ҳал қилишни талаб қилади. Техник вазифаларга қуйидагилар қиради:

1. Манба жойлаштириладиган техник платформани танлаш (маълумотлар базасини бошқариш тизими (МББТ) ва WEB дастурлаш тили).
2. Лексикографик манбалардаги материалларни таркибий жиҳатдан техник платформа талабларига жавоб берадиган тегишли электрон шаклга келтириш.
3. Фойдаланувчи интерфейси лойиҳасини ишлаб чиқиш, бунда унинг тузилиши маълумотлар массивининг таркиби, қидирув тизими параметрлари билан белгиланиши ва корпуснинг кичикрок кўриниши бўлиши мумкин.

Илмий ва таҳлилий вазифаларга қуйидагилар қиради.

1. Маълумотлар массивининг ҳажми ва мазмунини аниқлаш (манба айнан қайси луғатлар ва улардан қанча миқдорда фойдаланиш керак деган репрезентативлик (мазкур гуруҳга тегишлилик) ва компитентлик (лаёқатлилик) шартларига жавоб бера олиши керак).

2. Қидирув механизми параметрларини аниқлаш.
3. Тег (белгилаш)лар тизимини ишлаб чиқиш.

Маълумотлар массивининг ҳажми ва таркибини аниқлаш муаммосини ҳал қилиш учун, биз қуйидаги қоидаларга амал қилишни зарур деб ҳисоблаймиз.

1. Лингвистик тадқиқот жараёнида ҳар қандай лингвистик ҳодисани интеграл тавсифлаш учун ҳар хил турдаги луғатларга мурожаат қилиш зарур.

2. Таркибий ва мазмун жиҳатидан фарқ қиладиган бир хил турдаги луғатларга мурожаат қилиш ҳам тадқиқот жараёнининг ажралмас қисми ҳисобланади.

3. Лингвистик ҳодисанинг тавсифи синхрон ва диахрон бўлиши мумкин. Шунинг учун у ёки бу лексикографик манбанинг яратилиш вақти принципиал аҳамиятга эга.

4. Луғат нафақат изланиш воситаси, балки ўрганиш воситаси ҳамдир.

5. Маҳаллий вазифа сифатида моделни ишлаб чиқиш таҳлилга киритилган материал миқдорини чеклаш ва репрезентативлик шартига жавоб беришни талаб этади.

6. Биз ишлаб чиқаётган манбанинг мақсадли аудиторияси тилшунослик ва адабиётшунослик соҳаси мутахассислари, шунингдек, шу таълим йўналишлари талабалари ҳисобланади.

Бошқача қилиб айтганда, луғат ўзига хос ихтисослашган объект сифатида: биринчидан, луғат изланиш ва ўрганиш воситаси, иккинчидан, луғат ўрганиш ва билиш объекти, учинчидан, луғат таълим (ўргатиш) воситаси каби учта вазифани амалга оширишга қодир.

Хулоса Юқоридагиларни инобатга олган ҳолда биз бир нечта хулосаларга келдик:

1. Сўз тил бирлиги сифатидаги кўп қиррали таърифни ўз зиммасига олади.

2. Тилнинг лексик-семантик даражаси бир-бири билан турли муносабатда бўлган кўплаб бирликларни ўз ичига олади.

3. Ҳар бир лексик birlik луғатдаги ўзига хос жиҳатларини очиб бериши ва шу билан бирга тизим объекти вазифасини бажариши керак.

4. Луғат ёзувининг тузилиши адресат учун алоҳида аҳамиятга эга.

5. Луғат ёзувининг таркибий қисмлари ва тузилиши тавсифланган луғат birlikларининг объектив мураккаблигини акс эттиради,

6. Луғат тизимлаштирилган тил ҳақидаги билимлар луғат тури, луғат ҳажми, лексикографик материални тақдим этиш усули, луғат ёзувининг тузилиши ва объектларини ўзида мужассамлайди.

7. Бир турдаги луғатларнинг ҳар бири фақат ўзигагина хос бўлган хусусиятлар: белгилар тизими, луғат ҳажми, луғат ёзувининг ва луғатнинг тузилиши, лексик маънони изоҳлаш усуллари. Луғатга киритилган лексик birlikларнинг хронологик қатламига эга.

8. Таърифий таҳлил бир нечта лексикографик манбаларга мурожаат қилишни кўзда тутди.

9. Ҳар хил турдаги луғатлар бир хил лексик бўлак ҳақида бир хил турдаги маълумотларни ўз ичига олиши, лекин айтилган пайтда маъноларида фарқлар бўлиши мумкин.

Тавсиялар Мазкур тамойиллар асосида, бизнинг фикримизча, луғат корпусини яратиш модели ва технологиясини ишлаб чиқишда қуйидаги маълумотлар массивини киритиш самарали бўлади :

1. ҳар хил турдаги луғатлар;

2. репрезентативлик шартига риоя қилиш учун камида иккита бир турдаги луғатлар;

3. birlikлари таркиби айрим хронологик фарқларга эга бўлган луғатлар;

4. birlikлари таркиби фойдаланиш чегарасига эга бўлган луғатлар.

Шундай қилиб, фикримизча, манбанинг репрезентативлик шarti, албатта, ҳозирда модел ва технология ишлаб чиқиётганлигини ҳисобга олган ҳолда бажарилиши мумкин. Албатта, манбага киритилган луғатлар сони қанчалик кўп бўлса, манбанинг қиймати шунчалик юқори бўлади. Аммо ишнинг қиймати нафақат унинг ҳажми, балки унинг функционал таркибий қисми бўлган, тадқиқотчига тақдим этилган луғатлардаги мавжуд барча маълумотлардан керакли маълумотларни тезда чиқариб олиш имконини берадиган махсус қидирув тизими билан ҳам белгиланади. Қидирув тизимининг параметрларини шакллантириш вазифаси луғат моделини ҳам, бутун бир манбани ҳам ишга тушириш учун ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Олдимизга қўйилган вазифани ҳал қилган ҳолда биз база яратамиз, унга асосланган ҳолда кегусида унинг таркибий қисмини тўлдириб туриш имкони бўлган шартли тўлиқ корпусни яратиш имкони туғилади, бу эса ўз навбатида, кўшимча турдаги маълумотларни тезкор олиш каби янги имкониятларни шакллантиришга асос бўлади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Рыков, В. В. *Прагматически ориентированный корпус текстов / Тверь, 1999. - Вып. 3. - С. 89-96.*

2. Селегей, В. П. *Электронные словари и компьютерная лексикография [Электронный ресурс] <http://www.lingvoda.ru/transforum/articles/selegeval.asp>*

3. Захаров, В.П., Богданова, С. Ю. *Корпусная лингвистика: учебник для студентов гуманитарных вузов Иркутск:Изд-во ИГЛУ, 2011.*

4. Ibragimova , N. A. (2022). *Theoretical and methodological foundations of 'discourse' in contemporary linguistics. Innovative Development in Educational Activities, 1(6), 144–149.*

5. Abdumanapovna, S.A. 2019, *The Use of Technology in Corpus Linguistics, International Conference on Information Science and Communications Technologies: Applications, Trends and Opportunities, ICISCT 2019.*

6. Baxronova D.; Bekpulatov H.. *Til, og'zaki va yozma nutqning akt bilan bog'liqligi: ijtimoiy-madaniy perspektiva. oriens-2023, Volume 3 ISSUE 1 B. 517-525.*

TUSHUNCHA VA SO'Z MUNOSABATI

Hayotova Dilafro'z Zoyirovna,
Buxoro davlat universiteti
Nemis tili filologiyasi katta o'qituvchisi
d.z.hayotova@buxdu.uz

Annotatsiya. Maqolada tilning falsafiy masalalari doirasida tushuncha va uning ifoda vositasi bo'lmish so'z to'g'risida fikr yuritiladi. Fikrlash va uning natijasi o'laroq so'zlash qobiliyati - insonning ikki buyuk yutug'idir. Inson tafakkurining shakli bo'lmish tushuncha umumiyligi, mavhumligi bilan so'zdan farq qiladi. Tushunchaning vazifasi, o'ziga xosligi predmet, voqea, hodisalar mohiyatini aks ettirishdan iborat. Mantiq fani tushuncha hodisasini o'rganar ekan, uni hosil bo'lish yo'llariga tayanadi. Bular: taqqoslash, analiz, sintez, umumlashtirish, abstraksiya kabilardir. Bu mantiqiy usullar mantiqiy bilish jarayonida aqliy mehnat jarayonida katta rol o'ynaydi. So'z - inson ongi, yuksak tafakkuri mahsuli bo'lib, u tushunchalar bilan aloqadorlikda. Ular o'zaro dialektik munosabatta bo'lganligi bois, tushuncha va so'z o'rtasida nomuvofiqlik ham, muvofiqlik ham bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: tushuncha, so'z, tafakkur, tasavvur, analiz, sintez, obyektiv voqelik, taqqoslash, mavhumlashtirish, umumlashtirish, lisoniy birlik, antinomiya, konnotativ ma'no.

Аннотация. В статье рассматривается концепт и слово как средство его выражения в рамках философских проблем языка. Способность думать и, как следствие, говорить — два великих достижения человека. Понятие, являющееся формой человеческого мышления, отличается от слова своей общностью и абстрактностью. Функция и своеобразие концепта заключается в отражении сущности предмета, события, явления. Изучая явление логики, наука о логике опирается на пути его формирования. Это: сравнение, анализ, синтез, обобщение, абстракция. Эти логические приёмы играют большую роль в процессе умственной работы в процессе логического познания. Слово есть продукт человеческого сознания, высокого мышления, и оно связано с понятиями. Поскольку они находятся в диалектическом отношении, между понятием и словом может быть несоответствие и совместимость

Ключевые слова: понятие, слово, мысль, воображение, анализ, синтез, объективная реальность, сравнение, абстракция, обобщение, языковое единство, антиномия, коннотативное значение.

Abstract. The article discusses the concept and the word as its means of expression within the framework of philosophical issues of language. The ability to think and, as a result, to speak are two great human achievements. A concept, which is a form of human thinking, differs from a word in its generality and abstraction. The function and uniqueness of the concept is to reflect the essence of the subject, event, and events. While studying the phenomenon of logic, the science of logic relies on the ways of its formation. These are: comparison, analysis, synthesis, generalization, abstraction. These logical methods play a major role in the process of mental work in the process of logical cognition. The word is a product of human consciousness, high thinking, and it is related to concepts. Since they are in a dialectical relationship, there can be inconsistency and compatibility between the concept and the word.

Key words: concept, word, thought, imagination, analysis, synthesis, objective reality, comparison, abstraction, generalization, linguistic unity, antinomy, connotative meaning.

Kirish. Inson tushunchalar vositasida fikrlaydi va o'zaro munosabatda aynan shu tushunchalar orqali bir-biri bilan munosabatda bo'ladi. Insonning dunyo va dunyo qonunlarining mohiyatini bilish kundalik ong darajasidagi tushunchalar va ilmiy tushunchalar – kategoriyalar shaklida namoyon bo'ladi. Tushuncha moddiy dunyodagi narsa, hodisalarning umumiy va muhim belgilari hamda xususiyatlarning inson miyasida aks ettirish asosida paydo bo'ladi.

Asosiy qism. Voqelikning inson ongida aks etish jarayoni juda murakkab hodisa bo'lib, bunga hissiy hamda mantiqiy bilim orqali erishiladi. Bular shunday izchil va bosqichma- bosqich hodisalarni voqealarni sezish tushunish idrok etish, ular haqida tasavvur va nihoyat tushuncha hosil qilish jarayoni birin-ketinlik bilan sodir bo'ladi. Masalan, ma'lum filmni ko'rayotganda biz sezgi a'zolari: ko'z va quloq faoliyatiga tayanib qabul qilamiz, ong va xotiramizda mavjud bo'lgan axborot bilan idrok etamiz, uqamiz, tushunamiz.

Shuning mahsuli o'laroq, tafakkurimizda mazkur film haqida ancha mavhum, umumiy bir axborot hosil bo'ladi, bu shu film haqida bizning ongimizdagi tasavvurdir. Bu tasavvur bizning ongimizda manzarali, illuzor - ko'z oldida gavdalanuvchidir. Lekin bu manzaraviy tasavvur hali tushuncha emas. Tushuncha bo'lishi, tushuncha darajasiga ko'tarilish uchun tasavvur munosabatlar tizimiga kirishi, juz'iyliklardan, manzaraviylikdan xoli bo'lishi yuksak umumiy darajasiga ko'tarilishi lozim. Biz bu filmning shakliy va mazmuniy tomonlarini o'zga filmlar va shu yo'nalishda axborot beruvchi boshqa manbalar (yozma asarlar, og'zaki rivoyatlar v,h) bilan qiyoslab, o'xshashlik va farqlarni aniqlab, shu filmning boshqa film va axborot manbalari bilan munosabatlarini-umumiylik yoki uyg'unligini hamda ajralib turuvchi jihatlarini (o'xshash va zid tomonlari, belgu xususiyatlari sifatlarini) ongimizda yuksak darajadagi umumiylik bir yaxlitlikka birlashtiramiz. Mana shu umumlashma shu film haqidagi tushunchadir. Bu tushuncha shu film bilan uzviy bog'langan bo'lishi unung nominatsiyasi bu tushunchaning shakl tomoni hamda uni shu nomli hikoya pyesa va spektakldan farqlab turadi. Film tushunchasining mazmun tomoni undan olingan axborot majmuasi, filmning san'at asari sifatida shu axborotni adresatga yetkazish xususiyatlari haqida bilimlarni tashkil etadi. Benazir olim Hamid Ne'matov va Nilufar Shirinovalar ta'biri bilan aytganda, tushuncha lisoniy bilish jarayonining mahsuli bo'lib, bilish tilning natijalari solib qo'yiladigan zarflarni-idish va qutichalarni eslatadi: xazinada ongda har bir idishlar yuksak tartib bilan kattaroq idishlarga (kategoriyalarga), ular esa maxsus javonlar, u javonlar xonalarga shu darajada qat'iy tartib bilan va qulaylik bilan joylashtiriladiki, kishi so'zlayotgan paytida-hech qiynalmay yuz minglab tushunchalar ichidan kerakligisini vaqt sarflamay topa oladi va qo'llaydi.

Tushunchani hosil qilishda foydalaniladigan yana bir muhim mantiqiy usul bu analiz va sintez. Tafakkurda analiz va sintez mavhum tushunchalar yordamida amalga oshiriladi va bunday tushunchalarni vujudga keltirishda asosiy usullardan biri bo'lib xizmat qiladi. Bilishda u – taqqoslash, mavhumlashtirish va umumiyashtirish usullari bilan bog'lab qo'llaniladi. Mantiqiy analiz – tadqiq etuvchi obyektini tarkibiy qismlarga ajratib o'rganishdir. Ma'lumki, obyektiv voqelik nihoyatda murakkab bo'lib, u aniq narsa va hodisalardan tashkil topadi. Ular esa o'z navbatida xilma-xil xususiyat va sifatlarga ega. Bunday hodisa va narsalarni bilish va ular to'g'risidagi bilimlarimizni chuqurlashtirish uchun bu murakkab narsalarni tarkibiy qism, element hamda bo'laklarga fikran ajratish, ya'ni analiz qilish zarur. Masalan, tergovchi jinoyatning mohiyatiga yetish uchun uni turli xil versiya (taxmin)lar asosida tahlil qilib ko'radi. Jinoyat joyini ko'zdan kechiradi, guvohlar bilan ishlaydi, har bir harakatni o'z fikrlarida qaytadan tiklaydi. Bunda fikriy tahlil amaliy tahlil bilan bog'liq bo'ladi. Lekin analiz fikrlash jarayonida alohida uchramaydi, u har doim sintez bilan birgalikda, u bilan bog'liq holda keladi. Sintez – analiz yordamida butunning bo'laklarga ajratilgan qismlari, elementlarini yana fikran to'plab, yaxlit holda o'rganish. Bir obyektini o'rganish jarayonida uni avvalo bo'laklarga ajratib, so'ng bu bo'laklarni yana bir butunga to'playmiz. Bunda sintez bevosita amaliy sintez bilan bog'liq holda amalga oshiriladi. Masalan, tergovchi jinoyat sodir bo'lgan joyni ko'zdan kechirayotganda, dastlab turli xil dalillarni guruhlarga ajratadi (tahlil qiladi), so'ng bu ma'lumotlarni yig'ib, sintez qiladi. Sintezlashtirish jarayonida fikr yakkadan umumiyga, qismdan butunga, konkretndan abstraktga boradi. Sintez analiz (tahlil)ga asoslanadi va bilishda tushunchalarning vujudga kelishini yakunlaydi. Tushunchaning vujudga kelishi, umuman obyektiv reallikdagi narsa va hodisalar hamda ularning xususiyatlarini tafakkurda aks ettirishning eng muhim xususiyatlaridan biri bu abstraksiyalash, ya'ni mavhumlashtirishdir. Mavhumlashtirish–obyektiv reallikdagi narsa-hodisalarni ikkinchi darajali, muhim bo'lmagan alohida xususiyatlaridan uzoqlashib, mavhumlashtirish yordamida ularning eng muhim, asosiy va umumiy tomonlarini aniqlash. Olamni ilmiy o'rganishda hodisalarning ichki mohiyatini ochish va ular haqida to'g'ri ilmiy xulosalar chiqarish uchun mavhumlashtirishning ahamiyati juda katta. Mavhumlashtirish bu fikrlash qobiliyatidir. O'quvchini mavhumlashtirishga o'rgatish uning ilm-fanni egallash, konkret hodisalarning umumiy tomonlarini bila olishi uchun juda muhim ahamiyatga ega. Ilmiy mavhumlashtirish predmetlarning konkret belgilaridan uzoqlashgan holda ularni chuqurroq bilishga xizmat qiladi. Ilm-fan ilmiy abstraksiyalarga asoslanadi. Mavhumlashtirish usuli fikrni umumlashdirish bilan uzviy bog'liqdir. Umumlashdirish–narsa va hodisalarning o'xshash hamda muhim belgi yoki xususiyatlarining bog'lanishlarini fikrda muayyan tushunchaga birlashtirish jarayoni va uning natijasidir. Umumlashdirish – ilmiy bilishning muhim vositalaridan biri. Fikr umumlashdirishda xususiylikdan umumiylikka, turdan jinsga qarab harakat qiladi hamda umumiylik narsa-hodisalarning muqarrar o'xshash va muhim belgilari sifatida olib qaraladi. Demak, tushunchalarni hosil qilishda taqqoslash, analiz-sintez, mavhumlashtirish va umumlashdirish mantiqiy usullari katta ahamiyatga ega ekan.

Hamid Ne'matov va Nilufar Shirinovalarning tushuncha va so'z munosabati borasidagi qarashlari bir muncha bahsli masaladir. Tushunchaning hosil bo'lish bosqichlari, mantiq va psixologiya tushunchalarining tasnifi va o'zaro munosabati masalalari mantiq fanining tadqiq manbai bo'lib tilshunoslarga bevosita aloqador emas. Bizni bevosita qiziqtirgan masala deydi olimlar-tushuncha va so'zning o'zaro munosabatidir.

Bunday xulosaga kelinishiga asosiy sabab, masalaga sistem-struktur tilshunoslik nuqtayi nazari bilan yondashilganligidan bo'lsa kerak. Antroposentrik paradigma doirasida esa bu ikki hodisaning bir vaqtning o'zida talqin qilinishi (ya'ni til hodisalarining inson omili bilan birga o'rganilishi) tilshunoslikning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Shunga qaramay mualliflarning tushuncha va so'z munosabatiga doir keyingi qarashlari e'tiborga molik.

Maqolada tushuncha va so'z orasidagi izchil aloqa nihoyatda keng masala sifatida baholanadi. Bunga jamiyat, milliylik, voqelik va reallik munosabatlari katta ta'sir ko'rsatadi. Masalan, biz (o'zbeklar) qor tushunchasini bir so'z bilan ataymiz, eskimoslar esa taxminan 10 xil so'z bilan qor turlarini farqlaydi va aksincha, biz oming 50 dan ortiq turlarini alohida-alohida so'zlar bilan farqlaymiz. Eskimoslar tilida "ot" tushunchasini ifodalash uchun so'z bormi yoki yo'qmi, bu masalani hali aniqlash lozim. O'zbek uchun, bir tomondan or, ikkinchi tomondan, *bavtal, biva, avgir, qulun, toy, g'o'nan, do'nan, arg'imoq* (mayli bo'ysunish munosabatlarida turgan bo'lsin) tushunchalarni-yo'qmi? Demak, so'z va uning shakli hamda ma'nolari milliylikiga hech qanday shubha bo'lmaganidek, tushunchaning ham milliyligi masalasini butun jiddiyat bilan o'rta qo'yish lozim. Chunki fanda "tushunchalar baynalminaldir,"- degan aqida haligacha hukmron. Tushuncha nafaqat milliy, balki ma'lum darajada har bir insonda ma'lum ma'noda, ma'lum miqdorda individual tabiatga ega, chunki u insonning bilimi va tajribasi, qolaversa hayoti, faoliyati, tarbiya va madaniyati bilan, o'y-fikrlari-yu odatlari, dunyoqarashi hamda ma'naviy dunyosi bilan aloqadordir. Shu bois, tushunchani rivojlantirish va yuksaltirish, shu orqali nutqni o'stirish bilim va mantiqiy bilishga, tajriba va intilishga bog'liq. Buning barchasi so'z-tushuncha bog'lanishi til-tafakkur bog'lanishidek barqaror, biri ikkinchisini talab etadigan, bir-birisiz mavjud bo'la olmaydigan dialektik birlik ekanligidan dalolat beradi. Shunday yaqin aloqa va bog'lanishda bo'lgan holda so'z tushunchaga, tushuncha so'zga teng emas va ularning har birining o'ziga xos xususiyatlari bor.

Birinchidan, so'z ikki tomonlama: tashqi moddiy hamda ichki - mazmun tomonlaridan iborat. Shu tufayli so'zni leksikologiyada mazmun tomonidan, fonetika, morfologiyada ifoda tomondan tekshirishga imkon bor. Tushuncha esa bir tomonlama, u - abstraksiyadan, umumlashtirishdan iborat. Shuning uchun ham tushunchaning tashqi strukturasi o'rganib bo'lmaydi. So'z esa o'zining ma'nosi bilangina tushuncha bilan bog'lanadi. Tushuncha ongimizda faqat mazmun tomondan tizim hosil qiladi, so'z esa semantik sistemaga ham, grammatik, leksik, morfologik, stilistik v.h. doiralarga ham tortiladi. Shu asosda biz so'z va tushuncha munosabatida birinchi antinomiyani (zidlanishni): "**so'z ikki tomonli lisoniy birlik, tushuncha esa bir tomonli bolib, tafakkur birligidir,**"- deb berishimiz mumkin.

Ikkinchidan, so'zlar mustaqil, yordamchi va so'z-gaplarga ajraladi, tushuncha bilan bog'liqlik esa mustaqil so'zlarning bir qismiga olmosh turkumidan tashqari turgan qismiga xosdir. Yordamchi so'zlar, olmoshlar tushuncha bilan bog'lanmagan. Undov, modal, taqlid va taklif-ishora (chononchi, oh, albatta, tiqliq. ma) so'zlarning tushuncha bilan bog'langanligi munozaralidir. Bundan tashqari, tushuncha nafaqat so'z bilan, balki so'z birikmasi va ulaning zanjirlari bilan ham ifodalanadi. Chunonchi, ayollar kiyimi, "Kelinlar qo'zg'oloni" hikoyasi, "Kelinlar qo'zg'oloni" pyesasi. "Kelinlar qo'zg'oloni" spektakli, "Kelinlar qo'zg'oloni" filmi. Shu asosda so'z va tushuncha munosabatida ikkinchi antinomiyani (ziddiyatni): "**Hamma so'zlar ham tushunchaning shakli emas va tushunchaning shakli faqat so'z ham emas,**"- deb berish mumkin. Shu zidlanishga asos sifatida tushuncha olinganda: "Tushuncha so'z bilan ham (olim), so'zlar qo'shilmasi bilan ham (Abu Nasr Forobiy), so'z birikmasi bilan ham (Muallimi soniy, Sharq Aristoteli) ifodalanadi."- deb berish mumkin. Shuning uchun sof mantiqiy nuqtayi nazardan urg'ochi ot baytal, quali biya, onaning akasi - tog'a ayni bir tushunchaning shakllaridir. Lekin ulani sinonim deb atash mumkin emas, chunki ulardan biri so'z, boshqasi esa so'z birikmasi bo'lib, turli lisoniy sath birliklaridir.

Uchinchidan, tilda ayni bir tushuncha nafaqat turli sath birliklari bilan, baayni bir sathning bir necha birligi bilan berilishi mumkin (sinonimiya chunonchi, *kichik - mayda, o'rganmoq o'zlashtirmoq, o'lmoq-vafot etmoq* va aksincha, ayni bir so'z bir necha tushunchani ifodalashi ham mumkin (omonimiya): ot ism-nom: *otmarkab - ulov*. Bundan tashqari, tilda ya shunday hodisalar mavjudki, ularda so'z- so'z: ma'nosi, forma munosabatlaridagi nomutanosiblik yaqqol ko'rinib turadi. B.A.Plotnikov quyida dalilni keltiradi: "Диалектические соотношения содержания и понятия языковых единиц наблюдается и в случаях эмантисемии, когда одна и же Материальная форма вливает в себе противоположными значениями. Так, например, слово «герой» мож относиться к человеку, совершившему боевой или трудовой подвиг и ироническом смысле к человеку, совершившему неблагоприятный поступок (ср. также эмантисемию в словах *задуть*- задуть доменную печь, задуть свечу, разбить **разбить** стакан, но разбить сквер, убрать мусор но убрать елку и т.д."

Shu asosda so'z-tushuncha munosabatlarida uchinchi antinomiyani "**ayni bir tushuncha bir necha so'z bilan va bir necha tushuncha ayni bir so'z bila ifodalanishi mumkin,**"- deb beriladi.

To'rtinchdan, tushuncha tafakkurning birligi, borliq alohidaliklari va munosabatlaridagi umumiy va muhim tomonlarning ongdagi in'ikosi bo'lgan holda baholash, unga kimningdir munosabati qo'shimcha (yondosh, hamroh ma'nolari xos emas; u baho ma'nosidan xolidir. So'z esa, aksincha, konnotativ(qo'shimcha uslibiy) ma'no bo'yog'isiz bo'lmaydi. Chunonchi, turq-angor-aft- bashara-YUZ-chehra-jamol-oraz-uzor-ruxsor... sirasida yuz leksemasi bo'yoqdorlik emas, balki neytral bo'yoqlidir. Shu xususiyat asosida biz to'rtinchi antinomiya **"tushuncha uchun qo'shimcha ma'no xos emas, so'z esa qo'shimcha ma'nosiz bo'lolmaydi,"**- deb shakllantirishimiz mumkin.

Qizcha so'ziga e'tibor beraylik. Bunda 2 tushuncha qiz tushunchasi ham "kichraytirish" ma'nosi yoki tushunchasi mavjud, ya'ni "kichkina qiz" tushunchasini beruvchi bir ifoda. Demak, ikki va undan ortiq tushuncha xuddi: shunday holatda birgina so'z bilan ifodalanishi mumkin.

Beshinchidan, tushuncha tarixiy taraqqiyot natijasida o'zgarishi, hatto o'z aksiga o'tishi va bu so'zga ta'sir etmasligi, shuning aksi sifatida so'z tamoman o'zgarib tushunchaga mutlaqo ta'sir etmasligi mumkin. Birinchi holatni biz Yer va Quyosh haqidagi bundan yuz yil oldingi va bugungi tushunchalarning qiyosida ko'rsak," ikkinchi holatni bundan 20 yil oldin keng ishlatildan *aeroport, samolyot, oblast, rayon* so'zlarining *tayyoragoh, tayyora, viloyat, tuman* so'zlari bilan osongina almashinganida ko'ramiz. Shu asosda biz **"so'z o'zgarib, tushuncha o'zgarishligi va aksincha tushuncha o'zgarib so'z o'zgarishligi mumkinligi"** haqida beshinchi antinomiyaning shakllantirishimiz mumkin.

Xulosa. Til-serqirra, nihoyatda keng imkoniyatlarga va sharoitga ega hodisadir. Tushuncha insoniy bilish va tafakkur mahsulini, so'z uning voqelanish shakli hisoblanadi. Insoniyat, jamiyat, madaniyat va ma'naviyat hamisha rivojlanishda ekan, bu ikki unsur ham hamisha rivojlanib, bir-biriga ta'sir etadi, o'zgaradi va yangilanadi.

ADABIYOTLAR:

1. H.Ne'matov, N.Shirinova. *Tilshunoslikning falsafiy masalalari*. Buxoro-2005. 53-57 b.
2. Safarov.Sh. *Pragmalingsvistika*. Toshkent-2008. 193 b.
3. Xudoyberganova. D. "Fan" nashriyoti, Toshkent-2013.124 b.
4. Boltayevich J. E, To'xtayeva M.O.. *O'zbek adabiy tilida so'roq gap va o'zlashtirmalik*. BuxDu. Ilmiy axborotnoma 2022-yil 6-son. 63-69 b.
5. Boltayevich J.E, Jumayeva G.E.. *Xorijiy tilshunoslikda matn tushunchasi va undagi sintaktik-semantik tahlil*. BuxDu. Ilmiy axborotnoma 2022-yil 6-son.137-141b.
6. Pirmukhammadovich R. A. *Flipped Learning in The Educational Process: Essence, Advantages, Limitations //Indonesian Journal of Innovation Studies*. – 2022. – T. 18.
7. Babayev O. *The first encounter between Jaloliddin Rumi and Shams Tabrizi // Sentr nauchnykh publikatsiy (buxdu. uz)*. – 2023. – T. 27. – №. 27.
8. Zoyirovna K. D. *Study of Linguoculturology in Linguistics //Miasto Przyszłości*. – 2022. – T. 30. – C. 292-294.
9. Zoyirovna H. D. *Studies on the Concept of "Motherland"("Heimat") in Cognitive Linguistics //Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*. – 2022. – T. 3. – №. 11. – C. 155-158.
10. Zoyirovna H. D. *Studies on the Concept of "Motherland"("Heimat") in Cognitive Linguistics //Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*. – 2022. – T. 3. – №. 11. – C. 155-158.

XITOIY TILIDA TA'M BILDIRUVCHI SIFATLAR TAHLILI

Mamatova Dilshoda Mashrab qizi,

Toshkent Kimyo Xalqaro Universiteti o'qituvchisi

mamatovadilmamatova@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada xitoy tilida taomlarning oziq-ovqat mahsulotlarining ta'riflashda keng qo'llaniladigan, Xitoy xalqi uchun qadim zamonlardan beri muhim ahamiyat kasb etib kelayotgan ta'mlar haqida so'z boradi. Tahlil davomida xitoy tili eng muhim ta'm sifatlari bo'lgan shirin, achchiq, o'tkir, nordon hamda sho'r ta'mlari leksik-semantik jihatdan tahlilga torildi. Besh muhim ta'm taomlarni ta'riflashda qo'llanilishi bilan bir qatorda boshqa ma'nolarini ham keng yoritib berishga harakat qilindi. Misol uchun, besh ta'm so'zi ta'mlardan tashqari, hayotning achchiq-shirin ta'mi borligini, ya'ni hayotda yaxshi va yomon kunlar doimo birga kelishi mumkinligi haqidagi ma'noni anglatadi. O'zbek tiliga shirin ta'mni anglatib keluvchi sifat faqatgina ta'mning shakar qo'shilganligini emas, balki bolaning shirinligini, suhbatning shirinligini anglatadi. O'zbek tilida mavjud achchiq sifati xitoy tilida ikki xil so'z bilan beriladi. Ularning ma'nolari va qo'llanilishi keng misollar bilan yoritib berilishga harakat qilindi. Sho'r va nordon sifatlari tahlilida kislota ma'nosi, tuz mahsulotining taomga qay darajada qo'shilganligiga qarab qo'llanilishi haqida qisqacha izohlar berib o'tildi.

Kalit so'zlar: 甜, 苦, 辣, 咸, 酸, shirin, achchiq, o'tkir, sho'r, nordon, shavqatsiz oda, "zahar qiz", qiyinchilik, og'riq.

Аннотация: В статье рассказывается об ароматизаторах, которые широко используются при описании пищевых продуктов на китайском языке и имеют важное значение для китайцев с древних времен. В ходе анализа с лексико-семантической точки зрения были проанализированы важнейшие вкусовые признаки китайского языка: сладкий, горький, острый, кислый и солёный. Помимо использования пяти важных вкусов при описании еды была предпринята попытка объяснить и другие их значения. Например, слово пять вкусов означает, что помимо вкусов жизнь имеет горько-сладкий вкус, то есть в жизни всегда могут сойтись хорошие и плохие дни. Прилагательное, пришедшее в узбекский язык для обозначения сладкого вкуса, может означать не только сладость ребёнка, сладость разговора, но и сладость вкуса. Прилагательное горький на узбекском языке даётся двумя разными словами на китайском языке. Сделана попытка объяснить их смысл и применение на большом количестве примеров. При анализе солёных и кислых качеств были даны краткие комментарии о значении кислоты и её употреблении в зависимости от степени добавления солёного продукта в пищу.

Ключевые слова: 甜, 苦, 辣, 咸, 酸, сладкий, горький, острый, солёный, кислый, грубый, «ядовитая девица», трудность, боль.

Abstract: the article talks about flavors, which are widely used in the description of food products in Chinese, and which have been important for the Chinese people since ancient times. During the analysis, the most important taste attributes of the Chinese language, sweet, bitter, sharp, sour and salty, were analyzed from a lexical-semantic point of view. In addition to the use of five important tastes in the description of food, an attempt was made to explain their other meanings. For example, the word five tastes means that, in addition to tastes, life has a bitter-sweet taste, that is, good and bad days can always come together in life. The adjective that comes to the Uzbek language to mean sweet taste can not only mean the sweetness of the child, the sweetness of the conversation, but also the sweetness of the taste. The adjective bitter in Uzbek is given by two different words in Chinese. An attempt was made to explain their meaning and application with a wide range of examples. In the analysis of salty and sour qualities, brief comments were given about the meaning of acid and its use depending on the degree to which the salt product is added to the food.

Key words: 甜, 苦, 辣, 咸, 酸, sweet, bitter, sharp, salty, sour, rude, "poison girl", difficulty, pain.

Kirish: Xitoylik dietologlar ta'mlarni besh turga ajratishadi: achchiq, shirin, nordon, o'tkir ta'mli, sho'r. Xitoyda qadimdan bu besh turdagi ta'mlarni bir vaqtning o'ziga faqat o'zini ta'tib ko'rish mumkin bo'lmagan. Sababi - agar ta'mlar qorishmasa, inson ta'm bilish qobiliyatining susayishiga olib keladi, deb qaralgan. Shuning uchun, mazkur ta'mlar qadimdan aralashgan hamda uyg'unlashib ketgan. Hozirgi kunda

xitoy tilida faqatgina bir ta'mni bildiruvchi sifat bilan bir qatorda shirin-nordon, achchiq-shirin, nordon-achchiq kabi bir qancha ta'mlar mavjud bo'lib, bir vaqtning o'ziga taomlarda ikki-uch xil ta'mlar mavjud bo'ladi. Bunday sifatlarni qo'llashda hozirgi kunda ko'plab talaba va tarjimonlar tarjima jarayonida xatoliklariga yo'l qo'yishadi. Bu muammolar o'zbek tilidagi tarjima manbalarida hamda taom diskursiga oid tahlillarda uchraydi. Quyida sinonimlar o'rtasidagi farqlar leksik-semantik jihatdan tahlil qilindi hamda ularning qo'llanilish chegaralari haqida ma'lumotlar berib o'tildi.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar: olib borilayotgan tadqiqot obyekti xitoy tilida taom diskursiga oid ta'm bildiruvchi sifatlardir. Xitoy tilidagi eng muhim beshta sifatdan iborat. Mazkur sifatlardagi tahlilida tilshunoslikning leksik-semantik tahlil usulidan foydalanildi. Taom diskursi bo'yicha tadqiqotlar xorij tilshunosligida 1960-1970-yillarda K. Levi-Stross, R. Bart va M. Duglas tomonidan o'rganilgan. [2;22]

Filologiya fanlari doktori G.K. Odilova o'zining "Glyutonik diskurs asoslari" nomli monografiyasida taom diskursini Lingvistikada taom bilan bog'liq lisoniy tushunchalar tadqiqi "glyutonik diskurs tahlili" deyilishini ta'kidlab o'tadi [1;25]. Til - konseptual Sistema - diskurs G. Odilovning fikriga ko'ra, olamning milliy lisoniy manzarasi graduonomik qatori OMLM hosil bo'lishi bosqichini tashkil qilishda asosiy vosita diskurs hisoblanadi. Ammo bu tasvir faqat bir millatga xos bo'lgan qarash, ma'naviy ong, urf-odat, etnogenezik xarakterdagi tushunchalar mahsulidir. Glyutonik diskurs nafaqat lisoniy tushunchalar va ularning til sathidagi verballashuv jarayonlari, balki millatning antroposentrik qarashlari, milliy qiyofasini kashf etishga xizmat qiladi [1;51]. Taom diskursida biz tahlilga tortadigan eng asosiy obyekt xitoy va o'zbek tillaridagi taom diskursiga oid sifatlardir hisoblanadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili: Xitoy tilida "甜" iyeroglifi ishtirokidagi 115 ta so'z [5] bo'lib, ulardan 28 ta so'z va birikmalarda "甜" so'zi taom mazasini anglatib qo'llaniladi. Ular quyidagilar:

鲜甜 yangi-shirin; 甘甜-totli;香甜 xushbo'y-shirin;清甜- yengil shirin; 蜜蜜甜-mazasi juda shirin; 肥甜-yog'li-shirin; 酸甜-nordon-shirin;

岗口儿甜- juda mazali (og'zaki uslub); 甜味-shirin ta'm; 甜美- mazali shirin;

甜酸苦辣- shirin-nordon-achchiq-o'tkir; 甜冰-shirin-muz; 甜物- shirin;

甜点心- shirin desert; 甜丝丝- shirin ta'm; 甜津津- juda totli; 甜爽- ta'mi og'izda eriydigan shirin; 甜甘- totli; 甜腻腻-hidi juda shirin; 甜香- shirin-xushbo'y;

甜食- shirinliklar; 甜品-shirin mahsulot; 甜菜-shirin taom; 甜橙- shirin apelsin;

甜面包- shirin non ; 甜头- yaxshi tomonlari; 甜水- shirin suv; 甜迷迷- juda shirin.

"甜" [4;1177] tián sifatiga "新时代汉英词典" lug'atida ingliz tiliga quyidagicha o'girilgan: 1) shirin; asalli: 甜橙- shirin apelsin/ 甜点-dessert/甜瓜-shirin qovoq/ 甜食-shirin ovqat, shirinlik/ 甜不唧-nihoyatda shirin/甜面酱- quyuuq, shirin hamirli qayla/甜玉米- shirin jo'xori/ 甜酸苦辣- shirin, sho'r, achchiq va o'tkir achchiq – ta'm turlari; hayotiy tajribalar/ 话说的真甜! -Naqadar shirin so'zlar!

2) uyquning shirinligi: 甜甜地睡一觉- shirin uxlamog.

Shuningdek, mazkur lug'atda shirin sifati bilan bog'liq bo'lgan quyidasi so'z va birikmalar ilova qilingan:

甜菜 (qizil lavlagi) so'zi "糖萝卜" (**lavlagi**) deb ham nomlanadi; "恭菜" lavlagi, lavlagi bargi ma'nosini anglatuvchi yana bir shakli mavjud; 根甜- lavlagi tomiri kabi shakllarda uchraydi. 糖甜- Shahar; qand bo'lagi (oq rangda)/ 叶甜- qizil lavlagi bargi/ 甜糖- shirin konfet ma'nolarida uchraydi.

甜菊 (shakarqamish) so'zi "甜叶菊" shaklida ham uchraydi, shahar mahsuloti olinadigan ko'p yillik o'simlik nomidir. 甜菊甙 -shakarqamish ekstrakti; 甜菊糖-shakarqamish shikari shakllarida uchraydi.

甜美 (shirin) so'zining birinchi ma'nosi totli, shirin bo'lib, oziq-ovqat mahsulotlarini sifatlashda qo'llaniladi: 甜美的葡萄-shirin uzum. Ikkinchi ma'nosi yoqimli, tetiklantiruvchi: 睡得很甜美- juda shirin uxlamog; 甜美的爱情-shirin sevgi.

甜蜜 -shirin, baxtli, yoqimli: 甜蜜的生活- baxtli hayot/ 甜美的微笑-yoqimli kulgu.

甜润 - shirin va yumshoq; shirin va yoqimli: 甜润的唱空 – yoqimli va yumshoq ohang (Pekin operasida); yoqimli va shirin ohangda kuylamoq/ 清凉甜润的空气-salqin, toza havo.

甜水- birinchi ma'noda shirin va toza suv: 甜水井- toza (yoki shirin) quduq suvi/ ikkinchi ma'noda baxt va shinamlik: 生活在甜水里_ baxtli va qulay hayotda yashamoq.

甜丝丝 – birinchi ma'noda yoqimli shirin: 甜丝丝的水果-shirin olma; shuningdek, bu so'zning "甜滋滋" shakli ham mavjud bo'lib, baxtli; yoqimli; mamnun ma'nolari ham mavjud: 母亲心里甜滋滋的- Ona ich-ichidan mamnun bo'ldi.

甜头 - so'zi ikki xil ma'noda qo'llaniladi. Birinchisi, mazali, yoqimli ta'm: 吃起来有点甜头- Yeb ko'rilganda mazali ta'mni beradi. Ikkinchi ma'noda foyda, tuhfa ma'nolarini anglatadi (rag'batlantirish sifatida): 尝到了甜头- nimadandir foyda olish; nimanidir asrash.

甜言蜜语-shirin va yoqimli so'zlar; shirin suhbatlashmoq; 不会甜言蜜语- qanday qilish shirih suhbat qurishni bilmaslik/ 我可不信他的甜言蜜语。 - Uning shirin so'zlariga ishonmayman.

“Zamonaviy xitoy tilidagi sifatlar lug'ati” ning 212-betida **甜tián** [3;212] sifati izohi:

1. Qand va asalga o'xshagan mahsulotlar ta'mi: 妈妈得了糖尿病, 医生嘱咐她要少吃甜食。 - Onam qandli diabet kasaliga chalingan, shifokor unda shirinliklarni kamroq iste'mol qilishni buyurdi.

2. Inson o'zini juda qulay his qilishi: 改革开放以来, 党的富民政策使广大农民的生活水平速度提高了, 我们村家家户户都添置了电冰箱, 彩色电视, 录音机等家用电器, 小日子过得比蜜还甜。 - Qayta qurish siyosatidan keyin, kompartiya ochiqlik siyosatini tutishi natijasida fermerlar hayoti yaxshilanib, aholining yashash tarzi yaxshilandi. Qishlog'imizdagi har bir oilada muzlatkich, rangli televizor, magnitafon va boshqa maishiy texnikalar joylashtirildi. Hayot boldan-da shirin o'tardi.

咸 xián [4;1285] sifati “新时代汉英词典” lug'atida ikki xil ma'nosi berilgan: 1) hammasi; ikkalasi ham: 老少咸宜- katta-kichikka mos;

2) tuzlangan, tuzli: 咸菜-tuzlangan mahsulotlar/咸淡-tuzlanganlik darajasi/ 咸肉- tuzlangan go'sht/ 咸盐 (方) - tuz (kvadrat)/ 咸水湖- sho'r ko'l /咸水鱼- sho'r suvdagi baliq/咸津津的汤-tuzli sho'rva.

辣 là [4;724] sifati “新时代汉英词典” lug'atida achchiq; yondiradigan, kuydiradigan, o'tkir, achchiq ta'm ma'nolarida: 辣酱- qalampirli pasta; o'tkir qalampirli sous/辣妹- jahldor qiz; zahar qiz/ 辣味- qalampir ta'mli, o'tkir ta'm/辣不唧-biroz achchiq, o'tkir ta'm/ 辣乎乎- achchiq; yondiradigan; o'tkir/ 辣酱油- achchiq qayla (Vorchester qaylasiga o'xshagan ta'mga ega mahsulotlarni ta'riflashda qo'llaniladi).

Ikkinchi ma'noda “辣” so'zi (ta'tib ko'rish yoki hidlab ko'rishda) kuyish, tiklash, chaqish: 这佐料辣得我舌头发麻。 -Bu ziravor meni tilimni achitdi. 切葱时别辣了眼睛。 - Xitoy piyozini to'g'rayotganda, ko'zingizni achchishidan ehtiyot bo'ling.

Keyingi o'rinda “辣” so'zi shavqatsiz, johil ma'nosida qo'llaniladi: 手段辣- shavqatsiz ma'nosida; yovuz va shavqatsiz usul/口甜辛辣- shirin so'z, ichi qora; ikkiyuzlamachi va yomon xulqli.

“辣椒” – achchiq qalampir; 辣椒粉 - qalampir kukuni/辣椒酱- qalampirli qayla/辣椒油- qalampirli yog'; tamaki/ 她年轻时是个有名的“小辣椒”。 - Kichkinaligida u juda jahldor bo'lganligidan "Kichik qalampir (o'zbek tilida “Zahar”)" nomi bilan mashhur edi.

“辣手” – shavqatsiz usulda; shavqatsizlik bilan: 用辣手整- kimgadir shavqatsizlik qilmoq; Ikkinchi ma'noda “shavqatsiz, johil” sifatiga tog'ri keladi:

辣手的女人 – shavqatsiz ayol; Uchinchi ma'nosi- chalkash; adashtiradigan, qiyin: 他感到这案子很是辣手。 - U bu savolning juda murakkab deb o'yladi.

“辣丝丝”- so'zi “辣酥酥” nomi bilan ham qo'llanilib, biroz achchiq, o'tkir ta'm yoki qalampirli ma'nosini anglatadi: 这凉菜要辣丝丝的才好吃。 - Bu sovuq taom biroz achchiq bo'lsagina mazali hisoblanadi.

“辣子”- qalampir: 辣子鸡丁- qalampirli tovuq bo'lakchalari; Ikkinchi ma'noda tili zahar va achchiq bo'lgan ayol yoki qiz: 村里有名的辣子。 - Qishloqning mashhur zahari.

辣 là [6] sifati online lug'atda berilgan ta'rifga ko'ra, piyoz, sarimsoq, qalampir kabi achchiq ta'mni bildirishda qo'llaniladigan so'z. O'zbek tilida ko'proq bunday mahsulotlar iste'mol qilinganda yondiradigan, kuydiradigan darajada achchiqlikni ifodalashda **辣 là** sifati to'g'ri keladi.

Xitoy zamonaviy adabiyotining eng mashhur yozuvchilaridan biri Lu Sun o'zining “O'zimdan xoli” nomli kitobida [7] (鲁迅《伪自由书》) “辣椒虽辣, 辣不死人。 - Qalampir achchiq bo'lsa-da, ammo odamni o'ldirar darajada achchiq emas” gapida **辣 là** sifatini qalampirga nisbatan qo'llagan.

2. Og'riq: 解放前, 他家的生活很苦。 - Ozodlikdan oldin uning oilasi hayoti juda azobli edi.

3. Bor kuchi va imkoniyati bilan: 由于他勤学苦练, 他的游泳成绩很出色。 - Uning bor kuchi bilan o'qib-o'rganligi sababli, uning suzish ko'rsatkichlari yuqori.

辣 là sifati tarjimaga to'liq mos keladi, chunki xitoyliklar taomlarni ta'riflashda hamda ularni tayyorlash jarayonida achchiq garimdoridan foydalanishi hech kimga sir emas. 苦 kǔ sifatida bu o'rinda tarjimaga mos kelmaydi, sababi xitoyliklar sevib iste'mol qiladigan "Achchiq-nordon sho'rva (酸辣汤)" [8] sho'rvasining nomida ham aynan 辣 là so'zi qo'llanilgan.

"Zamonaviy xitoy tilidagi sifatlarni lug'ati" ning 122-betida 苦 kǔ [3;122] – achchiq sifatiga quyidagicha ta'riflar beriladi:

1. Xitoy tabobatidagi 黄连 huánglián kabi ta'mga ega: 这瓜是苦的。 - Bu qovun achchiq.

“苦” [4;707] kǔ - “新时代汉英词典” lug'atida dastlabki ma'nosi achchiq: 苦菜- achchiq taom shuningdek, “茶” -choyni ham ifodalash mumkin. “苦苣” -salat bargi turi (Endiviy/ 苦胆-o't pufagi/苦啤酒- Bitter (shu nom bilan ataluvchi ingliz pivosi)/苦荞麦- grechka tuppasi/ 苦杏仁 -achchiq bodom/自己酿的苦酒, 还得自己喝- o'zing pishirgan achchiq sharobni o'zing ich (o'zing pishirgan oshni o'zing ye) kabi taom ma'nosida qo'llanilsa, keyingi ma'noda qiyinchilik, mashaqqat, azob ma'nolarini anglatadi: 苦楚- chidamoq, yillar davomida azoblanmoq/ 苦境- og'ir va azobli holatlar, ayanchli ahvol; mashaqqatli holat/苦劳- mashaqqatli ishi uchun haq olmoq/苦乐- baxt va baxtsizlik; rohat va azob/ 苦情 -qiyin vaziyat, qiyin ahvol / 苦事- qiyin ish, mashaqqatli vazifa/苦刑-shavqatsiz qiynoqlar/ 苦不堪言 maqoli “苦不胜言” shaklida ham uchraydi, shaxsni ta'riflashda behisob azob va mashaqqatni boshdan kechirmoq ma'nosida; narsa yoki voqeahodisani ta'riflashda azobli mehnat ma'nosini anglatadi/苦大仇深- qattiq azoblanish hamda kuchli nafratlanish/苦中作乐- mashaqqatda ham hayotdan rohatlanish/ shuningdek, kimningdir g'am-qayg'usiga sabab bo'lmoq ma'nosini anglatadi: 组织这个研讨会可苦了我了。 - Seminarni tashkil qilishda men qiyinchiliklarda duch keldim. To'rtinchi ma'noda biror narsadan qiynalmoq, azob chekmoq ma'nosini anglatadi: 苦雨- tinimsiz yomg'irdan aziyat chekmoq/我们苦雨无良策。 - Muammo shundaki, bizda yaxshi yechim yo'q; 苦斗- mashaqqatli kurash olib bormoq; qattiq kurash/ 苦干- qattiq ishlamoq; qattiq harakat qilmoq/ 苦谏-qo'ldan kelgancha maslahat bermoq (monarx)/苦恋-javobsiz sevgi/苦思苦想-qattiq o'ylamoq/ 苦练基本功- asosiy ko'nikmalar bo'yicha qattiq mashq qilish. Oltinchi ma'noda, juda ko'p; ortiqcha ma'nosini anglatadi: 指甲修得太苦-tirnoqlarni juda kalta qilib olmoq.

苦差 so'zining “苦活儿” ma'nosi ham mavjud bo'lib, qattiq va foydasiz ish qilmoq ma'nosini anglatadi: 谁也不愿干的苦差- hech kim azob chekib ishlashni istamaydi/这回派你一趟苦差, 为公司去催款子。 - BU safar men sizlarni kompaniyamizga ko'p pul ishlab kelish uchun qiyin ishga yuboram.

苦处- qiyinchilik, mashaqqat, azob: 做父亲的苦处-ota-ona bo'lishning mashaqqati/我俩各有各的苦处。 - Har birimizni o'z azobimiz bor.

苦工-birinchi ma'noda og'ir mehnat: 在矿上干苦工/ ikkinchi ma'noda mehnatkash ma'nosini anglatadi: 当苦工-mehnatkash bo'lmoq.

苦功- mashaqqatli, kuchli harakat;qattiq ishlamoq: 外国语言非下苦功才能学好。 - Chet tilini faqat kuchli harakat qilibgina o'rganish mumkin.

苦瓜- so'zi “癞瓜” deb ham ataladi va birinchi ma'nosi balzamli nok. Ikkinchi ma'nosi achchiq qovoq ma'nosini anglatadi: 长着一副苦瓜脸- qo'rqinchi ko'rinishga ega/一根藤上的苦瓜- kuchli tashvishlanmoq; ikki achchiq qovoq bitta o'rinda bo'lmoq.

苦果 – achchiq mevalar- yomon oqibat; halokatli ta'sir; achchiq tabletka ma'nolarini ham anglatib qo'llaniladi: 自身苦果- o'zingni achchiq mevangni ye; o'zbek tilida “o'zi pishirgan oshni yemoq” ma'nosini anglatadi.

苦海- achchiq dengiz; tubsiz qashshoqlik; juda kambag'allik: 跳出苦海- qashshoqlikdan chiqish;/苦海无边, 回头是岸 – (Buddaviylik dini aqidasi ko'ra) achchiq dengiz cheksizdir, tavba va qirg'oq yaqin - yo'lni tuzatish uchun hech qachon kech emas.

苦寒 - achchiq sovuq; izg'irin: 北地苦寒- Shimoliy hududlar juda sovuq. Ikkinchi ma'noda kambag'al; qashshoqlashgan ma'nosini anglatadi: 他家世代苦寒。 - Uning ajdodlari kambag'al bo'lgan.

苦尽甘来 - birikmasi “苦尽甜来” shaklida ham uchrab, achchiqlik tugab shirinlik boshlanganda; qiyinchilikdan keyin baxt kelganda; yanada shirin ma'nolarini anglatadi: 我们总算盼到苦尽甘来的日子了。 - Biz doim baxtli kunlar kelishiga umid qilib yashaymiz.

苦口- chin dildan, kuchli: 苦口婆心- samimiy va neg yaxshi so'zlar bilan niyat qilmoq/苦口相观- astoydil nasohat qilmoq ma'nolarida qo'llaniladi. Ikkinchi ma'nosi eshitishga juda achchiq: 良药苦口, 忠言逆耳。 - Achchiq dori yaxshi bo'lganidek, tog'ri maslahat ham quloqqa yoqimsiz eshitiladi.

苦苦- qattiq; shiddayli; qat'iyat bilan: 苦苦思索 qattiq va chuqur o'ylamoq/ 苦苦哀求 qattiq yolvormoq; kuchli iltimos qilmoq. Ikkinchi ma'nosi og'ir hayot va qiyinchilikka chidash; og'riqli: 苦苦地熬日子。 - Mashqatli hayot kechirish.

苦力- og'ir mehnat: 抓苦力 – og'ir mehnatga jalb qilmoq. Ikkinchi ma'nosi: qattiq ishlamoq; ko'proq kuch sarflamoq: 卖苦力- o'gir mehnatdan foydalanmoq (xizmatkor yollamoq)/下苦力练基本功。 - Boshlang'ich qobiliyatlar uchun qattiq ishlamoq (mehnat).

苦闷 - qayg'uga tushmoq; depressiya holatiga tushmoq; kayfiyat tushushi: 生活中惟一的苦闷。 - Hayotda baxtsizlikning asosiy sababi/排遣苦闷的心情- kimningdir dipressiya holatidan chiqarishga harakat qilish.

苦命- achchiq va qayg'uli taqdir: 苦命人- baxtsiz odam.

苦难- qiyinchilik; qayg'u; qiyinchilik: 苦难深重- cheksiz azob-uqubatni boshdan kechirish/苦难的深渊- qattiq tashvishlanmoq.

苦恼 – g'amgin;hafsalasi pir bo'lgan: 令人苦恼- odamni qayg'uga soladigan.

苦肉计 – tadqiqchi yoki dushmanining ishonchini qozonish uchun o'ziga zarar yetkazish makri: 巧施苦肉计- o'ziga shikast yetkazish orqali hiyla ishlatmoq/ 中了敌人的苦肉计- dushmanning o'z-o'ziga zarar etkazish hiylasiga duchor bo'lmoq.

苦涩 – achchiq va o'tkir ma'nosida: 苦涩的生柿子- achchiq va pishmagan xurmo. Ikkinchi ma'noda xafa bo'lgan, ranjigan: 苦涩地一笑-ga'mgin jilmaydi/ 心中苦涩, 难对人言。 - Insonning ichki azob-uqubatini aytilish juda mushkul.

苦水 – birinchi ma'noda achchiq suv : 苦水井- achchiq suv qudug'i; ikkinchi ma'noda oshqozon sekretsiyasi tomoqqa ko'tariladi; reflyuks/ uchinchi ma'noda iztirob, qashshoqlik: 吐苦水-kimningdir iztirobini yo'qotish yoki yengillashtirish/苦水里泡大的- juda qashshoqlikda o'smoq.

苦思冥想- chuqur o'ylab ko'rmoq: 苦思冥想, 不得其解。 - Uzoq va chuqur o'ylab, yechimini topa olmaslik.

苦痛- azoblanish;og'riq'azob: 苦痛的日子- azobli hayot.

苦头- biroz achchiq ta'm: 带点苦头- ta'mi biroz achchiq. Ikkinchi ma'noda, azoblanish ma'nosini anglatadi: 尝够了战争的苦头。 - Urushning azob-uqubatlarini to'liq boshdan kechirdilar. / 他不吃点苦头是不会回心转意的。 - u muammoga duch kelmaguncha fikridan qaytmaydi.

苦夏 - yoz faslida ishtahaning yo'qolishi: 入伏苦夏- Yozning jazirama (saraton) kunlarida vazn yo'qotish.

苦笑 - achchiq kulgu; zaharhanda kulgu: 现出一丝苦笑。 - Tabassum qilishga majbur bo'lish/苦笑一声-achchiq kulish.

苦心 – og'riqli yurak; og'riqlar: 苦心孤诣- qattiq ishlamoq/ 苦心经营- tirishqoqlik bilan g'amxo'rlik qilmoq; tirishqoqlik bilan harakat qilish.

酸 suān [9] so'zi “汉字资源” (“Iyerogliflarning kelib chiqishi”) kitobida shunday izohlanadi –bir bog'indan iborat piktogramma, nordon ta'mini anglatadi. Ma'nolari:

1. Sirka kabi hid yoki ta'mga ega: 酸菜 – tuzlangan karam.

2. Kimyoviy jihatdan suvli eritmada vodorod ionlarini hosil qila oladigan birikma, uni ikki toifaga bo'lish mumkin: "noorganik kislota" va "organik kislota": 盐酸-tuzli kislota.

3. Xalq tilida istehzo bilan: 穷酸 - kambag'al (juda nochor).

4. G'amgin, g'amgin: 酸楚 – qayg'u va g'am.

5. Charchoq yoki kasallik tufayli yuzaga keladigan yengil og'riq tufayli zaiflik hissi: 酸痛- achib og'rimoq.

“酸” suān [4;1142] “新时代汉英词典” lug'atida quyidagi ma'nolarda qo'llangan:

1) Kimyo sohasida kislota ma'nosida qo'llaniladi: 酸酐- kislota angidridi/酸根- kislota radikali/酸化- kislotalash/酸雾- kislotali tuman/酸雨-kislotali yomg'ir/酸腐蚀- kislotali korroziya/ 酸碱度- pH qiymati/ 酸溶液- kislota eritmasi/酸式盐-kislotali tuz/酸中和-kislota-asosli neytrallash.

2) Ikkinchi ma'noda ta'mni bildiradi hamda nordon, sirkali m'anosini anglatadi: 酸败 (baliq)- nordon ta'mli/酸甜-nordon-shirin/酸味-nordon ta'm/酸辣汤-nordon-achchiq sho'rva/酸牛奶- qatiq; nordon sut/ 酸头儿-biroz nordon ta'm/酸杏儿- nordon o'rik/酸甜苦辣-nordon-shirin-achchiq-o'tkir- hayotning baxtli va baxtsiz tomonlari, hayotda mavjud ta'mlar ma'nosini anglatadi.

3) Yuragida kasali bo'lmoq; xafa; alam qilmoq: 酸哽- xafa his qilmoq va yig'lamoq/酸苦- xafa qilmoq, alam qilmoq/令人酸鼻- birovga achinib yig'lagisi kelmoq.

4) Qashshoqlashgan qoidalarga amal qiluvchi olimlar: 酸腐- zerikarli va dokmatik [10] (inkor etib bo'lmaydigan narsa)/ 酸文假醋- soxta nafislik; ta'sirchan xulq-atvor.

5) Og'riq, achishmoq hissini ham bildirib keladi: 浑身酸困- butun tana o'g'rib, uyquasi kelmoq/手写算了- qo'llari yozganidan achishib ketmoq.

Yuqorida keltirilgan beshta asosiy ma'nosidan tashqari 酸 so'zi quyidagi so'z va birikmalar tarkibida ham qo'llanilib keladi:

酸不唧- birinchi ma'nosi ta'mi biroz nordon: 这果子酸不唧, 好吃。 - Bu meva yaxshi nordon ta'mga ega. Ikkinchi ma'noda toliqqan, charchagan: 浑身的酸不唧 – butun tanasini charchaganligini his qilish.

酸不溜丢- nordon ta'mga ega bo'lgan; shaxslarga nisbatan uyatsiz, hayosiz ma'nosini anglatadi: 酸不溜丢的味道 - nordon ta'm/ 酸不溜丢的样子- hafsalasi pir bo'lgan yoki hayosiz ko'rinmoq.

酸菜- tuzlangan sabzavotlar; tuzlangan karam; tuzlangan bodring: 腌酸菜- tuzlangan sabzavotlar/酸菜汤- tuzlangan karam sho'rvasi.

酸橙- limon daraxti.

酸楚- qayg'uli; og'riqli, iztirobli: 心中感到酸楚- yuragida qayg'uni his qilmoq.

酸溜溜- nordon ta'm va hid: 酸溜溜的话梅- nordon olxo'ri; ikkinchi ma'nosi achishish: 周身酸溜溜的- butun tana og'rishi. Keyingi o'rinda g'amgin bo'lmoq ma'nosini anglatadi: 心里酸溜溜的- ich-ichidan g'amgin bo'lish. To'rtinchi ma'nosi tartib qoida amal qiluvchi: 酸溜溜的老学究- qoidalarga amal qiluvchi olimlar.

酸麻- og'riq va haddan tashqari achishi hissi: 两腿酸麻- ikki oyog'i ham og'rishi.

酸梅- dudlangan va qoraytirib pishirilgan: 酸梅汤- nordon sharbat/酸梅汁- shirin-nordon olxo'ri sharbati konsentratini.

酸软- achish va oqsoqlanish: 四肢酸软没劲儿-oyoq-qo'llarida og'riq va hissizlik.

酸涩- birinchi ma'nosi nordon va shirali: 这柿子太酸涩了。 - Xurmolar nordon va shirali. Ikkinchi ma'noda ko'zi og'rimoq: 眼睛酸涩- Ko'zlarim og'riyapdi.

酸痛- og'rimoq, achimoq: 跑得腿肚子酸痛。 - Yugurganimdan qornim va oyog'im og'rimoqda.

酸心 – birinchi ma'nosi yuragi og'rimoq; g'amgin bo'lmoq; asabiylashmoq: 这出戏看了叫人酸心。 - Bu spektakl odamlarni juda ranjitdi. Ikkinchi ma'noda oshqozonni nordon bo'lishi; yurak urishidan aziyat chekish:

这东西吃了酸心。 - Bu narsani yeb ochqozonim nordon bo'ldi.

酸辛- xafa; g'amgin: 酸辛地哭泣- xafa bo'lib yig'lamoq.

酸性 – kislotali: 酸性反应 -kislotali reaksiya/ 酸性试验 – kislota xususiyatiga ega tajriba/ 酸性氧化物- kislota oksidi.

酸枣- yovvoyi marmelad; 酸枣林- yovvoyi marmeladli o'rmon/ 酸枣树- yovvoyi marmelad daraxti/ 酸枣汁 – yovvoyi marmeladli sharbat.

Xulosa: xitoy tilida mavjud ta'm sifatlari taomlarning, oziq-ovqat mahsulotlarining ta'riflashda keng qo'llaniladigan, Xitoy xalqi uchun qadim zamonlardan beri muhim ahamiyat kasb etib kelayotgan ta'mlar haqida so'z boradi. Tahlil davomida xitoy tili eng muhim ta'm sifatlari bo'lgan shirin, achchiq, o'tkir, nordon hamda sho'r ta'mlari leksik-semantik jihatdan tahlilga tortildi. Besh muhim ta'm taomlarni ta'riflashda qo'llanilishi bilan bir qatorda boshqa ma'nolarini ham keng yoritib berishga harakat qilindi. Misol uchun, besh ta'm so'zi ta'mlardan tashqari, hayotning achchiq-shirin ta'mi borligini, ya'ni hayotda yaxshi va yomon kunlar doimo birga kelishi mumkinligi haqidagi ma'noni anglatadi. O'zbek tiliga shirin ta'mini anglatib keluvchi sifat faqatgina ta'mning shakar qo'shilganligini emas, balki bolaning shirinligini, suhbatning shirinligini anglatmaydi. O'zbek tilida mavjud achchiq sifati xitoy tilida ikki xil so'z bilan beriladi. Ularning ma'nolari va qo'llanilishini keng misollar bilan yoritib berishga harakat qilindi. Sho'r va nordon sifatlari tahlilida kislota ma'nosi, tuz mahsulotining taomga qay darajada qo'shilganligiga qarab qo'llanilishi haqida qisqacha izohlar berib o'tildi. Xitoy tilidagi ta'm-maza sifatlari bu tilni o'rganuvchilar tomonidan to'g'ri qo'llanilishi uchun har bir sifatni to'liq tushuntirib, izoh berish hamda sifat sinonimlari o'rtasidagi farqlarni aniqlash talab qilinadi.

ADABIYOTLAR:

1. G.K. Odilova Glyutonik diskurs asoslari. Monografiya. – T.: "Mumtoz so'z"-2020. –310 b.
2. Капкан М.В. Феномен гастрономической культуры. Специфика форм репрезентации: Автореф. дисс. канд. культурологии: 24.00.01. – Екатеринбург: 2010.-22 с.
3. 陶然, 良岳中, 张志东 现代汉语形容词辞典。- 中国国际广播出版社, 1995 年。-北京, 页 175.
4. 新时代汉英词典” 潘绍中 主编, - 北京: 商务印书馆, 2002. 1628 页
5. <http://xh.5156edu.com/ciyu/214380end100044.html>
6. <http://www.t086.com/zidian/%E8%BE%A3>
7. <https://zidian.911cha.com/zi8fa3.html>
8. <https://www.google.com/url>
9. <https://baike.baidu.com/item/%E9%85%B8/51232544?fr=aladdin>
10. <https://uz.warbletoncouncil.org/dogmatico-1494>

МАЪНОДОШЛИК ҚАТОРИДАГИ СЎЗЛАР ОРАСИДАГИ МАЪНОВИЙ МУНОСАБАТ ХАҚИДА

Сафаров Фируз Сулаймонович;

Бухоро давлат университети докторанти (DSc)

f.s.safarov@buxdu.uz

Аннотация. Мақолада маънодошлик қаторидаги сўзлар орасидаги маъновий муносабатнинг табиати очиб берилган. Лексик маънодошлик ҳодисаси ўзбек тилишуносликда анча чуқур ўрганилган. Бироқ анъанавий тилишуносликда ҳам систем тилишуносликда ҳам маънодошлик қаторидаги сўзлар орасидаги маъновий муносабат аниқ очиб берилмаган. Яъни иккала йўналишида ҳам маънодошлик қаторидаги барча сўз (лексема) бир-бирига маънодош деб қаралади. Мақолада аслида маънодошлик қаторидаги барча сўз бир-бирига маънодош эмас, балки маънодошлик қуриловини ҳосил қилувчи ҳар бир сўз доминантага маънодош эканлиги асослаб берилган. Лексик маънодошликнинг тамойили сўзловчининг нутқий мақсаду вазифа талаби билан маънодошлик қаторидаги доминантанинг ўрнига қуриловдаги бирор сўзни танлаб ишлатишидан иборат эканлиги кўрсатиб берилган.

Калит сўзлар: маънодошлик, маънодошлик қатори, денотатив маъно, коннотатив маъно, қўшимча бўёқ, доминанта, қуришов.

Аннотация. В статье раскрывается характер смысловой связи между словами в синонимическом ряду. Явление лексической синонимии глубоко изучено в узбекском языкознании. Однако ни в традиционной лингвистике, ни в системной лингвистике семантическое отношение между словами синонимического ряда чётко не выявлено. То есть в обоих направлениях все слова (лексемы) в синонимическом ряду считаются синонимами. В статье утверждается, что не все слова в смысловом ряду синонимичны друг другу, а каждое слово, образующее окружение, синонимично доминанте. Показано, что принцип лексической семантики заключается в том, что говорящий использует слово в контексте вместо доминанты в смысловом ряду в связи требованием речевой целью и задачей.

Ключевые слова: синонимия, синонимический ряд, денотативное значение, коннотативное значение, смысловой оттенок, доминанта, окружение.

Abstract. The article reveals the nature of the semantic connection between words in the synonymic series. The phenomenon of lexical synonymy has been deeply studied in Uzbek linguistics. However, neither in traditional linguistics, nor in system linguistics, the semantic relationship between the words of the synonymous series of the line has been clearly identified. That is, in both directions, all words (lexemes) in the synonymic series are considered synonyms. The article states that not all words in the semantic series are synonymous with each other, and each word that forms the environment is synonymous with the dominant. It is shown that the principle of lexical semantics is that the speaker uses the word in the context instead of the dominant in the semantic series in connection with the requirement of the speech goal and task.

Keywords: synonymy, synonymic series, denotative meaning, connotative meaning, semantic shade, dominant, environment.

Қириш. Сўзлар орасидаги маънодошлик ҳодисаси “Ўзбек тили лексикологияси” асарида проф. А. Ҳожиёв томонидан компонент таҳлил усулига асосланиб анча аниқ ва батафсил ёритилган [3]. Бу китобда маънодош сўзларни “бир-бирига яқин маъноли сўзлар” шунингдек “бир хил ёки бир-бирига яқин тушунча ифодаловчи сўзлар” деб таърифлаш тўғри бўлмаслиги айтилади [3, 235-б.]. Чунки “икки ёки ундан ортиқ сўзнинг ўзаро синонимлигини белгилашда маънодаги яқинлик асосга олинадиган бўлса, у ҳолда маъноси бир-бирига жуда яқин сўзлар билан бирга, қисман бўлсада маънода яқинлиги бор сўзлар ҳам синоним деб қаралиши керак бўлади. Масалан, қулмоқ, илжаймоқ, жилмаймоқ, тиржаймоқ, иржаймоқ, иршаймоқ, ишшаймоқ, хахоламоқ, ҳиҳиламоқ, ҳе-ҳеламоқ, қаҳқаҳламоқ, пиқирламоқ, қиқирламоқ сўзларининг маъносида, қай даражада бўлмасин, яқинлик бор. Лекин буларнинг ҳаммаси ўзаро синоним деб бўлмайди. Буни жилмаймоқ билан пиқирламоқ, қаҳқаҳламоқ билан қиқирламоқ сўзларини қиёслаганда ҳам аниқ сезиш мумкин” [3, 236-б.]. “Синонимларни белгилашда сўз билдирган тушунчани асосга олиш маънони асосга олишдан бирор

афзалликка эга эмас, ҳатто, бу йўлни тўғри деб ҳам бўлмайди. Асосий далил сифатида шуни айтиш кифояки, ҳар қандай сўз тушунча ифодамайди, лекин у маънога эга бўлади ва тушунча ифодаламайдиган бундай сўзлар бирор маъноси билан ўзаро синоним бўлиши мумкин. Масалан, *ҳамма, барча, бари* оломшлари, *балли, баракалла, қойил, тасанно, офарин, яша(нг), ўлма(нг), таҳсин, салламно* ундовлари, истак билдирувчи *зора, шояд, қошки, қани (қани энди, қани эди)* сўзлари ва б.” [3, 236-б.]. Шунга кўра проф. А. Ҳожиев икки ёки ундан ортиқ сўзнинг маънодошлигини белгилашда маънога асосланиш тўғри йўл эканлигини айтиб шундай деб ёзади: “Икки ёки ундан сўзни ўзаро синоним қиладиган нарса бу сўзлар семантик структурасидаги асосий қисмининг, яъни лексик маънонинг бир хиллиги, лексик маънони юзага келтирадиган компонентларнинг (семаларнинг) бир хил бўлишидир” [3, 237-б.]. Демак сўзлар орасидаги маънодошликни вужудга келтирувчи омил луғавий маънонинг яқинлиги эмас, бир хиллигидир. А. Ҳожиев шу фикрга асосланиб бундай дейди: “Агар лексик маъно (семема) бир хилда бўлмаса, синонимлик ҳақида гапириш мумкин бўлмайди. Масалан, *қарамоқ, боқмоқ, тикилмоқ, термилмоқ, тўнмоқ* сўзлари, умуман олганда, “бирор нарса ёки томонга кўз-назарни йўналтирмақ, кўз ташламақ” маъносини билдиради. Лекин *термилмоқ, тикилмоқ, тўнмоқ* сўзлари умуман “қараш” маъносини эмас, балки кўз олмаган ҳолда бўлишни, кўз тиккан ҳолатда бўлишни билдиради. Демак, буларнинг маъносида “кўз узмаган ҳолда, кўз тиккан ҳолда” компоненти (семаси) бор. Қарамоқ, боқмоқ сўзларининг маъносида бу компонент йўқ. Демак, *қарамоқ, боқмоқ, тикилмоқ, термилмоқ, тўнмоқ* сўзлари ўзаро эмас, балки *қарамоқ* билан *боқмоқ* ва *тикилмоқ, термилмоқ, тўнмоқ* сўзлари ўзаро синоним бўлади” [3, 237-б.]. Сўзлар орасидаги маънодошликнинг бу талқини ҳодисанинг моҳиятини анча аниқ кўрсатиб берса-да бу қарашда эътирозли бир нуқта бор. Маънодош сўзлар ифода семаси (коннотатив маъноси) билан фарқланади, ифода семаси эса семема таркибига киради [1, 60 – 61-б.]. Шунга кўра маънодош сўзлар луғавий маъноси (семемаси) бир хил сўзлар деб талқин қилинса уларнинг фарқли жиҳати аниқ бўлмай қолади. Бинобарин маънодош сўзларни “Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати”даги каби “денотатив маъноси бир хил, қўшимча маъно оттенкаси, услубий бўёғи, қўлланишдаги хусусияти ва ш.к. белгилари билан фарқланадиган сўзлар” [4, 88-б.] сифатида талқин қилиш сўзлар орасидаги маънодошликнинг моҳиятини янада аниқроқ ва чуқурроқ очиб беришга хизмат қилади.

Асосий қисм. А. Ҳожиев сўзнинг контекстда вужудга келадиган маъноси билан бошқа сўзга маънодош бўлишини маънодошликка киритмайди. Жумладан у шундай ёзади: “Лексик маъно билан контекстда реаллашадиган маъно асосида синонимлик ҳосил бўлмайди. Мисол: – *Мадамингов икки ҳафта бурун менинг акамни ўлдирди... – Шундай дўстим. Энди унинг ўзини йўқ қилмасак, сени ҳам, мени ҳам ейди* (П. Турсун). Мисолда *емоқ* феъли “ўлдирмоқ” маъносида қўлланган. Лекин унинг бу маъноси контекстдагина реаллашяпти, яъни бу маъно *емоқ* сўзининг лексик маъноси эмас. Шунга кўра, *емоқ* феъли *ўлдирмоқ* феъли билан синоним бўла олмайди” [3, 239-б.]. Сўзлар орасидаги маънодошликка парадигматик ҳодиса сифатида ёндашилса чинданам *емоқ* ва *ўлдирмоқ* сўзлари парадигматик (лисоний) маънодош эмас. Бироқ тилшуносликда сўзларнинг контекстуал маънодошлиги ҳам эътироф этилади [4, 61-б.] Бинобарин контекстда вужудга келадиган маъноси билан бошқа сўзга маънодош бўладиган сўзни илмий адабиётларда айтилганидек контекстуал маънодош сўз деб аташ мақсадга мувофиқ.

А. Ҳожиев лексик маънодошликнинг кўп маънолилиқ билан муносабатини ҳам очиб беради. Унинг ёзишича “Кўп маъноли сўзларнинг маъно миқдори ҳар хил бўлиши мумкин, яъни баъзи сўзлар икки-уч маънога, баъзи сўзлар жуда кўп маънога эга бўлади. Бундай сўзлар бошқа кўп маъноли сўз билан маълум бир маъноси ёки маъноларида синонимлик ҳосил этади. Масалан, *тоза, соф, безубор, мусоффо* сўзларининг ҳар бири кўп маъноли. Лекин улар фақат бир маъносида – “чанг-ғубордан холи” деган маъносида ўзаро синонимдир” [3, 239-б.]. Тилшунос кўп маъноли сўзлар бирдан ортиқ маъносида маънодош бўлиши мумкинлигини айтиб фикрини далиллаш учун *алоҳида, айрим* кўп маъноли сўзларининг маънодошлигини мисол келтиради. Унинг фикрича бу сўзлар уч маъносида маънодош: 1) ўзига мустақил, бошқалардан холи, 2) бошқалардан фарқли ҳолда, ўзига хос, 3) бошқаларни қўшмай, ўзини мустақил ҳолда [3, 240-б.]. Олим кўп маъноли сўз бир маъноси билан маълум бир сўз ёки сўзларга, бошқа бир маъноси билан яна маълум бир сўз ёки сўзларга маънодош бўлиши мумкинлигини қайд қилиб ўз фикрини кўп маъноли *битирмоқ* феълининг маънодошлиги асосида далиллашди. Бу феълнинг *яқунига етказмоқ* маъносида *тугатмоқ, тугалламоқ, тамомламақ, тамом қилмоқ, адо қилмоқ* феълларига, *иш, вазифа ва шу кабиларни амалга оширмақ, бажо келтирмақ* маъносида *бажармоқ, адо этмоқ, ўринлатмоқ, дўндирмоқ, ўтамоқ, бажо қилмоқ* феълларига маънодош бўлишини айтади [3, 240 – 241-б.].

А. Ҳожиёв маънодошлик қаторига шундай таъриф беради: “Ўзаро синонимик муносабатда бўлган сўзлар (маъносида бирлик бўлган сўзлар) синонимик қаторни ҳосил қилади: *уйин, рақс; янглиш, хато, нотўғри, чатоқ, галат; галаба, зафар, тантана, музаффарият* ва б.” [3, 241-б.].

А. Ҳожиёв маънодош сўзлар маъновий бир хилликдан ташқари ўзига хос фарқларга ҳам эгалигини кўрсатиб беради. У бу ҳақда шундай деб ёзади: “Синонимлар семантик структурасида бир хил бўлган қисм, бирлаштирувчи лексик маънодан ташқари яна бошқа қисмлар ҳар бир синонимда ўзига хос, бошқасидагидан фарқли бўлади. Ана шу фарқлар синонимлардан ҳар бирининг тилда яшашини, тилда ҳар бирининг қўлланиш ўрнини таъминлайди” [3, 241-б.]. Олимнинг ёзишича маънодош сўзларнинг ўзаро фарқли хусусияти қуйидагилардан иборат: 1. Маъно оттенкасидаги фарқ. Ўзаро синоним бўлган сўзлардан бири кўшимча оттенкага эга бўлмаслиги, бошқаси эса қандайдир оттенкага эга бўлиши мумкин. 2. Маънодош сўзлар вақт, ҳаракат, белги, миқдор, кабиларда уларнинг ҳар бирида белгининг даражаси ҳар хил бўлиши мумкин. 3. Маънодош сўзлар эмоционал бўёққа бўлган муносабатига кўра ўзаро фарқланиши мумкин. Ўзаро маънодош бўлган сўзларнинг баъзилари эмоционал бўёқли бўлиши, айримлари эса эмоционал бўёққа эга бўлмаслиги мумкин. Эмоционал бўёқли маънодош сўзлар салбий ёки ижобий эмоцияни (салбий ёки ижобий муносабатни) билдиришига кўра ҳам ўзаро фарқланади: 1) ижобий эмоционал бўёқли сўзлар, 2) салбий эмоционал бўёқли сўзлар. 4. Ўзаро маънодош бўлган сўзлар маълум бир услубга бўлган муносабатига кўра ҳам бир-биридан фарқланиши мумкин. Яъни маънодош сўз услубнинг маълум бир турига оид бўлиши ёки услуб нуқтаи назаридан бетараф бўлиши мумкин. 5. Маънодош сўзлар ичида диалектал хусусиятга эга сўз бўлиши мумкин. 6. Ўзаро маънодош сўзлар қўлланиш даражасига кўра фарқланиши яъни баъзиси кенг қўлланиши, бошқаси эса кам қўлланиши мумкин. 7. Маънодош сўзлар маълум бир сўзлар билан бирика олиш ёки бирика олмаслиги, маълум эркин ёки турғун сўз бирикмаларида қўллана олиш ёки қўллана олмаслик хусусияти билан ҳам ўзаро фарқланиши мумкин [3, 241 – 244-б.]. Бир маънодошлик қаторидаги сўзлар кўриб ўтилган хусусиятларнинг биттаси ёки бир нечасига кўра ўзаро фарқланиши мумкин [3, 244-б.].

А. Ҳожиёв ҳар бир маънодошлик қаторида шу қатордаги сўзларнинг маънодошлигини белгиловчи асосий сўз мавжуд бўлишини қайд қилиб уни қуйидагича тавсифлайди: “Синонимик қатор бир неча сўздан иборат бўлишидан қатъи назар, унда бир сўз асосий, шу синонимик қаторнинг характерини белгиловчи сўз бўлади. Бу сўз доминанта деб юритилади. Синонимик қаторнинг чегарасини белгилашда, шунингдек ундаги ҳар бир сўзнинг ўзига хос хусусиятини очишда шу қатордаги доминантани (асосий сўзни) тўғри белгилаш муҳим роль ўйнайди” [3, 245-б.]. Олим доминанта қуйидаги белгиларга эга деб ҳисоблайди: 1. Доминанта синонимик қатордаги умумий (бир хил) бўлган маънони жуда аниқ ифодалайди. Доминантада синонимик қатордаги сўзларга хос умумий маъно аниқ ифодаланиши сабабли сўзларнинг ўзаро синонимлигини белгилашда (синонимик қаторнинг чегарасини белгилашда) доминанта асосга олинади, бошқа сўзлар бир-бирига қиёсланмайди, балки доминантага қиёсланади. 2. Синонимик қаторда маъно ҳажми бошқаларникига нисбатан кенг бўлган сўз доминанта ҳисобланади. 3. Белгини даража нуқтаи назаридан фарқлайдиган сўзлардан иборат синонимик қаторда белгини нормал (нейтрал) даражада ифодаладиган сўз доминанта бўлади. 4. Доминанта услубга нисбатан нейтрал бўлади. 5. Синонимик қаторда эмоционал бўёққа нисбатан фарқландиган сўзлар бўлганида эмоционал бўёққа нисбатан нейтрал бўлган сўз доминанта бўлади. 6. Синонимик қатор диалектал хусусиятга бўлган муносабатига кўра ўзаро фарқландиган сўзлардан иборат бўлганида адабий тилга хос сўз доминанта бўлади [3, 245 – 246-б.]. Синонимик қатордаги асосий сўз (доминанта) кўриб ўтилган хусусиятларига кўра ўз қаторидаги бошқа сўзларга нисбатан кенг қўлланади [3, 246].

Филология факультети талабалари учун ёзилган “Ҳозирги ўзбек адабий тили” дарслиги [2]да сўзлар орасидаги маънодошлик ҳодисасига тизим сифатида ёндашилиб маънодош бирликлар гуруҳи лексик-семантик гуруҳлашда охириги тўдаланиш сифатида семантик микросистема деб аталади [2, 108-б.]. III. Раҳматуллаев маънодошликни А. Ҳожиёв каби талқин қилади: Тил бирликларининг айни бир маънони англатиши асосида гуруҳланиши *синонимия* дейилади [2, 108-б.]. Тилшунос маънодошлик луғавий бирликларда ҳам, грамматик бирликларда ҳам мавжудлигини қайд қилиб шунга кўра маънодошлик икки хил бўлишини айтади: луғавий маънодошлик ва грамматик маънодошлик. Луғавий маънодошликни ўз навбатида уч турга ажратади: 1. Лексик синонимия – лексик бирликларнинг ўзаро синоним бўлиши: *муғамбир, айёр, қув, маккор* каби. 2. Фразеологик синонимия – фразеологик бирликларнинг ўзаро синоним бўлиши: *илоннинг ёгини ялаган, бурганинг кўзини кўрган* каби. 3. Лексик-фразеологик синонимия – лексик бирлик билан фразеологик бирликнинг ўзаро синоним бўлиши: *осонгина, ҳамирдан қил суғургандай* каби [2, 108-б.].

Дарсликда сўзлар орасидаги маънодошликка (лексик синонимияга) қуйидагича таъриф берилади: Лексемаларнинг (лексосемемаларнинг) айна бир маънони англатиши асосида гуруҳланиши *лексик синонимия* дейилади. Масалан, *ялқов, дангаса* лексемалари ҳозирги ўзбек тилида бир луғавий маънони англатади (“ишқмас”), шунга кўра улар ўзаро синоним [2, 108-б.]. Таърифдан сўнг маънодош сўзларнинг фарқли жихатига тўхталинади. Ш. Раҳматуллаевнинг фикрича маънодош сўзларнинг “айни бир маънони англатишини маънода тенг келиш деб тушуниш ярамайди. Ҳар бир синоним, ушбу синонимия қатори учун умумий маъно ўзанидан ташқари, ўзига хос маъно қиррасига эга бўлиши мумкин. Синонимлар бир-биридан англатган маъно қиррасига кўра, услубий баҳосига кўра, нутқий хосланиш белгисига кўра (бир ёки бир неча жихатдан) фарқ қилади” [2, 109-б.]. Кўринадиким олим маънодош сўзлар уч жихатдан фарқланади деб ҳисоблайди. Дарсликда маъно қирраси жихатидан фарқланадиган сўзлар идеографик синонимлар деб аталади. Мисол тариқасида жумладан йиғмоқ ва тўпламоқ сўзлари келтирилиб уларнинг фарқи қуйидагича изоҳланади: “Йиғмоқ ҳам, тўпламоқ ҳам айна бир маънони – “бир жойга жамламоқ”ни англатади, лекин тўпламоқ оддий жамлашни эмас, балки уйиб туриб жамлашни англатади, йиғмоқ феълининг маъносида эса бундай қирра йўқ” [2, 110-б.]. Олим услубий баҳо жихатдан фарқланувчи маънодош сўзларни услубий синонимлар деб атайди. Унинг ёзишича: “Ҳар бир синонимия қатори одатда: а) услубий баҳо семаси бетараф лексик бирликни ва б) услубий баҳо семаси бетараф бўлмаган лексик бирликни ўз ичига олади. Масалан, *юз, афт, башара, чеҳра* синонимия қаторида *юз* лексемаси бетараф, қолганларида эса қолганларида услубий баҳо бўриб туради. Синонимларда услубий баҳо икки хил бўлади: 1) ижобий: *жилмаймоқ, табассум қилмоқ* лексемаларидаги каби; 2) салбий: *афт, башара, иржаймоқ, тиржаймоқ, ишишаймоқ* лексемаларидаги каби” [2, 110-б.]. Кўринадиким Ш. Раҳматуллаев томонидан қўлланган услубий баҳо термини мазмунан А. Ҳожиёв ишлатган эмоционал бўёқ терминига тўғри келади. Бизнингча эмоционал бўёқ термини бу ҳодисанинг моҳиятини аниқроқ акс эттиради чунки маънодош сўзлардаги бу қўшимча маъно сўзнинг услубга муносабатини эмас, сўзловчининг ҳиссий муносабатини ифодалайди.

Ш. Раҳматуллаев нутқий хосланиш белгиси жихатидан фарқланувчи сўзларни нутқий синонимлар деб атайди. У нутқий маънодош сўзларни қуйидагича изоҳлайди: “Масалан, *юз, бет, афт, башара, чеҳра* синонимларидан *юз* лексемасининг ишлатилиши нутқ кўринишлари бўйича чегараланмаган, *бет, афт, башара* лексемалари асосан сўзлашув нутқида, *чеҳра* лексемаси асосан бадиий нутқда ишлатилади” [2, 112-б.]. Кўринадиким олим нутқий синонимлар деганда маълум нутқ услубига хосланган маънодош сўзларни назарда тутган. Шунга кўра бундай маънодош сўзларга нисбатан услубий синонимлар терминини қўллаш мақсадга мувофиқ бўларди.

Ш. Раҳматуллаев маънодош сўзларнинг маъно қирраси, услубий баҳо ва нутқий хосланишига асосланиб маънодошлик қаторидаги доминантага таъриф беради: “Доминанта деб, одатда, лексик мундарижаси барча синонимлари учун умумий, услубий баҳоси бетараф, умумнутққа хосланган бирлик танланади. Масалан, *юз, бет, афт, башара, чеҳра* синонимия қаторида *юз* лексемаси доминанта” [2, 112-б.]. Олим доминантани белгилаб олиш маънодош сўзлар луғатини тузишда катта аҳамиятга эгаллигини, чунки маънодошлик қатори луғатдан шу доминанта асосида жой олиши ҳамда маънодошлик қатори англатган маъно шу доминанта асосида таърифланишини ёзади.

Ҳ. Неъматов ва Р. Расулов томонидан ёзилган “Ўзбек тили систем лексикологияси” қўлланмасида лексема семемаси аташ (денотатив), ифода (коннотатив) ва вазифа (функционал) семаларидан иборат деб қаралади [1, 58 – 63-б.]. “Ифода семалари деганда семема таркибидаги аташ семасидан ташқари турли қўшимча маъноларни (услубий бўёқни, шахсий муносабатни, қўлланиш доирасини) англатувчи семалар тушунилади” [1, 60-б.]. Аташ ва вазифа семалари бир хил, ифода семасига кўра фарқланадиган сўзлар орасида маънодошлик муносабати мавжуд деб қаралади (нарвон – шоти; дийдор – жамол – чеҳра – юз – бет – афт – башара – турк каби сўзлар қатори мисолида) [1, 89 – 91-б.]. Муаллифларнинг фикрича сўзлар (лексемалар) орасидаги маънодошликнинг икки тури мавжуд: 1) “маънодошликнинг барча тилшунослар томонидан шак-шубҳасиз ажратиладиган тури – семемаси таркибидаги аташ ва вазифа семалари бир хил, ифода семалари эса ҳар хил бўлган лексемалар” (юз – бет – афт – башара – турк қатори каби) [1, 105-б.], 2) “нарса-буюм, белги, ҳаракат-ҳолатни турлича даражалаб ифодаловчи [нинни] – [чақалок] – [гўдак] – [бола] ... каби лексемалар гуруҳи” [1, 108-б.]. Иккинчи турдаги маъновий муносабатни муаллифлар мазмуний даражаланиш (градуонимия) муносабати деб атайди ва бу икки тур маъновий муносабатнинг фарқини қуйидагича изоҳлайди: Асосий фарқ шундаки, маънодошлик қаторидаги лексемаларнинг аташ семалари бир хил, бир турдаги нарса-буюм, белги-хусусият, ҳаракат-ҳолатни англатади. Даражаланиш қаторида эса умумий аташ семалари бир хил, лекин улар маълум бир семанинг турли даражаларини ифодалайди. Масалан, [нинни] – [чақалок] – [гўдак] қаторида “ёшнинг миқдори” семаси даражаланади.

Маънодошлик ва даражаланиш қаторлари орасидаги иккинчи фарқ шундаки, маънодошлик қаторидаги лексемалар ўзаро ифода семалари билан фарқланади. Даражаланиш қаторида эса бу шарт эмас [1, 108-б.]. Айни пайтда муаллифлар даражаланиш сўзлар орасидаги маъновий муносабатнинг маънодошликдан бошқа тури сифатида қаралиши ҳам мумкинлигини айтиб қуйидагича хулоса чиқаради: Албатта, даражаланиш қаторлари маънодошликнинг бир тури сифатида қараладими ёки ЛМГ⁵ ларнинг бир тури сифатида ўрганиладими, бу алоҳида тадқиқ қилинадиган масаладир [1, 110-б.].

Қўлланма муаллифлари маънодошликнинг биринчи тури ҳақида сўз юритганда “Маънодошлик муносабатларини тўлиқ ва атрофлича тадқиқ қилиш ўзбек тили лексемалари семемаси таркибидаги ифода семалари (ингерент коннотация семаларини) ўрганиш имкониятини туғдирадиган муҳим омилдир” деб ёзади [1, 106-б.]. Бундай семалар қаторидан жумладан қуйидагилар ўрин олади: 1) ижобий ёки салбий баҳо ёки муносабат семалари; 2) лексеманинг қўлланиш доирасини белгиловчи семалар (“сўзлашув нутқиға хос”, “китобийлик”, “кўтаринкилик”, “ғайриоддийлик”, “назмға хослик”, “маълум бир тоифа нутқиға хослик (арго, жаргон)”, “шеваға хослик” ва б.); 3) лексеманинг даврга муносабатини ифодаловчи семалар (“эскирганлик”, “янгилик”, “ўта замонавийлик” ва х. к.) [1, 106-б.]. Демак маънодошлик қаторидаги сўзлар турли-туман ифода семалари билан фарқланади.

Қўлланмада маънодошлик қаторидаги доминантага қуйидагича тавсиф берилади: Маънодошлик қаторларининг умумий хусусиятларидан диққатга сазовори шуки, бу қаторлар, албатта, битта бош лексема (доминанта) атрофида бирлашади. Бош лексеманинг хусусияти шундаки, бу лексеманинг семемаси таркибидаги ифода семалари маънодошлик қаторида белгиланган, ойдинлаштирилган ифода семаларига нисбатан бефарқ (нейтрал) бўлади [1, 106-б.]. Доминантанинг муҳим белгилари сифатида қуйидагилар кўрсатилади: 1) бош лексеманинг мазмуни қатордаги барча бошқа лексемаларга нисбатан камбағалроқ бўлади; 2) бош лексеманинг қўлланиш доираси ва миқдори қатордаги бошқа лексемаларга нисбатан кенг ва кўп бўлади; 3) бош лексема нутқ шароити талаби билан истаган вақтда ўз маъно гуруҳидаги барча сўзни алмаштира олади; 4) бош лексема муайян қўшимча воситалар билан ўз қаторидаги лексемаларнинг қўшимча ифода семаларини англата олади; 5) маънодошликка нисбатан каттароқ бўлган лексик парадигмага – лексемаларнинг мазмун гуруҳиға шу маънодошлик қаторидаги бош лексемага киради [1, 107-б.].

Қўлланмада луғавий бирликлар (лексемалар)дан ташкил топадиган маънодошлик қаторлари хақида очик бўлиши айтилади. “Яъни маънодошлик қаторлари биринчидан, давр такозоси, нутқ, жамият талаби асосида тўлдирилиб бориши мумкин. Иккинчидан, маънодошлик қаторлари нутқнинг аташ бирликлари, фразеологик иборалар, мустақил лексема семемаларининг турлари, ясама сўзлар, сўз бирикмалари, сўзларнинг нутқий кўчма маънолари билан боғланиб, ўз қаторини нутқий маънодошлик (контекстуал синонимия) воситалари билан кенгайтириб боради” [1, 107 – 108-б.].

Айтилганлардан кўринадики лексик маънодошлик ҳодисаси ўзбек тилшуносликда анча чуқур ўрганилган. Бироқ анъанавий тилшуносликда ҳам систем тилшуносликда ҳам маънодошлик қаторидаги сўзлар орасидаги маъновий муносабат аниқ очиб берилмаган. Яъни иккала йўналишда ҳам маънодошлик қаторидаги барча сўз (лексема) бир-бирига маънодош деб қаралади. Аслида маънодошлик қаторидаги барча сўз бир-бирига маънодош эмас, балки маънодошлик қуршовини ҳосил қилувчи ҳар бир сўз доминантага маънодошдир. Масалан *юз – чехра – башара* сўзларини олиб кўрсак *чехра* ва *башара* сўзларини маънодош деб бўлмайди чунки бу сўзлар нутқда бир-бирини алмаштира олмайди. Мисол учун *Чехрасидан нур ёғилади* гапида *чехра* сўзининг ўрнига *башара* сўзини қўллаб бўлмайди. Ёки аксинча *Башарасига қарагим келмади* гапида *башара* сўзининг ўрнига *чехра* сўзини ишлатиб бўлмайди. Бошқа бир маънодошлик қаторини олиб кўрсак: *одам – киши – инсон – кимса – башар*. Бу қатордаги *киши, инсон, кимса, башар* сўзларини ўзаро маънодош деб бўлмайди. Масалан қуйидаги гапда *инсон* сўзини *киши, кимса, башар* сўзларидан бири билан алмаштириб бўлмайди: *Инсон – бу дунёнинг азизу мукаррам хилқати, мавжудотлар ичида сарваридир. Чунки инсон сўзида ижобий кўтаринкилик маъноси бўлиб киши, кимса сўзларида бу қўшимча маъно йўқ, башар сўзи поэтик услубға хос*” [5, 154-б.]. Демак маънодошлик қаторидаги маънодошликнинг хусусияти қуйидагича: маънодошлик қуршовини ҳосил қилувчи сўзларнинг ҳар бири доминантага маънодош бўлиб сўзловчи нутқий мақсаду вазифа талаби билан доминантанинг ўрнига қуршовдаги бирор сўзни танлаб ишлатади. Сўзловчи доминанта ифодалаган тушунчани ижобий бўёқ билан йўғириб ифодалашни истаса қуршовдаги ижобий бўёқли сўзни, салбий бўёқ билан ифодалашни истаса салбий бўёқли сўзни, бадийлик бўёғини ифодаламоқчи бўлса бадий бўёқли сўзни (масалан *осмон* сўзи ўрнига *само* сўзини) қўллайди. Сўзловчи доминанта билдирган

⁵ Луғавий маъно гуруҳи.

тушунчани кўшимча бўёксиз ифодаламоқчи бўлса доминантанинг ўзини қўллайди. Шу ўринда Ҳ. Неъматов ва Р. Расуловнинг “бош лексема нутқ шароити талаби билан истаган вақтда ўз маъно гуруҳидаги барча сўзни алмаштира олади” деган фикрига муносабат билдириш лозим. Маънодошликнинг моҳияти бош лексеманинг ўз маъно гуруҳидаги барча сўзларни алмаштира олишида эмас, аксинча бошқа лексемалар (куршов ҳосил қилувчи лексемалар)нинг бош лексемани алмаштиришидадир. Масалан *Юзи курсин* гапида сўзловчи *башара* сўзи ўрнига *юз* сўзини қўллаган дея олмаймиз. Бу гапда *юз* сўзи *қуримоқ* сўзи таъсирида салбий бўёк касб этган. *Башараси курсин* гапида эса *юз* сўзи ўрнига *башара* сўзи қўлланган деймиз. Чунки бу контекст *башара* сўзининг маъносига мос.

Хулоса қилиб айтганда, луғавий маънодошлик қаторидаги барча сўз ўзаро маънодош эмас, балки маънодошлик куршовини ҳосил қиладиган ҳар бир сўз доминантага маънодош. Сўзловчи нутқий мақсаду вазифа талаби билан доминантанинг ўрнига куршовдаги бирор сўзни танлаб ишлатади. Сўзловчи доминанта билдирган тушунчани кўшимча бўёксиз ифодаламоқчи бўлса доминантанинг ўзини қўллайди.

АДАБИЁТЛАР:

1. Неъматов Ҳ., Расулов Р. *Ўзбек тили систем лексикологияси асослари (олий ўқув юрти талабалари учун қўлланма)*. – Тошкент, Ўқитувчи, 1995.
2. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. *Ҳозирги ўзбек адабий тили. Олий ўқув юртлари филология факультетлари учун дарслик*. – Тошкент, Ўзбекистон, 1992.
3. *Ўзбек тили лексикологияси*. – Тошкент, Фан, 1981. 315 б.
4. Ҳожиёв А. *Тилишунослик терминларининг изоҳли луғати*. – Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси давлат илмий нашриёти, 2002.
5. Ҳожиёв А. *Ўзбек тили синонимларининг изоҳли луғати*. – Тошкент, Ўқитувчи, 1974.

SEMANTIC COMMENTS IN AN EXPLANATORY DICTIONARY AND THEIR PROCESSING AS A SEMANTIC EXTENSION

Akhmedova Dildora Bakhodirovna,
 Doctoral student of BSU, PhD
daxmedova77@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'zbek tilining izohli lug'ati va lug'at maqolasidagi leksemalar, qo'shma so'z, so'z birikmasi va iboralarning o'zbek tili lug'at boyligi sifatidagi ahamiyati dalillangan. Semantik izohlar tahlilga tortilgan, ularni semantik kengaytma sifatida qayta ishlash yo'l-yo'riqlari misollar orqali tushuntirilgan. Semantik kengaytmaning leksik ma'lumotlar bazasini tashkil etuvchi birliklarning ichki ma'lumotlar bazasidan tashkil topishi, lug'at maqolasi hajman katta bo'lganda kengayish/kichrayish funksiyasi ishga tushirilishi, lug'at maqolasida izohlanayotgan birliklar guruhlanishi haqida mulohazalar bildirilgan.

Lingvistik korpuslarning o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, ma'lum bir birlik haqida (korpus imkoniyatidan kelib chiqqan holda) turli xildagi axborot/ma'lumotni olish imkoniyati mavjud. Chuqur annotatsiyalangan korpuslarda istalgan so'z tanlansa, bu so'z haqida fonetik, morfologik, leksik, grammatik va boshqa ma'lumotlarni olish imkoni paydo bo'ladi. Bunday ma'lumotlar sirasida semantik ma'lumotlar alohida o'rin tutadi. Maqolada muallif tomonidan korpus tarkibidagi so'zning semantik ma'lumot beruvchi qismi uchun semantik kengaytma atamasi taklif etilgan va qo'llangan.

Kalit so'zlar: leksema, lug'at maqolasi, ma'lumotlar bazasi, semantik izoh, semantik kengaytma, bosh so'z, frazeologiya, pometa, havola, teg, interfeys, ko'chma ma'no, elektron lug'at.

Аннотация. В данной статье доказано значение лексем, сложных слов, словосочетаний и выражений в толковом словаре узбекского языка и словарной статье как богатстве лексики узбекского языка. Анализируются семантические аннотации, и на примерах объясняются рекомендации по их обработке в качестве семантических расширений. Семантическое расширение формируется из внутренней базы единиц, составляющих лексическую базу, функция расширения/сжатия активизируется, когда словарная статья становится большой, а единицы, объясняемые в словарной статье, группируются.

Особенность лингвистических корпусов в том, что из них можно получить разные виды информации об определённой единице (в зависимости от корпуса). При выделении какого-либо слова в глубоко аннотированных корпусах становится возможным получение фонетической, морфологической, лексической, грамматической и другой информации об этом слове. Особое место среди такой информации занимает семантическая информация. В статье автор предложил и использовал термин семантическое расширение для семантически информативной части слова в корпусе.

Ключевые слова: лексема, словарная статья, база данных, семантическая аннотация, семантическое расширение, заглавное слово, фразеология, пометка, ссылка, тег, интерфейс, переносное значение, электронный словарь.

Abstract. In this article, the importance of lexemes, compound words, phrases and expressions in the explanatory dictionary of the Uzbek language and the dictionary article as a wealth of the Uzbek language vocabulary is elucidated. Semantic Abstracts are analyzed, and the guidelines for processing them as semantic extensions are explained through examples. The semantic extension is formed from the internal database of the units that make up the lexical database, the expansion/shrinking function is activated when the dictionary article becomes large, and the units explained in the dictionary article are grouped.

The peculiarity of linguistic corpora is that it is possible to obtain different types of information/information about a certain unit (depending on the corpus). If any word is selected in deeply annotated corpora, it becomes possible to obtain phonetic, morphological, lexical, grammatical and other information about this word. Semantic information has a special place among such information. In the article, the author proposed and used the term semantic extension for the semantically informative part of the word in the corpus.

Key words: lexeme, dictionary article, database, semantic Abstract, semantic extension, head word, phraseology, pometa, link, tag, interface, figurative meaning, electronic dictionary.

Introduction. In the introduction to the Uzbek Language Explanatory Dictionary, it is indicated that there are 80 000 words and combinations in this dictionary, but if we list the dictionary articles, then their number is more than 32 000 articles. It turns out that the ULED covers more than 32 000 lexemes, as well as more than 45 000 compound words, vocabulary and phrases in a dictionary article; these units were considered as vocabulary of the Uzbek language. To determine this, we will weigh some of the dictionary articles for analysis.

BOCHKA [r. bochka – qavariq shaklli idish] Yog‘och yoki metallardan ishlangan silindrik idish. Yog‘och bochka. Temir bochka. *Sidiqjon bochkani o‘choq boshiga tushirgach, qaytib ishga bordi.* «Sharq yulduzi». Yonilg‘i to‘la bochkalar, traktorlarning ehtiyot qismlari ko‘chma qum tagidan chiqarildi. Sh.Rashidov, Bo‘rondan kuchli.

In this dictionary article, the main word is interpreted as a monosemantic word. There are majority of such dictionary articles. The explanation of the units interpreted as such a unambiguous word is entered into the database as a single explanation. We will focus our attention on another dictionary article.

ALPOZDA s. t. (ma‘lum so‘zlar bilan) Ahvolda, tarzda. *Kecha kechqurun binoyidek yurgan Muazzam opa tun yarmidan og‘ganda, oyoqlari zirqirab og‘rib, uyg‘onib ketdi. Shu alpozda anchagacha uxlolmay yotdi.* R.Fayziy. *Balli, ona qizim. Hokim xalqqa ming alpozda o‘kirib, hammani haqorat qilib ketgandan keyingina u uyiga qaytdi.* M.Ismoiliy, Farg‘ona t.o.

Bir alpozda 1) bir tarzda. Begijon bilan oqsoqol beo‘xshov bir alpozda qotib qolishdi. “Yoshlik”; 2) nochor ahvolda. Bir alpozda kiyingan yigitni ko‘rib, salomiga zo‘rg‘a alik olipti. “Oltin beshik”.

So, the lexeme *alpozda* is interpreted separately, and in the composition of the dictionary article, the combination *bir alpozda* is presented separately, highlighted. In the explanatory phraseological Dictionary of the Uzbek language, this unit is not indicated as a phrasebook. So *bir alpozda* is not a frazema. For this reason, a separate database should be prepared for such combinations (units of content that are not phraseological, not included in the dictionary of compound words).

ALPON-TALPON ayn. alpang-talpan. [Xoljon xola] *Alpon-talpon qadam qo‘yib chiqar ekan oyog‘i toyib, yiqilib tushdi.* G‘ayratiy, Dovdirash.

Let’s focus on *ayn.* in this dictionary article. there is a pometa as well as a referenced word. In this case, it is considered a word article that is referenced in a dictionary article with a link. This word is interpreted as follows:

ALPANG-TALPANG rvsh. Lapanglab, u yoqdan-bu yoqqa chayqalib, entak-tentak. *Go‘dak alpang-talpan yura boshladi.* [Solih maxdum] *Alpang-talpan ichkariga kirib, o‘quvchi qizlar ichidagi Nigor oyimni o‘z yoniga chaqirdi.* A.Qodiriy, Mehrobdan chayon.

Analysis of literature on the topic. Putting a pometa to the *ayn.* to the first word in the semantic extension form distracts the user. In a traditional dictionary, the reader flips through the dictionary to open a referenced page or dictionary article and gets to know the desired word. Electronic products do not have such an opportunity, on the contrary, it is possible to open up more convenient opportunities than this. For example, *ayn.* in the dictionary database. the pometa is inserted into a separate column and connected by a hyperlink with the referenced word. When the main word in the dictionary article is searched, the explanation of the main word is visible, *ayn.* the explanation of the word connected through the pometa also comes out of the continuation. But the label *ayn.* is placed not in the first word, as is given in the dictionary, but in the second unit, and the pometa, word and Abstract are highlighted with a separate color. It appears in the interface in the form below (fig.1) In this case, the highlighted color comments attract the attention of the user.

ALPON-TALPON [Xoljon xola] *Alpon-talpon qadam qo‘yib chiqar ekan oyog‘i toyib, yiqilib tushdi.* G‘ayratiy, Dovdirash.

ayn. ALPANG-TALPANG rvsh. Lapanglab, u yoqdan-bu yoqqa chayqalib, entak-tentak. *Go‘dak alpang-talpan yura boshladi.* [Solih maxdum] *Alpang-talpan ichkariga kirib, o‘quvchi qizlar ichidagi Nigor oyimni o‘z yoniga chaqirdi.* A.Qodiriy, Mehrobdan chayon .

Figure 1. the appearance of "aynan" pometed words in the interface

In the Explanatory Dictionary "*q. (qarang)*" referential words make up the majority. Hence, the explanation of such words is different from the reference "*aynan*". In the introductory part of the

Explanatory Dictionary, this is interpreted as follows: “by a stylistic sign, the word “methodical” was used in a broader sense, that is, in the sense of signs that record other characteristics than a grammatical sign. Ular: *bol.* (bolalar nutqiga oid), *maxs.* (kasb-hunarga oid), *poet.* (poetikaga, poeziyaga oid), *kt.* (kitobiy so‘z), *s.t.* (so‘zlashuv tiliga oid), *folk.* (folklorga oid), *x.-q.* (xotin-qizlar nutqiga oid), *shv.* (shevaga oid), *esk.* (eskirgan so‘z), *haqr.* (haqorat so‘zi). Reference *q.* (qarang), *ayn.* (aynan) is also among such signs. In the words related to the fields of Science, an abbreviation was put, denoting this area: *mat.* (matematika), *tlsh.* (tilshunoslik), *iqd.* (iqtisodiyot) va b. As can be seen from the comment, the difference in the interpretation of the referenced words with the pometa “aynan” and “qarang” is not known. In order to determine the difference of such links, we will draw on the analysis of such link dictionary articles.

ALFAVIT [yun. – yunon alifbosining dastlabki ikki harfi (alfa + beta) nomidan] q. alifbo.

Q. (qarang) a dictionary article with a link is viewed in a referenced word article. This word is interpreted as follows:

ALIFBO [Arab alifbosi boshidagi 1- va 2-harf (alif va be) nomidan] Biror til yozuv shakllarining (harf va belgilarining) ma’lum tartibda joylashgan majmui. O‘zbek alifbosi.

Or:

AMR [a. buyruq, yo‘l-yo‘riq] 1 Buyruq, farmoyish, farmon. *Bizlar mergan, xon amrini qilamiz.* «Malikai ayyor»

Amr qilmoq (yoki etmoq). Buyruq bermoq, buyurmoq. *Janoblari amr qilgan ekanlar, xizmatlariga bosh egib keldim.* N.Safarov, Uyg‘onish. *Go‘ro‘g‘li amr etdi: bizlar kelamiz.* «Malikayi ayyor».

Amri ma‘ruf q. amrima‘ruf.

Amri mahol q. amrimahol.

2 Ixtiyor, izm. *Buning ham boisi erishkim ajdar. Uning amrida erish saltanat, zar.* Tuyg‘un.

AMR II [a.ish, holat] esk. kt. ayn. ish 1. Ikki dillik, ikki tillik. *Men emasman sen aytgan, Haq amridan yuz o‘girib, Aziz imonin sotgan.* Hamza.

We found it necessary to reflect these observations in Table 1

	“aynan” pometa li havola	“qarang” pometa li havola
Structure of pometa word article	ALPON-TALPON ayn. alpang-talpang. [Xoljon xola] <i>Alpon-talpon qadam qo‘yib chiqar ekan oyog‘i toyib, yiqilib tushdi.</i> G‘ayratiy, Dovdirash.	ALFAVIT [yun. – yunon alifbosining dastlabki ikki harfi (alfa + beta) nomidan] q. alifbo.
Structure of link given word article	ALPANG-TALPANG rvsh. Lapanglab, u yoqdan-bu yoqqa chayqalib, entak-tentak. <i>Go‘dak alpang-talpang yura boshladi.</i> [Solih maxdum] <i>Alpang-talpang ichkariga kirib, o‘quvchi qizlar ichidagi Nigor oyimni o‘z yoniga chaqirdi.</i> A.Qodiriy, Mehrobdan chayon.	ALIFBO [Arab alifbosi boshidagi 1- va 2-harf (alif va be) nomidan] Biror til yozuv shakllarining (harf va belgilarining) ma’lum tartibda joylashgan majmui. O‘zbek alifbosi.
Structure of pometa word article	BOSHBARMOQ ayn. boshmaldoq.	АЛФОЗ [a. – сўзлар] эск. кт. <i>Сўз, сўзлар, иборалар. У менга яқин келгач, уни оғзимга келган алфоз билан сўка бошладим.</i> С.Айний, Жаллодлар.
Structure of link given word article	BOSHMALDOQ (asli bosh barmoq) Qo‘l yoki oyoq panjasidagi birinchi yo‘g‘on barmoq. <i>Bu uzukni olib boshmaldoqqa taqibdi.</i> «Luqmoni Hakim». <i>Bir vaqtlar Tojibuvining boshmaldog‘iga xasmol chiqqan edi, tuzalib ketdimi?</i> Mirmuhsin, Umid. <i>Bolalar barmoqlarini bukib aytuvchi edilar: boshmaldoq, qoramaldoq, tom teshaman, bo‘xcha o‘g‘irayman, xudodan qo‘rqaman.</i> M.Mansurov, Yombi.	ALFOZDA q. alpozda. <i>Muftiy esa shu alfozda toki peshingacha Qur‘on oyatlaridan tilovat qilishda davom etdi.</i> Gazetadan.

Research methodology. There is another group of words in which, in addition to the explanation of the main word that stands at the beginning of a dictionary article, separate interpretive units are found, which are further distinguished. Such a large group can be divided into a group of compound verbs (1) formed with the participation of the main word, as well as phrasebooks (2) in which the main word is involved. Below we will analyze such dictionary articles and reflect on how to reflect them in a semantic extension.

ALG'OV-DALG'OV s.t. 1 Ag'dar-to'ntar, ur-yiqit, tartibsizlik. *Hozir ishbilarmon odamlar ozmi?! Lekin alg'ov-dalg'ovdan foydalanib, raislik lavozimiga yana Ravshan polvon chiqib olsa-chi?* O.Yoqubov, Larza. *Hamma yoq alg'ov-dalg'ov, mashinaning ehtiyot qismlari, avtomagnitofon va boshqa bir qancha qismlari o'g'irlab ketilgan edi.* Gazetadan.

Alg'ov-dalg'ov ishlamoq O'zaro yordamlashib, yerlarini ishlamoq. *Ular yoz paytlarida, dala ishi ayni avjiga chiqqanda, bir-birlarining yerida alg'ov-dalg'ov ishlashib, og'irlarini yengil qilib yashashar edi.* X.To'xtaboyev, Yillar va yo'llar. 2 Tinchsizlik, besaranjomlik, g'ulg'ula, g'alayon, to's-to'polon. *Miltiq tovushlari bilan boshlangan alg'ov-dalg'ovlardan yuragi po'killab qolgan mullavachcha yana bir tasodifdan qutulganiga shukur qilib, o'rnidan turdi-da, hovliga chiqdi.* P.Tursun, O'qituvchi. *Bu vaqtda yurt alg'ov-dalg'ov edi.* Y.Shamsharov, G'urumsoyliklar.

Analysis and results. **AMAL** [a. – ish, harakat] 1 Ilm, nazariya, fikr va sh.k.ning hayotiy reallashuvi. *Ilm amal bilan sharofatlidir.* G'.G'ulom.

Amalga oshmoq Yuzaga chiqmoq, vujudga kelmoq; barpo bo'lmoq; bajarilmoq. *Orzular amalga oshdi. Reja amalga oshdi. Bu ishga ham birorta azamat bosh qo'shsa, ajab emas, amalga oshsa.* Oydin, Hazil emish.

Amalga oshirmoq Yuzaga chiqarmoq, vujudga keltirmoq; bajarmoq; joriy qilmoq. *Maqsadni amalga oshirmoq. Rejani amalga oshirmoq.* Amal qilmoq

1) hisobga olib ish tutmoq, rioya qilmoq. Qonunga amal qilmoq. *Ilmiga amal qilmagan mulladan ustiga xurjun ortilgan eshak yaxshi.* Maqol; 2) ta'sir qilmoq (dori-darmon haqida). *Shifosiz kasalga har bir dori-darmon zahardek amal qilar ekan.* Oybek, Tanlangan asarlar.

2 E'tiqodga oid ish, aqida ishi. *Zotan, inson xotirjam yashamas ekan, uning ko'ngliga ibodat ham, xayr-u ehson ham, boshqa yaxshi amallar ham sig'maydi.* Gazetadan. *Al-ma'ruf deganda bajarilishi lozim bo'lgan barcha islomiy amallarni tushunamiz.* Gazetadan.

3 Umuman, bajarilishi lozim bo'lgan ish, amaliy ish. *Virusli gepatit kasalligi bilan og'rimaslik uchun quyidagi amallarga rioya qilish lozim.* Gazetadan. *Biz ham o'z harakatlarimiz, amalimiz bilan yoshlar orasiga ko'proq kirib borishimiz kerak.* Gazetadan.

4 Mas'ul vazifa, mansab. *Amalga mag'rur bo'lsang – to'zdirar.* Maqol. *Kishining qadri amali va unvoni bilan emas, vatanga, xalqiga qilgan xizmati bilan o'lchanadi.* Shuhrat, Shinelli yillar.

Amal tegmoq kest. Katta ish, mansab tegmoq. *Bo-o xudo! Ammangga ham amal tegib qolgan. Kechayu kunduz churvaqalar bilan o'ralashgani-o'ralashgan.* H.Nazir, Bir tup g'o'za.

5 Iloj-imkon, chora. *Garchi reja buzildi, lekin bir amalini qilamiz.* Oybek, Tanlangan asarlar.

6 ko'chma Uyg'onish, hayot boshlanishi (o'simlik, daraxt kabilar haqida). *Amal vaqti yetganda, tok, anor, anjir ko'milgan joyida turib ham ko'karaveradi.* R.Rahmon, Mehr ko'zda.

Amal olmoq Ko'karmoq, tutmoq. *Nihol jildirab suv oqib turgan jo'yakka ekilmasa, amal olmaydi.* A.Ko'chimov, Halqa.

7 mat. Matematik hisobning har bir turi. *To'rt amal. Arifmetika amallari.*

8 etn. Isitish, sovitish, birovning ishini orqaga ketkizish, turgan uyidan bezdirish va sh.k. maqsadlarda dam solingan narsa; sehr-jodu. *Folbin bir nimani yeng uchidan chiqarib berdi. Bu "amal" edi. Bu kichkina tugunchak ichida mozor tuprog'i, temirtak, tobutning cho'pi, sovun, o'lik tirnog'i va hokazolalar bor edi.* Oybek, Tanlangan asarlar. *Uning gapiga ko'ra, shomonlar o'z amallari bilan turli balo-qazolarni daf etib.* Gazetadan.

A relatively large dictionary article was cited above. This article, in which the word head is an **AMAL** lexeme, presents its own meaning, 8 portable meanings, compound verbs made using the main word, as well as their explanation. Compound words such as **amalga oshmoq**, **amalga oshirmoq**, **amal tegmoq**, **amal olmoq** should be included in the base of compound verbs. Since the word AMAL has many meanings, the expansion/reduction function is added to its semantic extension. In the extension of this word, the word AMAL has its own meaning as well as compound words, while the extension/diminutive function allows you to read the compound verbs formed by the word AMAL, as well as the portable meanings of this word. The semantic extension of the action lexeme can be formulated as follows: (fig.: The units that receive the expansion/reduction function must have the form of a hyperlink, as shown here in all semantic extensions, the explanation of the compound word must expand (open) when the device is brought close to that word. Another thing should be noted at this point is that the dictionary article does not contain information about

what kind of unit such units are made using a preposition. It seems to us that it is advisable to attach a separate comment (tag) about each of them. Then the tag “compound verb” or “phrase” should also be added to the words in this semantic extension, respectively. In this case, the following view (Figure 3) is formed when the expansion/reduction function of the semantic extension member is launched:

Amalga oshmoq ... ibora

Yuzaga chiqmoq, vujudga kelmoq; barpo bo‘lmoq; bajarilmoq. *Orzular amalga oshdi. Reja amalga oshdi. Bu ishga ham birorta azamat bosh qo‘shsa, ajab emas, amalga oshsa. Oydin, Hazil emish.*

Figure 3

The more label in the semantic extension performs the expansion/reduction function. When the “phrases” link is selected, a list of phrases will open, the meaning of which will open when the more icon standing next to the desired phrase is selected.

Conclusion and suggestions. As a conclusion, it can be said that the lexical database of the semantic extension is made up of such an internal database as the root lexeme, the compound word that is written apart, the compound that is written together, the free compound that applies in a portable sense, the stable compound, the compound (compound-shaped) names. Also in the dictionary article the function of expansion/reduction is launched when the hajman is large, the units being interpreted in the dictionary article are grouped and brought to a group state (in the traditional dictionary, such units are given in a mixed state).

REFERENCES:

1. Axmedova D.B. *Atov birliklarini yzbek tili korpuslari uchun leksik-semantik teglashning lingvistik asos va modellari: Filol. fan. b'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi.* – Buxoro, 2020. – 247 b.
2. Budagov R.A. *Tolkovye slovari v nacional'noj kul'ture narodov. M.: MGU, 1989.-151 s.;*
3. Eshmo‘minov A.A. *O‘zbek tili milliy korpusining sinonim so‘zlar bazasi: Filol.fan.bo‘yicha falsafa doktori (PhD) disser.* – Qarshi, 2019. – 140 b.
4. Rahmatullayev Sh. *O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati.* – Toshkent: O‘qituvchi, 1978.–407 b.
5. *O‘zbek tilining izohli lug‘ati. Besh jildli. 1-jild.* – Toshkent: O‘zME, 2006.

ОТРАЖЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ КАРТИНЫ МИРА В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ДЕТСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Темирова Джамила Хасановна,

Старший преподаватель кафедры русского литературоведения,

Бухарский государственный университет

[d.x.temirova @buxdu.uz](mailto:d.x.temirova@buxdu.uz)

Аннотация: В мировой сравнительной фольклористике не ослабевают интерес к собиранию и архивированию фольклора детей и для детей разных возрастов, его изданию, рассмотрению истории и теории игры, анализу поэтики, жанрово-видовому своеобразие, исполнительскому искусству, связи с письменной литературой, кинематографом, постфольклором. Одним из наиболее актуальных вопросов является сравнительное изучение локальных особенностей, генезиса, специфических черт фольклора разных народов на основе современных фольклорных критериев.

Узбекский и русский фольклоры, пройдя определенные этапы социально-художественного развития, в своей основе сохранили мифологические представления предков, релевантные нравственные ценности, нормы, правила поведения и воспитания.

В данной статье представлено осмысление духовно-нравственных ориентиров, глубинных мотивов национальной ментальности в фольклорных образцах русского и узбекского народов, а также вопрос взаимодействия их культур.

Ключевые слова: национальная картина мира, фольклор, самобытный, традиции, обычаи, пестушки, потешки, колыбельные песни, национальное эстетическое сознание, национальные игры, импровизационные игры.

Аннотация: Қиёсий фольклор оламида болалар ва турли ёшдаги болалар фольклорини йиғиши ва архивлашига қизиқиши, уни наир этиши, ўйин тарихи ва назариясини кўриб чиқиши, поэтикани таҳлил қилиши, жанр-тур ўзига хослиги, сахна санъати, ёзма адабиёт, кино, пост-фольклор билан боғлиқлиқи қизиқишини сусайтирмайди. Турли халқлар фольклорининг маҳаллий хусусиятлари, генезиси, ўзига хос хусусиятларини замонавий фольклор мезонлари асосида қиёсий ўрганиши энг долзарб масалалардан биридир.

Ўзбек ва рус халқ оғзаки ижоди ижтимоий-бадший тараққиётнинг муайян босқичларини босиб ўтиб, асосан ўз аجدодларининг мифологик образларини, тегишли ахлоқий қадриятлар, меъёрлар, хулқ-атвор ва тарбия қоидаларини сақлаб қолган.

Мақолада рус ва ўзбек халқлари фольклор намуналаридаги миллий менталитетнинг маънавий-ахлоқий йўналишлари, чуқур мотивлари ҳамда уларнинг маданияти ўртасидаги ўзаро таъсир масалалари ҳақида тушунча берилган.

Калит сўзлар: дунёнинг миллий сурати, халқ оғзаки ижоди, ўзига хослик, анъана, урф-одатлар, эркаламалар, овунмачоқлар, алла қўшиғи, миллий эстетик онг, миллий ўйинлар, импровизация ўйинлари.

Abstract: In the world of comparative folklore, interest in collecting and archiving the folklore of children and for children of different ages, its publication, consideration of the history and theory of play, analysis of poetics, genre-species originality, performing arts, connection with written literature, cinema, post-folklore does not weaken. One of the most pressing issues is the comparative study of local features, genesis, specific features of the folklore of different peoples based on modern folklore criteria.

Uzbek and Russian folklore, having gone through certain stages of socio-artistic development, basically retained the mythological representations of their ancestors, relevant moral values, norms, rules of behavior and education.

This article presents an understanding of spiritual and moral guidelines, deep motives of national mentality in the folklore samples of the Russian and Uzbek peoples, as well as the issue of interaction between their cultures.

Keywords: national picture of the world, folklore, original, traditions, customs, pestle, nursery rhymes, lullabies, national aesthetic consciousness, national games, improvisational games.

Введение. Устное творчество народов мира тесно связано с историей их появления, заселения, хозяйственного освоения края, семейно-бытовыми отношениями. Его богатый жанровый состав,

отличающийся своим разнообразием, содержит важную информацию о тысячелетней истории, становлении образа жизни, осмыслении духовно-нравственных ориентиров, глубинных мотивов национальной ментальности. В частности, узбекский и русский игровые фольклоры, пройдя определенные этапы социально-художественного развития, в своей основе сохранили мифологические представления предков, релевантные нравственные ценности, нормы, правила поведения и воспитания.

Со временем происходящие изменения в мире наложили отпечаток на жизнь и мировоззрение человека. Смена быта и жизни русских и узбекских деревень, расширение возможностей и интересов ребенка повлекли за собой изменения в содержании и сущности детского фольклора. Появились новые образцы, часть ушла в небытие. Но нельзя отрицать, что большинство жанров осталось неизменным, также как цели и наполнение детского фольклора. По сей день актуальным остается его воспитательная, образовательная и дидактическая направленность.

Основная часть. Особо стоит отметить способность детского игрового фольклора через игру, забавы ненавязчиво воздействовать на ребенка; развлекавая, передавать накопленный необходимый объем знаний об окружающем мире, родном крае, особенностях национального менталитета; помочь легче влиться и адаптироваться в обществе. Детский фольклор не зеркальное отражение взрослого фольклора: он имеет свой мир и свою богатую жанровую систему. Некоторые из этих жанров не имеет аналогов во взрослом фольклоре (пестушки, потешки, ситуационные игры – мирилки, рассорки). Например, детские песни (игровое начало в такого рода жанрах заключено на уровне звуков, слов, образов) существенно отличаются от взрослых как по содержанию, специфике, так и особенностям исполнения.

Методы. Среди современных подходов к рассматриваемой категории, распространяющихся на различные сферы гуманитарного знания, описательный, сравнительно – исторический, историко-типологический методы занимают все более прочное место. В соответствии с этими методами были рассмотрены основные составляющие детского фольклора узбекского и русского народов.

Интересны в этом отношении песни, предназначенные для детей младенческого возраста, не владеющих речью, с нулевым словарным запасом. Их исполняют во всех уголках мира с практической целью: успокоить плачущего младенца, убаюкать, выразить глубину материнской любви и передать чувство защищенности. Такого рода песни часто содержали пожелания здоровья, счастья или силы малышу:

...Кўзларимнинг нурисан,
Алла-ё, алла.
Бахтимга сен омон бўлгин,
Ширин сўзим, алла.
Перевод:
Свет очей моих,
Спи-ка, засыпай.
Расти на счастье мне здоровым,
Мой сладкоголосый, засыпай.

В основе своей тексты данного жанра небогаты изобразительно-выразительными средствами. Наличие тропов – эпитетов, метафор, сравнений – характерны лишь для песен, содержащих образные обращения к ребенку:

Алла, болам, алла-ё,
Кўрар кўзим, алла-ё,
Суяр сўзим, алла-ё,
Ширин жоним, алла-ё...
Перевод:
Спи, малыш мой, засыпай,
Ясноокий, засыпай,
Говорливый, засыпай,
Сладость души моей, засыпай...

В песнях нашли отражение языческие представления: присутствие в русских песнях персонифицированных обозначений Сна – Дремы, Угомона; колыбели как мощного языческого оберега, обращения к мифологическим или христианским образам [1]:

...Спи-ко, милое дитя,
Богородица дала,
Бабка выводила,

Уму выучила.
Велел Господи водить,
Уму-разуму учить
Да молитвы читать,
Отца-мать почитать.

Смысл песенных слов малыш еще не понимает, но чутко реагирует на успокаивающий голос матери, ласковую интонацию. Постепенно в процессе взросления в памяти ребенка откладываются отдельные слова, фразы и образы, способствующие обогащению его мировоззрения.

Первые шаги малыша расширяют жанровый состав исполняемых для него родителями игровых забав. «Пестушки», «потешки» не только развлекают ребенка, но и воздействуют на него в физическом и умственном плане, усиливают эмоциональный контакт родителей и детей, закладывают эстетические навыки поведения. Самыми популярными потешками в русском фольклоре являются русские игры «Ладушки» и «Сорока-белобока» («Сорока-ворона»), в узбекском детском фольклоре – «Хавзак-хавзак». Через игры с разными частями тела, в частности пальцами, ребенку даются первые уроки нравственности. В популярной русской игре-потешке «Сорока-белобока» выстраивается целый мир взаимоотношений в семье, определяются обязанности каждого члена, где важная роль отводится малышу-мизинцу. В потешке содержится будущая проекция основ благополучной жизни ребенка: кто работает, тот будет сыт.

Сорока-белобока,
Кашу варила,
Деток кормила.
Этому дала.
Этому дала.
Этому не дала.
Этот мал, не дорос,
Он воды не принес.

Отражение национального мышления и взглядов характерно и для русских и узбекских детских традиционных танцев, имеющих свою историю. Долгое время хороводы и песнопения являлись важной составляющей календарных обрядов. Именно они отражали первые шаги предков в познании природных явлений, желании задобрить высшие силы и даровать богатый урожай или промысел. Накопление знаний и опыта вызвало осознание бесполезности в совершении магических обрядов. Но поэтическое богатство и достоинства обрядовых песен и хороводов с потерей религиозной сущности явились причиной дальнейшего их бытования в детской игровой среде, выступив средством гармоничного развития и обучения молодого поколения поэтическому искусству и танцевальным навыкам. Национальное эстетическое сознание нашло свое самовыражение в хороводных составляющих игр, где через движение, жесты, словесные формулы передается народное наследие («Читтигуль», «Каледа, каледа!», «А мы просо сеяли»).

Одной из важных особенностей поэтики русского и узбекского детского игрового фольклора является то, что в них находят отображение флора и фауна края (в узб – «Шафтоли шакар»/’Сладкий персик’, «Хуроз-хуроз»/’Петухи’, в рус – “Мак”, “Медведь во бору”), психология нации, традиции («Келинчак»/’Невеста’), связанные с культурной жизнью народов, проживающих в этих регионах.

Примером могут служить детские импровизационные игры, связанные, например, с ритуалом чаепития в русской и узбекской культуре. Чай – одно из популярных явлений культуры Центральной Азии, которое сопровождается целым рядом ритуальных действий. Для его распития создаются специальные места, называемые чайханой, в переводе – «чайная комната». Это место, где можно было утолить жажду, перекусить, пообщаться, провести деловую встречу. Важно отметить, что ранее на Востоке чайхану посещали только мужчины. Женщины могли выпить чай только в женском кругу.

Игра «Чаепитие». Девочки и мальчики, собравшись вместе, имитируют данный процесс, тщательно копируя действия взрослых. Примеряя на себя роли чайханщика и посетителей заведения, дети с точностью передают все движения: трехкратное заваривание чая (чойни кайтариш), особую подачу пиалы с чаем (одной рукой обхватывается пиала, вторая рука прикладывается к области сердца, совершается неглубокий поклон при передаче). Посетитель, принимая пиалу, в ответ также прикладывает руку к сердцу. В русской культуре чаепитие также сопровождается рядом ритуальных действий.

Русская игра «Чайник и чашка», предназначена для детей от 2 до 6 лет. Проговариваемый вербальный компонент управляет действиями, совершаемыми пальцами игроков:

LITERARY CRITICISM

Мы замерзли! Ай-йй-йй!	(указательный палец двигается вперед-назад)
Чайник-чайник, выручай,	(изображение чайника: рука сжата в кулак, мизинец отводится в сторону)
В наши чашки наливай	(полураскрытая ладонь имитирует чашку)
Теплый, теплый, теплый чай.	(рука-«чайник» наливает чай в руку-«чашку»)

В репертуаре русских и узбекских детей встречаются игры с одинаковыми названиями и правилами. Примером тому может служить русская формальная игра «Пастух и козы» и узбекская игра «Чупон ва эчкилар». Причиной такого сходства являются одинаковые виды трудовой деятельности в древнем обществе, например, профессия пастуха в равной степени характерна для образа жизни русского и узбекского народов. Игроки делятся на две команды, каждая путем жеребьевки примеряет на себя роль пастухов или коз. Козы помещаются в круг диаметром 6 м. По сигналу пастухи по одному перемещаются в сторону круга-«загона» с козами. Прыгая на одной ноге, пастух проникает в круг и пытается осалить одну из коз. Пойманная коза покидает «загон» вместе с пастухом. Игра продолжается до тех пор, пока пастухи не поймают всех коз. После этого происходит командная смена игровых ролей.

В Узбекистане дети в роли пастухов часто обряжались в национальную одежду: доппи (головной убор), чапан (верхняя одежда), бельбог (поясной платок) – что приносило в игру национальный колорит. Основная тема игры «Пастух и козы» – знакомство детей с профессией пастуха и азами скотоводства.

Схожими мотивами обладают узбекские детские игры «Гов-гов», «Чи-чи», игра народов Севера «Пастухи и олени», молдавские народные игры «Оиле ши лупул» ('Овцы и волк'), «Чобанул ши турма» ('Пастух и стадо'), армянская игра «Овивы» ('Пастух'). В основу игр также положены понятия и действия, характерные для скотоводства: возвращение оленей/овец в стадо, предотвращение их перехода на другую территорию, защита стада от дикого зверя. В игры данного типа чаще играют деревенские дети, в обязанность которых входит ухаживание и кормление домашней скотины и птицы. Игровая форма позволяет быстрее привить полезные навыки и умения ребенку с малых лет, подготовить к жизненным трудностям и опасностям, что позволяет говорить об их важном воспитательном значении.

Специфика большей части традиционных игр народов, в частности узбекских, связана с отражением в них национальных ценностей, обрядов, обычаев и традиций. В Центральной Азии такое положение сохранялось вплоть до появления русских во второй половине XIX века. Последующие события: установление власти Советов на этой территории, совместная борьба против фашизма в период Второй мировой войны, эвакуация русских семей в Узбекистан – привели к укреплению политических, экономических и культурных связей между русским и узбекским народами. Немаловажную роль сыграл и факт роста количества интернациональных браков, что привело к взаимодействию и некоторому смешению, обогащению фольклорных традиций двух народов. Как результат, переход традиционных игр, мотивов и сюжетов устного творчества русского народа на узбекскую почву. Например, игра «Репка» вошла в игровой репертуар узбекских детей под влиянием русских народных сказок и одноименных игр. Основа игры – перетягивание (вытягивание репки) соперников на свою сторону членами другой команды. Педагогическая ценность данного типа игры – увлекательное переживание тягот земледельческого хозяйства. Одновременно происходило заимствование игр, традиций коренного населения Узбекистана.

Результат взаимодействия двух культур отразился и в обогащении текстов узбекского фольклора путем заимствования и введения отдельных русских слов. Такое явление получило в узбекском литературоведении название «ширу шакар». Пример считалки:

Ани-бани...
 Шофи'р кани?
 Ехал папа
 На баране.
 Алалалай,
 Шумалай.

Шесть строк считалки построены на использовании ряда бессмысленных слов «ани-бани», «алалай, шумалай», фразы «ехал папа на баране», искаженного русского слова «шофер» и вопросительного местоименного наречия «где» на узбекском языке. Бессмысленные слова и созвучия – частая основа большого количества считалок как узбекского, так и русского фольклора. Бессмысленность, «заумность» объясняется разными факторами: часть текстов детского фольклора перешла из взрослого фольклора, заимствование слов из других языков, их искажение и т.д.

В следующей считалке, отразившей реалии Второй мировой войны, из двенадцати слов 8 слов русские, три из которых даны с соблюдением всех орфоэпических норм, а во втором и третьем стихах мы отмечаем присутствие неправильно употребленных грамматических форм русских слов:

Есть, товарищ генерал.

Один немис умирал,

Три солдат ярадор,

Қолганларин санаб ол.

Перевод:

Есть, товарищ генерал.

Один немец умер,

Три солдата ранены,

Посчитай остальных.

Есть и пример взаимодействия трех языков, а именно: узбекского, русского и таджикского. Известно, что дети Бухары – полиглоты, что позволяет им понимать и говорить на трех языках.

Адир-бадир...

Гуппи надир?

В шапке сеть

Қўғирмочи.

Деньги ҳаст – паст дегунча,

Тез қочиб қол!

Третья строка приведенного шестистрочного поэтического текста выражена полностью на русском языке. В пятой строке вместо ожидаемой фразы на узбекском языке «Пул борми» используется «Деньги ҳаст», в которой связаны два слова – русское и таджикское. Слово «ҳаст» в переводе с таджикского языка обозначает «есть, имеется».

Случаи поэтического изложения словесного компонента на двух языках («ширу шакар») в пределах одного текста прослеживаются и на примере других жанров, характерных для детского фольклора. В считалках, игровых приговорках, жеребьевках и др. встречаются русские слова, обозначающие виды транспорта: поезд, самолет, трамвай, пароход, трактор, ракета, автобус; предметы быта: чемодан, корзинка, чашка, тарелка, диван, стол, стул, ваза, бочка, солома; еду и напитки: квас, лимонад, каша; виды игр: домино, шашки.

Как говорилось ранее, большинство детских игр построено на имитации действий взрослого поколения, касающихся быта, профессиональных обязанностей, ритуальных обрядов и праздников. Примерами таких игр в узбекском фольклоре являются «Сватовство», «Замужество», «Свадьба», «Похищение». Перенимая опыт взрослых, дети создают целые драматические игровые картины. Наглядным примером служат игры девочек, примеряющих на себя роль матери, ухаживающей за «младенцем»-куклой. В процессе игры девочки копируют все этапы ухода за ним: пеленание, убаюкивание, сон, кормление, игра и т. д.

Популярны среди детей игры, отражающие традиции, связанные с приемом гостей «Мехмон-мехмон» ('Гость-гость'). В сезонной игре «Ўғалок», в которую узбекские дети играют в пору сбора тутовых плодов, отражены национальные традиции, связанные с трауром. По мнению исследователей, эта игра сформировалась в результате поэтической обработки обряда похорон в системе детского игрового фольклора.

История, связанная с рассмотрением происхождения игры, свидетельствует о том, что название игры «Ўғалок» связано с именем старой женщины, которая в период созревания тутовника, решила полакомиться плодами и поднялась на верхние ветки дерева. «Столкнувшись» с пчелами и испугавшись, женщина потеряла равновесие и упала с высоты, что привело к ее смерти. Родственники устроили в её честь церемонию «Садр». С тех пор отзвуки траурной церемонии нашли отражение в песенном компоненте игры. В процессе игриания девочки поют поминальную песню, собирают глину из под тутового дерева, лепят из нее человеческий силуэт и танцуют вокруг него [2].

В детской игросфере присутствуют игры, которые выпали из репертуара взрослых, но прочно обосновались в игровом арсенале детей. Русская игра «У медведя на бору» содержит отголоски культа медведя и почитание древнеславянского бога Велеса. Магические представления предков русского народа, связанные с концептом «медведь», отражают отношение к зверю как Божеству, умирающему (зимняя спячка) и воскресающему (пробуждение на Масленицу или Благовещенье), предку, родоначальнику, духу-хранителю и целителю. Такое осмысление образа нашло выражение в сказках, преданиях, играх, обычаях (запрет на убийство медведя и поедание его мяса). Позднее

архаические представления ушли в небытие, символические ориентиры потеряли свое значение для взрослого поколения [3].

Узбекская детская игросфера также включает игры, заимствованные из взрослого календарного фольклора с последующей их адаптацией: «Праздник фруктов», «Праздник дыни», «Созревание персика», «Сбор фруктов», «Сбор винограда». Уже названия игр отражают виды деятельности и образ жизни узбекского народа. Игры с такой же направленностью характерны для русского народа, чья жизнь тесно связана с земледелием: «Уж мы просо сеяли», «Лен», «Капуста».

Среди календарных обрядов особое внимание уделяется встрече Нового года. На Руси дата празднования Нового года не была неизменной. В период язычества эта дата соотносилась с началом полевых работ, 1 марта считалось первым днем года. В некоторых случаях славяне-язычники дату соотносили с днем весеннего равноденствия (22 марта) или с зимним солнцеворотом (22 декабря). После крещения Руси временной отсчет связали с византийским календарем, из-за чего приход нового года начали отмечать 1 сентября, связав праздник с завершением сельскохозяйственных работ и подготовкой к новому сезону. Празднование Нового года по европейским обычаям связана с именем Петра Великого, издавшего указ о ведении летоисчисления в России от Рождества Христова, а не от сотворения мира. Таким образом начало нового года переносилось на 1 января. Дома предписывалось украшать еловыми ветками, накрывать столы (символ благополучного года). Проведение праздника сопровождалось традиционными гуляниями, игровыми действиями, колядованием. Рассмотрение основ празднования нового года (Навруз) на территории Центральной Азии выявляет некую схожесть: связь происхождения традиции с языческими верованиями, ориентация даты проведения на начало сельскохозяйственных работ. Схожесть выявляется и на уровне архаических установок: как новый год встретишь, так его и проведешь. В связи с чем новогодние праздники сопровождалось стремлением провести его весело, сыто и благополучно.

Русские новогодние обрядовые игры включали в себя различные гадания, пророчества. Традиционным было колядование, в процессе которого гостеприимным и щедрым хозяевам пелись песни с пожеланием урожайного, материально благополучного, удачливого и счастливого года. Прижимистым, а то и злым желали в наступающем году невезения и бед. Аналог песен-колядок встречается и в узбекском фольклоре. Для сравнения: хождение узбекских детей после открытия Рузы (поста) в период Ураза-байрам по домам и исполнение песен-пожеланий (сокращенный вариант):

Ассалому-аляйкум! Бизлар келдик,
Пайгамбар йилини излаб келдик.
Хар йилда келади бир марта Руза,
Савоби-жавоби сиздан бизга.
Рамазон айтиб келдик эшигизга,
Худойим угил берсин бешигизга...
Зумрале-зумрале, бир сўм берале,
Ок танга, кўк танга,
Чикора беринг жон янга!

Перевод:

Мир вашему дому! Мы пришли
Сообщить о приходе Пророка.
Раз в году приходит Руза,
От вас нам награда.
Призовем к вашей двери Рамазан,
Пусть мой Бог благословит вас сыном...
Зумрале-зумрале, одарите нас монетой,
Белой монетой, синей монетой,
Одарите, дорогая тетя!

Выводы. Картина мира всегда выступала для человека важнейшим ориентиром жизнедеятельности, основой бытия, поскольку она представляет собой мировоззрение народа. В ходе исторического развития человечества расширялись рамки познания мира, складывались особенности культурно-исторического развития разных народов, что наложило отпечаток и на картину мира. В течение многих веков картины мира разных эпох накладывались друг на друга, ассимилировались, окрашивались этнокультурным миропониманием, что нашло отражение в рассмотренных образцах русского и узбекского детского фольклора. Языческие представления, мифологические и религиозные образы, национальное эстетическое сознание, мышление и взгляды, флора и фауна,

культура, национальная одежда, традиции и обычаи, профессиональная подготовка, привитие навыков и умений – это малый перечень информационного содержания детского фольклора.

ЛИТЕРАТУРА:

1. *Сакральный смысл колыбельных песен.* – URL: <https://zhivokolo.ru/articles/slavyanskie-tradiczii/sakralnyij-smyisl-kolyibelnyix-pesen>.
2. Сафарова Н. *Ўзбек болалар ўйин фольклорининг жанрий табиати, генезиси ва бадиияти.* – Тошкент: Фан, 2005. – 120 б.
3. Ханджани Л. *Образ медведя в русской и персидской культуре и литературе // Филологические науки в России и за рубежом: Материалы IV Междунар. науч. конф.* – СПб: Свое издательство, 2016. – С.3.
4. Гулгина: *кичкинтойлар учун бадий адабиет мажмуаси: 2 жилдлик/ Тузувчи-муаллиф Иброхимова З.* – Тошкент: Янги нашр, 2010. – Ж.1. – В.8.
5. *Temirova D. Ways of studying uzbek children's folklore //World Bulletin of Social Sciences (WBSS).* – 2022. – Т. 7.
6. *Темирова Д. Х. Детский фольклор в игровом контексте.-«Global science and innovations 2020 //Central Asia.* – Т. 12. – №. 12. – С. 69-72.
7. *Хасановна Т.Ж. Поэтика узбекской детской фольклорной игры // научные отчеты бухарского государственного университета.* – С. 104.
8. *Khamidovna N. L. Expression of the Harmony of Language and Culture in World and Uzbek Lexicography //resmilitaris.* – 2023. – Т. 13. – №. 1. – С. 233-244.
9. *Sobirovich A. S. Lecturer at the Department of Russian Language and Literature Bukhara State University //Scientific reports of bukhara state university.* – С. 86.

АЛИШЕР НАВОИЙ “ҲИКМАТ ВА ИБРАТ ДОСТОНИ”НИНГ ҒОЯВИЙ ТАҲЛИЛИ

Насруллаев Элмурод Жумабоевич,

*Жиззах давлат педагогика университети доценти,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)*

nasrullayev1978@mail.ru

Аннотация: Атоқли навоийшунос олим Н.Комилов ўз тадқиқотларида улуг шоирнинг тафаккур гавҳарларини кашф этишига эътиборни қаратиб, ул Ҳазрат ижодининг ўқувчиларга мутлақо янгилик бўлган жиҳатларни очади. Ушбу мақолада Навоий “Хамса”нинг охириги ва ҳажман энг катта достони “Садди Искандарий”ни Н. Комилов тасаввуф нуқтаи назаридан талқин қилган мулоҳазалари ҳақида гап боради.

Калит сўзлар: навоийшунос, тасаввуф, ҳикмат, сабоқ, достон, мажозий ишқ, абадият, истилоҳ, сафар, камолот, зуллисонин, форсий.

Аннотация: Известный навоийский учёный Н.Комилов, сосредоточившись в своих исследованиях на обнаружении жемчужин мысли великого поэта, открывает перед читателями совершенно новые стороны творчества Уль Хазрата. В данной статье описывается «Садди Искандарий», последний и самый крупный эпос Навои «Хамса». Речь идёт о комментариях Комилова, интерпретированных с точки зрения суфизма.

Ключевые слова: навоиевед, мистика, суфизм, мудрость, урок, эпос, метафорическая любовь, вечность, революция, путешествие, совершенство, Зуллисонин, персидский.

Abstract: The famous Navoi scholar N. Komilov, focusing on discovering the gems of the great poet's thought in his researches, reveals completely new aspects of Ul Hazrat's work to the readers. In this article, Navoi describes "Saddi Iskandariy", the last and largest epic of "Khamasa" by N. It is about Komilov's comments interpreted from the perspective of Sufism.

Key words: Navoi scholar, Sufism, wisdom, lesson, epic, metaphorical love, eternity, revolution, journey, perfection, Zullisonayn, Persian.

Кириш. Олим Навоийнинг «Садди Искандарий» достони ҳақидаги тадқиқоти давомиди унинг салафларининг Искандарга бағишланган достонларни ўзаро қиёсларкан, Низомий Ганжавий ва Абдурахмон Жомий ўз достонларида шохсиз жамият ҳақида махсус тўхталиб ўтишганига, Дехлавийнинг «Ойнаи Искандар»ида эса бундай жамият тасвири йўқлигини қайд этаркан, Навоийнинг «Садди Искандарий» достонида бу ҳақда нима дейилганлигига эътиборни тортади. Олим «Садди Искандарий»да шохсиз мамлакат ҳақидаги ҳикоя йўқлигини, ҳатто Алишер Навоий ушбу ғояга ишора этувчи бирор бир байт ёки тамосил ҳам келтирмаганлигини қайд этади ва Навоийнинг подшоҳсиз раият ва давлатсиз жамиятни тасаввур қилолмаслиги ҳақида ҳақли хулоса чиқаради. Олим Навоийнинг жамият бўлиши учун давлат бўлиши зарур, давлат бошлиғи подшо олий ҳакам, қонун қосбони бўлиши, подшо, лашкар ва бошқарув тизими халқнинг осойишта ҳаёт кечиришига кафил эканлиги ҳақидаги фикрларини келтирар экан, унинг бу масалада қадимги юнон ҳақимлари ва Абу Наср Форобий тарафида эканлигини қайд этади ва «Садди Искандарий» асарининг ғоявий йўналиши, мантиқи шохсиз жамият ҳақидаги фикрни инкор этишини айтади. Олим шохсиз жамиятнинг ҳар қанча бир идеал, ижтимоий тенглик ва адолат рамзи бўлиб кўринмасин, бироқ одамларни бир қолипга солиш, бошқарув ва сиёсатга буткул барҳам бериш мушкуллигини одам табиатининг буни кўтармаслиги билан боғлайди, чунки одамларнинг истеъдоди, интилиши, қизиқиши ҳар хил, демак, уларнинг яшаш тарзи ҳам турлича бўлиши табиий. Ахлоқ нуқтаи назаридан ҳам одамларни тенг бир ҳолга келтириб бўлмаслиги сабаб, уларнинг мол-мулки тенг бўлиши амри маҳол. Олим шу ўринда «Садди Искандарий»да мунтазам равишда Ҳазрат Навоий одамни илмий жиҳатдан ўрганиш асосида туғилган ўз назарий хулосаларини Арасту «Ҳикмат»лари тарзида келтирилиши бежиз эмаслигини қайд этади. Олим шу орқали Алишер Навоий Искандарга ибрат бўлиши учун инсонни фақат ирфоний ғоялар, адабий тимсоллар андозасига солиб тасвирлашдан ташқари, уни тиббий-руҳий жиҳатдан ҳам тадқиқ этганлигини, инсонга хос табиий хислатлар, унинг характерини белгилайдиган туғма хусусиятларни очиб кўрсатганлигини таъкидлайди. Олим Арасту тилидан айтилган «Ҳикмат»ларнинг ҳаммаси Искандар саволларига жавоблар эканлигини, улар орқали Искандарнинг

инсондаги хилма-хил сифат ва кусурлар, ҳар бир фардда (индивидда) бўладиган ўзига хос хислатларни билиб олганини, ташқи олам каби одамнинг ички олами ҳам турфа товланишлардан иборатлигини тушуниб етганлигини қайд этади.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар

Тадқиқотнинг объекти сифатида Алишер Навоийнинг “Садди Искандарий” достони танлаб олинди. Тадқиқот мавзусини ёритишда таснифлаш, тавсифлаш, тарихий-қиёсий усуллардан фойдаланилган.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили

Олим иккинчи жиҳатдан «Садди Искандарий»нинг тақдир ҳақидаги дoston эканлигини, Искандарнинг жаҳонгирлиги тақдирнинг кистови эканлигини, шунингдек, бою камбағаллик, шоҳу гадолик ҳам тақдири азал ҳукми деб тушунилганлигини қайд этади ва Навоийнинг мулкий тенглик ҳақида эмас, балки шоҳу гадонинг тенглиги ҳақида қайта-қайта тўхталганига диққатни тортади. Олим бунинг маъносини Навоийнинг умуман мулкка эгалик қилиш билан ғурурланиш, мулкнинг киши ахлоқига таъсирини рад этмоқчилиги, шоҳу гадо, очу тўқ, бою камбағал баробар деганда, инсоний моҳиятни биринчи ўринга қўйиш, инсон қадр кимматини молу мулк, мансаб-даража билан ўлчамасликка даъват этганлиги, шу боис у доно дарвешни, яъни дунёвийлик тушунчасидан халос бўлган, маънавият мамлакатини забт этган одамни мамлакат подшосидан баланд қўйганлиги билан боғлайди.

Олим мулкий баробарлик, яъни моддий дунёдаги баробарлик шариат наздида ҳам, тариқат наздида ҳамтўғри эмас, деган асосли хулосага келади. [1:172]

Олим Навоий ўз асарини «Садди Искандарий», яъни «Искандар девори» деб номлаганлаганига диққатни тортаркан, шоирнинг бу билан Искандарнинг халоскорлик миссиясига алоҳида эътибор берганлигини қайд этади. Олим шу ўринда жаҳонгирлик ва халоскорлик тушунчаларига тўла тўхталиб, асарда уларнинг моҳияти қай даражада тасвирланганига диққатни тортади.

Олим бунга жавоб изларкан, дастлаб барча хамсанависларнинг Искандарга бағишланган дostonларида учрайдиган Яъжуж-Маъжуж деган даҳшатли махлуқлар тўдаси ҳақида маълумот беради.

Олим Яъжуж-Маъжужнинг дастлаб «Гог-Магог» шаклида «Таврот»да тилга олинганини, Куръони Каримнинг «Каҳф» сураси 83-98-оятларида ҳам бу ҳақда хабар берилганлигини ва Шарқ шоирларининг асосан шу Куръон хабарига суянганликларини зикр этади [1:175]. Бу фикрни озарбайжон шарқшуноси Алмаз Улвий тадқиқотларида ҳам учратиш мумкин[2:105].

«Садди Искандарий» достонида бу воқеа тасвири анча батафсилроқ баён қилинганини қайд қилган олим асарда дастлаб Искандарнинг бу махлуқларни ўз кўзи билан кузатганини, улар кўзғолганда ҳеч бир лашкар дош беролмаслиги, уларни қириб, тугатиб бўлмаслигига кўзи етгач, бирдан-бир чора икки тоғ орасидаги дарани девор қилиб беркитиш билан улардан қутулиш мумкин, деган хулосага келганини айтади:

Ки неча минг устоду санъатгаре,

Тамом эттилар Садди Искандарий.

Олим Яъжуж-Маъжужни фақат тўймас ва тийинмас нафсининг жирканч тимсолигина эмас, балки жаҳолат, ёввойилик рамзи ҳам эканлигини қайд этаркан, улар маданий ҳаётга ўрганмаган, одамийлик қиёфа касб этмаган махлуқлар, яъни, «Аллоҳнинг қаҳридан халқбўлган» қавм эканликларини таъкидлайди. Олим Искандарнинг улар йўлига девор қуриб, балойи нафс йўлини тўсганлигига эътиборни қаратаркан, унинг яхши ахлоқ, эзгулик ва адолат кўрикчиси, шу билан бирга, цивилизация, яъни кенг маънодаги маданийлашган инсониятнинг ҳимоячиси бўлиб майдонга чиққанини таъкидлайди.

Олим улуғ шоир Искандарининг маънавий балоғатга етган, дунё моҳияти, умр мазмуни, инсоний бурч маъноларини англаб етган жаҳонгир подшодир, деган хулосага келади.

Олим «Садди Искандарий»нинг охирида Искандар куруқлик ва сув дунёсини сайр қилиб, мамлакатларни эгаллаб, қилган ишлари, ихтиро этган ажойиботлари (оламни кўрсатадиган кўзгу, устурлоб ясагани), Яъжуж йўлига девор қуриб, мазлум элни қутқаргани хусусидаги якуний бобдан жой олган қуйидаги мисраларини келтиради:

Жаҳон ичра мундоқ топиб шоҳлик,

Нечук шоҳлик, дониш огоҳлик,

Валоятдин илгида қувват доғи,

Нечунким валоят, нубувват доғи.

Олим уларга таянган ҳолда Искандарда тўрт сифат – тўрт мақом, яъни ***Шоҳлик, Ҳакимлик, Валилик*** ва ***Набийлик*** мужассамлигини қайд этади, яъни Искандар шоҳ бўлганда ҳам, оддий бир

мамлакат шоҳи эмас, балки жаҳон подшоси, ягона дунё салтанатининг ҳукмдоридир. Искандар оламга орифнинг басират кўзи билан қараб, Аллоҳ сиррини, Унинг зоти ва сифатини англай олган, сифат тажаллиси нуридан баҳраманд ўлароқ Зот қудратини мушоҳада этадиган ҳақимдир. Искандар оламни сайр қилиб, Мухити аъзамни кезиб, сувости ва қуруқликдаги ажойиботларни кўрди, риёзатлар чекти. Натижада ҳам вали (комил инсон) ва ҳам наби (пайғамбар) бўлди.

Олим ушбу мушоҳадалардан Искандарнинг жаҳонгир шохдан ориф дарвешга айланганини, аниқроғи, орифлик мартабасига кўтарилганини қайд этаркан, Искандар учун бу жаҳонгирликдан ҳам афзал бўлган улуғ саодат эканлигини, халқ ҳам унинг сиймосида шохлик, ҳақимлик, валилик ва набийлик акс этгани кўриб турганлигини таъкидлайди:

Билиб халқ шоҳи музаффар они,

Ҳақиму валию паямбар они.

Олим «Садди Искандарий» достонида Алишер Навоий ҳикмат билан тасаввуфни кўшиш тарафдори бўлиб чиққанини, бунда фақат «назарий ҳикмат» эмас, балки «амалий ҳикмат», яъни ахлоқ илми эътиборга олинганини зикр этаркан, асарда ахлоқ илмининг тасаввуф билан мазмунан яқинлашганини эътироф этади.

Олим Навоий тасвирида Искандар ҳақимлик ва валиликни бирлаштира олган экан, демак, бу икки соҳа бир-бирига мутлақо зид бўлмасдан, бир-бирини тўлдирадиган, ривожлантирадиган тафаккурий йўналиш бўлиб чиқишини қайд этади.

Олим «Садди Искандарий» орқали Навоий одам, олам ва жамият ҳақидаги қуйидаги хулосалар чиқарганлигини таъкидлайди:

биринчидан, дониш ва ҳикмат, шахсий қобилият ва илоҳий қудрат Искандарни дунё халқларига подшо ва раҳнамо бўлишга олиб келади;

иккинчидан, Искандарнинг жаҳонгирлиги орифнинг сафари каби дунёни англаш учун сафарга чиққандай гап эди;

учинчидан, Искандардай улуғ шох, «ҳақиму валию набий» ҳам дунёдан «холи илик (бўш қўл) ила» кетди. Бундан барча ибрат олсин, бу дунёда бир-бирига зулм қилмасин, мол-дунё деб бир-бирини кирмасин, ҳасад ва ҳирс ўтини ёқиб мамлакат бошига фалокат келтирмасин[1:191].

Олим Навоий назарида илму ҳикматнинг ҳоқимият дастёри эмас, балки раҳнамоси, қудрати эканлигини қайд этади ва улуғ мутафаккирнинг Искандарни халқлар подшоси, аммо у халқ билан бирга ва халқ дардига шерик, мушуқулларни осон қилувчи халоскор ҳукмдор сиймосида тасвирлай олганлигини, шу заминда Навоий тасаввуф ғояларининг эзгуликка хизмат қилувчи гуманистик аҳамиятини кўрсата олганлигини эътироф этади.

Олим мутафаккир шоир томонидан асар марказига қўйган бош ғоя ибрат ва огоҳлик, деган илмий хулосага келади ва асар охиридаги маҳзунлик ўзи билан бирга кучли ҳаётсеварлик оҳангини етаклаб келишини, асарда илоҳийлик ва дунёвийлик, рационализм ва иррационализм, дидактиклик ва тасвирийлик, ҳикмат ва ҳикоят усуллари ва йўналишлари ажабтовур қўшилиб кетганлигини зикр этади.

Олим мана шундай хайрли, умумжаҳоний ва теран улуғвор нигоҳ эгаси бўлган улуғ Навоийнинг «Садди Искандарий» достони дунё адабиётининг шох асарларидан бири деб бежизга тан олинмаганлигини эътироф этади.

ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, “Ҳикмат ва ибрат достони”нинг ўрганилиши соҳасида қўйилган масалалар ва уларнинг ечимини қуйидагича талқин этиш мумкин:

- биринчидан, навоийшунос олимлар томонидан Алишер Навоий ижоди, жумладан, унинг «Садди Искандарий» достони юзасидан кўплаб тадқиқот ишлари олиб борилган. Бироқ бу соҳанинг йирик вакили Н.Комилов мавжуд тадқиқотларда ушбу асарнинг ирфоний-фалсафий жиҳати четлаб ўтилганини қайд қиларкан, Навоий бадиий тафаккурининг теранлиги айнан шу нуқтада бўртиб кўзга ташланишига диққатни тортади;

- иккинчидан, олимнинг қайд этишича, асарда дарвешлик ғоялари, орифлар ҳикмати, илму каромати бирин-кетин Искандарга сингдириб борилади. Натижада, у оламга сафарга чиққан дарвешдай, илоҳий мўъжизаларни мушоҳада қила бошлайди ва тахтда ўтирган Дарвешга айланади. Олим шу маънода Искандарда дунёвийлик ва илоҳийлик бирлашиб намоён бўла бошлашини, унинг вужуди фоний бўлса-да, лекин ишлари, ғоялари, нияти Абадиятга дахлдор бўлиб қолишини таъкидлайди;

- учинчидан, олим «Садди Искандарий»да муаллиф Искандар тимсолини яратишда икки чизиқдан, яъни дунё арзимас ва бебақо, унга берилиш ғалат деган ғоя ва подшолик шаъну шавкати, давлат бошқаруви, ҳукмронлик, лашкар, жангу жадаллар ва жаҳонгирлик иддаоси ва шу асосда

сингдирилаётган адолатли давлатчилик ғоясини очиб бериш йўлидан борганлигини ва охирига бориб, Искандар сиймосида ҳар икки жиҳатнинг бирлашишини, балки биринчи жиҳат ғалаба қилишини таъкидлайди;

- тўртинчидан, олим Навоийнинг асарда огоҳлик ва ғафлат тушунчаларини ҳам қиёсланини келтиради: билимсизлик, билишга қизиқиш йўқлиги ғафлат бўлса, дунёни, одамни билиш, осмону замин, қуруқлик ва сув остини ўрганиш огоҳликдан, маърифатли бўлишдан нишона. Олим Искандарнинг маърифат ошиғи, ҳикмат ва билим мажнуни саналса ҳам, Навоийнинг бунга унчалик рози эмаслигини, буни «бийми жунун» (жиннилик таҳликаси) деб атаганлигини қайд этади;

- бешинчидан, олим Навоийнинг инсонни Аллоҳ асрори хазинасини қалбида яширган тилсимот сифатида баҳолаганини, лекин ҳамма ҳам буни ҳис қилолмаглигини, идрок этолмаглигини, фақат «басират кўзи» очилган орифларгина буни англаб етиб, бу сирни кашф этиб, ўзгаларни ҳам огоҳ эта олишларини, ва айнан ана шу йўлдаги ишқу муҳаббат, изтиробу риёзат инсонни янада улуғвор қилишини таъкидлаганини зикр этади;

- олтинчидан, олим асар охирига келиб, Искандарда тўрт сифат – тўрт мақом, яъни *Шоҳлик*, *Ҳақимлик*, *Валилик* ва *Набийлик* мужассам бўлганлигини қайд этади, яъни Искандар шоҳ бўлганда ҳам, оддий бир мамлакат шоҳи эмас, балки жаҳон подшоси, ягона дунё салтанатининг ҳукмдоридир. Искандар оламга орифнинг басират кўзи билан қараб, Аллоҳ сиррини, Унинг зоти ва сифатини англай олган, сифат тажаллиси нуридан баҳраманд ўлароқ Зот қудратини мушоҳада этадиган ҳақимдир. Искандар оламни сайр қилиб, Муҳити аъзамни кезиб, сувости ва қуруқликдаги ажойиботларни кўрди, риёзатлар чекти. Натижада ҳам вали (комил инсон) ва ҳам наби (пайғамбар) бўлди;

- еттинчидан, олим Навоий назарида илму ҳикматнинг ҳокимият дастёри эмас, балки раҳнамози, қудрати эканлигини қайд этади ва улуғ мутафаккирнинг Искандарни халқлар подшоси, аммо у халқ билан бирга ва халқ дардига шерик, мушқулларни осон қилувчи халоскор ҳукмдор сиймосида тасвирлай олганлигини, шу заминда Навоий тасаввуф ғояларининг эзгуликка хизмат қилувчи гуманистик аҳамиятини кўрсата олганлигини эътироф этади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Комилов Н. *Хизр чашмаси*. – Тошкент, “Маънавият”, 2005.
2. Улвий А. *Nizami Gʻançevinin «İşgəndərnamə»sində müdrük və ideāl obrazın tərənümü*. – Toshkent, *Alisher Navoiy va XXI asr/Xalqaro ilmiy-nazariy anjuman materiallari*, 2021, 105-b.
3. Қаямов А. “Садди Искандарий”. - Т.: Адабиёт ва санъатнашриёт, 1975.
4. Эркинов А.С. *Навоий - пейзаж устаси*. - Т.: Фан, 1988.
5. *Ўзбек адабиёти тарихи. Беш жилдлик. 2-жилд (XV асрнингиккинчи ярми)*. - Т.: Фан, 1977.
6. Сирожиддинов Ш. *ва бошқ. Навоийшунослик. (1-китоб)* – Т., “Тамаддун”, 2018, 166-б.

ШЕКСПИР ВА РАУФ ПАРФИ СОНЕТЛАРИДА БАДИИЙ ТАСВИР
ВОСИТАЛАРИНИНГ ҚЎЛЛАНИШИ*Шарипова Лайло Фрунзеевна,**Бухоро давлат университети**Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси профессори**l.f.sharipova@buxdu.uz**Қаюмова Низора Мухтор қизи,**Бухоро давлат университети**факультетлараро Чет тиллар кафедраси ўқитувчиси**n.m.qayumova@buxdu.uz*

Аннотация: Ғарб шеърятининг ўзига хос жанрларидан бири сонет бўлиб, XX асрда ўзбек шеърятига кириб келди. Италиян шеърятидан инглиз шеърятига ўтган бу жанрда Шекспир, Байрон сингари шоирлар баракали ижод қилдилар. Ўзбек шеърятинида сонетнинг илк намунасини Усмон Носир ёзган бўлса, Рауф Парфи ривожлантирди. Шекспир ва Рауф Парфи сонетлари бадиий жиҳатдан юксаклиги билан дунё сонетчилигида алоҳида ўрин тутди. Мақолада икки сонетнависнинг бадиий санъатларни қўллашидаги маҳорати хусусида фикр юритилган.

Калит сўзлар: сонет, адабиёт, Шекспир, Рауф Парфи, таржима, анафора, бадиий тасвир воситалари, сонетнавис, сатр, лирика.

Аннотация: Одним из уникальных жанров западной поэзии является сонет, вошедший в узбекскую поэзию в XX веке. Такие поэты, как Шекспир и Байрон, создали в этом жанре благословение, перешедшее из итальянской поэзии в английскую поэзию. Усман Насир написал первый образец сонета в узбекской поэзии, его разработал Рауф Парфи. Сонеты Шекспира и Рауфа Парфи занимают особое место в мировых сонетах благодаря своему высокому художественному качеству. В статье рассматриваются навыки двух сонетистов в использовании литературных приёмов.

Ключевые слова: сонет, литература, Шекспир, Рауф Парфи, перевод, анафора, литературные приёмы, сонетопиесец, строка, лирика.

Abstract: One of the unique genres of Western poetry is the sonnet, which entered Uzbek poetry in the 20th century. Poets such as Shakespeare and Byron created a blessing in this genre, which passed from Italian poetry to English poetry. Usman Nasir wrote the first example of sonnet in Uzbek poetry, Rauf Parfi developed it. The sonnets of Shakespeare and Rauf Parfi occupy a special place in world sonnets due to their high artistic quality. The article discusses the skills of two sonnet writers in the use of artistic arts.

Keywords: sonnet, literature, Shakespeare, Rauf Parfi, translation, anaphora, literary devices, sonnet writer, line, lyric.

Кириш. Сонет Ғарб лирикасининг ўзига хос жанри бўлиб, ўзбек шеърятига XX асрда кириб келди. “Сонет” италянча сўз бўлиб, “қўшиқ” деган маънога эга. Ўн тўрт мисрадан иборат, иккита катрен, иккита терсетни ўз ичига оладиган, қатъий шеър шаклларидан бири сонет [4.279.] дейилади. Атоқли адабиётшунос Иброҳим Ҳаққул шундай ёзади: “Сонет худди Шарқ шеърятинидаги ғазал ва рубоийга ўхшаб юксак талаб, қатъий қонун-қоида, дахлсиз шартларга тобе жанрдир” [2.225.] Сонет (итальянча сонаре – янграмок) – жаҳон поэзиясида кенг ёйилган лирик жанр. У дастлаб Италияда пайдо бўлган ва сўнг жаҳонга тарқалган. Италияда XIII-XIV асрларда Данте, Петрарка, кейинчалик Микеланжелло; Англияда В.Шекспир (XVI аср), Полшада Мицкевич, Россияда А.С.Пушкин сонетлари жаҳонда шуҳрат тутган. Рус адабиёти таъсирида ўзбек поэзиясида ҳам сонет жанри кириб келди. Усмон Носир ва Барот Бойқобилов сонетлари ўзбек адабиёти хазинасига қўшилган муносиб ҳиссадир. Сонетнинг аънанавий-поетик белгилари: сонет шаклига кўра 14 мисрадан ташкил топади; шеър композиция жиҳатидан икки қисмдан иборат: биринчи қисм икки тўртлик банд бўлиб, у “катрен” ва иккинчи қисм икки учлик банд бўлиб, у “терсет” деб юритилади. Катрен ва терсетлар бир-бирига боғлиқ бўлади.

Шеър шакл сўзлардан ажойиб имкониятларни максимум даражада “сўраб олади”, туйғуларнинг нозик ва турфа тўқималарига эътиборни қаратади, ҳиссий-шуурий таъсирчанлик

холатлари тасаввурини беради. Сонет ҳам шундай шеъринг шакл бўлиб, қатъий тизимли бўлишига карамай, унда ҳиссиёт эркин, лекин лаконизмдан фойдаланган ҳолда ифода этилади. Шеърнинг композицион қурилишидаги қатъий қонуниятлар, яъни 14 қатор бўлиши, олдинги тўртлик бандлар катрен, кейинги иккита учлик бандлар терсет эканлиги жанрнинг спесифик хусусиятини ташкил этади. Жаҳон сонетнавислигида қофияланиш тартибида турли хил шакллар кўзга ташланади. Бунга италянча а-б-а-б а-б-а-б (ёки а-б-б-а а-б-б-а) с-д-с д-с-д (ёки с-д-э с-д-э), франсузча а-б-ба а-б-б-а с-с-д э-э-д ва а-б-а-б с-д-с-д э-ф-э- г-г инглизча шаклларни мисол тарзида келтириш мумкин. Жаҳон ва ўзбек сонетнавислари ижодининг тадрижий таракқиёти ўрганилганда, бошқа адабий ҳодисалар қатори даврлар силсиласида сонет ҳам такомиллашганига гувоҳ бўлиш мумкин. Услуб – асарнинг яхлит композициясидан тортиб алоҳида сифат белгисигача бўлган барча элементлар бирлигидир. Сонетнавислар ижодида ҳам, жанрдаги қатъийликка карамай, ҳар бир ижодкорнинг ўз услуби бўлган. Сонетнинг мумтоз шаклига кейинги даврларда бошқа ўзгаришлар ҳам киритилган.

Асосий қисм. Ушбу мақолада сонет жанри тадқиқот объекти сифатида олиниб, инлиз ва ўзбек адабиётида Шекспир ҳамда Рауф Парфи каби шоирлар томонидан яратилган сонетлар қиёсий метод асосида таҳлил қилинди. Рауф Парфи сонетлари мавзу ранг-баранглиги, ифоданинг оригиналлиги, поетик тафаккурнинг бетакрор ифодалари билан ажралиб туради. Шоирнинг сонет жанрига мурожаат қилишига сабаб сифатида руҳият комиллигига интилиш ва бунда устозлар йўлидан юриш истаги, шунингдек, тўқислик ижодкор томонидан шеърнинг шакли учунгина қўйилган талаб бўлмасдан, балки мазмун ва моҳият тақозо қилган талаблардан эканлигини таъкидлаш жоиз. Шунингдек, ижодкор руҳиятидаги мураккаб шуурни, руҳият эврилишларини қатъий қонуниятли жанрда жиловлаб олиш қобилиятини шакллантиришга интилиш дея изохлаш мумкин. Рауф Парфи кўпчилик катта истеъдод эгалари сингари энг баланд идеалларга, энг юксак натижаларга интилади.

Шекспир сонетлари инлиз адабиётида кўплаб тортишувларга сабаб бўлган. Шекспиршунос олимлар шоирнинг биринчидан бир юз йигирмагача бўлган сонетларини сирли дўстига, бир юз йигирма саккизинчидан бир юз эллик иккинчигача бўлган сонетларини қорасоч хонимга бағишланган деб ҳисоблашади. Бу жанрда яратилган шеърлар дунё, жумладан, инлиз шеърлятида кенг тарқалган, Шекспир сонетлари инлиз сонетчилигида алоҳида ўрин тутди. Бу сонетлар ўзбек тилига дастлаб рус тили орқали таржима қилинган. Илк мутаржимлар атоқли шоир Мақсуд Шайхзода ва Юсуф Шомансурлардир. Аммо улар рус тилига ўгирилган сонетларни ўзбекчага ағдардилар, яъни таржимадан таржима қилдилар. Жамол Камол эса инлиз тилидан-тўғридан тўғри таржима қилди. Шекспирнинг 154 та сонети шоир Жамол Камол сайланмасининг 7-жилдида берилган.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили. Биз ушбу мақолада Шекспир ҳамда Рауф Парфи сонетларида қўлланган бадий санъатларни тадқиқ қилишни мақсад қилдик. 40-сонетнинг тўртлик шаклидаги биринчи бандида анафора санъати қўлланган, яъни биринчи ва иккинчи сатри “сен” сўзи билан бошланган:

Сен қалбимни олдинг, олдинг боримни,
Сен олмаган яна нима бор менда?
Олдинг эркимни сен, ихтиёримни,
Молу бисотимнинг бариси менда [1;273].

Бу санъат “сўз ёки сўзлар гуруҳининг мисра ёки банд бошида такрорланиши, сўз такрорининг хусусий кўриниши” ҳисобланади. “Анафора” сўзи юнонча бўлиб, “олдинга, юқорига чиқариш” деган маъноларга эга[4;30]. Юқоридаги банднинг ўзида анафорадан ташқари тақрир, тажохули ориф, таъдил бадий санъатлари бор. Биринчи мисрада “олдинг” сўзи кетма-кет келтирилган экан, шоир лирик қахрамоннинг ҳолатидаги ночорликнинг илдизларини очиб беришга эришган ҳамда тақрир санъатини юзага келтирган. “Сен олмаган яна нима бор менда?” мисрасида билиб-билмасликка олиш орқали риторик сўроқ ёрдамида тажохули орифни қўллаган. “Қалбимни”, “эркимни”, “ихтиёримни”, “бисотимнинг” содда отлари бирма-бир берилган экан, кетма-кет келиши сабабли таъдил ҳосил қилинган.

Илми бадеъда радд санъатининг садр ул-ибтидо дейилган кўриниши ҳақида маълумотлар мавжуд. Бу бадий санъат анафорага монанд, аммо айнан ўзи эмас. Чунки садр ул-ибтидо аруз шеъринг тизими асосида яратилган асарларда учрайди. Аммо бармоқ шеъринг тизимидаги шеърларда борлигини тадқиқ қилаётганлар ҳам бор. Демак икки санъатнинг бир фарқи қолади: садр ул-ибтидода сатрнинг биринчи рукнидаги сўз иккинчи сатрнинг биринчи рукнида айнан учраши лозим, яъни сатрларнинг биринчи сўзи бўлиши шарт эмас.

Анафорада бир сатрдаги биринчи сўз қандай бўлса, кейинги сатр айнан шу сўз билан бошланиши лозим. Фақат икки сатр эмас, учинчи, тўртинчи сатр ҳам шу сўз билан бошланиши мумкин:

Наҳот, иймон ўчган, топталган ҳуқуқ,
Наҳот, бу миллатнинг қаҳрамони йўқ,
Наҳот, бу миллатнинг шоири йўқдир[3;370].

Рауф Парфи сонетининг биринчи терсетида анафора қўлланган. Қизиғи шундаки, терсетнинг уч мисрасида ҳам “наҳот” сўзи анафорани юзага келтирган, аммо биринчи мисрадан фарқли ўларок иккинчи ва учинчи мисрада анафора “Наҳот, бу миллатнинг” тарзида келган. Тадқиқ давомида Шекспир ва Рауф Парфи сонетларида анафора кўп учраши эътиборимизни тортди. Агар Шекспир сонетларида таржима жараёнида анафора ҳосил қилинган бўлиши мумкин деб ўйласак, Рауф Парфи сонетлари анафора бу шеърини жанрда кўп учрайди деган хулосамизни далиллайди:

Қаён кетмакдасан ёниб, қаҳрамон,
Қаён кетмакдасан, эй ёнгин – Аёл[3;322].

Бу мисралар “Ёнаётган аёл” номли сонетнинг биринчи катренидан олинган. Иккинчи катренида “Тўхта” сўзи, биринчи терсетида “Ёнаётган аёл” сўз бирикмаси анафорани юзага келтирган. Шўро ҳукмронлигининг охириги йилларида Ўзбекистонда аёлларнинг ўзига ўт қўйиши, бунинг оқибатида аёлларнинг фожиали ўлими кўпайди. Бундан шоир юраги ларзага келди ва ушбу сонетни яратар экан, ўз ҳаяжонини, изтиробларини ифодалашда анафора имкониятларидан фойдаланди. Шу сабаб бир сонетнинг уч ўрнида бир бадиий санъатни қўллади.

Икки шоир сонетларида ҳам бундай мисоллар кўп:
Қайси дилбар сенга кучоғин очмас,
Қайси жонон кўрмас меҳрини раво? [1;236]

Бу мисраларда анафорадан ташқари “к”, “с”, “р” каби товушларнинг кетма- кет қўлланиши натижасида товуш такрори, риторик сўроқ кўмагида тажохули ориф санъати ҳам келган. Бу бадиий санъатлар Рауф Парфи сонетларида ҳам қўлланганини кўрдикки, бу бадиий тасвир воситалари сонетдаги оҳангдорликни, жарангдорликни, таъкидни, ҳис-ҳаяжоннинг қувватини таъминлаб бера олган.

Қирқ қаҳратон қишнинг аёз шамоли
Из солса манглайинг, юзларингга, хай,
Қайда қолгай сенинг ойдек жамолинг,
Тенгсиз латофатинг қайларда қолгай? [1;235]

Сонетнинг биринчи катренида “к” саккиз марта, “й” олти бора, “с” ва “з” тўрт марта такрор келиб, чиройли оҳангдорликни ҳосил қилганини ҳис қилиш мумкин. Айти дамда, жавоб талаб қилмайдиган сўроқ гап тўртинчи сатрда тажохули ориф борлигини кўрсатади. Тажохули ориф шоирнинг кайфиятини англатишда, ҳолатини намоён қилишда шеърхонга кўмакчи бўла олади. Рауф Парфи ҳам аксарият сонетларида тавзеъ ва тажохули орифдан унумли фойдаланган:

Учиб ўтган турнамидир, ғозмидир,
Лола руҳлар қўлкасим ҳорасиз.
Ҳовуч-ҳовуч ичганим овозмидир,
Чорасизлик чора бўлмиш чорасиз[3;360].

Шоир “Йўловчи” сонетида уч сонетни бирлаштирган. Уч сонетни мавзу бирлаштириб турибди, яъни учаласи ҳам Абдулҳамид Чўлпонга бағишланган. Иккинчи сонетнинг биринчи терсетида “ч” товуши етти бора такрорланар экан, банднинг тўртинчи сатрида уч сўз шу товуш билан бошланган ва ўзига хос жарангни юзага келтирган. Банднинг дастлабки икки сатрида риторик сўроқ орқали тажохули ориф ҳосил қилинган. Кўринадики, икки сонетнавис ҳам тавзеъ ва тажохули орифни биргаликда қўллай олган. Тавзеъ арабча сўз бўлиб, “тарқатмоқ”, “тақсим қилмоқ”, “жойлаштирмақ” маъноларини англатади. Байтда ёки бандда бир хил товушларни такрорлаш орқали юзага келади[4;295]. Бу бадиий санъат Ғарб адабиётшунослигида аллелтерация, ўзбек адабиётшунослигида товуш такрори дейилади.

Гадо халтасини ўмардинг гўё,
Эй ўғри гўзалим, огоҳ бўл фақат:
Муҳаббат яраси битмагай, эвоҳ,
Нафрат соллмагай мунча жароҳат[1;273].

Тазоднинг келтирилиши лирик қаҳрамон руҳиятидаги зидликларни ошкор қилган. Шоир муҳаббат яраси билан нафрат жароҳатини қарама-қарши қўяди. Севгининг яраси нафрат жароҳатидан ёмон эканини таъкидлаш орқали жавобсиз ишқни тавсифлайди. “Байтда маъно жиҳатидан ўзаро зид, қарама-қарши бўлган сўзларни қўллаш” орқали юзага келадиган тазод бадиий санъат бўлиб, арабча сўз, “зид қўйиш, қаршилантириш” дегани. Ғарб антитеза деса, ўзбекчада қаршилантириш санъати дейилади[5;83].

Шеърият ибтидо, шеърият – охир,
Изтиробдан ўлмас шоирнинг қалби,
Шоирнинг онаси Изтироб ахир[3;374].

Одатда, тазод орқали икки зид тушунча чоғиштирилади. Рауф Парфи эса қаршилантириш кўмагида шеъриятни улуғлаган, унинг қудратини, унинг моҳиятини бизга англаган. Бундай мисолларни кўплаб келтириш мумкин.

Шекспир ўз шеъриятида шарқда кенг тарқалган ташҳис – жонлантириш санъатини ҳам моҳирона қўлаганига гувоҳ бўламиз. Бу жонсиз мавжудотларга инсонга хос хусусиятларни кўчириш санъати. Бу куёшнинг тоғлар бошини силаши каби метафораларда намоён бўлади.

Кузатдим субҳидам чикқанда куёш,
Тоғларнинг бошини силар эркалар,
Сўнг зумрад ўтлоққа жилмайиб нурпош,
Сувлар симобига юргизади зар.

Хулоса. Хулоса шуки, сонетдаги мазмуннинг бандлараро изчиллиги, ички композицион қурилишида ҳар бир банд мустақил шеър мақомида бўлиши ҳам мазкур жанрнинг шакл ва мазмун муносабатига дахлдор жиҳатларидан ҳисобланади. Лирик композициянинг асосий талабларидан бири зарур ижтимоий вазиятни ва манзур мавзунини танлай билиш ҳам сонет жанридаги мазмунга алоқадор ҳолатлардандир. Инглизнинг ва ўзбекнинг икки улуғ шоири гўзал сонетлар яратган. Бу сонетлар бадииятининг юксаклиги кўплаб сабаблар билан бир қаторда бадиий санъатларни маҳорат билан қўлланишида ҳамдир.

АДАБИЁТЛАР:

1. *Жамол Камол. Шайхурраис. Сайланма. Еттинчи жилд. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2022. – 416 б.*
2. *Иброҳим Ҳаққул. Буюк қалб муҳаббати // Китобда: Жамол Камол. Шайхурраис. Сайланма. Еттинчи жилд. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2022. – Б.218-223.*
3. *Рауф Парфи. Сайланма. 2 жилдлик, 1-жилд. – Тошкент: “Muharrir nashriyoti”, 2022. – 416 б.*
4. *Қуроно Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик лугати. – Тошкент: Академнашр, 2010. – 400 б.*
5. *Ҳоҗиаҳмедов А. Мумтоз бадиият малоҳати. – Тошкент: Шарқ НМК, 1999. – 240 б.*
6. *Раҳмонова С. Сонетлар гулчамбари ва жанр тараққиёти// Жаҳон адабиёти. – Тошкент, 2008. 1-сон, Б. 134-136.*
7. *Шуқуров Н. Сонетлар/ бу олам сахнида. – Тошкент : Адабиёт ва санъат, 1982. – Б. 192-193*
8. *kizi, Q. N. M. ., & Qayumovich, R. M. . (2021). The Poetics of Colors in English Poetry. Middle European Scientific Bulletin, 16. <https://doi.org/10.47494/mesb.2021.16.707>*
9. *Ro'ziyev, M. (2022). Технология обучения немецкому языку на основе третьего периода образовательного процесса. Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 3(3). извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/4707*

UO‘K: 801.83

AMERIKA VA O‘ZBEK BADIY DISKURSIDA SADOQAT VA XIYONAT G‘OYALARI TALQINI

Fayziyeva Malikajon Choshovna,
Buxoro davlat universiteti, Xorijiy tillar fakulteti
Ingliz tilshunosligi kafedrasida o‘qituvchisi,
m.ch.fayziyeva@buxdu.uz

Annotatsiya: Ushbu maqola Amerika va o‘zbek badiiy diskursida sadoqat va xiyonat g‘oyalari talqiniga bag‘ishlangan bo‘lib, bunda har ikkala madaniyat sadoqat va xiyonat g‘oyalari motivlari hamda ularning turlari tahlil qilingan. O‘shib kelayotgan yosh kelajak avlodni ham insonparvar, vatanni ulug‘lash, uni asrash, ardoqlash, himoya qilishga undaguvchi vatanparvar shaxs sifatida kamol topishida, ota-ona oldidagi farzandlik burchining har vaqt, hamma yerda sharaf bilan bajarish, farzand katta yo kichik yoshda bo‘lishidan qat‘i nazar, ota-onasining hurmatini, xizmatini qilish, ular bergan oq sutni halollash aytib o‘tilgan. Bundan tashqari, oilasiga, ota-onasiga, tug‘ilib o‘sgan, kindik qoni to‘kilgan makon, ya‘ni Vatanga sadoqat ruhida tarbiyalash hozirgi davr talabi ekanligi ta‘kidlangan.

Kalit so‘zlar: personaj, motiv, sadoqat, xiyonat, ishonch, tuxmat, sodiqlik, xoinlik, zaif, ma‘nan kuchli.

Аннотация: Данная статья посвящена интерпретации идей верности и предательства в американском и узбекском художественном дискурсе, анализу мотивов и типов представлений о верности и предательстве в обеих культурах. Напомним, что подрастающая молодежь будущего поколения росла патриотом, который призывает их быть гуманными, прославлять, защищать, чтить и оберегать свою Родину, выполнять свой сыновний долг перед родителями во все времена и везде, независимо от того, стар ребёнок или молод. Требование настоящего времени состоит в том, чтобы уважать и служить своим родителям, чтить белое молоко, которое они дали, и воспитывать их в духе верности своей семье, родителям, Родине, месту, где они родились и выросли, где пролилась их пупочная кровь.

Ключевые слова: персонаж, мотив, верность, предательство, вера, клевета, преданность, неверность, духовно слабый, духовно сильный.

Abstract: This article is devoted to the interpretation of the ideas of loyalty and betrayal in American and Uzbek art discourse, analyzing the motives and types of ideas of loyalty and betrayal in both cultures. It has been stated that it is important for the growing youth of the future generation to grow up as a patriot who encourages them to be humane, glorify, protect their honor, and protect their homeland, to honor their duty toward their parents at all times and everywhere, regardless of whether the child is old or young. The demands of the present time as respecting and serving one's parents, and raising them in the spirit of loyalty to their family, parents, the place where they were born and grew up, the motherland where their navel blood was shed were highlighted in the paper.

Key words: character, motive, loyalty, betrayal, belief, slander, loyalty, betrayal, weak, spiritually strong.

Halollik va sadoqat arzon odamlardan kutilmasligi kerak bo‘lgan qimmatbaho sovg‘alardir.
(B. Shou)

Kirish. Inson hayotida badiiy adabiyot muhim o‘ringa ega ekanligi hech kim inkor qila olmaydigan haqiqatdir. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2017-yil 20-apreldagi PQ-2909-son “Oliy ta‘lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi, 2017-yil 13-sentabrdagi PQ-3271-son “Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ‘ib qilish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to‘g‘risida”gi, 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta‘lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi qarorlari adabiyot va adabiyotshunoslikka bo‘lgan e‘tiborni yanada kuchaytirdi. Shunday ekan, badiiy asarlarni o‘qish orqali Vatanga, oilada ota-onaga, aka-ukaga, sevimli insonga, burchga sadoqatli bo‘lishga o‘rgatadi. Har bir insonda ozi xos sodiqlik tuyg‘usi mujassam bo‘lib, u yillar davomida insonning hayot kechinmalari orqali psixologiyasining o‘zgarishi natijasida shakllanib boradi.

Asosiy qism. Amerika va o'zbek badiiy diskursi ko'pchilik ilm ahli tomonidan tahlil qilingan. Asarlardagi turli xil mavzular ustida ishlash, ularni tahlil qilish, chog'ishtirish yo'llari orqali o'rganish Mahmudov M., Vinogradov V.N., Ayvazova S. G., Parsons T., Kristensen G., Bach Yorgen, Kollontay A. M., Camden Hastings, Shreya Rastogi and Srirupa Chatterjee, Susan Elizabeth Sweeney, Amy Tikkanen, Rick Gekoski, Andrew Mangum, Kate Tutte, Michiko Kakutani, Dorothy Faye Sala Brock, Heller Mcalpin, Leo Robson ilmiy ishlarida uchraydi. Ushbu ilmiy ishlarda Amerika va o'zbek madaniyatlari umumiy tahlil qilinib, ulardagi gender a'zolarining o'ziga xos rollari, jamiyatdagi ahamiyati, yumorning mohirlik bilan ifodalanishi ko'rib chiqilgan. Sadoqatli bo'lish har bir insonning burchi ekan, ushbu burchni amalga oshirish, har sohada inson o'zining sodiqligini isbotlay olishi ham juda muhimdir. Xiyonat, xiyonatga asoslangan harakatlar ham hayotimizning ajralmas qismidir. Xiyonatning ham sadoqat kabi Vatanga, burchga, oilaga, sevimli insonga xiyonat kabi turlari mavjud. Said Ahmadning asarlaridan biri "Ufq" romanida xiyonat tushunchasi asar qahramoni Tursunboy orqali yaqqol bayon etilgan. Ushbu qahramon urushdan qiyinchiliklarga chidolmay qochib, Vataniga, burchiga xoinligi ortidan ota-onasiga butun xalqiga xiyonat qilgan. Hattoki onasini so'nggi tuproqqa qo'yishga yaramay farzand nomiga dog' tushurgan. Ushbu maqola orqali ikki xil madaniyatga xos yozuvchilar asarlaridagi bunday tuyg'u va illatlarni yoritish hamda taqqoslash orqali, insonlarni hushyorlikka chorlash, ularning sodiqlik tuyg'ularini oshirish va xiyonat kabi bedavo illatdan uzoq turishlariga da'vat etiladi. Ammo Amerika va o'zbek adabiyotida sadoqat va xiyonat tushunchalari hech kim tomonidan qiyosiy tadqiq qilinmagan. Ko'rinadiki, Amerika va o'zbek badiiy diskursida voqelantirilgan "sadoqat va xiyonat" g'oyalarining lingvomadaniy xususiyatlari o'rganilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Modernizm hamda post modernizm davrlarida Amerika va o'zbek diskursida voqelantirilgan "sadoqat va xiyonat" tasviri, ularning mushtarakligi hamda farqli tomonlarini qiyosiy o'rganilishi, lingvomadaniy xususiyatlarini tahlil qilinishi hozirgi davrda ushbu madaniyatlarning tuban o'rganilishi ularning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlashning debochasidir. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi vazifalar bajarilishi ko'zda tutiladi:

- Amerika va o'zbek badiiy diskursida sadoqat va xiyonat turlarini aniqlash;
- Amerika va o'zbek badiiy asarlarida sadoqat va xiyonat yoritilish usullarini ko'rib chiqish;
- Amerika va o'zbek badiiy diskursida sadoqat va xiyonat motivlarini sharhlash;
- Amerika va o'zbek badiiy diskursida sadoqat va xiyonat g'oyalarining lingvomadaniy xususiyatlarini qiyosiy tahlilini amalga oshirish.

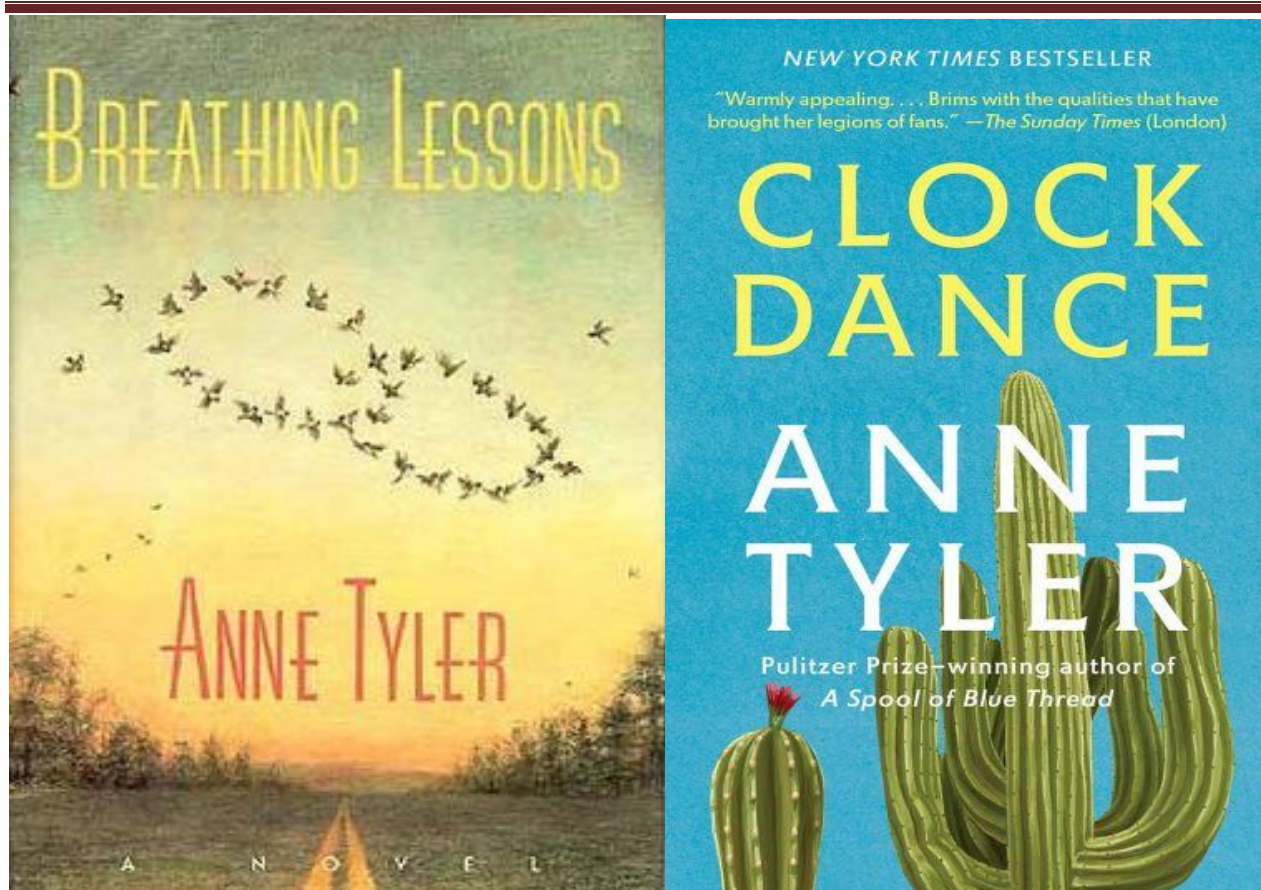
Zotan, Anna Taylarning "Nafas olish darslari", "Tansoqchi", "Tasodifiy turist", "Yillar norvoni", "Gillian Anderson", "Tong yana bir bor otganda"; Meri Elis Monroning "Sohildagi uy", "Vaqt bu daryo", "To'rt Fasli", "Yoz fasli shamoli", "Yoz fasli qizlari"; Teodor Drayzerning "Baxtiqaro Kerri", "Amerika fojiasi"; Said Ahmadning "Ufq", "Jimjitlik", "Tortiq", "Er yurak", "Farg'ona hikoyalari", "Muhabbat", "Oftoboyim", "Bir o'pichning bahosi", "Kelinlar qo'zg'oloni", "Qorako'z Majnun"; Tohir Malikning "Shaytanat" kabi asarlari hamda ularning ijodi haqidagi ilmiy ishlar sadoqat va xiyonat tushunchalari o'zida yaqqol namoyon eta oladigan asarlar sirasidan joy olgan.

Olimlarning fikricha xiyonat qilishning eng yuqori darajasi bu o'z-o'ziga xiyonat qilish, o'z tamoyillari va e'tiqodlariga xiyonat qilish demakdir. Agar biror kishi bunday xiyonat qilsa, siz undan har qanday narsani kutishingiz mumkin: kuchli odamlar buzilib ketishi, aybdorlik hissi bilan kasal bo'lib qolishi va zaiflar nima qilganlarini hatto tushunmasliklari mumkin.

Odamlar ikki toifaga bo'linadi. Birinchi toifadagi odamlar har qanday vaziyatda ishonchli insonlar bo'lib o'lim yoqasida bo'lsa ham ular o'zlariga, yaqinlariga yoki mamlakatga xiyonat qilmaydilar. Ikkinchi toifadagi insonlar, eng kichik xavf ostida, har qanday odamni almashtirishga, tuhmat qilishga, shunchaki suvdan quruq chiqish uchun xiyonat qilishga tayyordirlar.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Turli xalq vakillari sadoqat va xiyonat kabi hayotning ajralmas xislat-u illatini o'z asarlarida turlicha tasvirlashgan. Xususan, Aleksandr Sergeyevich Pushkin o'zining "Kapitan qizi" asarida qahramonlarni hayotga tubdan qarama-qarshi holatlarga duch keltirgan:

- ✓ Petya Grinev – ma'nan kuchli, o'ziga va so'zlariga sodiq, qo'rqmas odam. U har qanday vaziyatda ham atrofdegilarni qutqarish uchun o'zini qurbon qilishga tayyor, qaroqchilar yetakchisi Pugachev bilan teng huquqli gaplashishdan qo'rqmaydi. O'lim azobida u o'z ishonchiga xiyonat qilmaydi, so'ziga va Vataniga sodiq qoladi;
- ✓ Shvabrin esa aksincha, Mashaning sevgisiga erishish va uning baxtsiz hayotini saqlab qolish uchun hiyla-nayrang, shantaj va xiyonatni qo'llaydi.

1-rasm. Anna Taylarning
“Nafas olish darslari” kitobi

2-rasm. Anna Taylarning
“Vaqt bu daryo” asari

Shvabrinning taqdiri esa barcha hiyla-nayranglariga qaramay, o‘lim bilan yakun topadi. O‘ziga va so‘ziga sodiq bo‘lgan odamgina ko‘p narsaga erishishi va hayotda baxtli bo‘lishi mumkin. Taqdir ertami-kechmi zaif va axloq qonunlariga xiyonat qilganlarni jazolaydi. Ayniqsa, odamlar o‘zlarining his-tuyg‘ulari va istaklaridan farqli o‘laroq, ular ichida yillar davomida shakllangan e’tiqodlarga ergashganlarida, bu juda ta’sirli va qimmatlidir. O‘ziga sodiqlik - boshqalarning hurmati va hayratining kafolati. Bu bizni butun vujudimizni tarbiyalaydi, eng kuchli insonga aylantiradi. Qolaversa, o‘zini hurmat qiladigan insongina boshqalarning hurmatini qozona oladi. Ba’zan inson o‘zining haqiqiy ichki tuyg‘ularini darhol yuzaga chiqara olmaydi. U hayotga qarashini vaqt-vaqti bilan o‘zgartirib, uzoq vaqt davomida izlanishda bo‘lishi mumkin.

Xiyonat har doim insonlar bilan birga ekanligi haqida hech kim bahslashmaydi. Avval ta’kidlab o‘tilganidek, xiyonatning juda ko‘p o‘ziga xos turlari mavjud. O‘z vatanida biror narsadan xafa bo‘lgan insonlar oxir oqibat xiyonatga qo‘l urib, xoin bo‘lishadi. Masalan, Sparta Efiates Termopiladagi o‘rtoqlariga achchiq ustida xiyonat qilgan; Yahudo Masihga, Brutus esa Sezarga xoinlik qilgan. Bundan tashqari, Mazepa Pyotr I ga xiyonat qilgan hamda ularning nomlari tarixda abadiy muhrlanib qolgan. Biror kishiga yoki biron bir narsaga sodiq qolish muhim tanlovdir va har bir inson hayoti davomida qachondir ushbu sinovdan o‘tishi kerak. Vatan uchun sodiq inson- vatanparvar, oilasiga sodiq inson- oilaparvar, do‘stlari-yu yaqinlariga sodiq inson- mard, irodali ideal inson deya nomlansa, maqsadga muvofiq boladi. Sadoqat nimaligini va uni qanday saqlashni juda oz insonlar bilishadi. Zero, biz o‘zimizga, kuchli tomonlarimizga, sadoqat tushunchasiga bo‘lgan ishonchni yo‘qotmoqdamiz. Biz uning qanday ekanligi va qanday tuyg‘ularni o‘zida mujassam etishini unuta boshladik. Axir, sodiqlik yo‘nalishida tanlov qilish uchun, uni saqlab qolish va hatto uni ko‘paytirish uchun katta fidoyiliklar qilish kerak bo‘ladi. Har bir muhim qarorni qabul qilishdan oldin, har doim bir necha marta o‘ylab, tushunish va barcha ijobiy va salbiy tomonlarini taroziga tortish kerak. Insonlar hayotda juda sadoqatli va vafodor bo‘la olishadi, lekin har doim ham buni yetarlicha namoyon qila olishmaydi, yoki nohaqlikka uchrab o‘z ishonchlarini yo‘qotishadi. Bir paytlar sadoqatni tanlagan bir inson xiyonatdan kuyib qoldi va endi boshqa hech kim sadoqatga loyiq emas, deb hisoblaydi, shuning uchun boshqa insonlar ham azob chekishadi.

Insonlar ko'pincha, o'zlarining sodiq ekanliklarini, birovni qadrlashlarini va sevishlarini bildirishni, anglatishni xohlashadi. Ushbu holatni anglatishlari bilan bir qatorda, ular uchun sodiq ekanliklarini o'zlari anglatishlari ham ikki karra yoqimli, deb o'ylayman.

Sadoqat tuyg'ular, e'tiqodlarda barqarorlik deb ta'riflanadi. Ammo kamdan kam inson so'zning ildizi - iymon ma'nosini eslay oladi. Ammo xiyonat - bu kimgadir yoki nimagadir sodiqlikni buzishdan boshqa narsa emas. Musulmon dinining axloq qoidalariga ko'ra, zino jiddiy gunoh bo'lib, xiyonatning og'ir ko'rinishi hisoblanadi. Yolg'on gapirish ham musulmonchilik axloq qoidalariga ziddir. Ammo aldash xristian dini asosida iymon sohasida bo'lishi shart emas. Zino, Vatanga xiyonat qilish, e'tiqodga xiyonat qilish kabi tushunchalarning barchasi xiyonat konsepsiyasining navlaridir.

Har bir inson o'z oilasiga sodiq bo'lishi hamda qo'llab-quvvatlashi kerak. Ota-bobolarimiz ham xalq og'zaki ijodi namunalari har doim o'zbek oila doirasining mustahkamligini, uning ahamiyati va bo'linmasligini maqtaganlari bejiz emas. Bundan tashqari, Vatanga bo'lgan muhabbat, unga sodiq qolish har bir insonning burchidir. Bizning bitta mamlakatimiz, uning she'r va qo'shiqlarida kuylangan ajoyib matallari, asarlarida purma'no hikoyasi mavjud. Bizning qahramonlarimiz mardlarcha, Vatanga sodiq bo'lgan holda uni ko'z qorachilaridek asraydilar, kelajak avlodlar dushman tig'i ostida tug'ilmasligi uchun dushmanning yuziga tik qarashdan hech qachon qo'rqmaydilar.

So'zga, burchga, Vatanga, muhabbatga sodiqlik - bu his-tuyg'ularni insonga axloqiy ta'limot va yozuvlar orqali majburan singdirish yoki rivojlantirish mumkin emas, ular insonning o'zi tug'ilishi bilan birga qalb tubida tug'iladi.

Amerika Qo'shma Shtatlari madaniyatidagi yana bir xiyonat turi haqida fikr yuritadigan bo'lsak, o'rta maktablar va kollejlarda imtihon paytida ko'chirish, har xil man qilingan materiallardan yashirin foydalanish - akademik halollikka xiyonat qilish hisoblanadi. Statistika ma'lumotlariga ko'ra, davlat o'rta maktab o'quvchilarining 58%i plagiatga yo'l qo'yishadi. Talabalarning 95% aldashning biron bir turini qo'llaganliklarini tan olishadi. Bunga testlar, uy vazifalarini nusxalash va qog'ozlar kiradi. Shunga qaramay, xususiy maktab o'quvchilarining atigi 50 foizi buni tan olishadi.

Xulosa. Xulosa qilib shuni ta'kidlash joizki, Amerika va o'zbek yozuvchilari tomonidan sadoqat va xiyonat g'oyalari atroflicha yoritilgan. Bunda, hattoki gender psixologiyasining badiiy diskursda sadoqat va xiyonat g'oyalari lingvomadaniy xususiyatlarining aks ettirilishiga ta'siri ham atroflicha o'rganilib, yosh avlodni sodiq bo'lish va xiyonat kabi yovuz illatga qarshi tura olishlari uchun yo'l-yo'riq hamda tavsiyalar berib o'tilishi maqsadga muvofiq bo'lardi.

ADABIYOTLAR:

1. Choshovna, F. M. (2022). *The notion of family loyalty in literary works. Integration of Pragmalinguistics, Functional Translation Studies and Language Teaching Processes*, 107-109.
2. <https://lex.uz/docs/-3171590>
3. <https://www.literaturus.ru/2015/09/shvabrin-kapitanskaja-dochka-obraz-harakteristika.html>
4. <https://www.literaturus.ru/2015/09/shvabrin-kapitanskaja-dochka-obraz-harakteristika.html>
5. <https://uz.upwiki.one/wiki/>
6. https://en.wikipedia.org/wiki/21st_century_in_literature
7. <https://kitobxon.com/oz/kitob/ufq>
8. <https://www.thriftbooks.com/a/anne-tyler/198664>
9. <https://www.google.com/search?q=anne+tyler+books&tbm>
10. <https://www.google.com/search?q=said+ahmad+kitoblari&tbm>

BIOGRAPHIC ELEMENTS IN “JANE EYRE” BY CHARLOTTE BRONTË

Juraqulova Gulruh Murot qizi,
Master student of Bukhara State University
g.m.juraqulova@buxdu.uz

Annotatsiya. Maqolada adabiy tanqidning biografik yondashuvi qisqacha yoritilgan, shuningdek, XIX asr Bildungsromanning mashhur namunalaridan biri – Sharlotta Brontëning “Jeyn Eyr” asari biografik usul orqali tahlil qilingan. Muallif bosh qahramon (Jeyn Eyr) va Sharlotta Brontëning hayotidan bir qancha o‘xshashliklar keltiradi.

“Jeyn Eyr” kitobining aksariyat o‘quvchilari uchun ikki xonim o‘rtasidagi o‘xshashlik bir qadar ma’lum bo‘lsa-da, muallifning tarjimai holi va “Jeyn Eyr” asarini o‘qish bo‘yicha puxta tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, Sharlotta Brontë va uning fantastik qahramoni o‘rtasida hayratlanarli darajada o‘xshashliklar bor. Ushbu o‘xshashliklarni bilish o‘quvchiga Jeyn Eyrning ichki tuyg‘ularini chuqurroq tushunishga yordam beradi. Bundan tashqari, Sharlotta Brontëning shaxsiyatini va ko‘plab azob-uqubatlarni qahramonga kiritganini anglab yetgach, Jeyn muallifning shaxsiyatini aniqlash uchun favqulotda ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: biografik tahlil, avtobiografiya, tanqidchi, qahramon, romantizm, bildungsroman, protagonist, stereotip.

Abstract. The article briefly explains the biographical approach to literary criticism and it also analyzes one of the famous pieces of XIXth century Bildungsroman - “Jane Eyre” by Charlotte Brontë through the biographical way of analysis. The author gives some parallels in the life of the protagonist (Jane Eyre) and Charlotte Brontë.

Although the similarity between the two ladies is somewhat obvious to most readers of Jane Eyre, a careful study of the author's biography and reading of “Jane Eyre” reveals that there are striking similarities between Charlotte Brontë and her fictional character. Knowing these parallels will help the reader gain a deeper understanding of Jane Eyre's inner feelings. In addition, after realizing that Charlotte Brontë's personality and many sufferings have been introduced into the character, Jane becomes extremely important to define the personality of the author.

Keywords: Biographical analysis, autobiography, critic, heroine, romanticism, bildungsroman, protagonist, stereotype.

Аннотация. В статье кратко объясняется биографический подход к литературной критике, а также анализируется одно из известных произведений Bildungsromana XIX века - «Джейн Эйр» Шарлотты Бронте с помощью биографического анализа. Автор проводит некоторые параллели в жизни главной героини (Джейн Эйр) и Шарлотты Бронте.

Хотя сходство между двумя дамами очевидно для большинства читателей «Джейн Эйр», тщательное изучение биографии автора и чтение «Джейн Эйр» показывают, что между Шарлоттой Бронте и её вымышленным персонажем есть феноменальное сходство. Знакомство с этими параллелями поможет читателю глубже понять внутренние переживания Джейн Эйр. Кроме этого, после осознания того, что личность Шарлотты Бронте и множество страданий были привнесены в персонаж, Джейн становится чрезвычайно важным для определения личности автора.

Ключевые слова: Биографический анализ, автобиография, критик, героиня, романтизм, bildungsroman, протагонист, стереотип.

Introduction. It is well known, that the biographical method is a method of studying literature that was developed in the era of romanticism by the French critic, poet, and writer Charles Augustin Sainte-Beuve. He is a literary critic who has been associated with the development of romanticism in France. Using a biographical method, the literary work is examined with the author's life. By way of the material's relationship to the context of the author's personal experience, a particular literary work plays a great role in getting full information about the inner world and psycho of the author. In one word, the biographical approach is a method for understanding and comprehending a literary work by studying more about the author's biography. Critics doing biographical analysis carefully examine incidents in the lives of authors and

try to identify events, settings, objects, buildings, and people found in the novels with historical sources. Charles Augustin Sainte-Beuve admits that *"For me, literature – literary production – is not distinct, or at least not separable, from the rest of the man and from its environment. I can hardly judge it, independently of a knowledge of the man himself. 'The tree is known by its fruits,' as I might say; and so literary study leads me quite naturally to the study of morals"*. [3,34]

In literature, we can come across a great number of literary books which can be analyzed through the biographical way of analysis. For example, D.H. Lawrence draws inspiration from her own family history for her book *"Sons and Lovers"*. Or, in *"David Copperfield"* by the famous English writer Charles Dickens, *"The Forsyte Saga"* by John Galsworthy included such autobiographical elements that lead us to the author's inner world. It is very interesting and exciting to follow the development of the literary text, knowing that it is related to the author. Especially, in the novel *"Jane Eyre"*, which is considered an autobiographical work, there are so many parallel elements connected to Charlotte Brontë's life and dreams.

Main part: Analysis. One could counter this radical opinion by arguing that there are writings where understanding the author's life can occasionally improve our comprehension of the book because, without it, we would be unable to appreciate certain allusions or references. Furthermore, there are some benefits of the biographical approach:

- In biographical criticism, readers can approach the writer's work with a deeper understanding of how they were crafted and their meaning.
- The lens allows us to see how writers have interpreted real-life events in their works, making them more enjoyable for readers to enjoy.

It should be noted that this is not the only strategy that might be used and that it frequently ends up being insufficient because writers can draw inspiration from a variety of other sources, such as fantasy itself or history.

While studying the biography of Charlotte Brontë and while reading her famous Bildungsroman - *"Jane Eyre"* we can come across a lot of biographical elements that help us to identify the inner world and feelings of the author. As in the fact, during the drafting of *Jane Eyre*, Charlotte Brontë promised her sisters that she would present them with a *"heroine as plain and as small as myself"*. [4,245] That's exactly what she did after that. Brontë was able to create such a character that differed greatly from the stereotypical convention of the charming but weak heroine. Because Brontë herself didn't fit the stereotype of what a woman should be in the middle of the 19th century—she wasn't attractive, gentle, or resigned. Because of the influence of societal morals, Charlotte in the Victorian era displays her deep frustration with the imbalance between men and women. As a result, she embodies the protagonist Jane Eyre with her own emotions in the creation of *Jane Eyre*. Jane's path in life is essentially autobiographical and reflects Charlotte Brontë's own life. Both had really hard experiences in their early life.

Jane's parents passed away while she was a small child and Brontë lost her mother when she was five years old. Both Charlotte Brontë and Jane Eyre were sent to live with and be raised by their aunts following the deaths of their respective family members. Jane provides a thorough account of the abuse (both physical and verbal) she experiences in her Aunt Reed's home, although little is mentioned about the treatment Charlotte Brontë suffered while still in the care of her aunt. When describing her relative John, Jane claims: *"He bullied and punished me; not two or three times in the week, nor once or twice in a day, but continually: every nerve I had feared him and every morsel of flesh on my bones shrank when he came near. Mrs. Reed was blind and deaf on the subject: she never saw him strike or heard him abuse me, though he did both now and then in her very presence; more frequently, however, behind her back."* [1,12]

Before they were ten, Brontë and Jane were both sent to boarding schools; Brontë attended the Clergy Daughter's School in Cowan Bridge, Lancashire, while Jane attends Lowood School for Girls. Brontë said that the unfavorable atmosphere at the Clergy School had a long-term negative impact on her *"health and physical development"*. [4,284]

The two older sisters of Charlotte Brontë, Maria, and Elizabeth, both perished from typhus during the schooltime, which was a breeding ground for disease and pests. While writing: *"Our clothing was insufficient to protect us from the severe cold; we had no boots, the snow got into our shoes and melted there; our ungloved hands became numbed and covered with chilblains as were our feet."* [1,68] Charlotte Brontë used both her observations of and experiences at the Clergy School to create the harshness present at Lowood School; Jane says, telling of the inadequacy in the clothes Lowood students were made to wear. *Jane Eyre's* schooling is very comparable to that of Charlotte Brontë, she had disagreeable experiences of dying when her closest friend dies of typhus. Elizabeth Gaskell, Charlotte Brontë's friend, fellow novelist, and biographer, observed, "I need hardly say that, Helen Burns is [an] exact transcript of Maria Brontë..."

[Charlotte's] heart, to the latest day on which we met, still beat with unavailing indignation at the worrying and the cruelty to which her gentle, patient, dying sister had been subjected".

Jane Eyre puts in a lot of effort and devotion in a school with terrible facilities. She takes use of the restricted circumstances offered by the school and finally tops her first class, earning a teaching position in recognition of her accomplishments. Even though she is only 18 years old, she has already achieved economic independence. She later spends two years teaching and six years studying here.

With a chilly and brutal atmosphere, the school affects the girls' physical and emotional health. In such a living atmosphere, Jane Eyre and the authors gradually mature and become independent. Due to her experiences, the author was able to depict Jane Eyre as a feminist, attempting to find meaning in her life despite her difficulties.

After Charlotte left this school, she attended Miss Wooler's School at Roehead from 1831 to 1832, just as Jane became a teacher at Lowood. Both of them became governesses, as this was a respectable profession for Charlotte and Jane. Charlotte and Jane's serving as governess was marked as the beginning of their connection with the upper class. However, despite their roles as governesses, each of them has a distinct personality and does not flatter the wealthy. Under Miss Temple's direction, Jane Eyre gains a broad and deep knowledge, and her own moral beliefs are regularly developed. She is a smart, talented woman.

When Charlotte attended Miss Wooler's school she was the luckiest that she had ever been at school. Miss Wooler and positivity in her mind affected her grades. When she left this school she had an excellent experience that stood her in true stead and allowed her to grow further in her career than many of the women at that time. Jane also had a teacher that inspired her to do well, Miss Temple. In the novel, Jane was once additionally very lucky to get such a quality experience and knowledge to set her up for later life, as she had very desirable jobs in her life considering her age. Charlotte served as a governess in 1839 and 1841, but only for a short time each time since she hates the way upper-class people interact socially. A young priest and the brother of Charlotte's friend Alan both make proposals to her throughout these two years. However, she declines both of their offers since she believes they are merely following tradition by marrying a woman and aren't truly in love with her. Charlotte writes in her letter to Alan, "I have no love for him, and I cannot have a strong love to give my life for him." I must have regard for my husband if I wish to get married.

Both Jane and Brontë found their love in unexpected places. Jane Eyre, falls in love with Mr. Rochester, a gruff, abrupt man twice older than her age, who is also the master of the house Thornfield in which she was serving as a governess. On their wedding day, Jane becomes aware of Rochester's secret. Jane is greatly saddened by the fact that Rochester already has a wife. She subsequently decides to quit their relationship and resolutely departs from Thornfield. Later, Jane's cousin John proposes to her, but John is just interested in getting married to her for the sake of the family mission to India. Jane then responds: "*I have a woman's heart, but not where you are concerned; for you, I have only a comrade's constancy...*" [1,458].

Similarly, Brontë fell in love with Constantin Heger, a married man who was the headmaster of a school where she worked. After leaving the school, Brontë wrote sorrowful letters in rhyme to Heger, some of which are prose equivalents of Jane's versions to Mr. Rochester. "*Nor do I, either, need much affection from those I love,*" [4,369], Brontë writes in a letter to Heger. "*I shouldn't know what to do with a full-fledged friendship because I'm not used to it. But you showed me of yore a little interest and I hold on to the maintenance of that little interest- I hold on to it as I would hold on to life.*" [10] Jane behaves in the same way as Charlotte Brontë, who is prepared to sacrifice being truly loved to be with Heger, even as Mr. Rochester becomes more rude and abrupt with her.

One of the most significant lessons Jane learns as she progresses through the novel is how to control her emotions. She completely gets lost in an emotional outburst as a child at Gateshead, which turns out to be the most unpleasant experience of her childhood. When Jane decides to leave Rochester at the plot's turning point, she puts her love for him second to the realization that she cannot morally remain with him — the "counteracting breeze" once more keeping her from reaching paradise. She can only marry Rochester and find true happiness after he has earned her respect and when reason and desire are directed in the same direction.

Similar to her character, Charlotte Brontë made fantastical journeys inside her imagination. When Jane was mentally traveling "*solitary rocks and promontories*" [1,10] while reading Bewick's History of British Birds, her creator might have been recalling experiences from her travels to imaginary places. By the time Charlotte became a teacher at the Roe Head school, she and her brother Branwell had spent many years creating tales and poetry about the African nation of Angria. When she was at school, the fate of Angria's citizens was in Branwell's hands, which makes her nervous because of his dishonesty in the country and his

violence toward the people. Her most pleasant hours were spent in the wild places of her mind since she was unhappy with her circumstances, rejected the available companions, and considered herself "chained to this chair prisoned within these four stark walls." She claims, "What I imagined grew morbidly vivid," and in fact, she nearly feels more connected to her visions of Angria than to the events taking place around her. "All this day I have been in a dream, half miserable and half ecstatic: miserable because I could not follow it out uninterruptedly; ecstatic because it shewed almost in the vivid light of reality the ongoings of the infernal world.[3, 403] (She sometimes called Angria "infernal" or below.) She becomes irritated when students or other teachers disturb her daydreams, yelling: "But just then a dolt came up with a lesson. I thought I should have vomited." [3,405]

Brontë finally departed Angria in 1839, declaring, "still, I long to quit for a while that burning clime where we have sojourned too long . . . The mind would cease from excitement and turn now to a cooler region, where the dawn breaks grey and sober and the coming day, for a time at least, is subdued in clouds"[12]

Although she eventually agreed to leave her fantasy world behind, it was so integral to her childhood and early adulthood that there is little doubt that her memories of that time had an impact on Jane's experience.

Additionally, Jane and Charlotte also developed their French language skills and additionally learned German. Both girls sacrificed themselves and stayed with their loved ones for looking after them in their hard moments: one's father, Patrick Bronte, and the other's husband, Mr. Rochester when they lost their sight. Fortunately, both patients' states improved after the treatment by qualified professors in a city. But, unfortunately, Jane was lucky to have a child, while Charlotte Brontë could not feel such happiness.

Conclusion. In conclusion, we can say that the role of the people around her, as well as the events that happened in her life, played an incomparable role in the formation of Charlotte Bronte as a successful writer. Although she, like her siblings, lived a very short time, she was able to leave a big heritage for generations. Centuries have passed, and literary researchers, like us, still study and search for her life and literary heritage. It is a fact that her masterpiece - "Jane Eyre" depicts a realistic portrait of the English education system during the first half of Queen Victoria's reign. For most readers of Jane Eyre, the similarities between the two women are immediately obvious: both experience the loss of their parents and are sent to unwanted boarding schools as young girls, among the other series of parallels listed above gives not only a closer look at the personal life of the fictional character, but also, helps to enter Charlotte Brontë's personal life. Therefore, before reading literary works, it will be useful for the reader to be aware of the author's life paths.

REFERENCES:

1. Brontë, Charlotte. *Jane Eyre*. Great Britain. Wordsworth Editions Limited, 2019.
2. Bronte, Charlotte "Jane Eyre" adapted by Margery Green. Great Britain. Macmillan Publishers Limited, 2009.
3. Charles Augustin Sainte-Beuve. *A Critic's Account of His Own Critical Method*. Bartleby.com.
4. Gaskell, Elizabeth: *The life of Charlotte Bronte*. London. Smith, Elder, & Co, 1889.
5. Godfrey, Esther. "Jane Eyre, from Governess to Girl Bride." U.S.A. *Studies in English Literature*, 2005.
6. Jurakulova, G.M. *Description of the theme of education in the novel "Jane Eyre" by Charlotte Bronte* // Центр научных публикаций (buxdu.uz), 2022.
7. Jurakulova, G.M., Baqoyeva M.Q. *Critical analysis on the educational system of English church schools in Jane Eyre by Charlotte Bronte* // *Journal of Academic Research and Trends in Educational sciences*, 2022.
8. Kayumova, B.M., Xayrullojeva S.Z. *Description of Historical Background and Socio-Economic Life in Theodore Dreiser's "The Financier"* *Middle European Scientific Bulletin*, 2021.
9. Warner C.D, *The Library of the World's Best Literature*. New York. *An Anthology in Thirty Volumes*. 1917.
10. <https://www.bartleby.com/library/prose/4512.html>.
11. <https://victorianwomencelebrities.wordpress.com/2014/09/25/the-life-of-charlotte-eyre-i-mean-jane-bronte/>.
12. <http://holidayarmadillo95.blogspot.com/2011/10/parallels-between-charlotte-bronte-and.html>.

COMPLEX NATURE OF THE TERM "MOTIF" IN LITERARY CRITICISM, AND THE ANALYSIS OF ONE OF ITS VARIATIONS ON THE EXAMPLE OF THE UZBEK FOLK TALE "MOKHISTARA"

Kadirova Nargiza Arifovna,
PhD, associate professor,
Bukhara State Pedagogical Institute
nzkd117@gmail.com

Annotasiya: Maqola "motiv" atamasining adabiyotdagi ta'rifi, talqini, o'zbek xalq ertagi "Moxistara" misolida amaliy qo'llanilishining o'rganilishiga bag'ishlangan. Turli olimlar tomonidan motivning talqin qilishdagi farqlar, shuningdek, bunday farqlanishning mumkin bo'lgan sabablari keltirilgan. Adabiy tanqid sohasidagi taniqli mutaxassislar tomonidan shakllantirilgan ma'lum bir toifaga kiruvchi strukturaviy elementlar bo'yicha hikoya birliklarini tasniflashning mumkin bo'lgan usullari haqida ma'lum bir ertak tahlili berilgan. Xulosa uslubiy materialni birlashtirish uchun ta'riflarni tizimlashtirish bo'yicha takliflarni o'z ichiga oladi.

Kalit so'zlar: motiv, ertak, sujet, hikoya elementlari, motivlarning tasnifi, motiv turlari, vazifalari, sujet, adabiy tanqid.

Abstract: The article is devoted to the definition of the term "motif" in the literature, its interpretation, and practical application on the example of the Uzbek folk tale "Mokhistara". The paper presents differences in the interpretation of the concept by various scientists, as well as possible reasons for such a deviation. An overview of possible methods for classifying storyline units by structural elements that fall under a certain category formed by prominent experts in the field of literary criticism is given though the analysis of one particular fairy tale. The conclusion contains proposals for structuring the definitions in order to unify the methodological material.

Keywords: Motif, fairy tale, plot, storyline elements, classification of motifs, motif types, functions, plot, literary criticism.

Аннотация: Статья посвящена определению термина «мотив» в литературе, его толкованию и практическому применению на примере узбекской народной сказки «Мохистара». В работе представлены различия в трактовке понятия разными учёными, а также возможные причины такого отклонения. На основе анализа одной конкретной волшебной сказки дан обзор возможных способов классификации сюжетных единиц по структурным элементам, подпадающим под определённую категорию, сформированную видными специалистами в области литературоведения. В заключении содержатся предложения по структурированию определений с целью унификации методического материала.

Ключевые слова: Мотив, сказка, сюжет, сюжетные элементы, классификация мотивов, типы мотивов, функции, сюжет, литературоведение.

Introduction. The definition of the "motif" concept in literary scholarship has been the subject of controversy for many decades. In musicology this term has a fairly clear meaning, but in the theory of literature, scientists have not been able to reach a consensus on the essence, interpretation and categorization of the concept.

It is generally accepted that Johann Wolfgang von Goethe and Friedrich Schiller were the initiators of the transition of the term into literary criticism to characterize the constituent parts of the plot which they named "Theme": "I know of five kinds of themes: 1) Progressive ones, which advance the plot; drama especially makes use of these. 2) Regressive ones, which remove the plot from its goal; of these the epic poem almost exclusively makes use. 3) Impeding ones, which delay action or prolong the process; these both poetic types make use of to the greatest advantage. 4) Reflexive ones, through which that which has happened before the epoch of the poem, will be drawn upon. 5) Anticipative ones, which anticipate that which will happen after the epoch of the poem; both kinds are needed by the epic as well as the dramatic poet, in order to make his poem complete." [Wilmont et al, tr. Mann, 1980]

Discussion. At the same time, in the Theory of Literature, Khazliev provided the following, more open, definition of the motif: "The initial, leading, main meaning of this literary term can hardly be defined.

Motif is a component of works that has an increased significance (semantic richness) ... Having resorted to allegory, we may say that the sphere of motifs is made up of the links of the work, marked with an internal, invisible italics, which should be felt and recognized by a sensitive reader and literary analyst. The most important feature of a motif is its ability to be half-realized in the text, being revealed in it incomplete and at times remaining enigmatic." [Khalizev, 2002] The term began to be widely used for the study and analysis of plots from the end of the 19th century. Its universal and structured definition given by Veselovsky in "The Poetics of Plots" was most widely used: "By motif, I mean the formula that answered at first, to the questions that nature everywhere posed to man, or that reinforced especially vivid, seemingly important or recurring impressions of reality. A sign of a motif is its figurative one-term schematism...". Veselovsky believed that the motif grows into a plot and is the basis of the work, while being historically stable and endlessly repeatable. [Veselovsky, 1940].

The study of the motif, conducted by Veselovsky, was subjected to significant criticism by Propp, who pointed out that: "... those motifs that he (Veselovsky) cites as examples can be broken down to components. If a motif is something logically whole, then every phrase of a fairy tale provides a motif. (father has three sons - a motif; stepdaughter leaves the house - a motif; Ivan fights a dragon- a motif, etc.). It wouldn't be so bad at all if motifs didn't really break into pieces.

This would make it possible to compile an index of motifs. But let's take the motif "the dragon kidnaps the king's daughter" (an example not from Veselovsky). This motif is decomposed into 4 elements, of which each can vary individually. The dragon can be replaced by Koshchei, a whirlwind, a devil, a falcon, a sorcerer... Thus, contrary to Veselovsky, we must assert that the motif is not single-membered, not indecomposable." [Propp, 1969]. Instead, Propp proposed to replace the concept of "motif" with "function", arguing that such a replacement is more appropriate: "... a function, as such, is a constant value. An important question for the study of a fairy tale is what fairy tale characters do, while the questions of who does it and how they do it, are questions of adventitious study. The functions of actors are components that can replace Veselovsky's [Veselovsky, 1940] "motifs" or Bedier's "elements" [Bédier, 1893]."

It was noted that the concept of Propp acts as a kind of synthesis of semantic and syntactic approaches in understanding the narrative motif, where the narrative specificity of a fairy tale is determined not only and not so much by the content of the motif (functions) that fill the fairy tale, but by their consistency and mutual correlation. [Silantiev, 2011]

At the same time, not all scientists shared these views of Propp, which can be noted from the works of Silantiev, [Silantiev, 1999] and Yarkho [Yarkho, 2006]

Results. Various interpretations of the essence of the "motif", or criticism of the definitions given by their predecessors can be found in the works of famous scientists such as A. Bem [Bem, 1919], A. I. Beletsky [Beletsky, 1964], B.N. Putilov [Putilov, 1975], A. Dundes [Dundes, 1962] and others. Despite the fact that different scientists characterize the distinctive features and properties of the "motif" in literary criticism in different ways, all of them are united when it comes to the importance of its role in separating the elements of the work's plot. Each of the options proposed by literary critics has a logical grain, and in order to clearly demonstrate the applicability of various interpretations, it is proposed to consider the correlation of the proposed options based on comparison with the "functions" of Propp contested by many. The Uzbek folk tale "Mokhistara" was taken as the basic material for the analysis. Ancient samples of Turkic folklore are not completely reached today. Ancient myths, legends and narrations, proverbs, puzzles and songs, epic fragments are preserved in written forms of various character, Greek, Chinese, Arab sources, historians' information, archaeological finds, and folklore [Kadirova, 2021].

The plot of the tale revolves around the "Prince Charming" wandering in search of the "Ideal Betrothed", and contains a wide variety of motifs. Sequentially applying the functions, starting with the first one, one can build a sequence corresponding to the plot development line. In particular, the tale begins with the fact that there lived a caliph who had three wives, but had no children (the motifs of childlessness and the miraculous birth of a hero are often found in Turkic-speaking legends). The son, Shavkat, born after a long time, grew up as an incredibly capable boy. Once he went hunting, chasing a beautiful doe, and disappeared from the sight of his parents. At this stage, the applicability of the first motif according to Propp arises: Absentation: Someone goes missing. At the same time, the motif is applicable both to the main character, who practically disappeared in the maelstrom of events, and to the doe, who, having escaped from her follower, was herself the missing heroine, and later turned out to be a beautiful lady (Motif of a beautiful lady). According to the story, Shavkat will get to the house where this doe girl lived with her parents and sisters. Having become a guest in that house, the main character learns from the father of the family about a beautiful princess who is ready to marry only the one who fulfills her single wish. Seeing her image, Shavkat falls in love, and despite the warning that nonfulfillment of her wish leads to admirer's execution (Motif 2:

Interdiction: Hero is warned), he goes in search of her (Motif 3: Violation of interdiction). Since there is no pronounced antagonist of the main hero in this work, there are no separate motifs and functions associated with the actions of the villain in the fairy tale. All the battles in the story is not so much with enemies as with circumstances. At the same time, on the way to achieving the goal (search for a beloved), the protagonist receives magical means (Motif 14: Acquisition: Hero gains magical item). Reaches the residence of the beloved (Motif 15: Guidance: Hero reaches destination), and instead of fighting the enemy, proceeds to fulfill the task of the princess, the failure of which promises him death. This episode can be fully interpreted according to Propp's Motif 16: Struggle: Hero and villain do battle, albeit in a slightly modified state, since for the main character, the task is the battle in which the winner receives the main reward. As a result, Shavkat completes the task and marries the beautiful Mokhistara. The sequence of the storyline development corresponds to motifs 25, 26 and 31 respectively (25. Task: Difficult task proposed to the hero, 26. Solution: Task is resolved, 31. Wedding: Hero marries and ascends the throne). At the same time, the denouement turns out to be not typical for fairy tales, because after agreeing to the marriage, the princess instantly ages, and the hero leaves her, returns to the house of the man who told him about Mokhistara, and marries his daughter.

When classifying elements according to Horst, completely different facets of the "motif" term come to the fore. In particular, "motif" is considered in terms of seven basic principles:

1) Semblance. Motifs either convey the appearance of a concrete, actual substance (place/topos, object/image, comparison/metaphor, figure/characteristic) or function in relational patterns (action/structural relations) that permit the identification with observable qualities; 2) Positional alignment. Motifs serve as coupling devices on the narrative plane that provide for and facilitate integrational relations with successively different planes of signification; 3) The principle of polar dimension. Motifs are positioned as textual units in an indefinitely large number of linguistic sequences generated in literature; 4) Tension. The tendency of motifs to occur in clusters or to be joined in sequences such as heart-hand, straight-crooked path, or ship-shipwreck/ harbor creates powerful contrasts and provides alternate solutions to questions of human development; 5) Schematization. The continued use over long periods of time, in addition to the pronounced reductive characteristics of some motifs, can foster schematized action sequences; 6) The principle of supporting themes. Motifs sustain and clarify themes by supplying concrete details and by establishing in concert a basic grid of references in the form of primary and secondary associations; 7) Textual organization. Aside from the aforementioned functions, motifs contribute to the textual arrangement by initial foregrounding and subsequent restatement [Horst, 1985].

The proposed approach allows a broader interpretation of the role of the motif in the work, and at the same time does not contradict the fundamental remarks noted by Propp. At the same time, one may notice that the definition given by Beckson and Ganz are even more general: A theme, character, or verbal pattern which recurs in literature or folklore.... A motif may be a theme which runs through a number of different works. The motif of the imperishability of art, for example, appears in Shakespeare, Keats, Yeats, and many other writers. A recurring element within a single work is also called a motif. Among the many motifs that appear and reappear in Joyce's *Ulysses*, for example, are Plumtree's Potted Meat, the man in the brown mackintosh, and the one-legged sailor [Beckson et al, 1960].

Tomashevsky defined the motif through the concept of a theme: "By <...> decomposing a work into thematic parts, we finally reach the parts that are indecomposable, to the smallest fragmentation of the thematic material, "Evening has come", "Raskolnikov killed the old woman", "Hero died", "Letter was received", etc. The theme of the indecomposable part of the work is called the motif. <...> The theme for Tomashevsky is "what is being said". These definitions demonstrate the connection of thus understood motif with the narrativity. In fact, the connection between the motif and the theme turns out to be purely terminological, it is no coincidence that when describing the plot and the story, Tomashevsky again refers to the motif: "From this point of view, the plot is the totality of motifs in their logical causal-temporal relationship, while the story is the totality of the same motif in the same sequence and connection in which they are given in the text.<...> In a simple retelling of the plot, we immediately find that we can omit <...> Non-excludable motifs are called connected; motifs that can be eliminated without violating the integrity of the causal-temporal course of events are called free. "The motifs that change the situation are dynamic motifs, the motifs that do not change the situation are static motifs." [Tomashevsky, 1996].

The structural approach to the category of motif can be seen in the work of Gasparov and Paperno. The motif here is the semantic element of the text, which is characterized by the following features: repetition; the ability to accumulate meaning (i.e., the ability, having appeared in a certain contextual situation, to refer to its previous context, to enter a new context and a new semantic situation with the memory of the former one), the ability to be shown in the text by own representatives, stable attributes. The

presence of such an attribute is a sign of presence of the motif to which that attribute refers [Gasparov et al, 1979].

Conclusion. From all of the above, we can conclude that the variety of interpretations of the "motif" term is explained by the difference in approaches to the categorization of the work's elements. Broking down the stages of the Uzbek folk tale "Mokhistara" plot into component parts, shows that the blocks that build the storyline can be easily classified both by the Propp's method and according to the options proposed by other prominent scientists, such as Veselovsky, Dundes, Tomashevsky, Shklovsky and others. At the same time, all of the classification options will look logical and will not contradict each other. The essence of this phenomenon lies in the difference of meanings that authors put into their understanding of the term. The lack of unity is explained by the breadth of the approach used in the formation of the definition.

This issue, of course, requires further study, more detailed analysis and the search for consensus. Perhaps it makes sense to delimit the essence of the concept, singling out each approach into a separate term, and fix the distinctions (function, motif, motif [Dundes, 1962], etc.)

REFERENCES:

1. Wilmont N., Anixt A. *Goethe Johann Wolfgang, Collected Works in ten volumes. Volume ten. About art and literature. Khudozhestvennaya Literatura, Moscow, 1980, trans. N.Mann/ Russian edition*
2. Khalizev V. E. *Theory of Literature. Vischaya Shkola, Moscow, 2002./ Russian edition*
3. Veselovsky A. N. *Poetics of plots. Introduction and Ch. I. // Veselovsky A. N. Historical poetics. Goslitizdat, Leningrad, 1940./ Russian edition*
4. Propp V. *Propp, Morphology of the folk tale. Nauka, Moscow, 1969./ Russian edition*
5. Veselovsky A. N. *Poetics of plots. Introduction and Ch. I. // Veselovsky A. N. Historical poetics. Goslitizdat, Leningrad, 1940./ Russian edition*
6. Joseph Bédier, *Les fabliaux: études de littérature populaire et d'histoire littéraire du moyen âge, Emile bouillon, Paris, 1893*
7. Silantiev I.V. *Goethe's reflections on motifs: a narratological commentary, Siberian Philological Journal 2011*
8. Silantiev I. *Silantiev, The theory of motif in domestic literary criticism and folklore: an essay on historiography. Inst. Filologii Rossijskoj Akademii Nauk, Novosibirsk, 1999/ Russian edition*
9. Yarkho B.I. *Methodology of exact literary criticism. Selected works on the theory of literature. Languages of Slavic cultures. Moscow, 2006/ Russian edition*
10. Bem A. *To the clarification of historical and literary concepts. News of the department of the Russian language and literature of the Academy of Sciences 1918 Vol. 23. Book 1 St. Petersburg, 1919/ Russian edition*
11. Beletskiy A. I. *In the studio of the artist of the word // Beletsky A. I. Selected works on the theory of literature. Prosvescheniye, Moscow, 1964/ Russian edition*
12. Putilov B.N. *Motif as a plot-forming element. Typological research on folklore. In memory of V. Propp, Propp. Moscow, 1975/ Russian edition*
13. Dundes A. *From etic to emic untis in the structural study of Folktales // Journal of American Folklore. 1962. Vol. 75*
14. Arifovna, K. N. . (2021). *The Study of Turkic Nations Folklore and its Development. Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT, 10, 55–59. Retrieved from <https://literature.academicjournal.io/index.php/literature/article/view/125>*
15. Horst S. *Daemmrich. Themes and Motifs in Literature: Approaches: Trends: Definition, The German Quarterly, Vol. 58, No. 4 (Autumn, 1985)*
16. Karl Beckson and Arthur Ganz, *A Reader's Guide to Literary Terms (New York: The Noonday Press, 1960)*
17. Tomashevsky B.V. *Theory of Literature. Poetics. Aspect Press, Moscow, 1996/ Russian edition*
18. Gasparov B., Paperno I. *To the description of the motif structure of Pushkin's lyrics // Russian Romanticism: Studies in the Poetic Codes. Stockholm. 1979.*

LITERATURE REVIEW ON THE ANALYSIS OF ACADEMIC INTEGRITY CHALLENGES IN MUSLIM COUNTRIES

Rakhmatova Mekhriniso Musinovna,

PhD, Associate Professor at Bukhara State University

m.m.rahmatova@buxdu.uz

Fayziyeva Shakhnoza Raxmatovna,

Master student at Bukhara State University

Sh.r.fayziyeva@buxdu.uz

Abstract: *Academic integrity is one of the most pivotal challenge being faced at Universities in Muslim countries. The objective of this article was to comprehend the actions taken by academics and institutions in the Muslim world to prevent breaches of academic integrity and to recommend improvement of these practices. To elucidate institutional efforts and practices, relevant literature data was reviewed to gather evidence of practices of academic integrity in higher education in the Muslim world.*

Research methods. *The literature review is based on Google scholar and Scopus databases. Though more than 30 articles analyzed only 15 articles have been used for synthesis.*

Results. *The findings depicts the study of current practices of academic integrity, to obviate plagiarism, detection and punishments.*

Discussion. *As the issue of academic dishonesty requires collaborated effort from educational establishments, there is a need to look at the university as an interconnected system.*

Conclusion. *This gap suggests opportunities for further exploration of practices of academic integrity that address the emerging breaches of academic integrity in this context.*

Key words: *Academic integrity, academic dishonesty, obviating plagiarism, detection, punishment, muslim majority.*

Introduction. A large number of scientists in the sphere of academic morality were anxious with the challenges of academic integrity in higher education.(e.g. Cinali, 2016; Ison, 2018; Jiang, Emmerton and McKauge,2013). Most of them were concerned with cultural factors affecting to the breaches of academic integrity and some scholars thought that cultural influences can even promote breaches among students and academic staff (e.g. Chen and Macfarlane,2016).

The academics focused on the Muslim world that is the context of this paper (e.g. Akbar and Picard,2020; Moten,2014) are no exception. They explained internal and external cultural challenges impacting on academic integrity. (e.g. Akbar and Picard, 2020).

Most of the research has been conducted on academic integrity related to culture in the western world including the behaviors of international students, and some work has been conducted in various Asian contexts. However, little is known about how national culture and religion affect academic integrity in eastern countries with a Muslim majority. It can show that the conception is close to the right. Because the effects of internal and external culture can impact on students propensity to breach academic integrity.

So the purpose of this paper to comprehend the actions taken by scholars to prevent infractions of academic honesty and to recommend improvement of these practices.

The study shows the Muslim world as countries with a significantly high proportion of Muslims including parts of Southeast Asia and Africa and most of the middle East as described in Akbar and Picard (2020).

India is also included due to an extremely high proportion of Muslims in parts of the country and the fact that this country has the third-largest number of Muslims in the world numbering almost 200 million.

There have been considerable international efforts towards solving and preventing academic misconduct. For example, the International Center for Academic integrity (ICAI) has declared the need to ensure the basic values of academic integrity: honesty, trust, respect, fairness, responsibility and courage (ICAI, 2013)

These values should be upheld among academics and students to help for creating educational environments of academic integrity demonstrated by a high standard of academic behaviors. The ICAI has recommended diverse practices to help higher education providers to develop the integrity of institutions.

These emphasize educational interventions, rather than penalizing, even though academics may help varying approaches (Curtis and Vardanega,2016).

Most of these global efforts to promote academic integrity have been undertaken in Western cultures and focused on international students studying in Western Universities (e.g. Adiningrum, Wihardini and Warganegara,2013; Ison, 2018; Sutherland-Smith, 2010).

Some of this studies have suggested that perceptions of academic integrity in non-Western countries, including some countries in the Muslim world are impacted by collectivism and the valuing of imitation and there appears to be a perception that higher education institutions are outside of the circle of West. There is no any attention in interests, loyalty and academic integrity in the culture(Adiningrum,2015) .

Less studies have examined the perspectives of academic within Muslim regions. However, the few authors that have addressed academic integrity in the Muslim world (e.g., Moten,2014) have indicated trustworthiness and assurance of originality and quality information, which are an integral part of academic integrity, have long been practiced among Muslim scholars.

There is quite agreement with the Moten's opinion above, the reason is that in Muslim religion the truth, honesty and loyalty is considered to be a superior quality of people. Being honesty is the main key to success and goodness.

In the last decade there has been an increase in developing awareness of academic integrity due to the demands for high standards of higher education in the Muslim world. For instance you can see the establishments of academic integrity in the United Arab Emirates (Center of Academic Integrity in the UAE,2020).

In Indonesia, a formal portal of academic integrity was founded in 2015 to help Indonesian academics increase their awareness of academic integrity. Despite these efforts, national, institutional, and social culture are often perceived as challenges to developing academic integrity in the Muslim world (Akbar and Picard,2020; Cinali,2016; Kutieleh and Adiningrum,2011; Moten,2014), most findings exclude the point of scholars view, dedicated to researching academic integrity in the Muslim world.

The term "scholars" refers to academic authors or researchers. And this literature review explores and synthesizes the literature of academic integrity to capture the perspectives of the scholars and understand how higher education in the Muslim world have been endeavored to maintain academic integrity.

The scholars' perspectives were framed within the elements of an exemplary academic integrity culture as described by Bretag and Mahmud (2016).

These elements are as follows: academic integrity champions, regular review of policies and process, academic integrity education, student engagement (Bretag and Mahmud,2016). Elements specific to the Muslim world highlighted by the scholars are also identified and recommendations are made for refinement of the practices.

Materials and Methods. Academic integrity matters have been discussed in a wide range of databases. The following literature review is carried out based on Google scholar and Scopus electronic database materials. Tremendous number of research have been done on various challenges of facing the problem and issues which are characterized by political, national, psychological characters of Academic integrity in European countries and Christian world. However the challenges and issues of Academic integrity in Muslim countries depicted in the research have not been summarized. In order to carry out a literature review more than 30 articles have been analyzed but only 15 articles used to summarize.

Results. The 29 key publications collected for this integrative review represent different national contexts in regions of the Muslim world. The country with the highest number of articles was Malaysia (5), followed by Indonesia (4), with 2 countries (UAE, Pakistan) each represented by three articles each. Saudi Arabia, Jordon and Iran were represented by two articles each. India (2 articles) was included in the review despite being a multi-religion country since there is a large Muslim community in some regions of this country.

The different perspectives of academic integrity including by region and countries are depicted in the 29 papers. Among these 29 studies, 13 studies explored the issue of academic integrity at undergraduate and graduate level, which is the highest number of studies within the area of practices of academic integrity. It was identified that there was more research on medical and accounting students than those from other discipline areas. This might be because in the medical and accounting workforce, it is considered essential to have ethical workers. Only two studies explored the views of post-graduate students towards academic integrity (Ebadi and Zamani, 2018; Shukr and Roff, 2015).

The lack of research regarding academic integrity among PhD students might be because of their prior academic studies as well as their work experiences that allowed more opportunities to comprehend academic integrity and the perception that PhD students should have already had finely honed academic skills(Xu, Sit, and Chen, 2020), resulting in a lack of PhD academic integrity policy provision at University level(Mahmud and Bretag,2013).

In relation to researching students' comprehension of academic integrity, more studies were found on academic misconduct than those focusing on the empowering of ethical behaviors.

There are three studies explored the perspectives of staff. Adiningrum (2015) captured the perception of 30 academics through focus groups about what constituted plagiarism and on preventive measures. Mansoor and Ameen (2016) explored the perspectives of head librarians on supporting universities to combat breaches of academic integrity and the challenges they faced in their roles. Cheah (2016) presented a Malaysian perspective and discussed plagiarism among students and staff, providing detailed insight into the causes of plagiarism.

In contrast to these studies that focus on specific perspectives, five studies noted the challenges of obtaining a comprehensive understanding of the issue of academic integrity when relying on just or staff perspectives (Akbar and Picard, 2019; Mohanty, 2016; Moten, 2014; Sahad and Asni, 2018; Siaputra and Santosa, 2016).

Discussion. As the issue of academic dishonesty requires collaborated effort from educational establishments, there is a need to look at the university as an interconnected system and therefore, higher education institutions themselves should be central focus of research concerning understanding academic integrity culture. This should be done by incorporating an investigation of the institutions related textual artifacts (Sahad and Asni, 2018), including plagiarism-related policy (Akbar and Picard, 2019; Siaputra and Santosa, 2016).

There are three ways of researches (Akbar and Picard, 2020; Cinali, 2016; Ghazionoory, Ghazinoori, and Azadegan-Mehr, 2011) also considered to be necessary for understanding the cultures of societies when discussing academic integrity in higher education. Society and Higher education should be viewed as interrelated institutions that share cultures that can influence on students' and academics' unethical and ethical behaviors. Therefore, separation between the universities and society should be avoided to gain-in-depth understanding of this issue.

Three studies explored the different layers of the education system as higher education, secondary education and primary education should be seen as an interrelated system of education that constructs the understanding of ethical and unethical behaviors (Abou-Zeid, 2016; orim, 2016).

One study was found to explore and develop technological tools for text-matching of Arabic in dissertations in order to prevent plagiarism (Al-Thwaib, Hammo, and Yagi, 2020).

The results of the synthesis of the literature shows evidence of a limited body of literature over the last 10 years regarding capturing scholars' perspectives who could offer meaningful accounts of practices of academic integrity due to their engagement with the research area of integrity and for some their personal experiences as academics. This finding emphasizes the importance of the current review that identifies what breaches of academic integrity the scholars explored in their studies, and practices of academic integrity that they observed in place to address the breaches.

Publications differed in their focus on type of breaches of academic integrity and unethical behaviors detrimental to a culture of academic integrity. Majority scholars were more concerned with issues of plagiarism than other aspects of academic misconduct. As a result, plagiarism has been the most addressed issue, although between 2015 and 2018 the topic of plagiarism was attached to the discourses of academic misconduct and academic honesty, interchangeably. Similar to plagiarism, literature on cheating focused on academic misconduct and academic dishonesty and was paired with plagiarism, because plagiarism and cheating to some extent is difficult to differentiate due to their overlapping characteristics' (Alhadlaq, Dahmash, and Alshomer, 2020).

There were fewer studies around cheating in exams among students starting from 2018. The result show an increased interest in researching new issues including free-riderism, referring to including an author that did not have any contribution to papers publishing emerging in 2018.

The terms academic dishonesty and academic misconduct are used interchangeably within the literature. However, there are different behaviors described in relation to the two terms. Literature on academic dishonesty focuses more on breaches of the truth and breaches in knowledge development. Academic misconduct, on the other hand, focuses more on ethical issues (Gallant & Kalichman 2010). However ethical issues are also sometimes more broadly interpreted in different contexts because of academic traditions, culture, institutional visions and mission, and graduate attributes, while academic dishonesty seems to be universally understood because of the different types of breaching leading to cheating.

Cheating, plagiarism, free-riderism, ghost-writing, contract-cheating, and collusion can be classified within academic dishonesty and misconduct. Unethical behaviors such as drinking alcohol at work, while unethical do not constitute academic dishonesty, yet in the literature in the Muslim world, this kind of

behaviors is often described in the same breath as academic misconduct such as cheating and collusion because it breaches adherence to Islamic values that define the Muslims' scholarly integrity.

Analyzing the trends in the data, the authors suggest future research directions. It is projected that research on plagiarism and cheating will continue to be emphasized by scholars in the Muslim world. However, they are likely to increasingly explore the impacts of technology and access to information through the Internet on student behaviors.

The establishment of centers of academic integrity in the Muslim world is also likely to continue to attract new researchers from different contexts. Another new direction of academic integrity among academics rather than students. Topics such as ghost-writing, self-plagiarism, contract-cheating, and professional misconduct among academics appear to be increasingly highlighted.

Different educational interventions relating to the prevention of academic misconduct in higher education in the Muslim world are described in the literature. In Saudi Arabia, Islamic teaching aiming to help students avoid plagiarism from a religious perspective is a part of a compulsory course in a commencement program. Additionally, academic writing ethics courses as well as information related to sanctions and punishment for plagiarism, is incorporated into the curriculum (Alhadaq et al., 2020).

The review also suggests that information about national and university academic integrity policy is not explicitly communicated to students during these educational interventions (e.g., Akbar & Picard, 2019). As a result, it is unclear whether or not these policies enhance awareness about the university expectations informed by the policy. Policy interventions focus predominantly on plagiarism rather than other types of academic integrity breaches, such as contract-cheating and self-plagiarism (Akbar & Picard, 2019), potentially resulting in a partial understanding of academic integrity breaches among academics.

Focusing only on student education is not sufficient to combat academic integrity breaches because participation of all university stakeholders is needed to create an ethical environment that fosters academic integrity (Bretag & Mahmud, 2016). Cheah's study (2016) refers to handbooks created for academics informing them of preventive measures and identifying standardized penalties for students who plagiarize. However, no information is provided on the efficacy of this measure in curbing plagiarism or lecturers' uptake of these handbooks. This may depend on policymakers and the importance that such handbooks are given within institutions.

Academic staff implement various gate-keeping strategies to ensure quality academic work free from academic misconduct (Adiningrum, 2015; Cheah, 2016; Siaputra & Santosa, 2016). In a Malaysian university, for example, peer-review teams are assigned to examine lecturers' manuscript quality as well as ensuring their originality. The assigned team is in charge of assessing lecturers' academic writing styles before scientific dissemination through journals or conferences (Cheah, 2016).

In the Indonesian higher education system, academic publications submitted for professorship promotion need to be peer-reviewed so that originality and quality of publications can be assured (Adiningrum, 2015). Siaputra and Santosa (2016) note that peer-review reports together with statements of originality for the published academic works are also required for promotion and admission of staff in Indonesia and that a peer-review team from the Directorate General of Higher Education is involved in identifying a viable number of publications for lecturers to publish while balancing teaching and service workload. This initiative is due to some scholars having produced excessive numbers of publications in unrealistic time frames, thus raising the suspicion of unethical behaviors to produce such volumes of publications to compete for appointments and promotions.

The peer-review team considers that publication in quality journals and the production of quality research need a substantial amount of time starting from submissions, review, acceptance and publication. In addition to this practice, for students the universities further require compulsory provision of a statement of originality attached in the thesis and in the dissertation (Adiningrum, 2015; Siaputra & Santosa, 2016) as evidence of demonstrating ethical behaviors related to scholarly works.

Many higher education institutions in the Muslim world have provided detection approaches to restrain academic integrity breaches (Adiningrum, 2015; Ghazinoory et al., 2011; Mansoor & Ameen, 2016; Mohanty, 2016) with Turnitin as a frequently utilized anti-plagiarism tool (Mansoor & Ameen, 2016). Some university students are obliged to submit a report of originality from Turnitin for these theses and dissertations (Mohanty, 2016; Moten, 2014) while the lecturers are obliged to give reports of originality to extend their employment contracts and promotions (Moten, 2014). Furthermore, it is indicative that higher education policy-makers in the Muslim world enable detection.

As a consequence, specialised integrated databases have been established to publicize theses and staff publications (Adiningrum, 2015; Ghazinoory et al., 2011; Mohanty, 2016), in order to widen the detectability of plagiarism.

LITERARY CRITICISM

Additionally, postgraduate students disseminate their academic works through international journals so that students can experience the real-life demand for demonstrating originality and increase detection levels of their works by their colleagues (Adiningrum,2015). Akbar and Picard (2019) found that key – agents of Indonesian higher education, such as the rectors, were involved in the institutional efforts of detecting academic integrity breaches. However, among the detection methods, little has been explored about the availability of a whistle blowing system for reporting if breaches are identified.

Without this it is very likely that staff or students become silent victims. It can be stated that plagiarism is still prioritized for detection, with little or even no efforts of detecting other types of academic dishonesty such as bribery and contract-cheating. Lack of detection of this academic integrity breaches can be a threat to creating ethical environments.

Conclusion. In conclusion it can be said that academic and institutional practices described appear to be plagiarism-focused on prevention, detection, and punishment for this breach rather than exploring emerging breaches of academic integrity including ghost-writing, publications in predatory journals and contract-cheating. This gap suggests opportunities for further exploration of practices of academic integrity that address the emerging breaches of academic integrity in this context. The framing of the practices of academic integrity offers a multi-regional perspective of higher education that helps to understand collective efforts among the academics in regions where there is a majority of Muslims and to contribute to the world-wide discussion of academic integrity.

It was very clear that academic integrity is very important in the process of education. Everyone should do his best to explain the value and importance of this beautiful quality to young people.

REFERENCES:

1. Abdel-Hadi, S.A. (2017). *The level of moral competence and its relationship with the variables of gender specialization and academic year among Al Falah university students in Dubia. International Journal of Business and Society*, 18, 463-478.
2. Abdulghani, H.M., Haque, S., Almusalam, Y.A., Alanezi, S.L., Alsulaiman, Y. A., Irshad, M., and Khamis, N. (2018). *Self-reported cheating among medical students: An alarming finding in a cross-sectional study from Saudi Arabia. Plos one*, 13(3).
3. Abdulrahmon, M., Alsalehi, S., Husain, Z.S., Nair, S.C., and Carrick, F.R. (2017). *Professionalism among multicultural medical students in the United Arab Emirates. Medical Education Online*, 22(1), 1-6.
4. Abou-Zeid, M.N. (2016). *Academic Integrity: A perspective from Egypt. In T. Bertag (Ed.), Handbook of academic integrity (pp. 135-145). Singapore: Springer. [Crossref], [Google Scholar]*
5. Abduhammad, S., Alzoubi, K., & Mukattash, T.L. (2020). *Religiosity and perceptions about research misconduct among graduate nursing students. Nursing Open*, 7(6).
6. Adiningrum, T.S. (2015). *Reviewing plagiarism: An input for Indonesian higher education. Journal of Academic Ethics*, 13(1), 107-120.
7. Adiningrum, T.S., Wihardini, D., & Warganegara, D.L. (2013). *Awareness or understanding? A case study of assessing Indonesian academic staff understanding of plagiarism. Education and Society*, 31(1), 69-81
8. Ahmad, S., Islam, M., & Amin, M. (2020). *a study of Pakistani students' Perceptions about academic dishonesty at University level. Journal of Research*.
9. Akbar and Picard, M. (2019). *Understanding plagiarism in Indonesia from the lens of plagiarism policy: Lesson for Universities. International Journal for Educational Integrity*, 15(7), 1-17.
10. Akbar, & Picard, M. (2020). *Academic integrity in the Muslim world: A conceptual map of challenges of culture. International Journal for Educational Integrity*, 16(1), 1-20.
11. Al-Thwaib, E., Hammo, B.H., & Yagi, S. (2020). *An academic Arabic corpus for plagiarism detection: Design, construction and experimentation. International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 17(1), 1-26.
12. Alhadlaq, A.S., Dahmash, A.B., & Alshomer, F. (2020). *Plagiarism perceptions and attitudes among medical students in Saudi Arabia. Sultan Qabos University Medical Journal*, 20(1), 77-82
13. Baird, C., & Dooley, P. (2014). *Ensuring effective student support in higher education alleged plagiarism cases. Innovative Higher Education*, 39(5), 387-400.
14. Bertag, T., & Green, M. (2014). *The role of virtue ethics principles in academic integrity breach decision-making. Journal of Academic Ethics*, 12(3), 165-177.

15. Bretag, T., & Mahmud, S. (2016). *A conceptual framework for implementing exemplary academic integrity policy in Australian higher education*. In T. Bretag (Ed.), *handbook of academic integrity* (pp.463-480).
16. Center of Academic Integrity in the UAE. (2020). *About the centre*. <https://academicintegrity-uae.com/category/about-us/> (Retrieved 17 January 2020). [Google Scholar]
17. Cheah, K.J.S. (2016). *Perspectives on academic plagiarism in Malaysia*. In T. Bretag (Ed.), *Handbook of academic integrity* (pp. 87-90). Singapore: Springer. [Crossref], [Google Scholar].
18. Chen, S., & Macfarlane, B. (2016). *Academic integrity in China*. In T. Bretag (Ed), *handbook of academic integrity* (pp.99-105). Singapore: Spingers. [Crossref] [Google scholar]
19. Cinali, G. (2016). *Middle Eastern perspectives of academic integrity: A view from the Gulf region*. In T. Bretag (Ed), *Handbook of academic integrity* (pp.113-133). Singapore: Springer. [Crossref], [Google scholar]
20. Curtis, G.J., Slade, C., Bretag, T., & McNeil, M. (2021). *Developing and evaluating nationwide expert-delivered academic integrity workshops for the higher education sector in Australia*. *Higher Education Research & Development*, 1-16. doi: <https://doi.org/10.1080/07294360.2021.1872057> [Taylor & Francis Online], [Web of Science], [Google Scholar].

FACTORS LEADING TO FAMILY HAPPINESS IN THE SHORT STORY "A MARRIAGE OF CONVENIENCE" BY WILLIAM SOMERSET MAUGHAM

Pulatova Sabina Sharifovna,

A teacher of Bukhara State Pedagogical Institute

sarvarsharifsabina@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqola axloqning oila va nikoh qadriyatlarini o'rganishga bag'ishlangan. Mazkur tushunchalarning bugungi kundagi mazmun-mohiyati va dolzarbligi XX asrning taniqli ingliz yozuvchisi Uilyam Somerset Moem qalamiga mansub "Nikoh shartnomasi" ("A Marriage of Convenience") nomli hikoyasining tahlili orqali ko'rsatib berilgan. Adabiy asardan olingan parchalar tahlili natijasida nikohning turlari va modellari, ularning jamiyatdagi o'rni haqida batafsil ma'lumot berish bilan birga, baxtli va mustahkam oila qurish omillari sifatida er-xotin o'rtasidagi o'zaro tushunish va hurmat muhim ahamiyat kasb etishi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: omillar, axloq, axloqiy tushunchalar, motiv, oilaviy baxt, nikoh, qadriyat, o'zaro tushunish, siyosiy nikoh

Abstract: This article is devoted to the analysis of the basic concepts of ethics such as family and marriage values. The essence of these perceptions is depicted vividly by well-known English writer William Somerset Maugham in his short story "A Marriage of Convenience". While giving definitions to the types and models of the marriage and their role in society, factors such as mutual understanding and respect between married couple leading to family happiness were revealed through analysis of the extracts taken from the literary piece.

Key words: factors, ethics, moral concepts, motif, family happiness, marriage, value, mutual understanding, political marriage.

Аннотация: Данная статья посвящена анализу таких базовых понятий этики, как семейные и брачные ценности. Суть этих представлений ярко обрисовал известный английский писатель XX века Уильям Сомерсет Моэм в своём рассказе «Брак по расчёту» ("A Marriage of Convenience"). При определении типов и моделей брака и их роли в обществе, путём анализа отрывков из литературного произведения были выявлены такие факторы, как взаимопонимание и уважение между супружеской парой, ведущие к семейному счастью.

Ключевые слова: факторы, этика, нравственные представления, мотив, семейное счастье, брак, ценность, взаимопонимание, политический брак.

Introduction: William Somerset Maugham, who had left an indelible mark on English literature with his thought-provoking works, novels and dramas, was a man of great talent. Although he is well-known all around the world for his 19 edited books, 25 plays, 189 articles and 20 novels with their profound and immeasurable meaning, an overwhelming majority of readers appreciate him for his short stories with a versatile content. [2.542] One of the literary critics who studied Somerset Maugham's biography and his creations cited that "It is true that Somerset Maugham could not match the most outstanding contemporary poets and writers of his time as James Joyce, Virginia Woolf and D.H. Lawrence regarding stylistic innovation or thematic complexity, but in spite of this fact, Maugham outsold and outlived them." Indeed, his unique talent is held precious not only in the number of stories he wrote, but also in the contemporary relevance of the ideas, themes and events depicted in them.

Literature review: Undoubtedly, Somerset Maugham's brilliant narrative skill as a writer was approved by many literary critics, such as Lee Wilson Dodd who wrote that "Mr. Maugham knows how to plan a story and carry it through. Competence is the word. His style is without a trace of imaginative beauty." [1.45]

In a 2016 survey Don Adams remarks, "The gist of the criticism of Maugham's fiction, that it lacks psychological and emotional profundity, is remarkably consistent throughout the decades." However, a rising critic of a younger generation, Cyril Connolly, praised Maugham for his lucidity and called him "the last of the great professional writers".

As it was mentioned above, many critics who have studied and analyzed the literary legacy of Somerset Maugham, agree that the author's writing style was plain and lack of stylistic devices, though they

touch the most delicate strings of the reader's heart as the motifs of his creative pieces do not lose their actuality, because they are related to important moral concepts and principles, which are valuable for humanity even today. For instance, in his short story "The Unconquered" love, devotion to and vigorous support for Motherland and unquestionable integrity and patriotism was not conveyed in the fierce battles of the Second World War where brave soldiers and officers fought against fascists protecting their Motherland, but with describing the life of ordinary French girl Annette who sacrificed her own new-born child for the sake of France.

In another literary work called "A Friend in Need", eternal theme of friendship between heroes of the story was skillfully revealed with the help of irony.

"A Marriage of Convenience" is also one of the best stories of the author; the motif is devoted to the role of the family in our lives and the interaction of the couple to maintain it. Somerset Maugham managed to show the essence of family relationship and factors leading to its happiness without highly emotional scenes or tragedies, but by depicting the life of the main characters that had to get married by convenience.

The story "A Marriage of Convenience" was originally written in 1906, rewritten in 1908, June 23 in the periodical "The Illustrated London News", and also published in the second volume of the "Complete Short Stories of Somerset Maugham". Firstly, in terms of the title, a marriage of convenience lexically means a marriage between two people for practical or financial reasons and not for love or intimacy. In the literature of European countries, this theme had become much more popular since the middle of the 20th century. At that time, in spite of being illegal, couples decided to have a marriage of convenience for mostly immigration purposes or sometimes to end up financial problems.

Research methodology: It is believed that among all his brilliant short stories "A Marriage of Convenience" is considered to be a work which argues that the most important thing in relationship is not money and not possession of property. This story is a shining example of Maugham's idiosyncratic style and in the researches of many critics its literary esteem has been proven.

The main emphasis in this article is given to the analysis of such notions of ethics as family happiness and marriage value, because from our point of view the title of the book and the moral of the whole short story embody these two concepts.

So, what is marriage and what is family? How important is the family in society? Can a marriage based on only love make a person happy for the rest of his life? For finding answers to these questions we have tried to investigate the criteria of family and marriage which are the basic concepts of ethics.

In Cambridge dictionary the word "family" is defined as a group of people who care about each other because they have a close relationship or shared interests.

The purpose of family is to maintain the well-being of its members and of society. Famous American writer Mario Puzo who is the author of outstanding novel "The Godfather" quoted "The strength of a family, like the strength of an army, lies in its loyalty to each other".

It is also believed that in order to build a strong family relationship neither appearance nor property plays an integral role. To illustrate, in "Marriage of Convenience" the main character Monsieur Le Gouveneur was described as "a little man, well below the average height and small made with a very ugly little face, while his wife was a large woman, tall and of a robust build". [5.112] The narrator said: "I saw that the little French Governor had been holding the hand of his large wife and told: "Do you know that this is the anniversary of the day on which I first saw my wife?" breaking the silence. *It is also the anniversary of the day on which she promised to be my wife*". [5.114]

In addition to this, family and marriage are inseparable concepts, which one of them cannot be imagined without the other. Different scholars and sociologists have tried to define it. They differ from each other. According to Encyclopedia Britannica, "Marriage is a physical, legal and moral union between man and woman in complete community life for the establishment of a family." According to Malinowski, "Marriage is a contract for the production and maintenance of children."

Basically, marriage is a special type of relationship between permissible mates involving certain rights and obligations. That is why Lundberg is right when he opines that "Marriage consists of the rules and regulations which define the rights, duties and privileges of husband and wife with respect to each other. Marriage is a broad concept, therefore it includes several types. One of them is marriage of convenience or political marriage. It means that a marriage of convenience is considered any union that is not based on either love or the goal of establishing a loving relationship between the partners. Marriages of convenience have been occurring since the beginning of time. In ancient times, royalty would arrange marriages to create political alliances with other countries. Once Mignon McLaughlin said: "The marriage of convenience has this to recommend it: we are better judges of convenience than we are of love." However, this kind of marriages can bring full happiness to people? We can answer to this question by reading the short story "A

LITERARY CRITICISM

Marriage of Convenience” written by Somerset Maugham. By reading this short story we come to terms with that mutual understanding is the most important thing and can serve as a foundation of family happiness because passion passes, but mutual understanding sounds quite necessary in family relationship. In this short story Governor said: *“You see, ours was a marriage of convenience pure and simple”*.

In view of the above ethical criteria, we can conclude that in a marriage of convenience you expect less and so you are less likely to be disappointed. Passion is all very well, but it is not a proper foundation for marriage. For two people to be happy in marriage they must be able to respect each other, and their interests must be alike; then if they are decent people and are willing to give and take, to live and let live, there is no reason why their union should not be happy.

Analysis and results: Any literary discussion will certainly not be true without interpretation of the extracts and passages taken from the book where the essence is revealed. The motif and moral message of the story have not lost its actuality even today, because it is the proved way that sometimes true love is not about the passion or feelings.

On board a shabby ship out of Bangkok, the narrator surveys an odd collection of people, headed by an American named Wilkins, who for twenty years had been traveling up and down the East from Port Said to Yokohama as the proprietor of a circus. His wife, Mrs. Wilkins, appears as short and as fat as her husband. Both are always eager to discuss their family, telling that their marriage was built on political purposes. Governor said:

“As you see, ours was a marriage of convenience: pure and simple” and his wife argued: “But sometimes love comes after marriage and not before and then it is better. It lasts longer.” [4.157]

These words of hers really influence positively all avid readers around the world. Because comparing to East traditions and rules of ethics it is acknowledged that the true love comes after marriage. It is also accepted as a key factor which contributes to the enhancement of family relationship.

In the literary work the Governor tells the story of his marriage. At the age of forty- nine he had been offered the governorship of one of the colonies but only upon the condition that he gets married:

“You see, I had been in the navy, and when I retired I was forty-nine. I was strong and active and I was very anxious to find an occupation. And presently I was sent for by the minister to the Colonies and offered the post of Governor in a certain colony. The minister told me that I must be ready to start in a month. I told him that would be easy for an old bachelor.”

“You are a bachelor?”

“Certainly,” I answered.

“In that case I am afraid I must withdraw my offer. For this position it is essential that you should be married.”[5.125]

Then he makes his mind to get married as soon as possible, and he places an advertisement for a wife in *“Figaro”* and receives 4,372 responses, complete with photographs. In despair, he accidentally meets a Friend and tells him his problem:

“Well, think it over”, said the minister. “If you can find a wife in a month you can go, but no wife no job.”

“I walked away from the ministry with death in my heart. Suddenly I made up my mind. I walked to the offices of the Figaro, composed an advertisement, and handed it in for insertion. You will never believe it, but I had four thousand three hundred and seventy-two replies. It was an avalanche. It was hopeless.” [5.127]

He thinks that there is no hope and never wants to lose his highly paid job. Nevertheless, sometimes the fact that he is going to get married to someone because of his job and maintaining his position sounds quite disappointing but there is no way. He also never thinks about how this marriage that is going to be built on political purpose would end.

In despair, he accidentally meets a Friend and tells him his tale. The Friend suggests that the Governor-nominee go to Geneva, Switzerland, and place his proposal, with a box of chocolates, before his cousin, a suitable spinster:

“Calm yourself and listen to me,” he replied. “I have a cousin who lives in Geneva. She is Swiss. Her morals are without reproach, she is of a suitable age, a spinster, for she has spent the last fifteen years nursing an invalid mother who has lately died, she is well educated and she is not ugly.”

“There is one thing you forget. What inducement would there be for her to give up her accustomed life to accompany in exile a man of forty-nine who is by no means a beauty?”

He finds the woman handsome and delightful and proposes, and she accepts.

At the end of the story they get married and it is considered as a marriage of convenience that is full of happiness and mutual understanding. The last words of the Governor’s wife prove it:

LITERARY CRITICISM

"The fact is that in a marriage of convenience you expect less and so you are less likely to be disappointed. Passion is all very well, but it is not a proper foundation for marriage. For two people to be happy in marriage they must be able to respect one another, and their interests must be alike; then if they are decent people and are willing to give and take, to live and let live, there is no reason why their union should not be as happy as ours." She paused. "But, of course, my husband is a very remarkable man."[4.150]

In conclusion, we can say that mutual understanding, respect, caring about each other and true love after marriages are factors leading to the happiness of any family. It is also important to note that Somerset Maugham was a short story writer who could convey the importance of moral values connected with family and the role of marriage in society by his work "A Marriage of Convenience". In this story he holds the belief that family is the foundation on which values are built, the most important community in any society is the family; the foundation of the family is marriage.

REFERENCES:

1. Anthony Curtis, John Whitehead. *W. Somerset Maugham*. Routledge - 2013. P - 45.
2. Edward Albert. *History of English Literature*. Oxford University Press - 1979, p-542.
3. Holden, Philip. "Maugham, W. Somerset" Archived 17 August 2022 at the Wayback Machine, *The Oxford Encyclopedia of British Literature*, Oxford University Press, 2006. Retrieved 17 August 2022.
4. Maugham S. A *Marriage of Convenience*. *Complete Short Stories of Somerset Maugham*, Vol.2, Double day publishing. Jan. 1, 1953.
5. Моэм С. *Собрание сочинений: В 9 т. Т. 9: Рассказы / Пер с англ.* – М.: Книжный клуб, 2001. – 112 с.
6. Pulatova S. *Superiority of moral ideas and fatal results of immorality in the short story of Somerset Maugham "the book bag"* //Збірник наукових праць ЛОГОΣ. – 2021.
7. Sharifovna, P. S. . (2022). *Interpretation of valuable moral concepts in the novel of Somerset Maugham "The Moon and Sixpence"*. *Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT*, 2(2), 70–75. Retrieved from.

NEMIS ADABIYOTSHUNOSLIGIDA TOPISHMOQ JANRINING TADQIQ-U TAVSIFI*Xudoyev Samandar Samatovich,**Buxoro davlat universiteti, Buxoro, O‘zbekiston*s.s.xudoev@buxdu.uz

Annotatsiya. Maqolada nemis adabiyotshunosligida topishmoq janrining o‘rni va ahamiyati tadqiq qilingan, topishmoqlarning yozib olinishi, nashr qilinishi va o‘rganilish tarixi tavsiflangan. Nemis adabiyotshunosligida topishmoq janrini ilmiy tadqiq etish 19-asrdan boshlangan. Boshqa xalq og‘zaki ijodi nemis tiliga tarjima qilinishi natijasida topishmoqlarni yig‘ish va ilmiy tadqiq qilish kuchaydi. Xususan eng qadimgi ingliz, island va nord manbalariga tayangan holda nemis xalq topishmoqlari ilk to‘plami nashr qilingan bo‘lib, turli xalqlar o‘rtasidagi madaniy bog‘liqlik, genezisidagi yaqinlik va filologik aloqalar bayon qilingan. Bu ilk ilmiy tadqiqot topishmoq janri bilan bog‘liq deyarli barcha keyingi ilmiy izlanishlar uchun asos vazifasini o‘tagan. Maqolada nemis xalq topishmog‘iga xos ayrim sintaktik-struktur xususiyat jadval asosida tahlilga tortilgan.

Kalit so‘zlar: folklor, folklorshunoslik, janr, genezis, topishmoq, metafora, romantizm, topishmoqlar bibliografiyasi, etnografik realiya, “haqiqiy topishmoqlar”, “noreal”, fonetik takror, “topishmoq tili”, “sehrgarlik”, “fikr sehri”, referent.

Abstract. The article deals with the importance and significance of the riddle genre in German literary-styding, describes the process of origin, publication and study of riddles. The scientific study of the riddle as a genre in German literature began in the 19th century. As a result of the translation of other folklore into German, the collection and scientific study of riddles developed. Particularly, the first collection of German folk riddles was published based on the oldest English, Icelandic and Nordic sources and cultural connection, closeness in genesis and philological relations among different nations are also described in the article. This first scientific research served as the basis for almost all subsequent scientific researches related to the riddle genre. The article presents some syntactic-structural features of the German folk riddles’ analysis in the table form.

Key words: folklore, genre, genesis, riddle, metaphor, Romanticism, riddles bibliography, ethnographic reality, "real riddles", "unreal", phonetic repetition, "riddle language", "magic", "thought magic", referent.

Аннотация. В статье рассматривается актуальность и значение жанра загадок в немецком литературоведении, описывается процесс возникновения, публикации и научного изучения загадок. Научное изучение загадки как отдельного жанра в немецкой литературе началось в 19-веке. В результате перевода фольклора других народностей на немецкий язык развились сбор и научное изучение загадок. В частности, издан первый сборник немецких народных загадок, основанный на древнейших английских, исландских и скандинавских источниках, а также описывается культурная связь, близость в генезисе и филологические отношения между разными народами. Это первое научное исследование послужило основой практически для всех последующих научных изысканий в немецком языке, связанных с жанром загадки. В статье анализируются некоторые синтаксико-структурные особенности немецких народных загадок на основе таблицы.

Ключевые слова: фольклор, фольклористика, жанр, генезис, загадка, метафора, романтизм, библиография загадок, этнографическая реальность, «настоящие загадки», «нереальное», фонетический повтор, «язык загадок», «магия», «магия мысли», референт.

Kirish. Topishmoq xalq og‘zaki ijodining eng qadimiy janrlaridan biri hisoblanadi. Jahon antik adabiyoti har bir xalq, millat folklorida topishmoq janri mavjudligidan dalolat beradi.

Aristotel “Ritorika” asarida birinchilardan bo‘lib topishmoq haqida fikr yuritgan. Olim ularni bir-biri bilan aloqador voqeliklar bilan bog‘liq tushunchalarni doimo o‘xshatish zahirida ifodalash uchun shakllangan janr sifatida qayd etadi. Keyinchalik topishmoqlarga bo‘lgan qiziqish yanada ortib, u haqda tarixiy va lingvistik-falsafiy nazariy mulohazalar ham paydo bo‘lgan [1].

Y.G. Herder o‘zining “Vom Geist der Ebräischen Poesie” (“Ibroniyl she‘riyatining ruhi haqida”) deb nomlangan asarida qadimgi yahudiy xalqlari topishmoqlaridan misollar keltirib, quyidagi xulosaga keladi:

“Topishmoqlar ...predmetning o‘xshash qismlarini bir butun qilib olish, axloqiy va badiiy nuqtayi nazardan birlashtirishni ifodalaydi [7].

XIX asr va XX asr boshlarida topishmoqlar bo‘yicha ilk ilmiy qarashlar, tahlil-u tadqiqotlar yuzaga chiqa boshladi. Bu davrga kelib topishmoq ilmiy tadqiqot mavzusiga aylandi. Jumladan 1856-1869-yillarda Maks Myuller tomonidan hind adabiyotining eng qadimgi matnlari bo‘lgan “Vedalar”ning nashr etilishi topishmoqlar tadqiqi uchun sezilarli turtki bo‘ldi.

Asosiy qism. Topishmoq bilan shug‘ullanish bo‘yicha birinchi ilmiy urinish 1855- yilda Prussiya Fanlar akademiyasida Yakob Grimmning vorisi germanist Karl Myullenhoff tomonidan “*Nemis mifologiyasi va etikasi*” jurnalida boshlangan [11]. Doktor Y.V. Vulfning topishmoq bo‘yicha tadqiqotlari doktor V.Mannhardt tomonidan nashr etilgan. Bunda K. Myullenhoff hamda K. Zimrok [17] to‘plamlariga, shuningdek, eng qadimgi ingliz, island va nord manbalariga tayangan holda ular o‘rtasidagi bog‘liqlik, genezisidagi yaqinlik va filologik aloqalar tahlil qilingan. Bu ilk ilmiy tadqiqot topishmoq janri bilan bog‘liq deyarli barcha keyingi ilmiy izlanishlar uchun yetarlicha asos yaratgan.

F. Shupp “*Deutsches Rätselbuch*” (“Nemischa topishmoqlar”) kitobida yozgan uzun xulosasida shunday deydi: “O‘shandan beri (ya‘ni K.Myullenhoff tadqiqotidan so‘ng) bu yo‘l ilmiy sinchkovlikni oshirish, shu bilan birga, romantizm davri nazariyasidan chekinish orqali hali o‘rganib tugallanmagan buyuk xalq adabiyoti yozuvlariga olib boradi” [16].

Jumboqlar tadqiqoti ko‘p yillar e‘tibordan chetda qolgan soha ekani H. Bauzinger tomonidan tanqid qilingan. 1939-yilda jumboq bibliografiyasi muallifi [2], Amerika folklor tadqiqotlari rahbari A. Teylor ham uning tadqiqotchilar nazaridan chetda qolib kelayotganini ta‘kidlaydi. U aytganidek, nemis tilida so‘zlashadigan hudud uchun topishmoq tadqiqoti bo‘yicha maxsus va muhim monografik asarlar yo‘q. Teylor ta‘kidlaydiki, Richard Vossidlo Germaniyaning shimolida ajoyib jumboqlar to‘plamini yaratganidan beri Germaniyada topishmoq ustida ish olib borilmayapti.

“Xalqlar o‘zining ilk rivojlanish bosqichida” nega topishmoqlarni yaxshi bilganliklari va qadrlaganliklarini tushunish uchun A.Teylorning topishmoqlar bibliografiyasiga e‘tibor qaratish kifoya [18]. XX asrning boshlariga oid etnografik jurnallarda Afrika bo‘ylab o‘tkazilgan ekspeditsiyalarda yozib olingan turli topishmoq to‘plamlari chop qilingan. “Amerika folklori jurnali”da hindu va eskimos xalqlarining bir qancha topishmoqlari nashr qilingan. Ingliz, nemis, niderland va rus xalqlari adabiyotida esa Sharqiy Osiyo xalqlari topishmoqlariga oid materiallarni uchratish mumkin. Xalqlarning topqirligi va zukkoligini ushbu qadimgi misollarda ham ko‘rish mumkin. Misol uchun, 1932 yilda bosib chiqarilgan Kongo pigmeylarining quyosh botishi haqidagi topishmog‘ini olamiz: “*Die Schildkröte verkriecht sich unter einer Weibermütze und alle Leute sehen es*” (Toshbaqa ayollar bosh kiyimi ostiga berkinyapti va u hammaga ko‘rinyapti).

Y.G. Herder topishmoqlarni “har bir tilning iftixoridir” deb ifodalaydi. Romantiklar esa ularga qadimiy mifologik va madaniy ong mahsuli sifatida nisbat berishadi. A. Jollening aytishicha, topishmoq va afsonalar (miflar) o‘zaro aloqador tushunchalardir, ikkalasi ham “bilim”dan kelib chiqqan: “Afsona (mif) bu o‘zida savol saqlovchi javobdir, topishmoq esa javob talab qiladigan savoldir” [9]. F. Panser esa o‘z tadqiqotlarida bu fikrni rad qilib, topishmoqni “hovliqma donishmandlik” deb ataydi [12]. V.E. Poykert esa o‘z tadqiqotlarida A.Jollening fikrlarini aniq etnografik realiyalarda ko‘rsatishga harakat qiladi va “topishmoq tili”ni “sehrarlik” yoki “fikr sehri”ga tenglashtiradi [15].

Y.B. Fridrayx 1860-yilda “*Geschichte des Rätsels*” (“*Topishmoq tarixi*”) asarida topishmoqning ilk yirik tadqiqini amalga oshirgan. U asosiy e‘tiborni topishmoqlarning adabiy va ta‘limiy shakllariga, masalan, anagramma, sharada, logogrif va shunga o‘xshash hodisalarga, ya‘ni sof til topishmoqlariga qaratadi va oddiy og‘zaki tarzda berilgan topishmoqlarga ozgina izoh berib o‘tadi [4].

XV-XVI asrgacha nemis tilida mavjud xalq topishmoqlari haqida hech qanday dalil yo‘q, deb ta‘kidlaydi R. Pech. Biroq olim “noreal” va “haqiqiy” xalq topishmoqlar o‘rtasidagi farqni aniqlash muhim, deb hisoblaydi. “Haqiqiy bo‘lmagan” topishmoqlar u uchun muhokama qilinmagan jumboqlardir. Bunga u donolik va hazil savollarni misol qilib ko‘rsatadi. Ular odatda vaqt o‘tishi bilan ertak va hikoyalar tarkibiga kiritilgan [14].

R. Pech uchun “haqiqiy” topishmoqlar” aniq ma‘lumotga asoslangan jumboqlar bo‘lib, uning zamirida jonsiz narsaning sirli jonlantirilishi idrok etiladi. Bunday “haqiqiy” topishmoqlar insonning qiziqishiga aylanadi. Ularda mazmuniy aniqlik yaqqol ko‘rinib turadi. Bu kabi topishmoqlarni o‘rganish natijasida xalq topishmoqlari tuzilishining umumiy chizmasi ekstrapolyatsiya qilinadi [14].

Kuzatishlar xalq topishmoqlari tuzilishining umumiy chizmasi beshta tashkiliy, lekin ko‘pincha bir-biriga bog‘langan asosiy elementlardan iboratligini ko‘rsatadi. Bular: 1. Topishmoqning kirish qismi (I). 2. Ma‘nosiz so‘zlarning fonetik takrori yoki raqamlarning ketma-ket sanalishi (II). 3. Yashiringan narsa nomiga ishora qiluvchi o‘xshash obyekt yoki jarayonga bir butun sifatida murojaat qiluvchi tavsiflovchi asosiy

LITERARY CRITICISM

elementning turli xil xususiyatlari bayoni (III). 4. Yashiringan narsa unga o'xshash obyektning turli xususiyatlari orqali sirli xarakterlanadi (IV). 5. Topishmoq yakuni, uni to'xtatuvchi element ifodasi (V). R. Pech barcha qismlari ushbu ideal-tipik chizmaga mos keladigan xalq topishmoqlari juda kam uchrashini qayd etadi. Ammo kam bo'lsa-da, ularni uchratish mumkin. Masalan, quyidagi *olmaxon* va *ot* haqidagi topishmoq tahlili R. Pechning bu fikrini tasdiqlashga xizmat qila oladi:

<i>Sag mir, welches Tier das ist, das so gerne Nüsse frißt. Das Eichhörnchen</i>	<i>Sag mir, welches Tier das ist, das so gerne Hafer frißt. Das Pferd</i>
--	---

Ushbu topishmoqning chizmasi quyidagicha manzara kasb etadi:

1. Topishmoqning kirish qismi (I).

<i>Sag mir, welches Tier das ist.</i>	<i>Sag mir, welches Tier das ist.</i>
---------------------------------------	---------------------------------------

2. Ma'nosiz so'zlarning fonetik takrori yoki raqamlarning ketma-ket sanalishi (II).

<i>....das ist, das so.... Das....</i>	<i>....das ist, das so Das</i>
--	--

3. Yashiringan narsa, voqea-hodisa nomiga ishora qiluvchi o'xshash obyekt xususiyatlari bayoni (III).

<i>Sag mir, welches Tier das ist,</i>	<i>Bu qanday hayvon ekanligini ayting</i>	<i>Sag mir, welches Tier das ist,</i>	<i>Bu qanday hayvon ekanligini ayting</i>
---	---	---	---

4. Yashiringan narsa, voqea-hodisaning sirli xarakterlanishi (IV).

<i>das so gerne Nüsse frißt.</i>	<i>U yong'oq yeyishni yaxshi ko'radi</i>	<i>das so gerne Hafer frißt.</i>	<i>U suli yeyishni yaxshi ko'radi</i>
--------------------------------------	--	----------------------------------	---

5. Topishmoq yakuni, uni to'xtatuvchi element ifodasi (V).

<i>Das Eichhörnchen</i>	<i>Das Pferd</i>
<i>Olmaxon</i>	<i>Ot</i>

R. Pech 1917-yilda "*Das deutsche Volksrätsel*" ("*Nemis xalq topishmoqlari*") nomi ostida ikkinchi asarini nashr ettirgan. U umrining oxirlarida, 1938-yilda xalq she'riyatining barcha shakllariga kompleks tizimli yondashishga yana bir bor urinib ko'rdi. Biroq bu kitobda parallellik bilan bog'liq kuzatishlarda chalkashlik saqlanib qolgan. Shunday bo'lsa-da, bugungi kunda ular milliy xalq topishmoqlari xazinasi, bugungi barhayot xalq topishmoqlari bilan tanishish imkonini beradi [13].

R. Pechning "*Neue Beiträge zur Kenntnis des Volksrätsels*" ("*Xalq topishmoqlarini o'rganishga oid yangi maqolalar*") asaridan ikki yil o'tgach, folklor assotsiatsiyasi jurnalida nemis olimi A. Heuslarning "*Die altnordischen Rätsel*" ("*Qadimgi norveg jumboqlari*") mavzusidagi juda keng ko'lamli taqdimoti paydo bo'ldi [8]. K. Myullenxofning ellik yil oldingi risolasi bilan taqqoslaydigan bo'lsak, bu risola qadimgi Norvegiya adabiyoti sohasida topishmoqlar qaerda va qanday shaklda paydo bo'lishi, ularning manbalari, variantlari, Eddik she'riyatiga tegishli adabiy matnlardagi parallellik haqidagi aniq ma'lumotlarni taqdim etadi. Asar qat'iy filologik uslubda yaratilgan. Olim topishmoqlarni tadqiq qilishda ularni mazmuni, she'riy dizayni, qanday topishmoqlar turkumiga aloqasi borligiga ko'ra ajratib ko'rsatadi. Topishmoq janriga xos usulda "jonsizni jonlantirish" yoki ayrim individual "tavsif vositalari"dan, "an'anaviy motivlardan foydalanish, ularni ishlab chiqish orqali topishmoqning mohiyatiga yaqinlashishga harakat qilinishini bildirib o'tadi.

M. Hayn kitobida topishmoqlarning tarixi va shakllariga bag'ishlangan misollar, manbalar, turli xil qo'shimcha adabiy havolalar mavjud [6]. Unda topishmoqlarning dastlabki tarixidan bizning davrimizga qadar bo'lgan tarixi va ular qanday yaratilganligi bo'yicha bibliografik ma'lumotlar ko'rsatib o'tilgan. Umuman olganda, bu kundalik hayotda yuzaga kelishi mumkin bo'lgan topishmoqlarni hal qilish uchun zarur bo'lgan asosiy bilimlarni beradigan ishdir.

H. Bauzingerning nazariy jihatdan ancha murakkab "Xalq she'riyati shakllari" bo'yicha umumiy va kengroq tadqiqotidan tashqari, M. Haynning ishi 1945-yildan keyin Germaniyada topishmoqning yagona monografik tadqiqotidir va shuning uchun u muhim ahamiyat kasb etadi.

V. Aysmann va P. Grsyubeklarning to'plamida geografik jihatdan yavan, vedik va yapon topishmoqlarining o'ziga xos xususiyatlari aniqlangan. Ularning o'ziga xosliklarga egaligi, masalan tasvir, anagramma yoki tovush tuzilishi, motivga yo'naltirilganligi bo'yicha juda keng tematik spektrni qamrab olgan "Dunyo folklor modelidagi uy" ekani, topishmoqning psixosemiotikasi yoritilgan. Barcha kerakli ilmiy aniqlik va qo'llanilgan usullarning intensivligi bilan olib borilgan ushbu tadqiqot jamoaviy ish bo'lgani uchun ham *topishmoq* mavzusidagi tadqiqotlar uchun umummetodologik asos bo'lib xizmat qiladi [3].

Topishmoq bo'yicha semiotik tadqiqotlarda topishmoqlar "oddiy" shakllar bo'lsa ham, ko'rib chiqiladi. Uning muharrirlaridan biri bo'lgan P. Grsyubek o'zining "*Semiotische Studien zum Rätsel*" ("*Semiotik topishmoqlarni o'rganish bo'yicha mulohazalar*") asariga kirish qismida yana bir bor

“topishmoqning oddiy ta’rifini topishga urinish ... 1960-yillarning boshidan beri keng asosda ko‘proq yoki kamroq tark etilganini” va buning o‘rniga “... topishmoqning strukturaviy tavsiflarini ishlab chiqish bo‘yicha sa’y-harakatlar kuchayib birinchi o‘ringa chiqqanini” ta’kidlaydi [3]. P. Grsyubek *topishmoq tuzilishini* tavsiflashda bu yerda allaqachon aytib o‘tilgan R.A. Georges va A. Dundes yo‘lidan boradi (u topishmoqni “oddiy shakl” deb belgilash uchun doimo so‘zning birlik shaklidan foydalanadi). U ularning ta’rifini “Topishmoq – bu bir yoki bir nechta tavsiflovchi elementlarni o‘z ichiga olgan an’anaviy og‘zaki ibora, uning belgilari o‘zaro zid bo‘lishi mumkin; referent(nazarda tutilgan obyektni taxmin qilish kerak” deya ifodalaydi. Shuningdek, R. Pech tomonidan kattaroq, R.A. Georges va A. Dundesning tanqidlari va boshqa tomondan, bu ikki muallif tomonidan “evristik tahlil maqsadlari” uchun taklif qilingan “tekstura”, “matn” va “kontekst” kategoriyalari ham taqdim etilgan [5]. P. Grsyubek ham bu fikrni alohida nuqtalarda eslatib o‘tadi.

E. Kyonges-Maranda va boshqalar fikricha, “topishmoqning mohiyati semantika yoki sintaktik o‘lchovni o‘z ichiga olishi bilan aniqlanmaydi” va shuning uchun “semiotik mulohazaga pragmatik o‘lchovni kiritish maqsadga muvofiq ko‘rinadi” [10].

A. Jolle oltmish yil avval o‘zining morfologik tavsifida mohiyatan tan olgan narsadir: savol beruvchi biluvchi va bilguvchi emas, aslida u savol sifatida so‘ragan bilimga ega [9]. P. Grsyubek *so‘roq* nutq amalining o‘zaro ta’sir shartlariga ishora qiladi va uni taxminlarda *to‘liq teskari* deb topadi. Biroq zamonaviy tahliliy yechim, ayniqsa *topishmoq* mavzusini chuqurroq o‘rganishga olib kelmaydi.

A. Jollening ifodalashiga ko‘ra, topishmoqda inson va dunyo o‘rtasida hech qanday aloqa yo‘q. Bu yerda bilgan odam boshqa odamga savol beradi, lekin u bu savolni boshqalarni ham uni bilishga majbur qiladigan tarzda qo‘yadi. Bundan kelib chiqadiki, u yechimning o‘zi topishmoqning haqiqiy va yagona maqsad emasligini, balki yechish ekanligini tushuntiradi [9].

Javob taslim bo‘lgan kishiga ma’lum edi – shu sababli u uchun uni yana qabul qilish muhim emas, balki uni berishni so‘ragan odamni undash kerak. Bunda shuni e’tiborga olish kerakki, ko‘proq tajriba bilan obyekt ifodalanadi va “muvaffaqiyatli so‘rov akti uchun “baxt shartlari” va ularning to‘liq inversiyasiga murojaat qilishdan ko‘ra, taqdimotdan ko‘proq tushuntirish qiymati paydo bo‘ladi [9].

Bu topishmoqning umumiy lingvistik tadqiqi kabi semiotikaning qiymati va foydaliligini inkor etmaydi yoki kamaytirmaydi. Biroq tafakkur topishmoqlari kabi fanga xos bo‘lmagan nuqtayi nazardan qaraganda, bu zamonaviy (lingvistik) ilm-fanning o‘ziga ishongan, empirik va har doim tekshirilishi bilan shug‘ullanadigan xususiyati bo‘lib tuyuladi.

Topishmoq shunchaki o‘quv va ilmiy faoliyatning tasodifiy obyekti emas; aksincha, u insoniyat madaniyati turli va ko‘pincha bir-biriga bog‘liq bo‘lmagan usullarda ma’lum bo‘lgan narsalar sinovdan o‘tkaziladigan shakllar sifatida berilgan tuzilma va munosabatlar sinovidir. U o‘zlashtirilgan konseptual bilimlarni emas, balki jonli va bevosita tajribadan, egalikdan emas, balki ishtirok etishdan, obyekt bilan aralashishdan kelib chiqadigan bilimlarni talab qiladi.

Ochig‘ini aytganda, topishmoq bilganingizni ko‘rsatish uchun emas, balki bilim sizga nima beradi, u siz uchun nima qilishini ko‘rsatishdir, deyish mumkin.

Topishmoq – savol tug‘dira oladigan insoniy nutqning o‘ziga xos ifoda shakllaridan biridir. Unga nisbatan aytish mumkinki, topishmoq belgi jarayonlarini faqat “semiotika birligi”ni, ya’ni sintaktik semantikani o‘zaro hisobga olgan holda tasvirlash mumkinligini ko‘rsatadi va unda pragmatik o‘lchovlar ham sinxron, ham diaxronik tarzda qo‘llaniladi. Topishmoq nima yoki biror narsa topishmoqmi degan savolga, agar bu omillarning barchasi hisobga olinsa, faqat retrospektiv tarzda aniqlanishi mumkin.

Xulosa. Xulosa sifatida aytish joizki, topishmoq xalq og‘zaki ijodining eng qadimiy janrlaridan biri hisoblanadi. Jahon antik adabiyoti har bir xalq, millat folklorida topishmoq janri mavjudligidan dalolat beradi. Nemis adabiyotshunosligida topishmoq janrini ilmiy tadqiq etish 19-asrdan boshlangan. Qadimgi Hind, Yunon va Rim adabiyotidan namunalarning nemis tiliga tarjima qilinishi topishmoq janriga alohida tadqiqot obyekti sifatida qarashga turtki bo‘ldi.

Topishmoq boshqa xalqlar singari nemis folkloridagi qadimiy, mustaqil, ommaviy, an’anaviy janrlardan biri bo‘lib, uning tarixi, o‘ziga xos mavqeyi, struktur-semantik tuzilishi, milliy qiyofasi, psixologik va sotsial xususiyatlari, ijtimoiy ideallari, poetik an’analaridagi o‘ziga xoslikdan darak beruvchi bebaho ma’naviy meros namunalaridan hisoblanadi. Nemis topishmoqlarining o‘ziga xos xususiyatlari mavjuddir. Odatda nemis topishmoqlari muallifi noma’lum (xalq topishmoqlari) va muallifi aniq (adabiy topishmoqlar) kabi turlarga bo‘linadi. Ularning tematikasi, tuzilishi, badiiyati va obrazlar tizimida tipologik belgilar borligi kuzatiladi. Topishmoqlarda fikr yashirin, tugal ifoda etiladi, shaklan qisqa va ixcham bo‘ladi. Og‘izdan og‘izga o‘tish jarayonida ritmik jihatdan sayqallashib boran.

1. *Aristoteles Rhetorik / übersetzt und herausgegeben von Gernot Krapinger. – Stuttgart: Reclam, 1999. – S 124-155.*
2. *Bausinger H. Formen der „Volkspoesie“, 2, verb. und verm. Aufl. – Berlin, 1980. – S. 46.*
3. *Eismann W., Grzybek P. Semiotische Studien zum Rätsel. Simple Forms Reconsidered II. Bochumer Beiträge zur Semiotik 7. – Bochum, 1987. – S 5-39.*
4. *Fridreich J.B. Geschichte des Rätsels. – Wiesbaden, 1969. – S. 89.*
5. *Georges R.A., Dundes A. Toward a Structural Definition of the Riddle. // Journal of American Folklore. – Washington, 1963. – Vol.76. pp. 111-118.*
6. *Hain M. Rätsel. – Stuttgart, 1966. – S. 76.*
7. *Herder I.G., von. Vom Geist der Ebraischen Poesie: Eine Anleitung für die Liebhaber derselben und der ältesten Geschichte des menschlichen Geistes. Dritte rechtmasige, fortfaltig durchgesehene und mit mehreren Zusätzen vermehrte Ausgabe / Hg. K.W. Justi. T. 1. - Leipzig: Barth, 1825. – S. 156.*
8. *Heusler A. Die altnordischen Rätsel. // Zeitschrift des Vereins für Volkskunde. 25. Band. – Basel, 1925. – S 291-298.*
9. *Jolles A. Einfache Formen. Tübingen, 1968. – S. 58.*
10. *Köngäs M.E. Riddles and Riddling. An Introduction. // Journal of American Folklore. - Washington, 1976. – Vol.89. pp. 127-137.*
11. *Müllenhoff K. Nordische, englische und deutsche Rätsel. // in Zeitschrift für Deutsche mythologie und Sittenkunde. Dritter Band. – Göttingen, 1855. – S. 1-20*
12. *Panzer F. Volksrätsel. 1935. – S. 75.*
13. *Petsch R. Das deutsche Volksrätsel. – Straßburg, 1917. – S. 47.*
14. *Petsch R. Neuere Beiträge zur Kenntnis des Volksrätsels. Palaestra IV. – Berlin, 1899.*
15. *Peuckert W.-E. Deutsches Volkstum in Märchen und Sage, Schwank und Rätsel. Berlin, 1938. – S. 3-11.*
16. *Schupp V. Deutsches Rätselbuch. – Stuttgart: Reclam, 1972 – S. 29.*
17. *Simrock K. Das deutsche Rätselbuch. – Dortmund: Harenberg, 1979.*
18. *Taylor A. A Bibliography of riddles. 1939. – R. 26.*
19. *Ruziev Y., Khudoev S., Rakhmatov A. The use of the past tenses in German and English //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2021. – T. 11. – №. 6. – C. 61-66.*
20. *Худоев С. Жаҳон фольклорида топшимоқ жанри ва унинг ўрганилиш тарихи //Центр научных публикаций (buxdu.uz). – 2022. – Т. 26. – №. 26.*

Zokirova Nargiza Savriyevna,
Buxoro davlat universiteti o'qituvchisi
n.s.zokirova@buxdu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqola ijtimoiy omillar va hodisalarning tarjimaga ta'siriga bag'ishlangan. Odamlarning ijtimoiy hayotidagi har qanday voqea muqarrar ravishda bo'lib, ayni paytda tarjimini qabul qiluvchilarni bir-biriga o'xshamaydigan bo'laklarga ajratadi. Biroq tarjimonlar tarjima tarixida faqat tarjimonlarning o'zlari o'rtasidagi mafkuraviy kelishmovchiliklar tarixini payqab, tarjimini oluvchining turiga qarab tarjima usulini tanlash zarurligini o'z evolutsiyasida yana bir bosqichga ko'tarilgan tarjimaning zamonaviy bosqichi tarjimonning talabi emas, balki tarjimonning injiqligi, deb biladilar.

Tarjimada resipiyentlarning o'sib borayotgan tarqoqligi tarjimon olimlarining diqqatini turli xil resipiyentlar tarjimini qanday qabul qilishiga qaratdi. Ko'pincha tarjimonlar qabul qiluvchi tomonidan tarjimini idrok etish tarjimon tomonidan tarjimini idrok etishdan tubdan farq qilishiga rozi bo'lishadi. Qadim zamonlardan beri ko'plab tarjimonlar nima uchun resipiyent tarjima me'yorlariga muvofiq amalga oshirilgan tarjimini yoqtirmaydi yoki tarjima me'yorlari nuqtayi nazaridan noto'g'ri tarjimini yoqtiradi, degan savolga javob berishga harakat qilgan.

Ushbu maqolada tarjimaning resipiyent tomonidan qabul qilinishida olam manzarasi, lingvistik ong va lingvistik anglash kabi faktorlarning o'rnini, ahamiyati va ta'sirlari haqida so'z yuritiladi.

Kalit so'zlar: tarjima, tarjimon, tarjimon tafakkuri, lingvistik ong, lingvistik anglash, resipiyent olam manzarasi, ong-tasavvur, ong-faoliyat, semantik tuzilish, tarjima transformatsiyalari, diskurs.

Аннотация: Данная статья посвящена истории влияния общественных факторов и событий на перевод. Любое событие в общественной жизни людей, неизбежно разделяя их, одновременно разделяет и реципиентов перевода на непохожие друг на друга сегменты. Переводчики, однако, замечая в истории перевода лишь историю идеологических разногласий между самими переводчиками, рассматривают необходимость подбора метода перевода в соответствии с типом реципиента перевода как прихоть переводчика, а не как требование современного этапа перевода, достигнутого очередной вехи в своей эволюции.

Нарастающая фрагментарность реципиентов перевода ещё больше привлекла и без того пристальное внимание переводоведов к тому, как разные реципиенты перевода воспринимают перевод. Все чаще и чаще переводчики сходятся в том, что восприятие перевода реципиентом радикально отличается от восприятия перевода переводчиком. С давних времен множество переводчиков пытаются ответить, почему реципиенту перевода не нравится перевод, осуществлённый в соответствии с нормами перевода, или нравится перевод, неправильный с точки зрения норм перевода.

В данной статье говорится о роли, важности и влиянии таких факторов, как картина мира, лингвистическое сознание и языковое понимание на восприятие перевода реципиентом.

Ключевые слова: перевод, переводчик, сознание переводчика, лингвистическое сознание, языковое понимание, картина мира реципиента, мышление-образ, мышление-действие, семантическое строение, переводческие трансформации, дискурс.

Abstract. This article is devoted to the history of the influence of social factors and events on translation. Any event in the public life of people, inevitably dividing them, at the same time divides the recipients of the translation into segments that are unlike each other. However, translators, noticing in the history of translation only the history of ideological disagreements between translators themselves, consider the need to select a translation method in accordance with the type of recipient of translation as a whim of the translator, and not as a requirement of the modern stage of translation, which has reached another milestone in its evolution.

The growing fragmentation of the recipients of translation has further attracted the already close attention of translation scholars to how different recipients of translation perceive the translation. More and more often, translators agree that the perception of the translation by the recipient is radically different from the perception of the translation by the translator. Since ancient times, many translators have been trying to answer why the recipient of the translation does not like the translation carried out in accordance with the

translation standards, or likes the translation that is incorrect from the point of view of the translation standards.

This article discusses the role, importance and influence of such factors as the picture of the world, linguistic consciousness and linguistic understanding on the perception of the translation by the recipient.

Keywords: *translation, translator, translator's consciousness, linguistic consciousness, linguistic understanding, recipient's picture of the world, thinking-image, thinking-action, semantic structure, translation transformations, discourse.*

Kirish. Tarjima tarixi resipiyent professional tarjimonga havaskor tarjimondan tarjima qilishni o'rganishni tavsiya qilgan yoki bir xil tarjimani bir resipiyent tomonidan a'lo, ikkinchisi esa mutlaqo yaroqsiz deb baholagan holatlar bilan to'la. Kitobxonlar tarkibini hisobga olish zamonaviy tarjima nazariyasida yetarlicha o'rin tutadi. Shunday qilib, tarjima asl nusxani to'liq aks ettirmagan, lekin erkin taqlidlarga, asl nusxaga erkin ishlov berishga yaqin.

O'zaro ta'sirdagi (ong-faoliyat) talqinning har qanday shakli dunyo manzarasi (ong-tasavvur) vositasida amalga oshiriladi, deb ishoniladi. Olam manzarasi – bu "insonning dunyo bilan o'zaro munosabatini bevosita o'zida mujassamlashtirgan dunyoning inson ongida aks etishi" [2], subyekt ongida dunyoni unga yo'naltirish maqsadida ma'nolar va kognitiv sxemalar vositasida tasvirlash hamda insonning dunyo manzarasida uning ajralmas qismi sifatida talqin qilishning ko'p o'lchovli (stereoskopik va chuqurlikka ega) shaklidir [3].

"Haqiqatni anglashning turli shakllari va darajalari"ning ko'p darajali, murakkab tashkil etilgan tizimi (birligi) [4] sifatida, dunyo manzarasi "insonning voqelik bilan o'zaro ta'sirining izlari [tajriba] integratoridir" [5] va shaxsning bilimlarini saqlashning universal shakli, vositachilik qilish va umuman insonning barcha kognitiv jarayonlari, harakatlari va xatti-harakatlarini aniqlash demakdir [2]. Ushbu tadqiqot uchun shuni ta'kidlash kerakki, "olam tasviri shaxsning mulki sifatida bir vaqtning o'zida, golografik va ko'p qirrali" va "pertseptiv, kognitiv va affektiv tajribani qayta ishlash mahsuloti" sifatida "bilim" va "tajriba" ning majburiy kombinatsiyasi bilan "ongning turli darajalarida ishlaydi" [9]. Shu bilan birga, dunyo manzarasi – "ijtimoiy qurilgan" haqiqatdir [15].

Shunga ko'ra, tarjimani modellashtirishda dunyo manzarasi tushunchasi ham individual, ham ijtimoiy anglash shakli sifatida semiozisning dinamik xarakterini ham, tarjimon diskursining ikki tomonlama xususiyatini ham hisobga olish imkonini beradi.

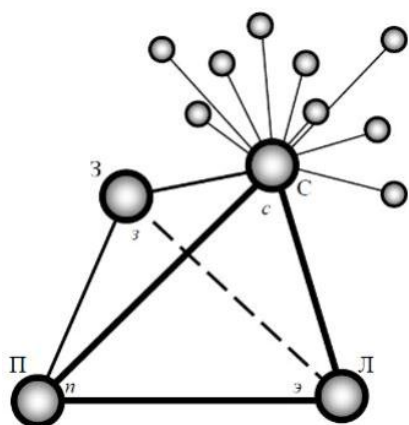
Shunday qilib, tadqiqotlar natijalari shuni ko'rsatadiki, tarjimada asarning semantik tuzilishi transformatsiyasining muqarrarliligi va qonuniyatligi tarjimon dunyo manzarasining nafaqat individual, balki etnik-ijtimoiy-madaniy o'ziga xosligi bilan ham oldindan aniqlab beradi.

Asosiy qism. Bajanov turli tajribalar natijalarini umumlashtirib, "jamiyat va madaniyat miyaning shakllanishi va faoliyatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi [va oning natijasi sifatida]; aynan ular ma'lum neyron tarmoqlarning faoliyat rejimlarini ko'p jihatdan aniqlaydi" [6]. Prizma kabi ular dunyoni ko'rish istiqbolini va uni baholash usullarini belgilaydilar, filtr kabi o'zlarining "kategorial to'ri" ga to'g'ri kelmaydigan haqiqat parchalarini filtrlaydilar.

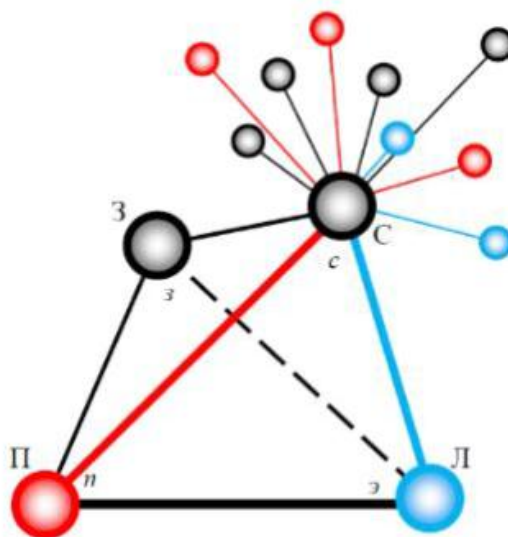
Shu bilan birga, tarjimon ongi va diskursining ijtimoiy-madaniy xususiyatlari haqida gapirganda, biz ham O.G. Dubrovskayaning: - jamiyat va madaniyatning kognitiv roli talqin qilishning ma'lum modellarini yuklash emas, balki shaxs o'zi uchun muhim bo'lgan (ongli ravishda turli darajada) anglash, o'zlashtirish va foydalanish mumkin bo'lgan modellar repertuarini taqdim etishdir, degan g'oyasiga qo'shilamiz.

Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, diskursning ijtimoiy-madaniy o'ziga xosligi o'z-o'zidan ijtimoiy-madaniy tizimlarni emas, balki muayyan shaxsni ularning subyektivi sifatida tavsiflaydi, shuning uchun uni nutqda aktuallashtirish usuli va shakllari individual xususiyatga ega bo'lib, O.G. Dubrovskaya ajratgan subyektiv prinsipni belgilab beradi [8]. Ushbu tamoyil (bir oz o'zgartirilgan shaklda) ushbu tadqiqot metodologiyasi uchun asosiy hisoblanadi.

Lingvistik ong deb ataladigan narsa olam manzarasining funksiyasi sifatida ifodalanishi mumkin, chunki kodlangan ma'nolar, shu jumladan verbal belgilar bilan oning hissiy tasvirlarining ajralmas tarkibiy qismini tashkil qiladi, bu tasvirlarni "jipslashtiradi", aslida ularning mavjudligiga vositachilik qiladi. [2]. Til bu holda dunyoni to'g'ridan to'g'ri idrok etishdan tashqarida tushunish uchun "texnika" yoki "vosita" vazifasini bajaradi [2]. Tadqiqotda oning kognitiv obrazlari tuzilishini (3-rasm; diagramma g'oyalarini rivojlantiradi hamda ularni tashkil etish va aktuallashtirishda tilning rolini ochib beruvchi quyidagi diagrammalarni taqdim etadi (4-rasm):

Rasm 3. Guruch. 3. Ong obrazining modeli

Rasm 4. So'z birikmalarida amalga oshirilgan tasvirning tarkibiy qismlari

Mazmuni: Π – tasvirning mavzu mazmuni; π – mavzuning hissiy to'qimasi; Л – shaxsiy ma'no; ϑ – hissiyot, shaxsiy ma'noning hissiy to'qimasi; З – ma'nosi; з – ma'noning hissiy to'qimasi; C – so'z yoki belgi (qo'shimcha boshqa so'zlarga havolalar); c – so'z (belgi) ning hissiy to'qimasi.

Lingvistik ong noaniq tushunchadir. Lingvistik, metallingvistik va nolingvistik ongni ajratib ko'rsatadigan E.F. Tarasov asarlarida, birinchisi "lingvistik vositalar yordamida shakllangan va tashqi ko'rinishdagi ong tasvirlari yig'indisi" deb ta'riflanadi [15]. I.A. Sternin, A.A. Leontievga ergashgan holda, aksincha, lingvistik belgilarda kognitiv manzaralarning tashqi ko'rinishi haqiqati ongning biron bir maxsus shakli mavjudligini anglatmasligini ta'kidlaydi va lingvistik ongni va kengroq aytganda, kommunikativ ong tushunchasini kognitiv mexanizmlar va bilimlar bilan bog'laydi, qaysikim lingvistik faoliyat jarayonlarini ta'minlaydi.

Bunday talqin A.A. Zalevskyaning "shaxsning psixofiziologik nutq tashkiloti" tushunchasi bilan kesishadi. [9]. Boshqa olimlar nuqtayi nazaridan, lingvistik ong tushunchasi individual bilishni emas, balki ijtimoiy, ya'ni tilda mustahkamlangan va til hamjamiyatiga xos bo'lgan tasavvurlarni o'rganishni o'z ichiga oladi.

Nihoyat, bizga yaqin nuqtayi nazardan A.A. Yakovlevaning so'zlariga ko'ra, bu konsepsiya umuman ilmiy abstraksiyadir ("empirik materialning turli xususiyatlarining ma'lum o'zaro bog'liqligi, unda muntazam ravishda namoyon bo'ladigan va undan nazariya tomonidan mavhumlangan"), "biror ontologiyaga ega emas, <...> til fani doirasida berilganligi» dan tashqari.

Bunday terminologik noaniqlik kontekstida bizga I.P. Merkulovning inson kognitiv faoliyatining ikki darajasi - pertseptiv ong va ramziy (og'zaki) ong haqidagi g'oyasi taassurot qoldiradi. Olimning fikricha, ramziy va pertseptiv ong axborotni kognitiv qayta ishlash jarayonlarida bir-biri bilan uzluksiz ta'sir o'tkazganligi sababli ularni ongning ikkita avtonom shakli sifatida qaramaslik kerak (klassik qarama-qarshiliklari talab qilganidek "ongsiz – ongli", "kognitiv - lingvistik").

Kognitiv faoliyatning ikkala darajasi ham intensionaldir, ammo ramziy ong "ikkinchi darajali" maqsadlilikni o'z ichiga oladi va tashqi dunyo ob'ektlariga (belgilarni ideal ob'ektlar sifatida qamrab) emas, balki pastki darajadagi bilim qobiliyatlari va jarayonlarini boshqarishga qaratilgan [14].

Aytilganlarga, ehtimol, boshqa subyektlar ongida kognitiv jarayonlarni muvofiqlashtirish funksiyasini qo'shish kerak. Ko'rsatilishicha, lingvistik bilish o'ziga xos insonning olamda mavjudligi insoniy usuli sifatida tavsiflangan asarlarda aynan ramziy ong haqida gap boradi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. "Lingvistik ong" tushunchasining qarama-qarshiligini hisobga olgan holda, ushbu tadqiqotda biz (agar bilishning semiotik shaklini ko'rsatish kerak bo'lsa) bir xil kognitiv hodisani anglatuvchi kamroq munozarali va semantik jihatdan ko'proq sig'imli "lingvistik kognitsiya" atamasidan foydalanamiz.

Shu bilan birga, biz uchun lingvistik ong tushunchasining referent sohasi va natijada lingvistik kognitsiya konsepsiyasining inson ongi mavjudligining ham funksional-dinamik (ong-faoliyat), ham tarkibiy (ong-obraz) usullarini qamrab olishi biz uchun muhimdir. [16].

N.V Ufimtsevaning so'zlariga ko'ra, kognitiv jarayonlar uni amalga oshirish davrida lingvistik ong tahlil obyektiga aylana olmaydi va shuning uchun u asosan "avvalgi faoliyat mahsuli sifatida" o'rganiladi, ya'ni. "ong subyektidan begonalashtirilgan ularning o'zgartirilgan shakllarida".

Shu bilan birga, biz aminmizki, bu holatda ham bilishning har qanday shakli asosida semiozisning dinamikasi va mexanizmlariga operativ e'tibor qaratish zarur.

Keling, resipiyent-o'quvchi vakili uchun tarjima qilinishi kerak bo'lgan quyidagi jumlani olaylik:

"Men hech qachon menga yaxshiroq g'amxo'rlik qiladigan vaziyatni tasavvur qila olmayman ...".

Keling, 1) jumlaning qabul qiluvchiga yo'naltirilmagan tarjimon nuqtayi nazaridan tarjima qilaylik. Tahlil sintez bilan mos keladi, chunki tarjimon tarjimani resipiyentning ehtiyojlariga e'tibor bermaydi.

Sintaktik tahlil – to'ldiruvchi ergash gapli murakkab gap.

Grammatik-leksik tahlil - modallik va passiv nisbat.

Semasiologik tahlil - fe'llar, olmoshlar, predloglar, bog'lovchilar, o'rin hollari va mavhum ot.

Pragmatik tahlil - hamshiraning ideal ishining konteksti.

Semantik representatsiya (ekstralingvistik taklif) juda mamnun bo'lgan odamga yuqori darajada g'amxo'rlik qiladi.

Tarjima quyidagicha bo'ladi:

«I anywhere could not imagine the situation under which I would be better looked after...».

Keling, 2) jumlaning ijobiy yondashuvdan foydalangan holda resipiyentga yo'naltirilgan tarjimon nuqtayi nazaridan tarjima qilaylik. Tahlil sintez bilan mos kelmaydi, chunki tarjimon tarjimani qabul qiluvchining savodsizligini oldindan bilgan holda, uning ehtiyojlariga e'tibor beradi.

"Men hech qachon menga yaxshiroq g'amxo'rlik qiladigan vaziyatni tasavvur qila olmayman ...".

Tarjima quyidagicha bo'ladi:

«I could not imagine being better looked after anywhere...».

Keling, 3) jumlaning fenomenologik yondashuvdan foydalangan holda qabul qiluvchiga yo'naltirilgan tarjimon nuqtayi nazaridan tarjima qilaylik. Tarjimon ikki xil til hamjamiyatidagi bir tilli muloqot ishtirokchilari o'rtasida ikki tilli vositachi sifatida qisqartiriladi, ular aloqa tizimida kodlangan xabarlarini o'z ichiga olgan og'zaki va yozma signallarga duch keladilar, ular ta'rifi bo'yicha o'zlarinikiga o'xshamaydi. Keyinchalik, tarjimon o'zida dastlabki matnning dekonstruktorini (dekoderini) va maqsadli matnning rekonstruktorini (rekoderini) kamaytirishi kerak. Ushbu qisqarish natijasida tarjimon insoniy muloqotning kengroq kontekstiga joylashtiriladi va tarjimani resipiyentning qimmatli va amaliy xususiyatlariga ega bo'ladi, u o'z tajribalari oqimini ushbu jumladan etkazib beradi. Bu tarjima bo'ladi.

Xulosa. Tarjimada resipiyent tomonidan tarjimani idrok etish umuman olganda, tarjimon tomonidan tarjimani idrok etishdan sezilarli darajada farq qiladi. Tarjima va tarjimani resipiyentini yaqinlashtirish usullaridan biri resipiyent haqida tashqi obyekt sifatidagi ma'lumotlarni to'plash va unga muvofiq tarjimani amalga oshirishdir. Tarjima resipiyentning ongida tarjima mahsuli, to'g'rirog'i, hayotni idrok etish shakli doimiy o'zgarib turadigan vaziyatda tarjima mahsulidan u, resipiyent qanday foyda olishi mumkin, degan savol turadi. Bu tushuncha tarjimonning tarjimani empirik ifodalashiga ziddir.

Tarjimonning fikrini tozalash uchun biz fenomenologik usulni qo'llashni tavsiya qilamiz, bu tarjimonning obyektivligiga shubha qilish mumkin va kerak, chunki u orttirilgan narsa va tarjimani resipiyentning subyektivligi shubha ostiga olinmaydi.

ADABIYOTLAR:

1. Leontev A.A. *Yazikovoe soznanie i obraz mira // Yazik i soznanie: paradoksalnaya realnost'. M.: IYa RAN, 1993. S. 16-21.*
2. Leontev A.A. *Deyatelnostniy um. M.: Smisl, 2001. 392 s.*
3. Leontev A.A. *Osnovi psixolingvistiki. 3-e izd. M.: Smisl; SPb.: Lan', 2003. 287 s.*
4. Kurganova N.I. *Obraz mira s pozitsiy etnopsixolingvistiki // Vestnik Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta im. A. S. Pushkina. 2010. №1 (5). S. 64-74.*
5. Artemeva Ye.Yu. *Osnovi psixologii subyektivnoy semantiki. M.: Smisl, 1999. 349 s.*
6. Bajonov V.A. *Sosium i mozg: biokulturniy so-konstruktivizm // Voprosi filosofii. 2018. № 2. S. 78-88.*
7. van Deyk T.A. *Yazik. Poznaniye. Kommunikatsiya. 2-e izd. M.: URSS, 2015. 320 s.*
8. Dubrovskaya O.G. *Antroposentrizm kak prinsip formirovaniya diskursa i yego sosiokulturnoy spesifiki // Kognitivnie issledovaniya yazika. 2017. Vip. 28: Antroposentricheskix xarakter yazika: kollektivnaya monografiya. S. 307-331.*
9. Zalevskaya A.A. *Vvedenie v psixolingvistiku. M.: RGGU, 2007. 560 s.*

10. Zalevskaya A.A. *Rol' faktora cheloveka v razvitii yazika // Voprosi psixolingvistiki. 2015. № 24. S. 64–76.*
11. Kravchenko A.V. *Ot yazikovogo mifa k biologicheskoy real'nosti: Pereosmisleniye poznavatelnoy ustanovki yazikoznaniya. M.: Rukopisnie pamyatniki Drevney Rusi, 2013. 388 s.*
12. Kubryakova Ye.S. *V poiskax sushnosti yazika: Kognitivniye issledovaniya. M.: Znak, 2012. 208 s.*
13. Leontyeva K.I. *Kognitivnoe modelirovanie perevoda: Osnovi antroposentricheskogo podxoda. Tambov: Print-Servis, 2017. 248 s.*
14. Merkulov I.P. *Evolusioniruet li chelovecheskoe soznanie? // Filosofiya nauki. 2006. Vip. 12: Fenomen soznaniya. S. 45–70.*
15. Tarasov Ye.F. *Obraz mira // Voprosi psixolingvistiki. 2008. № 8. S. 6–10.*
16. Ufimseva N.V. *Yazikovoe soznanie: dinamika i variativnost'. M.: IYa RAN, 2011. 252 s.*
17. Ushakova T.N. *Yazikovoe soznanie i prinsipi yego issledovaniya // Yazikovoe soznanie i obraz mira: sb. st. / Otv. red. N.V. Ufimseva. M.: IYa RAN, 2000. S. 13–19.*
18. Nargiza Savrievna Zokirova. (2022). *The function of cognitive dominants in the translator's discourse. Conferencea, 96–99. Retrieved from <https://conferencea.org/index.php/conferences/article/view/297>*
19. Savrievna Z. N. *The Concept of Discourse as A Cognitive Phenomenon of Translation. Eurasian Research Bulletin, 7, 207–211. – 2022.*
20. Zokirova, N. (2022). *Метапознание и факторы, влияющие на метакогнитивные способности в переводе. Центр научных публикаций (buxdu.Uz), 22(22). извлечено от https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/8056*
21. Nargiza Savrievna Zokirova. (2022). *Discursive ontology of (literary) translation. innovative development in the global science, Boston, USA. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6607309>*

ТАРЖИМАДА ВАРИАНТЛИЛИК ВА ИНВАРИАНТЛИЛИК ТУШУНЧАЛАРИНИНГ
СПЕЦИФИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Каримова Дилафрўз Ҳалимовна,

Бухоро давлат университети

Немис филологияси кафедраси катта ўқитувчиси

d.x.karimova@buxdu.uz

Аннотация. Ушбу мақолада таржима вариантлари ва инвариантлари тушунчаларининг илмий-назарий, терминологик моҳияти, халқ эртаклари билан адабий эртаклар тилининг ўзига хослиги, уларда қўлланилган лингвокултуремаларни таржимада бериш муаммолари, талқини ва тавсифи, халқ эътиқодий қарашлари, миллийлиги билан боғлиқлиги ва уларни таржима жараёнида сақлаб қолиш имкониятлари ўрганилиб таҳлилга тортилган. Кейинги пайтларда инвариант ва вариантлик атамалари жуда кўп фанлар доирасида кенг қўлланиладиган бўлиб қолди. Бу кўпинча тилишунослик ва адабиётшуносликда кузатилади. Аслида фалсафанинг гносеология бўлими билан чамбарчас боғлиқ бўлган “моҳият” ва “ҳодиса” тушунчалари замирида пайдо бўлган инвариант ва вариантлик тушунчалари ҳар бир фаннинг спецификасидан келиб чиққан ҳолда турлича ўрганилади. У ҳақда тадқиқотларда ҳар хил фикрлар, йўналишлар вужудга келган. Бу тушунча ва ҳодисалар таржимашунослик соҳасига ҳам дахлдордир.

Калит сўзлар: инвариант, вариант, лингвокултурема, терминологик моҳият, лингвомаданий, специфик хусусият, парадигматик хусусият, қиёсий фольклоршунослик.

Аннотация. В данной статье раскрываются научно-теоретическая и терминологическая сущность понятий варианты и инварианты перевода, своеобразие языка народных сказок и литературных сказок, проблемы перевода используемых в них лингвокультуралезмов, их толкование и описание, изучается и анализируется связь с религиозными воззрениями людей, национальностью, возможности их сохранения в процессе перевода. В последнее время термины инвариантность и изменчивость стали широко использоваться во многих дисциплинах. Это часто наблюдается в лингвистике и литературоведении. На самом деле понятия инвариантности и изменчивости, вытекающие из понятий «сущность» и «феномен», тесно связанных с гносеологическим разделом философии, изучаются по-разному в зависимости от специфики каждой дисциплины. Были различные мнения и тенденции в исследованиях по этому поводу. Эти понятия и явления относятся и к области переводоведения.

Ключевые слова: Инвариант, вариант, лингвокултурема, терминологическая сущность, лингвокультурология, специфика, парадигматическая особенность, компаративистское фольклористика.

Abstract. In this article, the scientific-theoretical, terminological essence of the concepts of translation options and invariants, the uniqueness of the language of folk tales and literary tales, the problems of translation, interpretation and description of the linguoculturalisms used in them, the connection with people's religious views, nationality, and the possibilities of preserving them in the process of translation are studied and analyzed. drawn. In recent times, the terms invariance and variability have become widely used in many disciplines. This is often observed in linguistics and literary studies. In fact, the concepts of invariance and variability arising from the concepts of "essence" and "phenomenon", which are closely related to the epistemology department of philosophy, are studied differently depending on the specifics of each discipline. There have been various opinions and trends in research about it. These concepts and phenomena also apply to the field of translation studies.

Keywords: Invariant, variant, linguokulturema, terminological essence, linguocultural, specific feature, paradigmatic feature, comparative folklore.

Кириш. Жаҳон адабиётшунослиги ва фольклоршунослигида ҳар бир халқнинг миллий ўзлигини англатадиган, маънавий қадриятларини улуғлаган оғзаки ҳамда ёзма асарларига хос хусусиятларни аниқлашга ва уларнинг дунё бўйлаб тарқалиш асосларини очиқ беришга эътибор ортмоқда. Негаки, бу дунёдаги барча инсонларнинг орзу-интилишлари, ҳис-кечинмалари азалдан яқин бўлганлигини англашга ёрдам беради. Айниқса, барча халқлар фольклорида мавжуд бўлган эртақ

жанри намуналарини, уларнинг пайдо бўлиш ва шаклланиш хусусиятларини, бир тилдан иккинчи тилга ўгиришда содир бўладиган адабий ҳодисаларни ўрганишга қизиқиш ҳаммиша долзарб бўлиб келган. Қизиғи шундаки, бунда вариантлашиш юз бериши ҳам кузатилади. Лекин ҳозиргача таржима вариантлари ҳақида яратилган тадқиқотлар кўп эмас. Ҳолбуки, таржима вариантларининг пайдо бўлиш сабабларини, ижтимоий-тарихий омилларини махсус ўрганишга тўғри келади. Бундай ўрганиш эса фолклор жанрларини бир тилдан бошқа тилга ўгирганда, уларнинг таржима муаммоларини аниқлашга ва зарур ечимларни топишга асос бўлиши билан долзарблик касб этади.

Асосий қисм. Мамлакатимизда истиқлол йилларида қиёсий адабиётшунослик таркибида қиёсий фолклоршунослик, чоғиштирма тилшунослик ва таржимашунослик юқори тараққиёт босқичига кўтарилиб, янгича тафаккур ва миллий мафкура асосида яратилаётган тадқиқотларнинг ўрни ҳамда салмоғи ортиб бормоқда. Ана шундай изланишлар қаторида туришга даъвогар бўлиб турган ушбу тадқиқотда илк марта таржимада вариантлилик ва инвариантлилик муаммоси немис ижодкорлари ака-ука Гримм эртақларининг ўзбек тилига бевосита ва билвосита таржима қилинган матнлари асосида тадқиқ қилиниб, бунда таржима вариантларига хос хусусиятларни, улар орасида мукаммалини белгилаб кўрсатишга асос бўлувчи белгиларни очиш кўзда тутилди. Шунингдек, немис эртақларининг ўзбек тилига ўгирилишида қандай таржима усуллари кенг қўлланилганига ҳам эътибор қаратилди. Уларда лингвокултуремалар, миллий реалияларнинг берилиши орқали олмон халқининг руҳияти, миллий-маънавий маданияти, ўзига хос менталитети қандай бадиий акс эттирилгани ўрганилди. Лингвокултура ва реалияларни таржимада бериш осон кечмаслиги яна бир бор далилланди. Айниқса, халқнинг жонли тилида яратилган фолклор асарларида лингвокултуремаларнинг ўрни катта бўлиши асосланди. Немис эртақчилари ака-ука Гриммларнинг ўзбек тилига ўтган асрнинг 30-йилларидан ҳозиргача эски ва янги лотин, кирилл ёзувларида бевосита ва билвосита таржима қилиниб, турли йилларда кетма-кет чоп этилган эртақ матнлари тўплаб, илмий таҳлилга тортилган. Шу орқали немис тилидан ўзбек тили луғат таркибига кириб қолган айрим сўзлар кўрсатиб берилган.

Дунё халқлари эртақларининг вариантлашув омилларини ва кўринишларини қиёсий адабиётшунослик, фолклоршунослик, чоғиштирма тилшунослик қаторида таржимашунослик нуқтаи назаридан ҳам ойдинлаштиришга қизиқиш тобора ортмоқда. Бунга таржимашуносликда эртақларни бир тилдан бошқа тилга ўгиришда прагматик, когнитив, лингвокултурологик, антропологик ёндашувнинг кучайиши, таржима стратегиялари такомиллашуви, янгича методлар кашф этилиши адекватликка эришиш имконини кенгайтираётгани билан аҳамиятли бўлмоқда. Натижада таржимада бир эртақнинг бир неча таржималари пайдо бўлиб, келиб чиққан вариант турлари орасидаги умумий ва дифференциал жиҳатларни, аслият ва ўгирма ўртасидаги эквивалентлик, адекватлик параметрларини, бевосита ҳамда билвосита таржима вариантлари алоқадорликни аниқлаш, назарий асосларини очиш заруриятини кўрсатмоқда. Ҳозиргача немис маърифатчилик адабиётининг ғоявий-бадиий тақомилига катта ҳисса қўшган ака-ука Гримм эртақлари ҳам қатор хорижий тилларга, жумладан, ўзбек тилига бевосита ва билвосита таржима қилинган учун уларнинг таржима вариантлари, инвариантлари назариясини ёритиш лозимдир.

Кейинги пайтларда инвариант ва вариантлилик атамалари жуда кўп фанлар доирасида кенг қўлланиладиган бўлиб қолди. Бу кўпинча тилшунослик ва адабиётшуносликда кузатилади. Аслида фалсафанинг гносеология бўлими билан чамбарчас боғлиқ бўлган “моҳият” ва “ходиса” тушунчалари замирида пайдо бўлган инвариант ва вариантлилик тушунчалари ҳар бир фаннинг спецификасидан келиб чиққан ҳолда турлича ўрганилади. У ҳақда тадқиқотларда ҳар хил фикрлар, йўналишлар вужудга келган. Бу тушунча ва ҳодисалар таржимашунослик соҳасига ҳам дахлдордир.

“Вариант” деганда, бир матннинг бошқа бир матнни инкор этмаган ҳолда ёнма-ён яшаши тушунилади. Вариантлар бир-биридан катта фарқ қилмайди. Бу тушунча билан боғлиқ ҳолда “вариант”, “вариантдош”, “вариантлилик” атамалари қўлланади.

“Вариант” сўзи лотинча “Varius” [1; 114] сўзидан олинган бўлиб, “ҳар хил”, “турлича”, “хилма-хил” деган маъноларни билдиради. “Вариант” тушунчаси таржимашуносликда қўлланганда, маълум бир асарнинг таржима жараёнида вужудга келтирилган, бир-биридан сал бўлса-да фарқ қилувчи турли таржима матн нусхаларини билдириб келади. Бундай матнлар кўп жиҳатдан бир-бирига ўхшаш ва яқин бўлади.

Таржима вариант маълум бир асарнинг аниқ кўриниши бўлиб, баъзан уларда айрим сўз, ифода ёки ибора тушуриб қолдирилиши ёки мутаржим биладиган тилда ёки англаган ҳолатда ўзгартирилиши мумкин. Бир асар таржимасининг озми-кўпми фарқларга эга бўлишига қарамай, улар барибир сюжет, композиция, образ ва мотивлар тузилишидаги умумий белгиларини сақлаб қолаверади.

Таржима вариантларида бадиийлик даражаси қай даражада сақланганлиги унинг ахамиятини, нуфузини белгилайди. Таржима варианты ҳамж жихатдан бир хил бўлмайди. Бу таржимоннинг сўз билиш ва уни таржимада келтириш маҳорати билан боғлиқ.

Бир сўз билан айтганда, ҳар бир таржима варианты ўзича мустақилдир. Уларнинг бирига асосий, бошқа яна бирига иккинчи даражали ўрин бериб бўлмайди. Аммо улардан қай бири аслиятга жуда яқинлиги мутаржимнинг матнга профессионал ёндашганлиги, маълум устунликлари сифатида яққол кўринади. Таржима вариантларини бир-бирига солиштирилганда, уларга хос устун томонлар яққол кўзга ташланади.

Таржима вариантчилигини тор ва кенг маънода тушуниш мумкин. Биринчиси, тор маънода у ёки бу эртақнинг баъзи сўзлари, сатрлари, образлари, ўртасидаги фарқлар, ўзгартиришлар тушунилади.

Иккинчиси, кенг маънода бир эртақнинг ёнма-ён турувчи, аммо бир-бирини инкор этмайдиган ҳар хил таржима матнлари англашилади.

Тарихий асарларнинг таржима тарихига назар ташлайдиган бўлсак, баъзи асарларнинг бир тил ичида ёки бир неча тиллардаги таржималари учрайди. Бу ҳодиса таржимашуносликда “вариантчилик” деб аталади. “Вариантчилик” тушунчаси нафақат йирик бир асар таржималари, балки битта асар таркибида муайян сўз ва ибораларнинг бир неча хил тарзда берилишига ҳам дахлдордир.

Таржимашунос Ж.Шариповнинг “Ўзбекистонда таржима тарихидан” деб номланган докторлик диссертациясида ўзбек адабиётига оид бир неча асарларнинг таржима вариантлари борасида фикр юритилганлигига гувоҳ бўлиш мумкин. Инвариант деганда, шуни айтиш мумкинки, вариантлар ўзаро қиёсланса, дастлаб уларнинг икки турини фарқлаш имкони пайдо бўлади. Биринчиси, аслият матни. У ҳақиқий, анъанавий, ижодий вариант бўлиб, тили ва ифода услуби ўзи мансуб халқнинг қадрияти сифатида кўринади. Фонема ва товуш муносабати инвариант-вариант диалектикасини ўзида акс эттиради. Дарҳақиқат, умумийлик-хусусийлик, моҳият-ходиса, имконият-воқелик диалектикасининг тилда намоён бўлишини ифодалаш учун тилшунослар кўпинча инвариант-вариант атамаларидан фойдаланадилар. Инвариантчилик тушунчаси тилшуносликка фалсафадан кириб келган бўлиб, “барқарор, ўзгармас белгилар йиғиндиси” деган маънони билдиради. “Инвариант” тушунчаси тилшуносликка математика соҳасидан келган, яъни бу атама Ф. Клейн томонидан биринчи марта 1872 йилда турли хил ўзгаришлар остида ўзгаришсиз қоладиган қийматни белгилаш учун ишлатилган.

Тилшуносликда инвариант - бу тилнинг мавҳум тизимининг элементи, унинг аниқ амалга оширилишидан узоқлашиш тушунилади [1]. Фонологиянинг асосчиларидан бири Бодуэн де Куртенэ тилшуносликда инвариантлик ҳодисасига биринчи бўлиб эътиборни қаратиб, фонемани “тил товушининг ягона, доимий намоядаси”, яъни, тил тизимининг фонетик даражасидаги инварианти деб талқин қилган. Унинг айни пайтдаги варианты ва шакли аллофон ҳисобланади.

Тил бирликларининг семантикаси ҳақида гапирганда, И.М.Кобозева маъноларнинг икки турини аниқлайди: инвариатив виртуал-маълум бир тилнинг ушбу бирликдан турли хил фойдаланиш имкониятларини қамраб оладиган ва лингвистик ҳамжамиятнинг барча аъзолари учун мавжуд бўлган кенг маъно (масалан, “олов” сўзи) ва долзарб - ишлатиш контекстида намоён бўладиган тил бирлигининг тор маъноси (“оловни ўчириш!” очик ҳавода дам олиш ҳолатида). Грамматика даражасида инвариантни Н.В.Перцов ўзининг “Рус тилининг сўз ўзгарувчанлигида инвариантлар” номли асарида тадқиқ қилади. Олим инвариант деганда “турли хил лингвистик ёки вазият шароитида намоён бўладиган тегишли бирлик ёки тегишли маънонинг турли хил талқинларини бирлаштирган умумий таркиб”, деб тушунади

Фалсафий тушунча сифатида “инвариант” кўриниши “вариант” атамасига зид қўйилади. Бундай зидлантириш Л.Ельмслев асарларида ёрқин ифодасини топган. Унинг таъкидлашича, матннинг кўп жойларида “айни бир хил қўшма гаплар”, “айни бир хил содда гаплар”, “айни бир хил” сўзлар ва ҳоказолар учрайди. Бошқача айтганда, ҳар бир қўшма гапнинг, ҳар бир содда гапнинг, ҳар бир сўзнинг бир қанча намуналари учрайди. Ана шу бир қанча намуналар вариантлар, бу вариантлар ортидаги моҳият эса инвариант саналади [9; 85]. Демак, ҳар бир инвариант бир қанча вариантлар орқали воқеланади, юзага чиқади. Инвариант назариясининг вужудга келиши гносеология учун катта ахамиятга эга бўлди. Чунки у инъикос назариясини чуқурлаштирди ва унга аниқлик киритди [9].

Инвариантчилик тушунчасининг ҳамда инвариантчилик тамойилларнинг атрофлича ўрганилиши қатор фанлар доирасида кузатилади. Г.С.Щур таъкидлашича, бир-бирига ўхшаш ғоя ва тушунчалар бир вақтнинг ўзида алоҳида-алоҳида бирлик билан номланади. Шунинг учун барча соҳа тадқиқотчиларининг изланишлари маълум босқичда алоҳида соҳа ёки фан учун хос бўлган

конунларга нисбатан умумийроқ бўлган қонуниятларнинг вужудга келиши билан муҳимдир. Бундай тамойилларга муайян объектда у ёки бу хоссаларнинг бошқа хоссалар ўзгаришидан қатъий назар, узоқ вақт ўз хусусиятини сақлаб қолиш тамойили бўлган инвариантлик тамойили киришини ҳам кўрсатади [11; 221].

Инвариант тушунчаси дастлаб математика доирасида ўрганилиб, кейинчалик тилшуносликка ўтган деган қарашга қарши чиқиб, Р.Якобсон бу тушунча Қозон тилшунослик мактабида математика билан бир вақтда юзага келган, деб ҳисоблайди. Таъкидлаш керакки, гарчи бу тушунча математика доирасида олдинроқ юзага келган бўлса-да, бу билан унинг моҳияти ўзгармайди.

XIX асрнинг ўрталаридан бошлаб математикада қўлланилиб келинган бу тушунча Ф.Клейн номи билан боғланади. Машҳур физик олим А.Д.Урсу эса физик ҳодисалар замирида инвариант назариясини очиб берди. Урсунинг инвариантликнинг алоҳида турлари турлича ўзаро таъсир (ёки алоқалар) асосида мавжуд эканлигини ёритиши, инвариантлик тамойили турли хил табиатга эга бўлган ҳодисаларнинг умумий хусусиятлари воситасида бирлашиш тамойили сифатида талқин этилиши инвариантликни гносеологик тамойил деб қарашга етарли асос бўлади.

Инвариантлар назариясига кўра, бевосита нисбий образлар инсон ҳиссий органлари билан қабул қилинган объектнинг акси бўлади. Объект акс этишининг ҳақиқийлиги шунда кўринадики, инвариантлар объектларнинг характеристикасидир, бу характеристикалар субъект ва ташқи ўзгаришларга боғлиқ эмас. Инвариант тушунчасини оддийроқ тарзда ифодалаш учун Гегелнинг биз олма, ўрик, гилосни тановвул қиламиз, бироқ “мевани” истеъмол қила олмаймиз, деган фикрини келтириш ўринлидир. Р.Якобсон фикрича, инвариантлик муаммоси замонавий тилшунослик ривожининг асосий тушунчаларидан саналади.

Инвариант атамаси тилшуносликда, жумладан, шундай таърифланади: “инвариант тил мавхум тизимида аниқ юзага чиқишидан ажралган тарзда бўлган элемент эмас” [9]. Инвариантлик хусусияти маълум нарсанинг шунга ўхшаш бошқа нарсада мавжуд бўлган умумий хусусиятини кўрсатади. Вариантлик эса инвариант хусусияти билан бир синфга бирлашган предметлардан фақат биттаси учун хос бўлган хусусиятни намоён қилади [11; 271]. Вариантлар ўртасидаги ва инвариантнинг вариантлар билан муносабатини турлича тушуниш натижасида тилшуносликда инвариант – вариантлик тушунчасини турли ҳолда талқин этиш юзага келди. Инвариант ва вариант маълум синфга мансуб предмет ёки ҳодисанинг икки хусусиятидир. Инвариантлик хусусияти айни бирлик предметининг унга ўхшаш бошқа нарсалар билан умумий хусусиятларини тавсифлайди. Вариативлик, унинг инвариант хусусиятлари орқали боғланган бошқа ўзига ўхшаш предметлардан фарқли ўлароқ, фақат маълум бир нарсага эга бўлган ўзига хос хусусиятни ифдолайди.

Тил бирликларининг вариативлиги, қоида тариқасида, нутқ маданияти назариясида марказий бўлган меъёр тушунчаси билан боғлиқ. Меъёр - маълум бир вақтда ушбу тил ҳамжамиятида мавжуд бўлган ва унинг барча аъзолари учун мажбурий бўлган тил бирликлари ва улардан фойдаланиш қонуниятлари, қолаверса бу бирликлар ягона бўлиши мумкин ёки адабий тил доирасида биргаликда мавжуд бўлган вариантлар кўринишида пайдо бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Айнан маълум бир тил ҳамжамиятида қабул қилинган меъёрлар тил вариативлиги чегараларини белгилайди ва ифода воситаларидан, шу жумладан таржима жараёнида фойдаланишни тартибга солади, бу эса қатор тадқиқотларда ўз тасдиғини топган.

Қисқаси, тилнинг барча соҳалари учун умумийлик-хусусийлик, моҳият-ходиса диалектикаси амал қилади. Умумийлик, моҳият – инвариант хусусийликлар, вариантлар орқали намоён бўлади. Инвариант ва вариантлар бир қатордаги ҳодисалар эмас, балки турли қатордаги, икки босқичга мансуб ҳодисалардир. Инвариантнинг намоён бўлиш шакллари вариантлар экан, демак, инвариантлар-вариантлар умумлашмасидир. Вариантлар қаторида ҳеч бири бошқасига инвариант бўла олмайди. Меъёр ва инвариант тушунчалари бошқа-бошқа тушунчалардир [1; 88].

Энг асосий нарсани аниқлашга тўғри келади, яъни қайси асосда таржима матн асл матнга тенг деб ҳисобланиши мумкин. Масалан, “Менинг акам ўқитувчи” жумласининг немис тилидаги таржимаси – *Mein Bruder ist Lehrer*. “*Mein Vater ist Lehrer*” жумласи юқоридаги немисча жумланинг таржимаси бўла олмайди. Бошқача айтганда, бу унга тенг келмайди. Шубҳасиз, бир тилда ёзилган матнни бошқа тилдаги матн билан алмаштиришнинг ҳаммаси ҳам таржима ҳисобланмайди. Худди шу фикрни бошқа йўл билан ҳам ифодалаш мумкин: таржима жараёни ёки тиллараро алмашинув ўз-ўзидан эмас, балки баъзи бир аниқ қоидаларга кўра, аниқ белгиланган доирада бўлади, чегарадан чиқиб, биз таржима ҳақида гапириш ҳуқуқидан маҳрум бўламиз. Таржима деб аташ ҳуқуқига эга бўлиш учун биринчи маънода, таржима тилидаги матн асл тилдаги матнда ҳам мавжуд бўлган нарсани ўз ичига олиши керак. Бошқача қилиб айтганда, асл тилдаги матнни таржима тилидаги матн билан алмаштиришда маълум бир инвариант сақланиши керак. Ушбу инвариантнинг сақланиш

даражаси таржима матни асл матни билан тенглигини аниқлашга, ўлчашга хизмат қилади. Шунинг учун, аввало, таржима жараёнида аниқ нима инвариант бўлиб қолишини асл тилдаги матнни таржима тилидаги матнга айлантириш жараёнида аниқлаш лозим.

Ушбу муаммони ҳал қилишда қуйидагиларга асосланиш керак. Таржима жараёни бевосита белги тизимлари фани – семиотикада – белгининг икки томонлама характери деб аталадиган нарсага боғлиқ. Бу шуни англатадики, ҳар қандай белги икки томоннинг мавжудлиги билан тавсифланади ёки уларнинг бирлиги деб ҳам атайдилар ва улар: ифода ёки шакл ҳамда мазмун ёки маъно бирлигидир.

Маълумки, тил – бу ўзига хос белги тизимидир, шунинг учун тилнинг бирликлари ҳам икки ўлчовлилик, ҳам шакли, ҳам мазмуни билан ажралиб туради. Шу билан бирга, таржима учун ҳал қилувчи ролни турли тилларда ифода жиҳатидан фарқ қиладиган birlikлар, яъни шакл жиҳатдан фарқланиши, аммо мазмун жиҳатидан, яъни маъноси жиҳатидан бир-бирига мос келиши муҳим роль ўйнайди. Масалан, юқоридаги жумлаларда, немис тилидаги “Bruder” сўзи ўзбекча ака, ука сўздан ифода жиҳатидан фарқ қилади, лекин мазмун жиҳатидан у билан мос келади, яъни у бир хил маънога эга. Гапни соддалаштириш мақсадида биз таржима назарияси учун жуда муҳим бўлган қоидалардан узоқлашамиз, бу ҳар хил тиллар birlikларининг мазмун жиҳатидан мос келиши, қоида тариқасида, тўлиқ эмас, балки қисман эканлигини таъкидлаймиз. Масалан, немисча “Mutter” сўзи “она” деган маънога қўшимча, волида, эна, ая, нана ва бошқа сўзлар билан ифодаланган маъноларга эга.

Ўзбек тилида ака, укани биз амакиваччага нисбатан ҳам ишлатишимиз мумкин, аммо немис тилидаги “Bruder” сўзи ўзбекча амакивачча билан бир хил маънога эга бўлмай, бу сўз немисчага “Bruder” эмас, балки “Cousin” деб таржима қилинади ва бу сўз немис тилида ўғил, “Cousine” киз бола учун ишлатилади. Бу ходиса, яъни турли тилларнинг birlikлари маънолари тизимларининг тўлиқ мос келмаслиги, таржима жараёнини сезиларли даражада мураккаблаштиради ҳам, уни ўзгартирмайди.

Шу асосда биз айтишимиз мумкинки, агар немисча “Bruder” сўзини ўзбекча ака-ука жуфт сўзи билан алмаштирадик, унда таржима жараёни шу ерда содир бўлади, чунки бу сўзлар ифода жиҳатидан фарқ қилади, яъни шакл жиҳатидан бир-бирига мос келадиган ёки мазмун жиҳатидан тенг бўлган сўзлардир. Аслида, кичик матн (нутқ маҳсулоти) бу жумладир, шунинг учун таржима жараёни ҳар доим камида битта жумлада (кўпинча бутун жумлалар гуруҳида) амалга оширилади ва жумлалар, қоида тариқасида, турли тилларнинг birlikлари ўртасидаги номувофиқликни бартараф этади.

Юқоридаги мисолга қайтадиган бўлсак, шуни таъкидлашимиз керакки, биз таржима қилишда нафақат немис тилидаги “Bruder” сўзини ўзбекча ака, ука билан, ёки немисча “leben” сўзини ўзбекча “яшайди” сўзлари билан алмаштирмаймиз, балки бутун немисча жумлани “Mein Bruder lebt in Berlin”ни ўзбек тилига “Менинг акам Берлинда яшайди” жумласи билан ўзгартирамиз, гарчи бу асл нусхадан фарқ қилса ҳам, улар ифода нуктаи назаридан, яъни маъно жиҳатидан у билан мос келадиган немисча жумла ҳисобланади. Шу асосда энди таржиманинг қуйидаги аниқ таърифини беришимиз мумкин:

Таржима – бу асл маънони сақлаган ҳолда бир тил маҳсулотини бошқа бир тилга ўзгартириш жараёнидир. Бироқ, аввал иккита ўта муҳим эслатмани айтиб ўтишимиз керак:

1. “Мазмун бирлиги” ёки “маъно” атамаси бу лингвистик белги бўлиб, уни кенг миқёсда барча муносабат турларини назарда тутган ҳолда тушуниш лозим. Шуни таъкидлаш керакки, “маъно” тушунчасини фақатгина “субъектив-мантқиқий” ёки “денотатив” маънолар деб атайдиган нарсага қисқартириш мумкин эмас. Шундай қилиб, таржима жараёнининг моҳиятини тўғри тушуниш, биринчи навбатда, лингвистик маънолар назариясини ёки семасиологияни батафсил ишлаб чиқишни талаб қилади.

2. “Ўзгармаган мазмун бирлигини сақлаб қолиш” ҳақида нисбий маънода гапириш мумкин, мутлақ маънода эмас. Тилларни алмаштириш билан (ҳар қандай бошқа турдаги ўзгаришлар каби), камчиликлар юзага келиши муқаррар, яъни асл матнда ифодаланган маъноларнинг тўла еткази ололмаслик ҳолатлари учрайди.

Демак, таржима матни асл матнга мутлақо тенг келолмайди; таржимоннинг вазифаси бу эквивалентликни имкон қадар тўлиқ ишлатиш, яъни камчиликларни минимал даражага етказишдир, аммо асл матнда ва таржима қилинган матнда акс эттирилган маъноларнинг “юз фоиз” мос келишини талаб қилиш мутлақо асоссиздир. Бу шуни англатадики, таржима назариясининг вазифаларидан бири маъноларни очиқ бериш устуворлиги: маънолар ҳар хиллигини инобатга олиб, таржима жараёнида улардан қайси бири кучли маъно англатишини ёки қайсидир сўз “қурбон қилиниши” мумкинлигини аниқлаш керак. Шундагина таржима жараёнида семантик йўқотишлар минималлашади. Ушбу иккита муҳим шартлар билан биз таржиманинг юқорида келтирилган таърифини яроқли деб қабул қилишимиз ва таржиманинг “семантик-семиотик модели” асоси сифатида ишлатишимиз мумкин.

Кўпгина лингвистик атамалар математикадан олинган. Таржима инвариант ҳам улардан бири. Таржимашунослик доирасида инвариант тушунчаси биринчи навбатда таржиманинг инварианти билан боғлиқ, аммо тилшунослар орасида ушбу атамани аниқлаш бўйича ягона нуқтаи назар мавжуд эмас.

Инвариантнинг асл мазмуни ва унинг таржима вариантларининг умумийлиги сифатида талкин қилинадиган энг анъанавий ёндашувни кўриб чиқиш мумкин. Масалан, А. Поповичнинг асарларида биз "маънонинг инвариантив ядроси" тушунчасини кўришимиз мумкин, бу орқали муаллиф таржима вариативлиги учун майдон яратадиган барқарор, доимий семантик унсурлар тўпламини тушунади, улар матннинг "инвариантив ядроси" мазмунини ўзгартирмайди. Муаллифнинг фикрига кўра, таржима инвариантивлиги асл нуханинг турли хил вариантлар ўртасидаги боғлиқлик билан белгиланади. Таржима инвариант деганда, икки иборани – асл ва таржима тили матни, яъни турли хил ибораларни сўз ўйини ёки ўзгартиришлардан кейинги ҳолатидаги ўхшашлик тушунилади. Таржима инварианти сифатида биз асл ва натижали (эришилган, таржима) матнларнинг семантик тенглигини англашимиз керак. Аммо баъзи тилшунослар бу тушунчани кенгроқ тушунтиришади. Уларнинг фикрича, асл ва мақсадли матнларни бирлаштирган матн реал ҳолатни акс эттира олади. Агар вазият бошқача тушунилса, бу кўп тиллилик вазиятида ҳам юзага келиши мумкин бўлган тушунмовчиликка олиб келади ва кўпинча комик ҳазилларга асос бўлади. Масалан, мисол келтирадиган бўлсак, дўкондаги вазият:

Der Kunde: Ich brauche frische Milch.

Харидор: Менга тоза сут керак.

Der Verkäufer: Bitte, aber hier ist ein Geschäft, aber keine Farm.

Сотувчи: Марҳамат, аммо биз дўконмиз, ферма эмас.

Бу ўринда оғзаки равишда айtilган ҳар хил вазиятлар турли хил прагматик урғу билан юзага келади. Харидор ўзига ачимаган, муддати ўтмаган сут кераклигини айтаётган бўлса, сотувчи эса ҳар қандай сут соғиб олинганидан кейин, маълум бир муддат ўтгач, дўкон пештахтасидан ўрин олишини уқтирмакда. Агар сотувчининг нутқидаги ҳазилни таржимон бошқача маънода айтса (Тоza сут керак бўлса, фермага боринг) ҳазил йўқолган бўлиб, унинг жумлаларидаги маънолар кинояга айланган бўлар эди. Шунинг учун таржиманинг инварианти нафақат семантикага (маънога), балки прагматикага (коммуникатив, сўзлашув ниятига) ҳам асосланади. Одатда, таржима қилиш жараёни бир тилдаги матнни бошқа тилга айлантириш деб англанади. Шунинг учун таржима қилишда ҳар доим иккита матн мавжуд бўлиши назарда тутилади. (А.И. Смирницкийнинг сўзларига кўра, битта "нутқ асарлари"), улардан бири асл, яъни иккинчи матндан мустақил равишда яратилган, иккинчи матн эса муайян тиллараро ўзгаришлар орқали биринчиси асосида яратилади. Биринчи матн – асл матн (ёки шунчаки "асл нуха"), иккинчиси – таржима матни (ёки "таржима") деб номланади.

Дастлабки матн айtilган ёки ёзилган тил – "манба тили" деб аталади. Таржима амалга ошириладиган тил (таржима матни тили) "таржима тили" деб юритилади. Кўпинча вариантлик фольклорга хослиги айtilади [8]. Лекин вариантлик таржима жараёнида ҳам юз беришини инкор қилиб бўлмайди. Чунки бир матн фақат бир киши томонидан эмас, бир неча киши томонидан таржима қилиниши мумкинлиги юқорида кўриб ўтилди. Масалан, ака-ука Гриммларнинг "Бремен мусикачилари" ("Die Bremer Stadtmusikanten"), "Бир хумча шовла" ("Der süße Brei"), "Ботир тикувчи" ("Das tapfere Schneiderlein"), "Оппоғой ва етти гном" ("Schneewittchen und die sieben Zwerge"), "Митти одамчалар" ("Die Zwerge"), "Ялқов Ҳайнс" ("Der faule Heinz"), "Оқойим ва Гулойим" ("Schneeweißchen und Rosenrot"), "Асаларилар қироличаси" ("Die Bienenkönigin"), "Кулойим (Золушка)" ("Aschenputtel") каби эртақлари бир неча мутаржимлар томонидан ҳозиргача гоҳ бевосита, гоҳ билвосита немис тилидан ўзбек тилига ўгирилганлиги маълум. Ўзбек фольклоршунослигида "Алпомиш" достонининг ўзбек вариантлари тўғрисида монографик тадқиқот олиб борган Т.Мирзаев фикрича, вариантликнинг асосий специфик хусусиятини кўрсатувчи белгиларидан бири жамоавийликдир [8; 25]. Дарҳақиқат, олим таъкидлаганидек, бир асар бир неча киши томонидан таржима қилинар экан, ўз-ўзидан бир гуруҳ таржимонлар жамоаси шаклланиб қолади. Масалан, ака-ука Гримм эртақларининг Х.Рахимов таржималари ёки С.Тўрахонова вариантлари тарзида уларни номлаш мумкин.

Таржима вариантларининг юзага келиши таржимашуносликда ҳам ёзма адабиётга, ҳам фольклор асарига хосдир. Бу ўзининг субъектив ва объектив сабаблари орқали изоҳланади. Субъектив сабабнинг илдизи мутаржимнинг аслият матнига катта эътибори, қизиқиши, у ҳақдаги билими, профессионаллик даражаси, меҳнати, ижодий ёндашуви билан белгиланса, объектив сабаби давр тақозоси, ижтимоий муҳит талаби билан ойдинлашади.

Шундай қилиб, бир эртақнинг аслияти ёнида унинг бошқа бир тилдаги таржима варианты ҳам пайдо бўлади. Ю.М.Соколов фикрича, бундай вариантлик намунаси “муस्ताқил аҳамиятга эга бўлган бадиий факт” ҳисобланади. Бироқ таржима вариантларининг ҳар бирини муस्ताқил санаб, бир-биридан фарқлаш керак. Чунки таржима ҳар доим ҳам профессионал мутаржим томонидан амалга оширилавермайди. Унинг пайдо бўлишида кўнгилли мутаржим ҳам иштирок этиш мумкин.

Демак, бирор асарни профессионал мутаржим бўлмаган инсон бир тилдан бошқа тилга ўғирганда, ижодий ҳолатлар кўпроқ кўриниши мумкин. Профессионал таржимон эса матнни деярли ўзгартирмайди, ижодий ёндашмайди, у кўпроқ адекват таржимани режалаштиради. Сўз устида жиддий ишлайди. Унинг денотатив, конотатив маъноларига алоҳида эътибор қаратади, сюжетга ўзгантиришлар киритмайди. Таржима принциплари ва методларига жиддий ёндашиб иш юритади. Таржима вариантлари юзага келишининг объектив сабабларидан яна бири тарихий шароит талаби билан изоҳланади. Негаки, бошқа фольклор намуналари қатори эртақлар ҳам маълум бир тарихий, иқтисодий-ижтимоий шароитда яратилганлиги учун айрим мотивлари мавжуд тузум воқеаларига мос келади. Шу мувофиқлик унинг таржима қилинишига омил бўлади. Олимлар таъкидлашганидек, вариант, вариантдош, вариантлик, вариация терминлари ҳар доим ҳам бир хил тушунилмайди. Уларни бир-бирларидан ажратиш, маъноларини дифференция қилиш ва фарқини кўрсатиш керак бўлади.

Хулоса. Хулоса қилиб айтганда, вариантлик таржима жараёнларининг специфик хусусиятларидан биридир. У муайян бир асарнинг (эртақнинг ҳам) барча таржима вариантлари мажмуи ҳақида баҳс этади. Бир сўз билан айтганда, бир эртақнинг ҳар бир таржима намунаси вариантларда тарқалиши ва бир-бири билан ёнма-ён яшаб келишига “таржима варианты” дейилади.

Шундай қилиб, вариативлик - 1) нутқдаги ҳар бир даражада мавҳум тил бирлиги унинг ўзига хос вариантларидан бири сифатида намоён бўладиган тил тизимининг мавжудлиги ва ишлаш усули; 2) эволюция жараёнида тил тизимининг барча даражаларида тилнинг рақобатдош ифода воситаларини яратиш қобилияти, яъни бир хил маъноларни турли шаклларда етказиш имконияти. Таржима вариативлиги - асл нусханинг маъносини етказиш учун таржима матнларида турли шакллардан фойдаланиш. Инвариант - нутқнинг ўзига хос бирликларининг маъноларини умумлаштирувчи ва уларнинг талқини билан аниқладиган мавҳум тил бирлиги. Таржима инварианти – матннинг функционал доминантларини ҳисобга олган ҳолда таржима ёрдамида маълум бир коммуникатив вазиятда муайян бир матн турини таржима қилиш жараёнида сақланадиган мураккаб мавҳум семантик компонент саналиб, муваффақиятли таржимани яратиш учун минимал ва етарли ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР:

1. Ахманова О.С. *Словарь лингвистических терминов*. – 2-е изд., стер. – М.: УРСС: Едиториал УРСС, 2004.
2. Ельмслев Л. *Метод структурного анализа лингвистике*. – М., 1960. – С.52.
3. Д.Х.Каримова. *Вариантность в переводе (на примере произведений братьев Гримм)*. *Вестник науки и образования*, 2019.
4. Halimovna K.D. *On the history of the creation of Grimm brothers' fairy tales and their translations into uzbek //Euro-Asia Conferences*. – 2021. – Т. 3. – №. 1. – pp. 85-87.
5. Halimovna K.D. *Variability and invariability in fairy tales (As the example of the translation of grimmsfairy tales) //International Journal of Psychosocial Rehabilitation*. – 2020. – Т. 24. – №. 1. – pp. 138-144
6. Karimova Dilafuz Halimovna. *Aka-uka Grimm ertaklari o'zbekcha tarjima variantlarining davriy statistikasi. O'zMU xabarlari*, ISSN 2181 – 7324. B.228-231.
7. KD Halimovna. *The Influence of Language and Principles of Translation on the Origin of Variation and Invariance in Translation. Web of Scholars: Multidimensional Research Journal*, 2022.
8. Мирзаев Т. *Алпомиш достонининг ўзбек вариантлари*. – Тошкент: Фан, 1968. – Б.25.
9. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Qurbonova M., Boqiyeva G. *Hozirgi o'zbek adabiy tili. (Fonetika – Leksikografiya)*. – Т., 2005. В.57.
10. Солнцев В.М. *Язык как системно-структурное образование*. – М., 1961. – С. 217-218.
11. Щур Г.С. *Теория поля в лингвистике*. – М., 1974. – С. 221.

БАДИИЙ ТАРЖИМАДА МЕЪМОРИЙ ЭКФРАСИС МАТНЛАР ТАҲЛИЛИ

*Мамадиярова Юлдуз Абдуқайом қизи,
Француз филологияси кафедраси таянч докторанти,
Ўзбекистон миллий университети
youldouz0709@gmail.com*

Аннотация: Мақолада экфрасис феноменининг адабиётишунослик ва таржимашунослик нуқтаи назаридан ифодаланиши, меъморий экфрасислар ва уларнинг таржима матнида қайта яратилиши масалалари, хориж ва ўзбек олимларининг меъморий ҳамда ҳайкалтарошлик экфрасислари тадқиқи устида олиб борган изланишлари, мулоҳазалари ва хулосалари хусусида сўз боради. Шунингдек, архитектоник хусусиятига эга бўлган экфрастик матнларнинг таржимада берилиши бўйича таҳлил ва хулосалар ёритилган.

Калит сўзлар: архитектура, визуал тавсиф, меъморий композиция, экфрасис, иллюминацион ёзувлар, эклектик ёндашув, экфрастик эпиграммалар, қабр тоши, кенотаф, ибодатхона, мақбара, кариатида, атлант, капител, маскарон.

Аннотация: В статье рассматриваются выражение феномена экфрасис с точки зрения литературоведения и переводоведения, вопросы архитектурных экфрасисов и их воспроизведения в переводном тексте, исследования, мнения и выводы зарубежных и узбекских учёных по изучению архитектурно-скульптурного экфрасиса. Также освещаются анализ и выводы по переводу экфрастических текстов с архитектурными особенностями.

Ключевые слова: архитектура, визуальное описание, архитектурная композиция, экфрасис, иллюминационные надписи, эклектический подход, экфрастические эпиграммы, надгробие, кенотаф, храм, мавзолей, кариатида, атлант, капитель, маскарон.

Abstract: The article deals with the expression of the phenomenon of ekphrasis from the point of view of literary and translation studies, issues of architectural ekphrasis and their reproduction in the translated text, research, opinions and conclusions of foreign and Uzbek scientists on the study of architectural and sculptural ekphrasis. It also highlights the analysis and conclusions on the translation of ekphrastic texts with architectural features.

Key words: architecture, visual description, architectural composition, ekphrasis, illuminating inscriptions, eclectic approach, ekphrastic epigrams, tombstone, cenotaph, temple, mausoleum, caryatid, atlant, capitel, mascaron.

Қириш. Маълумки, адабиёт ва рангасвирда репрезентативлик (тасвирийлик) хусусияти асосий ўринда бўлса, архитектурада презентативлик (тақдим этиш), яъни моддийлик прототиби устунлик қилади. Олим М.Ризер таъкидлаганидек, барча санъат турлари лингвистик ва нолингвистик турларга бўлинади [14:59]. Уларинг биринчисига – шеърият, мусиқа, рақс ва бошқалар кирса, кейинги тур – меъморчилик, расм ва ҳайкалтарошликни ўз ичига олади. Тил санъати моддий олам предметларини эмас, “маънавий”ни бойитади, улар лингвистик экспрессив ва эмоционал гапларда намоён бўлади. Нолингвистик санъат эса сунъий муҳитни тўлдиради ёки ўзгартиради.

Ана шундай санъат сифатида талқин этилаётган меъморчилик ва ҳайкалтарошлик турли халқлар ва даврларнинг тарихи, эстетик қарашлари ва ахлоқий меъёрларини акс эттирувчи, диний эътиқоди ва миллатига оид жиҳатларни намоён этувчи энг қадимий ва бардавом санъат сирасига киради. Улар нафақат маълум бир мамлакат ва давр одамларининг урф-одатлари, турмуш тарзи ҳақида гапиради, балки воқеликнинг менталитети ва эстетик идрокини ҳам шакллантиради. Шу билан бир қаторда, моддий оламдаги борлиқ барқарорлиги, фикр ва туйғу, санъат ва ҳаёт мутаносиблигига эга бўлган адабий истагини акс эттиради.

Академик анъанага биноан, меъморий ижод тасвирий санъатдан ажралиб туради. Санъатнинг ушбу турларини ажратиш аниқ абсурдларга олиб келади, хусусан “архитектура ва санъат” (адабиёт ва санъат моделида) сингари парадоксал таърифларда ўз аксини топади. Бу таснифни олим ва меъмор А.Мардер ўз тадқиқотида кўриб чиқиб, унинг концепциясини ишлаб чиқади. Унга кўра, меъморчилик “инсоннинг ижтимоий мавжудлиги шакли, унинг ҳақиқий биологик ва ижтимоий ҳаётининг зарур шарт” бўлса, санъат “ижтимоий онг шакли ва ҳаётнинг инъикоси” ҳисобланади [3]. Шу билан бирга,

муаллиф бадиий архитектура тушунчасининг ҳам архитектура, ҳам санъат асари сифатида тадқиқ қилиниши мумкинлигини таъкидлайди.

Асосий қисм. Экфрасисни Рим нотикларининг таърифига кўра, “нима тушунтираётганини томошабинга аниқ кўрсатувчи тасвирий нутқ”; юнон риторикасининг сўнгги антик назариётчилари нуқтаи назаридан, бу турдаги тасвир визуал тавсифдан иборат [21:301-302] – деб қарасак, замонавий таърифга кўра, экфрасисни санъат асарларининг ҳар қандай тавсифи сифатида ифода этамиз [9]. Буни икки маънода тушуниш мумкин: кенг маънода – инсон томонидан яратилган ҳар қандай нарсанинг оғзаки тавсифи: ибодатхона, сарой, қалқон, ҳайкал ёки расм; торроқ маънода – бир предмет орқали бошқа бир предмет ёки улар гуруҳининг тасвири, қандайдир сахна, сюжет ва ҳоказоларни ўз ичига олган шундай объект (“Илиада”даги Ахиллес қалқони тасвири) тушунилади.

Н.Гоголнинг фалсафий-эстетик қарашлари, бадиий дунёси ҳам кўп жиҳатдан тасвирий санъат таъсирида шаклланган. Унинг “Арабески” тўпламида тарих ва санъатга оид мулоҳазалар мавжуд бўлиб, улар шоирнинг бадиий асарларида ўз тасдиғини топади [7:65]. Меъмор-ижодкор архитектуранинг барча турларини чуқур билиши, энг муҳими, кичик ташқи шакл ва қисмларда эмас, балки ғояга урғу бериши лозим.

Адабиётда экфрасис назариясини архитектурашунослик нуқтаи назаридан ўрганган олим В.Власов бўлиб, у тасвирий санъат асарларининг оғзаки тавсифида меъморий экфрасиснинг жанр шаклидаги ўхшашликларини таҳлил қилади. Кенгроқ маънода, В.Власовнинг фикрига кўра, ҳар қандай меъморий композиция томошабинга онгли равишда ўзининг асл манбасини ҳавола қилади, бу унинг “экфрастик” маъноси ҳисобланади. “Айнан вақт нуқтаи назаридан, тарихий-маданий контекст меъморий экфрасис ҳодисаси феноменини белгилайди” [11]. Чексиз тасвир ва ғоялар туркуми рангтасвир, ҳайкалтарошлик, меъморчилик мотивлари асарларининг меъморий композициясидаги декоратив деталлар – деворлар, биноларнинг рельефлари ва кўшимчалар билан тўлдирилади. Кўпгина ҳолларда, улар тасвирларнинг сўздаги тақдимоти, концептини талаб қилади. Шу маънода, бинонинг фреска, расм, миниатюра, ўйма нақш, бинонинг манзараси ва ҳатто идеал, хаёлий кўриниши сингари ҳар қандай детали, композицион типи оғзаки ёки визуал тарзда ифодаланиши мумкин бўлган яширин экфрасислардир.

Меъморчилик билан бир қаторда, ҳайкалтарошлик экфрасиси, ҳайкалларнинг тавсифи адабиётда кенг тарқалган бўлиб, уни ўрганишга оид кўплаб тадқиқотларни келтириш мумкин. Хусусан, Ю.Воронцова Б.Лавренев асарларида меъморчилик обидалари ва ҳайкалтарошлик экфрасиси масалаларини тадқиқ қилади. Олима Б.Лавренев ижодида келтирилган ҳайкалтарошлик экфрасисида асосан ёдгорликлар тасвирланган бўлиб, улар орқали тарихий воқеаларнинг ретроспектив таҳлилига хизмат қилади – дея таъкидлайди [12:25].

Г.Лессинг, Р.Якобсон (Лессинг бир хил объект тасвирининг ҳайкалтарошлик ва адабиётдаги нисбатига эътибор қаратиб, уларнинг ўқувчига турли хил таъсир кўрсатишини қайд этади [15:379-498]; Р.Якобсон эса Пушкин поэтикасидаги ҳайкал образини таҳлил қилади, экфрасиснинг белгиланган объектга белги сифатида муносабатини кўриб чиқади [22:145-181]) ва бошқа олимларнинг илмий ишларига таянган ҳолда экфрасис назариясини ишлаб чиқди. Шундай олимлардан бири Ю.Манн бўлиб, у рус адабиётида ҳайкалтарошлик экфрасисини ўрганган [16:18-21]. С.Суханова ва Д.Воробьёва меъморчиликка оид экфрасис матнлари тадқиқини Овидий ижоди мисолида кўриб чиқади [19:105]. Улар тадқиқот объекти сифатида Феб саройи ва ибодатхонага айланттирилган Филемон ва Бавкида кулбаси тасвирларини келтиради. Рус олими С.Пузанкова меъморий тасвирлар ва уларнинг ёзувларда акс этишини Ломоносов ижодидаги **иллюминация матнларида** мавжуд бўлган меъморий тасвирларнинг ҳақиқий “прототиплари” билан ҳар томонлама қиёсий таҳлил қилиш орқали ёритган [18:15]. Иллюминацион ёзувлар оғзаки иллюминацион матнларнинг муҳим қисми бўлиб, улар тавсифловчи сарлавҳа, лойиҳа ва ёзувнинг ўзидан иборат бўлади.

Хориж олимлари ҳам меъморчилик ва ҳайкалтарошлик экфрасисига оид қатор илмий тадқиқотлар олиб борган, кўплаб ижодкорлар асарларини шу нуқтаи назардан таҳлил қилган. Меъморий обидалар тасвири масалаларини Теофил Готье асарларида кўриб чиққан Р.Аллуш архитектура тажрибаси маҳсулини аниқлаш ва унинг ривожланиш динамикасидаги матнни тушуниш учун **электик*** ёндашув нуқтаи назаридан ўрганишни таъкидлайди [1]. Олима меъморий объект эстетик ва бадиий мулоҳазалар комбинацияси орқали идрок этилиши, Готье рассом, ҳайкалтарош ва меъмор триумвират (учлик жамоа)ини қайта қуришга ва меъморчиликнинг устуворлигини химоя қилишга интилишини қайд этади. Шунингдек, Готьенинг ўз саёхатларида замонавий архитектурани

* Айнан бир тизимга риоя қилмасдан, барча тизимлардан энг яхшиси, деб топилганини танлаш ва ишлатиш.

рад этиб, улардаги бир хилликни танқид қилгани, унинг учун энг афзали – Андалусия биноларининг ўзига хос жозибаси ёки Шарқ саройларининг экзотик хусусиятлари эканини келтиради.

“Byzantinoslavica” номи остида нашр этиладиган Халқаро Византия тадқиқотлари журнали (Revue Internationale des Études byzantines)нинг 2011 йил № LXIX сони меъморчилик экфрасиси ҳамда Византия ва Византия-славян адабиётида ёдгорликларнинг тасвири, репрезентацияси масалалари ёритилган [2]. Ушбу тўплам хориж олимларининг тарихий обидалар экфрасисига оид тадқиқотларини акс эттиргани билан характерланади.

Архитектура ёдгорликларидаги ҳаволаларни, адабий матнлардаги каби аниқ ёки яширин иктибосларни ўқиш қийинчилик туғдирмайди. Меъморчилик экфразалари инсон ижодий фаолиятининг бошқа турлари – илмий, диний, бадиий, коммуникатив шакллари билан биргаликда меъморий композициянинг долзарблигини кўрсатади. Жумладан Г.Лейбниц архитектурага алоҳида нисбат бериб, “Бутун дунё бир томчи сувда акс этади” дея унга ишора қилади [2:5]. П.Одориконинг таъкидлашича, асрлар давомида сарой риториклари, тарихчилар, шунингдек, йилномачилар ва ўлкашунослар шаҳарнинг энг ҳайбатли ёдгорликларидан тортиб, кичик бурчакларгача рамзий кадриятлар билан тўлдиришни лойиҳалаштирган [5:33-47]. Бу борада олиб борилган тадқиқотлар, авваламбор, адабий асар ва археологик объектлар, тарихий ёдгорликлар ўртасидаги муносабатни кўриб чиқишга қаратилган бўлиб, кўпинча ёзувчи ва уни ўқувчилар ўртасидаги муносабатлар жиҳати адабий ижод орқали ёритилган.

Архитектура ва ҳайкалтарошлик санъати ўзбек тадқиқотчилари томонидан ҳам кенг тадқиқ қилинган бўлиб, санъатшунос олим Н.Абдуллаевни киритиш мумкин [6:5]. Олим дунё халқлари тасвирий санъатини турли даврлар нуктаи назаридан таҳлил этган, шунингдек унда меъморчилик, ҳайкалтарошлик билан бирга, рангтасвир ва портрет намуналари мисолида ҳар бир миллатнинг ўзига хос менталитети, дунёқараши, миллийлиги акс этгани хусусида сўз боради. Б.Ғойипов эса Марказий Осиё меъморчилиги ва ҳайкалтарошлиги, миллий санъат ва уларнинг жаҳон мададниятидаги ўрни масалаларини тарихий манбалар асосида тадқиқ этади [13:191]. Тадқиқотчи: “Меъморликнинг санъат сифатидаги ўзига хос ўрнини унинг бошқа санъат турлари – амалий ва манзарали (декоратив) санъат, тасвирий санъатнинг маҳобатли (монументал) жанри ҳамда техника эстетикаси билан алоқалари белгилаб беради” [13:194] – дея қайд этади.

Адабиётда меъморчилик ва ҳайкалтарошликнинг ёритилиши ва аҳамияти масалаларини Б.Назаров ўз тадқиқотида XX аср ғарб шоирлари ижоди мисолида кўриб чиқади [17:235]. Унга кўра, ғарб шоирлари ўз шеърларида анъанавий тасвир усуллари ўрнига кино санъати, тасвирий ва ҳайкалтарошлик санъатларига хос воситалардан унумли фойдаланганини, бундан мақсад “сўзни кўриш ва кўрсатиш” экани қайд этилади. Адабиётшунос олим Т.Бобоев Ўзбекистоннинг тарихий шаҳарларида қад кўтарган меъморчилик обидалари (мадраса, карвонсарой, мақбара ва б.) пештоқларига битилган таърихлар тўғрисида баён қилади [8:409].

Адабий экфрасиснинг прототиpleri қадимги юнон тилида “*экфрастик эпиграммалар*” жанри деб юритилган [10:11]. Унда меъморий иншоотлар – қабр тоши, кенотаф*, ибодатхона, мақбара ва бошқалар энг қадимги афсонавий модель, ҳақиқий ёки илоҳийлик прототиpleri билан боғлиқ бўлган.

“Ўзбекистон зиёратгоҳлари ва муқаддас қадамжолари” номли 5 тиллик каталог китоб ва унинг бевоcита француз тилига таржимаси (Les lieux pèlerinage de l'Ouzbékistan)да ушбу шаклдаги экфрасис матнларини кўриш мумкин.

Хусусан, *аслиятда*:

Қуёш нурида бу мовий кўк гўмбазлар ярқираб янада гўзал кўринади. Тиллакоридан бир фарқли ва афзаллик томони, гўмбазларга ўн иккита дераза кўйилган, ёритқичлар ўрнатилган. Кундуз кунлари бу деразалардан тушган қуёш нурлари жомеъни нурафшон этиб, тунда эса ичкарига улардан ойнинг шуъласи тушиб туради [20:3] (Ҳазрати имом жомеъ масжиди, № 1-расм).

Таржимада:

À la lumière du soleil, ces dômes bleus sont plus lumineux. Le contraste et l'avantage du plafond est que le dôme a douze fenêtres et lampes. Dans la journée, le soleil se lève par ces fenêtres et le clair de lune tombe dans la nuit [4:4].

* Мурда қўйилмаган бўш қабр.

1-расм.

Келтирилган матнда обиданинг *қуёш нури остида* ранглари янада жилоланиб, ўзгача тус олиши – ўқувчи тасавурида *мовий гумбазнинг фусункор манзарасини* ёритишда ёрдамчи вазифани бажаради. Шунингдек, *жомеъни нурафшон этувчи қуёш нурлари ва ой шуъласи* экфрастик тасвирни бўёқдор кўрсатишга хизмат қилади.

Ушбу мисол тўлиқ экфрасис ҳодисасини юзага келтириб, унда таржимон муаллиф матнини имкон қадар етказишга уринган. Аммо ўзбекча матнда келтирилган баъзи сифатлар ўрнининг очик қолдирилиши ёки айнан шакли қўлланилмаслиги ҳолатлари кузатилади. Мисол учун: *мовий кўк гумбазлар ярқираб янада гўзал кўринади* жумласи *ces dômes bleus sont plus lumineux* (*кўк гумбазлар янада ёрқинроқ*) тарзида ифодаланган. “*Кундуз кунлари бу деразалардан тушган қуёш нурлари жомеъни нурафшон этади*” гапи эса “*Dans la journée, le soleil se lève par ces fenêtres* (*Кундузи бу деразалардан қуёш кўтарилади*)” шаклида таржима қилинган, шунингдек, матндаги “*Тиллакори*” обидаси номи тушириб қолдирилган. Демак, таржимода матнни имплицитив ифодалаш ва мазмун ғализлигини кўриш мумкин.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, ушбу экфрастик матнни қуйидагича ёритишни таклиф этамиз:

“*À la lumière du soleil, ces dômes bleu azur brillent et sont encore plus beaux. Sa différence et son avantage de Tillakori est qu'il y a douze fenêtres placées dans les dômes et que des lumières sont installées. Dans la journée, les rayons du soleil tombant de ces fenêtres illuminent la mosquée et la nuit, le clair de lune tombe à l'intérieur*” (таржима бизники М.Ю.). Демак, таржимон матнни ўзга тилга ўгириш жараёнида ифодани тўлиқ ва тушунарли тарзда етказиши муҳим саналади.

Тасвирлар ва уларга оид ғояларнинг хилма-хиллиги меъморий композицияга ҳайкалтарошлик, рангтасвир, бино деворларидаги бўртма ва декоратив деталлар сингари архитектура мотивларини кўшиш имконини беради. В.Власов фикрига кўра, пластик санъат асари сирасига кирувчи *кариатида**, *атлант**, *капител**, *маскарон** ва бошқаларни яширин ёки аниқ тасвирий характерга эга бўлган алоҳида меъморий деталлар дейиш мумкин [11:12]. Улар пластик санъат асари ҳисобланса-да, шаклан айнан архитектуравий композиция доирасида алоҳида, метафорик маъно касб этади. Қуйида декоратив деталлар сирасига кирувчи архитектура мотивлари иштирок этган навбатдаги мисол таҳлилига юзланамиз.

Аслиятда: Айниқса, *пештоқ равоғи тепасининг ўнг ва чап томонларига ишланган, бир-бирини айнан такрорлайдиган манзарали безак кишини ўзига жалб қилади. Қизғиш-зарҳал шер оқ охуни қувламоқда, шернинг белида бодомқовоқ, қийиқ кўзли юз шаклидаги қуёш тасвирланган. Мадрасанинг номи ҳам шу тасвирдан келиб чиққан* [20:30].

Таржимода:

La composition décorative du tympan au-dessus du portail est particulièrement remarquable. À gauche et à droite se répète l'emblème héraldique d'un tigre (lion) poursuivant le biche sur un fond de soleil au visage humain. D'ici provient le nom Cher-Dor – “Ayant des lions”[4:31].

* Тўсинли томларни кўтариб турувчи аёл қиёфасидаги ҳайкал-устун.

* Юнонлар тасавурида осмон гумбазини кўтариб турган пахлавоннинг номи.

* Колонна, устуннинг тера безатилган қисми.

* Инсон юзи ёки хайвон боши шаклидаги декоратив деталь.

2-расм.

Ушбу тасвирда *бодомқовоқ, қийиқ кўзли юз шаклидаги қуёш* экфрасис матнида маҳорат билан қўлланилган стилистик бирликлар, хусусан метафора (қовокнинг бодомга, қуёшни юзга қиёсланиши), шунингдек, мадраса номи унинг бир қисмида тасвирланган шер тасвиридан келиб чиқиб номланиши (бутунни қисм орқали номлаш) синекдоха ҳодисасини юзага келтириб, тасвирни инсон онгида янаям жонли гавдаланишига туртки бўлади. Бошқа бир жумлада “*Қизғиш-зарҳал шер*” – “*l’emblème héraldique d’un tigre (lion)*” (*Шернинг гералдик тилмаси*) шаклида талқин қилнган бўлса, “*шернинг белидаги бодомқовоқ, қийиқ кўзли юз шаклидаги қуёш тасвири*”га француз тилида қолдириб кетилган. Бу тавсиф “*инсон юзига ўхшаши қуёш фони*”га айланиб қолган. Мутаржим ушбу гапда аслиятда келтирилган ҳолича таржима қилмасдан, унинг мазмунини етказишда кўпроқ ижодий ёндашади, натижада, аслиятдаги стилистик бирликлар таржимада ўз ўрнини йўқотади.

Бошқа бир архитектуроник характерга эга экфрасис талқинини келтираимиз.

Аслиятда: *Зиёратгоҳ тарихи эрамизнинг бошларига бориб тақалади. Чунки мазкур манзилга туташи археологик тепаликда эрамизнинг бошларига оид сақ ва сўғдий қабрлар кўринишидаги кўрғонлар мавжуд* (Хожа Мушкент ота зиёратгоҳи) [20:12].

Таржимада: *Il est important de marquer l’histoire du site avec le début de l’ère. La colline archéologique à proximité de cet endroit abrite les restes de tombes ancennes et sauvage* [4:14].

Гувоҳи бўлганимиздек, келтирилган мисолда “*эрамизнинг бошларига оид сақ ва сўғдий қабрлар кўринишидаги кўрғонлар мавжуд*” экфрастик матн имплицит йўл билан, яъни умумий тарзда “*les restes de tombes ancennes et sauvage – қадимий ва ёввойи қабрлар қолдиқлари жойлашган*” мазмуни қайд эилган. Аслиятдаги “*сақ ва сўғдий қабилаларининг қабрларига ўхшаши кўрғонлар*” таржима тилида ёритилмаганлиги билан бир қаторда, кўрғонлар “*қабр*”га айланиб қолган. Бу ўринда, ушбу жумлани қуйидагича таржима қилишни маъқул, деб топдик:

“L’histoire du pèlerinage remonte au début de notre ère. Car sur la colline archéologique adjacente à cet endroit se trouvent des kourganes en forme de tombes Sak et Sogdian datant du début de notre ère” (*Таржима бизники М.Ю.*)

Келтирилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, меъморий экфрасислар, энг аввало, ҳиссий ва рухий тасаввур устуворлиги билан ажралиб туради, шу жиҳатдан, “*кўриш*” орқали эмас, балки ҳар бир инсоннинг индивидуал “*онги*” орқали идрок этилиши ва унинг сўзда акс этиши тамойилини ўз ичига олади.

Хулоса. Таъкидлаш жоизки, экфрасис меъморчилик санъатида бадиий ва образли тафаккурнинг доимий мулки сифатида мавжуд бўлиб, у ижодкор томонидан яратилган ва ташқи шакллар ортидаги “*бино тасвири*”нинг яширин маъносини ўқий оладиган томошабиннинг онгида пайдо бўлади. Архитектура экфрасиси архитектуроник композициянинг ички семантик тузилишини, жумладан, ҳайкалтарошлик, рангтасвир ҳамда бошқа шаклларни ўзига хос семантик маъно ва ишоралар билан ифодаловчи метафора сифатида қўлланилади. Меъморий экфрасислар ёзувчининг асосий эстетик ғояларини ифодалаш билан бир қаторда, тарихни сақлаш ва етказишга ҳисса қўшиш вазифасини бажаради. Бу жиҳатдан меъморчилик ва ҳайкалтарошлик намуналари, тарихий обидалар тавсифини шарҳлашда ижодкордан ушбу ёдгорликларнинг мазмунига нисбатан масъулият ва диққат билан муносабатда бўлишга даъватини англатади.

1. Allouche R. *La repr'ésentation de l'architecture dans l'oeuvre de Theophile Gautier. Litteratures. Universite Blaise Pascal - Clermont-Ferrand II; Université de La Manouba, 2011. Français. <NNT : 2011CLF20006>. <tel 00705328>.*
2. *Byzantinoslavica Revue Internationale des Études Byzantines, fondée en 1929. Tome LXIX (2011) 1-2, 3 supplementum. EUROSLAVICA, Celetná 12, CZ-110 00 Praha 1, 2011.*
3. https://ru.wikipedia.org/wiki/Мардер,_Абрам_Павлович
4. *Les lieux pèlerinage de l'Ouzbékistan. Info Capital Group, ISBN: 978-9943-5785-4-8.– P.4.*
5. Odorico P. *Monuments de rêve. Représentations architecturales dans la littérature byzantine. Byzantinoslavica, ISSN 0007-7712, Vol. 69, N°. 3, 2011 (Ejemplar dedicado a: Expharasis. La représentation des monuments dans les littératures byzantine et byzantino-slaves. Réalités et imaginaires.). 33-47 p.*
6. Абдуллаев Н., *Санъат тарихи. – Т.: “Санъат” нашр., 2001. – Б.5.*
7. Анненков П., *Литературные воспоминания / П.В. Анненков. – М.: Худож. лит., 1983. – С.65.*
8. Бобоев Т., *Адабиётшунослик асослари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – Б.409.*
9. Брагинская Н. *Экфрасис как тип текста (к проблеме структурной классификации) // Славянское и балканское языкознание. Карпато-восточнославянские параллели: Структура балканского текста. – М., 1977.*
10. Власов В. *Архитектура как изобразительное искусство. Теория открытой формы, принцип партиципации и синоптический подход в искусствознании/В.Г. Власов//Архитектон: известия вузов. – 2018. – №1(61). – С.11.*
11. Власов В. *Экфразы в архитектуре. Архитектон: известия вузов № 1 (69) / Март 2020 / ISSN 1990–4126. URL: http://archvuz.ru/2020_1/1*
12. Воронцова Ю. *Экфрасис в прозе Б. А. Лавренева. – Санкт-Петербург, 2010. – С.25.*
13. Фойинов Б. *Миллий санъатнинг жаҳон маданиятидаги ўрни. “Oriental Art and Culture” Scientific-Methodical Journal - Volume 2 Issue 4 / December 2021. – Б.191.*
14. Каганов Г. *Петербург: Образы пространства / Г.З. Каганов. – М. : Индрик, 1995. – С. 59.*
15. Лессинг Г. *Лаокоон, или О границах живописи и поэзии // Лессинг Г.Э. Избранное. – М., 1980. – С. 379-498.*
16. Манн Ю. *“Скульптурный миф” Пушкина и гоголевская формула окаменения // Пушкинские чтения в Тарту. Таллин, 1987. – С. 18-21.*
17. Назаров Б. *Ўзбек адабий танқиди тарихи. – Тошкент: Тафаккур қаноти, 2012. – Б.235.*
18. Пузанкова С. *Жанр надписи в творчестве М.В.Ломоносова: Поэтика экфрасиса: дисс.канд. филологических наук: 10.01.01 – Русская литература. – Екатеринбург, 2013. – С.15.*
19. Суханова С., Воробьева Д. *Визуальное (или архитектурный экфрасис) в поэме Овидия “Метаморфозы”// Национальный исследовательский Томский государственный университет. – Россия, 2017. – С.105.*
20. *Ўзбекистон зиёратгоҳлари ва муқаддас қадамжолари. Тузувчилар: ЎЗМУ профессор ўқитувчилари ва тадқиқотчилари. Info Capital Group нашриёти, ISBN: 978-9943-5785-4-8. – Б.3.*
21. Шкаренков П. *Экфрасис // Поэтика. Словарь актуальных терминов и понятий / Гл.науч.ред.Н.Д.Тамарченко. – РГГУ: Intrada, 2008. – С. 301-302. –360 с. – 800 экз. – ISBN 978-5-903955-01-5.*
22. Якобсон Р. *Статуя в поэтической мифологии Пушкина // Якобсон Р.О. Работы по поэтике. – М., 1987. – С. 145-181.*
23. Kamilova, S.E, Shirinova, R.K, Shomuratova, G.Y, Xasanova, M.M, Kuldashova, M.B. *The development of poetics of a short story genre in russian literature of the late XX - Early XXI centuries. Journal of Critical Reviews, 2020, 7(3), pp. 406–410*
24. Rezanova, R.I., Ryzhova, O.V., Shirinova, R.Kh. *Languages in the “light field” of bilingual consciousness (based on the metatexts of shor-russian bilinguals in the rutubic oral speech corpus) | языки в «светлом поле» сознания билингва (на материале метатекстов шорско-русских билингвов корпуса устной речи rut-vestnik tomского gosudarstvennogo universiteta, filologiya., 2021, (74), pp. 130–145.*
25. Shirinova, R., Abdunazarova, I., Rakhimova, G., Djaffarova, D., *Means to eliminate cognitive dissonance in literary translation. Journal of Advanced Research in Dynamical and Control Systems, 2020, 12(6), pp. 1163–1172*

МУСЛИҲАБЕГИМ МИСКИН ШЕЪРИЯТИНИНГ ОБРАЗЛАР ОЛАМИ ВА УЛАРНИНГ
ПОЭТИК ФУНКЦИЯСИ

Содиқова Дилором Турсуновна,

Бухоро давлат университети Ўзбек тили
ва адабиёти кафедраси ўқитувчиси (PhD)

n.s.zokirova@buxdu.uz

Аннотация. Мақолада шоира шеъриятининг образлар олами ва уларнинг поэтик хусусиятлари таҳлилга тортилган. Муслиҳабегим Мискин шеъриятининг асосини сидқан тоат-ибодат талқини, Аллоҳ ва унинг расулига нисбатан дийдорталаблик мотивлари ташиқил этади. Шу боис у Муҳаммад (а.с.) образини шеъриятининг лирик қаҳрамонидан кейинги асосий образига айлантиради. Мақолада Одам (а.с.) ва Ҳаво, Яъқуб (а.с.), Юсуф (а.с.) ва Зулайхо, Аюб (а.с.), Мусо (а.с.), Довуд (а.с.), Исо (а.с.) ва Марям, Зикриё(а.с.), Иброҳим (а.с.) сингари пайғамбарлар ва улар билан эсланадиган қуръоний қисса қаҳрамонлари, Абу Бакр, Умар, Усмон, Алийи Муртазо, Пайғамбар (а.с.) аҳли байтларидан Ойша, Фотима, Ҳасан, Хусан, саҳобалардан Укоша сингари қаҳрамонлар образлари Муҳаммад (с.а.в.) васф этиши ва дунёнинг ўткинчилигини бадиий ифодалашида шоира учун муҳим поэтик вазифа бажариши ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: анъанавий қаҳрамонлар, пайғамбар, расул, саҳоба, тоат-ибодат, тасаввуф, муҳаббат, қадамжос, сабру тоқат.

Аннотация. В статье анализируется мир образов поэзии поэта и их поэтические особенности. Поэзия Муслихабегим Мискина основана на трактовке искреннего послушания и преданности Богу и его посланнику. Поэтому она делает образ Мухаммада (а.с.) главным образом своей поэзии после лирического героя. В статье Адам и Ева, Иаков, Юсуф и Зулейха, Аюб, Моисей, Давид, Пророки, такие как Иисус и Марьям, Зикрия, Ибрагим и герои коранических историй, которых помнят вместе с ними, Абу Бакр, Умар, Усман, Алий Муртаза, Пророк (салляллаху аляйхи васаллям) говорится, что образы таких героев, как Айша, Фатима, Хасан, Хусан и Укоша из сподвижников выполняют важную поэтическую задачу для поэтессы, восхваляя Мухаммада и художественно выражая бренность мира.

Ключевые слова традиционные герои, пророк, посланник, спутник, послушание, суфизм, любовь, прогресс, терпение.

Abstract. The article analyzes the world of images of the poet's poetry and their poetic features. Muslihabegim Miskin's poetry is based on the interpretation of sincere obedience and devotion to God and his messenger. Therefore, he makes the image of Muhammad (a.s.) the main image of his poetry after the lyrical hero. In the article, Adam (pbuh) and Eve, Jacob (pbuh), Yusuf (pbuh) and Zulayha, Ayub (pbuh), Moses (pbuh), David (pbuh) Prophets like Jesus (pbuh) and Maryam, Zikriya (pbuh), Ibrahim (pbuh) and the heroes of the Qur'anic stories who are remembered with them, Abu Bakr, Umar, Usman, Aliyi Murtaza, Prophet (pbuh) .) it is said that the images of heroes such as Aisha, Fatima, Hasan, Husan, and Ukosha from the Companions perform an important poetic task for the poetess in praising Muhammad (pbuh) and artistically expressing the transience of the world.

Key words: traditional heroes, prophet, messenger, companion, obedience, sufism, love, progress, patience.

Кириш. Бухоролик зуллисонайн шоира Муслиҳабегимнинг Исломи дини тафаккури билан суғорилган назм намуналарида Аллоҳга, пайғамбарларларга, хусусан, Муҳаммад Мустафога мурожаатлар, шу билан бирга, пайғамбарнинг издошлари, аҳли хонадони, пирлар, анъанавий адабий қаҳрамонлар ҳақида фикр юритилади. Бу жиҳат Шарқ адабиётида кенг тарқалганлиги маълум, аммо Мискин ижодидаги мазкур масаланинг ўзига хослиги унда Аллоҳ, пайғамбар ва унинг издошларидан ташқари, эшон ва пирларнинг эътироф этилиши шоиранинг назмиётида ранг-барангликни келтириб чиқаради.

Асосий қисм. Муслиҳабегим Мискин шеъриятида Одам (а.с.) ва Ҳаво, Яъқуб (а.с.), Юсуф (а.с.) ва Зулайхо, Аюб (а.с.), Мусо (а.с.), Довуд (а.с.), Исо (а.с.) ва Марям, Зикриё(а.с.), Иброҳим (а.с.), Муҳаммад (а.с.) сингари пайғамбарлар ва улар билан эсланадиган қуръоний қисса қаҳрамонлари, Иброҳим Адҳам, Ғавсул Аъзам – Абдуқодир Желоний, Оғойи Бузург – Қизибби, Бобои Самосий каби

тариқат вакиллари, халифалардан: Абу Бакр, Умар, Усмон, Алийи Муртазо, Пайғамбар (а.с.) аҳли байтларидан Ойша, Фотима, Ҳасан, Ҳусан, саҳобалардан Уккоша, шунингдек, Вомиқ, Узро, Фарход, Ширин, Лайли, Мажнун сингари анъанавий адабий қаҳрамонлар ҳамда Мункар, Накир, Жаброил, Азроил каби фаришталар образларига мурожаат этилади. Шоира шеърлятида лирик қаҳрамондан ташқари юқоридаги образлардан ижодий фойдаланилиши унинг қуръоний қиссалар, диний афсонаю ривоятлар ва Шарқ мумтоз адабиётдаги анъанавий сюжетлардан ниҳоятда яхши хабардорлигидан далолат беради. Муслихабегим Мискин ижодида Муҳаммад (с.а.в.)нинг шафоатига мушарраф бўлиш истаги устуворлиги боис қуръоний қаҳрамонлар образлари орасида, табиийки, Муҳаммад (с.а.в.) образига мурожаат энг салмоқли эканлиги кузатилади. Шунингдек, бошқа пайғамбарлар, халифалару Пайғамбар (а.с.) аҳли байтлари ва саҳобаларга мурожаат замирида ҳам Муҳаммад (а.с.) образини имкон қадар тўлақонлироқ бадиий ифодалаш адабий нияти туради.

Муслихабегим Мискин шеърлятида юқорида номлари келтирган қуръоний қаҳрамонлар образлари орасида Юсуф (а.с.) тимсоли иккинчи ўринда турувчи пайғамбар образи саналади. Ушбу анъанани Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Ҳамидулла Ҳамди ва бошқа бир қатор шоирлар асарларида ҳам учратиш мумкин. Юсуф ва Зулайхо ҳақидаги афсона дастлаб муқаддас диний китоблар таркибидан ўрин олган. Юсуф қиссаси Қуръоннинг 12-сурасида жойлашган. Юсуф ўзининг донолиги ва ақлу заковати билан Миср ҳокими даражасига кўтарилади.

Юсуф алайҳиссалом – Ёқуб алайҳиссаломнинг ўғли. Аллоҳ унга бемисл хусн ато этгани учун мумтоз адабиётда гўзаллик тимсолига айланган. Мискин девонларида ҳам Юсуф тимсолига алоҳида ўрин ажратилган, унинг хусни ва гўзаллиги таърифланган. Мискиннинг «Зи ишқат шаҳи хўбон занам чарх», «Эй осийн, эй осийн, аз лутфу эҳсон созамат» [1; 56^а варақ], «Ки Лайли аз ғами Мажнун хамиша зор мегиряд», « Аё эй офтоби «ва-з-зуҳо» бар мо намо ораз» [2; 73^а варақ] сингари ғазалларида айнан Юсуф ва Зулайхо образларига талмих этилган адабий лавҳалар учрайди:

Юсуф сифат он рўйи худ аз парда кушойи,

Монандаи Зулайхо шуда ман зор занам ракс [1; 42^б варақ]

Мазмуни: Юсуф сифат юзингни пардадан кўрсат. Зулайхога ўхшаб мен зор рақсга тушсам.

Маълумки, халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётда Юсуф ниҳоятда гўзал, олийжаноб ва доно шахс сифатида тасвирланади. Шоира Мискин ижодида Юсуфнинг гўзалликда тенги йўқ шахс сифатидаги хусусияти жуда кўп ўринларда улуғланади:

Ки ишқи Юсуфи Мисрий ба дили Зулайхо шуд,

Ки бувад волаю шайдои ў масту хайронаш [1; 16^а варақ].

Мазмуни: Зулайхо дилида Юсуфи Мисрий ишқи бўлди, бундан у масту хайрон бўлиб, нола қилиб юрди.

Тасаввуф адабиётда Одам (а.с.), Нух (а.с.), Иброҳим (а.с.), Юсуф (а.с.), Мусо (а.с.), Сулаймон (а.с.), Исо (а.с.) сингари сиймолар руҳоний сайрга тимсол бўлса, Азозил, Нух қавми, Ҳуд ва Солих қавми, Намруд, Фиръавн, Қорун, Жолут, Абу Жаҳл кабилар нафс даражаларига тимсол бўлиб келади. Шу билан бирга, пайғамбар сиймолар ҳоли тасаввуф адабиётда ранг-баранг мажозий ифодаларни юзага келтиради⁶. Шоира Мискин лирикасида ҳам бу жиҳатлар кўзга ташланади.

Дунёдаги барча динларнинг муқаддас китобларида Одам Ато образи учрайди. Одам Ато ҳақида бир қатор ривоятлар ҳам мавжуд. Бу тимсол ислом, насронийлик ва жудаизмда ердаги инсоннинг энг биринчи аждоди сифатида эътироф этилади. Қуръонга кўра, Аллоҳ томонидан яратилган инсон зотининг отаси. Мискин ижодида «Яктараф дунёи дун, журму исён яктараф» [2; 3^б варақ], « Эй зоти ту маъин дафтари пайғамбари» [2; 7^а варақ], «Осию пур гуноҳам, ё илоҳо, моро мадад» [2; 73^а варақ] каби ғазалларида Одам Ато тимсолига мурожаат этилган:

Одаму Ҳаво кучо шуд, Исою Марям кани?

Яктараф ин Юсуфу, Яъкуби Канъон яктараф?

Келтирилган иқтибосда Одам Ҳаво билан бирга, Исо, Марям, Юсуф, Яъқуб номлари келтириб, талмеҳ санъатининг ажойиб намунаси яратилган. Исо образи ҳам Шарқ адабиётда жуда кўп тилга олинади. Хусусан, Саккокий ғазалларида Исо алайҳис-салом образ сифатида талкин этилади. Пайғамбарлар образлари ичида Навоий ғазалиёти учун энг фаол образ Исо Масих образи саналади. «Ҳазойин ул-маоний» даги 310 ғазалда у билан боғлиқ лавҳаларга ишора қилиниши... улуғ шоир томонидан бу образнинг муҳим поэтик функцияларни бажаришга йўналтирилганини англатади [3; 22-б.]. Мазкур тарихий образнинг намоёнлашуви аёл ижодкорлардан шоира Нодиранинг ҳам ғазалларида кўзга ташланади. Муслихабегим Мискиннинг «Яктараф дунёи дун, журму исён яктараф»

[2; 3^бварақ],» Мусулмонон, жахон бевафо-охир фано гардад» [1; 73^аварақ] сатрлари билан бошланувчи ғазалларда Исо Масих номи тилга олинади:

Қани он Исою Марям, қани Иброҳим Адҳам?

Кучо шуд чумлаги баҳам охир фано гардад.

Марям ислом динида Саида Мариям номи билан машҳур бўлган, асосан Ислом ва насронийлик динларида етакчи тимсоллардан бири саналади. Ёзма адабиётда Марям асосан Исо Масихнинг онаси сифатида эътироф этилади ва манбаларда кўпинча Исо пайғамбар номи билан бирга тилга олинади⁷. Муслихабегим Мискин ижодида айнан ушбу узвийлик кўзга ташланади.

Исломда эътироф этилган пайғамбарлардан яна бири Яъқуб (Ёқуб) алайҳис-салом ҳам Муслихабегим Мискиннинг ижод намуналарида кўзга ташланади. Ушбу образ Юсуф алайҳис-саломнинг отаси эканлиги билан ҳам машҳур бўлиб, шоира ғазалида уни «Яъқуби Канъон» таърифи билан тилга олади. Мазкур қаҳрамон Шарқ адабиётида, ислом ва насронийлик динларининг муқаддас китобларида ҳам асосан Юсуф билан боғлиқ ҳолатларда эсланади. Яъқуб (а.с.)нинг ўғли Юсуф (а.с.)ни йўқотиб қўйишидан изтиробга тушиб йиғлаганидан халқ безор бўлгани боис унинг шаҳар ташқарисида бир коза қурдириб, шу «Кулбаи аҳзан» – ғам уйида фарёд чеккани, кўзларининг кўр бўлиб қолгани, Юсуфнинг муждаси билан бу кўзларнинг яна мунавварлашгани Навоий ва салафи ғазалиётида талмиҳга асос бўлган⁸. Шоира Мискиннинг «Эй осийн, эй осийн, аз лутфу эҳсон созамат...» сатрлари билан бошланувчи ғазалида Яъқуб пайғамбар фарзанди доғида доимо кўзлари ёшли эканлиги айтилади:

Он ҳазрати Яъқубро бар доғи фарзандаш мудом,

Аз ҳачри Юсуф доимо ман дийда гирён созамат [1; 56^аварақ] .

Айюб алайҳиссалом – Шарқ адабиётида сабр ва умид тимсолларидан бири сифатида эътироф этилади. Айюб пайғамбар тимсоли Муслихабегим Мискин ғазалларида «Ҳазрат Айюб Собир» сифатида тилга олади. Манбаларда келтирилишича, Айюб алайҳис-салом тақводор, камбағал ва етимларга ғамхўр, беваларга, мискинларга саховатли пайғамбар эканлиги билан алоҳида ажралиб туради. Табиатан айнан ушбу хусусиятларни улуғлаган Муслихабегим Мискиннинг ушбу тимсолга мурожаат қилиши бежизга эмасдир. Мусо – ислом, насронийлик ва яҳудийликнинг муқаддас китобларида номи зикр этилган пайғамбарлардан бири бўлиб, ер юзидаги мавжудотларни катта бахтсизликдан омон сақлаб қолганлиги билан машҳур.

Шоира Мискин шеъриятида Мусо тимсоли «Яҳёуллоҳи Мусо» сифатида таърифланади. Закариё (Зикриё) пайғамбар асосан халқни руҳлантириб, инсонларга умид бериб, уларни тақво ва саждага чорлаган. Закариё шоира Муслихабегим Мискин ижодида Зикриё номи билан тилга олинади. Закариё инсонларни эзгу ишларни қилишга, қилган гуноҳлари учун афв сўрашга чақиради. Мискинда ҳам истиғфор сўраш, умидсизланмаслик каби фазилатларни улуғлашга алоҳида эътибор қаратилади.

Довуд пайғамбар Қуръонда номи зикр этилган пайғамбарлардан бири саналади, шу билан бирга, Довуд ҳақида тафсилотлар яҳудийлик ва насронийлик диний адабиётларида ҳам учрайди, фақат ушбу образ мазкур манбаларда «Давид» номи билан талқин этилади.

Муслихабегим Мискиннинг «Яктараф дунёи дун, журму исён яктараф» («Дунё дун бир тарафу, гуноҳу исён бир тараф») сатри билан бошланувчи 26 байтдан иборат ғазалининг дастлабки олти байтида 8 нафар пайғамбарлар, 1 нафар улар билан боғлиқ қуръоний қисса қаҳрамонлари ҳамда Лайлию Мажнун сингари адабий қаҳрамонларга талмиҳ қилиши Аллоҳга сидқий муҳаббат билан ибодат талқин этилган шоира шеърияти учун бу образлар муҳим бадиий функция бажаришидан далолат беради:

Яктараф дунёи дун, журму исён яктараф,

Яктараф ин умри кўтоҳ, доғи хичрон яктараф.

Одаму Ҳаво кучо шуд, Исою Марям қани,

Яктараф ин Юсуфу Яъқуби Канъон яктараф.

Ҳазрати Айюби Собир сабр карда дар бало,

Яктараф Яҳёуллоҳу Мусои Имрон яктараф.

Зикриёю ҳазрати Довуд пайғамбар қани?

Яктараф пайғамбарону Соҳиби Фурқон яктараф.

Волаю шайдо дар ишқи ту гашта мубтало,

Яктараф Лайлию он Мажнуни нолон яктараф [2; 3^б варақ].

Таъкидлаш лозимки, ушбу ғазалнинг мактаъси ва бошқа байтларидаги айрим сўзларнигина таржима ва изоҳини келтириш ўзбек шеърхони учун ҳам тушунилишини таъминлайди. Зеро, шоира яшаган даврида Бухородаги ўзбек-тожик кўп тиллилиги аксарият кишилар учун тушунарли саналган. Ғазал матлаъсида «*Дунёи дун бир тарафу, гуноҳу исён бир тараф, Бу қисқа умр бир тараф, ҳижрон доғи бир тараф*» мазмуни ўз ифодасини топган. Бунда шоир бу дунёнинг инсон учун синов майдони сифатида берилганига эътиборни қаратади. Айниқса, унда қисқа умрнинг бир тарафлиги билан ҳижрон доғининг бир тараф ҳолида қиёсланиши айнан дунёнинг синов майдони эканлигини эслатиб қўяди. Инсон умри қисқа бўлса-да, бу ғарибликда қолган дийдор талаб инсон учун дийдордан айрилиқ азоби бир тараф бўлиб кўнглини эзади. Шундан кейинги байтларда қуръоний қисса қаҳрамонларининг ҳаётига талмеҳ қилиш билан шоира умрнинг ўткинчилигига урғу беради. Уларда Одам (а.с.) билан Момо Ҳавонинг қаерда қолганлигию Исо (а.с.) ва Марямнинг қаердалиги тасвиридаёқ шу қаҳрамонлар ҳаёти шеърхон кўз ўнгида гавдалана бошлайди. Яъқуб (а.с.)нинг ўғли Юсуф (а.с.)дан айрилганлиги кейинги мисраларда эсланади. Шу тариқа Яхё (а.с.), Мусо (а.с.), Зикриё (а.с.), Довуд (а.с.) қаердалиги хусусида тажохули ориф бадий санъати воситасида риторик сўроқ ҳосил қилиниб, уларнинг барчаси ўтиб кетганлиги яширин тасдиқланади. Навбат «Соҳиби Фурқон», яъни Қуръон соҳиби Муҳаммад (с.а.в.)га кеганида, барча пайғамбарлар бир тараф эканлигию «Соҳиби Фурқон»нинг бир тарафлигини таъкидлаш билан Муҳаммад (а.с.)га Қуръон нозил қилиниши билан ислом динининг мукамаллашувига эътибор қаратилади. Шунингдек, қуръоний қаҳрамонлар образларига мурожаат этишдан кўзланган адабий нияти Муҳаммад (а.с.) образини тўлақонли яратиш эканлигини сездириб қўяди. Кейинги мисраларда ошику умматига ғамхўр «Соҳиби Фурқон»нинг ишқида Лайли бир тарафу, нолон Мажнуннинг бир тарафлиги тасвирида ўзининг ҳам шундай ишқ билан яшаётганини маълум қилиб ўтади. Шоира дунёнинг ўткинчилиги бадий талқинида фаришталар образидан ҳам унумли фойдаланади. Айниқса, инсон вафотидан сўнг уни қабрда сўроқ қиладиган Мункар Накир фаришта образини бадий ифодалаш билан адабий ниятини таъкидлашга муваффақ бўлади:

Меравад дар зери хоки тийра охир одами,

Яктараф Мункар Накиру қабри ларзон яктараф [2; 3^б варак]

Мазмуни: *Охир-оқибатда одам тупроқ, остига кетади, Мункар Накир бир тарафу, титраётган қабр бир тараф.*

Тахминан VII асрда яшаган Али ибн Абу Толиб ҳам Муслихабегим девонида алоҳида урғу берилган тимсоллардан бири ҳисобланади. Абу Толиб ўзига хос етакчилик хусусиятига эга бўлган, жанг ҳамда юришларда юксак маҳорат ва жасорат намоён этиб, нотиклик қобилияти билан ҳам ажралиб турган. Ислому тақводорлари уни тўрт халифадан бири сифатида эътироф этиб, баъзилар ҳатто илоҳийлаштириш даражасигача борадилар. Мискин ғазалларида тасвирланган Али тимсоли «Али Муртазо» тарзида тилга олинади ҳамда унинг мулоқотлари тасвири бадийлаштирилади. Хусусан, шоиранинг «Як ҳикоят ёд дорам аз расули инсу жон...» мисралари билан бошланувчи шеърӣ ҳикоятида Али ва Муҳаммад пайғамбар ўртасида мулоқот акс эттирилади:

Гуфт ҳазрат: «Ё Али, чун кори тоат дигар аст,

Кардани уммат дар ин соат шафоат дигар аст [2; 5^б варак].

Мазкур ҳикоятнинг ўзида Мискин яна бир неча қаҳрамонларнинг номларини ҳам келтиради. Масалан, Али Муртазонинг турмуш ўртоғи, Муҳаммад пайғамбарнинг қизлари Фотима, фаришталардан Жаброил. Бу қаҳрамонлар шоира ҳикоятининг асосий иштирокчиларига айланади. Эътиборли жиҳати шундаки, Ҳазрати Абу Бакр Сиддиқ ва Ҳазрати Усмон сингари халифалар шоира томонидан «Ҳазрат» тарзида эъзозланади. Муслихабегим Мискиннинг Муҳаммад пайғамбарга бағишланган қатор ғазал ва ҳикоятларида унинг завжаси Ойша розияллоҳу анҳу тимсолига мурожаат қилинади. Хусусан, Муҳаммад алайҳис-саломнинг вафотига бағишлаб битилган «Дар баёни вафоти Расул саллаллоҳу алайҳи ва саллам...» сарлавҳали ҳикояти бунинг ёрқин намунасидир:

Ойша гуфто ки: «Ҳазрат нотавон,

То ки натавонанд дар масжид равон [2; 7^б варак].

Муслихабегим Мискиннинг мазкур шеърӣ ҳикоятида пайғамбар алайҳис-саломнинг набиралари, Ҳазрати Али ва Фотиманинг ўғиллари Ҳасан ва Хусан тимсоллари ҳам шоира назаридан четга қолмаган.

Баъд аз он омад Ҳасан ҳам бо Хусайни Карбало,

То нишастанд назди ҳазрат он ду боғи Муртазо,

Гуфтанд: «Эй бобо, ки тахте шуд пайдо аз ҳаво,

Хуфта буди ту ба болояш, аё садри сафо [2; 11^а варак].

Шоира девонларида ўзига хос мавзулардан бири сифатида эътироф этиладиган яна муҳим бир

жихат – Муҳаммад пайғамбар образининг ифодаланиши ва тасвирланиши билан боғлиқдир. Хусусан, «*Ки он пайғамбари олам кужо рафт...*», «*Дариго, сарвари олам аз ин дунё гузаит*», «*Он гули нав растаи мо охир аз ҷаҳон рафт*», «*Ҳар чун нозанини сар то қадам латофат*», «*Зи ҳичрони Муҳаммад сад ҳазорон дийда гирёнаст*», «*Раҳм кун бар осиенат, ё Муҳаммад*» каби мисралар билан бошланувчи ғазаллар Муҳаммад пайғамбарга бағишланган. Уларда Муҳаммад (а.с.)нинг дийдорларини жаннатда кўриш истаги билан битилган ошиқоналик, у зотнинг фазилатларини васф этиш, шафоатларига ноил бўлиш истаги ҳамда Аллоҳ ва мўминлар орасидаги элчи эканликлари бадиий талқини устуворлик қилади. Шоира ғазалларида «Муҳаммад», «Муҳаммад Мустафо», «Расул» сингари сўзлар билан бир қаторда Муҳаммад (а.с.) «шоҳи уммат» («умматнинг шоҳи»), «шоҳи пайғамбарон» («пайғамбарлар шоҳи»), «шаҳаншоҳи ду олам» («икки дунё шаҳаншоҳи»), «афзали пайғамбарон» («пайғамбарларнинг афзали»), «пушти паноҳи умматон» («умматларнинг пушти паноҳи») тарзида улуғланади:

Эй шаҳаншоҳи ду олам, афзали пайғамбарон,

Дар ду олам ҳастии ту пушти паноҳи умматон [2; 80^а варақ].

Мазмуни: Эй икки олам шаҳаншоҳи, пайғамбарларнинг афзали, икки оламда ҳам сен умматларинг пушти паноҳисан.

Шоиранинг аксарият рубоийларида Пайғамбар (а.с.)нинг шафоати боис гуноҳларда фориг бўлишга уриниш, бунинг воқеяланиши учун Аллоҳга тазарруъ қилишда ҳам Муҳаммад (а.с.) образидан унумли фойдаланилганлиги кузатилади:

Ё раб, шафеъи мо кун рӯзи жазо Муҳаммад,

Аз лутф осиевро сози гариқи раҳмат,

Бахшой чурми моро аз лутфи хеш, ё раб,

Чойи ҳама осий, ё раб, бекун ба ҷаннат [2; 80^а варақ].

Мазмуни: Ё раб, жазо куни Муҳаммад шафоатига бизни ноил қил. Лутфдан гуноҳкорларни раҳматга фарқ қил. Ё раб, хеш, Муҳаммад (а.с.) лутфидан гуноҳларимиздан ўт, Ё раб, барча осийларнинг жойини жаннат қил.

Олдинги фаслда эътироф этилганидек, ушбу рубоийда Пайғамбар (а.с.)ни «хеш» деб аталгани кузатилади. Шоира ғазалларида халифайи рошидон образлари ҳам Муҳаммад (а.с.) васф этилиши жараёнида учраши тез-тез кузатилади. Шоиранинг «*Эй шоҳ, туйи аз ҳама кас сарвари аъло...*» деб бошланувчи мухаммасида тўртта халифа ҳам эътироф этилади:

Эй подшоҳи, ҳар ду ҷаҳон, шоҳ Бу Бакр,

Ёри ту бувад ҳазрат Бу Бакр ҳам Умар.

А сеём бувад Усмон, чаҳорум- шаҳи Ҳайдар,

Он шоҳи Ҳусайн-у Ҳасан- соқийи Кавсар.

Доранд зи ту умид шафоат ҳама фардо [2;162].

Мазкур мухаммасда Муслихабегим пайғамбар Муҳаммад Мустафонинг издошлари Бу Бакр (Абу Бакр)ни халифаларнинг каттаси, Умарни унинг давомчиси, учинчиси Усмон, тўртинчиси эса Ҳусайн ва Ҳасаннинг отаси Ҳайдар (Али)ни санаб ўтади.

Муслихабегим Мискиннинг «Иймон овардани Қусайр ибн Омир...» сарлавҳаси билан келтирилган форс-тожик тилидаги назмий ҳикоятда Ислом дунёсининг қатор намояндлари, қолаверса, пайғамбарнинг оила аъзолари ҳам тилга олинади. Муҳаммад пайғамбар ва унинг хотини Оиша ўртасида савол-жавоб диалог шаклида келтирилади:

Ушал кун Оиша дедики: « Ё шоҳ,

Ки сизни қилди Ҳақ оламга бир Моҳ [2; 140^б].

Ҳикоятда Оишанинг таърифича, Парвардигор бу оламга Муҳаммадни Моҳ («Ой» , «Нур») қилиб юборган. Ушбу ҳикоятнинг ўзида пайғамбарнинг куёви Али – Али Муртазо, қизи Фотима – Фотимаи Заҳро, Али ва Фотиманинг ўғиллари Ҳасан ва Ҳусайнлар тўғрисида ҳам сўз боради.

Шоиранинг «*Оҳ аз ин дунёи фоний барно рафт, рафт...*» мисралари билан бошланувчи ғазалида бошқа пайғамбарларнинг номлари зикр қилиниб, бу дунёда ҳеч ким абадий эмаслигини, ҳаттоки, пайғамбарлар ҳам Аллоҳнинг ихтиёри билан бу фоний дунёни тарк этганликлари эътироф этилади:

Оҳ аз ин дунёи фоний барно рафт, рафт,

Одаму Ҳаво чунон аз дори дунё рафт, рафт.

Чумла пайғамбарон Исо-ю Марям кани?

Оқибат онҷумлаги аз дори дунё рафт, рафт.

Ҳазрат Яъқуб ҳам бар доғи фарзандаи мудом,

Сўхт аз дарди ғамаш охир зи дунё рафт, рафт [4;49^б].

Шоира ғазалларида куръоний қахрамонлар тилга олинганида, табиийки, Муҳаммад (а.с.) уларнинг сардори, барча мўминларнинг шафоатчиси сифатида талқин этилиб, у зот билан лирик қахрамоннинг кўришиш истаги борлиги маънавий муҳаббатнинг бир кўриниши сифатида талқин этилади. Ушбу ғазал матлаъсида васф этилган барнонинг айна фоний дунёдан кетишига ох чекилиши замирида ҳам ана шундай ошиқлик ўз ифодасини топган. Ғазалда радифнинг «рафт, рафт» тарзида маънони кучайтирилган ҳолда такрорланиши ачиниш ҳиссини янада оширишга имкон ҳосил қилган. Одаму Ҳавонинг бу дори дунёдан кетгани, бунда жумла пайғамбарлару, Исою Марямнинг кўринмаганлиги, оқибатда бу дори дунёдан барчанинг кетиб-кетиб қолгани тасвирлари шеърхонни мушоҳадага чорлайди. Шоиранинг фарзандларидан бирин-кетин ажралиши Юсуф (а.с.)дан айрилиб, ғам уйига қолган Яъқуб (а.с.) қисматини кўнглига келтиришига омил бўлади. Шу боис у бу куръоний қахрамонларга тез-тез мурожаат қилади. Ҳазрати Яъқубнинг фарзанд доғида мудом ғам дардида ёниб, бу дунёни охир тарк этгани шоира қисматини хотирга келтираверади. Мискин ушбу ғазалда Зикриё (Закариё), Аюб (а.с.) каби пайғамбарларни ҳам эслаб ўтиб, дунёнинг ўткинчилигидан огоҳликка чақиради.

Муслиҳабегим Мискин назмиётида ислом олами, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ва унинг саҳобалари, аҳли байти мадҳи билан боғлиқ диний-фалсафий мавзулар салмоқли ўрин тутди. Албатта, шоира нафақат ижодкор, балки ўз назмий асарларида баъзида асосий қахрамондир, бироқ мисралардаги «ман» ва «мен» тимсоллари доимо индивидуал характерга эга бўлиб қолмай, шу ҳолатдаги барча инсонларни мужассамлаштиради. Исломдаги итоаткорлик, истиғфор сўраш, сабр ва эзгу амал ижодкорнинг ижодида бутун бўй-басти билан гавдаланади. Ҳазрат Бобойи Самосий, Хўжаи Ўбон, Ҳазрати Оғойи Бузург, Ғавсул Аъзам каби образлар Мискин девонларида салмоқли ўринни эгаллаган тарихий шахслардир.

Муслиҳабегим Мискин Нақшбандия тариқатига эътиқод қўйган, ҳаёти давомида сабру тоқат юксак инсоний фазилат эканини амалда исботлаган. Шу боис ҳам у пирлардан саналган Бобойи Самосий номини ҳам эҳсан билан тилга олади. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, шоира нақшбандия тариқатининг вакили Бобойи Самосий қадамжосига жуда кўп ташриф буюрган. Бу зиёратгоҳ Бухоро вилояти Ромитан туманида жойлашган. Самосий, Хожа Муҳаммад Бобойи Самосий – хожাগон-нақшбандия тариқатининг йирик намояндаси, бухоролик етти пирнинг бешинчиси. «Ин ғазал аз баройи Бобойи Самосий...» («Бу ғазал Бобойи Самосий ҳақида») сарлавҳали куйидаги ғазал фикримизнинг далилидир:

*Омадам баҳри зиёрат ин замон дар остон,
То шавад осон маро ин мушкили бор гарон.
Дардмандам, мустамандам баҳри дармон омадам,
Як назар созед маро, эй офтоби ду ҷаҳон.
Осиям, бечораам дорам ба дил шармандаги,
Зи он ки он ҳоли табоҳам бар шумо бошад аён.
Омадам, эй ҳазрати Бобо, ман аз баҳри даво,
Зи раҳи ихлос бениҳодам сари худ остон.
Бекасу саргаштаю ҳайрону музтар мондаам,
Мекунам ҳар рӯзу шаб ман нолаю оҳу фиғон.
Мискини бечораам – афтода дар гирдоби ғам,
Раҳм кун бар ҳолиман, ё раб ба ҳаққи наздигон. [2;12^о варақ].*

Мазмуни: Бу замон кўп миқдорда ёғиладиган мушкулум осон бўлсин деб, зиёрат учун остонасига келдим. Дардлиман, қайғулиман, дармон истаб келдим. Икки жаҳон офтоби менга назар солинг. Осийман, бечораман, кўнглимда шармандалик бор, токи хароб бўлган аҳволим сизга аён бўлсин. Эй Ҳазрати Бобо, даво истаб, ихлос қилиб остонага келдим. Кимсасиз, саргардону, ҳайрону, ночор қолдим. Куну тун мен нола ва оҳу фиғон қиламан. Ғам гирдобида қолган дармонсиз, бечора, фақирман. Ё Раб, суюклиларинг ҳаққи менга ҳам раҳм қил.

Мўмин ҳар қандай истагини Аллоҳдан сўраши керак. Ушбу ғазални ўқиш жараёнида, шоиранинг бу борадаги қарашларида ноқислик бор, деган фикр кўнгилдан ўтади. Бироқ ғазал мактаъсида нажотни Аллоҳдан сўраб, суюклиларни робита сифатида келтиргани у ҳақидаги фикрнинг тамомила ижобий томонга ўзгаришига сабаб бўлади.

Муслиҳабегим Мискин Ислом оламида таниқли бўлган арбоблар қаторида ўзи пир сифатида этироф этган, халқ орасида Ғавсул Аъзам ёки Муҳйиддин Пиридастгир номлари билан машҳур бўлган Абдулқодир Жилоний ҳақида ҳам ёзади, барча назмий асарларида бўлгани каби унга ҳам юксак эҳтиромни намоиши этган ҳолда мурожаат қилади. Шу ўринда ушбу шахс ҳақидаги маълумотларни умумлаштирган ҳолда куйидагиларни маълум қилиши ўринлидир.

Тўлиқ исми Абу Муҳаммад Муҳйиддин Абдулқодир ибн Абу Солиҳ Абдуллоҳ бўлиб, оталари Абу Солиҳ бинни Мусо Жангидўст шариф Ҳазрати Ҳасан (р.а) авлодларидан, оналари Уммихайр Фотима саййида бинни Абу Абуллоҳ Ҳазрати Ҳусайн (р.а) авлодларидандир.

Ислом дунёсининг ақтоби арбаа (тўрт қутби)га мансуб бу зот қодирийлик тариқатининг муассиси бўлган. Бу тариқатнинг бош дастури "машғуллик ила фориглик" (ўзинг дунё билан машғул бўлган пайтда дилинг ундан фориг бўлсин)дир. «Аҳд» билан кирилмоғи лозим бўлган бу тариқат Миср, Андалус, Шом, Бағдод, Онадўли, Марказий Осиё ва Ҳиндистон ҳудудларида тарқалган. Ҳазрати Навоийнинг ёзишича, «Шайх Муҳйиддин Абдулқодир Жилий кароматлари тавотур (узлуксиз)... жаҳон шайхларининг бирортасига бундай кароматлар зоҳир бўлмаган» .

«Ғавсу-л-аъзам» исмила машҳур бўлган Шайх ҳазратлари Мусо бинни Юнуний, Нуриддин Али Шаттанафий, Муҳаммад Тодафий, Муҳаммад Дилоий, Ибн Ҳожар, Мулукишоҳ Сиддиқий, Муҳаммад Мир Олим, Шароний, Абдурахмон Жомий, Алишер Навоий, Хожазода Аҳмад Ҳилмий каби уламоларнинг тазкира ва мақомотларида улуғланган.

Ҳазратнинг «Ал-Ғунйату ли-толиби тариқул-Ҳақ», «ал-Фатҳу-р-Раббоний вал-Файзу-р-Раҳмоний» («Ситтин мажолис»), «Футуху-л-Ғайб», «Ҳизби башару-л-ҳайрот», «ал-Мавоҳибу-р-раҳмонийа вал-Футуху-р-раббонийа...», «Жалоу-л-Хоту», «Йавоқуту-л-ҳикам», «Девони Ҳазрати Ғавсу-л-Аъзам» («Ғазалиётни Муҳйи») каби асарлари маълум [5;13-б.]

«Нигар ки зори мустарам, ё шоҳ Муҳйиддин вали ...» мисраси билан бошланувчи ғазалида шоира Ғавсу-л-Аъзамга мурожаат қиларкан, унинг дийдорига мушток эканлигини, фироқида кўзлари ёш эканлигини ошкор этади:

*Нигар ки зори мустарам, ё шоҳ Муҳйиддин вали,
Аз фурқатат чаши тарам, ё шоҳ Муҳйиддин вали.
Ҳам дардмандам ҳам ғариб шоҳо туйи бар ман табиб,
Дийдори худро кун насиб, ё шоҳ Муҳйиддин вали [2;79^б варақ].*

Шоира ўзини дардманд ва ғариб сифатида тавсифларкан, пирини шоҳ ва табиб санаб, ундан даво истайди. Табиийки, бу даво кўнгил изтиробларига малҳам бўлгулик руҳий яқинликдир. Кейинги мисраларда ҳам айнан ушбу моҳиятни сақлаб қолган ҳолда, шоира Абдулқодир Жилонийни Муҳаммад пайғамбарнинг кўзларидаги нур деб эътироф қиларкан, уни авлиёларнинг аълоси нисбати билан ҳам мактайди:

*Эй нури чаши Мустафо, эй дардмандонро даво,
Эй афзали кулл авлиё, ё шоҳ Муҳйиддин вали [1;79^б варақ].*

Мискиннинг «Маро хон аз сакон, эй шоҳ, чамолатро намо, эй моҳ ...» мисраси билан бошланувчи ғазалида Абдулқодир Жилонийнинг энг асосий хислатига урғу берилади, шоира унинг дардларни бартараф этувчи, кишиларнинг мушкулени осон қилувчи хожатбарор сифатида тасвирлайди:

*Мисоли мурғи ним бисмил зи ишқат мубтало ин дил,
Ки дорам қиссаи мушкул, аё маъшуқи раббоний [1;76^б варақ].*

Мазкур мисраларда шоиранинг ўзи муаммолар гирдобида эканлигини, мушкул қиссаси борлигини билдириб, ўз пирига юзланади. Кейинги мисраларда эса ундан кўмак сўрайди, мушкулени осон қилишини сўрайди.

*Бекун ҳал мушқили моро раво кун ҳожати моро,
Назар кун сўйи ман, шоҳо, аё маъшуқи раббоний [1;76^б варақ].*

Бундай илтижолар замирида васф этилаётган манзурнинг «маъшуқи раббоний» эканлиги назарда тутилади.

Мумтоз шоирлар ижодида кузатилгани сингари Муслихабегим Мискин шеърятининг ҳам асосий образи лирик қахрамон шоиранинг ўзидир. Унинг ҳасби ҳол мавзусида битилган асарлари таҳлилида кўриб ўтилганидек, шоира ўз шеърларида асосан муштипар она қиёфасида намоён бўлади. У тақдирдоши шайх Абдулвоҳид образини, гарчи ҳаётлиги давридаёқ ундан айро яшашга мажбур бўлган эса-да, доно, донишманд, оқил, тоату ибодатда собит шахс сифатида тасвирлайди. «Юсуфи соний» дея таърифланган ўғли Ҳусайн, «хуш хулқу, ширин суҳану, зебою порсо» тарзида васф этилган кизи ва 2-3 яшарлигида вафот этган ўғлини бот-бот эслаб шеърлар ёзадики, шоира шеърятини бу образлар унинг ҳасби ҳолининг бадий ифодасида муҳим ўрин эгаллайди. Бу айрилиқ азоблари лирик қахрамоннинг нолон булбулу жунункор Мажнун образларига қиёслашга омил бўлади.

Муслихабегим Мискин шеърятининг асосини сидқан тоат-ибодат талқини, Аллоҳ ва унинг расулига нисбатан дийдор талаблик мотивлари ташкил этади. Шу боис у Муҳаммад (а.с.) образини шеърятининг лирик қахрамонидан кейинги асосий образига айлантиради. Одам (а.с) ва Ҳаво, Яъқуб (а.с.), Юсуф (а.с.) ва Зулайҳо, Аюб (а.с.), Мусо (а.с.), Довуд (а.с.), Исо (а.с.) ва Марям, Зикриё(а.с),

Иброҳим (а.с.) синагри пайғамбарлар ва улар билан эсланадиган куръоний қисса қахрамонлари, Абу Бакр, Умар, Усмон, Алийи Муртазо, Пайғамбар (а.с.) аҳли байтларидан Ойша, Фотима, Ҳасан, Ҳусан, саҳобалардан Укоша сингари қахрамонлар образлари Муҳаммад (с.а.в.) васф этиш ва дунёнинг ўткинчилигини бадиий ифодалашда шоира учун муҳим поэтик вазифани бажаради. Баъзан қўлланувчи Мункар Накир, Жаброил, Азроил сингари образлар ҳам ушбу ғоялар талқинига хизмат килдирилади.

Хулоса. Шоира шеъриятида Юсуф (а.с.) Муҳаммад (а.с.) образидан кейин энг кўп мурожаат этилган пайғамбар образи саналади. Яъқуб (а.с.)нинг ўғлидан айрилиб, ғам уйида изтироб чекиши билан шоира Юсуфсифат фарзандларидан айрилганлиги орасида уйғунлик кўради. Ана шундай бадиий лавҳалар тасвирида шоира бу икки пайғамбар образидан ижодий фойдаланади. У ўрни билан Вомиқ, Узро, Фарҳод, Ширин, Лайли, Мажнун сингари анъанавий адабий қахрамонларга мурожаат этиб, Муҳаммад (с.а.в) ва Ғавсул Аъзам – Абдуқодир Желоний, Оғойи Бузург – Қизбиби, Бобойи Самосий сингари пирларга бўлган маънавий муҳаббатини бадиийлаштиради. Номлари келтирилган пирлар образи ҳам шоира шеъриятининг муҳим қахрамонларидир. Улар воситасида Муслиҳабегим Мискиннинг аччиқ қисмати ўқувчига бадиий талқин этилиши билан улар робитасида Аллоҳнинг лутфига сазовор бўлиш истаги бадиий талқин этилади.

АДАБИЁТЛАР:

1. *Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги қўлёзмалар фонди. Инв.1277. -132б.*
2. *Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги қўлёзмалар фонди. Инв.1962. -273б.*
3. Қобилов У. *Ўзбек адабиётида нубувват мотиви ва образлари талқини. Филология фанлари доктори диссертацияси автореферати. – Самарқанд.2019, –Б-22.*
4. *Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги қўлёзмалар фонди. Инв.972/1. -273б.*
5. *Ислом тасаввуфи манбалари.Тасаввуф назарияси ва тарихи, . – Тошкент,-2005.- . –Б.13.*
6. Садиқова Д. *Muslihabegim Miskin Appeals to Historical Person-Hazrat Agoyi Buzurg //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 8. – №. 8.*
7. Садиқова Д. *Muslihabegim Miskin–XIX asr Buxoro adabiy muhitining iste’dodli zullisonayn shoirasi //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 8. – №. 8.*
8. *Tursunovna S. D., Pirimovich E. H. Muslihabegim miskin-alisher navoi's follower.*
9. *Eshonqulov H. Alisher Navoiy oshiqona g’azallarining badiiy qurilishiga oid o’ziga xosliklar //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 3. – №. 3.*
10. *Eshonqulov H. Alisher Navoiy oshiqona g’azallarining badiiy qurilishiga oid o’ziga xosliklar //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 3. – №. 3.*
11. *Darmon U., Rano R., Dilshod R. The stylization of prose tales in Uzbek children’s literature //Religación: Revista de Ciencias Sociales y Humanidades. – 2019. – Т. 4. – №. 18. – С. 170-174.*
12. *Rajabova R. Ўзбек Болалар Адабиётида Фольклор Жанрлари Стилизацияси //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 8. – №. 8.*
13. *Norova N. Tradition and innovation in Usmon Kuchkor's poems //Scientific reports of Bukhara State University. – 2021. – Т. 5. – №. 3. – С. 100-111.*
14. *Baxtiyorovna N. N. Usmon Qochqor lirikasida muhabbat mavzusining talqini: DOI: 10.53885/edinres. 2021.71. 75.119 Norova Nasiba Baxtiyorovna, BuxDU Ozbek tili va adabiyoti kafedrası tayanch doktoranti (Ozbekiston) //Научно-практическая конференция. – 2022.*
15. *Toraeva U. R. Definition and research methods of uzbek modern literature //Current research journal of philological sciences (2767-3758). – 2021. – Т. 2. – №. 10. – С. 104-107.*
16. *Toraeva, Umriniso Rahmatovna. "Definition and research methods of uzbek modern literature." current research journal of philological sciences (2767-3758) 2.10 (2021): 104-107.*
17. *Rakhmiddinova S. Z. Chu jilva ayladi ul husn istabon oshiq.. //scientific reports of bukhara state university. – С. 132. Бекова Н. Ж., Сайлиева З. Р. "Девони Фони": издания и исследования //Филология и лингвистика в современном обществе. – 2014. – С. 20-22.*
18. *Бекова Н. Ж., Жалилова Л. Ж., Сайлиева З. Р. On a separate literary sources of the poetry collection "Sittai Zaruriya" by Alisher Navoi //Современная филология. – 2014. – С. 45-47.*
19. *Тураева Л.О. Artistic and compositional features of harvest songs//Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR) 2021.- С. 629-634.*
20. *Omonovna T. L. Artistic understanding of peasant life in proverbs //Eurasian Journal of Humanities and Social Sciences. – 2022. – Т. 9. – С. 47-49.*

**REFLECTION OF FEMINISM AND ECOFEMINISM IN DORRIS LESSING'S WORK
"THE CLEFT"**

Rakhmatova Shakhrizoda Bakhtiyorovna,
2nd year master student in English literature,
Bukhara State University
Sh.b.rahmatova@buxdu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada Dorris Lessingning ekofeminizm kontekstidagi ekologik xususiyatlari aks etuvchi "The Cleft" asaridagi feminizm va ekofeminizm o'rganiladi. Ushbu romanda muallif erkaklar va ayollarning yaratilish tarixini tasvirlaydi. U yangi bir jamiyatni yaratadi, ya'ni uning asarida ayollar, erkaklardan oldin paydo bo'lganligi, ular ham erkaklar kabi kuchli ekanligini isbotlashga harakat qiladi. Muallif bu asarda ayollarni Cleft deb, erkaklarni esa yirtqich hayvonlar sifatida ifodalaydi. Shunday qilib, Lessing turli xil tabiatga ega bo'lgan ayol va erkaklarning xulq-atvorini yoritishga harakat qiladi, qolaversa, ularning bir xil xususiyatlarini asarda korsatib beradi.

Kalit so'zlar: *ecofeminism, Lessing, ayol, erkak, tabiat.*

Abstract: This article explores Feminism and ecofeminism in Dorris Lessing's work "The Cleft" which illustrates environmental and ecological characteristics under the context of ecofeminism. In this novel, the story of the creation of men and women is portrayed by the author. She describes a new type of society where women are created before the men which draws reaction of the male power. The women who are called Clefts, in comparison with the men are called monsters. Hence, Lessing reunites the different-natured women and men in respect for Nature and the indispensability of either parts in life and the life-creation process. At this point, she underlines the main philosophy of ecofeminism due to its vitality for the future of the humankind and the sustainability of Earth. In a short term, ecofeminism and feminism are underlying the theory of this research study.

Keywords: *ecofeminism, Lessing, female, male, environment*

Аннотация. В этой статье исследуется феминизм и экофеминизм в работе Доррис Лессинг "The Cleft", которая иллюстрирует экологические характеристики в контексте экофеминизма. В этом романе автор описывает историю сотворения мужчин и женщин. Она описывает новый тип общества, где женщины создаются раньше мужчин, что вызывает реакцию мужской власти. Женщин, которых называют Cleft, по сравнению с мужчинами называют чудовищами. Таким образом, Лессинг объединяет женщин и мужчин с разной природой в уважении к природе и незаменимости обеих сторон в жизни и процессе жизнетворения.

Ключевые слова: *экофеминизм, Лессинг, женщина, мужчина, природа.*

Introduction: Feminism is the central point providing the theoretical background of ecofeminism and The Cleft in general. Feminism is a significant movement challenging the enormous patriarchal system by defending the rights of women in the world. The French word *féminisme* stands for a belief in the form of a theory striving to extinguish and finish gender differences and roles in the discoursed society. In time, feminism has crossed borders and reached millions of women gathering them around one single purpose: to provide an uplift and women-men equality in social, cultural, political, judicial and working fields [5]. Reaching its peak in mid-1990s, feminism still sustains to affect millions of people. The principal thought underlying feminism starts with a realization of the societal imbalance between men and women in terms of gender, placing women below men. Following this recognition, the "conscious" women seek to gain their rights and try to establish a kind of balance between genders through petitions and protests. After all, gender is a social construct stereotyping men as the founder of a society and women as milder, more emotional and less rational beings in comparison to their partners, turning them into subjects of oppression and domesticated personalities. In this context, feminist theory takes individuals as wholes and equals, which eradicates the basis for politics encouraging gender discrimination.

When it comes to the history of feminism, without the second thought we could say well-known feminist Mary Wollstonecraft who contributes her contribution to defend women's rights with her works, thus, with her efforts and directness in her writings. Consequently, women begin to have important roles in

public as mother, educators as well as they are introduced to the working life. Therefore, the struggle of the early feminists opens the way for the future feminisms. It means that first, second and third wave feminism have been come into being. Scaling from the 19th century to around the 1920s, First Wave Feminism is the first official propaganda of the feminist movement. Its main objective is to eradicate the *de jure* (official) obstacles women encounter in daily life. As a significant feminist, John Stuart Mill introduces a fresh male perspective in 1869 by clarifying the natural equality between men and women. Next, Elizabeth Cady Stanton is a pioneer for organizing a women's convention in Seneca Falls in 1848, which amplifies women's amendments to the whole world. In the second half of the 19th century, however, the 'suffragists' appear. For them, voting is the first step to get full citizenship responsibilities and a requirement to create a pro-feminist government which shall not hamper women's reformative proposals in the future.

According to the second wave, starting with Simone de Beauvoir's inspiring work *The Second Sex* in 1949, a new wave of women's movement takes form with efforts of women recognizing the grave nature of their problem. Second Wave struggles against *de facto* (unofficial) inequalities along with *de jure* (official) ones. Reproduction and production are the central points of the new wave. Production covers the citizenship responsibilities and occupational rights of women whereas reproduction refers to their biological fertility and rights related to maternal matters. In either case, women's limitation results from their femininity. The rising notion of heterosexual family, female body and ideal female qualities in the 1930s due to Freudian ideas form the basis for Second Wave Feminism which works to defeat the biological fate of women. Furthermore, the idealization of heterosexuality is thought to be the main cause of all types of violence against women. In continuation, feminist women getting back-up from Civil Rights Movement, black riots and student protests demand for equal pay, equal educational opportunities and the right for abortion.

Regarding to the third wave, around the 1990s, the feminist movement experiences divisions and disputes likewise. Upon the failure and dissolution of the Second Wave, Third Wave is a backlash of old feminism by avoiding to include its faulty sides like observing 'mating' as the only unifying point.

Third Wave Movement moves away from deterministic and essentialist approaches due to the defeat of the left wing all around the world. Hence, it presents universal diversity and a harmonious platform of serenity alongside justice for women. The wave makes a perfect combination of different theories like post-structuralism, post colonialism, queer theory and transnationalism. Determined not to be a monolithic movement, feminism links women together within the concept of economical and political globalization.

Turning to ecofeminism, Ecofeminism is a social movement which associates women with nature regarding their interconnection, therefore offering solutions which shall serve to the problems of both sides. It is a philosophy and way of reading things in terms of ecology plus feminism. It is one of the rare fields of study which combines two major distinct areas in one theory. The ecofeminist theory combines 'eco' with 'feminism', which naturally results as an environmentally-conscious survival movement led mostly by female pioneers [1]. *Eco* already indicates the ecological side of the movement, yet ecofeminist theory visualizes nature as a harmonious whole not to be disrupted, violated or exploited by neither men nor women. Ecofeminism is a political and philosophical negotiation of feminism with ecology as well as some other fields to recreate an ecologically balanced surrounding for people, animals and plants. As a movement and a theory, it calls out to end all kind of restrictions, that is, it equates the social, political and cultural oppressions with the oppression of nature and asserts that the only way of women's liberation is through that of nature's [2]. To give more comprehensive information about ecofeminism, it starts initially as a reaction to green environmentalists who cannot tolerate feminism. It can be defined as a feminist activism which functions like peace movements, women's health demands, anti-nuclear movements and animal protection protests. It embodies social and environmental purposes within the theory and depicts the process of (re)creating a livable world for all living things.

Main part: Analysis. The mainstream theory explains that men are independent creatures like mushrooms. They do not need anyone but themselves and they hold the reason, rationality and power in their hands as isolated from women. They are abstracted from women because they do not consider women's existence so important. Equally, they can pop up in any place like mushrooms without requiring a mother or a mate, the theory says. However, the truth is the exact opposite. It is only that the male power wants to dream itself as a separate, powerful entity in the world. In *The Cleft*, the Squirts or the Monsters are born out of the Clefts and so they have grown up to be men and then form their own community. Still, they try to isolate this community from the women as much as possible apart from the coupling periods, because they do not feel comfortable when they spend more time with women whose nature and expectations are so much different from theirs. That is why they take a decision that the girl infants should remain with their mothers on the shore around the Cleft while the baby boys should be raised up on the women's side until they reach the age of seven. After that age, they will be relocated to the men's forest and be equipped with manly

qualities and resemble to the other members of the Squirt community, which means that all members of this society should behave the same regardless of age and join the others in dangerous games and other risky activities. Putting forth this arrangement for preservation of masculinity, the males have made a great mistake unconsciously. Because those seven-year-old boys are still infants and they need their mothers' careful protection. Nonetheless, they are encouraged by men's reckless pride and seen as the equals of a grown man. Therefore, many children are lost either because of natural forces including drowning, burning, hunted by the beasts et cetera or men's imprudent behaviors like involving them in dangerous wrestling games or swimming competitions (160-4). In any case, it is clear that they are not protected by the males. It seems easy for the Squirts to lose a child because they do not go through the process of pregnancy and make all efforts to raise the baby until it is seven.

"They made platforms in the trees, and all kinds of pulleys and swings and walkways. The life trained them in self-reliance and in physical skills. There were of course accidents, and that was another reason the women's complaints were so irritating. They said that when the boys fell and broke a leg or an arm, the men sent them back to the women's shore to be put right. Couldn't men at least watch over the little boys enough to stop so many falls – and even some deaths? This struck the men as positively irrelevant. Of course boys will venture into danger, and there must be accidents. What was this extraordinary concern by the females for safety? [3]"

From this text it is noticeably clear that Men are so isolated from women and the familiar nature having surrounded them for years that they decide to leave the Clefts and the island to find other places to settle.

Besides, the notion that males are superior to the feminine and the natural is often displayed in *The Cleft*. After the first human boy is born and the males come to understand that they can be fathers and increase the male numbers on the island, they are mostly focused on their sensual longings and copulation rather than trying to appreciate the women for their procreating quality and showing concern to their feelings. A short while later, the women make a clear picture of the males based on their sensual instincts and simple way of thinking because whatever they tell the males or teach them, they seem so ignorant and forgetful.

"... The females exhorted the boys, trying to teach them consistency of care. In the end, the guards on the river banks included females: they could not trust the boys to remember their duties. They Clefts for the time believed that the boys were defective, mentally: they did not have normal memories. This idea developed to 'they are born normal but then later they don't seem to think anything but their squirts' " [3. (156p.)]. Similarly, they seem to have no toleration towards conflict on its own because women's bodies are gifted with creating quality containing pre-requisites.

Accordingly, the novel encouraging an ecofeminist style marks its beginning with an ecofeminist argument: **it was remarked that the basic and primal human stock was probably female, and that males came along later, as a kind of cosmic afterthought. I cannot believe that this was a trouble-free advent. The idea was grist to an already active mill, for I had been wondering if men were not a younger type, a junior variation. They lack the solidity of women, who seem to have been endowed with natural harmony with the ways of the world... Men in comparison are unstable, and erratic. Is Nature trying something out?"** the analysis of the novel upon ecofeminism which encompasses both the feminine principle and manstream theory in one accordant whole, ecofeminist principles shed light on the narration at the outset. The Monsters who are men called as monsters have set a different lifestyle for themselves until they have been reunited with females, they display an unfriendly attitude towards nature. They cut the trees in the forest to open a space for their camp, they assault some animals like goats and pollute the land they are settled, they want to break things, bend the trees, kill the animals, force them, contaminate the forest and even fight among themselves, the males, which seems so hysterical and pointless to the Clefts. Thus, they make much effort to convince the Squirts for being more sensible about the children, meanwhile keeping away from dangerous activities in nature, which bears the purpose of protecting children, the men and nature itself altogether. In another ecofeminist perspective, the novel puts forth the wrath of nature against the destructive attitudes of the humankind symbolically and literally defending itself. In the instance of the Noise, the nature captures everything and leaves them in pieces in an endless fury as if to give an unforgettable lesson to the Squirts who treat women and nature as their belongings.

Conclusion. To summarize, Doris Lessing opens a bold argument in her *The Cleft* which is studied through an eco/feminist perspective in this study. Gathered from the aforementioned analyses of feminism and then its accord with environmentalism under the umbrella term 'ecofeminism', an ecofeminist approach and green legislation are presented in the novel as a way for starting a fresh new life. When it is reflected into real life, the novel presents the ecofeminist philosophy as an effective solution for mortified critical

LITERARY CRITICISM

problems like ecological crises and ecological development in the world. Projecting the story of the Clefts and Squirts as the first human civilization, Lessing shows how a society evolves forward. The Clefts are the first ancestors of the humankind from whom the Squirts and other people originate. They are the maternal figures and the first examples of goddesses in history for their maternal tendency. They give birth to female babies at the beginning and keep a green way of life in nature, still later they bear baby boys and generate the human population.

REFERENCES :

1. Hannam, June (2007). *Feminism*. Harlow, UK: Pearson/Longman.
2. Humm, Maggie (1992). *Feminisms: a reader*. UK: Harvester Wheatsheaf.
3. Lessing, Doris (2007). *The Cleft*. Great Britain: Harper Perennial.
4. Ruether, Rosemary Radford (1996). *Women Healing Earth: Third World Women on Ecology, Feminism, and Religion*. Maryknoll, New York: Orbis Books.
5. www.worldatlas.com
6. Norova N. *Tradition and innovation in Usmon Kuchkor's poems //Scientific reports of Bukhara State University*. – 2021. – T. 5. – №. 3. – C. 100-111.
7. Baxtiyorovna N. N. *Usmon Qochqor lirikasida muhabbat mavzusining talqini: DOI: 10.53885/edinres*. 2021.71. 75.119 Norova Nasiba Baxtiyorovna, *BuxDU Ozbek tili va adabiyoti kafedrasida ta'limchilari (O'zbekiston) //Научно-практическая конференция*. – 2022.

САДРИДДИН САЛИМ БУХОРИЙ ИЖОДИДА ҒАЗАЛ ЖАНРИ

*Азимова Муҳаббат Самадовна,
Бухоро шаҳридаги Президент мактаби
она тили ва адабиёт фани ўқитувчиси
muhabbatsamadovna@gmail.com*

Аннотация: Ғазал жанри ўзбек мумтоз шеъриятида кенг тарқалган нуфузли жанр. Бу жанр асрлар давомида ривожланиб келиб, XX асрда тараққиёт даражаси суस्ताиди. Айниқса, шўро мафкураси тазйиқи сабаб аруз шеърӣ тизими қадрсиз қилинди. XX асрнинг иккинчи ярмида ғазал жанрида ижод қиладиган шоирлар яна кўпая борди. Садриддин Салим Бухорий ғазаллари бармоқ билан санарли бўлса-да, жанр талабларига жавоб бериши, бадиияти билан эътиборга молик. Мақолада шу ҳақида фикр боради.

Калит сўзлар: ғазал, шеърӣ тизим, аруз шеърӣ тизими, ҳазаж, рамал, радд ул матлаъ, мақтаъ, ийҳом, байт, вазн.

Аннотация: Жанр газели – популярный народный жанр в классической узбекской поэзии. Этот жанр развивался веками, а в XX веке уровень развития замедлился. В частности, под давлением идеологии советских времён была обесценена поэтическая система аруз. Во второй половине XX века число поэтов, создавших жанр газелей, вновь увеличилось. Хотя газели Садриддина Салима Бухари немногочисленны, они отвечают требованиям жанра и отличаются художественностью. В статье обсуждаются эти аспекты.

Ключевые слова: газель, поэтический строй, арузский поэтический строй, хазадж, рамаль, радд уль матлаъ, мактаъ, ичем, бейт, система стихосложения.

Abstract: The ghazal is a popular folk genre in classical Uzbek poetry. This genre has developed over the centuries, and in the 20th century the level of development slowed down. In particular, under the pressure of the ideology of the Soviet era, the Aruz poetic system was depreciated. In the second half of the 20th century, the number of poets who created the ghazal genre increased again. Although the ghazals of Sadriddin Salim Bukhari are not numerous, they meet the requirements of the genre and are notable for their artistry. This is discussed in the article.

Key words: ghazal, poetic system, Aruz poetic system, hazaj, ramal, radd ul matla, makta, ichem, beyt, versification system.

Кириш. XX асрнинг 80 йилларида ўзбек шоирлари кўпроқ бармоқ шеърӣ тизимида ижод қилсалар-да, сарбаст билан бир қаторда арузда шеър битиш анъанасини давом эттирдилар. Чустий, Ҳабибийлар сафини тўлдирган Э.Воҳидов, Жамол Камол, С.Воҳидов, Ошиқ Эркин каби шоирлар аруз шеърӣ тизимининг сақлаб қолинишига муносиб ҳисса қўшдилар. Девон тартиб бериш анъанаси ҳам оз бўлса-да, давом этди. Айни дамда, ғазал, рубоий ёзган шоирлар сафи кенгайиб борди. Аммо юкорида номи саналган шоирларни айтмаганда аксарият шоирларнинг ғазаллари, рубоийлари санокли, айрим шоирлар эса аруз шеърӣ тизимининг вазнларида камчиликларга йўл қўйган эдилар.

Асосий қисм. Омон Матжон, А.Орипов, Усмон Қўчқор сингари шоирлар қаторида Садриддин Салим Бухорий ҳам бир неча ғазал ёзди. Шоир яратган ғазаллар санокли бўлса-да, маҳорат билан яратилганини таъкидлаш лозим. Садриддин Салим Бухорийнинг “Ҳижрон” номли шеърини китъа ғазал деб ўйлаб, тактеъсини чизиб кўрган эдик, аруз шеърӣ тизимининг вазнларига тушмади. Аммо оҳангга солиб кўрсангиз, арузда битилган шеър каби таассурот қолдиради:

Сен кетдинг қўл силкитиб, сен кетдинг қай томонга?

Бугун эса, дилбарим, атроф йўқ, томон ҳам йўқ.

Ишонмагин, дегандим, рақиб айтган ёлгонга,

Бугун эса, дилбарим, рост йўқдир, ёлгон ҳам йўқ [3.80].

Мафоилун /мафъулун/ мафоилун /мафъулун

Мафоилун /мафъулун/ мафоилун /мафъулун

Ҳазажи мусаммани мақбузи аштар вазнида ёзилган китъа ғазал демоқчи бўлсак, мисралардаги ҳижола қисқа-чўзиқлиги тўғри келмади. Аммо оҳанг шундай дейишимизга имкон беради. XX асрнинг иккинчи ярмида бир қараганда арузда битилган асардай таассурот қолдирадиган, қофия тартиби ҳам ғазал

байтлари қофияланиши каби бўлган шеърлар учрайди. Бизнингча, бунга шоирлар руҳида мавжуд бўлган арузий оҳанглар ишга тушиши, аммо бу борадаги кўникма ва малаканинг етарли эмаслиги сабабдир. Аммо аруз шеърий тизимидан хабардор шоирлар борки, уларнинг бармоқ шеърий тизимида яратган шеърлари вазн жиҳатидан жуда мукамал бўлгач, аруздай таассурот уйғотади. Садриддин Салим Бухорийнинг “Хижрон” номли шеъри шундай шеърлардан дейиш мумкин. Чунки шоирнинг “Қолгай”, “Чарчадим”, “Ибрат олмадинг” радифли ва шу каби ғазаллари шоирнинг маҳоратли ғазалнавис эканини кўрсатади:

Ғазаб бирлан итоб этмай табассум айласанг, шул дам

V - - - / V - - - / V - - - / V - - -

На оламда, ишон дилбар, итоб бирлан ғазаб қолгай [3.138].

V - - - / V - - - / V - - - / V - - -

Ҳазажи мусаммани солим вазнида ёзилган бу ғазал “Бугун бизни талаб этдинг, кўнгулда бу талаб қолгай” мисраси билан бошланиб, шу мисра билан якун топган, демаски, радд ул матлаъ санъати учрайди. Бу санъат мумтоз адабиётга хос бўлиб, байт билан боғлиқ. Аммо XX аср, айна дамда, замонавий ўзбек шеърлятида бармоқ шеърий тизимида яратилган шеърларда шеър бошланишида келган бир, икки, баъзан тўрт мисранинг айнан такрорланиши радд ул матлаъ санъатининг маълум жиҳатини ўзлаштиришдир, наздимизда. Бу ҳолат шоир фикрини таъкидлаш, шеър оҳангини жарангдор қилиш, шоирнинг илк кайфият таъсиридан чиқа олмагани билан боғлиқ. Зеро, илк сатрлар шеърнинг дунёга келишига пойдевор, асос сатрлардир.

Кўзининг ҳайрати бирлан мен оламга боқар бўлдим,

V - - - / - - - - / V - - - / V - - -

Кўзинг юмсанг/ мен-дан, вой-ким/, на ҳай-рат, на/ а-жаб қол-гай.

V - - - / - - - - / V - - - / V - - -

Бу байтнинг иккинчи мисраси иккинчи рукнида вазнда сакталиқ бор. Арузни мукамал билган шоир учун бу сатрни қайта ишлаш қийин эмасди. “Кўзинг юмсанг/ки мендан, вой/, на ҳайрат, на/ ажаб қолгай” дейилса, вазнда жузъий нуқсон ҳам бўлмасди. Наздимизда, шоир табиий тарзда дунёга келган ва кўнгил, руҳ, ақл вобасталигида туғилган сатрни ислоҳ қилгиси келмаган. Сатрдаги мазмуннинг гўзаллиги шундай дейишимизга асос беради. Ошиқ ёрнинг кўзидаги ҳайрат билан дунёга боқаётир. Агар ёр ошиқдан кўз юмса, ҳайрат ҳам, ажаб ҳам қолмайди. Шоир “кўз юмсанг” деб қўллар экан, икки маънони билдиргани асосида ийҳом санъатини юзага келтиради. “Кўз юммоқ” мисрада бир бор қўлланиб, ибора ва сўз бирикмаси сифатида ўзини оқлаган. Ийҳомни юзага келтириш маҳорат мевасидир. 1990 йилда ёзилган “Чарчадим” радифли ғазали ижтимоий мавзудаги ғазал бўлиб, ҳажвий руҳ касб этган. Ҳаёти давомида ўз ҳолатидан нолимаган шоирнинг бу шеъри аслида истиклол арафасида жамиятнинг, Ватаннинг, элнинг аҳволи сабаб оғриниб, ўкиниб, айна дамда, дадил, кескин, жасорат билан ёзилган ғазал эди. Олти байтли ғазалнинг бешинчи байтидаги “Мен қизил сўз пуркаган қизил дудоқдан чарчадим” мисраси фикримизни далиллайди. Шоир эркисизликдан, мустабид тузумнинг элга зулмидан чарчаган эди. Аммо шоир ўткинчи воқеликни боқий ифодалар билан берар экан, мутасаввуф олим экани мисралар мазмунида юз кўрсатади:

Доду фарёд айладим Ҳақ барқарор бўлгайми деб

Доду фарёддим тиқилган бу томоқдан чарчадим.

Рух вужуд зиндонда талтинад эртаю кеч,

Бу вужуд зиндондадир, зиндон-қамоқдан чарчадим [2.20].

Рамали мусаммани маҳзуф вазнида ёзилган бу ғазалда радд ул матлаъ бор бўлиб, бу байтда ўта чўзиқ хижо икки ўринда параллел тарзда қўлланган. Арузшунос олим А.Ҳожиахмедов “Ўта чўзиқ хижо таркибида чўзиқ унли келган ёки кўш ундош билан тугалланувчи ёпиқ хижодир”, – деб ёзса [5, 187], олима Л.Шарипова бундай хижога икки қоида келтирар экан, устоз арузшунос олим қоидасига кўшимча тарзида “Таркибида “о”, “у”, “ў” унлиси бўлган ёпиқ бўғин ўта чўзиқ хижо саналиши мумкин” [4, 13], – дейди. Ғазалда айнан қоидадаги каби ўта чўзиқ хижо тўрт жойда учрайди. Ўта чўзиқ хижо “Дўстлар” ва “Рўзгор” сўзларининг илк бўғинида келгани, икки мисрада параллел тургани сабаб байт оҳангида мутаносибликни юзага келтирган:

Дўстлар, ох / тўнкани тўн/ка демоқдан / чарчадим,

- V - - / - V - - / - V - - / - V - -

Рўзгор ач/чиқ экан, ач/ чиқ емакдан / чарчадим.

- V - - / - V - - / - V - - / - V - -

Садриддин Салим Бухорийнинг “Ибрат олмадинг” ғазали мазмунан бетакрор, оҳанги равон бўлгани, кўшиқбоб вазн рамали мусаммани маҳзуфда ёзилгани сабаб кўшиққа айланиб, эл кўнглига кириб борди:

Эй вужуд, туп/роқсану туп/роқдан ибрат/ олмадинг,

- V - - / - V - - / - V - - / - V - -

Эй умр, яп / роқсану яп/роқдан ибрат олмадинг [3.95].

- V - - / - V - - / - V - - / - V - -

Байтда мувозана санъатини юзага келтирар экан, оҳангдош бўлган “тупроқ”, “япроқ” сўзларини маҳорат билан қўллади. Япроқ жуда қисқа, бор-йўғи уч фасл яшаб, тупроққа қорилади. Бир кун тупроққа айланадики, шоир икки детални моҳирлик билан танлай олган. Бу сўзлар шаклан ҳам, моҳиятан ҳам бир-бирини тўлдирган, ўзаро уйғун келган. Садриддин Салим Бухорий ғазаллари мухтасар, 5-6 байтли бўлиб, аксариятида радд ул матлаънинг учраши ҳолати шоир услубининг бир қирраси эканини айтишимизга имкон беради. Ушбу ғазалнинг радифидаги васл ҳодисаси байтлар вазнининг ростланишига имкон берган. Кўринадики, шоир аруздаги фонетик ҳодисалардан ўринли фойдаланган. Ҳазрат Навоий кўнгилни Каъба, Аллоҳнинг ҳақиқий уйи деб билган бўлса [1, 32], Садриддин Салим Бухорий Аллоҳ назар соладиган жой, ирмоқдек тоза бўлиши лозим деб ҳисоблайди ва бу фикрни бекиёс ҳолатда ифода айлайди:

*Эй кўнгил, Аллоҳ назаргоҳи эрурсан, не сабаб,
Мен тиниқ ирмоқ дедим, ирмоқдан ибрат олмадим.*

1993 йилда ёзилган бу ғазалда кўплар қўлламай турган туғ сўзини байроқ сўзи билан ёнма-ён қўллаш олган шоир шеърятини эл тилида мавжуд, кам қўлланилаётган, унутилаётган сўзлар мавжудлигини эътироф этиш лозим. Айни дамда, шоирнинг ғазаллари ҳажман кам миқдорни ташкил этса-да, жанр талабларига мослиги, бадиияти баландлиги, мазмунан теранлиги билан ардоқлидир. Садриддин Салим Бухорийнинг “Арзимагай дунёи дун” ғазали рамали мусаммани маҳзүфда ёзилган бўлиб, тасаввуфна руҳда ёзилган. Умрини ислом қонун-қоидаларига амал қилиб ўтказган шоир учун бу руҳдаги шеърларнинг яралиши табиий ҳолдир:

*Оҳким, бир оҳга ҳам арзимагай дунёи дун,
Воҳким, бир воҳга ҳам арзимагай дунёи дун.
Мен жаҳонгир/ман дебон ўт/ди жаҳондин беҳисоб,
– V – – / – V – – / – V – – / – V –
Шоҳким, бир / шоҳга ҳам ар / зимагай дун/ёи дун [3.194].
– V – – / – V – – / – V – – / – V –*

Ғазалда радд ул матлаъ бор, аммо шоир ҳар гал бу санъатдан фойдаланар экан, бир гал матлаъдаги бир мисрани, бир гал байтнинг ўзини мактаъда айнан такрор келтиради. Шоирнинг ҳар бир ғазали инсон умри моҳиятининг қайсидир бир қиррасини намоён қилиб беради. Айни дамда, ҳар бир ғазалида давр воқелиги, жамиятнинг қайсидир оғриғи ифодаси, нуқсонининг танқиди бор:

*Қанчалар бир-бирга қарши қовладилар неча минг
Чоҳким, бир чоҳга ҳам арзимагай дунёи дун.
Ранжу кулфатлар мудом бор, шоду хуррамлик келар
Гоҳким, бир гоҳга ҳам арзимагай дунёи дун.*

Садриддин Салим Бухорий ҳаётда мискин-мулоим, илонга ҳам озор бермайдиган инсон бўлиб яшаши билан бир қаторда Ватанига, элига, Бухорои шарифга зарар келтирадиган ҳар нарсага, ҳар кимсага, нопокликка кескин қарши турган, жасоратли, тоғдек юрак соҳиби ҳам эди. Бу хусусияти шеърятига ҳам кўчди, аниқроғи, айтганимиз иллатларга қарши умри билан ҳам, ижоди кўмагида ҳам курашди.

Хулоса. Шоир шеърятимизнинг азалу-абад бош мавзуси бўлган муҳаббатни тараннум этиб ҳам ғазал битди. “Муҳаббатдур, муҳаббатдур” радифли ғазали тўрт байтли ғазал, ғазалчилик тарихида ҳажми бу қадар қисқа ғазаллар кам учрайди. Аммо шоир шу қисқа ғазалда мақсадини, Аллоҳ ишқининг инсон ҳаётидаги аҳамиятини ёрқин ифода эта билган:

*Мени сенга яқин этган муҳаббатдур, муҳаббатдур,
Ғазалхону оқин этган муҳаббатдур, муҳаббатдур.
Жаҳолатда юрар эрдим сўқир банда мисоли, оҳ,
Зулумотда чақин этган муҳаббатдур, муҳаббатдур [3.195].*

Аллоҳга бўлган муҳаббат ёритилганини “На жаннат ҳуридин таъма, на дўзах ўтидин парво” қилган, балки “Ўзига мустақим этган муҳаббат”ни куйлаган 3-байт далиллайди. Шоир бутун умрини Ватан, эл, Аллоҳ ишқида ёниб ўтказди. Шу ишқ туфайли комиллик касб этиб бориб, Садриддин Салимовдан Садриддин Салим Бухорийга айланди.

АДАБИЁТЛАР:

1. Алишер Навоий. МАТ. 20 томлик. Олтинчи том. Ҳайрат ул-аброр. – Тошкент: Фафур Фулом НМИУ, 2011. – 808 б.
2. Садриддин Салим Бухорий. Бухорога Бухоро келди. – Тошкент: Маънавият, 1999. – 104 б.
3. Садриддин Салим Бухорий. Ҳикматдир дунё. – Тошкент: Фафур Фулом номидаги НМИУ, 2011. – 366 б.
4. Шарипова Л. Аруз сабоқлари. – Тошкент: Тафаккур, 2018. – 100 б.
5. Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Тошкент: Шарқ НМК, 1998. – Б.187.

ЖАЛОЛИДДИН РУМИЙНИНГ «МАСНАВИЙИ МАЪНАВИЙ» АСАРИНИНГ ЖАҲОН АДАБИЁТИДА ЎРГАНИЛИШИ

Бабаев Отабек Абдиқаримович,
 Бухоро давлат университети,
 хорижий тиллар факултети,
 Немис филологияси
 кафедраси ўқитувчиси
o.a.babaev@buxdu.uz

Аннотация: Ушбу мақолада Ғарбда жаҳолат ва инквизиция даври деб баҳоланган ўрта асрларда, шарқ адабиёти вакиллари томонидан хусусан буюк мутафаккир, тасаввуф илмининг билимдони Мавлоно Жалолiddин Румийнинг «Маснавийи маънавий» асари нолисоний жиҳатдан таҳлилга тортилади. Адибнинг бу ва бошқа асарлари пайдо бўлиши биланоқ, адаб аҳлининг кўпчилигини диққатини ўзига тортди. Адиб асарларидан завқланиш, уларда ифодаланган умумбашарий фазилятлардан ибрат олиш, гўзал маснавий таъсирида ўз она тилида ижодий асар яратиш, Мавлоно Румий сатрлари билан ўз халқини ошино қилиш анъанага айланди. Шу билан бирга мазкур мақолада дидактик образ концепти, Румий ижодининг ўзига хослиги, лирикасидаги дидактик талқин ва адибнинг бадиий маҳорати билан бирга Ғарб тилларига қилинган ўғирмалари ҳам таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: Мавлоно, Балхий, «Маснавийи маънавий», Жалолiddин Румий, шарқ адабиётининг даҳолари, Ж.Ҳаммер, Ж.Родхоуз, Н.Винфельд, Р.Никелсон, А. Шиммель.

Аннотация: В данной статье не лингвистически анализируется произведение великого мыслителя, учёного суфизма Мавлоно Джалалуддина Руми “Маснави”, когда ещё на Западе в Средневековье считалось периодом невежества и инквизиции. Как только появились эти и другие произведения философа, они привлекли внимание большинства литераторов. Стало традицией наслаждаться литературными произведениями, учиться выраженным в них универсальным качествам, создавать творчество на родном языке под влиянием красивых маснави, знакомить свой народ со строками Мауланы Руми. Вместе с тем в данной статье анализируются дидактическая образная концепция, оригинальность творчества Руми, дидактическая интерпретация его лирики, художественное мастерство писателя, а также его переводы на западные языки.

Ключевые слова: Мавлана, Балхи, “Маснави”, Джалалуддин Руми, гении восточной литературы, Дж. Хаммер, Дж. Родхоуз, Н. Винфельд, Р. Никельсон, А. Шиммель.

Abstract: This article analyzes non-linguistically the work of the great thinker, scholar of Sufism Mawlano Jalaluddin Rumi “Masnavi”, when in the West in the Middle Ages it was considered a period of ignorance and inquisition. As soon as these and other works of the philosopher appeared, they attracted the attention of most writers. It has become a tradition to enjoy literary works, to learn the universal qualities expressed in them, to create creativity in their native language under the influence of beautiful masnavi, to acquaint their people with the lines of Maulana Rumi. At the same time, this article analyzes the didactic figurative concept, the originality of Rumi's work, the didactic interpretation of his lyrics, the writer's artistic skill, as well as his translations into Western languages.

Keywords: Mawlana, Balkhi, "Masnavi", Jalaluddin Rumi, geniuses of Oriental literature, J. Hammer, J. Rodhouse, N. Winfield, R. Nickelson, A. Schimmel.

Кириш. Кўхна Шарқ асрлар давомида ғарблиқлар диққатини ўзига жалб этиб келган. Ҳамиша афсонавий ва сирли бўлиб туюлган Шарқ ўзининг адабиёти ва санъати билан ҳам Европа халқларини мафтун этганлиги сир эмас. Айниқса, Шарқ адабиётининг даҳолари – Рудакий, Фирдавсий, Ибн Сино, Хайём, Низомий, Аттор, Румий, Саъдий Ҳофиз, Жомий, Навоий, Бобур ва Бедилнинг инсондўстлик ва ҳаётсеварлик ғоялари билан йўғрилган адабий-илмий мероси Ғарб тадқиқотчиларини бефарқ қолдирмаганлиги бировга сир эмас.

Асосий қисм. Мавлоно Жалолiddин Румийнинг ҳаёти ва ижоди нафақат Эрон, Тожикистон, Туркия, Ўзбекистон, Озарбайжон ва бошқа дунё тиллари ва адабиёти вакиллари ҳам, бу зоти шарифнинг ҳаёт йўллари, ўткир қаламлари билан яратилган юксак бадиий асарлари Европалик

илмсевар олимларнинг диққатини ўзига жалб қилган. Изланишлар шуни кўрсатадики, Англия, Америка, Франция, Германия, Италия ва бошқа Европа адабиёт мухлисари томонидан Румий асарлари ўрганилди, таржима қилинди ва тадқиқотлар олиб борилди.

Жалолиддин Румий ҳаёт моҳиятини содда, чиройли ва тушунарли тилда асарларига баён этиб бергани учун жаҳон афкор оммасининг диққатини тортган. Ўрта Осиё ва Яқин Шарқда мадрасаларда дарслик сифатида ўрганилган. Айниқса, Эрон, Ироқ, Ҳиндистон, Покистон ва Туркияда кенг шухрат қозонган. Чунончи, Туркияда XX аср бошларига қадар маснавийхонликлар махсус қурилган биноларда ўтказиб турилган. Ёш ва қарийлар бу адабий суҳбатлардан бир хил баҳраманд бўлганлар.

Нима учун Румий ижодий бутун жаҳон адабиёти вакиллари диққатини ўзига жалб қилди? Бу қудратнинг манбаи нима ўзи? Бизнингча, ҳеч иккиланмасдан “мен онам эмас, ишқ туғди” деган фикрларига таянган ҳолда буни боис ишқдир. Яъни румиёна ишқ.

Хусусан, Жалолиддин Румийнинг “Маснавийи маънавий” пайдо бўлишидан буён уни шарҳлаш, изоҳ беришга ва ундаги тасаввуфий ғояларни тушунишга бўлган уринишлар тўхтаган эмас. Бу ҳолат аввало, Туркияда Жалолиддин Румийнинг ўз ўғли Султон Валад, замондошлари Аҳмад Афлокий, Фаридун Сипоҳсолор бу ишни амалга оширган бўлсалар, кейинчалик бир қатор таржимонлар ва адабиётшунослар турк тилида Шамъий, Сарварий, Исмоил Анқаравий, Фуод Кўпрўлу, Абдулбоқи Гулпинарли, Меҳмет Али Айний, Сулаймон Наҳифий, Обиддин Пошо, Валад Узбудак, Митҳат Баҳори Байтур ва бошқаларнинг шарҳлари, тадқиқотлари, таржималари, дунё юзини кўрди. Эронда эса ҳам “Маснавий”нинг анча шарҳлари Али Даштий, Абулхасан Зарринқўб, Шафий Кодканий, Жамол Ҳумоий, Мухаммад Истеълмоий, Тақий Пурномдориён, Муртазо Беҳишти, Носириддин Соҳибзамоний, Абдулкарим Сирўш, Бадиъуззамон Фурузонфар ва бошқалар томонидан амалга оширилди. Шунингдек, бошқа тил вакиллари, жумладан, урду тилида Мунши Али, Юсуф Алишоҳ Чишти таржималари, Шиблий Нўъмоний, Абдуали ва Ҳанифа Абдулҳаким шарҳлари пайдо бўлган бўлса, инглиз олимлари ҳам бу йўлни давом эттирдилар. Мисол, Рейнольд Никольсон, Артур Арберри, Карл Эрнст, Камилла ва Кабир Хелминскийлар, Уильям Читтик, Шахрам Шива, Иброҳим Жўмард ва Колман Баркснинг инглиз тилига, Жозеф Ҳаммер Пургстал, Фридрих Рукерт, Ҳерман Этеннинг олмон тилига, Клемен Хуарнинг фаранг тилига қилган таржималари орқали «Маснавийи маънавий» манзумаси Европага кириб борди. Фарбнинг Ҳ.Риттер, Ж. Фербервагел, Е.А.Браун, Ҳ.Мессе, Б.Спулер ва А. Шиммел каби олимлари «Маснавийи шариф»нинг изоҳи, тадқиқи, насрий баёни ёки сўзма-сўз таржимаси билан машғул бўлдилар. Русийзабонлар эса В.В.Бартольд, А.Кримский, В.А.Гордлевский, Н.Мартинович, Е. Бертельс, И. Брагинский, А.Мецнинг ҳам рус китобхонларни “Маснавий” билан таништиришга ўз хиссаларини қўшдилар. Булардан ташқари, бир қатор таржимонларнинг хизмати орқали, жумладан Ф.Корш, Иля Сельвинский, Давид Самойлов, Владимир Державин, Наум Гребнев, Дмитрий Шchedровитский, Радий Фиш, Леонид Тираспольскийнинг бадиий-шеърий, Н.Османов, О. Акимушкина, Ю.Иоаннесян, Б.Норик, А.Хисматуллин, О. Ястребова, Л. Лоҳутий, Н. Пригарина, М. Русанов ва Н. Чалисованинг таржималари орқали Жалолиддин Румий ижоди ва ҳаёти билан танишиб баҳра олдилар.

Румий асарлари таржимасига истиқлол йилларида айниқса кенг йўл очилиб, бу ишга илк дафъа Жуманиёз Жабборов ва Шоислом Шомухамедов кўл урди. Улар шоирнинг баъзи ғазалларини таржима қилиб, кейинчалик Сирожиддин Саййид ҳам унинг ғазалларидан бир дастасини ўғирди. Жамол Камол аввалига «Маснавий» ривоятларидан баъзиларини ва айрим рубоийларни таржима қилиб, «Учмоққа қанот йўқ вале учгайман» номли китобча чиқарди, кейинроқ эса «Маснавий»ни ўқувчилар ҳукмига тўлиқ ҳавола этди. Бу асарнинг биринчи дафтаридан Асқар Маҳкам ҳам каттагина парчани шеърий, лисоний таржимаси ва шарҳлари билан алоҳида китоб ҳолида эълон қилди.

“Маснавийи маънавий”нинг пурҳикмат байтларига шарҳ бериш масаласида ҳам бир қатор қимматли ишлар амалга оширилди. Айни йўналишга XVIII асрда Хоразмда яшаб фаолият кўрсатган Шайх Одина Мухаммад Хоразмийнинг “Мифтоҳ ул-асрор” асарини киритиш мумкин.

Кўринадики, XIII асрда ибтидо топган “Маснавийи маънавий”га издошлик, ундан таъсирланиш, унга жавоб айтиш, шарҳу изоҳлар ёзиш, уни таржима қилиш ўзига хос адабий анъана сифатида шаклланиб, XXI асрга қадар давом этяпти. Фикримизнинг далили сифатида форсий адабиётнинг моҳир мутаржимии Асқар Маҳкам томонидан амалга оширилган таржима ва изоҳни қайд қилиш жоиздир. Қувонарли томони шундаки, бундай савобли ҳаракатлар ўрта йўлда қолиб кетмади ва ўзбек китобхони бу ноёб асар билан тўла танишиш имкониятига эга бўлди. “Маснавийи маънавий” салоҳиятли таржимон, Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол томонидан тўла ҳолда ўзбек тилига ўғирилди ва биринчи бор олти китоб ҳолида, иккинчи бор бир китоб шаклида ва учинчи бор икки китоб шаклида нашр этилди. Бу таржима олти китоб ҳолида Туркия Республикасининг Кўнё шаҳрида

хам нашр этилди.

Алишер Навоийнинг бирор - бир асари йўкки, унда у ижод этган адабий муҳитнинг маълум бир хусусияти, унинг намояндалари номи зикр этилмаган бўлсин.

Тазкирани тартиб бериш жараёнида форсий адабиётнинг буюк намояндаси, башарият шоири, “Маснавийи маънавий”дек ўлмас асарнинг муаллифи Мавлоно Жалолиддин Румий ҳаёти, адабий меросига оид маълумотлар ўзбек адабининг диққатини ўзига жалб этгани шубҳасиз. Шу боис “Мавлоно Жалолуддин Муҳаммад Балхий Румий қ.с.” таърифи “Насойим ул-муҳаббат”нинг алоҳида саҳифаларини ташкил этади.

Мазкур саҳифалардан, аввало, Мавлононинг таваллуд йили ва жойи, болалик чоғида у киши билан содир бўлган мўъжизалар ҳақидаги маълумотлар ўрин олган.

Адабиётшунос Суйима Ғаниева мазкур асар ҳақида ва Румий билан боғлиқ маълумотларни берар экан, шундай ёзади: “Хожа Муҳаммад Порсо, Фаридуддин Аттор, Хожа Авҳадуддин Ҳамид Киром, Амир Қавомуддин Синжоби ва бошқа машойихлар ҳақидаги фикрларда Жалолуддин Румий билан боғлиқ маълумотлар эҳтиёткорлик билан туркийга ўгирилган”.

Ўтмишда ўзбек тилида ҳам “Маснавийи маънавий”ни шарҳлашга уринишлар бўлган. “Маснавийи маънавий”га шарҳ ёзиш XV асрдан бошланган. Илк шарҳни Камолиддин Ҳусайн Хоразмий ёзган. Лекин у “Жавоҳир ул-асрор ва завоҳир ул-анвор”да манзуманинг фақат уч дафтарини шарҳлаган. Яна Машрабнинг “Мабдаи нур” XVIII асрда Хоразмда яшаб фаолият кўрсатган Шайх Одина Муҳаммад Хоразмийнинг “Мифтоҳ ул-асрор” асарларини бунга мисол келтириш мумкин.

Машрабшуносликда эътироф этиладиган хулосаларга кўра, “Мабдаи нур” буюк шайх ва шоир Румийнинг “Маснавийи маънавий” асарига жавоб тарзида дунёга келган. Машраб маснавийсида кузатиладиган қатор зоҳирий аломатлар мазкур асарлар ўртасидаги муштаракликлардан далолат беради.

Шайх Одина Муҳаммад Хоразмий “Мифтоҳ ул-асрор” асарида аввало, китоб таркиби олти фаслдан иборатлигини қайд қилади, тадқиқотнинг бошланишида, илм турлари, солиқлар, тақлид ва камол аҳли сифати хусусида фикр юритилади. Кейин “Маснавийи маънавий” асарининг учта дафтаридан ҳикоят, ривоятларни танлаб румиёна талқинларидан фойдаланган ҳолда мақсад ва муддаосини изоҳлашган. Шайх Одина Муҳаммад Хоразмий асардаги 511 та ривоятга мурожаат қилган ва уларни шарҳлаган.

Шайх Одина Муҳаммад Хоразмий “Мифтоҳ ул-асрор” асарида аввало, китоб таркиби олти фаслдан иборатлигини қайд қилади, тадқиқотнинг бошланишида, илм турлари, солиқлар, тақлид ва камол аҳли сифати хусусида фикр юритилади. Кейин “Маснавийи маънавий” асарининг учта дафтаридан ҳикоят, ривоятларни танлаб румиёна талқинларидан фойдаланган ҳолда мақсад ва муддаосини изоҳлашган. Шайх Одина Муҳаммад Хоразмий асардаги 511 та ривоятга мурожаат қилган ва уларни шарҳлаган.

Мустақилликкача Румий ижодига муносабат бир томонлама эди. Адиб асарлари юзаки ўрганилди. Адабиётшунос Нажмиддин Комилов айрим тадқиқотларида фикрининг тасдиғи учун “Маснавийи маънавий”дан “Тўрт йўловчи” ривоятини келтиради. Шунингдек, шоир ғазалларидан “Онҳо ки талабгори Худоед, Худоед” мисраси билан бошланадиган ғазални келтириб, замон зайли билан Румий худопараст, реал ҳаётни бир томонлама тушунган деган фикрларни билдирилган. Мустақиллик даврида яратилган тадқиқотларда шоир ижодининг тасаввуфий ва ахлоқий, панду хикматга бойлигини, инсон қадри адиб ижодида улуғланганлигини ўрганишга эътироф ортди.

Заҳматкаш мутаржим Асқар Маҳкам туркиялик румийшунос олим Обиддин Пошшо ва эронлик мавлавийшунос Карим Замонийларнинг шарҳларидан фойдаланган ҳолда, “Маснавийи маънавий” биринчи китобининг бир қисмини 1999 йилда ўзбек тилига ўгирди.

Форс адабиётининг немисзабон мамлакатларда қабул қилиниши адабиёт учун катта аҳамиятга эга. Бу форс шоирларининг дунёқараши, шунингдек, уларнинг шеърий тартиб-қоидаларини билишга тегишли.

Масалан, Иоганн Волфганг фон Гёте форс шеъриясида ифодаланган скептик мослашувчанликни тан олди ва қадрлади. Бундан қарийб икки юз йил аввал, 17-асрнинг биринчи ярмида форс адабиёти илк бор немис тилига, дастлаб ўрта тил сифатида француз тилига таржима қилинган. Жозеф фон Ҳаммер-Пуршталл (Jozef fon Hammer-Purgstall) 1799 йилда Истанбулда ўзининг машхур шеърий таржималарини бошлаганида, форс тили ҳали таржимонлар учун жуда қийин эди.

Бартелеми (Barthelemy d'Herbelot de Molainvilles) нинг нуфузли библиографик энциклопедияси (Bibliothèque Orientale) 1697 сарлавҳа билан соф таржималардан ташқари, вақти-вақти билан икки

тилли нашрлар ишлаб чиқарилади. Биринчиси, Франс Эрдман (Frans Erdmann) Татаристоннинг Қозон шаҳрида, 1843-йилда нашр эттирган Низомийнинг “Етти гўзал” асарининг қисман нашри, иккинчи нашри ҳам кейинги йили Берлинда нашр этилган. 1481-1566 йиллар орасида кўплаб араб ва форс тилларидаги асарлар турк тилига таржима қилинган. 1630-йилларда Усмон полимати Котиб Чалабий Суриянинг Алеппо шаҳридан ўтаётганда маҳаллий антикварлардан топиб олган кўлёмаларнинг номларини ёзиб олишни бошлади ва шу тариқа ўзининг кенг қамровли лойиҳасини бошлади: фан ва адабиётдан араб, форс ва турк тилларида 14500 га яқин асар. алифбо тартибида тасвирланиши (араб тилида, Кашф аз- Зунун ан Асами ал-Кутуб ва-л-Фунун *كشف عن ال ظنون ك سامي*) Бу библиографик лексика Бартелеми (Barthelemy d'Herbelot de Molainvilles) энциклопедияси (1697) учун асос бўлди, у 1777-79 йилларда Шульц (Johann Friedrich Schultz) томонидан немис тилига таржима қилинган, Райске ва Шультенс (Johann Jacob Reiske ва Hendrik Albert Schultens) tomonidan қўшимчалар киритилган. 1785-1790 йиллар оралиғида Ҳалле шаҳрида “Шарқ кутубхонаси” "Orientalische Bibliothek" ёки “Универсал луғат” "Universal Dictionary" номи билан нашр этилган бўлиб, унда Шарқни билиш учун зарур бўлган барча нарсалар мавжуддир. 17 аср ўрталарида Лайден университети форсча кўлёмалар коллекциясини ташкил қила бошлади. У ердан Якуб Голий, Голландиялик шарқшунос (Jacobus Golius) 1625-1629 йилларда кўлёмаларни ўрганиш ва сотиб олиш учун Шарққа жўнаб кетади. Шарқ кўлёмалари кейинчалик Париждаги Роял кутубхонаси (Bibliothèque Royale) ва Оксфорддаги Бодлеиан (Bodleian Library) кутубхонаси учун ҳам сотиб олинади. Германияда шунга ўхшаш марказ ўша даврда йўқ эди, аммо Мюнхен, Берлин, Гамбург ва Дрездендаги олимларнинг шахсий кутубхоналарида бир нечта кўлёмалар мавжуд эди. 17 аср охиридан бошлаб Европада шарқшунослик таназзулга юз тутди. Иоханн Якоб Райске (Johann Jakob Reiske) 1738 йилда Лайпсигдан Лайденга тил кўникмаларини ошириш, форс ва араб тилларини чуқур эгаллаш учун жўнаб кетади.

Тарихда араб ҳарфлари учун биринчи ёғоч ҳарфлар 1554 йилда Венада кесилган, чунки одамлар шарқ тилларидан амалий фойдаланишга қизиқиш билдирган. Венадан ташқари, Амстердамда Саъдийнинг “Тулистон” асарини чоп этиш учун 1651 айнан шу турдан фойдаланилган ва бу 1882 йилгача сақланиб қолган, кейин улар Голландияда бошқа асарни чоп этиш учун қайта ишлатилган.

Ватанимиз истиқлол йилларида Румий ҳаёти ва ижодини ўрганиш, меросини таржима қилиб, нашр этишда алоҳида давр бошланди, дейиш мумкин. Ориф Усмон, Ҳамиджон Ҳомидий, Нажмиддин Комилов, Иброҳим Ҳаққул, Ҳамидулла Болтабоев, Тоҳир Қаҳҳор, Рашид Жумаев, Эргаш Очилов, Хусрав Ҳамидов каби олимлар бу борада илмий тадқиқотларини эълон қилдилар.

Хулоса. Мухтасар қилиб айтганда, Мавлоно Жалолиддин Румийнинг шахсияти ва ижодига муносабат билдириш илк бор Ҳазрат Алишер Навоийдан бошланади, десак бўлади. Бу фикримизнинг далили сифатида “Насойим ул- муҳаббат” асарида Румий ҳаёти ва ижодига доир фикрларни келтириш мумкин.

Ҳазрат Алишер Навоийдан кейин ўзбек тилида ҳам “Маснавийи маънавий”ни шарҳлашга уринишлар бўлган. Ҳайдар Хоразмийнинг “Жавоҳир ул-асрор” асарини бунга мисол қилса бўлади.

Бугунги изланишларимиздан маълум бўлдики, Ғарба Жалолиддин Румий ҳаёти ва ижоди кенг ўрганилган, ўрганилмоқда, асарлари таржима қилинган, тафсиллар ёзилган, ёзиляти.

АДАБИЁТЛАР:

1. Abdikarimovich, B. O. "The views of Jalaliddin Rumi." *Middle European Scientific Bulletin* 12 (2021): 319-322.

2. Мавлоно Жалолиддин Румий. *Маснавийи маънавий. Биринчи китоб.* – Т.: ЎЗР ФА Фан, 2005. – Б. 368; *Иккинчи китоб.* – Т.: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 2002. – Б. 335; *Учинчи китоб.* – Тошкент – Техрон: ЎЗР ФА Фани, Эрон Ислом Республикаси Ал-Ҳудо халқаро нашриёти, 2003, – Б. 431; *Тўртинчи китоб.* – Тошкент – Техрон: ЎЗР ФА Фан, Эрон Ислом Республикаси “Ал-Ҳудо”, 2003. – Б. 350; *Бешинчи китоб.* – Техрон: Ал-Ҳудо, 2004. – Б. 400; *Олтинчи китоб.* – Техрон: Ал-Ҳудо, 2004. – Б. 454.

3. Zoyirovna K. D. *Study of Linguoculturology in Linguistics //Miasto Przyszłości.* – 2022. – Т. 30. – С. 292-294.

4. *Ганиева С. Жалолуддин Румий Навоий нигоҳида. Жалолиддин Румийнинг мангу маънавий мероси. Мавлоно Жалолиддин Румийнинг 800 йиллигига бағишланган илмий анжуман материаллари.* – Т.: 2007. – Б. 32-35.

5. Sharopovna B. R. *Some approaches to translation //Indonesian Journal of Innovation Studies.* –

2022. – T. 18.

6. Halimovna K.D. *Variability and invariability in fairy tales (As the example of the translation of grimmsfairy tales)* // *International Journal of Psychosocial Rehabilitation*. – 2020. – T. 24. – №. 1. – pp. 138-144

7. Zoyirovna H. D. *Studies on the Concept of “Motherland” (“Heimat”) in Cognitive Linguistics* // *Central Asian Journal of Literature, Philosophy and Culture*. – 2022. – T. 3. – №. 11. – C. 155-158.

8. “Yo.V.Gyote "G'arbu Sharq devoni"ning Maqsud Shayxsoda va S.S.Buxoriy tarjimalariga xos xususiyatlar”. *Ilm sarchashmalari*. 2021/1.

9. KD Halimovna. *The Influence of Language and Principles of Translation on the Origin of Variation and Invariance in Translation*. *Web of Scholars: Multidimensional Research Journal*, 2022.

10. Babayev O. *The first encounter between jaloliddin rumi and shams tabrizi* // *центр научных публикаций (buxdu. uz)*. – 2023. – T. 27. – №. 27.

11. Abdulxayrov D. *Nemis tili so 'z boyligining oshishida sharq tillarining o 'rni* // *центр научных публикаций (buxdu. uz)*. – 2022. – T. 13. – №. 13.

12. Abdikarimovich, Mr B. O. "The True Values of the Mavlono Jaloliddin Muhammad Rumi's Philosophy in Russian Translations." *International Journal on Orange Technologies*, vol. 2, no. 12, 31 Dec. 2020, pp. 68-71, doi:10.31149/ijot.v2i12.1091.

13. Qaxorovna, Sanoyeva Dildora. "Mavlono rumiy va asketizm." *o'zbekistonda fanlararo innovatsiyalar va ilmiy tadqiqotlar jurnali* 1.9 (2022): 40-43.

14. Ruziev Y., Khudoev S., Rakhmatov A. *The use of the past tenses in German and English* // *ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal*. – 2021. – T. 11. – №. 6. – C. 61-66.

15. Akramovna J. M., Bozorovich R. Y. *The Explanation of Past Simple in the Uzbek and Turkish Languages* // *Spanish Journal of Innovation and Integrity*. – 2022. – T. 5. – C. 152-161.

16. Ruziev Y. *Временное значение глагольного действия в немецком языке* // *Центр научных публикаций (buxdu. uz)*. – 2021. – T. 8. – №. 8.

17. Ҳасанов М. *Улуг китобнинг улуг шарҳи (Сўзбоши) Шайх Одина Муҳаммад Хоразмий. Мифтоҳ ул-асрор*. – Т.: 2006. – Б.4.

ЎРИМ ҚЎШИҚЛАРИНИНГ ОБРАЗЛАР ТАРКИБИ ВА БАДИИЙ-КОМПОЗИЦИОН ХУСУСИЯТЛАРИ**Тўраева Лайло Омоновна,**

БухДУ Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси ўқитувчиси

l.o.torayeva@buxdu.uz

Аннотация. Ўзбек деҳқонларининг меҳнат жараёнида ўрим қўшиқлари алоҳида ўрин тутади. Ўзбек ўроқчи деҳқонларининг ижтимоий-маданий турмуш тарзи, дунёқараши, руҳий ҳолати кечинмалари, орзу-интилишларини ўзига хос бадиий жозоба билан талқин этувчи ўрим қўшиқлари бадиий структурасини ўрим воситаси бўлган ўроқни мадҳ этиши, деҳқон меҳнатининг самарасини тараннум қилиши, меҳнат иштиёқини куйлаш мотивлари ташиқил қилади. Ушбу мақолада ўзбек меҳнат қўшиқларининг бир тури бўлган ўрим қўшиқлари ва уларнинг бадиий хусусиятлари, қофияланиши, бадиий структураси ҳамда уларда шеърини санъатларнинг бадиий ифодаси хусусидаги изланишлар баён этилади.

Калит сўзлар: деҳқончилик қўшиқлари, бугдой, арпа, жўхори, тариқ, шоли бадиий структура, композиция, ҳижо, қофия, нақорат, рефрен, туроқ, мотив, шеърини санъат.

Аннотация. Урожайные песни занимают особое место в трудовом процессе узбекских земледельцев. Художественная структура жатвенных песен, в которых со своей художественной привлекательностью интерпретируются социокультурный образ жизни, мировоззрение, душевное состояние, переживания, мечты и стремления узбекских земледельцев-жнецов, являются мотивами восхваления жатвенного орудия, жнеца, прославления плодов. крестьянского труда и воспевая страсть к труду. В данной статье описаны мотивами восхваления жатвенного орудия, жнеца, прославления плодов. крестьянского труда и воспевая страсть к труду. В данной статье описаны исследования о жатвенных песнях, являющихся разновидностью узбекских трудовых песен, их художественных особенностях, рифмовке, художественной структуре, художественной выразительности в них поэтического искусства.

Ключевые слова: урожайные песни, пшеница, ячмень, овёс, просо, рис, художественная структура, композиция, рефрен, припев, мотив, поэтическое искусство.

Abstract. Harvest songs occupy a special place in the labor process of Uzbek farmers. The artistic structure of the reaping songs, in which the socio-cultural way praising the reaping tool, the reaper, glorifying the fruits. peasant labor and singing of life, worldview, state of mind, experiences, dreams and aspirations of the Uzbek reaper farmers are interpreted with their artistic attractiveness, are the motives for the passion for work. This article describes the motives for praising the reaping tool, the reaper, and glorifying the fruits. peasant labor and singing the passion for work. This article describes studies on Orim songs, which are a variety of Uzbek labor songs, their artistic features, rhyming, artistic structure, artistic expression of poetic art in them.

Keywords: harvest songs, wheat, barley, oats, millet, rice, artistic structure, composition, refrain, refrain, motive, poetic art.

Кириш. Деҳқончиликда ҳосилни ўриб олиш жараёнида куйланадиган халқ меҳнат қўшиқлари **ўрим қўшиқлари** сифатида алоҳида туркумланади ва мустақил жанр ҳисобланади. Ўрим қўшиқлари ўтмишда ўрим-йиғим жараёнига то техника воситалари, комбайнлар аралашгунига қадар экилган донли экинларни ўриб-йиғиб олиш вақтида деҳқонлар тилидан оммавий ва анъанавий тарзда куйланиб келинган, лекин ҳозирда уларнинг ижроси суғлашган. Бевосита ўрим билан боғлиқ бўлган қўшиқлар бизгача жуда ҳам оз миқдорда етиб келган. Уларнинг айрим намуналарини М.Алавия, К.Очиловлар ёзиб олиб, оммага эълон қилишган.

Асосий қисм. Ўрим қўшиқлари ўзида ўрим жараёни билан боғлиқ ҳодиса-ҳолат, предметларни образлантириб келиши билан бошқа меҳнат қўшиқларидан алоҳида ажралиб туради. Хусусан, ўримчининг асосий иш қуроли – ўроқ ва у орқали ўриладиган *бугдой, арпа, жўхори, тариқ, шоли* сингари донли экин турлари, уларнинг инсон учун ризқ-рўз сифатида ато этилгани, кадр-киммати, деҳқоннинг бу маҳсулотларни то ўримга етказгунча чекадиган меҳнат машаққатлари, рўзғор тебратиш йўлидаги қийинчиликлари, деҳқончиликка оид расм-русум ва урф-одатлар мазмуни, баракали

мўл-кўл ҳосил етиштириш ҳамда уни нес-нобуд қилмасдан йиғиб олиш орзу-истаги, одамзотнинг ер, тупроқ, сув, ҳаво, нур, дон ва нонга бўлган эътиқодий муносабати, уларга алоқадор ҳомий кучлар ҳақидаги қадимий диний-мифологик тасаввур-тушунчалар ўрим кўшиқларининг асосий мавзу мундарижасини, мотивлар таркибини ташкил қилади. Шунинг учун улар реал воқеликларнинг тасвири ва талқини, ҳаётий объект ҳамда субъектларнинг реал сифатланишига асосланиши билан диққатни тортади.

Ўроқ, ўроқчи, Ёзи, Зебо, ўриладиган дон турлари – буғдой, арпа, тарик, жўхори, шоли, беда сингарилар ўрим кўшиқларининг анъанавий образлари саналади. Улар воситасида ўроқчининг турли ҳис-кечинмалари бадиий-эстетик жиҳатдан талқин қилинади.

Буғдой ўрим кўшиқларининг асосий образларидан биридир. Чунки ўрим кўшиқлари аксаран буғдой ўрими жараёнида ижро қилинади. Бунга эса қадимги инсонларнинг буғойни жонли деб қараши, унда нон руҳи жойлашганига ишончи сабаб бўлган. Шунинг учун қадимдан буғдой магик қудратга эга деб тушунилган. Фольклоршунос Б.Саримсоқов таъкидлаганидек, бу анимистик тасаввур натижасидир. Одамлар наздида буғдой ўрилса, у ўлади. Экилса, янгидан тирилади. Шу тарика буғдой ўлиб қайта тирилувчи табиатни боғловчи магик восита сифатида қадрланиб келинган. Қолаверса, буғдой – жаннат неъматидир. Шу боис у доимо эъзозлаб келинган. Айниқса, халқ орасида ерга буғдой сепиш энг хайрли амаллардан бири саналган. Буғдой экилган майдонларни оёқости қилиш, босиш гуноҳ ҳисобланган.

Маълумки, зардуштийлик динининг муқаддас китоби “Авесто”нинг “Вендедот” ва “Виспарад” қисмларида ҳам кўпроқ буғдой, ёғ ва мевали дарахтлар экилган, сув чиқариб шудгор қилинган замин бахтиёр, аксинча, узоқ вақт экилмаган ва омов тегмаган замин бахтсиздир, дейилади. Экилмаган ер омовни орзу қилиши айтилиб, у балоғат палласига кирган, оила куриш ва фарзанд кўришни хоҳлаган соҳибжамол кизга ўхшатилади.

“Авесто”да яна кимда-ким буғдой экса, у Аша (ҳақиқат)ни экиши, шу билан девларни мавҳ этиши айтилади. “Қачонки, буғдой гуркираб кўқарса, девлар даҳшатдан титрай бошлайдилар. Қачонки, буғдой ун бўлса, девлар нола чекадилар. Қачонки, буғдой хирмонга уюлса, девлар нобуд бўладилар. Қай бир хонадонда буғдой бош чиқарса, у хонадонга девлар яқинлаша олмайдилар. Қай бир хонадонда буғдой бош чиқарса, у хонадондан девлар узоқлашадилар. Қай бир хонадонда буғдой омбори бўлса, гўё киздирилган темир девлар бўйинини чирмаб ташлайди”, – дейилади “Авесто”да.

Бундан буғдой экиш, ғалла донини етиштириш, умуман, деҳқончилик маданиятининг илдизлари чуқурлиги англашилади. Дарҳақиқат, Ўрта Осиё халқлари мифологиясида аграр культларга ишонч алоҳида ўрин тутади. Буни ўзбек халқи анъанавий деҳқончилик машғулотидан билан боғлиқ маросимлар ва урф-одатларда кўплаб архаик кўринишлар ва магик хатти-ҳаракатлар сақланиб қолганлиги ҳам тасдиқлайди. Эндиликда мавжуд деҳқончилик урф-одатларида ўлиб қайта тирилувчи табиат култи излари исломий қарашлар билан ўзаро синкретлашиб кетган.

Деҳқончилик билан боғлиқ анъана ва маросимлар тизимида буғдой ўришни бошлаш ёки тугаллаш жараёни махсус маросимлар шаклида ташкил қилинган. Жумладан, ўримни бошлашдан олдин “*Хайри худойи*”, ҳосилни йиғиб олишни яқунлаш арафасида эса “*Обло барака*” номли махсус маросимлар ўтказилган. Бундай маросимлар турли-туман удумларга бойлиги, ҳосилдорлик культларига, деҳқончилик пирларига дахлдор кўплаб қадимий эътиқодларни ўзида намоён этиши жиҳатидан алоҳидалик касб этади. Хусусан, ёзги диққинафас иссиқ кунларга тўғри келувчи ўрим мавсумининг қийинчиликлари кўп бўлиб, уларни сал бўлса-да енгиллатиш ва унутиш, кайфиятни кўтариш мақсадида ўрим маросими билан боғлиқ удумлар силсиласида ўрим кўшиқларини ижро этиш анъанаси ҳам шаклланди.

Ўрим кўшиқларида ҳосилдорлик ҳомийлари очик-ойдин, кўп тилга олинмаса-да, ҳосилни йиғиб-териш олишда яқиндан кўмакдош бўлган ўроққа куч-қувват манбаи сифатида қараш руҳи устуворлик қилади.

Ўроқ деҳқоннинг энг яқин ёрдамчиларидан бири сифатида чуқур эътиқод билан мадҳ қилинади. Ўримни ўроқсиз тасаввур қилиб бўлмаслиги учун **ўроқ** ўрим кўшиқларининг энг етакчи образларидан бири ҳисобланади. Барча донли экинлар, беда ва ҳашак ўроқ билан ўрилган. Маҳаллий ўроқлар деярли бир хил, фақат катта-кичиклиги ва тигининг шакли билан фарқланган. Шунинг учун ўрим кўшиқларида у “*Ўрогим қайқи*”, “*Ўрогим ҳаққон*” сингари жумлалар билан алоҳида образлантирилганлигини кўриш мумкин. Ўрим кўшиқларининг жанрини белгилашда унда кўп қўлланадиган ўроқ образи ҳамда ўриладиган донли экинлар номи алоҳида эътиборга олинади.

Ўзбек ўроқчи деҳқонларининг ижтимоий-маданий турмуш тарзи, дунёқараши, руҳий ҳолати кечинмалари, орзу-интилишларини ўзига хос бадиий жозиба билан талқин этувчи ўрим кўшиқлари

бадий структурасини ўрим воситаси бўлган ўроқни мадҳ этиш, деҳқон меҳнатининг самарасини тараннум қилиш, меҳнат иштиёқини куйлаш мотивлари ташкил қилади.

Ўрим кўшиқлари, асосан, мустақил бандлардан иборат бўлиб, бир мавзу доирасида мантиқан бирлашиб кетади ва ўроқчиларнинг бадиҳа қувватига боғлиқ равишда бир-бирига улаб-улаб, ё якка ҳолда, ё кўпчилик жўрлигида ижро қилинади.

Ўрим кўшиқлари кўпроқ ритмик-синтактик ва интонацион асосга қурилганлиги уларнинг бадиияти учун муҳим композицион белги ҳисобланади. Баъзи ўрим кўшиқларининг композицияси эса диалог шаклига қурилганлиги билан диққатни тортади. Бундай ўрим кўшиқлари сирасига арпа, буғдой, шолғом, мош тилидан айтилиб, ўзаро “тўлмадингми”, “тўймадингми” ёки “тошмадингми, қора дарё” нақароти орқали мантиқан бирлашиб турувчи кўшиқлар киради. Ўроқчилар ўртасида диалог шаклида айтилувчи бу туркум кўшиқлар, одатда, 8 ҳижоли бармоқ вазнида яратилганлиги кузатилади:

Буғдой айтар / олашомон, 4+4=8
Тўйларга кўп / ярашомон. 4+4=8
Ўқловларга / ярашоман, 4+4=8
Тўлмадингми, / қора дарё?.. 4+4=8

Ушбу кўшиқнинг қофияси *a-a-b-a* шаклида бўлиб, унинг тўртинчи мисраси накорот ёки рефрен вазифасини бажариб келмоқда. У арпа, шолғом, мош каби дала экинлари тилидан айтилган кўшиқларни мантиқан бир-бири билан боғлаб, уларни муайян туркум доирасида бирлаштириб келган.

Умуман айтганда, ўрим кўшиқларининг таркибидаги мисралар, образлар, бадий воситалар бирлашиб, муайян ғоявий мақсадга хизмат қиладиган шеърый тартибда жойлашади. Уларнинг мувофиқ келишидан шеърый ритм, оҳанг ҳосил бўлади. Ўрим кўшиқлари содда шаклда, ўйноқи вазнда яратилиши боис тез ва осон хотирада қолади. Улар, асосан, 5-8 ҳижоли бармоқ вазнида яратилиб, а-а-а-а, а-а-б-б, а-а-б-а шаклида қофияланиши кузатилади. Ўроқ ўриш пайтидаги меҳнат ритмига мос бундай енгил оҳанг куйлашга қулайлик туғдирган. Ўрим кўшиқларининг вазни ва қофияси деҳқоннинг иш ритми табиатидан келиб чиққани англашилади.

Шуни ҳам айтиш керакки, ўрим кўшиқларининг айрим бир мисраларидаги бўғинлар сони 8 ҳижодан иборат бўлса-да, бироқ туроқлар таркибидаги ҳижолар миқдори ҳар хилдир. Шундай ҳолатларда кўшиқ оҳангида ритмик тебраниш юз беради. Кўшиқнинг биринчи ва тўртинчи мисраси 4+4 шаклида туроқлангани учун бир хил, унинг иккинчи ва учинчи мисралари эса 3+5 шаклида туроқланган учун бир хил мусиқий оҳангдорлик касб этиши намоён бўлади.

Ўроқ – деҳқонларнинг асосий иш қуролидан бири бўлгани учун ўрим кўшиқларида ўроқ етакчи образ сифатида турли сифатлашу ўхшатишлар билан бадий тасвирлаб келтирилади:

Ўроғим олмос,
Ўримдан қолмас,
Сира ҳам толмас,
Ўрмасам бўлмас.

Ўрим кўшиқларида ўроқнинг “олмос” сифатлаши билан таърифланиши орқали унинг ўткир ва кескир бўлиши лозимлиги уқтирилади. “Чаққон” сифатлаши эса ўроқнинг енгил ва ихчам қўл меҳнати қуроли эканлигини таъкидлаш, “ҳаққон” сўзи эса ўроқнинг ўпқондай буғдой бошоқларини домига тортишини муболағали тасвирлаш учун хизмат қилади. Юқоридаги кўшиқнинг биринчи, иккинчи ва тўртинчи мисралари бир хилда “ў” товушининг такрорланишидан бошлангани аллитерация санъатини вужудга келтирган. Қофиялари иккилик, яъни маснавий қофияни ёдга солади. Ўрим кўшиқларида “ў” товуши билан бошланувчи ўроқ, ўроқчи, ўрим каби сўзлар фаол қўлланади ва тез-тез қулоққа чалиниб, шу туркум лирик айтимларнинг лингвопоэтик белгиси сифатида кўзга ташланиб туради.

Ўрим қўл меҳнатига асосланиши туфайли у билан боғлиқ кўшиқларда кўпинча деҳқон тилидан кучли ва бақувват қўлу билаклар таъриф қилиниб, нозик ва нимжон қўллар ўрим жараёнида тез толиқиши сабабли уларга зидлантирилади. Чунки толиққан қўлнинг меҳнати самарали бўлмайди. Деҳқон ўроқ ушлаб, ўрим ўрар экан, унинг қўллари қабариши ва чарчаши табиий. Лекин ўримчининг қўли жуда бақувват ва чаққон бўлиши лозим. Чаққон қўл ўроқни яхши ва узоқ вақт ишлата олади. Шунинг учун ўрим кўшиқларида қўл тасвирига, унинг чаққонлиги, меҳнатда чиниққанлиги таъриф-тавсифига алоҳида ўрин ажратилганини кузатиш мумкин:

Ўроғим чаққон,
Сен менга ёққан.
Қўлларим чаққон,

Меҳнатда боққан.

Бу кўшиқда бир неча гаплар бир хил оҳангда талаффуз этилиб келинмоқда. Оҳангдаги бундай бир хиллик эса ритмик-синтактик параллелизм саналади. Ушбу ўрим кўшиғи 3+2 шаклда туроқланган бўлиб, 5 хижоли бармоқ вазнида яратилган. Унинг қофия тизими эса а-а-а-а шаклга, яъни равон мусиқий қофияга эга. Бундай туроқланиш ва қофияланиш учун муҳим белгилардан биридир.

Ўрим кўшиқлари нафақат образлар олами, балки ўзига хос бадиий санъатлари билан ҳам ажралиб туради. Ўрим кўшиқларида кенг қўлланадиган санъатлардан бири метонимиядир. Масалан, “Арпа айтар”, “Бугдой айтар” деб бошланувчи кўшиқларда арпа ва бугдой образлари камбағал деҳқон образини ўзида яширин ифода этиб келиши, унинг ҳаёти билан боғлиқлиги жиҳатидан метонимиядир.

Ўрим кўшиқларида кенг қўлланадиган бадиий санъатлардан яна бири жонлантиришдир. Масалан, “ўроғим чакқон, ўримдан колмас” дея ўроқ инсонлардек жонли ҳаракатда қилиб тасвирланиши кузатилади. Бундай жонлантиришлар эса тасодифан пайдо бўлмаган. Уларнинг келиб чиқишига ўроқчининг ўз иш қуролини илоҳийлаштириши, уни магик предмет сифатида қадрлаши замин яратган.

Ўрим кўшиқларида мурожаат санъати ҳам етакчи ўрин тутади:

Ғужмоқи бугдой
Донгинанг тўқ-ай.
Тўп бўл ўрайлик,
Хўпда кўрайлик.

Ушбу ўрим кўшиғида сифатлаш, жонлантириш, мурожаат каби бадиий санъатлар тизилиб келгани кузатилади. “Ғужмоқи бугдой” бирикмаси сифатлашни, “тўп бўл” мурожаати эса мурожаатни ва жонлантиришни намоён этади. Чунки бунда бугдой “тўп бўлиш” ҳаракатига даъват этилмоқда. Чунки қадимги одамлар бугдойни жонли деб тасаввур қилишган. Бу тасаввур-тушунчаларнинг излари бугдойга мурожаат қилиб қуйланувчи мана шундай ўрим кўшиқлари мисолида ёрқин кузатилади. Уларда бугдой жонли сифатида гавдалантирилади. Бугдойни жонли деб тасаввур қилган қадимги одамлар уни ўриш жараёнида ритуал маросимлар ўтказганлар. Улар бугдойни ўришни – бугдойни бошидан жудо қилиб, ўлимга маҳкум этиш шаклида тушунишган. Боши кесилган бугдой пўстлогидан тозаланиб ун қилинганда, кейинчалик нон қилинганда яна қайта тиради дея ўйлашган. Шунинг учун бугдой эҳтиётлик билан, тўкиб-сочмасдан ўриб олинган. Айниқса, “боши кесилаётган” бугдойни азобламаслик учун ўрим қуроли – ўроқнинг олмосдек кескир ва ўткир бўлишига жиддий эътибор берилган. Акс ҳолда бугдой азоб тортади дея тасаввур қилинган.

Ўрим кўшиқларида айрим ижтимоий мотивлар халқнинг бой-зодагонлардан норозилиги, уларнинг текинтомоқ ва очқўзлигидан шикоят муайян рамзий образлар воситасида ифода этилган. Бу айниқса, “Тўймадингми, Қора дарё” кўшиғида ёрқин сезилади.

Хуллас, ўрим кўшиқлари ўзига хос образлар таркиби, бадиий воситалари, тили, композицион қурилишига кўра муайян бадиий тизимни ҳосил қилади. Уларда ўзбек деҳқонининг ўрим жараёни билан боғлиқ лирик кайфияти, ўрим меҳнатига муносабати бадиий талқин этилганлиги кузатилади. Ўрим кўшиқлари ўзига хос бадиий-шеърый композицияси билан алоҳидалик касб этади. Улар шеърый тафаккур маҳсули сифатида муайян бадиий композицияга эга бўлиб қолган.

АДАБИЁТЛАР:

1. Саримсоқов Б. Деҳқончилик билан боғлиқ меҳнат кўшиқлари. Ўзбек фольклори очерклари. 3 томлик. 1 – том. - Т.: Фан, 1998 й.
2. Сафаров О., Имомов К. Бойчечак. Ўзбек халқ ижоди. Кўп томлик. Болалар фольклори. Меҳнат кўшиқлари. – Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1984.
3. Ураева Д. С., Назарова Г. П. Инглиз ва ўзбек адабиётида қушлар образи //международный журнал искусство слова. – 2020. – Т. 3. – №. 4.
4. Saidahmedovna U. D., Qizi R. G. B. Beliefs About the " Tree of Life" in Uzbek Folklore //Middle European Scientific Bulletin. – 2021. – Т. 8.
5. Saidahmedovna, UraevaDarmon, and RustamovaGavharBahronQizi. "Beliefs About the" Tree of Life" in Uzbek Folklore." MiddleEuropeanScientificBulletin 8 (2021).
6. Тураева Л.О. Artistic and compositional features of harvest songs//Asian Journal of Multidimensional Research (AJMR) 2021.- С. 629-634.

LITERARY CRITICISM

7. Safarova H. "Happiness is the flag language, from happiness i am also a tongue!"... on the example of the work of the poet samandar vohidov //Конференция. – 2020.
8. Baqoevna R. M., Oxunjonovna S. H., Qodirovna A. Z. Analytical and synthesized folklorism in navoi's work //Journal of Contemporary Issues in Business and Government. – 2021. – T. 27. – №. 2. – C. 1626-1633.
9. Omonovna T. L. Artistic understanding of peasant life in proverbs //Eurasian Journal of Humanities and Social Sciences. – 2022. – T. 9. – C. 47-49.
10. Darmon U., Rano R., Dilshod R. The Stylization of Prose Tales in Uzbek Children's Literature //Religación. – T. 4. – C. 170-174.
11. Norova N. Tradition and innovation in usmon kuchkor's poems //Scientific reports of Bukhara State University. – 2021. – T. 5. – №. 3. – C. 100-111.
12. Baxtiyorovna N. N. Usmon qochqor lirikasida muhabbat mavzusining talqini: doi: 10.53885/edinres. 2021.71. 75.119 Norova Nasiba Baxtiyorovna, BuxDU Ozbek tili va adabiyoti kafedراسi tayanch doktoranti (Ozbekiston) //Научно-практическая конференция. – 2022.
13. Садикова Д. Muslihabegim Miskin–XIX asr Buxoro adabiy muhitining iste'dodli zullisonayn shoirasi //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – T. 8. – №. 8.
14. Садикова Д. Muslihabegim Miskin–XIX asr Buxoro adabiy muhitining iste'dodli zullisonayn shoirasi //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – T. 8. – №. 8.

**УИЛЬЯМ БАТЛЕР ЙЕЙТС ИЖОДИДА МОДЕРНИСТИК ШЕЪРИЙ
ТЕХНИКАЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ**

*Хамдамова Ситора Бахшиллоевна,
БухДУ Инглиз адабиётишунослиги
кафедраси ўқитувчиси
s.b.xamidovna@buxdu.uz*

Аннотация: У.Б.Йейтс бутун ижодий фаолияти давомида ўз замонасининг курашини акс эттирган муаллиф сифатида кўриниб, реал ҳаётдаги шиддатли ўзгаришлар, мураккаб зиддиятлар шоир ижодида ҳам ўз аксини топганлигининг гувоҳи бўламиз. Айниқса, ижодий етуклик даврида унинг ўзига хос муаллифлик услубини яратиш орқали мукамалликка интилишини кузатамиз. Бу мақсад йўлида шоир ижоди кўпгина трансформацияларга учраб, уларда модернистик хусусиятларнинг асосан шоир шеърляти мазмуни ва шу мазмунни тасвирлашда қўлланиладиган шеърлий воситаларда намоён бўлади.

У.Б.Йейтс дастлабки шеърларидаги услубига хос дикция, лирик образлардан чекиниб, сўзлашув услубига яқин нутқда иқтисодий, сиёсий мавзуларни ёрита бошлади. Ижодий фаолиятининг сўнгги йигирма йиллигини олиб қарайдиган бўлсак, унда модернистик хусусиятларнинг яққол намоён бўлишини кўрамиз.

Калит сўзлар: модернизм, ифодали синтаксис, мураккаб метафора, аллюзия, интертекстуаллик.

Аннотация: У.Б.Йейтс рассматривается как автор, отражающий борьбу своего времени на протяжении всей своей творческой карьеры, и мы видим, что бурные перемены и сложные конфликты в реальной жизни нашли отражение и в творчестве поэта. Особенно в период творческой зрелости мы наблюдаем, что он стремится к совершенству, создавая свой авторский стиль. На пути к этой цели творчество поэта прошло множество трансформаций, в которых модернистские черты проявляются, главным образом, в содержании поэзии и поэтических средствах, используемых для описания этого содержания.

У.Б.Йейтс начал освещать экономические и политические темы в речи, близкой к разговорному стилю, отходя от дикции и лирических образов, характерных для его ранних стихов. Если мы посмотрим на последние два десятилетия его творческой деятельности, то увидим явное проявление модернистских черт.

Ключевые слова: модернизм, экспрессивный синтаксис, сложная метафора, аллюзия, интертекстуальность.

Abstract: W.B.Yeats is seen as an author who reflects the struggle of his time throughout his creative career, and we witness that the violent changes and complex conflicts in real life are also reflected in the poet's works. Especially in the period of creative maturity, we observe that he strives for perfection by creating his own writing style. On the way to this goal, the poet's work underwent many transformations, in which the modernist features are manifested mainly in the content of his poetry and the poetic techniques used to describe this content.

W.B.Yeats started to cover economical and political topics in a speech close to the style of conversation, departing from the diction and lyrical images characteristic of his early poems. If we look at the last two decades of his creative activity, we can see the clear manifestation of modernist features.

Keywords: modernism, expressive syntax, complex metaphor, allusion, intertextuality.

Кириш. У.Б.Йейтс ижодида модернистик хусусиятлар борасида тўхталадиган бўлсак, шоирнинг романтик ижодкор сифатида ўз фаолиятини бошлаб, модернистик йўналиш томон ўзгариб боришини кузатамиз. XX аср бошидаги сиёсий-ижтимоий жараён шоирни кўпчилик замондошлари каби ўз услубини модернистик йўналиш томон конвертацияга ундади. Модернизмнинг мавзулари, шеърлий тузилиш борасидаги тажрибалари ва анъанавий лирик қодаларни рад этиш каби хусусиятлари Йейтс ижодига кириб келиши билан унинг шеърлятининг буткул трансформациясига сабаб бўлди. Кўпгина анъанавий модернист ижодкорлар сингари У.Б.Йейтс ҳам ўз ишларида асосан қайтиб келмас буюк ўтмиш ва келажакка назар каби парадоксал мавзуларга мурожаат қилади. [8, 11]

Э.Паунд ва Т.С.Элиотларнинг тарихий мавзуларга мурожаати ва ижтимоий мавзуларда келажакни башорат қилишга интилиши У.Б.Йейтс шеърятда ҳам модернизмнинг ёрқин хусусиятларидан бири сифатида кўринади. Ўзининг модернистик қарашларида шоир ўтмиш аънаналари орқали келажакни кўради.

Модернист шоир сифатида У.Б.Йейтс шеърини шаклни кескин ўзгартиришга интилмаган бўлса ҳам, шеърнинг тузилишини белгилайдиган шеърини техника ва воситаларга алоҳида эътибор қаратади. Ижодкорнинг шеърини тузилишни оддий грамматикадан “ифодали синтаксис” даражасига кўтариши унинг турли синтактик ифода воситалари ва унсурлардан фойдаланганлигини кўрсатади.

Тадқиқот объекти ва қўлланилган методлар.

Модернизмнинг маълум давр ва рақамлар билан чегараланиши шартли эканлигини йўналиш хусусиятларининг шеърят ривожининг олдинги босқичларида ҳам мавжуд бўлганлиги билан асослаймиз. Ҳар бир даврда, хусусан инглиз шеърятини ривожини тадрижида мавжуд аънаналарга қарши чиқиш, уларни давр талабига кўра янгилаш ва замонавий бадиий урф қоидаларини киритиш каби хусусиятлар ўз ўрнида уша давр ижодкорларини модернизмга дахлдор қилади. Яъни, модернизм барча замонларда ўз даврдан илдамлаган, илғор, яратувчан ва интилувчан ижодкорлар хусусиятидир.

Шундай қилиб, XIX аср охири XX аср боши Европа маданий ҳаётининг асосий қирралари сифатида янги давр воқелигини акс эттирувчи восита ва усуллар ушбу кескин ўзгаришлар натижасида юзага келган турли бадиий оқимларнинг ўзаро қурашида намоён бўлиши кузатилди. XIX аср охири XX аср боши инглиз шеърятини майдонида олдинги асрдан буён ҳукмронлик қилиб келган Викториа даври романтик йўналиши ўрнига постромантизм, неоромантизм, символизм, эстетизм, декаданс, авангард шеърятини ҳисобланмиш Эдвард ва Георг даври шеърятини, имажизм ва модернизм каби адабий йўналишларнинг пайдо бўлиш омили, уларнинг ўзига хосликлари билан замонавий инглиз шеърятининг шаклланишида муҳим аҳамият касб этади.

У.Б.Йейтс ва бошқа ирланд адиблари ижоди тадқиқотчиси Питер Юр ушбу шеър ҳақида тўхталиб, уни ниҳоятда мураккаб шеър эканлиги ва уни тўлалигича англаш қийинлигини таъкидлайди. [11, 254] Лекин, шундай бўлсада, ушбу шеър ўзининг тушунарсизлиги ва номукамаллигига қарамай, кўпчилик китобхонларнинг ҳайратига сабаб бўлади.

Олинган натижалар ва уларнинг таҳлили. У.Б.Йейтснинг 1928 йил ёзилган “*Sailing to Byzantium*” (“Византияга саёҳат”) шеъри шоир ижодидида модернистик мазмун ва техникалар орқали ёзилган дастлабки ижод намунаси деб қаралади. [7, 34] Шеърнинг бош ғояси – “aging”, яъни муаллиф ижодининг сўнгги даврига хос “кексалик ўйлари”нинг ифодаси.

An aged man is but a paltry thing,

A tattered coat upon a stick.

(Кекса одам арзимас нарса, // Таёққа осилган йиртиқ палто мисол.)

Ушбу қаторларда шоир кексалик ҳолатини тушкун ва ғамгин бўёқларда тасвирлайди. Лекин ўзининг ночор ҳолатига қарамай ҳаёлларида денгизда сузиб, афсонавий машҳур мамлакат Византияга саёҳат қилади.

Шеърда келтирилган “a tattered coat upon a stick” (таёққа осилган йиртиқ пальто), “tatter in its mortal dress” (ўлимлик кийимидаги йиртиқ), “fastened to a dying animal” (ўлаётган ҳайвонга маҳкамланган) каби мураккаб метафоралар ҳам ўз ўрнида замонавий ҳаётга нисбатан пессимистик муносабат, маданий жихатдан қолоқлик тушунчаларини тасвирлашини кўрамиз. Шоирнинг ҳақиқат тушунчасига нисбатан скептик муносабати, танқидий ифодалар, давр кайфиятига хос маюслик ва тушкунлик хусусиятини акс эттириш - модернистик хусусиятларнинг дастлабки кўриниши сифатида қаралади.

Шу ўринда “нега шоир айнан Византияга саёҳат қилишни маъқул кўради”, - деган китобхонларда ўринли савол пайдо бўлади. Биламизки, Византия қадимги дунё цивилизациясида гуллаб-яшнаган, илм-фан, ривожланиш маркази бўлган. Энг диққатлиси эса, у ерда инсонлар худога ишонишади:

O sages standing in God's holy fire

As in the gold mosaic of a wall,

Come from the holy fire preen in a gyre,

And be the singing-masters of my soul.

(Муқаддас илоҳий оловда турган донишмандлар // Деворнинг олтин мозаикасида бўлгани каби, // Муқаддас олов атрофида бўлинг // Ва қалбимнинг қўшиқ куйловчи устаси бўлинг.)

Кўриниб турганидек, шундай оддий йўсинда шоир инсониятни илоҳий куч бошқарадиган, тартибга соладиган қадимий замонни ўзи яшаётган бетартиб, зиддиятли даврга қиёслаб, тарки дунё

фикрларига берилади. Шоирнинг ушбу шеърда содда шеъринг тил, мураккаб метафоралар, аллюзия ва субъективлик каби модернистик хусусиятлар намоён бўлади.

У.Б.Йейтс қаламига мансуб етарлича тадқиқ қилинмаган *“The Lake Isle of Innisfree”* (“Иннисфри кўли ороли”) номли яна бир шеърига эътиборимизни қаратамиз. Лирик қаҳрамоннинг ўйлаб топилган кимсасиз манзарали оролда ёлғиз ҳаёт кечириш орзуси тасвири шеърнинг мазмунини ташкил этади. Бундай ғояни тасвирлашда шоирнинг табиат ва руҳият ўртасидаги мувозанат, замонавий бетартиб ва ахлоқсиз ҳаёт муаммоларининг ечими сифатида қарашини кўрамыз.

*I will arise and go now, and go to Innisfree,
And a small cabin build there, of clay and wattles made;
Nine bean-rows will I have there, a hive for the honeybee,
And live alone in the bee-loud glade.*

(Мен ҳозир тураман ва кетаман, Иннисфрига бораман, // У ерда лой ва ёғочдан ясалган кичик бир кулба бор. // Тўққиз қатор ловия кўчати, асалари уяси бор, // Ва баланд салкин жойда ёлғиз яшайман.)

Шеърнинг биринчи жумласи *“I will arise and go now”* (“Мен ҳозир тураман ва кетаман”) шоирнинг руҳан тушкунлидан чиқиб кетиши учун айнан шундай сўлим табиатли, инсон қадами етмаган ҳаёлий оролга бориши кераклиги таъкидланади. Бундай “эскейпизм” тушунчаси шеърнинг бутун мазмунини ташкил этиб, айна пайтда модернистик хусусиятларни намоён қилишда хизмат қилади.

Шунингдек, шеърда бир қатор аллюзия, мураккаб метафораларни учратиш мумкин. Масалан, биринчи жумла *“I will arise and go now”* кейинги қаторларда ҳам такрорланади:

*I will arise and go now, for always night and day
I hear lake water lapping with low sounds by the shore*

(Мен ҳозир тураман ва кетаман, кечаю кундуз // қирғоқда сувнинг оқётган сокин товушини эшитиш учун)

“I will arise and go” жумласининг бир неча маротаба такрорланиши Қирол Жеймс инжилидан келтирилган аллюзия сифатида қаралади. Унинг қайта ва қайта такрорланиши эса, инжил матнларидаги такрорнинг ишлатилиш техникаси ва протестант мазхабидагилар дуосига шаъма қилиш сифатида кўринади.

Умуман олганда, шеър тузилиши, поэтик тили ва воситалари билан аънавий классик романтик руҳдаги намуналарни эслатса-да, унинг маъноси, реал ҳаёт тасвири, ундан қочиш – эскейпизм ғоялари билан замонавий шеъринг трендлар хусусиятларини намоён қилади. Шу тарзда шоирнинг аънавий шеъринг шакл билан янгича ғоя ва фикрларни уйғунлаштиришга ҳаракат қилади.

Сиёсат ва ижтимоий ҳаёт ҳам модернист адибларнинг долзарб мавзуларидан бўлиб, Ирландия сиёсати У.Б.Йейтс ижодининг марказий мавзуларидан ҳисобланади. Шоир ушбу сиёсий воқеаларга индивидуал муносабатини билдириб, мамлакатни қамраб олган тартибсизлик ва зўравонликка қарши ўз услубида кураша бошлади. Унинг *“Easter 1916”* шеъри 1916 йилги Ирландиядаги *“Пасха кўзғолони”* тавсилотлари ҳақида бўлиб, ватан озодлиги йўлида ҳалок бўлган жасур ватанпарварларга бағишланади. Шеърнинг сўнгги қаторларида айтилганидек, эндиликда барчаси ўзгариб *“дахшатли гўзаллик яралгани”* мамлакатда мавжуд ижтимоий-сиёсий ҳолатни тасвирлашга хизмат қилади:

*Now and in time to be,
Wherever green is worn,
Are changed, changed utterly:
A terrible beauty is born.*

(Эндиликда ва бундан кейин // Қай ерки кўкаламзор, // Ўзгарди, ўзгарди тубдан: // Дахшатли гўзаллик яралиб.)

Пасха байрамининг ўзи ҳам янгилашни, янги ҳаёт бағишлаш ҳамда ушбу мақсад йўлида қурбон бўлиш рамзи сифатида тасвирланади. Бундан ташқари Йейтснинг *“Sixteen dead men”* шеъри ҳам *Пасха кўзғолони*, *“Nineteen hundred nineteen”* эса Ирландиядаги фуқаролар урушига бағишланган бўлиб, *“On a political prisoner”, “September 1913”, “Crazy Jane chronicles”* каби яна бир қатор шеърларида сиёсий вазиятни ёритишга ҳаракат қилади.

Кўпчилик олимларнинг фикрига кўра, шеърятда модернистик йўналишнинг бошланиши эркин шеърнинг кенг тарқалиши ва шеъринг шаклнинг ўзгариши билан боғлиқ. У.Б.Йейтс эса, доим шеъринг шакл ва тузилмаларга алоҳида эътибор билан қараб, шеърларининг асосий қисмини аънавий ямб вазнида қофияланган қилиб яратади. Лекин шунга қарамай, шоир айрим шеърларида замон ҳамда бадиий тенденциялар таъсирида шакл ва қофия устида маълум тажрибалар ўтказишининг гувоҳи

бўламиз. “He wishes for the clothes of Heaven” (“Жаннатий кўйлак ҳақида орзу”) шеъри шундай тажрибаларнинг ёрқин мисоли сифатида намоён бўлади.

У.Б.Йейтснинг ўзи таърифлашича, “*The Cap and Bells*” шеъри аёлни кўнглини топиш, уни эгаллаш ҳақида бўлса, “*He wishes for the clothes of Heaven*” эса аёлни йўқотиш ҳақидаги шеър. [9, 43] Шоирнинг ягона муҳаббати Мод Гоннга бағишланган шеърлар қаторига қирадиган ушбу ижод намунасида инсон орзулари ва ҳис-туйғуларининг моддий бойликлардан устун туриши ғояси илгари сурилади:

*Had I the heavens' embroidered cloths,
Enwrought with golden and silver light,
The blue and the dim and the dark cloths
Of night and light and the half light,
I would spread the cloths under your feet:
But I, being poor, have only my dreams;
I have spread my dreams under your feet;
Tread softly because you tread on my dreams.*

(Қанийди, самовий кийимим бўлса, // Тилларанг, кумушранг нурларга чўмган. // Кечалар, кундузлар, тонгларнинг тоза // Ва туманли, хира нуруни эмган. // Уни фақат сенга қилардим совға, // Аммо ҳеч вақом йўқ орзудан бўлак. // Орзуларим сочдим пойингга, мана, // Аяма, қадаминг ташлайвер, малак.)

Ушбу саккиз қатордан иборат шеърнинг энг биринчи ажралиб турадиган жиҳати – у одатий ямб вазнида эмас, балки биринчи тўрт қатори (1-4) дактиль, иккинчи тўртлик (5-8) эса анапест вазнида ёзилган. Қофияланиш тартиби *ababcdcd* тартибида бўлиб, тузилиш жиҳатдан ушбу қаторлар алоҳида икки бандга ажратилиши лозимдек кўринади. Лекин шоир уларни ажратмаганининг сабаби шаклдан кўра кўпроқ маъно устунлик қилишини таъкидламоқчи деб қарашимиз мумкин.

Шунингдек, шеърини шаклнинг асосини ташкил қилувчи яна бир элемент қофияланишга эътибор қаратадиган бўлсак, бу ерда мураккаб қофияланиш – “*rime riche*” ҳодисасини кузатамиз. Яъни қофиялар фақатгина сўнги бўғиндаги унли товушлардагина эмас, балки сўзларнинг ёзилиши ва талаффузида тўлалигича ўз аксини топади. Биринчи тўрт қатордаги “*cloths*” ва “*light*”, кейинги тўрт қаторда эса “*feet*” ва “*dreams*” сўзлари ёзув ва талаффузда бир хил аммо бошқа маъно англатиб, мураккаб қофияни (*rime riche*) ташкил этади. Шеърда мураккаб қофияланиш билан бирга қофияланишнинг яна бир тури ички қофия (*extra rhyme*) ҳам мавжуд:

*The blue and the dim and the dark cloths
Of night and light and the half light,*

Ушбу парчанинг иккинчи қаторида қатор сўнгидаги қофияланувчи сўз (*light*) қатор ичидаги сўзлар (*night, light*) билан ҳам қофияланиши ҳодисасини кузатамиз. Сўнги икки қаторда ҳам худди шундай ички қофияланиш “*spread my dreams*” ва “*tread on my dreams*” сўз бирикмаларида кўринади.

Юқорида таъкидлаб ўтганимиздек, У.Б.Йейтс ижодида эркин шеър ёки оқ шеър каби ҳодисалар кузатилмаса ҳам, фаолиятининг сўнги даврида шоир тузилиши жиҳатидан анча эркин ва анъанавий тизимга солинмаган шеърлар яратади. Бунга мисол қилиб “*Crazy Jane on the mountain*” (“Телба Джейн тоғда”) шеърини келтирамиз. Телба Джейн ҳақида шоирнинг турли тўпламларига киритилган еттита шеъри ўзига хос шеърлар сериясини ташкил этади. Улардаги бош қахрамон телба Джейннинг кескин ва кинояли нутқи орқали муаллиф атрофида содир бўлаётган ҳодисаларга изоҳ беради.

Шеър тузилиши ўзининг ассиметрик кўриниши билан анъанавий шеърини қолипдан анча фарқ қилади. Мазмунига кўра икки фожеали воқеани ифодалашни уни тузилиши жиҳатидан ҳам иккига ажратади:

<i>I am tired of cursing the Bishop, (Said Crazy Jane)</i>	<i>Last night I lay on the mountain. (Said Crazy Jane)</i>
<i>Nine books or nine hats Would not make him a man.</i>	<i>There in a two-horsed carriage That on two wheels ran</i>
<i>I have found something worse To meditate on.</i>	<i>Great-bladdered Emer sat. Her violent man</i>
<i>I kissed a stone</i>	<i>And I cried tears down.</i>

Ноодатий тузилишдан ташқари шеърнинг қофияланиши ҳам ноаниқ. Шеърда келтирилган [n] ундош товушига оҳангдош “*Jane, man, on, gone, throne, ran, thereupon, stone, down*” сўзлари қофияни ташкил этади. Ушбу сўзлардаги оҳангдошликнинг бир-бирига тўлиқ мос келмаслиги унинг эркин тузилишга эга эканлигидан гувоҳлик беради. Шунингдек, қаторлардаги бўғинлар сонининг

номутаносиблиги ҳам шеърнинг эркин вазнда ёзилганини белгилаб, унинг ноанъанавийлиги ва ўзига хослигини белгилайди.

Бундан ташқари худди шундай шаклий ўзига хосликлар шоирнинг “The moods” (“Кайфиятлар”) ва “The old men admiring themselves in the water” (“Сувда аксига термулаётган қариялар”) номли шеърларида ҳам кузатилади. Шеъринг шакл, вазн ва қофия устида амалга оширган тажрибалари орқали Йейтс анъанавий шеъринг тузилишдан йироқлашиб, замонавий модернистик тенденциялар билан ҳамнафас бўлишга интилади.

У.Б.Йейтснинг “*Lapis Lazuli*” (“*Лазурит*”) шеърда ғарб ва шарқ анъаналари, тарихи ва маданияти қиёсланиб, бетартиб, ўзгарувчан дунёда санъат инсонга далда ва завқ берувчи ягона ходиса сифатида таърифланади. Урушдан кейинги тушкунлик ва умидсизликка қарамай шоир ҳаётда барча жабҳада уйғунликка эришишнинг аҳамияти ҳақида фикр юритади. Шеърнинг номланиши ва ундаги асосий мавзу – шоирнинг 70 ёшлик тантанасида унга дўсти Гарри Клифтон томонидан совға қилинган лазурит қимматбаҳо тоши билан боғлиқ. Шоир унга узок ва чуқур назар солиб ушбу шеърни яратади. Ушбу шеърни таҳлил қилиш орқали У.Б.Йейтснинг хитой маданияти ва адабиётидан қанчалар бохабарлиги ва шарқ шеърини тузилиши ва моҳиятини ғарб шеъринг маромлари билан қиёслашгани кўрамиз.

*Two Chinamen, behind them a third,
Are carved in Lapis Lazuli,
Over them flies a long-legged bird
A symbol of longevity;
The third, doubtless a serving-man,
Carries a musical instrument.*

(*Икки хитойлик, ортидан учинчиси, // Лазуритда ўйилган, // Улар узра узун-оёқ қуш учмоқда // узок умрнинг рамзи, // Учинчиси, шубҳасиз, хизматкор, // Мусиқий асбобни элтар.*)

Авваламбор, бу ерда шарқ санъати ва фалсафасига хос фикр ифодаси ва ҳикоячилик кузатилади. Шеърда ҳикоя қилинган воқеалар ва қаҳрамонлар қадимги Европа адабиётига мурожаат қилиш ва ундан келтирилган аллюзиялар билан бойитилган:

*All perform their tragic play,
There struts Hamlet, there is Lear,
That's Ophelia, that Cordelia;*

(Барчаси фожеали қиссада ўйнар, // Бунда Ҳамлет юрар, бунда Лир, // У Офелия, у Корделия;)

Шарқ ва ғарб маданияти ҳамда фалсафасини қиёслаб, улар ўртасидаги уйғунликка эришиш орқали шоир адабиёт ва санъатнинг ҳаёт синовлари ва қийинчиликларини енгилдаги аҳамияти ҳақида тўхталади. Дунёнинг қайси бурчагида бўлмасин, адабиётнинг вазифаси инсонлар ҳаётини безатиш, ҳаёт йўллари эритиш эканлигини уқтиради. Бунга ўхшаш экзотик мавзулар шоирнинг бошқа ижод намуналарида ҳам учрайди. Масалан, “*Imitated from the Japanese*”, “*Indian upon God*”, “*Indian to his love*”, “*The Gift Of Harun Al-Rashid*” каби шеърларида шарқ адабиёти мотивларига мурожаат қилиб, замонавий инглиз шеърини тузилишида ўзига хос новаторлик ҳаракатларини амалга оширади.

Шоирнинг “*The Statues*” номли шеъри эса, ижоднинг энг сўнгги йилларида ёзилган шеърлардан бўлиб, умри якунидаги фикр ва қарашларининг инъикоси сифатида намоён бўлади. Шеърнинг биринчи ва энг муҳим жиҳати шундаки, у одатдагидек шоир ижоднинг илк даврида ёзилган ва сўнгги даврларда қайта ишланган бошқа кўпгина шеърлари қаторидан эмас эди. Илгари яратилган бошқа бирон шеърни эслатмайдиган, бир нафасда ёзилган, ижодкорнинг етук маҳоратини намоён қиладиган шеърлари сирасига қиради.

Ушбу ўринда Элманнинг У.Б.Йейтс ижоднинг сўнгги йиллари ҳақида тўхталиб, “10 йилдан бери бамбук поячаларининг суратини чизиш, уларга қарамасдан чизиш маҳоратига эришган хитойлик рассом сингари Йейтс ҳам эндиликда ўрганиш давридан ўтиб, ўз қониқиши ва роҳатланиши учун ёзадиган даражага эришди. Унинг ўз ишининг усталлиги бекиёс эди”, - деган таърифини келтирамиз. [4, 46] Ҳақиқатдан ҳам, шоир ҳаётининг сўнгги йилларида ижоднинг энг етук намуналарини моҳирона яратганининг гувоҳи бўламиз. “*The Statues*” шеъри ҳам бунинг эркин мисоли сифатида намоён бўлиб, шоирнинг мураккаб, ўзига хос услубини кўрсатади.

Хулоса. У.Б.Йейтс ижодида модернистик хусусиятларнинг қуйидаги ҳолатларда кўринишини таъкидлаймиз:

- анъанавий шеър тузилишидаги ўзгаришлар: бўғинлар сонидан номутаносиблик, қаторлар ҳажмидаги ассиметрия, ноаниқ қофияланиш;

LITERARY CRITICISM

- шеърий тилнинг содалашуви, ҳатто айрим мисолларда кўполлашуви; шоир ўзи бу ҳақда “demonic language, not poetic” деб изоҳ беради;
- мавзу ва мотивларнинг тубдан ўзгариши; анъанавий фольклор ва қадимги ирланд мифологияси куйчиси ижоднинг етуклик даврига келиб, фалсафий ҳамда иқтисодий-сиёсий мавзуларда ижод қилиши;
- замонавий ҳаёт реаллигини тасвирлаш ва ушбу реалликдан қочиш (эскейпизм);
- замонавий шеърий техникаларнинг (онг оқими, муракаб метафора, аллюзия, сиёсий, абсурд ва экзотик мавзулар) қўлланилиши.

Буларнинг барчаси шоирнинг замонавий шеъриятни тушуниш ва уни қўллаш тажрибасини белгилаб, У.Б.Йейтснинг анъанавий, консерватив шоирлар сирасидан ажратиб кўрсатади. Радикал шеърий анъаналарни бутунлай рад этиб, кескин ўзгаришлар тарафдорларидан фаркли равишда, Йейтс ўзининг замонавий шеърият тўғрисидаги қарашларида асосан мавжуд шеърий тенденцияларни замон талабига мослаб, уларга янги ҳаёт нафасини уфуриш тарафдори бўлди.

АДАБИЁТЛАР:

1. Bakhshilloyevna, K. S. (2021, January). *Formation of modern english poetry in the late xix and early xx centuries. In Euro-Asia Conferences (Vol. 1, No. 1, pp. 459-461).*
2. Bakhshilloyevna, K. S., & Uktamovna, Y. H. (2021). *Symbolism in william butler yeats' poetry. central asian journal of literature, philosophy and culture, 2 (5), 131-135.*
3. Bornstein, G. *Material Modernism: The Politics of the Page. New York: Cambridge University Press. – 2001. – 236 p.*
4. Ellmann R. *Yeats. The Man and the Masks. London: Macmillan. – 1980. – 346 p.*
5. Khamdamova, S. B. (2020). *Peculiar features of william butler yeats' poetry. Theoretical & Applied Science, (4), 348-351.*
6. Khamdamova Sitara Bakhshilloyevna. (2021). *Critical review of literature on symbolism in william butler yeats' poetry. Euro-Asia Conferences, 3(1), 68–69.*
7. Longenbach, J. *Stone Cottage: Pound, Yeats, and Modernism. Oxford University Press on Demand. – 1988. – 334 p.*
8. Sheppard R., Bradbury M. *Modernism: A Guide to European Literature. London and New York: Penguin Books Ltd. 1890–1930. – 1991. – 251.*
9. Smith S. *W.B.Yeats: A Critical Introduction. Rowman. -1990. – 243 p.*
10. *The Norton Anthology of English Literature: The Twentieth Century and After. Ed. Stephen Greenblatt. New York: Norton. – 2000. – 452 p.*
11. Ure, Peter. *"The Statues". A Note on the Meaning of Yeats's Poem." The Review of English Studies 25.99. – 254-257 p.*
12. *Yeats W.B. The collected poems. Wordsworth Editions. 2000. – 365 p.*

BADIIY ADABIYOTDA IJTIMOIIY MUNOSABATLAR VA MADANIY HAYOT TALQINI

*Bahronova Barchinoy Bahodir qizi,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti
Media va kommunikatsiya fakulteti,
Madaniyatlararo kommunikatsiyalarning
lingvistik ta'minoti ta'lim yo'nalishi
talabasi*

Annotatsiya: Kishilik jamiyati tarixida turli xalqlar madaniyati ularning o'zaro yaqin va farqli jihatlari, yashash tarzi, urf-odat va qadriyatlari, o'zaro munosabat va aloqalarida namoyon bo'ladi. Madaniyat tushunchasi milliy va umuminsoniy qadriyatlar bilan bevosita bog'lanadi. Madaniyat tushunchasining ijtimoiy hayotdagi in'ikosi badiiy adabiyotda yaqqol namoyon bo'ladi. Maqolada madaniyat tushunchasining badiiy adabiyotdagi talqini masalasi tadqiq etilgan. Misol sifatida o'zbek adabiyotining taniqli namoyandasi Shukur Xolmirzayevning "Yosuman" hikoyasi tanlab olingan. Hikoyada badiiy talqin etilgan qahramonlarning hayot tarzi, xarakteri, insoniy munosabatlari asosida madaniyatlararo tafovutlarning namoyon bo'lishi masalasi o'rganilgan.

Kalit so'zlar: madaniyat, adabiyot, shaharlashuv, yashash tarzi, urf-odat, kommunikatsiya, stereotip, hikoya, badiiy talqin, Sh.Xolmirzaevning "Yosuman" hikoyasi.

Abstract: In the history of human society, the culture of different people is manifested in their lifestyle, customs and values, mutual relations. The concept of culture is directly connected with national and universal values. The reflection of the concept of culture in social life is clearly manifested in literature. The article examines the issue of the interpretation of the concept of culture in literature. The story "Yosuman" by Shukur Kholmirzayev, a well-known representative of Uzbek literature, was chosen as an example. The issue of the manifestation of intercultural differences based on the lifestyle, character, and human relations of the heroes interpreted artistically in the story is studied.

Keywords: culture, literature, urbanization, lifestyle, tradition, communication, stereotype, story, artistic interpretation, story "Yosuman" by Sh. Kholmirzaev.

Аннотация: В данной статье говорится об истории человеческого общества и культуры разных народов, которая проявляется в их схожих и различающихся сторонах, образе жизни, обычаях и ценностях, а также во взаимоотношениях. Понятие культуры напрямую связано с национальными и общечеловеческими ценностями. Отражение понятия культуры в общественной жизни ярко проявляется в художественной литературе. В статье рассматривается проблема трактовки понятия культуры в художественной литературе. В качестве примера выбран рассказ «Ёсуман» известного представителя узбекской литературы Шукура Холмирзаева. Исследуется вопрос проявления межкультурных различий, основанных на образе жизни, характере и человеческих отношениях героев, художественно осмысленных в рассказах.

Ключевые слова: культура, литература, урбанизация, образ жизни, традиция, коммуникация, стереотип, рассказ, художественная интерпретация, рассказ Ш. Холмирзаева «Ёсуман».

Kirish. Dunyo xalqlarining hayoti, yashash tarzi, madaniy darajasi turfa xilda bo'ladi. Yer sharining turli qismlarida tulicha tabiiy shart-sharoit mavjud: issiq, sovuq, quruq, namchil... Ba'zi hududlar okean bilan o'rab olingan bo'lsa, ba'zilarida suv tanqisligi – qurg'oqchilik hukm suradi. Xuddi mana shu kabi omillar o'z o'rnida, insoniyat hayotiga ta'sir qiluvchi muhim jihatlardan bo'lib hisoblanadi. Odamlar o'zi yashayotgan joyning ob-havosi, hayovnot dunyosi, umumiy qilib aytganda, tabiiy sharoitiga, ya'ni atrof-muhitiga nisbatan moslashuv hosil qiladi, hamda bu insoniyat tarixida yillar va asrlar mobaynida shakllanib, o'zgarib boradi. Ushbu keltirilgan fikrlarni umumlashtirib, madaniyat tushunchasi bilan bog'laydigan bo'lsak, insoniyatning madaniyat darajasi u hayot kechirayotgan tabiiy va ijtimoiy muhit, shart-sharoit bilan chambarchas bog'liq bo'ladi. Ammo "madaniyat" bu juda keng tushuncha bo'lib, faqatgina tabiiy sharoit yoki tashqi ta'sirning natijasiga bog'liq bo'lib hisoblanmaydi. "Madaniyat – jamiyat, inson ijodiy kuch va qobiliyatlari tarixiy taraqqiyotning muayyan darajasi. Kishilar hayoti va faoliyatining turli ko'rinishlarida, shuningdek, ular yaratadigan moddiy va ma'naviy boyliklarda ifodalanadi. Madaniyat tushunchasi muayyan tarixiy davr (antik madaniyat), konkret jamiyat, elat va millat, shuningdek, inson faoliyati yoki turmushining o'ziga xos

sohalari (mehnat madaniyati, badiiy madaniyat, turmush madaniyati)ni izohlash uchun qo'llaniladi. Madaniyat arabcha madina (shahar) so'zidan kelib chiqqan. Arablar kishilar hayotini ikki turga: birini badaviy yoki sahroi; ikkinchisini madaniy turmush deb ataganlar. Badaviylik – ko'chmanchi holda dasht-u sahrolarda yashovchi xalqlarga, madaniylik – shaharda o'troq holda yashab, o'ziga xos turmush tarziga ega bo'lgan xalqlarga nisbatan ishlatilgan" [7].

Demakki, madaniyat tushunchasining qamrov doirasi keng. Unda tarixiy sharoit, davr ijtimoiy muhiti, milliy va etnik xususiyatlar ham e'tiborga olinadi. Qolaversa, "Madaniyat kishilar faoliyatining faqat moddiy natijalari (mashinalar, texnik inshootar, san'at asarlari, huquq, axloq normalari va h.k.)ni emas, shu bilan birga, kishilarning mehnat jarayonida voqe bo'ladigan subyektiv kuch-quvvatlari va qobiliyatlari (bilim va ko'nikmalari va professional malakalari, intellektual, estetik va axloqiy kamoloti, dunyoqarashi, ularning jamoa va jamiyat doirasidagi o'zaro muammolari)ni ham o'z ichiga oladi" [6].

Shuningdek, insonlar bir-biridan farq qilgani kabi ularning madaniyati ham tamoman turlicha bo'lishi yoki aksincha, bir-biriga yaqin va uyg'un ham bo'lishi mumkin. Masalan, bir-biriga qardosh, tili, dini va yoki hududi yaqin bo'lgan xalqlar – o'zbek, turk, uyg'ur, qozoq, tojik va boshqalarning urf-odatlar, qadriyat, an'ana, jamiyatdagi o'zaro munosabatlar va shu kabi ko'plab umumiy jihatlari o'xshash bo'lsa, Osiyo qit'asidagi davlatlar va Yevropa qit'asida joylashgan mamlakatlar madaniyati orasida juda ham sezilarli farqlar mavjud. Ammo bu madaniyatlar orasidagi o'xshashlik yoki tafovutlar turli millatlarga gina xos bo'lib qolmasdan, o'sha xalqni tashkil qiluvchi har xil qiyofadagi insonlar orasida ham uchrab turadi. Zero, har bir insoning ham shaxsiy dunyoqarashi, bilimi, tajribasi, umuman aytganda, o'ziga xos madaniyati bo'ladi.

Asosiy qism. Dunyodagi ko'plab millatlar kabi o'zbek xalqi ham qadim-qadimdan mavjud bo'lib, o'zining beqiyos tarixi va albatta, urf-odatlariga ega bo'lib kelgan. Azal-azaldan o'lkamizda yashab kelgan elatlarning turmush tarzi, dini, qarashlari, qadriyatlari ko'plab nodir ma'naviy yodgorliklar orqali bizga ma'lum bo'lib kelmoqda. Ammo xalqimizning o'tmishi qanchalik boy va unutilmas bo'lmasin, zamonlar osha o'zgarib sayqallanib borayapti. Ya'ni so'nggi paytlarda, bizning texnologiyalar asrimizda, inson hayot tarzi o'zgarib, turli aloqa vositalari, qurilmalar, robot texnikalari va shu kabi ko'plab kashfiyotlarning dunyoga kelishi bilan odamlarning mehnat faoliyati yengillashib, tushuncha va qarashlari tubdan o'zgarib bormoqda. Shunga qaramasdan bizga ajdodlardan meros bo'lib qolgan ba'zi an'ana va odatlar, milliylikimizni o'zida yaqqol namoyon qiluvchi munosabatlar ham yo'qolib ketmagan. Xuddi mana shu vaqt o'tishi bilan qadriyatlar o'zgarishi, bir so'z bilan aytganda, ayni damda ko'p uchraydigan omillardan biri – shaharlashuv natijasida yuzaga keladigan kishilar madaniyati orasidagi farq, ularning hayot tarzi, yashash muhiti, ilmiy salohiyati va dunyoqarashidagi ko'zga ko'rinadigan tafovutlar talaygina. Ya'niki, madaniyatlar, qarashlar o'zgachaligi odamlar orasida har xil kichik-kichik ziddiyatlar, tushunmovchilik yoki aloqalar, munosabatlarning butkul uzilishiga olib kelyapti. Bu fikrlarni yanada oydinlashtirish maqsadida, qalami o'tkir yozuvchilar tomonidan yaratilayotgan katta va kichik asarlarga murojaat qilishimiz mumkin. Chunki barcha davrlarda ham badiiy asarlar ular yaratilgan zamondagi muhit, ijtimoiy ahvol, muammolar, kashfiyotlar va shu kabi behad zaruriy ma'lumotlarni egallashda yuksak ahamiyat kasb etib kelgan. Shu sababli biz yuqoridagi fikrlarni mahoratli o'zbek yozuvchisi Shukur Xolmirzayevning "Yosuman" hikoyasi misolida ochib berishimiz mumkin. Chunki yozuvchi butun bir jiddiy holat, vaziyatni qisqa va lo'nda bir hikoya shaklida xulosalab kitobxonga taqdim eta olgan.

Hikoya haqida so'z yuritishdan oldin uning sarlavhasiga e'tibor qaratsak. Asarga nega aynan "Yosuman" deb nom berilganligi e'tiborni tortadi. Ushbu so'z manbalarda quyidagicha izohlangan: "Yosuman – folklor va yozma adabiyotda makkorlik ramzi bo'lgan salbiy personaj. Yosuman odatda aldov, hiyla bilan pok insonlarning hayotiga zomin bo'ladi. Qiz bilan ota, ona bilan o'g'il, oshiq bilan ma'shuq o'rtasiga nifoq soladi. Masalan, Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostonidagi yosuman yengilmas Farhodni hiyla bilan behush qilib, Xisrav huzuriga keltiradi. Yosuman afsona, ertak, va dostonlarda jodugar, ayyor, makkor, hiylagar kampir nomlari bilan ham yuritiladi" [6]. Demakki, madaniyat nomutanosibligiga kimningdir yoki nimaningdir ta'siri bor. Bunga yozuvchining o'zi hikoyada shunday izoh bergan: "...kishilar orasiga nifoq soluvchi "yosuman"lardan biri – ular mavqeidagi farq, yashash sharoitidagi farq ekanini ham tushunmas edi" [5.87].

Hikoyani o'qir ekanimiz, yozuvchi ta'kidlaganidek, aslida bunga aybdor sanalgan "yosuman" bir kishini emas, balki butun bir davr ijtimoiy sharoitini, jamiyatni o'zida yaqqol aks ettiradi. Buyuk allomamiz "Ibn Sino fikricha, olamda, insoniyat dunyosida hech bir narsa va hodisa o'z-o'zidan, sababsiz bo'lmaydi. Har qanday kasallik muayyan bir sababning, goho tashqi, goho ochiq, goho maxfiy sabablarning natijasi, oqibatidir" [4.216]. Asarni mutolaa qilgan kitobxon kishilarning o'zaro muomala-munosabatlari, ma'naviy-axloqiy qarashlariga oid nozik jihatlar hamda yozuvchining "yosuman" deganda aslida kimni yoki nimani nazarda tutganligi to'g'risida o'yg'a toladi. Bizningcha, ularning bu boradagi tasavvur va xulosalari

kengayadi. Asar qahramonlariga to'xtalar ekanmiz, hikoyada faqatgina to'rt qahramon – Qo'ziboy, uning ayoli Afruza, do'sti Xudoyor va ayoli Norbibilar ishtirok etganligiga guvoh bo'lamiz. To'rt kishi orasidagi aloqalar tasviri orqali butun bir millat, jamiyatdagi munosabatlarini umumlashtirib ifoda qilganligi yozuvchining yuksak mahoratidan dalolat beradi.

Qo'ziboy kitobxon ko'z o'ngida sodda, yoshi 30 dan oshgan, rassom, ya'ni ijodkor shaxs sifatida gavdalanadi. Tabiiyki, san'atkor dunyoni o'zgacha tassavvur qiladi, olamga hech kimnikiga o'xshamagan noodatiy nigoh bilan boqadi va voqealarni ham o'ziga xos noyoblik bilan baholaydi. Shuningdek, u tabiatida bolalarcha soddalik va ko'ngilchanligi saqlanib qolgan yigit sifatida tasvirlangan. Bosh qahramon shaxsiga xos bo'lgan yana bir diqqatni tortadigan jihat uning yetimligi bilan bog'liq. Ya'ni u urush davrlarida ota-onasidan erta yetim qolganligi uchun bolalar uyida tarbiya topgan. Qahramonning ayoli ham ayni shunga yaqin taqdir sohibasidir. Bundan kelib chiqqan holda shuni aytish mumkinki, inson ilk tarbiya, madaniyat, odatlar, dunyo haqidagi bilim va tafakkurni o'z oilasida ota-onasi va bobo-buvilaridan o'rganadi. Shuning uchun yetimlikda o'sgan shaxslar dunyo haqida, tevarak olam haqida shaxsiy tajribasi-yu, egallagan bilim va kuzatuvlari orqali tasavvur hosil qilishadi. Ma'lum bir millatning madaniyati, urf-odat va an'analari avvalo muqaddas hisoblangan oilaviy munosabatlar orqali yetib kelganligi sababli ham bolalar uyida ulg'ayganlar bunday tushuncha va qadriyatlardan nisbatan kamroq xabardor bo'lishi yoki hattoki mutlaqo bexabar bo'lishi ham ehtimoldan yiroq emas. Xudoyor va Norbibiga keladigan bo'lsak, ular qishloq sharoitida, el-urug' bir-biriga tanish, qon-qarindosh bo'lgan, o'zbek xalqi tabiatiga xos bo'lgan xarakterli xususiyatlarni o'zida ifoda etgan timsollar sifatida tasvirlangan. Ammo yozuvchining badiiy talqin etishicha, ular xarakterida ham kemtikliklar ko'zga tashlanadiki, kitobxonning to'la ma'noda havas qilishi yoki ibrat olishi mumkin emas.

Asar voqeligiga ko'ra urushning salbiy oqibatlari tufayli shaharda istiqomat qiluvchi va yetimlikda o'sgan Qo'ziboy hamda Afruza xalqimiz orasida mavjud bo'lgan turli rasm-rusm, odatlar va ayniqsa, odob-axloq qoidalarini yaxshi biladigan, ularga juda ham qat'iy amal qiladigan va muhim deb hisoblaydigan ikki qahramon Xudoyor va Norbibi bilan eskidan tanish do'st bo'lishganligining guvohi bo'lamiz. Hikoyada Xudoyorlarning Qo'ziboylarning xonadoniga mehmon bo'lib kelgani jarayonida yuzaga kelgan holat tasviri orqali shahar va qishloq aholisi madaniyati, turmush tarzi bir-biriga to'qnash kelishi, qahramonlar o'rtasidagi muloqot, kommunikatsiya, xatti-harakatlar, o'y-fikrlar qarama-qarshiligining yaqqol namoyon bo'lganligini kuzatish mumkin.

Hikoyada aks etgan voqea asosida yuzaga kelgan madaniyatlar orasidagi ba'zi bir ko'zga tashlanadigan farqlarni umumiy to'rt jihatga bo'lib tahlil qilish mumkin. Ya'ni ularning yashash hududi va sharoitidan kelib chiqqan holda yuzaga kelgan tassavvurlari, odatlari, fikr va qarashlaridagi xilma-xillik hamda ular o'rtasida yuzaga kelgan muloqot tarzi orqali buni yaqqol kuzatishimiz mumkin. Dastlab bu ikki oilaning yashash tarzi, odatlaridagi farqlarni ularning mehmon kutishi, o'zaro muloqoti hamda o'ziga xos fikrlash va qaror qabul qilish jarayonida ko'ramiz. Masalan, mehmon kutish paytida amal qilinadigan odatlardan biri taomning tortiq qilinishidir. Bunga nisbatan Afruza va Norbibining munosabati turlicha. Norbibi ularni kutib olganda qanchalik yuksak odob va hurmat ko'rsatgan, dasturxonni har xil noz-ne'matlar bilan to'ldirgan va bunday iltifot ko'rsatishni muhim hisoblagan, boshqalardan ham ayni shakldagi marhamatni kutgan bo'lsa, Afruzaning tasavvurlari o'zgacha. U do'stlarni uyiga qabul qilish yoki umuman, mehmon kutish jarayonidagi ustuvor bo'lgan jihat sifatida diydorlashuvni biladi. Ayni paytda, mehmonlar oldiga taom hozirlash yoki ularni turli noz-ne'matlar bilan siylashni iqtisodiy imkoniyatidan kelib chiqqan holda amalga oshirish mumkin, deb hisoblaydi. Aks holatni ham u qadar katta fojia deb ham qabul qilmaydi. Bunga misol sifatida Afruza tilidan aytilgan: “Nima qipti ularda bor bizda yo'q, bo'lganda qo'yardik” [5.89], – degan jumla, hamda Norbibiga tegishli: “Sho'rim qursin! Hoy, meni shu niyatda bu yoqqa olib keldingizmi? Ochdan o'ldirasizmi meni? Yo'lga chiqayotganda shunaqa bo'lishini aytmaydizmi, yegiligimni olib kelardim” [5.90], tarzidagi noroziligini keltirish mumkin. Bundan tashqari, Qo'ziboy ham do'stlarining ularnikida mehmon bo'lganida mezbonlar to'katta yo'lgacha kuzatib qo'yib ko'rsatgan ehtiromiga munosib javob qaytarish maqsadida Xudoyor va uning rafiqasiga ishlarini bitirgach, qaytib kelishlarini so'rab, vokzalga eltib qo'yish taklifini bildiradi. Ammo bu holatda u mehmonlariga mulozamat ko'rsatishni o'zi istagani kabi hurmat bilan ifoda etishni uddalay olmaydi. Bu o'rinda Xudoyorning: “Ha endi...bular mehmon kutib o'rganmaganda. – Shaharlik...” [5.90], – degan fikri mezbonlar xatti-harakatlarining muayyan bir qirrasini to'g'risidagi xulosa edi. Bundan ko'rinib turadiki, qishloq aholisining mehmon kutishi shaharda istiqomat qiluvchi kishilardan farq qiladi. Tabiiyki, ularning o'ziga xos tartib-qoidalari, rasm-rusumlari yashash sharoiti va turmush kechirish tarzidan kelib chiqqan holda yuzaga keladi. Qolaversa, Qo'ziboylarning o'zini bunday tutushi nafaqat shaharlik ekanligi, balki yetimlikda o'sganligi tufayli ham bo'lishi mumkin. Boshqacha aytganda, qarindosh-urug'lari bilan tez-tez muloqot qilishga o'rgangan kishilar, tabiiyki, mehmon kutishga hamisha hozirlik ko'rib qo'yishni odatga aylantirgan bo'lishadi.

Ikki taraf o'rtasidagi o'zaro muloqot, kommunikatsiyaga keladigan bo'lsak, qahramonlar nutqidagi xushmuomalaalik odobiga, ularning o'z fikrini qanday tarzda bayon etishiga e'tibor qartishimiz lozim. Afruza va Norbibi timsollarining muomalaa madaniyatlarini solishtirar ekanmiz, Qo'ziboyning ayoli biroz tortinchoq va kamgap ekanligi, mehmonlar oldida o'zini kirishimli tutib, ochiq suhbat qura olmaganligi va natijada ularni zeriktirib qo'rganini ko'ramiz. Norbibi nutqida esa uning biroz bepisandlik, o'zida paydo bo'lgan norzilik, salbiy fikr va xulosalarni hattoki oshkora sezdirib qo'rganligi ham ko'zga tashlanadi. Demakki, hikoyada tasvirlangan ikki ayol xarakterida ham qaysidir jihatlariga ko'ra kamchiliklar seziladi. Yozuvchi ularning xarakterini nutqi va xatti-harakatlari tasviri orqali ochib berishga harakat qilgan.

Hikoyadan ma'lum bo'ladi, qahramonlar bir-birining yashash sharoitini ham ayri-ayri tavsif qilishgan. Ammo amalda jamiyatda mavjud turli qarashlar – stereotiplarning hammasi ham haqiqiy hayot bilan mos kelavermaydi. Bunga misol qilib, Norbibining o'ylashicha, barcha shaharliklarning hovlisi ham, kvartirasi ham bo'lishi kerakligi yoki Qo'ziboyning Xudoyor hech qachon xotinini birga olib yurmaganligi sababli ularda feodallik borligini tanqid qilishi kabi tushunchalarni aytsak bo'ladi.

Oilalar orasida tushunmovchilik, uzoqlashuvga sabab bo'lgan yana bir vaziyat bu mezbonning mehmon qiziqishlaridan kelib chiqmagan holda ish tutib, ularni masterkoy, ya'ni rassomchilik ustaxonasiga taklif qilishidir. Chunki qishloq odamlari uchun bunday narsalarning katta ehtimol bilan ahamiyatsiz bo'lishi mumkinligi ayon. Ustaxonaga tashrif buyurgan mehmonlar u yerdagi rasmlarda o'z qishloqlarining go'zal va betakror tabiati, beg'ubor insonlarini ko'rishadi va eng achinarlisi, o'zida qanchadan qancha chuqur ma'nolar aks ettirgan ushbu nodir asarlarning arzimagan narx turishi ularning ongida bu makon, bebaho qadriyatlar o'chog'i hamma uchun ham bir xil olam-olam ma'no kasb etmasligi, hamma ham uning asl qiymatini bilmasligi kabi dilni xira qiluvchi firklar uyg'otgan bo'lsa, ajab emas. Shu bilan bir qatorda insonlar o'rtasidagi munosabatda bir-birini tushunish, bir-birining qiziqishlarini hurmat qilish, iltifot ko'rsatish degan masalalar ham mavjud. Ya'niki, mehmonlar mezboning mahoratini uning ko'ngli uchun bo'lsa-da, e'tirof etishi ham mumkin edi. Lekin bunda Xudoyor va Norbibi o'zaro munosabatlarni ko'proq moddiy qimmatlar bilan o'lchaydigan kishilar toifasidan ekanligini namoyon etib qo'yishdi.

Kitobxon asar mutolaasi natijasida hikoya sarlavhasida aks etgan yosuman kim ekanligi haqida o'ylashni, tabiiy. Bunda yozuvchining badiiy maqsadiga ko'ra o'quvchi yosumanni atrofda emas, balki o'z ichidan, ya'ni fe'l-u a'molidan, muomala-munosabatlaridan, ma'naviy qadriyatlarga bo'lgan munosabatidan izlashi kerak. Chunki asar qahramonlari o'rtasidagi konfliktning o'zagi aynan ana shu masalalarga daxldorlik kasb etadi. Hikoya 1969-yilda yozilgan. Biroq asarning g'oyaviy mazmuni bugungi kun uchun ham g'oyatda ahamiyatli. Aslini olganda, globballashuv, shaharlashuv natijasida insoniyat turmush tarzining keskin o'zgarishi xalqimizning madaniyatiga keskin ta'sir ko'rsatayotgani, ajdodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan go'zal urf-odatlarimiz, millatimizga xos odod-axloq, yuksak fazilatlarining kun sayin yo'qolib, unutilib borayotgani ushbu hikoyada yaqqol aks ettirilgan desak, mubolag'a bo'lmaydi. Ammo undagi qahramonlarning hech birini haqli yoki haqsiz deb bilmaymiz. Boisi, bunday kichik va lekin katta oqibatlariga olib keluvchi hodisalar atrofimizda ko'p uchray turgani hamda tobora takomillashib, o'zgarib borayotgan dunyoda insoniyat bu kabi o'zgarishlarga u qadar e'tibor ham qaratmay, ko'nikib borayotganini ko'ramiz.

Xulosa o'rinda aytishimiz joizki, Shukur Xolmirzayev bu hikoyasi orqali kishilar madaniyati bir-biridan qanchalik farq qilmasin, odamlar orasida yuzaga keladigan shu kabi muammolarni oldini olish maqsadida jamiyatda o'zaro muvozanatni saqlash, bir-biriga moslashib hayot kechirishga undaydi. Zero, har qanday holatda ham asarda keltirilganidek, ba'zi bir "yosuman"lar aldoviga duchor bo'lib, jamiyatdagi o'zaro munosabatlarimizning buzilishi va putur yetkazilishiga yo'l qo'yimaslik, milliy an'analirimizga sodiq qolib, o'zligimizni unutmaslikka harakat qilish bizning shu millat va o'z shaxsiyatimiz oldidagi yuksak vazifamiz hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. *Adrian Holliday, Martin Hyde and John Kullman. Intercultural Communication. An Advanced Resource Book. – London and New York, Taylor & Francis e-Library, 2004. – 234 p.*
2. *Дониярова Ш. Ижодкор ва услуб. – Тошкент: Турон zamin ziyo, 2014. – 105 б.*
3. *Маматов Д. Madaniyatlararo munosabatning ta'lim va ishlab chiqarish jarayoniga tasirining pedagogik imkoniyatlari. // Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar, 2022. – № 8. – 212-220.*
4. *Туленов Ж. Хаёт фалсафаси. – Тошкент: Ўзбекистон, 1993. – 319 б.*
5. *Холмирзаев Ш. Ёсуман. / Сайланма 1-жилд. – Тошкент: Шарқ, 2003. – Б. 87-93.*
6. *О'zbekiston milliy ensiklopediyasi. / Internet sayti: www.ziyouz.com kutubxonasi*
7. *Internet sayti: <https://uz.m.wikipedia.org>.*

“DEVONU LUG‘OTIT TURK” VA “ZARBULMASAL” ASARLARIDA QO‘LLANILGAN MAQOLLARNING QIYOSIY-TIPOLOGIK TAHLILI

Qodirova Saodat Abduraximovna,
Buxoro davlat universiteti o‘qituvchisi,
Buxoro shahri, O‘zbekiston
s.a.qodirova@buxdu.uz

Annotatsiya: Ushbu maqolada Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” va Muhammad Sharif Gulxaniyning “Zarbulmasal” asarlarida keltirilgan maqollar o‘zaro qiyosiy-tipologik tahlil qilingan. Maqollarda o‘sha zamon ruhi, dunyoqarashi, kishilarga, mehnatga munosabatning turli xil shakllari o‘z ifodasini topgan. “Devonu lug‘otit turk” va “Zarbulmasal” asarlarida aynan bir xil maqollar uchramaydi, lekin ma’no jihatidan bir-biriga yaqin yoki ayni bir maqolning ekvivalentiga duch kelishimiz mumkin. Shuningdek, “Devonu lug‘otit turk” va “Zarbulmasal” asarlaridagi mazmunan hamohang deb sanalgan maqollar qiyosiy-tipologik tahlil qilinib jadval asosida berildi.

Kalit so‘zlar: asar, maqol, syujet, mazmun, fikr, xarakter, qahramon, moziy, dialog.

Abstract: This article provides a comparative typological analysis of the proverbs presented in the works of Mahmud Kashgari "The Turk lugots Devon" and "Zarbulmasal" by Muhammad Sharif Gulkhani. The spirit of that time, worldview, various forms of attitude towards people and work are expressed in proverbs. In the works "Devonu lughotit Turk" and "Zarbulmasal" we do not find absolutely identical proverbs, but we can meet similar or equivalent proverbs in meaning. Also, on the basis of a comparative typological analysis and a table, proverbs are given in the works "Devonu lug‘otit Turk" and "Zarbulmasal", which are considered to be consistent in content.

Key words: work(written work), proverb, plot(subject), content(meaning), idea, character(manner), hero, moral story, dialogue.

Аннотация: В данной статье проводится сравнительно-типологический анализ пословиц, представленных в произведениях Махмуда Кашгари «Девону луготит турк» и «Зарбулмасал» Мухаммада Шарифа Гюльхани. Дух того времени, мировоззрение, различные формы отношения к людям и труду выражаются в пословицах. В произведениях «Девону луготит турк» и «Зарбулмасал» мы не находим абсолютно одинаковых пословиц, но можем встретить сходные или равнозначные пословицы по смыслу. Также на основе сравнительно-типологического анализа и таблицы приведены пословицы в произведениях «Девону луготит турк» и «Зарбулмасал», которые считаются согласованными по содержанию.

Ключевые слова: произведение, пословица, сюжет, содержание, мысль, характер, рассказ, диалог.

Kirish. Maqollar xalq donishmandligining yorqin namunasi, ular xalq og‘zaki ijodining keng tarqalgan mustaqil janri sifatida o‘rganiladi. Hatto maqollarni xalq turmush tarziga oid odob-axloq qoidalari deyish mumkin. Xalqning asrlar davomida hayotiy tajribasidan o‘tgan ijtimoiy-siyosiy, madaniy-ma’naviy, falsafiy-axloqiy qarashlarining ixcham, lo‘nda va obrazli ifodasi maqol deyiladi. Xalq maqollari ko‘p asrlik yo‘lni bosib o‘tib, avloddan avlodga, og‘izdan og‘izga o‘tish jarayonida sayqallanib, zamon ruhiga moslashib borgan. Buni bir xil ma‘nodagi maqolning turli xil shakli yoki ekvivalenti ko‘pligi ham aytib turadi.

Buyuk tilshunos olim Mahmud Koshg‘ariy “Devonu lug‘otit turk” asarida turkiycha so‘zlarga izoh berar ekan, o‘z fikrining dalili sifatida turkiylar orasida keng tarqalgan she‘riy parchalar: xalq qo‘shiq-lari, munozaralar, maqollar, matallar kabi adabiy parchalardan keltiradi. Shu asnoda “Devonu lug‘otit turk” qadimgi turkiy xalqlarning xalq og‘zaki ijodi namunalari saqlanib qolgan ilk yozma manba sifatida qadrlanadi. “Devonu lug‘otit turk”dan keyin maqollarga maxsus e‘tibor bergan adib Muhammad Sharif Gulxaniydir. Afsuski, ayni mana shu holat folklorshunosligimizda maxsus o‘rganilgan emas.

To‘g‘ri, Gulxaniyning hayoti va ijodi haqida hozirgacha qilingan ishlar, amalga oshirilgan ilmiy-tadqiqotlar oz emas. Gulxaniy va uning “Zarbulmasal”i haqidagi ilk ma‘lumotlar uning zamondosh adiblari tomonidan yaratilgan tazkira va xotiralarda saqlanib qolgan. Bu borada, ayniqsa, N.P.Ostroumov ko‘p xayrli

ishlarni amalga oshirgan. U asar qo'lyozmalarini izlab, birinchi marotaba uning litografik nashrini amalga oshirgan edi. Aslida keyin nashr etilgan barcha ishlar mana shu nashrga tayangan, deyish mumkin.

Asarning dastlabki ayrim parchalari nashrini Sadridin Ayniy va Olim Sharafuddinovlar, keyinroq A. Fitrat amalga oshirgan. Shundan keyin asarning ayrim parchalari turli to'plam va majmualarga, darslik va o'quv qo'llanmalariga kiritila boshlandi. Asar haqida bir qator maqolalar, ayrim jiddiy tadqiqotlar yuzaga keldi.

E'tirof etish kerakki, olimlarimiz bu borada ancha salmoqli ishlarni amalga oshirishgan. Folklorshunos va adabiyotshunos olimlarimiz oldida esa bu borada hali ancha katta yumushlar turibdi.

Bularning barchasi "Zarbulmasal" asarini folklorshunoslik nuqtayi nazaridan o'rganishning nechog'li jiddiy va dolzarb ekanini ko'rsatib turadi. "Hozirgi kunda o'zbek tili hayotimizning barcha jabhalarida – davlat va jamiyat boshqaruvi, davlatlararo munosabatlar, ilm-fan, ta'lim-tarbiya, tibbiyot, madaniyat va san'at sohaslarida faol qo'llanilmoqda, xalqaro minbarlardan baralla yangramoqda"ki[1], shu ma'noda u aks etgan adabiyotimiz namunalarini ham har tomonlama chuqur tadqiq qilish zarurligini va dolzarbligini ko'rsatadi.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar. "Zarbulmasal"ning qo'lyozma va nashr nusxalari va asardagi maqollarning tadrijiy takomilini ilmiy tadqiq etishdan iborat. Tadqiqot mavzusini yoritishda analitik, qiyosiy-tipologik, tasniflash, tavsiflash, tarixiy-qiyosiy, kontekstual tahlil usullaridan foydalanildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Ma'lumki, "Devonu lug'otit turk" – ilmiy, qomusiy asar, unda saqlangan 100dan ortiq maqollar asarning lug'at qismida so'zlarni izohlash asnosida keltirib o'tiladi: "Erik – erik er – tirishqoq, g'ayratli odam; shu maqolda ham kelgan: erik irini yag'lig', ermagu bashi qanlig' – tirishqoqning labi yog'lik, erinchoqning boshi qonlik, chunki tirishqoq ko'p ishlab, yaxshi taomlar – go'sht, yog'lar topadi. Shu bilan u moy oshaydi. Erinchoq o'zining yalqovligi bilan ishdan qochadi. Xafalikdan boshiga uradi, uni qonatadi. Bu matal yalqovlikni tashlashga, g'ayrat bilan ishlashga undab aytiladi" [2; b. 100]. Bu jihatdan Gulxaniyning "Zarbulmasal" asarida maqollarning ishlatilishi ancha farqlanadi. "Zarbulmasal" – badiiy asar bo'lib, maqol, matal kabi folklor namunalari asar qahramonlari tilidan berib borilgan: "Anda Ko'rqush aydi: "Bor maqtansa topilur, yo'q maqtansa chopilur", – degan yaxshilarning masalidir. Boyo'g'lining og'zining bir burchidin chiqar: "Ming chordevor qizimning qalini", deb. Holo... podshohimiz... Umarxon... zamonlarida... bir bo'sh chordevor topilmas, uyalurmiz. Nechukkim, aytmishlar: "Yolg'on masal turmas", "Uyat o'limdan qatig'"[3; b. 156]. Bu uslub qahramonlar xarakterini ochib berishga xizmat qilgan hamda asarning badiiy qiymatini yanada oshirgan, uslubiy ta'sirchanlikni ta'minlagan. Shu jihati bilan "Zarbulmasal" asari XYIII – XIX asr boshlarida – Gulxaniy yashagan davrda o'zbek xalqi orasida keng ishlatilib kelingan xalq maqol, matal va iboralari saqlanib qolgan muhim yozma manba hisoblanadi.

"Devonu lug'otit turk" asari bilan "Zarbulmasal"dagi maqollar mazmun-mohiyati bilan bir-biriga o'xshash bo'lsa-da, ular bir-biridan til xususiyatlari bilan farq qiladi.

"Devonu lug'otit turk"da qo'llanilgan maqollar ancha eskirib qolgan bo'lsa, ayrim maqollar tarkibi o'zgarib, ixchamlashib, badiiylik jihatdan sayqallashgani ko'zga yaqqol tashlanadi.

Maqollarda ajdodlarimiz qarashlari, hodisalarga bo'lgan munosabati hamda tafakkuri sezilib turadi. Xalq mana shu maqollar orqali kelajak avlodga saboq beradi. Xalq maqollari yozma adabiyotga o'z ta'sirini ko'rsatgan. Xalq og'zaki ijodida maqollarni o'rganish uni yozib olishdan boshlandi. XII asarda Mahmud Koshg'ariy "Devonu lug'otit turk" asariga bir qancha maqollar kiritdi, ulardan hozirgacha foydalanib kelimiz.

"Devonu lug'otit turk" va "Zarbulmasal" asarlarida aynan bir xil maqollar uchramaydi, lekin ma'no jihatidan bir-biriga yaqin yoki ayni bir maqolning ekvivalentiga duch kelishimiz mumkin.

Quyidagi 1-jadvalda ushbu ikki asardan o'zaro mazmunan hamohang deb sanalgan maqollar keltirilgan. Quyida ushbu maqollarning mazmunan o'xshashligi qiyosiy-tipologik tahlil qilinadi.

1-jadval

t/r	"Devonu lug'otit turk"	"Zarbulmasal"
1	"O't" degan bilan og'iz kuymaydi	"Halvo" degan birla og'iz chuchimas
2	Har kishi o'zing bo'lmas, begonaga sir aytib bo'lmas	Inonmag'il do'stingga, somon tiqar po'stingga
3	Kishi oyog'ini ko'rpasidan ortiq uzatsa, oyog'i uyushadi	Ko'rpangga qarab oyoq uzat
4	Ho'kiz bo'ladigan buzoq belgi berar	Qo'chqor bo'lur qo'zining peshonasi do'ng bo'lur, Og'a bo'lur yigitning peshonasi keng bo'lur.

LITERARY CRITICISM

5	Keng to‘n to‘zimas, kengashli ish buzilmas	Ot olsang, uying birla kengash
6	Qalin bersa, qiz oladi, zarur bo‘lsa, qimmat oladi	Bermas qizning qalini ko‘p
7	Qo‘sh qilich bir qinga sig‘mas	Ikki suyuqlik bir ko‘ngilga sig‘mas
8	Yolg‘iz g‘ozning tovushi chiqmas	Yolg‘iz otning changi chiqmas, changi chiqsa ham dong‘i chiqmas.
9	Sinamasa kishi aldanadi, boshda ishning oxiri to‘g‘risida o‘ylamasa yengiladi.	Sinagan yov urushga yaxshi.
10	Otning kifti o‘g‘liga meros qoladi	Qo‘ynidin to‘kilsa qo‘njig‘a.
11	O‘t tutunsiz bo‘lmas, yigit gunohsiz	Aslning xatosi bo‘lmas, nojinsning oshnosi.

“Devonu lug‘otit turk” asaridagi “O‘t degan bilan og‘iz kuymaydi” maqoli bilan “Zarbulmasal” asarida uchraydigan “Halvo degan birla og‘iz chuchimas” maqolining izohi aynan bir xil: o‘t va halvo so‘zi qisman antonim bo‘lsa ham, maqol izohlanayotganda bu narsa sezilmaydi. “Halvo degan birla og‘iz chuchimas” maqoli kishiga shirin orzu-xayollar bilan yaxshi yashash, ammo bu bilan ko‘zlangan maqsadga, niyatga yetishish qiyin ekanligini uqtiradi. Bularga yetishmoq uchun harakat qilish, jon kuydirib ishlash, yelib-yugurish, bu yo‘lda uchraydigan qiyinchiliklarga chidash va uni yengib o‘tish kerak deb izohlanadi.

“O‘t degan bilan og‘iz kuymaydi” maqoli esa kishi yomon xayollar bilan yashasa, yomon maqsadni ko‘zlasa, diliga tuggan yomon niyatiga, albatta, yetadi degani emas. Ikkala maqolda ham faqat orzu-xayollar bilan maqsadga erishib bo‘lmaydi, degan fikr ta‘kidlanadi. “Devonu lug‘otit turk” asaridagi “Har kishi o‘zing bo‘lmas, begonaga sir aytib bo‘lmas” maqoli bilan “Zarbulmasal” asaridagi “Inonmag‘il do‘stingga, somon tiqar po‘stingga” maqoli deyarli o‘xshash. “Inonmag‘il do‘stingga, somon tiqar po‘stingga” maqoli har qanday odamni ham do‘st deb o‘ylab, sirlarni aytish joiz emas deb ogohlantiradi. Do‘st niqobi ostida yurgan dushman barcha sirlarni bilib olgandan so‘ng u odamni sotib, sirini fosh etib, unga zarar yetkazishi mumkin. Shuning uchun duch kelgan har qanday odamga ishonish kerak emas. Avvalo, uni sinab, so‘ngra unga ishonch bildirsa, maqsadga muvofiq bo‘ladi. Yuqoridagi maqoldan kelib chiqadigan xulosa shu.

“Har kishi o‘zing bo‘lmas, begonaga sir aytib bo‘lmas” maqoli esa hammani ham o‘zingga o‘xshatma, begonalarga o‘zingga ishongandek ishonma, hech kimga siringni aytma, hamma ham senga o‘xshab sir saqlovchi emas degan mazmunni tashiydi. Birov birovning sirini saqlolmaydi, deb xulosa qilish mumkin. Ikkala maqol ham ma‘no jihatdan bir xil: “Zarbulmasal” asarida obyekt aniqroq ko‘rsatilgan; ya‘ni “Devonu lug‘otit turk” asarida “begona” so‘zi qo‘llanilgan bo‘lsa, “Zarbulmasal” asarida “do‘st” so‘zi qo‘llanilgan. Bu so‘zlar bir-biriga antonim bo‘lgani bilan maqol umumiy izohlanganda ikkita antonim so‘z bir xil ma‘no tashishga xizmat qiladi. “Devonu lug‘otit turk” asaridagi “Kishi oyog‘ini ko‘rpidan ortiq uzatsa, oyog‘i uyushadi” maqoli bilan “Zarbulmasal” asaridagi “Ko‘rpangga qarab oyoq uzat” maqoli biroz farqlansa-da, deyarli bir xil ma‘noni anglatadi.

“Zarbulmasal” asaridagi “Ko‘rpangga qarab oyoq uzat” maqoli majozan o‘z holingga, mablag‘ingga, imkoniyatiga qarab ish qil degan ma‘nolarda qo‘llaniladi. “Devonu lug‘otit turk” asaridagi “Kishi oyog‘ini ko‘rpidan ortiq uzatsa, oyog‘i uyushadi” maqoli esa kishi o‘z imkoniyat doirasidan ortiq ish qilsa, u ish o‘xshamaydi yoki chala bo‘lib qoladi degan ma‘noni bildiradi. Ba‘zan odamlar mablag‘i yetmaydigan narsaga ega bo‘lishga intilishadi, natijada, unga yetishish uchun sarson bo‘lishiga to‘g‘ri keladi. Ikkala maqolda ham mazmun ayni: faqat Koshg‘ariy maqolida sabab hamda natija aniq ko‘rsatilgan, Gulxaniy qo‘llagan maqol esa umumiy mazmunga ega.

“Devonu lug‘otit turk” asaridagi “Ho‘kiz bo‘ladigan buzoq belgi berar” hamda “Zarbulmasal” asaridagi “Qo‘chqor bo‘lur qo‘zining peshonasi do‘ng bo‘lur, Og‘a bo‘lur yigitning peshonasi keng bo‘lur” maqollari mazmunan o‘xshash. “Bola boshidan ma‘lum” deganlaridek, ho‘kizning bolasi ham kichkinaligidan qanday bo‘lishi bilinadi, ko‘rinadi. Gulxaniy o‘z asarida qo‘llagan maqolida bu tushunchani kengroq yoritadi: qanday belgi berishini ta‘kidlaydi; qo‘chqor bo‘ladigan qo‘zini peshonasidan bilish mumkinligi, ya‘ni peshonasi do‘ng bo‘lishini yozadi. Inson bolasining kelajakda qanday shaxs bo‘lib yetishishini uning peshonasidan bilish mumkinligi aytilgan. Peshonasi keng bola voyaga yetganida yetuk shaxs bo‘lib yetishishi haqida qariyalar ham ko‘p gapirishadi. Demak, qadimdan og‘izdan og‘izga o‘tib kelayotgan maqollar bekorga shu paytgacha saqlanib qolmagan, chunki ular orqali inson ongiga yetkazilayotgan tushunchalar o‘z isbotini topib kelmoqda.

Mahmud Koshg‘ariy asarida qo‘llangan “Keng to‘n to‘zimas, kengashli ish buzilmas” maqoli Gulxaniy asarida boshqacharoq qo‘llanilgan: “Ot olsang, uying birla kengash”. Inson har qanday masala bo‘yicha kimdandir maslahat olishi, kim bilandir kengashishi kerak. Maslahat bilan qilingan ish yaxshi samara beradi. Yoki aksincha bo‘lsa, ya‘ni inson o‘zboshimchalik qilib, hech kimdan hech qanday fikr

so'ramasdan biror ishni boshlasa, u ish kutilgan natijani bermasligi mumkin. Kishi biror narsa xarid qilayotganda oila a'zolari bilan maslahatlashib, so'ngra xarid qilgani ma'qul. Shundagina u buyum kishiga baraka keltiradi. Aksincha bo'lsa, ya'ni kishi buyumni maslahatsiz, o'zboshimchalik bilan olsa, aldanib qolishi yoki sifatsiz mahsulot olishi ehtimoli yuqori. Shuning uchun ham azal-azaldan dono xalqimiz har bir ishni maslahat bilan qilishni afzal ko'rgan. Hatto bunday holatlar ko'p bo'lgani uchun "Maslahat oshi" degan tushuncha ham keng qo'llaniladi. "Maslahat oshi"ga yig'ilganlar o'z shaxsiy fikrlarini birma-bir bayon qilishadi va yakuniy xulosaga kelishadi. Shuning uchun ko'plab asarlarda, xalq og'zaki ijodi namunalarida shu an'anani kanda qilmaslikka chorlovlarni ko'plab uchramiz.

"Devonu lug'otit turk" asaridagi "Qalin bersa, qiz oladi, zarur bo'lsa, qimmat oladi" maqolining mazmuni "Zarbulmasal" asaridagi "Bermas qizning qalini ko'p" maqoliga mos keladi. Bu ikki maqol mazmunan bir-biriga mos kelmasa-da, natija jihatidan bir-biriga o'xshash. Xalqimizdagi kelin olishda "qalin berish" urf-odati hozirgacha davom etib kelmoqda. Qalin puli "sut haqqi" ham deyiladi. Hozirgi davrda, asosan, pul ko'rinishida beriladi, lekin o'tgan davrlarda qalin biror-bir buyum yoki mulk ko'rinishida berilgan. Masalan, "Zarbulmasal" asarida Yapaloqqush o'z o'g'li KulankirSultonni uylantirish maqsadida Boyo'g'li va Boyqushlarning qizi Gunashbonuga sovchi qilib Ko'rqushni yuboradi. Bahs va tortishuvlardan so'ng qiz tarafga beriladigan qalin miqdori ming chordevor deb belgilanadi. Agar Boyo'g'li rozi bo'lsa, qizning qalini uchun tilagan ming chordevorni Buxoro hududlaridan topib berishi mumkinligini aytadi. Asarda qalin berish motivi orqali ham xalq urf-odatlarini yoritilgan, ham obrazlarning xususiyatlari ochib berilgan. Bunday urf-odatlar natijasida yuqoridagi maqollardan foydalanishga ehtiyoj tug'ilgan. Gulxaniy qo'llagan maqolda aytilishicha, ota-ona qizini kelgan sovchiga berishni xohlamasa, qalinning miqdorini oshiradi. Koshg'ariy qo'llagan maqol esa yuqoridagi maqolning mantiqiy davomi sifatida ko'rinadi: qalin miqdori ko'p bo'lgan qizni olish anchagina qiyinchilik tug'diradi, ammo o'sha qizga erishishni judayam xohlagan yigit yoki uning oilasi qalin miqdori qanchalik qimmat va ko'p bo'lmasin, albatta, topib beradi va qizni xonadoniga kelin qilib olib keladi. Bunday urf-odat va an'analar ko'plab asarlarda qadim zamondan to hozirgacha o'z o'rnini yo'qotmay kelmoqda.

Xulosa. Biz qomusiy olim Mahmud Koshg'ariy tuzgan turkiy tildagi ilk nodir lug'atida ham og'zaki, ham yozma adabiyotning o'ziga xos namunalarini, ayniqsa, og'zaki ijodga oid ko'plab xalq maqollarining qayd etilganini, shu sabab bilan ularning bizning zamonamizgacha ham yetib kelganini yaxshi bilamiz. Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" dostonida ham ko'plab og'zaki ijod namunalarini, xususan, xalq maqollari yo asl holda yoki biroq o'zgarishlar bilan qo'llangan. Mumtoz adabiyotimiz namoyandalari: Ahmad Yassaviy, Nosiriddin Rabg'uziy, Atoiy, Sakkokiy, Gadoiy, Lutfiylar ijodida ham shunday hodisa kuzatiladi. Alisher Navoiy asarlarida qo'llangan maqollarning o'zi bir olam. "Devonu lug'otit turk"dan keyin maqollarga maxsus e'tibor bergan adib Muhammad Sharif Gulxaniydir. Mahmud Koshg'ariy umri davomida qilgan mashaqqatli mehnati evaziga qomuschi olim bo'lib tanildi. U turkiy til grammatikasini ishlab chiqqan birinchi tilshunos olimdir. Turk-arab lug'atining birinchi namunasi ham uning nomi bilan bog'liq. "Devonu lug'otit turk" Mahmud Koshg'ariy qoldirgan va turkiy xalqlar uchun bebaho bo'lgan qomusiy asardir.

ADABIYOTLAR:

1. *Ўзбекистон Республикаси Президентининг "Ўзбекистон Республикасининг "Давлат тили ҳақида"ги Қонуни қабул қилинганлигининг ўттиз йиллигини кенг нишонлаш тўғрисида"ги ПҚ-4479-сон Қарори (Lex.uz интернет нашри). – 2019 йил, 4 октябрь.*
2. *Маҳмуд Кошғарий. Девону луготит турк. – 100-б. // www.ziyouz.com kutubxonasi.*
3. *Гулханий. Зарбулмасал. "Ўқитувчи" нашриёти. – Тошкент, 1972. – 156-б.*
4. *Кодирова С. А. Жанровые особенности "Зарбулмасала" //современная наука: актуальные вопросы, достижения и инновации. – 2021. – С. 97-99.*
5. *Saodat K. ANCIENT PROVERBS //European Scholar Journal (ESJ) ISSN. – С. 2660-5562.*
6. *Abdurakhimovna K. S., Dilchiroy A. Ancient Proverbs //European Scholar Journal. – 2021. – Т. 2. – №. 4. – С. 95-99.*
7. *Қодирова С., Одилова М. Қадимий мақоллар таснифи //Scientific progress. – 2021. – Т. 2. – №. 6. – С. 1036-1040.*
8. *Abdurakhimovna Q. S. "Zarbulmasal"–maqsadni majoz yo'li bilan ifodalashga qaratilgan hikoyat //барқарорлик ва етакчи тадқиқотлар онлайн илмий журнали. – 2022. – Т. 2. – №. 12. – С. 363-365.*
9. *Abdurakhimovna K. S. Poetics of Proverbs //European journal of innovation in nonformal education. – 2022. – Т. 2. – №. 2. – С. 303-307.*
10. *Abdurakhimovna K. S. Main Subject way of "Zarbulmasal" //European journal of innovation in nonformal education. – 2022. – Т. 2. – №. 2. – С. 286-290.*

УЎК: 821.512.133-1.09'06

ЗАМОНАВИЙ ЎЗБЕК ШЕЪРИЯТИДА БАДИИЙ КЎЧИМЛАРНИНГ ЛИСОНИЙ-БАДИИЙ ТАҲЛИЛИ

Ражабов Тўхтамурод Абдуллаевич,

Бухоро давлат университети

Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси мустақил изланувчиси

t.a.rajabov@buxdu.uz

Аннотация: Кўчимларнинг тўлиқ моҳиятини очиб бериш учун методик ва методологик, мантиқий-психологик ва амалий тайёргарлик доирасида фалсафа, психология, семиотика соҳаларига ҳам таяниш мақсадга мувофиқ. Замонавий шеърятда кўчимларнинг лисоний-бадий таҳлили ҳақида фикр юритилган шеърят жанрининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб амалга оширилади.

Кўчимларни юзага келтиришда тимсоллар алоҳида муҳим вазифани бажаради. Тимсоллар кўчимнинг нимага хизмат қилишини, қандай вазифа бажариши назариясидан келиб чиқиб фикрни аниқлаштириш, таъкидлаш ва кучайтириш каби юкни ўзига олади. Кўчимни биз энг аввало поэтик образни қайси усул билан ўрганаётганига, бу жараёнда қайси лисоний бирликлардан фойдаланаётганига эътибор қаратишимиз лозим бўлади.

Калит сўзлар: лингвофольклористика, лингвопоэтика, бадий матннинг лисоний таҳлили, лексикология, семасиология, грамматика, стилистика, тимсол, тасвир, рамз, образ.

Аннотация: В рамках методического, методологического, логико-психологического и практического тренинга для раскрытия полной сущности тропа также целесообразно можно опираться на области философии, психологии, семиотики. В современной поэзии лингвохудожественный анализ троп проводится на основе особенностей жанра поэзии, привлекаемой к анализу.

Образы выполняют особую важную функцию при создании тропа. Образы берут на себя такую нагрузку, как прояснение, выделение и усиление мысли, основанной на теории того, чему служит троп, какую задачу он выполняет. Нам сначала придётся обратить внимание на то, каким методом троп изучает поэтический образ, какие языковые единицы он использует в процессе.

Ключевые слова: лингвофольклористика, лингвопоэтика, лингвистический анализ художественного текста, лексикология, семасиология, грамматика, стилистика, символ, изображение, образ, условное обозначение.

Abstract. Within the framework of methodological, logical, psychological and practical training, it is also advisable to rely on the fields of philosophy, psychology, semiotics to reveal the full essence of migrations. In modern poetry, the linguistic and artistic analysis of migrations is carried out on the basis of the features of the genre of poetry that is involved in the analysis.

When creating plantings, emblems perform a special important task. Emblems take on such a burden as clarifying, highlighting and strengthening the thought based on the theory of what the street serves, what task it performs. But first we will need to focus on the method by which we study the poetic image, which language units we use in the process.

Key words: linguofolkloristics, linguopoetics, linguistic analysis of a literary text, lexicology, semasiology, grammar, stylistics, emblem, image, symbol, image.

Кириш. Мамлакатимизда барча соҳаларга берилаётган кенг имкониятлар замонавий ўзбек адабиётида, хусусан, замонавий шеърятда адабий-эстетик анъаналарнинг асосларини янада чуқурроқ тадқиқ қилишга қулай шароит яратди. «Бизнинг ҳавас қилса арзийдиган буюқ тарихимиз бор. Ҳавас қилса арзийдиган беқиёс бойликларимиз бор»[1]. Шу нуқтаи назардан замонавий ўзбек шеърятда ҳам юз бераётган жараёнлар ва унда юзага келган воқеалар оқими давр шеърятига янги бир мазмун бермоқда ва шу ҳолга мос равишда янги услубий, шаклий топилмаларни зарур ҳолга айлантормоқда. XX асрнинг иккинчи ярмидан кейинги вақтдаги шеърятнинг бадий-эстетик изланишларисиз XX асрнинг охири ҳамда XXI асрнинг дастлабки қисми бадий маданиятимизни тасаввур қилиш қийин.

Замонавий шеърятдаги кўчимларни аниқлаш ва улардан тўғри фойдаланиш учун тадқиқотчи мумтоз адабиёт ва фольклор намуналари билан таниш бўлиши шарт. Кўчимни ўрганиш уни қамраб олишга хизмат қиладиган лингвофольклористика, лингвопоэтика, бадиий матннинг лисоний таҳлили, лексикология, семасиология, грамматика, стилистика фанлари билан узвий боғлиқ ҳолда таҳлил қилиш талаб қилинади. Юқоридаги фанлардан ташқари, кўчимларнинг тўлиқ моҳиятини очиб бериш учун методик ва методологик, мантикий-психологик ва амалий тайёргарлик доирасида фалсафа, психология, семиотика соҳаларига ҳам таяниш мақсадга мувофиқ. Юқоридаги назарияларга таяниб, ўрганилсагина кўчимларнинг дастлабки лингвопоэтик таҳлили тамойилларини ишлаб чиқиш учун имкон беради. Кўчимларнинг ривожланиш жараёни, унинг қадим тарихдан бери англатадиган маънолари, бугунги кунда янгиланган белгиси, замонавий шеърятда пайдо бўлган кўчимлар ушбу фанлар ва шеършуносликни муштарак ўрганиш натижасида юзага келади. Кўчимларнинг бир маъно ва кўп маъно ифодаланиши аниқлашда ҳам маълум бир ютуқларга олиб келувчи унсур сифатида қараш мумкин.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Кўчим шеърда ифодаланаётган фикрда назарда тутилган ва қоғозга тушурилган икки нарсанинг бир-бирига боғлиқ хусусиятлари натижасида юзага келади. Шоир, аввало, фикрлайди ва фикрларини қиёслайди, икки тушунчаларни ўзаро солиштиради ва илҳом самараси ўлароқ ҳар икки фикрни умумлаштириб яхлит хулоса келтиради. Буларнинг барчаси оний лаҳзада илҳом самараси ўлароқ юзага чиқади. Шоир шеърни ёзиш жараёнида ўша икки нарсани таққослаб муносибани байтга киритади. Бу ҳақида Е.Н.Панов “ҳамма нарсани қиёслаш орқали билиш мумкин” [6] деб таъкидлайди. Ўхшатиш ижодкорнинг янгилик қидириш, янгича унсурларни, образларни шеърятга олиб киришга хизмат қилувчи восита саналади. Мана шу ўхшатишлар кўчимларни юзага келтирувчи восита саналади. Шу билан бир қаторда ўхшатишлар ўртага ташланаётган масалани қисқа жумлалар билан ифодалашга хизмат қиладди.

Ғузурнинг даштида оламдек,
Армоннинг сочида оқ толамдек,
Беғубор эдинг бир боламдек,
Ҳеч кимнинг шогирди ўлмасин... [5]

Шоир шогирдининг ўлимидан қаттиқ таъсирланади ва шогирдининг ўзига яқин хусусиятларини шеърга солади. Шогирдига нисбатан оламдек, оқ толамдек, боламдек каби ўхшатишларни қўллайди. Ушбу ўхшатишларни юзага келтирувчи унсурлар эса, ўз навбатида, кўчим бўлиб шеър таркибига сингиб кетади. Шеър атрофида ифодаланаётган ғузурнинг дашти, армоннинг сочи бирикмалари кўчим ҳосил қиладди. Натижада, кўчим + ўхшатиш кўринишида фикрларнинг кетма-кетлиги юзага чиқади.

Кўчимни биз, энг аввало, поэтик образни қайси усул билан ўрганаётганига, бу жараёнда қайси лисоний бирликлардан фойдаланаётганига эътибор қаратишимиз лозим. Кўчимлар ҳам шеърятнинг бошқа ўлчов турларига монанд ҳар бир детални ички ва ташқи қиёфасига қараб ўрганади. Ташқи томондан шеърдаги образни кўчим, уни ўраб турган олам, у билан конфликтга борган шахслар, атрофни ўраб турган жонли муҳит билан бирга юзага чиқиши учун хизмат қиладди. Бу орқали шоир ифодани ёрқинроқ ва таъсирчанроқ бериш имкониятига эга. Албатта, бу жараёнда лисоний бирликларни танлай олиш ҳам шоир маҳоратини кўрсатувчи унсурдир.

Осмонда бир ўзбек учиб юрибди,
Фазогир Солижон, гапнинг сираси.
Юлдузлар васлига боқиб турибди
Мирзо Улуғбекнинг чин набираси. [5]

Осмонда ўзбекнинг учиб юриши бирикмасида фикрни юзага чиқарган асос олиб қўйилади ва унинг вазифаси бошқа сўзлар орқали таъминланади. Мирзо Улуғбек набираси бирикмасида оний боғланишни кўришимиз мумкин. Рамзий маънода олинган ушбу бирикма, ўз ўрнида, кўчимнинг юзага чиқишига хизмат қиладди. Шоир атрофдаги воқеаларга реал қарайди ва мисра таркибига сингириб юборади. Ифодани бераётганда мавжуд олам, ундаги хусусиятлар тасвирланади. Кўчимнинг бу турида кўтаринкилик, интим лирикадан кўра шоир мени биринчи ўринга чиқиши билан аҳамият касб этади ва оддийлиги, тезда кўзга ташланиши, тил хусусиятларининг содда ва равлонлиги билан ажралиб туради. Ташқи ўхшатишда эшитиш, кўриш, хид хусусиятлари таассуротлари ва уларнинг натижаларини мушоҳада этиш назарда тутилади.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Замонавий шеърятда кўчимларнинг лисоний-бадиий таҳлили таҳлилга тортилган шеърят жанрининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқиб амалга оширилади. “Таҳлил тамойиллари таҳлил матнига муносабатда, таҳлил жараёнини

амалга оширишда, таҳлил хусусиятини белгилашда амал қилади”. [9] Ушбу жараёнда шеърни таҳлилга тортишда қуйидаги ҳолатларга эътибор бериледи:

-шеърдаги кўчимларни таҳлил қилишда, асосан, тўрт мисрадан ташкил топган (вазиятга қараб 6 – 8 мисрали) бадиий нутқ бутунлиги сифатида қараладиган бандлар олинади;

-ушбу матннинг таҳлил жараёнида шеърнинг тарихий генезиси, ижтимоий мансублиги иккинчи даражага туширилиб, асосий эътибор, матннинг асосий лисоний бириклари, мантикий ва бадиий меъзонларидан келиб чиқиб таҳлил қилинади;

-матн шеърятнинг ажралиб турадиган бир қисми, яхлит бадиий қисм сифатида қаралади;

-матндаги кўчим, сўз, тимсол, тасвир, рамз ва бошқа лисоний бирикларнинг қўлланилишидан мақсад матн мазмунини етказиб беришга хизмат қилиши лозим;

-ушбу матн, ўз навбатида, шеърини нутққа солинган ва тугалланган, бадиий нутқ орқали берилишини инобатга олиш керак.

Агарда кўчимларни юқорида санаб ўтилган тамойиллар асосида таҳлил қилинса, шеър таркибида қандай лисоний бириклар иштирок этганига қараб таҳлилни турли нуқталардан амалга оширишимиз мумкин бўлади.

Тил хусусиятларини ифодаловчи лексик бирлик ва бадиий кўчим умумий яхлитликда янги бир маъно, янги бир ифодани бериш учун маълум бир меъёр талаб қилинади. Сўз ўзининг бажариш функциясидан ташқари яна бир ёндош маънони ифодалай олса, шоир шу ифодани бадиий матнда қўлласа, жараён бошланади. Бу, албатта, лисоний таҳлилнинг талаб даражасини оширади, сабаби, матннинг юзага келишида кўчим ва қоида бир-бирига поғона вазифасини бажаради. Бугун лексемалардан унумли фойдаланиш шеърини матнни турли шаклга солиш имкониятини беради. Шаклдаги янгилик эса, маънога ҳам таъсир қўламини ўтказди. Бу ҳақда адабиётшунос С.Мамажонов қуйидагича мулоҳаза қилади: “Лирик қахрамоннинг қалбида драматик изтироблар, замон ташвишлари, дардларининг ифодасига айланмоқда. Бир қарасангиз шеърятга насрий нутқ, бир қарасангиз ҳужжатлар, публицистика, бир қарасангиз драмага хос белгилар монологик, ёки диологик нутқ кириб бормоқда” [4].

“Ижодий ҳаёлнинг ўзига хос хусусияти шундаки, ўхшатишларнинг одатдаги йўлини инкор этиб, уларни айтиш чоғда санъаткор психикасида ҳукмрон бўлган ҳис-туйғулар, фикрлар, интилишларга бўйсундиради”. [7] Дарҳақиқат, ҳар қандай кўчим ва ўхшатишлар ҳаёлда юзага келади ва қофиялашаётган бир пайтда ижодий эмоция билан реал шеър таъсирига тушади ва ёзувчи томонидан ўйланмаган ва ўйланган ғояни ифода қилишга хизмат қилади.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Кўчимларни юзага келтиришда тимсоллар алоҳида муҳим вазифани бажаради. Тимсоллар кўчимнинг нимага хизмат қилишини, қандай вазифа бажариши назариясидан келиб чиқиб фикрни аниқлаштириш, таъкидлаш ва кучайтириш каби юкни ўзига олади. Тимсоллар шеърятда жуда кўп тармоқли ҳолда учрайди. Ҳар бир тармоқда учраган тимсолга мос равишда шу тимсол таъсирида кўчим ҳам юзага келади. Тадқиқот вазифасидан келиб чиқиб ушбу кўчимларни гуруҳлашни маъқул топдик:

-шахсга нисбатан ишлатиладиган кўчимлар – Фарҳод, Ширин, пайғамбарнинг қизи, падар;

-ўсимликка нисбатан – гул, лола, тол, майса;

-мевага нисбатан – олма, анор, шафтоли, узум;

-осмон жисмларига нисбатан – юлдуз, камалак, қуёш, сайёралар;

-экинга нисбатан – буғдой, тарик, помидор, мош;

-жониворларга нисбатан – от, туя, эшак, тулки, айқ;

-кимматбаҳо буюмларга нисбатан – тилла, кумуш, олтин, ёқут, олмос;

-нарса ва қуролларга нисбатан – нарвон, игна, эгар, қозон, шам;

-табиат унсурлари нисбатан – ёмғир, тўзон, чанг, қор.

Юқоридаги лексемалар шеър таркибида тимсол сифатида келганда ўзининг англатадиган маъносига нисбатан кўп қирраликни эътироф этади. Шу нуқтаи назардан, ушбу сўзлар янги маъно ифодалайди ва луғат бойлигининг бойишига ҳам хизмат қилади. Албатта, ҳар бир сўзга ҳам кўчим сифатида қараб, кўчим вазифасида ифодалаш мумкин. Бу хусусида рус тадқиқотчиси Г.О.Винокур ҳолатни қуйидагича таъкидлайди: “Бадиий тилда ғовак, жонсиз моҳият эътибори билан мотивлаштирилмаган сўз бўлмайди”. [2]

Кўчимларни ички томондан ўрганганда эса, бирмунча мураккабликлар кўзга ташланади. Бунда қахрамоннинг руҳияти, ҳис-туйғулари, дунёқарашини ақс эттириш учун бадиий нутқ услуби восита бўлади. Бундай кўчимлар сезгилардан кўра тасаввурга ва шартли тушунчаларга боғлиқ бўлади.

Эй, кўнглимга кўрк бўлмайин кетган ғунча,

Жон узулса бўлмасмиди сен кетгунча.

Қиз боланинг вадалари бўй етгунча –
Бўй етгач бари қиз сўздан тонар. [10]

Шоир юқоридаги мисолдан фарқли ўлароқ, фикрини билдиришда ички туйғуларга ошно бўлади. Ўзи етишолмаган қизга оддий эмас, балки услубий бўёқдорликка ўраган ҳолда кўнглимга кўрк бўлмайн кетган ғунча деб мурожаат қилади. Бундай ифода турида сезги эмас, ҳиссиёт биринчи ўринга чиқиши билан ички кўчим юзага келади. Қаҳрамоннинг сиймосини ўхшатувчи тушунчалар ботиний ҳолатда берилади. Шеър қаҳрамонини маънан ва мантиқан мос келувчи нарса ва ҳолатлар билан бирга қиёслаб кўрсатади. Ички кўчимлар орқали ифодаланган ўхшатишлар хоҳ ижобий, хоҳ салбий бўлсин тингловчига малол келмайди, тингловчини ўйлашга, мушоҳада қилишга даъват қилади.

Ўхшатишлар икки тушунчани бир-бирига ўхшатиш жараёнида лексик, семантик ва граматик мушоҳадаларга киришади. Масалан, от сўз туркуми билан ифодаланган кўчимда унинг белгисини ўхшатиш заруратга айланади. Бунинг сабаби шундаки, от сўз туркуми билан ифодаланган тасвирлар кўпинча ўзларига эгалик қўшимчаларини олиб келади. Бу ҳолат эса, ўз навбатида, аниқланмишга эҳтиёж борлигига зарурат сезади. Мисол учун сочинг, кўзинг, бўйинг, юзинг лексемалари қўлланган бир пайтда бунинг таърифини берувчи сўзга иш топилади. Бу ҳолат эса, бизга кўчимларнинг граматик боғланишини ўрганишимизга зарурат туғдиради. “Ўхшатишлар таркибидаги асос, от сўз туркумидаги сўз билан ифодаланган. От сўз туркумидаги сўз, асосан, бош келишик шаклида бўлиб, аксарият ҳолларда, эгалик келишиги қўшимчасини олиб келади”. [9]

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/ Recommendations). Бадиий ижод тили ўта мураккаб ва ўзига хос ҳодиса ҳисобланади. Адабиётшунослик ва тилшунослик назарияларида уни ўрганишга турлича ёндашилган. Бу жараёнда соф кўчимларнинг ҳам тилшунослик, ҳам адабиётшунослик жиҳатлари орқали ўрганилиши эса, алоҳида, бир ҳодиса саналади. Тилшунос Маъруфжон Йўлдошев қуйидагича хулосалар беради –“Маълумки, ҳар қандай бадиий асар тили муайян умумхалқ тилини ўзида акс эттиради. Тилдаги ўзгаришлар, эврилишлар, ривожланишларнинг энг холис кўзгуси чинакам санъат даражасидаги бадиий адабиётдир. Ҳаттоки, давр адабий тилининг меъёрларини белгилашда ҳам ҳақиқий сўз генераллари бўлмиш маҳоратли ёзувчилар асарларининг тил ўлчовларининг асосийларидан ҳисобланади”. [3]

АДАБИЁТЛАР:

1. *Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.Мирзиёевнинг Ўзбекистон ижодкор зиёлилари вакиллари билан учрашувдаги «Адабиёт ва санъат, маданиятни ривожлантириш – халқимиз маънавий оламини юксалтиришнинг мустаҳкам пойдеворидир» номли маърузаси . Халқ сўзи. – 2017, 4 август. – №153 (6347).*
2. *Винокур Г.О. Понятие поэтического языка . Избранные работы по рускому языку. Москва: Просвещение, 1959. 390 бет*
3. *Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси – Т.: Фан, 2008 –Б. 8.*
4. *Мамажонов С. Давр оҳанглари, асримиз образи, замондошимиз портрети. ЎТА 1982 й №2, -Б 9*
5. *Орипов А. Танланган асарлар. – Т.: Ғофур Ғулом, 2001 – Б. 227*
6. *Панов Е.Н. Знаки. Символы. Языки. М.: Знание, 1980*
7. *Умумий психология. Т.: ўқитувчи., 1992, -Б 338*
8. *Умумий психология. Т.: ўқитувчи., 1992, -Б 338*
9. *Ёқуббекова М. Ўзбек халқ қўшиқларида ўхшатиш. – Т.: Фан, 2003 – Б.*
10. *Юсуф М. Сайланма. – Т.: Шарқ, 2007. –Б. 58.*

УЎК: 82.01

УСМОН ҚЎЧҚОР ЛИРИКАСИДА ТОШ ВА ТУПРОҚ ОБРАЗЛАРИНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Норова Насиба Бахтиёрвна,
Бух ДУ ўзбек адабиёти кафедраси ўқитувчиси, (PhD)
n.b.norova@buxdu.uz

Аннотация. Мақолада XX аср 70 йиллари ўзбек шеърятининг йирик вакилларида бири Усмон Қўчқор лирикасининг ўзига хослиги ва тош ва тупроқ образларини қўллашдаги маҳорати масалалари тадқиқ этилган, шоирнинг маҳорати мисоллар асосида кўрсатиб берилган. Ушбу образларни таҳлил қилиш асносида, мумтоз бадиятга хос жиҳатлар, ҳозирги ўзбек шеърятининг ютуқлари, ижодкорнинг индивидуал услуби, қарашлари ҳам акс эттирилган. Усмон Қўчқор шеърятини кенг қўлланадиган образлардан яна бири бу – тош образи. Тош образи – халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётда қадимдан келаётган анъанавий образлардан биридир. Тош – ёруғлик, ҳарорат, тирикликка қувват, куч, ҳаёт манбаи сифатида талқин қилинади. Таҳлилга тортилган мисралар Усмон Қўчқорнинг “Аксиз садолар”, “Оғир қарвон” шеърини тўпламларидан ўрин олган.

Калит сўзлар: шоир, лирика, образ, образлилик, кўчма маъно, бадий санъат, тош, тупроқ

Аннотация. В статье на примерах исследуется своеобразие одного из крупных представителей узбекской поэзии 70-х годов XX века, лирики Усмана Кучкора, его мастерство в использовании каменных и почвенных образов. При анализе этих образов также отражаются аспекты, характерные для классического искусства, достижения современного узбекского шариата, индивидуальный стиль и взгляды творца. Ещё один широко используемый образ в поэзии Османа Кучкора – это образ камня. Каменное изображение является одним из традиционных образов в фольклоре и письменной литературе. Камень интерпретируется как источник света, температуры, жизненной силы, источника жизни. Анализируемые стихи взяты из поэтических сборников Усмана Кучкора «Аксиз садолар» и «Оғир қарван».

Ключевые слова: поэт, лирика, образ, образность, метафора, изобразительное искусство, камень, почва.

Abstract. The article examines the uniqueness of one of the major representatives of Uzbek poetry of the 70s of the 20th century, Usman Kochkor's lyrics, and his skill in using stone and soil images. The poet's skill is shown on the basis of examples. During the analysis of these images, aspects characteristic of classical art, achievements of modern Uzbek sharia, individual style and views of the creator are also reflected. Another widely used image in Osman Kochkor's poetry is the image of a stone. The stone image is one of the traditional images in folklore and written literature. Stone is interpreted as a source of light, temperature, vitality, power, and life. The analyzed verses are taken from Usman Kochkor's poetry collections "Excise Sounds" and "Oghir Karvan".

Keywords: poet, lyric, image, imagery, figurative meaning, fine art, stone, soil

Қириш. Ҳаёт ва инсондаги ўзгариш ва кечинмалар шоир қалбида синтезлашади. Ижодкор ҳар бир воқеани, ҳаёт ҳақиқатига ўзгача ёндашиб, бадий маҳоратини ишга солади. Ижодкорнинг бетакрорлиги ҳам у яратган, топа олган образлар қамрови, ҳаётийлиги, таъсирчан, самимий ва ҳаққонийлигидадир. Бадий асарни образсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Образларда фойдалана олиши ижодкорнинг ақлий ва ҳиссий қудрати, эстетик идеали ҳамда мантикий изчил фикрлаш қобилияти билан боғлиқ.

Усмон Қўчқор лирикасида яратилган бетакрор образлар силсиласи ана шу қарашни исботлайди. Шоир ҳар бир фасл, тоғ, сой, ой, юлдуз, булут, гиёҳ, ҳазон, боғ, гул, қуш, капалак, денгиз, шамол, тош, камалак, гирдоб, тун, кўз, қуёш, ер каби образлар замирида янги-янги маъноларни жо этади, фавқулотда фикрлар айтиб, қўлланмаган ҳаётий ҳулосалар чиқаради. Ўз фикрига ўқувчини эргаштириб, унинг ҳиссий, ақлий қувватига таъсир этиб, шеърининг умумий пафосига уни ҳам шерик қилади. Шу боис ҳам айтиш мумкинки, шоирнинг ҳар бир яратган янги образи – янги бир бетакрор хилқат.

Асосий қисм. Усмон Қўчқор шеърлятида кенг қўлланадиган образлардан яна бири бу – тош образи. Тош образи – халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиётда қадимдан келаётган анъанавий образлардан биридир. Тош – ёруғлик, ҳарорат, тирикликка қувват, куч, ҳаёт манбаи сифатида талқин қилинади.

Р.Муллаҳўжаева “Янгиланган сўз” (Шавкат Раҳмоннинг “Гуллаётган тош” шеърлий тўпламидаги тош образи ҳақида) мақоласида (Муллаҳўжаева Р, 3,120-бет) бадиий адабиётда тош образининг асосий жиҳатларига эътибор қаратади. Тош образининг умумтурк адабиётига кириб келиши ва маълум мавқега эришганлигининг ўзига хос диний-ахлоқий, фалсафий-мифологик асослари борлигини тадқиқ этади.

“Тошлар” туркумидаги “Вазнсиз тошлар”, “Сув ости тошлари”, “Кутаётган тош”, “Соҳилдаги тош” шеърларида тош образидан инсоннинг фазл-у камолини, шу билан бирга фалокатини ифодалашда фойдаланади.

“Тошдан поэтик образ сифатида фойдаланиш шеърлятимизда янгилик эмас, албатта. Абдулла Ориповнинг “Маломат тошлари” асари бу санъатнинг классик намунаси. Усмон Қўчқор бу образнинг янги маъно ифодалаш имкониятларини очишга эришган. “Вазнсиз тошлар” шеърлятида на муқим маслағи, на муқаддас эътиқоди, замин ва замон дардларидан ҳоли, аросатда муаллақ яшовчи кимсалар ҳоли тасвирланган”(Жумаев Н, 2,181-бет).

Бу тошлар, билмайман ,

Парқуми, парми,

Тупроққа залворли

Чўкиб ётмайди.

Уларнинг вазни йўқ,

Чунки уларни,

Осмон итармайди,

Замин тортмайди(Қўчқор У,6,39-бет).

Ерда, Қуёшда ва чексиз самовотларда дайдиб юрадиган бу тошлар, балки, ўзга сайёралардан келгандир, – дейди шоир. Шунинг учун, уларнинг гаплари, мақсадлари, муддаолари саробни эслатади. Англашиладиган хулоса, сароб эса, бу йўқликдир.

Бу тошлар оқимда кетмас тентираб,

Бу тошлар тошқинни, селни кўрганди (Қўчқор У, 6,40-бет).

“Вазнсиз тошлар”га моҳиятан қарама-қарши ваззли “Сув ости тошлари” образи яратилди. “Сув ости тошлари” вазминликнинг фалсафий моҳиятини янада кенгрок идрок этишимизга имкон беради. Шу ўринда бетакрор шоир Рауф Парфининг “Сув остида ялтирайди тош, Харсангларда синади сувлар. Ҳаёлларим сингари бебош, Тошларда ўйноқлар оҳулар.” (Рауф Парфи,4,62-бет) сатрларида ҳам сув ости тошларига алоҳида эътибор қаратилганлигини таъкидламоқчимиз. Дуч келган оқимга тентираб, шўртанг денгизларга оқиб кетмайдиган, сув юзида пўкакдек қалқиб яшамайдиган бу тошлар олдинги шеърдаги муаллақ образларга тескари ҳолда ўз ватани, мавқеи маслағига эга бўлган улўвор сиймолар тимсолидир.

Тош мўъжиза кутди очунда,

Чўкаверди тупроққа ҳориб,

Бирон ботир бу даҳри дунда

Чиқолмади қабрини ёриб (Қўчқор У,6,44-бет).

Дарҳақиқат, инсоннинг бошига тушган оламшумул икки жаҳон уруши оқибатида қанчадан-қанча ота-оналар фарзандсиз, аёллар ёрсиз, фарзандлар отасиз, миллат мард-жасур ўғлонларсиз қолди. Кимлар тошларга бағрини бериб ётди, кимлардир тошга бошини урди, шунда энг қудратли сабр тошдалигини кўрди. Бу баҳодирлар бошин тошлар ёпди, қабрини белгилади. Бирок “кутаётган тошлар” ҳамон кутишда давом этмоқда. Ёрилтошлар эртақларда қолган, дейди шоир. Демак, тош – сабр, тош – матонат, тош – умид ва ишонч рамзи. Усмон Қўчқор шеърлятида тош сингари тупроқ образига ҳам кўп бор мурожаат қилинган.

“Ҳаммамиз бир ҳовуч тупроқ оқибат”, –

Деган тасаллини ўйга толдириб,

Мен кўкка учаман бари-бир фақат.

Маъдану тузларни ерга қолдириб. (Қўчқор У, 5,44-бет).

Тасаввуф адабиётда ҳам тупроқ образ даражасига кўтарилган. Адабиётшунос И.Ҳаққулов тасаввуф фалсафасига кўра, тўрт унсур (тупроқ, сув, (жаннат мулки) шамол, олов (дўзах мулки))нинг хусусиятлари эканлиги ҳақида ёзади.

Тўрт унсурдан яралган эдим:

Тупроғу сув, ўту ҳаводан.

Тўрт томондан ўралган эдим, –

Душман ҳоким эди мавода. (Кўчқор У, 6,14-бет).

Шунга кўра, тупроқ – сабр, умид, (худонинг марҳаматига) эзгу хулқ ва мурувват маъноларини беради. Адабиётшунос И.Ҳаққулов Аҳмад Яссавий ҳикматларида эса “*Тупроғ бўлгил, олам сени босиб ўтсин*” мисраларини шарҳлайди ва Навоий ижодига таъсири ҳақида тўхталади. “Тупроғ” биринчидан, оддий сўз эмас, образ экан. Иккинчидан, шоир диний асосларга асосланиб, инсонни эзгу хулқ соҳиби, мурувватли ва илоҳий зот шарифликка эришишга чақирган. Яссавийдаги “тупроғ” образи худди шу маъно ва мантиқлардан келиб чиқиб, Навоий шеърларида ҳам татбиқ қилинган. “*Эй Навоий, ўзни мақбул истасанг тупроғ бўл, Ким эрур мардум, улким бошида*”. Мардум – рад этилган. Бунга сабаб – шайтоний такаббурлик. Ўзни англаш, “ўзни мақбул” истаҳнинг энг зўр чораси тупроқсифатликдир”, (Ҳаққулов И,1,60-61-бет) – деб ёзади. Ёки бухоролик истеъдодли шоир Садриддин Салим Бухорий шеърларида ҳам тупроқ ҳақида бетакрор мисралар битилган.

Дарахт эдик – япроқ бўламиз.

Ер остида кўпроқ бўламиз.

Авалимиз, охиримиз бор.

Тупроқ эдик, тупроқ бўламиз. (С.С.Бухорий, 8,128)

Яна бир шеърда: “*Эй вужуд, тупроқсану, тупроқдан ибрат олмадинг*”(С.С.Бухорий, 8,95) мисраси бор. Яссавий, Навоий қарашларига ҳамоҳанг мисралар битилган. Шоир таъкидлаган тупроқ ҳақидаги сифатлар Усмон Кўчқор шахсиятига ҳам кўчган. Шундай бўлса керак, унинг ижодида тупроқ ҳақида жуда кўплаб шеърлар ёзилган. Шоир 33 та шеърда “тупроқ” сўздан фойдаланган. Айнан “Тупроқ” номли беш қисмдан иборат шеъри мисолида фикримизни давом эттирсак.

.Табаррук саналгай бу юртда тупроқ.

Донишманд сингари вазмин, атайлаб

Тупроққа эгилган толларни кўрдим.

Кафтида чақалоқ каби авайлаб

Тупроқни ҳидлаган чолларни кўрдим. (Кўчқор У,5,3)

Бу сатрларда ватанидан ўзга юртларга кетиб қолган турфа тақдирлар қисмати, Ватан соғинчи, юртга муҳаббат, бир ҳовуч тупроғига интизорлик ғоялари тасвирланади. Буларнинг бари – бир кафт Ватан тупроғининг қиммати сийму зардан баландлигида акс этади. Мисраларни ўқиб, ўқувчи ўзини гўёки, З.Мусоқовнинг “Ватан” бадиий филлимини кўраётгандек ҳис қилади.

Умр-ку чиртираб ўтгувчи қуюн,

Галма-гал ҳаммага навбат етишигай.

Марҳумни заминга қўйгандан кейин

Устига сиқимлаб тупроқ сепишигай.

Ушбу мисралар инсоннинг тупроқдан яралганлигига ишора. Тупроқдан яралдикми, тупроққа қайтамыз хулосасига таянилган. Айни дамда, бу дунёдан ҳеч нарса олиб кетмаслигимизга ишора бор.

Бу юртни авайла, руҳинг, болам ҳой,

Келажак олдида токи пок бўлсин.

Ким уни топтаса, бўлсин хокипой,

Ким бошга кўтарса – хокипок бўлсин.

Кейинги мисраларда шоир *хокипой* ва *хокипок* сўзларидан моҳирлик билан қўллаб, сўз ўйинини юзага келтиради. “Тупроқ” сўзининг форс-тожик тилидаги муқобили орқали маънодошликни юзага келтиради. “Болам” деган мурожаат билан, кимки Ватани тупроғини асраб-авайламаса оёқ ости бўлсин (қарғиш) келажакда яхши ном қолдирадиган, эзгу амаллар қиладиган одам, тупроқ олса олтинга айлансин (олқиш) дейди. Қарғиш ва олқиш стилизацияси шеърнинг бадииятини оширган.

Ижодкорнинг рафиқалари Моҳира опа билан суҳбатларимизнинг бирида шундай элаган эдилар: “Юртимизнинг ўша пайтдаги раҳбари ёзувчи, маърифатпарвар инсон Ш.Рашидов Усмон Кўчқорнинг “*Ҳаяжонга кўмилган дунё*” шеърини тўпламини ўқиб, бу қандай шоир ўзи? Нега бунча кўп тупроқ ҳақида, тош ҳақида ёзади”, – деб суриштиради. Усмон Кўчқорнинг турмуш тарзи, оиласи, ижоди ҳақида тўлиқ маълумот олиб, Хизматчилар кўчасида танг бир аҳволда ижарада ҳаёт кечириётган шоирга 5 хонали квартира совға қилади. Ёш шоир учун бу катта муқофот, рағбат эди. Бу тупроқнинг, тошнинг мўъжизаси бўлгандир.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш керакки, ҳар бир детални образ даражасига кўтариш катта маҳоратни талаб қилади. Ўша предметнинг ҳаётга яқинлиги, инсонларнинг қалбига йўл топиши ижодкорнинг индивидуал услубини белгилайди. Бадиий ижодда ҳар бир образнинг тақдири,

маънавий олами, бетакроп тафаккури ва тахайюли имкониятларини тасвирлаш Усмон Қўчқор ижодида етакчилик қилди. Шоирнинг ўз ватани тарихи, халқ маърифати, миллат кадрияти билан боғланганлиги баробарида дунё адабиётидан амалга оширган таржималарининг таъсири кўринадики, улар ҳам шеъриятидаги образлар тизимининг бойишига маълум даражада хизмат қилган. Шу билан бирга шоирнинг тафаккур тарзи, истеъдоди заминда шеъриятида фольклорга хос, аллегорик, тарихий мукамал образлар яратилди, тош, тупроқ, куз, сахро, юлдуз каби рамзий образлар эса етакчи мавқега кўтарилди.

АДАБИЁТЛАР :

1. Ҳаққулов И. *Тасаввуф ва шеърят*. – Тошкент: Адабиёт ва санъат наشريёти, 1991. – Б. 60-61.
2. Жумаев Н. “Уйқудаги ботирдир – минор”// *Шарқ юлдузи*. – Тошкент, 1988. № 6. – Б. 181.
3. Муллахўжаева Р. *Янгиланган сўз*.// *Шарқ юлдузи*. – Тошкент, 2012. № 4. – Б. 120.
4. Парфи Р. *Сакина (Сайланма)*. – Тошкент: *Miharrir*, 2013. – Б.62.
5. Қўчқор У. *Аксиз садолар*. – Тошкент: *Фафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат наشريёти*, 1986. – Б. 36.
6. Қўчқор У. *Оғир карвон*. – Тошкент: *Фафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат наشريёти*, 1991. – Б.14,39,40,41.
7. Қўчқор У. *Уйқудаги минора*. – Тошкент: *Ёш гвардия*, 1987. – Б.3.
8. Садриддин Салим Бухорий. *Ҳикматдир дунё*. – Тошкент: *Фафур Ғулум наشريёт-матбаа ижод уйи*. 2011. – Б. 95,128.
9. *Norova N. Artistic skills in Usmon Kuchkor poetry //центр научных публикаций (buxdu. Uz). – 2022. – Т. 15. – №. 15.*
10. *8. Baxtiyorovna N. N. Usmon Qo'chqor lirikasida muhabbat mavzusining talqini: DOI: 10.53885/edinres. 2021.71. 75.119 Norova Nasiba Baxtiyorovna, BuxDU Ozbek tili va adabiyoti kafedراسи tayanch doktoranti (Ozbekiston) //Научно-практическая конференция. – 2022.*
11. *Qodirova N. S. Some characteristic features, skills and style of the literary critic //Web of Scholar. – 2018. – Т. 5. – №. 2. – С. 32-35.*
12. *Norova N. Tradition and innovation in Usmon Kuchkor's poems //Scientific reports of Bukhara State University. – 2021. – Т. 5. – №. 3. – С. 100-111.*
13. *Akhmedova S. N., Khudoykulova M. Development of Literary Critical Debate Genre //International Journal of Human Computing Studies. – 2021. – Т. 3. – №. 2. – С. 187-191.*
14. *Sharipova L. Замонавий шеърятда ёмғир образи //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 8. – №. 8.*
15. *G'aybulloevna D. S. The issue of artistic image of nature and method in the works of Isajan Sultan (on the example of “The missing motherland”) //Indonesian Journal of Innovation Studies. – 2022. – Т. 18.*
16. *Rajabova R. Z. A literary riddle from a folk riddle //European Scientific Conference. – 2020. – С. 139-141.*
17. *Rakhmiddinova S. Z. Chu jilva ayladi ul husn istabon oshiq.. //Scientific reports of Bukhara state university. – С. 132.*
18. *Qodirova R. No'mon Rahimjonov-she'rshunos olim //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 8. – №. 8.*
19. *Садикова D. Muslihabegim Miskin Appeals to Historical Person-Hazrat Agoyi Buzurg //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 8. – №. 8.*
20. *Садикова Д. Muslihabegim Miskin–XIX asr Buxoro adabiy muhitining iste'dodli zullisonayn shoirasi // Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 8. – №. 8.*
21. *Toraeva U. R. Definition and research methods of uzbek modern literature // Current research journal of philological sciences (2767-3758). – 2021. – Т. 2. – №. 10. – С. 104-107.*

JAHON ADABIYOTIDA SONET JANRI TADRIJI

Qurbonova Nodira Roziqovna,

Buxoro davlat universiteti,

f.f.f.d (PhD)

n.r.qurbonova@buxdu.uz

Mustafoyeva Mahfuza Anvarovna,

2-kurs magistratura talabasi

Buxoro davlat universiteti

m.a.mustafoyeva@buxdu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada sonet janrining yaratilishi tarixi va uning jahon she'riyatidagi o'rni haqida ma'lumotlar keltirilgan. Sonetning shakllanishi, uning mavzularidagi o'zgarishlar va bu janrni mukammallashtirishga qo'l urgan ijodkorlar haqida so'z boradi. Sonet evolutsiyasi, uning shakllanishi va rivojlanishi bevosita jahon tarixi va umuman olganda insoniyat tarixi bilan bog'liq.

Sonet qadimiy janr bo'lib, hozirgi zamonaviy adabiyotda ham o'z o'rniga ega. Dastlab Italiyada paydo bo'lib keyinchalik butun Yevropada tarqalgan bu shakl, o'zining qat'iy qonun-qoidalarini va mukammal sayqallangan shakli bilan alohida ajralib turadi. Har bir mamlakatda o'zining milliy sonet shakllari mavjud; italyan, fransuz va ingliz sonetlari kabi. Har bir mamlakatdagi shoir, sonetning qoidalariga rioya qilgan holda uni o'z tillariga moslashtirib, qo'fiyalanish usullari va ohangiga o'zgartirishlar kiritgan. Shu tariqa sonet o'ziga yarasha mutatsiyaga uchragan va bizgacha sayqallangan shaklda yetib kelgan.

Kalit so'zlar: strambotto, terset, oktava, volta, Jakomo de Lentini, lyutna, kantson, Gvitton d'Arezzo, Gvido Gviniselli, gendekasillabik, klinggedicht.

Аннотация. В данной статье представлена информация об истории создания жанра сонета и его месте в мировой поэзии. Обсуждается формирование сонета, изменения его тематики и поэтах, пытавшихся усовершенствовать этот жанр. Эволюция сонета, его становление и развитие напрямую связаны с мировой историей и историей человечества в целом.

Сонет — древний жанр, и он занимает своё место в современной литературе. Эта форма, впервые появившаяся в Италии, а затем распространившаяся по всей Европе, отличается строгими правилами и идеально отшлифованной формой. В каждой стране есть свои национальные формы сонетов, такие как итальянские, французские и английские сонеты. Поэты каждой страны следовали правилам сонета, адаптировали его к своему языку и вносили изменения в методы рифмования и тон. Таким образом, сонет «мутировал» и дошёл до нас в совершенной форме.

Ключевые слова: страмботто, терцета, октава, вольта, Джакомо да Лентини, лютна, канцон, Гвидо д'Ареццо, Гвидо Гвиницелли, гендекасислаб, клингедихт.

Abstract. This article provides information about sonnet's history, its formation and its place in the world poetry. Furthermore the poets who tried to improve this genre, alterations in the themes and establishment of the sonnet is discussed. The evolution of the sonnet, its founding and development are directly related to the world history and the history of mankind as a whole.

The sonnet is an ancient genre and is a feature of modern literature. This shape which firstly introduced in Italy and then spread across Europe, is characterized by strict rules and a perfectly polished shape. Each country has its own national sonnets, including Italian, French and English sonnets. The poets of each country followed the rules of the sonnet by adapting it to their language and modified the rhyming methods and rhythm. Thus, the «mutated» sonnet came into perfect shape.

Key words: strambotto, terceta, octave, volta, Giacomo da Lentini, lute, canzone, Guido d'Arezzo, Guido Guinicelli, gendecassilab, klinggedicht

Kirish. Sonet XIII asrda Italiyada *dolce stil nuovo* (shirin yangi hayot) ruhiyati mamlakatda avj olgan paytda paydo bo'lib rivojlandi. *Dolce stil nuovo* bu adabiy oqim bo'lib, o'rta asr oxirlarida Uyg'onish davrining boshlarida paydo bo'lgan. O'sha davrda Italiyaning katta shaharlari Toskaniya va Florensiyada savdo sotiq ham rivojlana boshlagan. Albatta, savdo-sotiqning rivojlanishi, davrlarlararo nafaqat savdo, balki adabiyotda ham o'z ta'sirini ko'rsatdi. Savdogarlar bilan birga ijod ahli ham boshqa mamlakatlarga sayohat qilib, qo'shni mamlakatlar adabiyotidan yangiliklar o'rganib o'zlarining ijodlarida tatbiq qila boshladilar.

Dolce stil nuovo oqimi namoyondalari, XIII-XIV asrlarda ijod etgan shoirlar Gvido Gviniselli, Grido Kavalkanti, Lapo Gani, Dante Aligyeri va boshqalar. Bu davr o'rtasidagi munosabatlarning mutlaqo o'ziga xos yechimi bilan tavsiflanadi. Bu davrda diniy lirika ya'ni Isoning onasi Maryamni (Madonna) ulug'lab, jismoniy gunohdan voz kechishga chaqirgan bo'lsa, saroy she'riyati xonimga ritsarlik muhabbatni ulug'laydi. *Dolce stil nuovo* obrazlarining murakkab ramziyligida har ikkala dunyoqarashning to'qnashuvi o'z yechimini topadi. Yer yuzidagi go'zalning qiyofasi yo'q qilinmaydi, balki timsolga aylantiriladi. Ya'ni u o'zida xudoni mujassamlashtiradi va vahiyga aylanadi. Yerdagi ilohiy mohiyatga sig'inib, oshiq shoir xudoning o'ziga sig'inadi. Ayolga bo'lgan muhabbat shunday muqaddaslanadi. "Insoniy sevgi" "ilohiy sevgi" bilan birlashadi. Ushbu o'ziga xos "sevgi falsafasi" *dolce stil nuovo* syujet va shaklining barcha xususiyatlarini belgilaydi.

XIII asrda yashab ijod etgan Jakomo de Lentini sonet janriga asos solgan deb taxmin qilinadi. U Fridrix II saroyida notarius va shoir bo'lgan. U 14 misrali *ab ab ab cd ec de*, qofiyali she'rlar yozgan. She'rlarning asosiy mavzusi shundaki, u yorining vassali va unga sadoqatini kuylaydi, ammo xonimi uni faqat masxara qiladi va kamsitadi. Shoir ritsarlar sevgisini kuylaydi va uning zukkoligi muhabbatining teranligidan guvohlik beradi. Lentinining aksariyat she'rlari unutilgan, ammo u ko'plab zamondosh shoirlarini ilhomlantirib kelgan. Hatto Dante o'zining "Ilohiy Komediya"da Lentinini tilga olgani buning yaqqol misoli bo'la oladi. Biroq Lentini hozirda asosan sonet janrini kashf etganligi sababli esga olinadi. Lentini o'z sonetlarida "qo'pol o'yilgan" shakllar yaratganmi yoki o'z soneti uchun boshqa manbalardan ko'chirmalar chizganmi yoki chizmaganligini biz aniq bilmaymiz. Ammo olimlar odatda Sitsiliya strambottosi Lentini sonetining manbasi bo'lishi mumkin degan fikrni ilgari suradilar. Strambotto sakkiz misra va bir baytdan iborat she'r bo'lib, turli xil qofiyalanadi. Rim oktavasi yoki oddiy oktavada *ab ab ab cc* qofiya Sitsiliya oktavasida esa *ab ab ab ab* qofiyada keladi. Eng mashhur qofiya bu Sitsiliya qofiya shakli hisoblanadi. Bu shakl xalq she'riyatining taqlidlarini ifodalovchi she'rlarda qo'llanilgan. Strambotto boshidanoq musiqa bilan chambarchas bog'liq bo'lgan. Shoirlar uni tayyorgarliksiz improvizatsiya tarzida, lyutnya⁹ ohangi ostida kuylab yaratishgan. Sitsiyaliklar, tuskanaliklar va fransuzlar strambottodan satirik maqsadda foydalanishgan, ammo italiyaliklar uni ishqiy va sertakalluf mavzularda ishlatishgan. Lentinidan oldin ham strambotto Italiyada keng tarqalgan, ammo boshqa shoirlar uning qat'iy qoidalariga hamma vaqt ham rioya qilmagan.

Italiyada shoirlar strambottoni ozmi-ko'pmi sakkiz qatorida yozganlar. Biroq Lentini ikki kvatrenli Sitsiliya strambottosiga olti satr yoki tersetdan iborat qo'shaloq naqarat qo'shib, she'rni 14 misraga aylantirdi. Shunday qilib Sitsiliya strambottosi keyinchalik sonetning oktavasiga aylandi. Strambo so'zi Sitsiliya "strambo" va "motto" so'zlaridan olingan bo'lib "strambo"- qisq ko'z va "motto"- hikmatli so'z degan ma'noni anglatadi. Lekin strambotto so'zining etimologiyasi strambotto mavzulariga hech qanday aloqasi yo'q edi. Olimlarning fikriga ko'ra, Lentini sakkiz qatorli Sitsiliya strambottosiga qo'shimcha olti satr, Toskan strambottosini qo'shgan. Toskanada Sitsiliya sakkiz qatorli strambottosi olti qatorli she'rga aylantirilgan. Shunday qilib, Lentini Sitsiliya sakkiz qatorli strambotto (oktava) va Toskana olti qatorli strambott(estet)ni birlashtirib (*ab ab ab ab, cde, cde* qofiyali) 14 qatorli gendekassilabik kanson¹⁰ yoki sonetni yaratdi.

Kanson yoki sonetning ushbu namunasiga, Lentining zamondoshlari, Tivoli, Abbotti, Yakopo Mostakil va boshqalar ham ergashgan. Lentini sonet janrini ixtiro qilgan bo'lsa-da, Italyan shoiri Toskanalik Gviton d'Arezzo (1230-1294) uning shaklini takomillashtirdi. U Toskana va Italiyaning eng nufuzli shoiri edi. Gvitton d'Arezzo, xuddi Lentini singari, XIII asrda Gvido Gviniselli (1235-1276) tomonidan italyan she'riyatiga kiritilgan *dolce stil nuovo* yoki oddiygina *stil nuovo* ruhi ta'sir ko'rsatdi. Gviniselli huquqshunoslik fakulteti talabasi bo'lib, kasbi sudya bo'lgan. Siyosiy sabablarga ko'ra surgun qilinganidan so'ng, u o'zining "Rim" asarini yozdi, bu aslida Italiyada tom ma'noda *dolce nuovo* ruhini ochdi. Shu ma'noda Gvinisellining "Rim" nomli she'rlar yoki sonetlar to'plami sonet tarixida katta ahamiyatga ega.

Gviniselli she'rlarining yorqinligi va ko'ngilchanligi uning ma'shuqasiga nisbatan zavqqa to'lgan maftunligida namoyon bo'ladi. Uning she'rlarining bu jihati, shubhasiz, asrlar davomida sonetga ta'sir ko'rsatgan va bu janr oshiqning ma'shuqasiga bo'lgan go'zal sevgisining ifodasi bo'lgan. Sonetda Gvinisellining ta'siri shunchalik katta ediki, Dante o'z "Ilohiy komediya"da Lentini bilan bir qatorida Gvinisellini ham tilga oladi. Gvitton d'Arezzoga qaytsak, yigirma besh yoshida u Bokira Maryam (Virgin Mary) ordeniga kiradi. Bundan oldin u dunyoviy she'rlar yozgan bo'lsa, diniy risarlik ordeniga kirgandan so'ng uning she'rlari ilohiy iltifotga to'yingan. Uning she'riy to'plamida qo'pol, tushunarsiz va haddan tashqari sun'iy bo'lgan bir qancha kanson yoki sonetlar o'rin olgan. Shunga qaramay, u Lentini ixtiro qilgan

⁹ Tanasi ovalsimon torli cholg'u asbobi

¹⁰ Gendekassilabik- grek qadimiy she'riyatining o'n bir bo'g'inli shakli; Kanson-strofik shakldagi lirik she'r

sonet shaklini stilistik go'zalligini mukammallashtirishda hissasi katta. Cvitton d'Arezzoning sonet naqshiga qo'shgan eng muhim xissasi, uning shu paytgacha noma'lum bo'lgan *abbaabba* oktavani ixtiro qilishidir. Dante bu qofiyaviy sxemani o'z "Yangi Hayot"ida va Petrarka o'zining "Kansoniere" asarida ushbu sxemaga amal qilgan. Dante va Petrarkaning xizmatlari tufayli, bu oktava namunasi uzoq vaqt davomida juda mashhur bo'lib qoldi. Dante va Petrarkaning kanson yoki sonetlari muhabbatning keskinliklari va uslubning to'qimalari bilan mashhurdir. Dante sonetlarida sevgilisi Beatrisaga Petrarka esa Lauraga murojaat qildi. Dante va Petrarkadan tashqari Florensiyalik Gvido Kavalkanti (1259-1300) ham ularning misollariga ko'ra 30 ga yaqin kanson va ba'zi sonetlar yaratgan. Bularning barchasi sevgi mavzusida yozilgan. Kavalkantining asarlari *still nuovo davri* ruhiyatini kuchaytirdi. *Nuovo* ruhi va sonet modasi Italiyada XVI asrgacha saqlanib qoldi. "F.T Prins Italiyada sonetning ta'siri va uni qadrlash haqida yozgan. "Sonet XIII asr *dolce stil nuovo* davrida yangi poetik kuch sifatida paydo bo'ldi. Kavalkanti va Dante unda aql va hislarning sehrini ochib berishgan, ammo juda kichik qamrovda. Petrarka bu shakl evolutsiyasini 300 sonetning barqaror va chuqur his qilingan go'zallik bilan yakunladi; ularga teng kela oladigan biror bir shakl yo'q edi. XVI asrda Bembo boshchiligidagi Italiyaliklar Petrarka to'xtagan joyda adabiy faoliyatga kirishdilar. Ular she'rlarini nafaqat Petrarka, balki Gorasiy va Vergiliy xotiralari bilan boyitgan holda shaklni yuksaltirishga intildilar. Biroq italyan so'z ustalari sonet shaklidan "sevgi-muhabbat mavzusida" xususan xonim yoki Donnaga bo'lgan yarim platonik va yarim diniy sadoqat, keyinchalik sevgi she'riyatning klisesiga aylangan" shaklidan foydalanganlar"[6,7]. Italiya shoirlari mustaqil sonetlardan tashqari sonetlar ketma-ketliklarini ham yozganlar. Bularga misol qilib, Bemboning "Gli" asarini va Mikelajeloning "Rime" sonetlar ketme-ketliklarini keltirish mumkin. Bu ketma-ketliklar mukammal emasligiga qaramasdan go'zallik bilan ifodalangan g'oyalar mavjud. Bu sonetlar juda ko'p shoirlarni ilhomlantirib kelgan.

XV-XVI asrlarda Italiya soneti Ispaniya, Portugaliya, Fransiya, Gollandiya, Polsha va Angliyaga ham ko'chib o'tdi. Biroz vaqt o'tgach, sonet Germaniya, Skandinaviya, Rossiya va dunyoning boshqa mamlakatlarida ham tarqaldi. Sonet butun dunyo ahli tomonidan shu qadar olqishlandiki, dunyoda shoirlar sonet yozishdan charchamadilar. Italiyadan sonet birinchi marta ispan shoiri Markiz de Santilyana (1398-1458) yordamida Ispaniyada ma'lum bo'ldi. Ammo sonet Ispaniyada o'zini namoyon qilishi uchun biroz vaqt kerak bo'ldi. Ispaniya she'riyatida sonetning ildiz otishiga yordam bergan ispan shoirlari va dramaturglari Ispaniya tuprog'ida sonetning ildiz otishiga yordam berganlar: Xuan Boskan (1490-1552), Garsilasode la Vega (1503-1536) va Lope de Vega (1562-1635). Ispaniyadan so'ng Antonio Ferrerra (1528-1569) yordami bilan sonet Portugaliyaga tarqaldi va u yerda Kamoos (1524-1580) va Anthero de Quental (1842-1891) qo'lida gullab-yashnadi. Ispaniya va Portugaliyadan sonetni Fransiya Klement Marot (1496-1544) va Mellin de Sent-Jelais (1491-1558) olib kelishgan. Aynan Frantsiyada ilk bor sonetning Petrarkcha shakli o'z o'rnini yo'qotgan. Yoaxim du Bellay (1522-1560) Petrarkcha sonet shaklidan voz kechib o'zining sonet shaklini ixtiro qilgan va italyancha bo'lmagan uchta mashhur sonet ketma-ketligini yozgan: "L'Olive", "Regrets" va "Antiquites de Rim" (Spenser tarjimasini). "Shoirlar shahzodasi" deb atalgan Per de Ronsard (1524-1585) va Filip Desportes (1546-1606) tufayli sonet Frantsiyada gullab-yashnagan. Filip Desportesning sonetlari Angliyada Yelizavetta davri shoirlari uchun namuna bo'lib xizmat qilgan. Shoirning o'zi esa o'z o'rnida Petrarka va Bembo uslublariga asoslanadi. Per de Ronsard xam o'zining "Muhabbat she'rlari"da Petrarka uslubiga murojaat qiladi. 1555-1556-yillarda yozgan sonetlarida u yosh dehqon ayol Mari Dyupinni kuylab, misralarga soddalik va tabiiylikni beradi va "Amours"da sonetni mukammallikka ko'taradi. XVI asrda Ronsard va Desportes sonet ruhini Angliyaga etkazishda muhim rol o'ynaganlar. Fransua de Malhebre (1555-1628) yangi qofiyaviy sxema *a b b a a b b a, c e d e d e* yoki *c c d c c d* ni kiritgan. Va XVI asrda sonetga Aleksandrin yoki o'n ikki bo'g'inli qatorni ham kiritgan. Sonet Frantsiyada uzoq vaqt davomida mashhurligini saqlab qola olmadi. XVIII asrda sonet butun Evropada, shu qatorda Frantsiyada ham mashhurligi pasayib ketdi. XIX asrda sonet Teofil Gotier (1811-1872) va Bodler (1821-1867) sa'y-harakatlari tufayli qayta tiklandi va Heredia, Lecomte de Lisle, Valeriy, Mallarme va Rimbaud kabi shoirlar qo'lida yana mashhurlikning yangi cho'qqisiga chiqdi.

Frantsiyadan sonet Germaniyaga sayohat qildi, lekin harakat sekin edi. U yerda sonet "Klinggedicht" – "jarangli misra" deb ham atalardi. Asosan Germaniyaga sonet Petrarkaning tarjimalari yordamida kirib keladi va sonetning o'zi ham ko'pincha tarjimalarda uchraydi. Shu bilan birga, nemis shoirlari G.R. Vekherlin (1584-1653) va Andreas Grifius (1616-1664) asarlarida Fransiya sonetnavislardan ilhomlanib, ko'plab sonetlar yaratganlar. Ammo ularning sonetni ommalashtirish yo'lidagi urinishlari tez orada barbod bo'ldi va taxminan yarim asr davomida Germaniyada sonetlarga talab yo'q edi. XVIII asrda Gotfrid Burger (1747-1794) Germaniyada sonetnavislikni qayta tiklashga harakat qildi va uning missiyasida Shlegel, Eichendoiff, Tieck va boshqalar kabi romantik shoirlar unga ergashdilar. XIX asrda sonet o'zining go'zallik cho'qqisiga Avgust Graf fon Platen (1796-1835) qo'li bilan erishdi, uning "Sonette aus Venedig" buning yaqqol misoli bo'la oladi. Xuddi shunday, XX asrda Rayner Mariya Rilkening (1875-1926) *Sonnets to*

Orpheus (1922) 55 sonetdan iborat majmuasi va R.A. Shroderning sonetlari nemis tilida sonet erisha oladigan go'zallik cho'qqilarini namoyish eta oldi. Angliyaga xam sonet o'z vaqtida yetib bordi. XVI asrning birinchi yarmida Angliyada Uyg'onish davri edi. O'sha davr ingliz shoirlari bu janrni qiziqish bilan o'rganib, bu uslubda ishlashni boshladilar.

Natija va muhokamalar. Sonetning ko'p asrlik tarixi uni murakkab shakli va harakatchanligidan dalolat beradi. Uning mukammal shakli o'zaro bir-biri bilan chambarchas bog'liq tarkibiy elementlardan iborat. Har bir davr va mamlakat adabiyoti unga o'zgartirishlar kiritib, har safar asosiy va ikkilamchi xususiyatlarining mukammal bosqichlarini yaratgan. Shu bilan birga sonet yaratilish davridan boshlab hozirgi davrgacha uning mavzulari ham kengayib borgan. Uning yaratilishida saroy huquqshunoslari muhim o'rin tutganligi sababli dastlab u sud ishi jarayonidek bahs, da'vo va fakt keltirish ohanglarida bo'lgan. Lentining "*Lo basilisco a lo speclo lucente*" shu turdagi sonetlarga misol bo'la oladi:

Lo basilisco a lo speclo lucente
traggi a morire con isbaldimento;
lo cesne canta plu gioiosamente
quand' è plu presso a lo suo finimento;
lo paon turba, istando plu gaudente,
poi c'a suoi piedi fa riguardimento;
l'augel fenise s'arde veramente
per ritornare i' novo nascimento.
In ta' nature eo sentom' abenuto,
ch'allegro vado a morte, a le belleze,
e'nforzo il canto presso a lo finire;
estando gaio torno dismaruto,
ardendo in foco inovo in allegreze,
per voi, plu gente, a cui spero redire. [1,17]

[Vasilisk¹¹ sayqallangan ko'zgudagi o'limiga sevinadi, oqqush o'limiga yaqin yanada suyunib kuylaydi, tovus esa qanchalik quvnoq bo'lmasin o'z oyoqlarini ko'rganda bezovtala bo'ladi, qaqnus haqiqatan ham qayta tug'ilish uchun yonib ketadi, men o'z o'limimga, go'zallikka quvonch bilan boraman, chunki men o'zimda bu xislatlarni qabul qildim, deb bilaman va oxirim yaqinlashganda o'z qo'shig'imni yordamga chaqiraman, sevinganimda men chorasizga aylanaman, olovda yonib, men siz tufayli, yana qaytishga umid qilgan himmatli xonimim uchun, shodlikda qayta tug'ilaman.] [3,17] Sonet boshida ijodkor oshiq emas, balki ilm dunyosidagi olim sifatida keladi. Ya'ni u boshida, oktavada tabiat haqidagi bilimlarini ilgari suradi. Keyinchalik u "eo" ya'ni "men"ga aylanadi va bu g'ayritabiiy fe'l atvorning sababi go'zal xonim ekanligini aytadi. Bu yerda oktava sakkiz qatordan tashkil topgan va Lentini har ikki qatorda o'rta asr afsonalaridagi bir mavjudotdan misol keltirgan. Shoir o'zini to'rtala mavjudot bilan solishtirib, oxirgi olti qatorda xulosaga keladi. Shunga mos ravishda sestetning birinchi qatorida shoir unda bu xislarlarning xammasi borligini ta'riflaydi va keying to'rt qatorda ular bilan farqli tarafini ko'rsatib, oxirgi qatorda bularning barchasining sababi xonim deb ta'riflaydi. Sonet boshida, shoir oktava to'lgunga qadar, faktlar keltiradi va sestetda dalillarni, o'z holati bilan hamohang holda isbotlaydi, bu yerda shoirming ijodkorligiga hayratlanmasdan bo'lmaydi. Xulosa xam juda go'zal tarzda, voltada, qaqnus yonib qayta tirilgandek shoir ham hayotga qayta kelishi bilan tasvirlangan.

Xulosa. Sonet bu nafaqat ifodali o'qiladigan yoki ma'noli bir janr, balki mohir munozarali va leksik bog'lanmali shakl. Bu kichkina shaklda, shoir bahs-munozaralar, g'oyalar, faktlar va dalillarni si'gdira oladi. Bu shaklning yashirin imkoniyatlarini muvaffaqiyatli ishlatishning natijasi so'zamolik hisoblanadi. Bu janrda ijod qiladigan shoir maksimal darajada tejamkorlik bilan barcha dalil, fakt va xulosalarni o'n ikki satrga sig'dirishga erishadi. Sonet evolutsiyasi davomida shoirning o'z-o'zini tasvirlash darajasi kengayib boradi va u o'zini yanada ma'naviyatli, mohir va dono qarashlarini aql va ko'z o'tkirligining mujassamligi orqali ko'rsatish darajasiga yetadi. Bu shaklning fundamentini yaratgan, imperator Fridrix II saroyi devonidagi notarius va huquqshunoslar, uning mukammalligiga katta hissa qo'shgan, desak adashmagan bo'lamiz. Bu janrda avval fakt, keyin dalillar va oxirida yechim kelishida unga asos solgan ijodkorlar aslida huquqshunos bo'lganligida, deb o'ylayman. Ushbu qoida, ya'ni sonet oxirida muammoni yechish qoidasi, qariyb yetti yuz yil "hukmronlik" qilib kelyapti. Shoir qaysi davrda ijod qilganidan qat'i nazar, agar u sonet yozmoqchi bo'lsa, u oxirgi olti qatorida, ya'ni sestetda xulosani berishi kerak. Bunday qat'iy qonun-qoidalar uning, yaratuvchilarining aql-idroki va zakovatiga guvohlik beradi.

¹¹ Bir qarashi bilan barcha jonzotni o'ldiradigan afsonaviy mahluq

1. Harold Bloom. *The Sonnets (Bloom's Shakespeare Through the ages)* // Chelsea House Publications, 2008. – P. 184;
2. Paula R. Feldman and Daniel Robinson. *A Century of Sonnets. The Romantic-Era Revival 1750-1850.* // Oxford University Press, 2002. – P. 103;
3. Michael R.G. Spiller. *The Development of The Sonnet* // London and New York: Routledge, 2003. – P. 78;
4. A.L. Zorin. *English sonnet XVI-XIX century* // - M.: Raduga, 1990. – P. 124;
5. Kurbonova N.R. (2020) *About an issue in the description of the unreal World* // - *Theoretical & Applied Science, Issue 6*, 557-560.
<https://www.elibrary.ru/item.asp?id=44843721>
6. Dr. Sunit Kr Bera. (2014) *The history of the English Sonnet* // *International Journal of Humanities and Social Science Invention, Issue 4* PP.64-80
7. Топорова А.В. *Ранняя итальянская лирика* // Москва имли ран, наследие, 2001
8. Shakespeare W. *The Tempest* / W. Shakespeare. -Irvine, California, 2004.
9. Burt St., Mikics D. *The Art of the Sonnet* / St. Burt, D. Mikics. -Harvard; Belknap, 2010.-455 p.
10. Shira Wolosky. *The Art of Poetry* // Oxford University Press, Incorporated, 2001.-245p.
11. Kobilova A.B. *Lingua-cultural aspects of medical periphrases of English language* // *Academicia: An International Multidisciplinary Research Journal. ISSN (Online): 2249-7137, Vol.12, Issue 05, 30-May 2022. P. 15-20.* https://journal.buxdu.uz/index.php/journals_buxdu/article/view/6099
12. Kurbonova N.R and Mustafoeva M.A // *Origin and features of the sonnet genre, International Journal of Education, Social Science & Humanities. FARS Publishers Vol.11, Issues 01, 22-January 2022-7p.* <https://farspublishers.org/index.php/ijessh/article/view/256>
13. Khudoyberdievna, S. Z. . (2021). *Analysis of the concepts of emotions in russian and english phraseological picture of the world.* *Pindus Journal of Culture, Literature, and ELT, 2, 11–18.* <https://literature.academicjournal.io/index.php/literature/article/view/21>.

IBROHIM HAQQUL ASARLARIDA TASAVVUFGA MUNOSABAT

Sayliyeva Zarina Raxmiddinovna,

Buxoro davlat universiteti,

O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasida o‘qituvchisi

z.r.sayliyeva@buxdu.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada buyuk so‘z san‘atkori, benazir ijodkor, mohir munaqqid, fidoyi ustoz, Hazrat Alisher Navoiy ijodini chuqur tadqiq etgan zabardast olim, filologiya fanlari doktori, professor Ibrohim Haqqul ijodiy faoliyatiga oid fikr va mulohazalar, olimning yillar mobaynida amalga oshirgan mehnatlarining jamlanmasi to‘plangan. O‘zbek mumtoz adabiyotini tadqiq etish Ibrohim Haqqulning faoliyatini muhim yo‘nalishi va u mumtoz adabiyot vakillari ijodini o‘rganish, tahlil qilishning yangicha tamoyillarini boshlab berdi. O‘zbek mumtoz adabiyotini Mustaqillik mafkurasi nuqtayi nazaridan tadqiq etish, sho‘ro mafkurasi ta‘sirida yo‘l qo‘yilgan xatoliklarni tuzatish, kamchiliklarni to‘ldirish, shoirlar ijodining asl mohiyatini ochib berishda o‘ziga xos yondashish tamoyillariga tayangan holda faoliyat olib borishdan iborat.

Kalit so‘zlar. Ibrohim Haqqul, tasavvuf, haqqo‘y olim, navoiyshunoslik, “Navoiyga qaytish”

Аннотация. В статье размышления и комментарии о творчестве великого художника слова, уникального творца, искусного критика, самоотверженного педагога, крупного ученого, глубоко исследовавшего творчество Хазрата Алишера Навои, доктора филологических наук, профессора Ибрагима Хаккула, а также сборник собраны труды ученого разных лет.

Ключевые слова. Ибрагим Хаккул, суфизм, ученый-хакгой, навоиистика, «Возвращение в Навои» Изучение узбекской классической литературы является важным направлением творчества Ибрагима Хаккула, и он ввел новые принципы изучения и анализа творчества представителей классической литературы. Исследование узбекской классической литературы с позиции идеологии независимости, исправление ошибок, допущенных под влиянием идеологии шурь, восполнение пробелов, проведение мероприятий на принципах уникального подхода к раскрытию истинной природы творчества поэтов состоит из

Abstract. In this article, thoughts and comments on the creative activity of the great artist of words, unique creator, skilled critic, selfless teacher, great scientist who deeply researched the work of Hazrat Alisher Navoi, doctor of philology, professor Ibrahim Haqqul, and the collection of the scientist's work over the years have been collected. The study of Uzbek classic literature is an important direction of Ibrahim Haqqul's work and he introduced new principles of studying and analyzing the work of representatives of classic literature. Researching the Uzbek classical literature from the perspective of the ideology of independence, correcting the mistakes made under the influence of the Shura ideology, filling in the gaps, and carrying out activities based on the principles of a unique approach to revealing the true nature of the poets' work.

Keywords. Ibrahim Haqqul, Sufism, Navoi studies, "Return to Navoi"

Kirish. Alisher Navoiy – chin ma‘noda daho san‘atkor. Ulug‘ shoirning har bir asari insonparvar va hassos inson ko‘nglining haqiqatlarini ifoda etadi. Bu ko‘ngilda odam va olam ishq, hayot zavqi, yashash zavqi, tabiat va go‘zallik muhabbati teran tomir otgandir.

Ibrohim Haqqul ilmiy izlanishlari yetmishinchi yillarda bo‘y ko‘rsata boshladi. Saksoninchi yillarda uning nomi o‘zbek adabiyotshunosligida tez-tez eslanadigan bo‘ldi. Zamonaviy she‘riyat, to‘qsoninchi yillardagi mumtoz adabiyot va tasavvufni o‘rganish, matnshunoslik masalalariga bag‘ishlangan bahslar va davra suhbatlaridagi dalil chiqishlari uni keng jamoatchilikka tanitdi.

Olim zamonaviy adabiyot ilmida birinchilardan bo‘lib tasavvuf va she‘riyat munosabatlarining o‘zbek adabiyotida namoyon bo‘lish darajasini tadqiq etdi. “Tasavvuf she‘riyati insonning ruhiy hayoti, yuksak va murakkab psixik holatlarini chuqur tadqiq etgan she‘riyat” degan xulosaga keladi. Tasavvuf allomalari ijodi tadqiqiga to‘xtalganda, olimning yassaviyshunoslik taraqqiyotiga qo‘shgan ulushini ta‘kidlash joiz. Uning Mustaqillik yillarida yassaviyshunoslikning yuqori bosqichlarga ko‘tarilishi uchun amalga oshirgan ishlari e‘tiborga loyiq.

Asosiy qism. Badiiy soʻz sanʼati taraqqiyotini adabiy aloqa va oʻzaro hamkorliksiz tasavvur qilish qiyin. Xususan, Mustaqillik yillarida qardosh xalqlar adabiyotini oʻrganish, tahlil va talqin etish jarayonlarida ham yangi bosqich boshlandi. Olim bu borada ham samarali ishlar olib bordi. Aksariyat maqolalarni olim epigraf bilan boshlaydi. Bu uning uslubiga xos boʻlgan xususiyatdir.

Sharq mumtoz adabiyotining yetuk ijodkorlari Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiy munosabatlari jahon adabiyotshunosligida ham, oʻzbek adabiyotshunosligida ham atroflicha oʻrganilib, tadqiq etilgan. Bu borada, ayniqsa, tojik olimi A. Mirzoyevning “Alisher Navoiy Abdurahmon Jomiy”, rus sharqshunosi E. Bertelsning “Navoiy va Jomiy” kitoblari, eron olimi Ali Asgʻar Hikmat, oʻzbek olimlari A. Qayumov, R. Vohidov, D. Salohiyning tadqiqot va maqolalari ahamiyatli. Shunday boʻlsa-da, bu masalaning hali oʻrganilmagan, ikki daho ijodkor shaxsiyatiga doir ochilmagan qirralari juda koʻpligini adabiyotshunos olim Ibrohim Haqqulning bir qator maqolalarida Jomiy va Navoiy munosabatlari, ular shaxsiyati va ijodidagi mushtarak jihatlarni yoritishida koʻrish mumkin. Qaysi fan doirasida boʻlishidan qatʼi nazar, koʻpincha har bir olimning oʻzi qiziqadigan sohasi boʻladi. Ibrohim Haqqulni eng koʻp qiziqtirgan muammolar hazrat Navoiy ijodi va tasavvuf edi.

Adabiyotshunosning ilmiy tadqiqotlari doirasi nihoyatda keng. U Ahmad Yassaviy va Alisher Navoiydan boshlab Abdulla Oripov, Shavkat Rahmon, Jamol Kamol, Rauf Parfi, Usmon Azim, Xurshid Davron kabi oʻzbek shoirlarining sheʼriyati boʻyicha tadqiqotlar yaratgan. Oʻzbek mumtoz adabiyotini tadqiq etish Ibrohim Haqqulning faoliyatini muhim yoʻnalishi va u mumtoz adabiyot vakillari ijodini oʻrganish, tahlil qilishning yangicha tamoyillarini boshlab berdi. Oʻzbek mumtoz adabiyotini Mustaqillik mafkurasi nuqtayi nazaridan tadqiq etish, shoʻro mafkurasi taʼsirida yoʻl qoʻyilgan xatoliklarni tuzatish, kamchiliklarni toʻldirish, shoirlar ijodining asl mohiyatini ochib berishda oʻziga xos yondashish tamoyillariga tayangan holda faoliyat olib borishdan iborat.

Ibrohim Haqqulning mumtoz adabiyot janrlarini (ruboiy, gʻazal, qitʼa) tadqiq etgan ishlarini ham, tasavvuf taʼlimoti va adabiyotini oʻrganish yoʻlidagi izlanishlari ham, zamonaviy adabiyot haqidagi suhbat va maqolalari ham takror-takror Navoiy ijodiga murojaatini koʻramiz. Shu jihatdan qaraganda, Ibrohim Haqqulning har bir asarida Alisher Navoiy ijodining mohiyatini tushuntirib, sharhlab beruvchi allomaning obrazi gavdalanadi. Biz aynan olimni “tadqiq etuvchi” yoki “oʻrganuvchi” deb emas, balki “tushuntirib, sharhlab beruvchi” deb ataymiz. “Olimning Navoiy asarlarini yosh kitobxonga tushuntirish usullari 3 yoʻsinda amalga oshirilgan:

1. Alisher Navoiy ijodida yetakchi boʻlgan gʻoyalarni kitobxonga singdirish.
2. Mutafakkir ijodidagi kichik janrlar orqali uni kitobxonga yaqinlashtirish.
3. Navoiy ijodidan saralangan parchalar nasriy bayonni yaratish”.

Ibrohim Haqqul oʻquvchiga Alisher Navoiyning shoir, mutafakkirlikidan tashqari yana bir muhim jihatini tanishtiradi. Ushbu jihat – tarixnavislik. “Zanjirband sher qoshida” risolasidan keyin Navoiy asarlarini sharhlash, talqin etish, badiiy matn sir-asrorlarini ochish, tafsirlash zarurati yanada oshganligi va shu ehtiyojni anglagan navoiyshunos olim Ibrohim Haqqul mustaqillik arafasida xayrli ishga qoʻl urdi. Shoir qitʼalarini oʻrta yoshli maktab oʻquvchilariga moslab tahlil qildi. “Kamol et kasbkim” kitobini nashr ettirdi. Eng avvalo, qitʼaning janriy xususiyatlariga, uning eron, tojik, turk va boshqa xalqlar olimlari tomonidan berilgan taʼriflari, muxtasar maʼnolariga, “Xazoyinul-maoniy”dagi 210 qitʼaning shoir sheʼriyatida katta oʻrin tutishiga eʼtibor qaratdi. Ibrohim Haqqulning tadqiq etishicha, oʻzbek mumtoz adabiyotida qitʼaning toʻrt baytdan ortiq kam uchraydi. “Gadoiy, Lutfiy, Bobur, Ogahiy, Miriy va boshqa klassik shoirlarimizning qitʼalari ikki, uch, toʻrt baytli. Bu tasodifiy hodisa emas, albatta. Chunki klassik sanʼatkorlarimiz mumkin qadar ixchamlikka intilganlar”. Alisher Navoiy qitʼalarini tahlil qilishda Ibrohim Haqqul yana oʻsha oʻzi tanlagan soddalik va qiziqarlilik yoʻlidan boradi.

Shoirning “Kamol et kasbkim...” qitʼasini talqin etishda olim, avvalo, soʻzlarning lugʻaviy maʼnosiga eʼtiborini qaratadi. Shu oʻrinda, qitʼa matnini keltirishni joiz deb bildik:

Kamol et kasbkim, olam uyidin

Sanga farz oʻlmagʻay gʻamnok chiqmoq.

Jahondin notamom oʻtmak biaynih

Erur hammomdin nopok chiqmoq.

Kamol kasb etmoq degani behad keng va teran tushuncha. Qitʼani oʻqiganda, avvalo, mana shu togʻrida mulohaza yuritish kerak, deb hisoblaydi olim. “Lison ut-tayr”dagi toʻrt unsurga toʻxtaladi. “Hazrat Navoiy “Kamol et kasbkim” deya daʼvat qilganlarida komillik uchun zarur juda koʻp xususiyatlarni nazarda tutganlar. Kishi oʻzini hirs, tamaʼ, nafs, gʻaflat, nodonlik singari mayllaridan poklamasa, u hech payt komil boʻlolmaydi. Komillik uchun ulkan insoniy qalb, uni nurlantiruvchi soʻnmas ishq va keng qamrovli tafakkur zarur”, - deb yozadi.[2,36]

Shu o'rinda bir jihatdan e'tiborni tortadi. Olim "Tasavvuf va she'riyat" kitobida o'zining oxirgi bir fikriga qarshi chiqadi. U "Kimki o'zlik imoratin buzdi..." deb nomlangan maqolada Navoiy va tasavvuf masalasiga to'xtalar ekan, tahlil jarayonida "Kamol et kasbkim..." qit'asi tahliliga yanada chuqurroq yondashadi. Tahlil va talqin imkoniyatlarini yanada kengaytiradi. R.Ozribekov qit'aning axloqiy-ta'limiy mag'zi kuchliligi, shoir kishilarni ilm-hunar o'rganishga chaqirishi haqida to'xtalar ekan, rostdan ham she'rda shunday talab va chaqiriq bormi, deb o'z oldiga savol qo'yadi. Bunga javob qaytarish uchun boshqa olimlarning mulohazalariga murojaat etib, bir qator tahlillarni ko'zdan kechirdi, ayrim tahlillarning Navoiy ko'zlagan maqsaddan ancha yiroqligi olim e'tiroziga sabab bo'ladi. Ularga munosabatini Erkin Vohidovning Navoiy g'azallarining ayrim tahlillari haqidagi so'zlarini keltirish orqali ochiq-oydin ko'rsatadi: "G'azalning mazmunini jo'n gapirib berish – tahlil emas. Bu g'azalni yechintirish. Uni shohona libosdan xoli qilib, ochiq tanasini ko'rsatish, xolos. Bunday tahlil she'rxonni sovutadi, shoirni bebro' qiladi". Ushbu qit'aning tahliliga Ibrohim Haqqul teran yondashadi. Aslida, "insonning jahon farzandi mavqeyiga ko'tarilishi, xuddi shu mavqe' esa kamolotning oliy cho'qqisi" emas. Olim tasavvuf ta'limotini teran o'rganishi va Navoiyning ushbu qit'asida mazkur ta'limot yo'lqinlari akslanganini anglashi natijasida "qit'ada jahondan o'zni to'la ozod aylashga da'vat qilingan. Bu – tasavvufdagi bosh masala" deya xulosa qiladi. Qit'alar tahlilida Ibrohim Haqqulning tafakkuri kengligi, muammoni teran anaglagan holda tarixiylik tamoyilidan mohirona foydalanishi yaqqol namoyon bo'lgan. Alisher Navoiy asarlarini boshdan oyoq bir marta o'qib chiqqan kitobxon katta ma'naviy boylikka ega bo'ladi. Shu sabab ulug' shoir asarlarini satrma-satr mutolaa qilib, ularning mohiyatini kitobxonga anglatish kabi ezgu ishlarni amalga oshirayotgan Ibrohim Haqquldek zahmatkash olimlar mehnati e'tirofga loyiq.

"Navoiyga qaytish" –taniqli navoiyshunos Ibrohim Haqqulning turkum kitoblari. Bu to'plamlar navoiyshunoslikning dolzarb masalalari, ulug' shoir ijodini yangicha nuqtayi nazaridan o'rganish, asarlarining g'oyaviy asoslari va badiiyati sirlarini ochish kabi mavzulardagi maqolalar, so'z saltanatining sultoni hayoti va ijodini o'rganish bilan bog'liq adabiy suhbatlar va buyuk so'z san'atkorining g'azal, qit'a, ruboiy, fardlari sharhlarini o'z ichiga oladi. Masalan, 1-kitobdan "Navoiyni anglash mashaqqatlari", "Navoiyga qaytish", "Tasavvuf va Navoiy she'riyati munosabatiga doir", 2-kitobdan "Badiiy matn va tahlil muammolari", "Navoiy she'riyatida so'z va ma'no", "Navoiyning vahdat tushunchasi va panteizm", "Navoiy she'riyatida fano talqinlari", 3-kitobdan buyuk mutafakkir hayoti, ijodi, asarlarining yozilish tarixi bilan bog'liq yangi fakt va tahlillar, merosini tadqiq etish yo'lidagi o'ziga xos yondashuvlar aks etgan "Navoiy ijodining olamshumul ahamiyati", "Navoiy va yunon falsafasi", "Alisher Navoiy va Abusaid Mirzo", "Navoiy she'riyatida Haq va shaxs talqini" kabi navoiyshunoslik rivoji uchun muhim ahamiyatga ega bo'lgan dasturulamal xarakteridagi maqolalar o'rin olgan. Ibrohim Haqqul tadqiqotlarining yaqqol ajralib turadigan jihatlaridan biri shundaki, u aksariyat shoirlar ijodini Navoiyga qiyosan tekshiradi-Navoiy go'yo shoirning shoirligi, adabiyotdagi o'rni, asarlari badiiyati va umrboqiyiligini o'lchaydigan o'ziga xos tarozi. Ibrohim Haqqul-matnshunos sifatida ham e'tiborga sazovor ishlarni amalga oshirdi. U birinchi bo'lib taniqli turk olimi Kamol Eraslan 1983-yilda Turkiyada chop etgan "Devoni hikmatdan sochmalar" to'plami hamda Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar xazinasida saqlanayotgan Ahmad Yassaviy hikmatlari nusxalari asosida ulug' tariqat piringning "Hikmatlar" devonini nashr ettirdi. Sharhnavislik-olim ijodining alohida yo'nalishini tashkil etadi. U sharhnavislik faoliyati bilan bir umr shug'ullanib, Atoiy, Alisher Navoiy, Zahiriddin Muhammad Bobur, Uvaysiy, Furqat kabi so'z ijodkorlarining ko'plab g'azal, ruboiy, qit'a va fardlar sharhlangan. Ibrohim Haqqul keng doiradagi o'quvchilar qalbiga yo'l topgan olim. Ibrohim Haqqul yo'li aslida To'xtasin Jalolov, Vohid Zohidovlar boshlab bergan ehtiros bilan qiziqarli va ta'sirchan yozish yo'lining mantiqiy davomidir. "Inson badiiy tafakkurni qotib qolgan narsa emas,-deb yozadi olim. U zamon va davrlar o'tishi bilan o'sib, o'zgarib, yangi sifatlar bilan boyib boradi. Bularning hammasi u yoki bu tarzda she'riyatda ham o'z ifodasini topadi. Demak, adabiy hayotda sodir bo'lgan g'oyaviy-badiiy tendensiyalar mohiyatini ko'rsatishda janr o'ziga xos bir ko'zgu vazifasini o'tashi tabiiy." U birgina ruboiyni tadqiq qilmadi, balki, mumtoz adabiyotda janrlarning paydo bo'lishi, taraqqiy etish qonuniyatlari haqida keng fikr yuritdi. Jabbor Eshonqul ta'biri bilan aytganda, Ibrohim Haqqul olimlarning shoiridir. "Olim Alisher Navoiyni turkiy so'z lashkarining mislsiz sultoni", "San'atkorlikning buyuk maktabi. Haqiqiy mezoni, "O'zbek adabiyotining poytaxti", deb ataydi. Bu shoirlik emasmi?"

Yoshlik tasavvuri bilan, demak, Navoiyni bilish ma'rifat, yuksaklik va jahonni ko'rish "hujjati" degan xulosaga kelganman. Lekin Navoiy ijodiyotining mohiyat va ruhoniyaat olamiga kirish, go'zallik sir-asrorini baholi qudrat anglash oson emasligini, rosti o'ylab ham o'tirmaganmiz. Navoiyni anglash "maqomi"ga yetishish tom ma'nosi ila bir saodatdir. Faqat bunga g'oyatda sekinlik bilan, nihoyatda ko'p mutolaa va mushohada ila, ma'lum bir hayot tajribasiga ega bo'lish bilan erishiladi. Demoqchimizki, Navoiy ijodiyotini shoshilib yoki kundalik hayot tashvishlariga ko'milib o'rganish juda qiyin. Navoiy hazratlarining ijod

qasriga kirish- muqaddas bir ibodatgohga, ulkan bir san'at maskaniga kirishdek, maxsus tayyorgarlikni talab qiladi. Navoiyning ruhoniyligi shu qadar baland, Navoiyning tafakkur dunyosi shu darajada teran va mahobatli." [20,37]Navoiyga qaytish"kitobida ushbu fikrga munosabat bildiradi: "Navoiyni bugun yaxshi o'rganmoq kerak!" –deyilganda, "Kecha nega yaxshi o'rganilmadi?"degan savolga ham javob topish kerak. Shu ma'noda ba'zi fikrlarga diqqatni qaratmoqchimiz. Alisher Navoiy g'azallaridan biri shunday bayt bilan boshlanadi:

***Kiyik charmi zaif egnimga majnunlug' nishoni bas,
Junun toshi sinuq boshim uza qush oshyoni bas.***

Bayt mazmunini uncha qiynalmasdan tushunsa bo'ladi. Tasavvufni qoralash, uning haqiqatlarini noto'g'ri talqin qilib, mutasavviflarni badnom aylashni sho'ro mafkurasi ravnaqi uchun bel bog'lab xizmat qilgan olimlar boshlagani yo'q. Bu ish o'ninchi asrlardayoq boshlangan. Tasavvufdagi Haq narsa botil sifatida ko'rsatilgach, xaloyiq ko'nglida tasavvufga nisbatan nafrat uyg'onib, ko'ngillar so'fiylardan sovigan. Sho'ro davri adabiyotshunosligida Navoiy ijodiyotini imkoni bo'lgani qadar tasavvufdan uzoqlashtirish yoki ajratish nuqtayi nazari hukmronlik qilgan bo'lsa, qayta qurish va oshkoralik zamonidan so'ng bunga mutlaqo teskari harakat boshlandi. Ya'ni Navoiyning deyarli har bir she'ridan tasavvufiy ma'no axtarish, qanday qilib bo'lsa ham irfoniy haqiqatlarni "kashf" etish umumiy bir intilishga aylandi". Ibrohim Haqqul ushbu fikr bilan tasavvufni ko'r-ko'rona o'rgana olmaslik, barcha narsani tasavvufga olib borib taqash, Navoiyning g'azallariga yot bo'lgan siyosiy g'oyalarni undan qidirish, unga moslashtirishni qattiq qoralaydi. Navoiyshunoslik yengil-yelpi fikr-mulohazalar bilan emas, balki uzoq muddat o'qib-o'rganish, puxta tayyorgarlik asosida bo'lishini qat'iy takidlaydi. "Navoiyning hamma she'ridan tasavvufiy mohiyat izlash va ularni atayin tasavvufashtirish tamoman nomaqbul ishdir. Navoiyning tasavvufga yondashuvi va bu ta'limotdan ko'zda tutgan maqsadi- shaxs va millat taqdiriga mas'ul yurt taraqqiyotiga suv va havoday zarur tushunchalarning istiqboli uchun yonib kurashgan, haqiqatni faqat tanish emas, haqiqatni sevish salohiyatini ham ko'zlagan mutafakkir san'atkorning yondashuv va maqsadi edi." [16,89] Olim Navoiyning tasavvuf bilan bog'liq fikrlarini tahlil etishda, eng avvalo, Navoiyning tasavvufiy bilimlari qaysi manbalarga asoslanganini o'rganadi. Jumladan, Navoiy inson ruhining sir-asrorlarini kashf etishda tasavvufdan ko'p narsani o'rgangan. Bu haqiqatni to'la iqror etish uchun hech bo'lmaganda, Navoiy o'qigan tasavvufga doir ilmiy, tarixiy, adabiy manbalar bilan tanishmoq lozim. Jumladan, "Xamsat ul-mutahayyirin"ning xotimasida Navoiy ustoz Abdurahmon Jomiy xizmatida bo'lgan yillarida o'ndan ziyod kitob ro'yxatini keltiradi. Ularning aksari tasavvuf haqida. Bular: "Sufiya mashoyix istilohida bitilgan" "Lavoeh" va "Lavome", "Sharhi ruboiyot", "Nafahotul-uns", Xoja Muhammad Porsoning "Qudsiya"si, Xoja Abdulloh Ansoriyning "Ilohiynomasi"va boshqalar.

"Navoiyga qaytish"ning bir faslida quyidagi fikrlar o'z aksini topgan: "Tasavvufga bag'ishlangan mo'tabar kitoblarda takror-takror keltiriladigan bir hikoyat bor: naql qilinishicha, Shayx Sam'unning majlisida bir odam uning yoniga kelib o'tirib undan "Muhabbat nedur?"- deya so'rabdi. "Bugun bu masalani tushunmoqqa qodir biror-bir kimsa yo'qdir",- debdi Sam'un. Shunda uning yoniga bir qush kelib qo'nibdi. Shayx qushni tizzasiga olib, "Muhabbatni anglagan biror jonzod bo'lsa, mana shu qush erur",- debdi-da, unga yuzlanib so'z boshlabdi: "So'fiylar ishq va muhabbatda shu, shu...darajaga yuksaldilar. Shunday, shunday sirlarni mushohada etdilar..." singari bir qancha gaplarni aytibdi. Sam'un ishq haqida shu qadar ta'sirli gapiribdi, bir payt uning tizzasidagi qush o'lik holida yerga qulab tushibdi. Va bu hol majlis ahlini hayron-u lol etibdi. Hazrat Alisher Navoiyning ayrim g'azallarini o'qiganimda, mana shu hikoyat tez-tez yodimga kelaveradi. U g'azallarning sir va ta'sir quvvatini ta'riflash qiyin. Ba'zan ularning bashar xayliga mo'ljallanganligiga aql ham bovar etmaydi. Chunki Navoiyning aksariyat g'azallari, aqlusti bir tuyg'u va zavqi ruhoniyligi ila bitilgan". Ijod ahlini, umuman olganda, qalbiga qaysi bir yo'l ila ishq kurtak yozgan inson borki, Yaratganni taniydi, o'zini taniydi. Ishq – Insonlarni qalban birlashtiruvchi rishta. Ishq orqali fikrlar teranlashadi, ravshanlashadi. Hazrat Navoiy va Ibrohim Haqqul shaxsiyatini, ruhoniyligini azaliy va abadiy bo'lgan ilohiy ishq birlashtirdi. Hazratning sirxonasidan gavharlarni tizimga terish uchun albatta, Yaratgan eng avvalo, o'zi yo'l berishi kerak. Ne ajabki, tadqiqotimizda bir daho orqali ikkinchi daho ijodkor-olim shaxsiyatini anglasak, tahlil qilsak. Bugungi kun o'quvchisiga azaliy va abadiy tuyg'ular haqida mulohazalarimizni bildirsak. Mumtoz adabiyotning bosh va asosiy mavzusi – Ishq, Ishq va yana ishq. Ishqsiz yashab bo'lmaydi. Aslidaki, yashashni iloji bor, ammo bu insoniy yashash emas.

Navoiy she'rlarini kishi qancha ko'p va xo'p o'qisa, ma'no-mohiyatini qancha ko'proq anglay boshlasa, fikr-mushohada doirasi kengayaveradi. "Navoiyga qaytish" asarining 1-bobining 5-faslida shoir Sobir Abdullaning bir turkum she'rlari tilga olinadi. Mana o'sha she'r:

***Bilmak Navoiyni – bu zo'r ma'rifat nishoni,
Bilmak Navoiyni – bu yuksakka eltar oni.
Bilmak Navoiyni – bu o'z naf'i, yo'q ziyoni,***

Bilmak Navoiyni – bu oynayi jahoni.

Navoiyni anglash darajasiga, Ibrohim Haqqul ta’biri bilan aytganda, “maqomi”ga yetish saodatdir. Bu jarayon nihoyatda sekinlik, ko’p o’qish, mushohada yuritish, ma’lum bir hayotiy tajribaga ega bo’lish bilan amalga oshiriladi. Navoiy ijodidan tasavvufni axtarish, uni tasavvufga bog’lash shart emas. Ular shoir ijodiyotining o’zida mavjud. Shoir ijodining negizi tasavvuf irmog’idan suv ichadi.

Asarning keyingi qismlarida vaqt, umr haqida qimmatli fikrlar o’z ifodasini topgan. “Inson umri vaqtning bir qismini va parchasi. Vaqt aslidagi deyarli barcha mavjudlik shu so’ngsizlikka tobe, uning murosasiz hukmiga taslim”. [5,68] Haqiqatdan olimning fikrlariga teran nazar tashlansa, vaqt birligi, vaqt chegarasi va mezonni hech bir insonni quvontiradigan hodisa emas. Vaqtning eng kichik birligi –insonning umridir, balki. Shu umrda abadiy va so’nmas ilohiy tuyg’ular tajassumi ila yashamoqni shoir aytmoqchidek, go’yo. Hazratning ijod iqlimidagi fasllarda toblangan olim Ibrohim Haqqul ushbu asarni (“Navoiyga qaytish”) yozishni nega maqsad qildi? Nega uni tahlil qilishda eng sodda, ammo shoirona uslubni tanladi? O’rni kelganda sof ilmiy, o’rni kelganda Hazrat olamidani ilhomlanib nasrda shoirona o’xshatishlar qildi.

“Ishq va komillik jazbasi” maqolasida javonmardlik, tasavvuf, malomatiylik kabi qator tushunchalar tahlili o’rin olgan. Ushbu qismda Najmiddin Kubroning “Favoih ul-jamol” risolasidagi quyidagi fikri o’rtaga tashlanadi: “Faqat qalb va ruh – yolg’iz ana shu ikkalasi Haqni izlagan. Unga osiy bo’lmagan va uning amriga zid bir ish qilmagan, Haq talabiga kuch sarf etgan ikki haq erur”. Ushbu bobda olim asosiy muammoni o’rtaga tashlaydi. Navoiy ijodini talqin qilishdagi xatoliklar, noto’g’ri yo’nalishlar, tasavvuf tarixining o’rganilishi bilan bog’liq muammolarga va ularning yechimlariga izoh berib o’tadi. “Bugun hammaga ma’lum sabablarga ko’ra, sho’ro zamonida tasavvufni erkin va zarur darajada o’rganishga imkon bo’lmagandi. Mustaqillikdan keyin ahvol butunlay o’zgardi. Endi tasavvufni ham, tasavvuf adabiyotini ham dalilroq o’rganayotirmiz. Biroq dalillik, tezkorlik bo’lsayu, bilim, ko’nikma, malaka, mas’uliyat yetishmasa, bu ham yangi muammolar, yangi-yangi kamchiliklarni yuzaga keltirar ekan. Mumtoz adabiyotimiz, jumladan, Alisher Navoiy ijodiyotini tekshirishdagi ahvol hozir taxminan ana shunday”. Ibrohim Haqqul quyidagi fikrlar orqali tasavvuf tarixini o’rganilishidagi ko’zbo’yamachiliklarni qattiq qoralaydi. Hatto ushbu jarayonni dastavval poygaga, keyinchalik kulgili holatga yo’yadi. Har bir mumtoz adabiyotimizning vakillari bo’lgan ijodkorlarning, ijod mevalarini mag’zini chaqishni murakkablashtirganimiz ham aslida o’zimiz, deydi. Ushbu be’mani poyganing zarari albatta, bizni Navoiydan, uning izdoshlari, mumtoz adabiyotimizdan uzoqlashtirdi. Besh, o’nta tasavvufiy istilohni topib olib aylantiraverish bilan, uni qator-qator maqolalar uchun mavzu qilish bilan ish bitmaydi. Aksincha, mumtoz adabiyotni uzoqlashtirganimiz qoladi. Har bir she’rga Ibrohim ustoz ta’biri bilan aytganda, tasavvuf “libosi”ni kiydirish bilan ish bitmaydi. Bularning barchasi behuda chiranish, ilmiy daraja olish, dong taratish uchun bajarilgan zo’rma-zo’raki “tadqiqot”lardir. Ushbu hodisani bartaraf qilish uchun qator yechimlarni ham sanab o’tadi. Avvalo, tasavvuf va tariqatlar tarixi, tasavvuf falsafasini, nazariyasi va estetikasidan yaxshi xabardor bo’lmoqlik haqida fikr yuritadi. “Tasavvufga – tasavvuf, adabiyotga – adabiyot deb qarash oddiy ishmas”. Tasavvuf haqida haqiqiy tasavvur paydo qilishga ko’mak beruvchi manbalarni sanab o’tadi. Jumladan, Alisher Navoiyning “Nasoyimul-muhabbat” asarida eng ko’p tilga olingan, iqtiboslar keltirilgan Ali bin Usmon Jo’llobiy Hujviriyning “Kashful-mahjub” asaridir. Shu bilan birgalikda tasavvuf adabiyotining bir nechta sanoqli vakillari borligini sanab o’tadi. Unda Mashrabning o’rnini hech qaysi ijodkor bilan tenglashtira olmaslikni nazarda tutadi. Tahlillar davomida “Nasoyimul-muhabbat”da uchraydigan “majzub” degan istilohning ma’nosiga to’xtaladi. “Majzub – jazba odami...Jazba so’zining lug’aviy ma’nosi – jazb etish, tortish, jalb qilish demak. Istilohiy ma’nosi esa Haqning qulini o’zi tomonga tortishi, ilohiy tajallilarga sayri suluksiz yetishdir”.

“Navoiyga qaytish”ning keyingi maqolasidagi bosh mavzu Mansur Halloj va Alisher Navoiy masalasiga ko’tariladi. Alisher Navoiyning Halloj asarlari bilan bevosita tanishligi, ularni to’liq shakllarda o’qigan yoki o’qimaganligi haqida qat’iy bir gapni aytish qiyin. Ammo Halloj haqida bahs yuritilgan, fikr bildirilgan asarlardan xabardor ekanligi, shubhasiz. Hali yoshlik chog’alaridanoq Hujviriyni Mansur Hallojning hayoti, shaxsi, va hol-sirlari bilan qiziqqan. Uning maktub va she’rlarini to’plagan. “Navoiy va Mansur Halloj haqida ko’p yuksak baho va e’tiroflar mavjudligini bilgani holda hech bir o’rinda, jumladan, “Lisonut-tayr”da ham o’zining axloqiy-ma’rifiy pozitsiyasini o’zgartirmaydi, va unga kiritilgan hikoyatda Hallojning shon-shuhrati, tasavvuf olamidagi mavqe’iga muvofiq bir voqea tasvirini beradi. Uning muxtasar mazmuni shunday: Mansur Halloj tavhidda baland bir martabaga ko’tarilgach, tez-tez “Anal-Haq” so’zini takrorlaydi. Din arboblari buni “ahli yaqin” shevasiga to’g’ri kelmaydi, deb unga nasihat qiladilar. Suluk ahli ham unga e’tirozlarini izhor aylaydi. Ammo u bularga parvo qilmaydi...” [9,98]

Xulosa. Qora rang talqini to’g’risida olim bir nechta asarlarida “Zanjirband sher qoshida” va mazkur asarda to’xtalib o’tilgan. Ranglar talqini badiiy adabiyot, o’zbek folklori bilan bog’liq ravishda tahlil maydoniga tortiladi. Ayrim maqola va fikr-mulohazalar hisobga olinmaganda, o’zbek mumtoz she’riyatida

rang ramzlari va ma'nolari muammosi hali maxsus tadqiq qilingani yo'q. Ranglar va ularning ramziy ma'no-mohiyati haqida fikr yuritish oson emas. Asardagi tahlilga ko'ra, qadimda turkiylarning dunyoqarashi va fikr olamida oq rangga qaraganda qora rang e'tiborliroq mavqega ega. Rus olimi A. Kononov qora so'zining ma'nolarini tadqiq etgan. Unga ko'ra, "katta, yirik, muhtasham, ulug', qudartli, kuchli, pokiza, musaffo, quruqlik, yer, zulmat ko'ki, shimol" kabi ma'nolarini ko'plab misollar vositasida izoh bergan". Shu bilan birgalikda, rang ma'nolarining tahlilida olim "Kitobi Dada Qo'rquq", "Dalli", Nizomiy Ganjaviyning "Haft paykar" asarlari qahramonlari haqidagi fikr-mulohazalarga to'xtalib o'tadi.

ADABIYOTLAR :

1. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 3-том. Хазойин ул-маоний. Фаройиб-ус-сизар. -Тошкент: Фан, 1988, 616 б.
2. Навоий асарлари лугати. Тузувчилар: П.Шамсиев, С.Иброҳимов. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972, 784 б.
3. Рустамов А. Шоирнинг биринчи газали.//Шарқ юлдузи, 1987, № 3, 175-179-б.
4. Куръони карим (таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур). -Тошкент: Чўлпон, 1992. 672 б.
5. Куръони карим сўзларининг арабча-ўзбекча кўрсаткичли лугати. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1971. 277 б.
6. Ҳайитметов А. Навоий даҳоси. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1970, 173 б.
7. Ҳаққул И. Шеърят - руҳий муносабат. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989, 240 б.
8. Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърят. -Тошкент: Адабиёт ва санъат наириёти, 1991, 184 б.
9. Ҳаққулов И. Навоийга қайтиш., 1-китоб. -Тошкент: 2007
10. Sayliyeva Z. R., Murodova M. R. Q. Literacy of praise in the verses of alisher navoi //Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS). – 2022. – Т. 2. – №. 5. – С. 372-380.
11. Bekova N. J. "G'aroyib us-sig 'ar" devoni tarkibidagi bir g'azal tahlili: Nazora Jo 'rayevna Bekova Buxoro davlat universiteti o'zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti Zarina Raxmiddinova Sayliyeva Buxoro davlat universiteti o'zbek tili va adabiyoti kafedrasi o'qituvchisi Feruza Sohib qizi Saidova Adabiyot fan-shunoslik va matnshunoslik mutaxassisligi 2-bosqich magistranti//Научно-практическая конференция.2021.
12. Rakhmiddinova S. Z., Mahliyo B. Falak nilufarlaridin chashmayi mehr gar o'ldi paydo //E Conference Zone. – 2022. – С. 93-96.
13. Rakhmiddinova S. Z., Qizi M. M. R. Prophet of the peace and blessings of allah be upon him (o prophet of the prophet hood...) //ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal. – 2022. – Т. 12. – №. 5. – С. 31-36.
14. Raxmiddinova S. Z. et al. Ustoz-Ibrohim Haqqul ijodiga chizgilar //Pedagog jurnali. – 2022. – Т. 21. – №. 2. – С. 113-117.
15. Rakhmiddinova S. Z. Ey, safhayi ruxsoring azal xatidin insho //Scientific reports of Bukhara state university. – С. 112.
16. Rakhmiddinova S. Z., Manzura K. Muhammad rahimkhan feruz and his descendants //Proceedings of International Conference on Modern Science and Scientific Studies. – 2022. – Т. 1. – №. 2. – С. 142-146.
17. Rakhmiddinova S. Z. Chu jilva ayladi ul husn istabon oshiq. //scientific reports of Bukhara state university. – С. 132. Бекова Н. Ж., Сайлиева З. Р. "Девони Фони": издания и исследования //Филология и лингвистика в современном обществе. – 2014. – С. 20-22.
18. Бекова Н. Ж., Жалилова Л. Ж., Сайлиева З. Р. On a separate literary sources of the poetry collection "Sittai Zaruriya" by Alisher Navoi //Современная филология. – 2014. – С. 45-47.
19. Bekova N., Sayliyeva M. The interpretation of praise in the east literature //Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. – 2015. – №. 12. – С. 147-151.
20. Навоий асарлари лугати. Тузувчилар: П.Шамсиев, С.Иброҳимов. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972, 784 б.
21. Рустамов А. Шоирнинг биринчи газали.// Шарқ юлдузи, 1987, № 3, 175-179-б.
22. Соғуний Алихонтўра. Тарихи Муҳаммадий. -Тошкент, 1991, 222 б.
23. Куръони карим (таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур). -Тошкент: Чўлпон, 1992. 672 б.
24. Куръони карим сўзларининг арабча-ўзбекча кўрсаткичли лугати. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1971. 277 б.
25. Ҳайитметов А. Навоий даҳоси. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1970, 173 б.
26. Kip.uz
27. Садиқова Д. Muslihabegim Miskin–XIX asr Buxoro adabiy muhitining iste'dodli zullisonayn shoirasi //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 8. – №. 8.

HUVAYDO SHE‘RIYATIDA TASAVVUF OHANGLARI

Olimova Munavvar Sultonovna,

Buxoro davlat universiteti

Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik yo‘nalishi magistranti,

BDTI akademik litsey oliy toifali o‘qituvchisi

e-mail: m.s.olimova@buxdu.uz

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek mutasavvuf shoiri Xojanazar Huvaydoning Buxoroda saqlanayotgan toshbosmasida keltirilgan ayrim g‘azallari joriy yozuvga o‘girildi. Shuningdek, shoirning toshbosmadagi g‘azallari va bosma nashrlardagi g‘azallari g‘oyaviy-badiiy jihatdan tahlilga tortildi. Tahlil talabi bilan Huvaydoning she‘rlari boshqa mutasavvuf shoirlar ijodi bilan o‘zaro qiyoslanib, shoir mahoratiga e‘tibor qaratildi. Shoir g‘azallarida keltirilgan tasavvufiy istilohlarga alohida izoh berildi.

Kalit so‘zlar: toshbosma, islom dini, ibodat, Qur‘on, hadis, tasavvuf, zikr, yassaviya va naqshbandiya tariqatlari.

Аннотация: В данной статье были проанализированы некоторые образцы из стихов одного из узбекских поэтов-мистиков Ходжаназара Хувайдо с идейно-художественной точки зрения, сопоставлены с произведениями других поэтов-мистиков и обращено внимание на их сходство. Особое объяснение получили мистические толкования, упомянутые в газелях поэта.

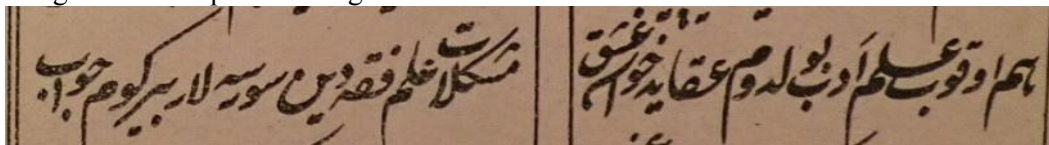
Ключевые слова: литография, ислам, молитва, Коран, хадис, суфизм, секты Яссавия и Накибанди.

Annotatsiya: In this article, some samples from the poems of one of the Uzbek mystical poets, Xojanazar Huvaido, were analyzed from an ideological and artistic point of view, compared with the works of other mystical poets, and attention was paid to their similarities. A special explanation was given to the mystical interpretations mentioned in the poet's ghazals..

Key words: lithography, Islam, prayer, Quran, hadith, Sufism, zikr, Yassawiya and Naqshbandi sects.

Kirish. Ma'naviyatimiz ravnaqi yo'lida amalga oshirilayotgan bugungi yangilanishlar, xususan, qadimiy yozma manbalarni saqlash, tadqiq va targ'ib qilish tizimini yanada takomillashtirish, mumtoz adabiyotimizni birlamchi manbalar asosida izchil o'rganish jamiyatimizdagi har bir ongli insonda, ma'naviy merosni chuqurroq o'rganish, milliy qadriyatlarni tiklashdek umummanfaatli ishga hissa qo'shish yo'lida burchdorlik tuyg'usini uyg'otdi. O'zbek xalqi mustaqil taraqqiyot yo'lini tanlab, o'zining boy tarixi, beqiyos ma'naviy hazinasi bilan jahon hamjamiyatida munosib mavqega ega bo'layotgan bir davrda qo'lyozma va toshbosma kitob fondlaridagi adabiy manbalarni tadqiq etish zarurati kuchaydi. Ayniqsa, bu jarayonda uzoq yillik mumtoz adabiyotimiz tarkibidan o'rin olgan, badiiy-ma'rifiy qiymati yuksak Huvaydo ijodini tadqiq etish muhim ahamiyatga egadir.

Asosiy qism. O‘zbek mumtoz adabiyotida, xususan, mutasavvuf shoirlar silsilasida Xojanazar G‘oyibnazar o‘g‘li Huvaydo muhim o‘rin tutadi. Adib otasidan islom dini asoslarini, fiqh ilmini, hol ilmini chuqur o‘rgandi. Bu haqda shoirning o‘zi:

Joriy yozuvdagi tabdili:

Ham o‘qub ilmu adab, bo‘ldum “Aqoyid”xoni ishq,

Mushkilotu ilmi fiqh din so‘rsalar berdim javob–deb yozdi. “Aqoyid” iymon haqidagi ilm bo‘lib, shoir bu yerda ilohiy ishq ilmini, ya‘ni tasavvufni nazarda tutyapti. Tasavvuf –islomda insonning ruhiy dunyosi to‘g‘risidagi, uni ruhiy va axloqiy jihatdan komillik sari yo‘llovchi ta‘limot.

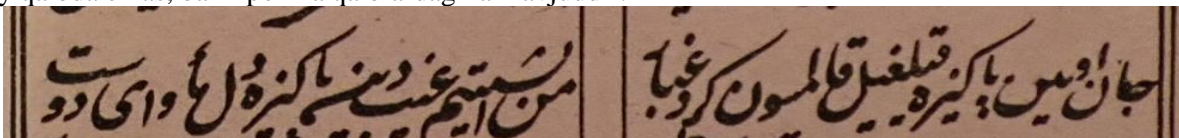
Tasavvuf tarixidan ma‘lumki, so‘fiylar ilohiyot nazariyasini o‘zlashtirishga alohida ahamiyat qaratib, madrasa ilmini ilmlar poydevori sifatida baholashgan.

Ma‘lumki, tariqat yo‘liga kirish uchun tolib (so‘fiy)dan birinchi navbatda fiqh ilmini chuqur va puxta bilish talab etilgan. Buni ilmi qol, ya‘ni zohiriy fiqh, deyilgan. Ilmi hol esa tasavvuf ilmi bo‘lib, murid o‘z

piri nazorati ostida tavhid kalomini zikr qilish orqali egallagan. Binobarin, Xojanazarning otasidan tasavvuf ilmuni egallaganligi, o'zi mustaqil ravishda badiiy ijod sirlarini kashf etganligi shubhasizdir.

Huvaydoning tasavvufiy qarashlari shakllanishida, jamiyat hayotida ro'y bergan muhim o'zgarishlar, ijtimoiy-siyosiy, ma'naviy-axloqiy tanazzul asoratlari, bir tomondan, zulm va adolatsizliklar, toj-taxt urushlarining avj olishi; ikkinchi tomondan, jamiyat taqdiri uchun mas'ul bo'lgan ilm-ma'rifat ahllarining mol-u dunyoga hirs qo'yishi, odamlar o'rtasida riyokorlik, yolg'onchilik, ta'magirlik, manmanlik, kibr, hasadgo'ylik singari illatlarning kuchayishi; uchinchidan, jaholatga qarshi jaholat bilan kurashishning ayanchli oqibatlarini ham ta'sir ko'rsatgan.

Solik (tariqat yo'lidagi kishi)larni o'z botiniy olamiga murojaat etishga, qalb uyini poklashga da'vat etish aksariyat so'fiylar kabi Xojanazar Huvaydo qarashlariga ham xos xususiyatdir. U Imom G'azzoliyning «Kimyo saodat» asarida ilgari surilgan komil inson to'g'risidagi g'oyalarni yanada rivojlantirdi. Imom G'azzoliyning ta'lim berishicha, qalb Allohning makonidir. Xojanazar Huvaydoning yozishicha, Alloh har qanday qalbdan emas, balki pokiza qalblardagina mavjuddir:

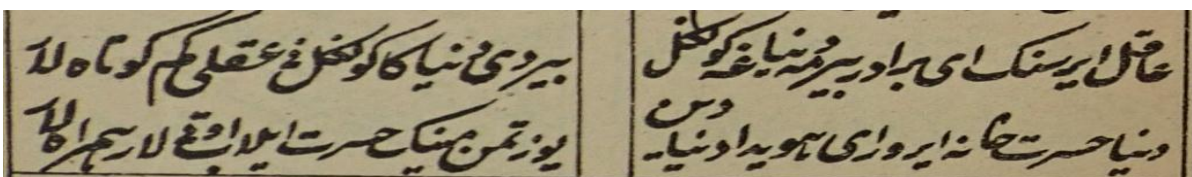
[1]

Joriy yozuvdagi tabdili:

Jon uyini pokiza qil'g' qolmasun gardu g'ubor,

Man eshittim g'aybdin: pokiza dil ma'voyi do'st.

U inson borlig'ini bilish orqali olam borlig'ini bilishga intildi. Inson ma'naviyatini yuksaltirish, iymon-e'tiqodini mustahkamlash orqaligina jamiyat duch kelgan ijtimoiy-siyosiy muammolarni oqilona hal etish mumkin, deb hisobladi.

[1]

Joriy yozuvdagi tabdili:

Oqil ersang, ey birodar, berma dunyoga ko'ngil,

Berdi dunyoga ko'ngilni aqli kam ko'tohlar.

Dunyo hasratxona erur, ey Huvaydo, dunyodin,

Yuz tuman, ming hasrat aylab o'ttilar hamrohlar.

Ushbu misralarda so'fiy shoir dunyo hasratxona ekanligi, unga ko'ngil bermaslikni, aqli kam kaltafahmlargina bu o'tkinchi dunyoga ko'ngil berishini aytib hasrat chekadi. Huvaydo yana bir g'azalida bu dunyo o'tkinchi ekanligini, mol-dunyoga ko'ngil bergan kishi bandalik maqomidan bexabar qolishi, oxiratni unutishini ta'kidlaydi:

Berma dunyoga ko'ngil, hech kimga qilgan yo'q vafo,

Kim ko'ngil berdi anga, bo'ldi Xudodin bexabar.[2]

Tasavvuf tariqatlarining e'tiroficha, dilni faqat yorga bermoqlik kerak. Ko'ngildanafs, kibr, hasad va fisq-fasodkabi dushmanlarga o'rin berilar ekan, unday maskanni yor tark etadi. Quduratlik ko'ngil sohibi visol ko'shliga ko'tarilishdan mahrum bo'ladi.

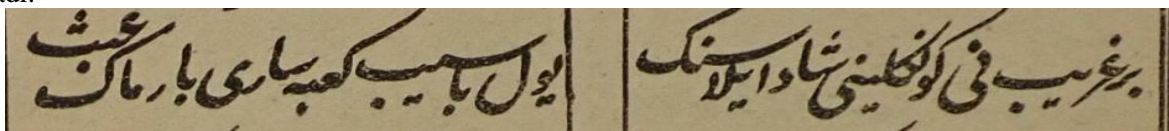
Ma'lumki, Huvaydo Boborahim Mashrabning kichik zamondoshi, bir xil tarixiy muhitda yashab ijod qilgan mutafakkir edi. Mutasavvif shoir Mashrab fikricha, to dilda ma'rifatdan nuri iymon bo'lmasa, so'fiyning ishq da'vosini qilishi behuda.

“Xotiri pokingni mashg'ul qilma hargiz dunyog'a,

Dil g'uboroluda bo'ldi, ul ko'rolmas yorni”- deya Mashrab haqiqiy oshiq dunyo manfaatlaridan forig' bo'lib, yor muhabbatini qozonishi mumkinligini ta'kidlaydi.

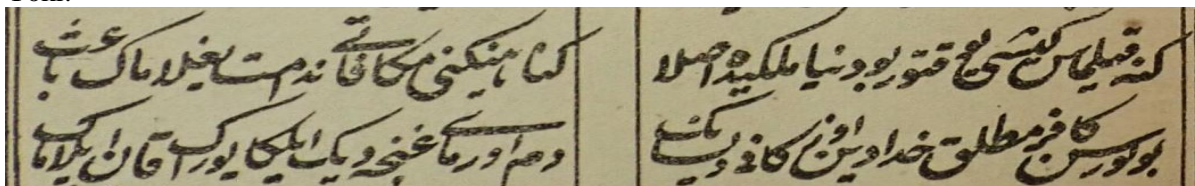
Huvaydo g'azallarida axloq-odob, ma'naviyat, ma'rifat va tarbiya masalalari alohida o'rin tutadi: shoir halollik, poklik, rostgo'ylik, taqvodorlik, birovning haqiga xiyonat qilmaslik, yetim-yesir, kambag'al-miskinlarga shafqatli bo'lish, xayr-u saxovatlilik kabi eng olijanob insoniy fazilatlarini targ'ib qildi. Nopoklik, kazzoblik, o'g'rilik, birovning haqiga xiyonat qilish, ayniqsa, kibr-u havo, mutakabbirlik singari illatlarni qattiq qoraladi. Adib inson hayotidagi ijobiy va salbiy xususiyatlar haqida yozar ekan, ularning

oqibatini ko'rsatish uchun, albatta, islom dinining muqaddas kitobi bo'lmish Qur'on va hadislardan dalillar keltiradi.

[1]

Joriy yozuvdagi tabdili:
Bir g'aribning ko'nglini shod aylasang,
Yo'l bosib Ka'ba sari bormak abas.
Yoki:

[1]

Joriy yozuvdagi tabdili:
Gunoh qilmas kishi yo'qdur bu dunyo mulkida aslo,
Gunohingni mukofoti nadomat yig'lamak bois.
Bo'lursan kofiri mutlaq, Xudodin o'zgani desang,
Dam urmay g'unchadek elga yurak qon aylamak bois.

Ushbu baytlardan ko'rinib turibdiki, shoir hadislarni kitobxonga mahorat bilan yetkaza olgan. Hadisi sharifda Payg'ambarimiz: "Gunohidan tavba qiluvchi kishi gunohsiz odam bilan barobardir" deganlar.[4] Yana bir o'rinda "Har bir narsaning kaliti bor, jannatning kaliti – miskin-faqirlarni sevishdir", - deya faqir-u g'ariblarni sevish, ularning ko'nglini olishni har narsadan ustun qo'yganlar.[4]

O'zbek mumtoz adabiyotimizda Huvaydoning yuqorida keltirilgan g'azallariga g'oyaviy yaqin bo'lgan Boborahim Mashrab g'azallari ham ko'zga tashlanadi.

Yorsiz ham bodasiz Makkaga bormoq ne kerak?!

Ibrohimdin qolg'on ul eski do'konni na qilay?!

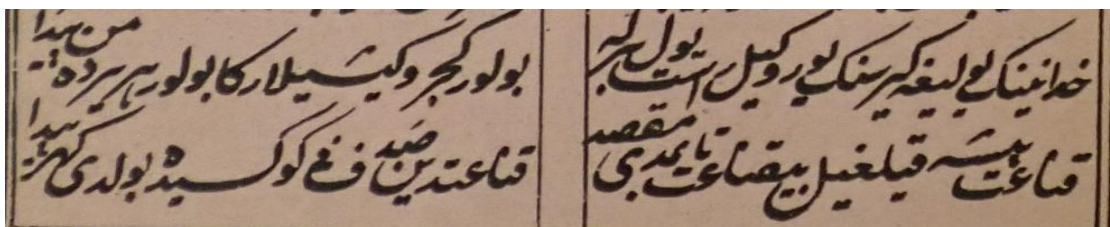
yoki

Tavofi olami dil qil jahonda har bashardin sen,

Agar bir dilni sen buzsang, yuzar Ka'ba buzulmazmu?

Yuqorida aytganimizdek, bir xil tarixiy muhitda yashab ijod etgan ikkala mutasavvif shoirlar Huvaydo va Mashrabning inson qalbi to'g'risidagi fikrlari hamohangdir. Har bir insonning dil olami tavof etishga, e'zozlashga sazovor. Chunki Tangri jamiki mavjudod ichra eng mukarram zot etib insonni yaratgan. O'zidagi eng go'zal fazilatlarini unda mujassamlashtirgan. Inson dilida o'ziga nisbatan otashin muhabbat uyg'otgan. Binobarin, odamzod yuragida Allohmuhabbati mavjud ekan, u Ka'ba singari muqaddas, muborakdir. Insonning dil olamiga kirishi Ka'bani ziyorat etishdek savob, qalbni og'ritish esa Ka'bani vayron etishdek gunohi azim.

Huvaydo g'azallarida ibodatning har xil ko'rinishlari zikr etilib, umuman olganda, solik maqomi ifoda etilgan.

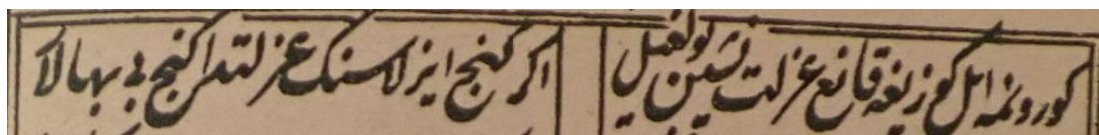

[1]

Joriy yozuvdagi tabdili:
Xudoning yo'lig'a kirsang, yurugil rost yo'l birla,
Bilur kajrav kishilarga bo'lur bir-birda man paydo.
Qanoat pasha qilg'il, beqanoat topmadi maqsad,
Qanoatdin sadafning ko'ksida bo'ldi guhar paydo.

Ushbu misralarda ta'kidlangan qanoatli bo'lish, nafsni tiyish, halol yo'lda yurish tasavvufda zuhd ahliga xos holatlar hisoblanadi.

Ma'lumki, Yassaviylik tariqatida uzlatga chekinish va unda Alloh zikriga berilish masalasiga keng e'tibor qaratiladi. Buni Bahouddin Naqshband tariqatida ham ko'rishimiz mumkin, faqat zikrning botiniy jihatiga urg'u beriladi. Botiniy xilvat- haqiqiy xilvat bo'lib, jism va jasadda xalq bilan, botinda – ruh va ko'ngilda Alloh ila bo'lmoq holidir. Quyida keltirilgan baytda Huvaydo ham uzlatda bebaho boyliklar (ilohiy ilm sirlari) ko'p ekanligini ta'kidlaydi.

[1]

Joriy yozuvdagi tabdili:

Ko'rinma el ko'zig'a qoni'u uzlatninishin bo'lg'il,

Agar ganj izlasang, uzlatda ganji bebaholar ko'b. (Toshbosmada "ko'b" radifi ushbu baytda tushib qolgan, biz matn talabiga ko'ra tikladik.)

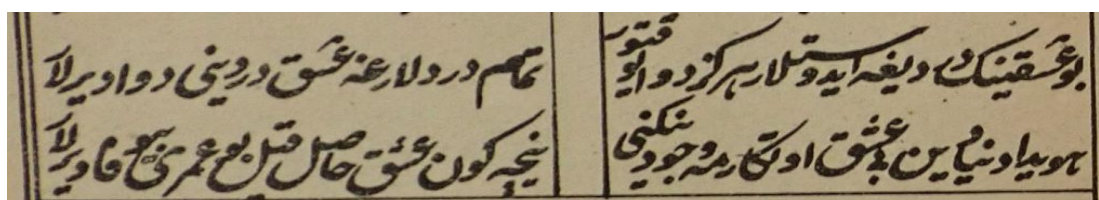
Mashrab g'azallarida esa uzlatga chekinib faqat Allohni zikr etish, murodiga yetish, haqiqatni ochish uchun qalandariylik yo'liga xayrixohlik bor.

Havas bozorini dur aylagil, zinhor boshingdin,

Qo'lingni ikki dunyodin uzib, dilni qalandar tut.[10]

Bilamizki, Mashrab qalandarlik maslagini tutgan va uni o'z she'rlarida tarannum etgan. Ta'kidlash joizki, Huvaydo va Mashrab maslaklarida zikr etish yo'llari o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Huvaydo naqshbandiylik tariqatining asoslaridan biri bo'lgan "xilvat dar anjuman"ni tanlagan. Bunda xalq orasida bo'lib ham, botinan Alloh zikrida qoyim bo'lmoqlikka e'tibor beriladi.

Naqshbandiya tariqatining izchil davomchilari Boborahim Mashrab, So'fi Olloyor va bularning izdoshi bo'lgan Xojanazar Huvaydo ham yassaviya, mavlaviya, malomatiya, qodiriya, zayniya tariqatlari g'oyalarini targ'ib etgan, avom xalq ma'naviyatini yuksaltirishga intilgan. Shu bilan birga Huvaydo zamondoshlarini Allohning yo'liga, ya'ni poklik va saodatga da'vat etar ekan o'zidan ilgari o'tgan barcha buyuk so'fiylar singari ishq dardini barcha dardlar (ijtimoiy muammolar)ning davosi deb biladi.

[1]

Joriy yozuvdagi tabdili:

Bu ishqning dardig'a, ey do'stlar, hargiz davo yo'qtur,

Tamomi dardlarg'a ishq dardini davo derlar.

Huvaydo, dunyodin beishq o'tkarma vujudingni,

Necha kun ishq hosil qil, bu umrni bevafo derlar.

Xojanazar Huvaydoning fikricha, Allohning vasliga erishishga to'sqinlik qiladigan raqiblar bor. Ular aslida nafs balosi, mol-u dunyo havasi, kibr va manmanlikdir. Allohning vasliga yetishmoq uchun solik vujud sahrosini bosib o'tishi, bu yo'lda duch keladigan dev, ajdaho (nafs lashkarlari)ni qatl etishi lozim. Bu yo'l qorong'u bo'lib, yo'ldan adashmaslik uchun chirog' (ilm) va asokash (ma'naviy rahnamo, pir) zarurdir. Nafs lashkarlari insondan tashqarida emas, balki uning ichidadir. Bu makkor va yovuz dushmanga qarshi kurashmog'i uchun solikda mustahkam iroda, sabot-matonat, himmat, jasorat, shiddatkor ilohiy ishq bo'lishi kerak.

Allohg'a bo'lgan muhabbat, ya'ni ilohiy ishq haqida barcha mutasavvif shoirlar, jumladan, Mashrab ham kuylagan. So'fiy shoirlarni ilohiy ishq kuychilari deyishadi. Lekin ishqni kuylashda har bir shoirming o'z yo'li, ovozi, o'zgachaligi bor. Masalan, Ahmad Yassaviy ishqni ilohiyini rasmiy shariat doirasidan uzoqlashmagan holda sharh etadi. Navoiy ishqni mushohada qiladi, har qanday yonish-kuyishlarda ham o'ychanlik, bosiqlik unga xos. Mashrab esa ko'nglidagi ishq olovi qanday bo'lsa, uni shundayligicha she'rga ag'daradi. Allohg'a bo'lgan muhabbatini ochiq izhor etadi.

Borib so'rdum tabiblardin: "Bu dardimga davo bormu?"

Alar ayturki: "Ey nodon, bu dardi bedavo derlar!"

Qani Layli, qani Majnun, qani Shirin bilan Farhod,

Alar o'tti bu olamdin, bu olam bevafo derlar.[10]

Huvaydo g'azalida ham, Mashrab g'azalida ham bir xil g'oya, ya'ni bu olam bevafo ekanligi aytilyapti. Ko'rinadiki, Huvaydo ijodida Boborahim Mashrab g'oyalari yanada rivoj topdi, uning asarlariga xos insonparvarlik, yuksak badiiylik yangicha mazmun, ahamiyat va jozibadorlik kasb etdi.

Xulosa. Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash joizki, Huvaydoning tasavvufiy she'riyati o'z davrida qo'lyozma shaklida keng tarqalgan va bayozlarga kiritilgan bo'lib, diniy maktab va madrasalarda o'qitilgan. Shoirning odob-axloqdan ta'lim beruvchi o'lmas asarlari barkamol avlodni tarbiyalashda, xalqimiz ma'naviy olamini yoritishda muhim darslik vazifasini o'taydi. Hayot tilsimlarini yechish, dunyoni mukammal ko'rish, haqiqatni teran anglash, insoniy kamolot pillapoyalaridan sobitqadam ko'tarilish uchun Huvaydo ijodini doimiy hamrohimizga aylantirmog'imiz lozim.

ADABIYOTLAR:

1. هويداي جمانى *Buxoro toshbosmasi, 1900 yil.*
2. Huvaydo. *Devon.-T.:Yangi asr avlodi. 2005.303 bet.*
3. "Qur'oni karim suralari va duolari fazilati". -Toshkent-2019.
4. *Imom Buxoriy "Al-jomi' as-sahih", 1-kitob, Toshkent-1991.*
5. "Axloq-odobga oid hadis namunalarini" "Fan" nashriyoti 1992.
6. *Jumaxo'ja N. Huvaydo me'rosining ma'naviy-ma'rifiy mohiyati.-T.:1995.*
7. *Qodirqul Ro'zmatzodaning "Xojamnazar Huvaydo diniy-mistik qarashlarining XVII-XVIII asrlar Markaziy Osiyo tasavvufi rivojidadagi o'rni" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati Toshkent - 2020.*
8. *Jumaxo'ja N. Huvaydo tasavvufiy she'rlarida falsafiy-badiiy talqin. "Sharq yulduzi" jurnali, 1998, 4-son.*
9. *Jumaxo'ja N., Qosimov B. O'zbek adabiyoti.-T.:2001.*
10. *Boborahim Mashrab. Mehribonim qaydasan. T.:1990.*
11. *Ro'zmatzoda Q. Xojanazar Huvaydo va tasavvuf. "Sirli Olam" jurnali, 2001, 3-son.*
12. *Sultonmurod Olim. Bahouddin Naqshband hamda naqshbandiya tariqatining islom olamidagi o'rni, mavqei va ahamiyati // Globallashuv sharoitida tariqatlar: ta'limot va uslublar, tahlil va xulosalar. - Toshkent: Movaraunnahr, 2014.*
13. *Valixo'jayev B. Mumtoz siymolar. - T.: Meros, 2003.*
14. *Boltaboyev H. Mumtoz so'z qadri. Adabiy-ilmiy maqolalar. - T.: Adolat, 2004.*
15. *Jabborov N. O'zbek matnshunosligi va unda matn tanqidi, ilmiy-tanqidiy matn istilohlarining o'rni / O'zbek mumtoz adabiyotini o'rganishning nazariy va manbaviy asoslari. Respublika ilmiy-amaliy konferentsiyasi materiallari. -Toshkent: Mumtoz so'z, 2019.*

AHMAD YASSAVIY TOSHBOSMALARIDA QUR`ON OYATLARI TALQINI

Baxtiyorova Gulnigor Murodillayevna,
BuxDU Matnshunoslik va adabiy manbashunoslik yo`nalishi magistranti
gulnigorbaxtiyorova78@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada o`zbek mutasavvuf shoiri Ahmad Yassaviyning 1912-yilda Qozonda chop etilgan toshbosmasidagi Qur`on oyatlari qo`llanilgan hikmatlar tadqiqot obyektiga olindi. She`rlardagi iqtibos keltirilgan o`rinlar aniqlandi va joriy yozuvga o`girildi. Hikmatlar g`oyaviy-badiiy jihatdan tahlilga tortildi. Tahlil talabi bilan Qur`oni Karim tafsirlariga murojaat qilindi. Hikmatlarda keltirilgan oyatlar izohi va tushunarsiz so`zlarga alohida izoh berildi.

Kalit so`zlar: toshbosma, iqtibos, Qur`on, tafsir, hadis, naqshbandiya tariqati, islom dini, zikr, ibodat.

Аннотация: В данной статье в качестве объекта исследования были взяты стихи Корана, использованные в литографии узбекского поэта-мистика Ахмада Яссави, изданной в Казани в 1912 году. Цитируемые места в стихотворениях были определены и преобразованы в текущий текст. Пословицы анализировались в идейном и художественном аспектах. С запросом на анализ были обращены комментарии к Священному Корану. Пояснениям к стихам, упомянутым в пословицах, и непонятным словам были даны особые толкования.

Ключевые слова: каменная печать, цитата, Коран, толкование, хадис, секта Накибанди, исламская религия, зикр, молитва.

Abstract: In this article, the verses of the Koran used in the lithograph of the Uzbek mystic poet Ahmad Yassawi, published in Kazan in 1912, were taken as the object of study. Quoted places in the poems have been identified and converted into the current text. Proverbs were analyzed ideologically and artistically. With a request for analysis, comments on the Holy Quran were addressed. Explanations to the verses mentioned in proverbs and incomprehensible words were given special explanations.

Keywords: stone seal, quote, Koran, interpretation, hadith, Naqshbandi sect, Islamic religion, dhikr, prayer.

Kirish. Ahmad Yassaviy – mutasavvuf shoir. Tasavvufdagi to`rt asosiy bosqich: shariat, tariqat, ma`rifat, haqiqat mohiyatini she`riy misralariga singdirgan Ahmad Yassaviy shu yo`nalishda katta shuhrat qozondi. Bu bejiz emas. Adib tasavvufni inson ma`naviyatini yuksaltiruvchi muhim omil sifatida biladi. Bundan maqsad insoniyatni to`g`ri yo`lga da`vat etishdir. To`g`ri yo`l haqiqatni anglashga olib kelmog`i kerak. Haqiqatni anglash o`zlikni anglashdir. Bunga erishmoq uchun kishining hidoyat yo`liga kirmog`i, butun kuch va vujudini shu yo`lga qaratmog`i kerak.

Ahmad Yassaviy she`riyatidagi obrazlar tuzilishi ham tasavvuf ta`limoti bilan, ham og`zaki ijod an`analari bilan chambarchas bog`lanib ketgan. Pir, darvish, oshiq, obid, oqil, zohid, ishq, tolib, ummat, rasul, shayton, imon kabi obrazlar bevosita tasavvuf bilan bog`lansa, yo`l, rabot, karvon, o`q kabilar og`zaki ijod an`analari bilan aloqador holda yuzaga kelgan.

Ma`lumki, Ahmad Yassaviy hikmatlari xalqona ruhi bilan o`ziga xoslik kasb etadi. "Yassaviya" tariqatining barcha aqidalari Ahmad Yassaviyning asosiy asari bo`lmish "Hikmat"da mufassal bayon etilgan. "Hikmat" asarida "Yassaviya" ta`limotidagi poklik, halollik, to`g`rilik, mehr-shafqat, o`z qo`l kuchi, peshona teri va halol mehnati bilan kun kechirish, Alloh taolo visoliga yetishish yo`lida insonni botinan va zohiran har tomonlama takomillashtirish kabi ilg`or umuminsoniy qadriyatlar ifoda etilgan. Ayrim manbalarda Ahmad Yassaviy 4400, boshqa manbalarda 9900 hikmat aytgan deyishadi. (Shoirning o`zi devonida "To`rt ming to`rt yuz hikmat aytdim, haqdin farmon", deydi. Ibrohim Haqqulovning yozishicha, turk olimi Komil Erarslonbu raqamni keyingi shoirlar to`qigan, degan fikrni aytadi). Bizningcha ham, 4400 raqami ramziy ma`noda ishlatilgan. Aslida gap shoir hikmatlarining sonida emas, mazmunidadir. Sohibqiron Amir Temur farmoni bilan 1395-1397-yillarda Turkistonda "Yassaviya" tariqatining asoschisi Xo`ja Ahmad Yassaviyning qabri o`rnida muhtasham maqbara qurdiriladi. Amir Temur alohida farmon qabul qilib, maqbara yonida masjid va xonaqoh darvishlari va ziyoratchilari uchun 60 chelak suv sig`adigan katta doshqozon yasatgan. Og`irligi 2 tonna, chetining aylanasi 2,75 gaz keladigan, yetti xil metall: temir, ruh, qo`rg`oshin, qalay, qizil mis, kumush va oltin qorishmasidan yasalgan mazkur qozon tabrizlik ohangar usta Abdul Aziz ibn Sharafiddinva uning shogirdlari qo`li bilan yasalgan. Bu qozonga o`xshash nodir ajoyibot

dunyoning boshqa hech bir diyorida uchramaydi. Bayram, hayit kunlari Yassaviy masjidiga son-sanoqsiz ibodat qiluvchilardan kelganida, bu qozonga shu maqbara ostidan chiqadigan muqaddas buloq suvidan to'ldirib, odamlarga ulashilgan. Ziyoratchilar ko'ngillari poklanib, kasalliklardan forig' bo'lib ketishgan "Yassaviya" tariqatining asoschisi va shoir Xoja Ahmad Yassaviy qoldirib ketgan buyuk meros, ma'naviyatimizning rivojida muhim o'rin egallab kelmoqda. Uning "Devoni Hikmat" asaridagi hikmatlarni tahlilga tortsak, unda juda ko'p o'rinlarda oyatlardan iqtibos keltirilganligiga guvoh bo'lamiz. Iqtibos sifatida keltirilgan Qur'on oyatlari mazmunan hikmatda anglatmoqchi bo'lgan ma'noga shu qadar mos tushgan, hatto uyg'unlashib ham ketgan deyish mumkin.

Iqtibos - (arab. — ziyo olmoq), sitata — biror asardan so'zma-so'z olingan parcha. Iqtibos bayon qilinayotgan fikrni ishonchli fikr bilan qo'llab-quvvatlash, muayyan fikrni tanqid qilish uchun hamda muhim faktik material — misol sifatida qo'llaniladi. Iqtibos, asosan, ilmiy (ko'pincha gumanitar) va rasmiy nutqda ishlatiladi hamda qo'shtirnoq bilan belgilanadi yoki alohida harf bilan yoziladi. Shuningdek, manbaga ham havola qilinadi. Bunday ko'chirmalar foydalanuvchining fikri bilan qiyoslanganda uning mohiyatini to'g'ri tushunish imkonini beradi.

So'fiy shoirning go'zal hikmatlardan namuna sifatida tahlilga tortsak:

"Inno fatahno" ni o'qub, ma'no so'rдум,
Partav soldi, behud bo'lib, diydor ko'rдум,
Mullom urub, "Uskut" dedi, boqib turdim,
Yoshim sohib, muztar bo'lub turdim mano.

Hikmatda Ahmad Yassaviy "Innofatahno", ya'ni Qur'oni Karimdagi "Fath" surasining birinchi oyatini iqtibos qilib keltiradi. Bu sura Madinada nozil qilingan bo'lib, yigirma to'qqiz oyatdir. Bu surada payg'ambar alayhis-salom bilan Makka mushriklari o'rtasida hijriy oltinchi sanada bo'lib o'tgan Xudaybiyya sulhi haqida va bu sulhning oradan bir yil o'tgach ro'y beradigan buyuk Fath — Makka mushriklari ustidan qozonilgan g'alabaning boshlanishi bo'lib qolgani to'g'risida so'z boradi. Suraning «Fath — G'alaba» deb nomlanishining boisi ham shudir. Ammo Yasaviy "Fath – G'alaba" bilan bog'liq suradan iqtibos keltirish orqali nafs ustidan qozonilishi nazarda tutilgan jihodni nazarda tutadi. Chunki tasavvuf shayxlari eng alohida e'tibor qaratgan masala – bu nafs bilan jihod bo'lib, so'fiylarning maqsadi aynan mana shu jihodda "Fath – G'alaba" ga erishishiga bog'liq. Ahmad Yassaviy ham mazkur an'anani izchil davom ettirdi.

Qul Xoja Ahmad haq so'zini so'zlab o'tti,
"Ayn ul-yaqin" tariqatda bo'zlab o'tti,
"Ilm ul-yaqin" shariatni so'zlab o'tti,
"Haqq ul-yaqin" haqiqatdin aydim mano.

Ayn ul-yaqin- biror narsani o'z ko'zi bilan ko'rib, uning mohiyatiga to'liq ishonch hosil qilish.

Ilm ul-yaqin- biror ishni ishonchli kishilar orqali yoki avvalgilardan eshitish orqali shak-shubhasiz ekanini bilish. Haqq ul-yaqin - biror narsaning qandayligi va mohiyatini sezgilar va hissiyotlar orqali bilib olishdir.

Xoja Ahmad Yassaviy faqat Alloh deb yashaganini ushbu hikmat ham dalillaydi. U tariqatni ko'rganlari asosida bilib olinishini, shariat esa kishilardan eshitganlari orqali o'rganilishini aytadi. Oxiri haqiqatga kelib inson Allohni butun vujudi bilan, histuyg'ulari orqali his etishini aytadi. Ushbu hikmatda tasavvuf yo'lidagi muqaddas to'rt qadam sanab o'tilganligi ko'rinadi. Shu to'rt qatorlik hikmatda juda katta ta'limotni

أنا فتحناني أوقوب معني سوردم
پرتوسالدى بيمخرد بولوب ديدار كوردوم
ملام اوروب اسكت ديدى باقيب تورديم
ياشيم ساچيب مضطر بولوب تورديم هنا

قل خواجه احمد حق سوزيني سوزلاب اوتي
عين اليقين طريقتده بوزلاب اوتي
علم اليقين شريعت ني سوزلاب اوتي
حق اليقين حقيقت ديسن ايديم هنا

akslantirish muallifning qalami o`tkirligidan dalolatdir. Xalqchil qilib yozilgan ushbu satrlar o`quvchiga nafaqat dunyoviy bilim, balki diniy tasavvur ham beradi. Ahmad Yassaviyning "Faqrnoma" sida keltirilgan vasiyat ham mazmunan ushbu hikmatni yoqlaydi:

Har darvish bu maqomni bilmasa va amal qilmasa oning shayxligi shaytoniyturur. Avval maqomi malakut, ikkinchi maqomi lohut, uchinchi maqomi nosut, to`rtinchi maqomi jabarut.

Maqomi jabarut- shariat turur
Maqomi malakut- tariqat turur
Maqomi lohut-ma`rifat turur
Maqomi nosut-haqiqat turur.

"Fazkurulloh kasiran" deb oyat keldi,
Zikrin aytib, zorin qilib yurdim mano.
Diydorini oshiq'larga va`da qildi,
Ishq yo`lida jonim berib yurdim mano.

Ushbu hikmatda "Fazkurulloh kasiran" oyati iqtibos tariqasida qo`llangan. Mazkur oyat Qur`oni Karimdagi "Juma" surasining 10-oyati hamda "Ahzob" surasining 41-oyatida keltirilgandir. Oyating ma`nosi quyidagicha:

"Juma" surasining 10-oyatida: "Bas, namoz tugagandan so`ng yer yuzi bo`ylab tarqaling va Allohning fazlidan talab qiling va **Allohni ko`p eslang** shoyatki, yutuqqa erishsangiz";

"Ahzob" surasining 41-oyatida esa "Ey, iymon keltirganlar! Allohni ko`p zikr qilinglar. Siz Alloh bilan qachon yolg`iz qolish imkoniga ega bo`lasiz? Faqatgina kunida 5 martagina. Bu ham bo`lsa Alloh farzi ila ibodat qilganda deyish mumkin. Faqat shu holatda Olloh bilan yakka qolib, faqat uning yodi ila band bo`lish mumkin. Shu o`rinda shoir Ollohning va`dasini eslaydi, ya`ni uni qancha ko`proq zikr qilinsa, diydoriga yetishishlik shuncha oson bo`ladi. Va ana shu yo`lda tinmay harakat qilayotganligi, uning ham birdan bir maqsadi Olloh diydoriga yetishish ekanligi hikmatda aks etgan.

Eranlari haq yodidin g`ofil bo`lmas,
"Rijolun lo talhihim" der Holiqu nos,
Eran yo`lin tutqan hargiz yo`lda qolmas,
Ul hazratda sir-asrori maqbul bo`lur.

Ushbu iqtibos muborak Qur`oni Karimdagi "Nur" surasining 37-oyatidir. Oyating tafsiriga to`xtaladigan bo`lsak, "Bir kishilarki, ularni tijorat ham, oldi-sotdi ham Ollohning zikridan, namozni to`kis ado etishdan va zakot berishdan mashg`ul qila olmas".

Hikmatni g`oyaviy-badiiy tahlil qilishdan avval "eran" so`zining mohiyatini anglashimiz darkor. O`zbek xalq dostonlarida hamda shomonlik folklorida doston qahramoniga, shomonga doimiy ravishda yordam beruvchi, ustozlik qiluvchi homiy kuch. Eran atamasi "Alpomish", "Go`ro`g`li" va boshqalar dostonlarda chiltonlar, Xizr va aziz avliyolarga nisbatan umumlashma nom sifatida qo`llanadi. Odatda, Xizr barcha eranlarning yo`lboshchisi sifatida e`tirof etiladi. Turli diniy manba va manobalarda ham eran atamasi aziz avliyo ma`nosida ishlatiladi. Hikmat mazmuniga esa aziz avliyo degan ma`nosi mosroq, nazarimizda. Aziz avliyolar haqning yodidan bir zum ayri bo`lmaydi, ularning Alloh yo`lida bajarayotgan amallariga tijorat ham, oldi-sotti ham mone`lik qilolmaydi. Mana shu eranlar (aziz avliyolar) yo`lidan borgan kishi yarim yo`lda qolib ketmaydi hamda Allohning sir-asrori, ya`ni visoliga yetishishi bilan bog`liq mulohazalar hikmat mazmuniga singdirilgan.

ایرانلار حق یادیدین غافل بولماس
رجال لانتلیهم دیر خالسی الناس
ایران بولین توتغان هرکیز بولده قالماس
اول حضرتده سر اسراری مقبول بولور

۱۶ حکمت
فاذکر الله كثيرا ديب آيت كیلدی
ذکرین ایتیب زاری قیلیب یوردوم منا
دیدارینی عاشق لارکا وعده قیلدی
عشق بولیدن جانیم بیریب یوردوم منا

۸۳ حکمت
کل من علیها فان آیتنده
بیر خدا دین اوزکا مخلوق اولار ایرمیش
اسرافیل صورین آلیب هورکاتنده
کوردین بنه تبرکوزوبان قویار ایرمیش

“**Qullu man alayho fon**” oyatinda,
Bir xudodin o`zga mahluq o`lar ermish.
Isrofin surin olib hurgoninda,
Go`rdin yana tirguzubon qo`yor ermish.

تورت يوز قرق تورت پیغمبر مرسل نبی
قاللادیلار بو دنیا دین اوق باری
کل نفس ذاقته الموت آینی
قرآن ایچره مونداغ خبر بیرور ایرمیش

Dastlab, baytda keltirilgan iqtibosga e`tibor qaratamiz: “**Kullu man alayho fon**” – Yer yuzidagi barcha jonzot foniidir. Mazkur parcha Qur`oni Karimning “Ar-Rohman” surasidagi 26-oyati karimadir. Mazmuni to`liq anglash uchun Isrofin suri birikmasining mohiyatini anglashimiz zarur. Qur`onda aytilishicha, qiyomat kuni Isrofil farishta tomonidan chalinadigan, shox (muguzdan) ishlangan karnayga nisbatan Isrofil suri so`zi ishlatilar ekan.

Iqtibos va ayrim izoh talab birikmalarning mazmunidan kelib chiqib, Allohdan boshqa barcha mavjudotlar foniidir. Abadiylik faqat Xudoga xos. Inson o`lgach esa yana tiriladi, bu voqea qiyomat kunida Isrofil farishta karnayini chalgach yuz beradi. Ushbu chalingan kuy o`lgan ruhni go`ridan turg`izib qo`yar ekan, deya diniy manbalarda qayd etiladi. Allohning abadiyligini, boshqa jamiyki mavjudotlar-u ularning buyum-u anjomlari bari-barisi o`tkinchiligini, qiyomat kunida yuz beradigan voqeot bilan bog`lagan holda juda qisqa qolipga sig`dira olishijodkorning o`tkir saviyasi va badiiy mahoratidan darakdir. Hikmatda aytilayotgan fikrlarni Olloh so`zlari bilan isbotlash, albatta, katta mas`uliyat va sinchkovlikni talab etadi. Navbatdagi hikmat ham Qur`oniy mushohadalarga yo`g`rilgan:

To`rt yuz qirq to`rt payg`ambaru mursal nabi,

Qolmadilar, bu dunyodin o`tti bari,
“**Qullu nafsini zoiqat ul-mavt**” oyati,
Qur`on ichra mundog` xabar berur ermish.

ذاکړلارکا خدا اوزی وعده قبلدی
فاذکړونی اذکړکم آبت کبلدی
فردوس آتلغ جنتی دین معضر کبلدی
کبلنک بیغلبنک ذاکر قوللار ذکر ابنا بک

Mazkur hikmatda ham Qur`oniy oyat iqtibos qilingan. “**Qullu nafsini zoiqat ul-mavt**” – (Har bir jon o`limni totguvchidir) “Oli Imron” surasining 185-oyati keltirilgan. Mursal nabi- yuborilgan payg`ambarlar, degan ma`noni anglatadi. Ushbu hikmat ham mantiqan yuqoridagi hikmat bilan bog`lanadi. Ya`ni dunyo va barcha jonzotlarning foni ekanligiga urg`u beriladi. So`fiy shoir yuborilgan to`rt yuz qirq payg`ambarlarning birortasi qolmadi, barchasi o`limga yuzlandi. Bu fikrning asosi sifatida Qur`ondagi oyat iqtibos qilinadi. Ushbu hikmat zamiridan Allohning “Hayyi qadim”, ya`ni hamisha tirikligi, o`lim esa faqat u yaratgan maxluqot olamiga xos xususiyat ekanligini anglash mumkin.

Zokirlarga Xudo o`zi va`da qildi,
“**Fazkuruni, azkurum**” oyat keldi,
Firdavs otlig` Jannatidin mahzar keldi,
Keling, yig`iling zokir qullar zikr aytaylik.

Navbatdagi hikmatda “Baqara” surasi, 152-oyati keltirilgan: “**Fazkuruni, azkurum**” - Bas, meni eslanglar, sizni eslayman. Hikmatning uchinchi misrasida keltirilgan mahzar so`zi hozir qilmoq, qaror, majlis, degan ma`nolarni anglatadi.

Ta`kidlash joizki, hikmatda zikr masalasiga urg`u berilgan. Yuqoridagi oyatga ko`ra, zikr aytguvchi bandalarga Allohning va`dasi bor: meni eslanglar va men ham sizni eslayman. Shuningdek, zikr aytish orqali Firdavs nomli Jannatga joy hozirlanadi, deya shoir bandalarni zikr aytishga chorlamoqda. Alloh taoloning nomini tilga olib takrorlash, madh etish, eslash “zikr” deb ataladi. Hatto, duo ijobat bo`lishining sabablaridan biri ham Alloh zikri bilan bog`liq.

Xulosa qilib aytganda, Ahmad Yassaviyning “Devoni Hikmat”idan o`rin olgan hikmatlar mavzu jihatdan rangbarang bo`lishiga qaramay barchasining zamirida, tub mohiyatida Allohni zikr etish, unga ibodat qilish, haq vasliga yetishish kabi ulkan g`oyalar singdirilgan. Mana asrlardirki, insoniyatni ezgulikka muhabbat, yovuzlikka nafrat ruhida tarbiya qilib kelmoqda.

ADABIYOTLAR:

1. Тапсырган Мустафа А. ديوانحکمت - Казан. Типо-литография Императорского Университета. 1904 (بشنجی مرتھباصلوی)
2. Тапсырган Мустафа А. ديوانحکمت - Казан. Типо-литография Императорского Университета. 1912 (التنجی مرتھباصلوی)
3. Amonova Z.Q. Boborahim Mashrabning Nasimiya tatabbu'si. Международный журнал искусство слова (So'z san'ati). 2021/10/28
4. Ahmad Yassaviy Devoni Hikmat. Toshkent: G`ulom, 1992
5. Nasafi. Xoja Ahmad Yassaviy. – Toshkent: G`afur G`ulom nomidagi Adabiyot va san`at nashriyoti, 1993.
6. Ahmad Yassaviy. Umring yeldek o`taro. Hikmatlar. – T.: “Muharrir” nashriyoti, 2020.
7. Siyoyev S. Ahmad Yassaviy. – Tosh. “Yangi asr avlodi”, 2019.
8. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug`ati. 4 jildlik. E.Y. Fozilov tahriri ostida. 1-jild. – T.: Fan, 1983.
9. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug`ati. 4 jildlik. E.Y. Fozilov tahriri ostida. 2-jild. – T.: Fan, 1983. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug`ati. 4 jildlik. E.Y. Fozilov tahriri ostida. 3-jild. – T.: Fan, 1984.
- 10.4. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug`ati. 4 jildlik. E.Y. Fozilov tahriri ostida. 4-jild. – T.: Fan, b.
11. Berdak Yusuf. Mumtoz adabiy asarlar lug`ati. – T.: “Sharq”, 2010.
12. Hasanov S. Qur`oni karim so`zlarining arabcha-o`zbekcha ko`rsatkichli lug`ati. – T.: G`afur G`ulom nomidagi adabiyot va san`at nashriyoti, 1997.
13. www.Maqola.uz
www.ziyo.uz.

Navoiy gulshani

ABOUT THE ARTISTIC WORLD OF THE GREAT ARTIST

Sayliyeva Mokhinur Rahmiddinovna,
Teacher of Bukhara State University
m.r.sayliyeva@buxdu.uz

Every artist has a wide world. However, Alisher Navoi's demand for art was very large. In the preface of the poem "Badoe` ul-bidoya" the poet dwells on this subject in detail. The great artist of words, through the magic of poetry, encourages members of different worldviews, different categories of society to live with a single goal, an objective goal. There are important reasons for this conclusion. It is interesting to note that when we read the preface of the above-mentioned collection carefully, the following thought came to our attention: the couplet of each letter does not differ from the previous couplet and other couplet in style. With this emphasis ("previously written couplet") the poet is referring to the couplets placed in the first place instead of on the walls. In the first couplet in "Garoyib us- sigar", the most perfect miracle created by the truth is glorified by mature(perfect) person. The first couplet of "Navodir ush-shabab" describes the work that distinguishes man from the creatures of truth and defines his essence. The art of verse writing is of special importance among a number of disciplines, such as epic writing, rubai writing, and lexicography. Although the problems of the poet's writing style (verse) have been comprehensively solved in Navoi studies, there are many points of his analysis. After all, with each line, the creative legacy of this great word artist, associated with eternity, deepens as one studies it. The mysteries of the poet's secret are getting deeper and deeper. The verse we are going to analyze is the 10th verse, which begins with the article "Falak nilufaridin chashmayi mehr oldi gar paydo" from the "Badoye 'ul-bidoya" collection. This poem is 9 couplets, 136 words long. Below we would like to quote the full text of the poem.

(The analysis of 551 verse of collection of "Garoyib us-sigar")

Yana har dam ishim sochmoqdurur ko'z bog'idin lola
 Ki, bo'lmish loladek qonlig' ko'ngul pargola-pargola.

Ko'zungdur fitna-vu afsun savodidin qora nargis,
 Yuzundur mehnat-u idbor dog'idin sarig' lola.

Umidim mazrain, dedim ko'kartay ashkdin, lekin
 Sovug' ohimdin o'ldi ul ekinga bu yog'in jola.

Shafaq ichra emas anjumki gardun javrida ohim
 Harorat oncha ko'rguzdiki, erni bo'ldi tabxola.

Marazliq zaxmi ko'p tandin bayone ko'nglum afg'oni,
 Buzug'din uyladurkim, chug'd qilay dam-badam nola.

Deb erding, jon beray o'lsang yetishti ul mahal, vahkim,
 Gado sultong'a netkay juz gadolig' o'tsa ham hola.

Navoiy dahrning kun yuzi, tun sochig'a mayl etma
 Ki, oxir umr naqdin muxtal aylar ushbu muhtola.

Weight of verse:

Ya-na har dam/ i-shim soch-moq-/ du-rur ko'z bo-/g'i-din lo-la
Ki, bo'l-mish lo-/la-dek qon-lig'/ ko'-ngul par-go/ -la-par-go-la.
V --- / V --- / V --- / V ---

Hazaji musammani solim.

Structure: V---/V---/V---/V---

mafoiylun/mafoiylun/mafoiylun/mafoiylun

This verse consists of seven stanzas. It is a romantic verse in terms of subject and idea. Rhyming: a-a, b-a, s-a, d-a, f-a, g-a, h-a. According to its rhyming, it is a simple verse, and the rhymes in the stanzas are as follows: lola, pargola, jola, tabhola, nola, hola, muhtola. The rhyming system uses rhyming words that have become traditional due to Arabic and Persian-Tajik poetry. A rhyme is an absolute rhyme.

The verse's matla begins with a description of the situation in love, and the praise ends with admonition.

There are such verses in Mir Alisher Navoi's divans that, in terms of the idea and the weight of the thought scale, are reminiscent of a full-length epic. The themes and ideas of his verses are diverse. In many places, Hazrat Navoi is a great work, a thought that is hard to fit into an epic, and he absorbs the ideas with great skill into the scale of a verse, so that even if we read it again and again, it is difficult to interpret its meaning. We will stay in many of his verses, analyzes appear in connection with mystical interpretations. Dozens of scientists and readers approach the theme, content, images, lyrical hero, author's worldview of a verse from different points of view. In the process of analyzing this verse, the image and expression in it are equally important from the mystical or worldly point of view. In this verse, figurative love and real love are harmoniously described.

On the beginning of the verse, the poet Husni creates a very beautiful image through the art of education. We know that in nature, a tulip flower is found in pieces and has a crimson color. The lyrical hero says that his heart is divided like this tulip. He says that the eye is like a pond, and tulips are scattered from it. The most delicate particle in nature is a flower tulip, which is scattered by the touch of the wind. In this place, the lyrical hero's heart is as delicate as this tulip, it is divided into pieces like a tulip, and his tears are not ordinary tears, they are bloody tears coming from the heart. In classical literature, the eye is interpreted as enchanting and bewitching.

Yellow color represents illness. In the second stanza of the verse, the poet, using the art of husni ta'lil and balanced poetry, shows that the eyes of the yor are blackened like a narcissus flower from conspiracy and magic, and his face is like a yellow tulip from hard work and misfortune. Yellow tulips are rare in nature. Here too, His Holiness Navoi points out that there are few people in the society who have followed the path of real work. In the third stanza, the lyrical hero expresses his goal: "My goal was to improve the field with my tears, but my heart and soul are so cold that I have no tears in my eyes, and the hail will destroy the field." He says he revealed it." In this place, "field" symbolically expresses the heart of the lyrical hero. Hearts will prosper with sincere repentance and shed tears. In this place, the lyrical hero, I wanted to make my heart happy with such tears, I wanted to achieve my goal, but my love was so hot that I was devastated.

In the fourth stanza, Dawn, i.E., in the redness that appears when the sun sets, not the stars, but my mind appeared in the sky, it sounded, it showed such a temperature that I was afraid that a drop of water fell on my lips. We know that the heroes created by His Holiness Navoi were people who loved God, strived for perfection, and achieved the status of perfection. In these verses, His Holiness Navoi praises perfect love. During the verse, the lyrical hero says that his whole body is destroyed by his illness, that it is like a broken house, and his grief and lamentation are similar to the lamentation of an owl that sometimes flies in broken houses. . In Sufism literature, the lover's heart is likened to a broken heart, a broken heart. With this, the writer expresses his heartbreak in this world because of his love for God. In classical literature, a lover likens himself to a man and a friend to a king. In the following stanzas, the lover expresses himself as a king and himself as a poor person by addressing his lover.

In the praise of the verse, the idea that the poet wants to express is clearly reflected: "the bright days of this world, its passions, its beauty, and its dark hair should not be disappointed, these are tricks, or "It is misleading." In Sufism literature, "HAIR" represents the symbols of the world and the road. In this place, it is also expressed that a person should not get lost on the way to return to his original homeland, that is, to God's deathbed, and should not be disappointed in the pleasures of the world. There was no great poet in the East who said that he found loyalty in this world. While reading the verse, we know that a person is sometimes happy and sometimes sad. If he says he will get better, he will be destroyed, and running away is

often not worth a moment's peace of mind. He deceives himself even when no one deceives him. The lyrical hero wants to improve the ruins and make the fields green, but the opposite happens.

In conclusion, relying on the words of our Prophet in a hadith: "Be afraid of the discernment of a believer, because he sees everything with the light of truth", the poet himself, who fed the world with the light of truth in his verses we see a sharp look. The great thinker urges not to be deceived in knowing the true nature and appearance of the world.

REFERENCES:

1. *Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 томлик. 1-том. Ҳазойин ул-маоний. Бадойиъ ул бидоя. -Тошкент: Фан, 1987, 720 б.*
2. *Rakhmiddinova S. Z. EY, Safhayi Ruxsoring azal xatidin insho //Scientific Reports Of Bukhara State University. – С. 112.*
3. *Бекова Н. Ж., Сайлиева З. Р. " Девони Фони": издания и исследования //Филология и лингвистика в современном обществе. – 2014. – С. 20-22.*
4. *Бекова Н. Ж., Жалилова Л. Ж., Сайлиева З. Р. On a separate literary sources of the poetry collection " Sittai Zaruriya" by Alisher Navoi //Современная филология. – 2014. – С. 45-47.*
5. *Bekova N., Sayliyeva M. The interpretation of praise in the East literature // Научная дискуссия: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии. – 2015. – №. 12. – С. 147-151.*
6. *Навоий асарлари лугати. Тузувчилар: П.Шамсиев, С.Иброҳимов. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972, 784 б.*
7. *Рустамов А. Шоирнинг биринчи газали.//Шарқ юлдузи, 1987, № 3, 175-179-б.*
8. *Соғуний Алихонтўра. Тарихи Муҳаммадий. -Тошкент, 1991, 222 б.*
9. *Қуръони Карим (таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур). -Тошкент: Чўлпон, 1992. 672 б.*
10. *Қуръони Карим сўзларининг арабча-ўзбекча кўрсаткичли лугати. - Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1971. 277 б.*
11. *Ҳайитметов А. Навоий даҳоси. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1970, 173 б.*
12. *Ҳаққул И. Шеърят - руҳий муносабат. -Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1989, 240 б.*
13. *Ҳаққулов И. Тасаввуф ва шеърят. -Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1991, 184 б.*

FORMATION AND DEVELOPMENT OF HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS IN
NAKHCHIVAN DURING THE SOVIET ERA

Safarli Nubar Tamiraz gizi,
"Nakhchivan" University, Azerbaijan

Abstract

Introduction. *The topic related to the history of the development of higher educational institutions in Nakhchivan, is an area of research of scientific and social significance. This aspect confirms that the history of education and pedagogical ideas of the Azerbaijani people rooted in ancient and rich traditions, reflects the completeness of the country's education system and the mutual relationship between its stages. The relevance of the research is also due to the fact that higher education plays an important role in all areas of development in the history of any societies and states. The study of the historical experience of higher educational institutions is important because, first of all, its integration with the structure of society is determined, specific forms of organization of the educational process are identified, an understanding of the relationship between students and teachers is formed, it becomes possible to determine the effectiveness that these relationships have on the learning process in specific historical conditions.*

Research methods. *In accordance with the goals and objectives of the research, the methods of logical, historical-comparative, problem-chronological, analytical-compositional, retrospective, systemic nature were used.*

Results and discussions. *The study of the problem is also important because it provides an opportunity to determine the benefit of high-type educational institutions to social life, to develop them in new conditions based on their historical experience, and to reveal mutual relations with the state bodies of the higher education institution and the scientific-pedagogical environment. We know that it is necessary to emphasize the following aspects that make the article relevant:*

1) No special studies on the problem were carried out;

2) No attention has been paid to the study of the problem chosen by us as a research topic from a scientific, pedagogical, socio-economic point of view, as well as from a material, educational and methodological point of view;

3) The problem of studying the features of the development of higher education in Nakhchivan is also relevant from the point of view of future educational construction.

Based on the common goal, we have made efforts to solve the following tasks:

- monitoring the development of higher education institutions in the region;

- describing the scope of activity in the field of training of personnel of higher educational institutions;

- identification of trends in the development and directions of renewal of higher educational institutions;

- to study the personnel potential of these educational institutions, the facts of their scientific and scientific-pedagogical activity;

- determination of the content and priorities of higher educational institutions.

Conclusion. *the first time in the work, materials related to the activities of region in the field of the formation of higher educational institutions and the training of qualified personnel are studied comprehensively and systematically. In accordance with this, it is shown that the process of formation of higher educational institutions has faced certain difficulties, has undergone significant changes. The form of involvement of the studied documents in the study, their volume, approach to the specifics of the content, identification of the stages of development of the higher educational institutions under consideration, the relationship of historical and pedagogical phenomena with each other, the use of these materials in scientific literature and the level of study of the topic as a whole were posed as a problem and efforts were made to solve it.*

The materials related to the development of higher educational institutions in Nakhchivan were studied comprehensively, special attention was paid to the question of the place and position of these sources in our pedagogy. For the first time, a socio-cultural approach to higher educational institutions of the region was demonstrated and, thus, efforts were made to their educational and pedagogical interpretation, the history of our national pedagogy was enriched with theoretical facts. Results and facts can be used in the courses "History of Azerbaijan School and Pedagogical Thought", "History of Education in Nakhchivan", "History of Nakhchivan", "Historical Local Studies" taught in pedagogical faculties of universities.

Keywords: Soviet period, schools, technical schools, institutes, teaching staff.

Introduction. One of the main problems of the Azerbaijani pedagogical movement of the XIX century was the creation of educational institutions that prepare teachers. However, the struggle for this idea has not yielded results. And at the beginning of the XX century, the first steps were taken in the implementation of this idea. The transfer of the Azerbaijan branch of the Gori Teachers' Seminary to Gazakh transferred, the Ganja Teachers' Seminary and the Baku State University began their operation, that were of great importance as the first educational institutions serving the training of national pedagogical personnel.

Under the Soviet regime, a new stage of teacher-staff training began and was closely connected with the expansion of schools. In the early years of the 20th century, such educational institutions were organized in Baku, Ganja, Guba, Tbilisi and Irevan. In total, in 1922 there were 7 teachers' seminaries in the republic. It should be noted that when creating these educational institutions, reference was made to historical experience, in the original version they were conceived as seminaries, but from the 1925-1926 academic year they turned into pedagogical methods.

The opening of the teachers' seminary in Nakhchivan also dates back to those years. The documents stored in the Central State Historical Archive of Nakhchivan and the collection "Nakhchivan Zikur Pedagogical College", published in 1927, provide detailed information about the organization and activities of the seminary. The first secular school in Nakhchivan was the Russian-Tatar country school, opened by Ehsan Khan Kengerli in the 30s of the XIX century. At the end of the XIX century, Usuli-Jadid schools began to appear in Nakhchivan. Schools that gave children deep knowledge for that time, such as "Akhtar" in Ordubad (1892), "Maktabi-tarbiya" in Nakhchivan (1894), "Girls school" (1896) were founded by M.T.Sidgi. Along with this, he worked in such schools as "mahalli schools", "mektebi-kheyriyye" (charity school), "Rushdiyya". A total of 45 schools were established in Nakhchivan by 1920 [5, p.136].

Research methods. In accordance with the goals and objectives of the research, the methods of logical, historical-comparative, problem-chronological, analytical-compositional, retrospective, systemic nature were used.

Results and discussions. With the granting of autonomy to Nakhchivan in 1921, trends in education, culture, economy and other fields were promoted. Secondary specialized schools-technical schools were created with the aim of training personnel who would work in these or other areas. The issue of meeting the need of newly created schools and technical schools for teachers was put forward at the first congress of Nakhchivan teachers, which started operating on August 28, 1922. Abdulazim Rustamov proposed to open the Teachers' Seminary on the third day of the Congress. The fifth article of the resolution of the three-day Congress put forward the idea of opening a Teachers' Seminary in Nakhchivan [6, p.10]. About two months later, on November 1, 1922, the meeting of the people's Commissariat of Education of Nakhchivan took place. At this meeting, chaired by Hamid Mahmudov, the issue of establishing a Teachers' Seminary in Nakhchivan city was revised and certain steps were taken at this meeting. It was also decided that all the main activities for the operating of the seminary should be completed within ten days. At the meeting, the head of the seminary, his deputies and teachers were appointed. Khalil Hajilarov, who graduated from the Gori Seminary and the full course of the Tbilisi Alexander Teachers Institute, was assigned to lead the educational institution. Khalil Hajilarov was one of the well-known school teachers of his time.

On November 5, 1922, members of the examination commission were appointed for student admission to the technical school. According to the order No. 137, it is stated, "from now, in the presence of comrades Abdulazim Rustamov, Hasan Gazizadeh, Nazli Najafzadeh and Hasan Safarzadeh, members of the examination commission are appointed in the Takhti-Sadat of the seminary director. This commission is invited to take up its duties from today. Let the students who apply for admission to the seminary take exams in Nakhchivan." Thus, the Nakhchivan Pedagogical College began its work on November 10, 1922. 60 students are involved in the technical course. Of them, 22 people entered the first preparatory course, 28 people entered the second preparatory course, and 10 people entered the main class. The seminary was located in the building of the famous "Unas" (girls) school operating in Nakhchivan at that time. From the information provided by the head of the college Khalil Hajilarov in the collection "Nakhchivan Zikur Pedagogical College", it is clear that the material and technical base of the seminary was very hard. To overcome such difficulties, the collage is placed under the auspices of the Salt Mines Department [7, p. 3 – 4]. However, in the 1924-1925 academic year, the activities of this seminary in Nakhchivan were practically interrupted. Such an educational institution was also established in the city of Ordubad on the basis of a seminary. 90 students were transferred to Ordubad Pedagogical Collage. Later, at the insistence and request of leading educators, the People's Commissariat of Education of Azerbaijan united these two schools under the name "Nakhchivan Zukur Pedagogical Technical College. This is how the Nakhchivan Pedagogical College appeared. The teaching staff of the Technical College was made up of teachers known for their extensive educational activities in Nakhchivan. The management of the college was again entrusted to Khalil Hajilarov. While commenting on the course of training and education at the Technical College, we should not forget that the conflicting and complex development processes of the 20s did not bypass this

educational institution. In the first years after the October Revolution, as in other fields, the work of completely rebuilding the entire system of education and enlightenment (Bolshevik style) began, which led to a number of methodological errors. There occurred inadmissible circumstances such as breaking the interaction with the past, dominating it, engaging in artificial "adaptation" of it to modern conditions. The frequent changes and non-mandatory changes of the curriculum and programs have significantly reduced the quality of education. Textbooks and teaching materials were missing. Since Nakhchivan Zukur Pedagogical College started its activity in such conditions, it had to face a number of difficulties in educational work. The first program used in the college was intended for Russian schools in the first year of the October Revolution. This program provided for extensive teaching of classical literature, language lessons were practically not conducted. In the second program, based on the well-known teaching rule - the way to go from the known to the unknown, it was intended to start with the teaching of modern literature and move towards the pre-Islamic Turkish literature. This issue caused widespread controversy and discussion in the Azerbaijani socio-pedagogical environment of that time and was rejected as untenable. M Rasizadeh and G.Hajili defended the position of outstanding teachers of that time in their approaches to this issue. Another note of the authors about the program stated: "the flaw of this program is that only the Turkish literature written in the Ottoman dialect and the literary pieces in Azerbaijani Turkish" were preserved. It is known that, according to teachers, Western and Russian literature have not been left without influence on the development of both literatures on a progressive basis. Therefore, they did not agree with the opinion that it was unnecessary to familiarize students with world literature.

Beginning from the 1924-1925 academic year, a wall newspaper began to be published at the college, first 2 times a month under the name "Dan Ulduzu" (Morning star), and then every ten days under the name "Ganj muallim" (Young Teacher). Newspapers were collected and illustrated in the printing house. The college had close ties with the publishing houses in Nakhchivan. Teachers and students regularly appeared in these bodies with socio-political, scientific and pedagogical articles and theses. In the first years the collage, which started operating with only about 100 books and didactic materials, already in 1927 managed to create a library with a systematic catalog of 3,500 copies. Finally, in 1927 there was the first graduation of the technical school. The last meeting was held with the graduates. The meeting became a real celebration of education and culture of the social and pedagogical environment of the city. Congratulation texts and poems were read during the meeting, many speeches were made. Among the speakers were the director of the pedagogical college "Unas" Fatma Alizadeh, director of the agricultural college Neman Efendizadeh, director of the school from Ordubad Mirza Babaly, teachers of the college, just-beginner students and graduates. The services of this educational institution, which has such a structure and content, are invaluable in the preparation of the first detachment of pedagogical personnel for education in Nakhchivan. The technical school with high educational traditions can be considered a worthy predecessor of the two-year Teachers' Institute, Nakhchivan State Pedagogical Institute (Nakhchivan State University), which later operated in Nakhchivan.

Nakhchivan State Teachers' Institute named after Jalil Mammadguluzadeh, established by the decree of the Council of People's Commissars of the Nakhchivan ASSR on August 14, 1939, began its activity on September 15, 1939 with two faculties (language and literature, physics-mathematics). Previously, the institute, which had no teaching equipment and sufficient material and technical base, was enriched with a lot of visual aids and teaching equipment in a very short time with the efforts of a business-oriented and enterprising pedagogical team. The Nakhchivan State Teachers Institute named after J. Mammadguluzadeh, which has a great role in the training of teachers for secondary schools and has a great influence on the increase of teachers' composition and education degrees, played an exceptional role in the formation of the pedagogical personnel potential of the Autonomous Republic in the true sense of the word during its 15-year activity. Hundreds of graduates of that institute later became known as leading figures of Azerbaijan's socio-political thought, science, culture and education. In the first admission year (1939-1940), 64 of the 129 students who were admitted to the institute, which started its activity operating on only two faculties, were mobilized in 1941 and sent to the war of 1941-1945, so only 65 people graduated from the institute in the first graduation. 52 of them received teaching diplomas in literature and 13 in physics and mathematics. 31 of the first graduates were girls [4, p. 27].

Although the first years of activity the Nakhchivan State Teachers Institute named after J. Mammadguluzadeh which has just started its activity fell on a very difficult period - the war of 1941-1945, a number of difficulties and serious problems that arose in the field of the student contingent and in other areas could not break the morale of the teaching staff of the institute. Thanks to their hard and dedicated work, the institute did not stop its activity during the war, and 166 people were able to graduate from the institute in four faculties of the visual department (language-literature, physics-mathematics, history, nature-geography) in those years. In 1939-1954, the Institute operated at 4 faculties (full-time and correspondence departments). Nakhchivan State Teachers' Institute named after J. Mammadguluzadeh, which provides the Autonomous Republic with higher and secondary education teaching staff, played an exceptional role in the development of education in the Autonomous Republic during very stressful times. During the years of its activity, the institute had 6 departments (language-literature, pedagogy, natural-geography, physics-mathematics, principles of Marxism-Leninism, military) and 5 offices (physics, biology, language, literature, military, physical education). In addition, a library

with 4000 books, 5 associations ("Young naturalists", "New writers", "Physics-mathematics", "Students of classics of Marxism") were organized and made available to the students of the institute. During the activity of the Nakhchivan State Teachers' Institute, special attention was paid to correspondence education, and efforts were made to achieve success in selecting pedagogical personnel and involving them in education by putting the correspondence education system in the foreground.

In the 40s of the 20th century, teachers who graduated from the special courses opened according to the order No. 35 of February 17, 1944 of the Ministry of Education of the Azerbaijan SSR worked in the remote regions and villages of the Autonomous Republic. The involvement of those who completed the 2-month courses for preparing elementary school teachers and the 4-month courses for preparing teachers for grades V-VII of incomplete secondary schools and worked as teachers to part-time education was also an important stage in the training of pedagogical personnel in Nakhchivan. In different years, 1159 people graduated from full-time and part-time departments of the Nakhchivan State Teachers' Institute named after J. Mammadguluzadeh and started teaching in Nakhchivan and other regions of Azerbaijan. Those pedagogical personnel had a great role in the development of social and political opinion and public education in Azerbaijan.

From the first days of the 1941-1945 war, a significant part of the teachers and students of the Nakhchivan State Teachers' Institute were mobilized and sent to the front lines. Looking at the warpath of those fighters who fought on different front lines during the war, draws attention to the fact that they have passed a glorious path, as true patriots, and worthily paid their debt to the Motherland. Yunis Mammadli oglu Gasimov, Asgar Yusuf oglu Ahmadov, one of the teachers, students and graduates of the institute, fought at the front as an officer and showed great bravery. Ali Abdulla oglu Talibov went to the front from the first days of the war and fought heroically on the Leningrad front, and was awarded with the 1st and 2nd degree of the Patriotic War, the Red Star Order; Ali Hasan oglu Babayev, was awarded several orders and medals for his bravery in the battles of Oryol and Kursk; Kamil Aljafar oglu Gafarov went through a difficult battle from 1941 to 1945 until the capture of Berlin and was awarded orders and medals for his bravery; Habib Allahverdi oglu Rzayev went through a hard battle on the Stalingrad front; Sultan Mashadi Azizbeyov oglu Zeynalov, Abbasgulu Mammadgulu oglu Guliyev and dozens of others showed bravery on the battle fronts. All this was the embodiment of the help of the Nakhchivan State Teachers' Institute in the struggle for victory.

3 students and graduates of the Institute – Gazanfar Akbarov (1917-1944), Najafgulu Rafiyev (1912-1972) and Abbas Guliyev (1916-1997) demonstrated great heroism during the war and were awarded the title of Hero of the Soviet Union shows the high level of patriotic education at the Nakhchivan State Teachers' Institute and this fact proves that the institute played an important role in achieving victory.

The Nakhchivan State Teachers' Institute, including the correspondence department, employed the following number of teachers by year:

In 1941- 62 people (including 20 girls), in 1942 - 37 people (17 girls), in 1943 - 33 people (23 girls), in 1944 - 49 people (24 girls), in 1945 - 33 people (8 girls), in 1946 - 42 people (8 girls), in 1947 - 56 people (9 girls), in 1948 - 73 people (11 girls), in 1949 - 92 people (13 girls), in 1950 - 111 people (20 girls), in 1951 - 133 people (28 girls), in 1952 - 200 people (39 girls), in 1953-1954 - 238 people (181 girls), so in total 1,159 people (381 girls) [4, p. 48].

As a result of studying and analyzing the activities of the Nakhchivan State Teachers' Institute named after J.Mammadguluzadeh, which lasted for almost 15 years, it can be concluded that this institute arose in the middle of the twentieth century as a result of the necessary historical conditions and played an important role in increasing human resources, developing science, public education and socio-political thought in Azerbaijan.

On the basis of the Resolution of the Council of Ministers of the Azerbaijan SSR No. 339 dated May 21, 1963, a branch of the Azerbaijan Teachers' Institute was opened in Nakhchivan on the basis of the method cabinet of the Ministry of Education of the Nakhchivan ASSR on June 1, 1963. But the branch did not fully meet the current need. Therefore, the question arose about the creation of an independent institute on the basis of a branch. Taking into account the transformation of the Nakhchivan branch of the Azerbaijan Teacher Training Institute into an independent institution by the decision of the Council of Ministers of the Azerbaijan SSR dated April 8, 1965 No. 229, the Ministry of Education of the Nakhchivan SSR, which took into account the decision No. 149 of May 3, 1965, maintained the staff units of the Nakhchivan branch of the Azerbaijan Teacher Training Institute as an independent institution. The independent transformation into the Nakhchivan Teacher Training Institute is being formalized. But the growing demand of society created need for the opening of new institutions. Finally, in 1967, the Nakhchivan branch of the Azerbaijan State Pedagogical Institute began operating in Nakhchivan. The branch trained specialists in three specialties: Azerbaijani language and literature, History and Mathematics. At that time, only 4 teachers with scientific degrees were engaged in scientific-pedagogical activities. Five years later, i.e. in 1972, the Nakhchivan State Pedagogical Institute was established on the basis of the Nakhchivan branch in order to meet the need for personnel in Nakhchivan. Nakhchivan State Pedagogical Institute has become the first higher educational institution in the region that trains teaching staff for secondary schools. This educational institution was established in the late 60s of the last century, i.e. in 1967 as a branch of the then State Pedagogical Institute (now Azerbaijan State Pedagogical University) named after V.I. Lenin. This educational

institution was founded in the late 60s of the last century by the then V. I. It began its activity in 1967 as a branch of the Azerbaijan State Pedagogical Institute named after Lenin (now the Azerbaijan State Pedagogical University). In the first academic year, there were two teachers, one methodologist and 103 students in the Nakhchivan branch. Qualified specialists in the Azerbaijani language and literature, history and mathematics were trained here. Students were also admitted to the pedagogy and methodology of primary education in the correspondence department. Since 1970, geography has also been added to the number of existing specialties.

The Nakhchivan branch was headed by Candidate of Historical Sciences, Associate Professor Ali Aliyev (1967-1970) and Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor Safaraly Babayev (1970-1972). Intellectuals who were born in Nakhchivan, spent their early youth in their native land, and worked in various cultural and educational organizations were involved in the work of the branch. Professor Aziz Sharif from Moscow University, Mammadjafar Jafarov from the Academy of Sciences of Azerbaijan, Professor Mammadhusein Tahmasib, Professor Vali Aliyev, Professors Abbas Zamanov, Farhad Zeynalov, Yusif Seyidov, Maarif Akberov from Baku State University, famous scientists from the Azerbaijan State Pedagogical University – Jafar Jafarov, Abbasgulu Maharramov, Kushdan Bagirov, Alica Shukurov, Gardashkhan Orujev, Firudin Abdullayev and others were busy with education at the Nakhchivan branch. The Nakhchivan branch, which was not yet an independent institute, actually absorbed the creative force, the methodological level of the personnel potential of several higher educational institutions, a research institute. Being the only higher educational institution, the teaching and student staff of the Nakhchivan branch took an active part in all scientific, literary and cultural events held in the Autonomous Republic. Scientists, poets and writers often came to meet students. Artistic and sporting events were also widely held here. A student scientific society was created, the purpose of which was to illuminate the path of university students to scientific creativity. The educational process, literary and cultural events and a member of the student house were organized in Contact. As Academician Isa Habibbayli said, "The Nakhchivan branch has become the driving force of a new educational movement in the region, like the Gori Teachers' Seminary, which got its name in the Caucasus due to its structure and educational traditions" [2, p. 4].

Based on the material and technical base, human resources, and experience gained in a short time, the Nakhchivan branch was transformed by Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan No. 214 dated on July 12, 1972 into an independent pedagogical institute, which was named after the chemist scientist Yusif Mammadaliyev. The brilliant politician Heydar Aliyev later said about this educational idea, which he implemented with great foresight: "The State University of the Nakhchivan Autonomous Republic is one of the most valuable, advanced universities, higher educational institutions of Azerbaijan. I am very glad that I am one of the founders and initiators of the this university. I can see with my own eyes how the university has grown and developed over the past period... Today I feel very proud that this wonderful educational institution, which we founded 30 years ago, now has great fame" [1, p.10].

Nakhchivan State Pedagogical Institute has been provided training of specialists in physics, chemistry-biology, and general technical subjects, in addition to the specialties available since the creation of the branch. New faculties and departments were created here, laboratories and workshops, technical training facilities, language labs served students. The institute attracted experienced specialists from various universities and research institutes. Scientific conferences of teachers and students on current problems of science were held. The employees of the Institute actively participated in conferences held in other allied republics at that time. Monographs, articles and books, teaching aids have been published, which were met with interest by many faculty members of the Institute. The number of dissertants for the degree of Doctor of Philosophy has increased, the first dissertations for the degree of Doctor of Sciences have been defended.

On the path of development passed by the Nakhchivan State Pedagogical Institute, in different years this higher educational institution was headed by Doctor of Technical Sciences, Professor Israfil Mammadov (1972-1977), Doctor of Historical Sciences, Professor Iskhak Mammadov (1978-1984), Doctor of Physical and Mathematical Sciences, Professor Iskander Jafarov (1985-1989).

Over the years of its activity for a quarter 8247 people graduated from Nakhchivan State Pedagogical Institute.

Conclusion. According to our analysis and calculations, over the past 25 years, the employees of the Nakhchivan State Pedagogical Institute have published 172 books and about 2 thousand articles. Among the graduates and employees, 1 person was elected deputy of the Supreme Soviet of the Republic of Azerbaijan, 23 people were elected deputies of the Autonomous Republic (XI convocation). 2 teachers of the university defended their doctoral dissertations, 49 people received the scientific degree of doctor of philosophy. 21 of them worked in different departments of the institute.

Those who studied at the pedagogical Institute were engaged in artistic creativity, worked in various branches of art, demonstrated high skills in state institutions, various mass media. Supporters of this educational institution played an important role in achieving scientific and technical achievements in the region, in continuing and developing centuries-old educational and democratic traditions, in reviving the intellectual environment of the

region. The teaching staff and teachers of the Institute continue to make efforts and initiatives for the development of education, science and the cultural environment.

It should be especially emphasize that from the first years the role of individual departments in the preparation of highly qualified teaching staff of the institute has been great. Equipping the educational institution with scientific and pedagogical personnel was one of the issues that were in the focus of attention of the Ministry of Education and the leadership of the institute. In this work, the department that would instill in students the skills of teaching, of course, could become the Department of Pedagogy and Psychology. In the era of branches, this area remained in the spotlight. Soon practical work was carried out with the aim of teaching educational subjects in pedagogy and psychology, training research scientists in this scientific direction. From the documents stored in the archive of the university, it can be seen that the first recruitment of teachers of pedagogy and psychology to the educational institution was carried out by competition during the branch period. The first teacher was Professor Ibrahim Mollayev, who later became a recognized figure in our pedagogical science. Since the establishment of the Department of Pedagogy and Psychology, he has been closely involved in the social-political, scientific-pedagogical life of the institute, and has been a significant participant in training and education work. The issues of special importance were always kept in mind as the main function and main tasks of the department, and in order to strengthen the pedagogical and psychological training of future teachers, they made an effort to organize lectures and seminars according to the requirements of the time.

The first head of the department was also Professor Ibrahim Mollayev. In order to increase the scientific potential of the department, he was the first to attract teachers to the department who have both scientific competence and certain educational and pedagogical experience in Higher education. Candidate of Pedagogical Sciences Ismail Agayev, Candidate of Pedagogical Sciences, associate Professor Majid Babayev, senior lecturer Nuraddin Abutalibov were the first teachers invited to the department from other regions of Azerbaijan. Of course, a very important and fruitful way to increase scientific potential was to attract young specialists with higher education from the region itself to the department, attaching great importance to the work on their training as scientific personnel. In the 70s of the last century, as a young, promising staff, Doctor of Sciences in Pedagogy, Professor Ismayil Aliyev, Doctor of Philosophy in Psychology, Associate Professor, the late Gadir Guliyev, who worked as vice-rector for teaching-educational affairs of the Nakhchivan Teachers' Institute, academician, chairman of the Nakhchivan branch of ANAS, Ismayil Hajiyev; Akif Imanli, doctor of philological sciences, professor, vice-rector for educational affairs of the Nakhchivan Teachers' Institute; Candidate of Pedagogical Sciences, associate professor, the late Hagigat Abdullayeva; Doctor of Sciences in Pedagogical Sciences, Professor Lazifa Gasimova; Ph.D. in pedagogy, associate professor Vahid Rzayev were admitted to the department as a teacher through competition.

The number of employees in the field of pedagogical and psychological sciences has increased from year to year. In the early 80s of the last century, new members were accepted into the ranks of teachers of the Department of Pedagogy and Psychology. Oruj Hasanly, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Honored Scientist, Rector of the Nakhchivan Institute of Teachers, Doctor of Philosophical Sciences, Professor Gultaj Aliyeva, Doctor of Philosophical Sciences, Elmira Ismayilova, Senior Lecturer in Pedagogy, Solmaz Bayramova, Senior Lecturer Candidate of Psychological Sciences, began working as a member of the department.

From the moment of its foundation to the present, the department has been recognized as the center of research in the field of pedagogical and psychological science in the Autonomous Republic. At a later stage of the department's development, the vast majority of teachers were trained as research scientists. Of these, Professor Ismail Aliyev joined the department in 1973, defended his PhD thesis in 1988, and his doctoral dissertation in 2003. In 2002, he was named Person of the year by the US Biographical Institute. Since 2005 he has been a professor at the Department of Pedagogy and Psychology. Professor Ismail Aliyev is one of the scientists who has special merits in deepening and enriching the ethnopedagogy of Azerbaijan with new content qualities. By regularly conducting research on the ethnopedagogy of Azerbaijan, he enriched the Alihaydar Hashimov Scientific School with a new direction of development in modern conditions. The works "the use of ethnopedagogical materials in educational works", "theoretical and practical basis of the use of ethnopedagogical materials in general education schools", "ethnopedagogy of Azerbaijan" were evaluated as achievements of our ethnopedagogy. In general, Nakhchivan State Pedagogical Institute was an educational institution with a special place and importance in the educational history of the Autonomous Republic. The institute can be considered a worthy successor to the educational institutions that preceded it, the forerunner of this type of educational institutions that operated in later periods with very good traditions. The scientific and personnel potential of the institute, achievements in the field of education and training, positive experience were useful to other higher educational institutions in the region.

The creation of an independent Higher School has created conditions for providing schools of the Autonomous Republic with the best personnel. Thus, on December 29, 1990, by the decision of the Council of Ministers of the Azerbaijan SSR, Nakhchivan State Pedagogical Institute was transformed into Nakhchivan State University. In addition to pedagogical specialists, the university began to train lawyers, automotive and communications engineers, economists and accountants, municipal and customs officials. Since 1992, the

university has operated a postgraduate course and a problem laboratory "problems of regional development". PhD and doctoral dissertations are defended in the dissertation councils of the University in the fields of philology and semiconductor physics. The most pressing issues are discussed at scientific conferences and symposiums held at the university. "Heydar Aliyev University", which serves to develop the worldview of the young generation of independent Azerbaijan, successfully operates at Nakhchivan State University as a real school of statehood.

The formation and development of the Nakhchivan State University, which has its own place among the higher education institutions of Azerbaijan, had the incomparable services of the outstanding statesman Heydar Aliyev. The brilliant politician later said about this educational idea, which he implemented with great foresight: "The State University of the Nakhchivan Autonomous Republic is one of the most valuable, advanced universities, higher educational institutions of Azerbaijan. I am very glad that I am one of the people who laid the foundations for the creation of this university, and its initiator. I can see with my own eyes how the university has grown and developed over the past period... Today I feel very proud that this wonderful educational institution, which we founded 30 years ago, now has great fame [3, p.7].

Currently, Nakhchivan State University is one of the most prestigious educational institutions in the region with advanced educational traditions. Attaching great importance to international partnership since its inception, Nakhchivan State University currently cooperates with more than ninety foreign educational institutions. Nakhchivan State University has joined the Mevlan Exchange Program since May 2013. Within the framework of the exchange, university teachers participate in the exchange program for a period from one week to 3 months, and students from 6 months (one semester) to 12 months (2 semesters) and adopt the advanced practices of other countries and apply them in their fields of activity.

REFERENCES:

1. *Heydar Aliyev and Nakhchivan State University, Nakhchivan, "Geyrat" publishing house, 2002, p.80.*
2. *Habibbayli I., Students of Nakhchivan University, Baku, Publishing house of ASPU named after N.Tusi, 1992, p.120.*
3. *Habibbayli I., Azerbaijan, Baku- 2013, p.7.*
4. *Mammadov V., Nakhchivan State Teachers Institute named after Jalil Mammadguluzadeh, Chanlibel publishing house, Baku - 2001, p.140.*
5. *Mammadov V., Nakhchivan Teachers Institute, Ajami, Nakhchivan - 2004 p.136.*
6. *State Archive Of Nakhchivan Autonomous Republic, Vol. 1. p. 2 work 40, 30 v.*
7. *Nakhchivan Zukur pedagogical Technical School. Nakhchivan, 1927. p. 50.*

XX ASR BOSHLARIDA ROSSIYA-AFG'ONISTON SAVDO-SOTIQ ALOQALARI VA AFG'ONISTON ARMIYASI D.N. LOGOFET TALQINIDA

*Xaitov Shadmon Axmadovich,
Buxoro davlat universiteti "Jahon tarixi"
kafedrası professorı, tarix fanları doktori*

Sh.a.xaitov@buxdu.uz

*Ahmadov Ahmadjon Asror o'g'li,
BuxDU "Arxeologiya va Buxoro tarixi" kafedrası
tarix fanları bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

ahmadov-ahmadjon@mail.ru

Annotatsiya: Ushbu maqolada sharqshunos D.N. Logofet asarlaridagi ma'lumotlar asosida Rossiya-Eron (Fors) va Rossiya-Afg'oniston savdo aloqalari haqida fikr-mulohazalar bildiriladi.

Ushbu davlatlar o'rtasidagi savdo-sotiq aloqalarining yo'lga qo'yilishi, savdoda boj tizimining yo'lga qo'yilishi kabi masalalar bayon etilgan bo'lib, bular yuqoridagi davlatlarning savdo munosabatlariga o'zining salbiy ta'sirini o'tkazgan bo'lsada biroq, aloqalar to'xtab qolmaganligi tadqiqotda o'z aksini topgan.

D.N. Logofetning afg'on armiyasining harbiy holati, qo'shinning harbiy qurollar bilan qurollanganligi, ularning tarkibi kabi masalalardagi fikrlari ham ilmiy jihatdan tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: savdo-sotiq, tovar, meva, paxta, qorako'l teri, kontrabanda, qul savdosi, chorva mollari, saraxs, savdo yo'li, ijara, boj, ta'qiqlangan mollar, manifaktura tovarlari, otlıq qo'shin, polk, qo'mondon, miltiq, armiya.

Аннотация: В данной статье на основе сведений из работ востоковеда Д.Н.Логофета высказываются мнения о российско-иранских (Персия) и российско-афганских торговых отношениях.

Описаны такие вопросы, как установление торговых отношений между этими странами, установление таможенной системы в торговле, что оказало негативное влияние на торговые отношения вышеуказанных стран.

Научно проанализированы мнения Д.Н. Логофета по таким вопросам, как боевое положение афганской армии, вооружённые силы армии, их состав.

Ключевые слова: торговля, товар, фрукты, хлопок, шкуры, контрабанда, работорговля, скот, саркаш, торговый путь, рента, пошлина, запрещённые товары, промышленные товары, кавалерия, полк, командир, винтовка, армия.

Abstract: In this article, based on the information from the works of orientalist D.N. Logofet, opinions are expressed about Russia-Iran (Persia) and Russia-Afghanistan trade relations.

Issues such as the establishment of trade relations between these countries, the establishment of a customs system in trade, which had a negative impact on the trade relations of the above countries, were described. In lsa, however, the relationship did not stop, which was reflected in the research.

D.N. Logofet's opinions on issues such as the military situation of the Afghan army, the army's armed forces, and their composition have also been scientifically analyzed.

Keywords: trade, merchandise, fruit, cotton, hides, contraband, slave trade, livestock, sarkash, trade route, rent, duty, prohibited goods, manufactured goods, cavalry, regiment, commander, rifle, army.

Kirish. Sharqshunos rus olimi istefodagi polkovnik, sayyoh, O'rta Osiyo xalqlari tarixi bilimdoni D.N. Logofet asarlarida tarixiy-etnografik ma'lumotlar, Sharq xalqlari iqtisodiy, ijtimoiy, madaniy-ma'rifiy hayotiga oid lavhalar ko'plab joy olgan.

Rossiya imperiyasi Turkiston mintaqasini bo'ysuntirganidan so'ng Sharq davlatlari hisoblangan Eron va Afg'oniston mamlakatlari chegarasiga yaqinlashib qoldi. Mintaqada protektorat holatiga tushib qolgan Buxoro amirligi va Xiva xonligi mustaqil tashqi siyosat yuritishdan mahrum bo'lib, Rossiya imperiyasi ruxsati bilan xorijiy aloqalarga kirishardi. Rossiya imperiyasi tashqi savdo-sotiq munosabatlariga ham hukmronlikni qo'lga kiritishi uchun 1895-yildan Xiva va Buxoroni Rossiya bojxona tizimiga kiritdi. Rossiya

hukumatining Eron va Afg'oniston chegarasida bojxona postlari tashkil etib, savdo bojidan tushadigan daromad ham Rossiya xazinasiga tushadigan bo'ldi.

Asosiy qism. XX asr boshlarida qo'shni mamlakatlar bilan savdo-sotiq qilishda Buxoro amirligi, Xiva xonligi savdogarlarining mavqei pasayiq, rus fuqarolari bo'lgan arman, yahudiy, slavyan millatiga mansub savdogarlarning mavqei kuchaydi.

Ushbu jarayonlarni chuqur tahlil qilgan D.N. Logofet XX asr boshlarida Rossiya-Eron, Rossiya-Afg'oniston savdo-sotiq aloqalari masalalarini atroflicha ochib berishga harakat qilgan. Rossiya-Eron savdo-sotiq aloqalarida Turkiston general-gubernatorligining Kaspiyorti viloyati orqali o'tgan bojxona hamda chegara postlari muhim rol o'ynagan. XX asr boshlarida Rossiyadan Eron (Fors)ga qand, kerosin, tamaki, gugurt, manifaktura tovarlari, temir, po'lat, mis buyumlari, oshxona anjomlari- terelka, qoshiq, vilkalar, texnik vositalar chiqarilgan. Forsdan Rossiyaga bug'doy, guruch, paxta, shafran, moy, ko'p miqdorda xo'l mevalar, anor, apelsin, limon, pista, bodom, ipak buyumlar, shol va to'qimachilik buyumlar yuborilgan. Eronga 1 funt pista (450 grammga yaqin) 6 kop.dan 10 kop.gacha baholansa, Rossiya shaharlaridan 20-25 kop.gacha sotilgan. Rossiyaning bitta misdan qilingan naqshinkor tarelkasi – 1,5 rubl hisobida sotilgan [1].

1. Moskva savdo firmalari Eron bozorlariga ko'p miqdorda qand va kerosin kiritib, asosan ular tovari ingliz tovarlari bilan raqobat qilgan. Rossiya savdogarlari turkmanlar tomonidan yetishtirilgan mevalarni, chorva mollari va ularning mahsulotlarini, teri va hunarmandchilik buyumlarini Eron bozoriga kiritishda vositachilik qilishgan [1, 238-239].

D. N. Logofetning yozishicha, Kaspiyorti viloyati orqali o'tgan rus-fors chegarasida 300 chaqirimgacha bo'lgan chegara chiziqlari bo'sh qo'riqlangan, ayrim yerlarda chegara postlari mutlaqo bo'lmagan. Ayniqsa, Kumushqo'rg'on va Xiva qo'ltig'iga tegishli hududlarda bir necha 100 chaqirimda 2-3 ta chegara postlari bo'lib, ularda qo'riqchilar soni 25-50 tadan oshmagan.

2. Rossiya imperiyasi hukumati o'ziga raqobatbardosh bo'lgan ingliz choyi, gazlamasi va boshqa manifaktura tovarlarini Rossiya, Turkiston o'lkasiga kiritishni taqiqlab qo'ygan edi. Biroq, kontrabanda yo'li bilan rus-fors chegarasidan choy va gazlamalar kiritilgan. Atrek qo'ltig'i orqali ham kontrabanda tovarlar choy, tamaki, qoradori (opium), gashesh kabilar Rossiyaga o'tkazilgan. Tyazdan Fors orqali rus shaharlarga toza va quruq mevalar, paxta, shol kontrabanda yo'li bilan ingliz choyi va qand yuborilgan [1, 41-43]. Tyaz o'sha paytda tranzit savdo markazlardan biri bo'lib, bu yerdan Mashhad va Tehronga qadar Rossiyadan keltirilgan shampan vinosi, sigaret, tamaki, shisha va qandillar, manifaktura tovarlari yetkazib berilgan [1, 41-43]. Ayrim paytlarda Tyaz orqali baliq va baliq mahsulotlari Rossiya markaziga yuborib turilgan. "Chunki, Chikishlyar-Krasnovodsk oralig'idagi 300 chaqirim masofada birorta ham chegara posti yo'q, odamlar ikki tomonga bemalol, to'siqsiz o'tib qaytadilar, ko'chib boradilar, xohlagan tovarlar bilan savdo-sotiq qiladilar" [1, 40] deb ma'lumot bergan D.N. Logofet.

D.N. Logofetning qayd etishicha Erondan kontrabanda yo'li bilan Rossiya va Turkiston general-gubernatorligi viloyatlariga, Buxoro va Xiva xonliklariga Berdanka, Beriniel miltiqlari, ingliz va AQSh to'pponchalari, porox va potronlar o'tkaziladi [1, 78].

Bu davrda turkman qaroqchilari tomonidan asir qilinganlar ham yashirin ravishda Eron, Afg'onistonga qul qilib sotilgan, rus asirlari esa Xiva xoniga sotilgan.

3. Ma'lumki Rossiya harbiylari 1884 yilda Marv vohasini egalladilar. Natijada ikki davlat o'rtasida chegara hududlari yaqinlashib, turkmanlarning yangi Saraxs, forslarni esa Eski Saraxs shaharlari yaqinlashdi. Yangi Saraxs markazida 5-Kaspiyorti o'qchi batalioni kazarmasi joylashtirildi. Yangi Saraxsda istiqomat bog'i (park), daraxtlar bilan manzara berilgan ko'chatlar, markazda bojxona binosi, bulvar (katta bog'), o'nlab do'konlar qurildi. Yangi Saraxs bojxona punkti orqali Erondan Rossiyaga bug'doy, ho'l va quruq meva, gilam, ipak matolar yuborildi. Eronga esa asosan qand, kerosin, gugurt, qozon, samovar, manifaktura tovarlari yuborilgan. Savdo-sotiq Saraxs shahriga Tajan daryosi bo'yidagi aholiga ancha daromad keltirgan. Shu sababli Saraxsda zobitlar uyi, kristav binosi, vrach klinik markazi, kutubxona qad ko'targan. Yevropa tilli aholi uchun kontsert, ball, spektakl zallari qurilgan [1, 201-204].

Forslarning Eski Saraxsda fors harbiylari joylashib, ularning 200 ta piyoda 50 ta otliq qo'shini, 20 ta to'pi bo'lgan. Ularning asosiy vazifasi Mozondaron dovoni orqali o'tadigan Saraxs-Mashhad savdo yo'lini qo'riqlash bo'lgan [1, 206]. D.N. Logofet XX asr boshlariga kelib Rossiya-Eron savdo yo'llarini qo'riqlash kuchaytirilganligini, yo'llarda karvonga hujum qiluvchi qaroqchilar qat'iy nazoratga olinib, shavqatsiz jazoga tortilganligini alohida ta'kidlaydi.

D.N. Logofet XX asr boshlarida Rossiya-Afg'oniston savdo-sotiq munosabatlari haqida yozar ekan, Rossiya afg'on mollarni Yevropa va Fransiyaga yetkazib berishda tranzit rolini o'ynaganligiga e'tiborni qaratadi. U "Afg'on gilamlari Rossiya orqali Yevropaga, asosan Fransiyaga o'tgan. Bu gilamlar qora va qora-qizil tusda bo'lib, olti burchakli shashka tasviri tushirilgan. Bunday gilamlar asosan Amudaryo bo'yidagi Basaga postiga yaqin qishloq hunarmandlari tomonidan to'qilgan" [2] deb yozgan.

HISTORY

Rossiya-Afg'oniston savdo-sotiq aloqalarida Buxoro amirligi rus manzilgohlarida istiqomat qilgan arman va yahudiy savdogarlari ishtiroki muhim bo'lib, ular Zulfigar, Taxtabozor, Shimoliy Afg'oniston shaharlarida savdo-sotiq olib borgan. D.N. Logofetning qayd etishicha ayrim arman va yahudiy savdogarlari musulmonchilikni qabul qilib, afg'on shaharlarida do'konlar ochganlar. Bunday savdogarlar rus savdogarlariga afg'on tovarlarini yetkazib berishda vositachilik qilishgan. D.N. Logofetning yozishicha afg'on shahri Hazrati imom sohib chegarasida arman savdogarlari savdo qilgan. Ular mahalliy aholi tili va urf-odatlaridan xabardor bo'lishgan. Arman savdogarlari 1 funt kerosinni 15 kop., 3 versik bo'lak temirni 2 tanga (30 kop.), 1 arshin arqonni 30 kop. sotishgan [3].

Yildan yilga rus-afg'on savdo aylanmasi oshib borganligi kuzatilgan. 1905 yilda ikki davlat o'rtasidagi tovar aylanmasi 503.796 rubl, 1906 yilda 446.279 rublni tashkil etgan. Rossiyaning Afg'onistonga nisbatan mol eksporti 768.797 rublga oshgan [3, 125].

Afg'onistondan Rossiyaga keltirilgan ayrim tovarlarga boj bahosi bekor qilingandi. Jumladan, chorva mollari, paxta xom ashyosi, oziq-ovqat tovarlari shunday tovarlar guruhiga kiritilgan. Aksincha 1905-1906 yillarda Afg'oniston orqali Rossiyaga keltirilgan ingliz tovarlariga boj oshirilgan. Maqsad 16 navdagi ingliz choyi va manifaktura mahsulotlari kirib kelishini butunlay to'xtatish bo'lgan. XX asr boshlarida Rossiya-Afg'oniston savdosida 40 xildan ortiq tovarlar ishtirok etgan.

1905 yilda Rossiyaga Afg'onistondan 229.755 rubllik bojsiz tovar (asosan chorva mollari) kiritilgan. Shu sababli 1906 yilda to'plangan boj 1905 yilga nisbatan 24954 rubl oz bo'lgan.

D.N. Logofet Rossiya-Afg'oniston chegarasi bo'ylab o'tgan bojxonalarini 2 guruhga ajratgan. 1) Amudaryo va Panj daryosi bo'ylab o'tgan bojxonalar. 2) Taxtabozor va Panj bojxonasi 1906 yilda Rossiyadan Afg'onistonga Amudaryo va Panj daryosi bo'ylab bojxonalardan 1.890.303 rubllik tovar o'tkazilgan, Taxtabozor va Panj daryosi bojxonasidan 110 ming rubllik, jami: 2 ming rubllik tovarlar o'tkazilgan. D.N. Logofet bu summani rus-Eron bojxonalarini bilan taqqoslab, rus-afg'on bojxonasi tovarlar o'tkazish summasida ancha yuqori ekanligini qayd etgan [3, 175]. Bojsiz o'tkaziladigan tovarlar miqdori yildan yilga oshib borganki, 1905 yilda Afg'onistondan 60.000 bosh qo'y o'tkazilgan bo'lsa, 1906 yilda 114.000 rubllik 260.000 qo'ylar bojsiz Rossiya tomonga o'tkazilgan[[3, 176]. Afg'oniston-Rossiya savdo-sotiq aloqalarida muammolar ham mavjudligini D.N. Logofet ko'rsatib o'tgan.

1. Kontrabanda yo'li bilan yashirin vositalar orqali bo'sh qo'riqlanadigan hududlardan Rossiyaga ta'qiqlangan mollar spirt, qora dori, ingliz ko'k va qora choyi, Angliya manifaktura buyumlari, qand, tamaki kabilar olib o'tilgan.

2. Bojxona chinovchiliklari (masalan Cho'chqaguzar bojxonasi boshlig'i) savdogarlarga ortiqcha boj solig'i solish, o'z mansablarini bajarishda suistemolliklarga yo'l qo'yish holatini sodir etganlar.

3. Shimoliy Afg'oniston viloyat (provintsiya)lari bek va xonlari savdo karvonlarining o'z hududlaridan o'tib qaytishiga hamma vaqt ham xayrixohlik bildirishmagan.

4. Afg'on savdogarlari Mozori-Sharif, Toshqo'rg'on shaharlari orqali o'z mollarini olib o'tganda qo'shimcha soliq to'lashga majbur etilgan.

5. Buxoro amirligi savdogarlaridan ham qo'shimcha soliqlar talab etilgani uchun, amirlik hukumati afg'on savdogarlaridan soliq talab etgan [3, 177].

Xullas, D.N. Logofetning asarlarida XX asr boshlarida Rossiya-Eron, Rossiya-Afg'oniston savdo-sotiq aloqalari tarixini ochib berishga qaratilgan ma'lumotlar berilgani, ularni tahlil etish zarurati mavjudligi ko'zga tashlandi. Sharqshunos olim asarlarida keltirilgan dalil va raqamlarni atroflicha o'rganish, XX asr boshlaridagi Rossiya va Turkiston xalqlari tarixining oq dog'larini to'ldirishda yordam beradi, deb hisoblashga ilmiy asoslar bor deb o'ylaymiz.

Sharqshunos rus olimi, Rossiya imperiyasi armiyasining polkovnigi, rus-afg'on, rus-fors, chegaralari bo'ylab goh piyoda, go hot va eshakda sayyohat qilgan D.N. Logofet o'z yo'l xotiralari asosida uch kitobdan iborat yo'l lavhalarini yaratgan[4].

Uning uch kitobda bayon etgan yo'l xotiralarida Turkiston general gubernatorligi viloyatlari, Buxoro amirligi, Afg'oniston, Xiva xonligi tarixiga oid boy ma'lumotlar keltirilgan. Ayniqsa, chegara rayonlaridagi aholi, chegara post qo'riqchi harbiy qismlardagi hayotiy lavhalar alohida e'tiborga loyiq.

D.N. Logofet "Rus- Afg'on chegarasi" deb nomlangan ikkinchi kitobida: "Bassaga- Afg'oniston qo'shini"- deb nomlangan o'n uchinchi bo'limida afg'on harbiy qismlari haqida o'z shaxsiy xotiralari asosida aniq ma'lumotlarni keltirgan[5].

Amudaryo bo'ylab chegara postlaridan biri Bassaga qishlog'ida joylashgan bo'lib, qishliqdagi har bir hovli va yer maydoni xom g'ishtdan qilingan devor bilan o'rab olingan. Qishloqda manzarali va qurilishbop daraxtlardan qayrag'och, chinor, terak, tol, mevali daraxtlardan o'rik (abrikos), nok, olma daraxtlari yo'l bo'yi qand ko'targan. Yerning bir qarichi ham bo'sh qolmay, ayniqsa, madaniy va yovvayi olma, uzum tuplari, gilos va chereshnya kabilar bilan qoplangan. Sart (o'zbek) qirg'iz, turkman aholi o'nlab ariqlar orqali

qishloq ko'chalariga suv olib kelishgan. Biz baland devor (zabor) bilan o'ralgan yarim qurilgan uy-joylardan suv to'ldirilgan havzadan o'tib Bassaga postiga yetib qoldik, deb ma'lumot bergan D.N. Logofet.

U Bassaga qishlog'ida istiqomat qilgan oilalarda erkaklar 4 tagacha xotinga egaligi, turkman ayollari nisbatan o'zbek va qirg'iz ayollaridan erkinligi, umuman ayollarga ishchi kuchi sifatida qaralganligi kabi fikrlarni bayon etgan. Turkmanlarda qalin puli 150 rubldan 700 rublgacha bo'lib, ko'p xollarda tuya va qo'y narxi bilan ham hisob-kitob qilingan.

Bassaga qishlog'ida barcha uylardan farq qiluvchi ikki qavatli bino bo'lib, ushbu binoda jundan gilam to'qilgan va bo'yoqlangan. Ayollar gilam to'quv ishlari bilan shug'ullanib yirik gilamlarni tayyor qolipga keltirish 6-7 oyni tashkil etgan. Bassaga chegara posti afg'on chegara posti bilan o'rtadan o'tgan ariq orqali belgilangan. Baland devor chegara postini ajratib, devor ortida chegarachilar kazarmasi va komandir uyi joylashgan. Devor ichkarisida oshxona temirchi va veterinar xonasi joylashgan. Afg'onlar postiga esa Mozori Sharif shahridan har uch oyda qo'riqchilar yuborilib, almashtirib turilgan [5, 141-145].

D.N. Logofet kapitan harbiy unvonidagi afg'on posti boshlig'i Kobul harbiy maktabida tahsil olganligi, qolgan afg'on soqchilari oddiy shaxlar bo'lib, ustlaridagi kiyimlari toza bo'lmagan (iflos) yaktakdan iboratligini qayd etgan. U va uning hamrohlari afg'on tomon chegara postiga o'tganlaridan so'ng qo'shni davlat chegaralaridan o'n nafari qo'lida qilich, yelkasida miltiq bilan qad rostlab (chest berib) "mehmonlar"ni qarshilashgan. Aslida amir Abdurahmon (1880-1901 yy) ruslarning afg'on chegarasiga o'tishini taqiqlab qo'ygandi [5, 146].

Afg'onistonda doimiy harbiy qismlar oldin tuzilgan bo'lsada, eng ko'p harbiy qismlar Amir Abdurahmon davrida tuzilgan. U hukmronlik qilgan yillarda ingliz zobitlari afg'on armiyasiga qo'riqchilik qilgan, inglizlar Kobul harbiy bilim yurtida, Kobul to'p quyish zavodida faoliyat yuritib, Angliyadan kelgan harbiy injener harbiy zobitlarning mavqei baland bo'lgan. Abdurahmon qanchalik urinmasin, bir qator doimiy polk va batareyalar tashkil etmasin, Kobul, Hirot, Qandahor shaharlaridagi doimiy qo'shindan boshqa qismlar kiyim-kechak, qurol-yarog' harbiy tayyorgarlikda tartibsiz bo'lgan [5, 146-148].

Afg'onistonda armiyani tashkil etishda Yevropa namunasida ish ko'rishga harakat qilinib, uning qo'shinlari quruqlik, artilleriya muhandislik, otliq kabi qismlardan iborat qilib tuzilgan. Qo'shinlarda doimiy va vaqtinchalik harakatdagi qismlarga bo'lingan.

Otliq qo'shin (kavaleriya) polklar birligida tuzulib, polkni polkovnik (korneliya) boshqargan, qo'mondon (podpolkovnik) uning o'rinbosari bo'lgan. Quruqlik qismlari bataleon (paltan)ga birlashib, uni shtab-zobit, podpolkovnik boshqargan. Bitta polkda 3-5 ta batalion bo'lib, ular har birida 600 nafar harbiy, har bir batalion 6 ta rota (100 tadan)ga bo'lingan, rotani kapitan (kiftan) boshqargan. Keyingi kichik harbiy qismlarni (yarim rota, payra) avalyandor (feld-febel) boshqarardi. Otliq polk ham 6 ta yuzlikka bo'linib, yuzliklarni risolador, uning yordamchisi jomador, kutdorador kabilar boshqargan. Artilleriyada boshqaruv polkovnik mayor brigada komandiri (kapitan) kabilar orqali boshqarilardi. Bundan tashqari armiyada turubachi (musiqachi)lar, tibbiyot qismlari, otlarni davolovchi veterenarlar otryadi kabilar mavjud edi [5, 146-148].

Afg'oniston armiyasidagi moddiy ta'minot masalasida ham to'xtalib D.N. Logofet, harbiylar maoshi, davlat omborlaridan ular oladigan yordam haqida dalillarga asoslangan ma'lumot keltirgan. Afg'oniston armiyasida harbiylarning maoshlari quyidagicha bo'lgan.

Oddiy jangchilar 10 rupiy (4 rubl) maosh olib, bir rupiy rus pulida 40 kop.dan 33 kop.gacha baholangan.

Otliq harbiy 22 rupiy maosh olib, harbiy xizmatga o'z oti bilan kelgan. Unter-zobit 14 rupiy, ober-zobit 80 dan 100 rupiygacha kornel – 150 rupiy, brigade boshlig'i - 250 rupiy maosh olib, oylik maoshlar 2, 4, 6 oylarda kechiktirib berilgan. Harbiy yurish va urushlar paytida quyi unvondagilarga xazinadan bir oyda 70 funt un (1 funt -449 gramm), 1 pud go'sht (1 put 16 kg) berilgan. Tinch davrlarda bunday ta'minot xazina holatiga qarab belgilangan. Harbiylar omboridan jangchilarga bosh kiyimi, harbiy mundar ichki kiyim berilardi [5, 148-150.]. Biroq bu ust bosh kiyimlar ba'zan bir ikki yilda ham yangisiga almashtirilmagan, harbiylar eski rangi o'chib ketgan kiyimlarda xizmatni davom ettirishga majbur bo'lishgan. D.N. Logofet chegara postida turgan afg'onlar ustida turgan kiyimlar aftoda va har xil ekanligini shaxsan guvohi bo'lgan. Ba'zan harbiy holat paytida jangchilar kurtka va sharvarlari eskirib yirilgan qurol-yarog'lari to'la yarog'siz holda bo'lib turish holati kuzatilgan.

Quyi unvondagilarga miltiq bilan birga 10 ta patron berilib, ularni otishga ruxsat etilgan, harbiy amaliyot poroxsiz (pustoy) patron bilan tashkil etilgan. Kobuldagi to'p quyish va qurol patron chiqarish zavodi armiya ehtiyojlarini qondirmagan. Bir qator shaharlarda armiyani ot bilan ta'minlash uchun ot zavodlari, qurol-yarog' ustaxonalari ochilgan edi. Afg'on armiyasida tan jazosi, suistemollik, xazinani talash, Sharqcha odatlar hukm surgan [5, 150].

HISTORY

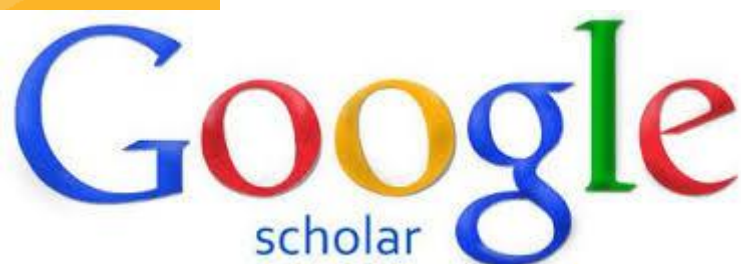
Amir Abdurahmon davrida bunday illatlarga shavqatsiz kurashilgan, biroq, Habibullaxon hukmronligi yillarida (1901-1919 yy) armiyada urug' aymoqchilik, qabilachilik, tendensiyalari kuchayib harbiy nizom va tartibga bo'ysunmaslik kabi illatlar jonlangan. Ayniqsa oddiy harbiy va kichik unvondagi zobitlar qo'mondonlikka bo'ysunishi bo'shshib, tartibga rioya qilmaslik, harbiylarning tartib o'rnatishi bahonasida fuqarolarni o'ldirish va talashodatiy holga aylangan edi. Afg'oniston harbiy qismlarida yuqorida qayt etilgan salbiy jihatlar armiya qudratiga darz yetkazgan, afg'on amirlari qancha kuch sarflamasin zamonaviy armiya tuza olishmagan va bu jihatlar D.N. Logofet tomonidan to'g'ri qayd etilgan [5, 150-151]. D.N. Logofet afg'on armiyasida yevropa tipidagi to'plarning paydo bo'lishi, jangchilaraga Berdanka-3, Berdanka-5 va Brinkil multiqlari, zobitlarga revolver, AQSH, ingliz to'pponchasi tarqatilganligi kabi jihatlarni ham nazardan qochirmaydi.

D.N. Logofet va uning hamrohlar bilan havorang mundir, kumush yoqali ko'ylak, o'ng biqiniga qilich taqqan, ot minib olgan, o'rta bo'yli afg'on harbiy tarjimoni orqali muloqot uyushtirilgan. Rus mehmonlar bilan afg'on tarjimoni orqali o'tkazilgan muloqot dasturxon atrofida bo'lgan. Dasturxonida turli navlardagi konfet murabbo va oziq ovqatlar qo'yilgan bo'lib, kichik harbiy chindash afg'on tarjimoni o'sha ehtiyotkorlik, hadiksirash, hushyorlik bilan afg'on armiyasi haqidagi fikrlarni bildirgan. U D.N. Logofet qayd etganidek, harbiy sirni saqlashga harakat qilgan va atayin ko'p masalalardan xabarsizligini bildirgan.

Xulosa. Xullas, D.N. Logofet XX asr boshlaridagi afg'on armiyasi bilan bog'liq jarayonlarni nafaqat tarixiy asarlar, qolaversa o'z ko'zi bilan ko'rib shaxsan guvoh bo'lgan xotiralari orqali bayon etgani muhim ekanligini unutmazlik kerak.

ADABIYOTLAR:

1. Логофет Д.Н. На границах Средней Азии. Путевые очерки в 3-х книгах. Книга 1. Персидская граница. С-Петербург-1909 год. – С.237. (245 стр)
2. Логофет Д.Н. На границах Средней Азии. Путевые очерки в 3-х книгах. Книга 2. Русско-афганская граница -С-Петербург-1909. – С.124. (208 стр)
3. Логофет Д.Н. На границах Средней Азии. Путевые очерки в 3-х книгах. Книга 3. Бухарско-Афганская граница. –С-Петербург, -1909. – С.120 (208 стр)
4. Логофет Д.Н. На границах Средней Азии. Путевые очерки в 3 –х книгах. Книга I. Персидская Граница. С-Петербург – 1909 (Издад В.Березовский) – 1909. – 245 стр. Книга II Русско-Афганская граница. – Книга II. С-Петербург-1909. -208 стр. Книга III. Бухарско-Афганская граница. – С-Петербург-1909.-208 стр.
5. Логофет Д.Н. На границах Средней Азии. Книга II. Русско-Афганская граница. –С.142-152

**"SCIENTIFIC REPORTS
OF BUKHARA STATE
UNIVERSITY"**

The journal was composed
in the Editorial and
Publishing Department of
Bukhara State University.

Editorial address:

Bukhara, 200117
Bukhara state university, main
building, 2nd floor, room 219.
Editorial and Publishing
Department.
[https://buxdu.uz/32-buxoro-
davlat-universiteti-ilmiy-
axboroti/131/131-buxoro-davlat-
universiteti-ilmiy-axboroti/](https://buxdu.uz/32-buxoro-davlat-universiteti-ilmiy-axboroti/131/131-buxoro-davlat-universiteti-ilmiy-axboroti/)
e-mail:
nashriyot_buxdu@buxdu.uz

Printing was permitted
27.02.2023 y. Paper format
60x84,1/8. Printed in express
printing method. Conditional
printing plate – 35,30.
Circulation 70. Order № 30.
Price is negotiable.
Published in the printing house
"Sadridin Salim Buxoriy" LLC
Address: Bukhara,
M.Ikbol street, 11